

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ДИСЦИПЛІНАРНІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Колективна монографія

Київ – 2015

Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2015. – 462 с.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, *протокол № 6 від 25 червня 2015 р.*

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема з теорії, методології й історії історичної науки, біоісторіографії, проблемної історіографії та ін. Розглядаються наукова спадщина та історичні погляди відомих учених, у т.ч. М. Грушевського, М. Палія, О. Скирти, М. Слабченка, братів А. та М. Стороженків та ін.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Рецензенти: *І.В. Верба*, доктор історичних наук, професор,
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
С.А. Леп'явко, доктор історичних наук, професор.

ISBN 978-966-02-7730-4

© Інститут історії України
НАН України, 2015

© Автори, 2015

Зміст

Вступ	7
-------------	---

Розділ 1

Історія історичної науки

1.1. Історіописання та суспільна свідомість в Гетьманщині XVII–XVIII ст. (<i>Андрій Бовгиря</i>)	9
1.2. Українське романтичне історіописання у світі сучасного костюмарознавства (<i>Ольга Гончар</i>)	63
1.3. Проект соціологізації минувшини в українській історіографії 1920-х років: візії Михайла Грушевського та Михайла Слабченка (<i>Олексій Ясь</i>)	115
1.4. Дослідження давньоруського історіописання у виданнях ВУАН 1920–1930-х рр. (<i>Світлана Блащук</i>)	205
1.5. Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади (<i>Олександр Удод</i>)	233
1.6. Сучасна українська історіографія в контексті світових тенденцій (<i>Вадим Бондар</i>)	275

Розділ 2

Пам'ятки історичної думки

2.1. Хроніка успішного татарського нападу на Західну Україну 1575 р. (Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...») (<i>Дмитро Вирський</i>)	319
---	-----

Розділ 3

Проблемна історіографія та біоісторіографія

- 3.1. Консервативно-аристократична течія українського історіописання кінця XIX – початку XX ст. у контексті інтелектуальних біографій братів Андрія та Миколи Стороженків (Наталка Пазюра) 367
- 3.2. Внесок українських вчених у становлення музеєзнавства як наукової дисципліни (кінець XIX – перша третина XX ст.) (Ольга Ковалевська) 379
- 3.3. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) у монографічних дослідженнях Майкла Палія і Олександра Скирди (Володимир Горак) 411

Вступ

За різними підрахунками сучасний світ Науки складається з величезної кількості дисциплін: від 1,5–2 тис. (мінімуму) до 10–12 тис. (максимуму) наукових дисциплін. Відтак навіть з урахуванням міркувань інтерсуб'єктивності, релятивності та численних, іноді взаємовиключних, формальних умовностей під час застосування дослідницьких практик, за якими проводилися означені розрахунки, очевидно, що на сьогодні відсутні єдині універсальні критерії щодо визначення наукової «дисципліни».

Представлена картина дисциплінарної структури стає ще більш строкастою та суперечливою, коли йдеться про палітру національно-регіональних «дисциплінарних світів» з їхніми відмінними культурними традиціями, інтелектуальними стандартами, дискретністю, мінливими соціо- й етнокультурними середовищами, тотальним та швидкоплинним розширенням світу Науки, дифузиею дисциплінарних меж, загальною трансформацією дисциплінарного ядра цілих наукових галузей тощо.

Водночас протягом останніх десятиріч ХХ ст. неабиякої популярності набула організація Науки на проблемних засадах як для виконання конкретних дослідницьких проектів, так і для інституціоналізації цілих напрямів та шкіл на пограниччі суміжних, споріднених, а інколи й різнорідних дисциплін. Дехто науковців навіть обстоює думку про архаїчність дисциплінарного поділу та взагалі пророкує кінець «дисциплінарної ери» Науки.

Втім, чутки і пророцтва про «передчасну смерть» дисциплінарної організації сучасної Науки виявилися не тільки метафоричними перебільшеннями, а в багатьох випадках голосливими заявами з огляду на нинішні тенденції глобалізму. Адже ефективність дисциплінарної форми організації науки виявилася, передусім, в її інваріантності, версальності щодо політичного, соціально-економічного та культурного оточення.

Отож варто вести мову про інтердисциплінарні дослідницькі практики та метаморфози, які відбуваються в багатьох наукових галузях і дисциплінарних родинях.

Означені проблеми надзвичайно актуальні і на теренах української соціогуманітаристики, зокрема історії. Водночас соціогуманітарна специфіка, особливості етнокультурного побутування, суперечливий дисциплінарний

статус, переривчатість академічної та культурної традицій і чимало інших чинників й передумов продукують низку своєрідних контекстів, аспектів та суперечностей, які становлять складний, полівимірний і багатомасштабний комплекс проблем, пов'язаних з дисциплінарною історією української історичної науки. Вочевидь дана проблематика має чимало варіацій висвітлення, витлумачення та розробки, зокрема з перспективи модерністських канонів чи постмодерністських дискурсів тощо.

У представленій колективній монографії дисциплінарна історія української історіографії розглядається шляхом виокремлення певних просторово-хронологічних сегментів, які характеризуються спільним соціо- та етнокультурним простором, типовими інтелектуальними рефлексіями та концептуальними підходами: давньоруське, річпосполитське та козацько-старшинське історіописання, романтична історіографія, консервативно-романтична течія на зламі XIX–XX ст., українська історіографія у світлі соціологізації минувшини, радянська історіографія епохи «застою», сучасна національна історична наука у контексті світових вимірів тощо. Звичайно, що тексти, подані у колективній монографії, не відображають повною мірою складність і розмаїтість дисциплінарних вимірів української історіографії, проте окреслюють коло актуальних проблем національного історіописання з перспективи сучасного знання.

Розділ 1
ІСТОРІЯ
ІСТОРИЧНОЇ
НАУКИ

1.1. Історіописання та суспільна свідомість в Гетьманщині XVII–XVIII ст.

Кардинальні політичні зміни й утворення козацької держави, що стали результатами Визвольної війни, не привели втім до негайних змін в галузі історіописання. Адже власне козацькі літописи, які відрізнялися за тематикою від своїх попередників – творів церковного історіописання, з'являються щойно наприкінці XVII ст. Можливо такі зміни вимагали більшого часу й переосмислення подій, що відбулися а також кристалізацією нової еліти – творця нової ідеології.

Поодинокі вітчизняні тексти, що з'явилися в середині XVII ст. не мали в собі певної ідеології а були радше літописними записками очевидців подій. Очевидно саме такі тексти Самійло Величко, нарікаючи на брак вітчизняних джерел, означив як «реестрики бардзо щуплие....»¹. Йдеться, зокрема, про «Хмільницький літопис» (1636-1650)², «Львівський літопис». Перший із них, написаний на Поділлі в містечку Хмільник, описував військові дії на території краю, пов'язану з ними розруху. «Львівський літопис» охоплює період 1498–1649 рр., він входить до складу рукописної збірки Михайла Гунашевського, який, очевидно, був і автором твору чи його прикінцевої частини, де є повідомлення про козацькі повстання 1630-х рр. та події початку Хмельниччини, більшість з яких стосуються міста Львова³. Кар'єра Гунашевського являє собою один із яскравих і типових прикладів становлення представника козацької старшини в добу Хмельницького. Він був священиком, закінчив Замайську академію. В 1650 р. у почті львівського єпископа Арсенія Желіборського їздив на зустріч з Богданом Хмельницьким. Через два роки Гунашевський уже в складі гетьманського посольства до Москви, ще через рік – канцелярист, довірена особа генерального писаря Івана Виговського⁴.

Відсутність ідеології козацького автономізму та брак уваги до історії козацької держави характерна і для творів написаних в середині – другій половині XVII ст. «Густинський літопис» й «Хроніка з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, що були написані в 70-х рр. XVII ст. духовними особами.

В умовах політичної нестабільності в Гетьманщині церковні автори не вважали вбачати в козацтві надійного заступника прав церкви, ця роль була тепер призначена для московського царя. Особливо наочним це стало після підпорядкування Київської митрополії патріарху Московському (1685 р.).⁵

Свого найвищого піднесення церковна візія вітчизняного минулого набрала на сторінках «Синопису»⁶, написаного в стінах Києво-Печерської лаври. Метою автора цього твору було доведення церковної зверхності Києва та його династичний зв'язок з Московією. Козацтво в тексті, хоч він був написаний на території юрисдикції козацької держави, в добу Самойловича, тобто утвердження козацьких державних інституцій, згадується лише принагідно – як один із учасників анти-турецького протистояння в ході Чигиринських воєн.

Стабілізація держави в період пізнього Самойловича, гетьманства Мазепи сприяла виникненню на певний час інтересу кліриків до «нової батьківщини»⁷. При Мазепі намітився консенсус між світською й церковною владою, гетьман виступав як щедрий меценат православної церкви в Гетьманщині.⁸ Йому були присвячені ктиторські портрети, численні панегірики, на його честь студентами Києво-Могилянського колегіуму була поставлена п'єса «Володимир»⁹, написана, ймовірно, ректором колегіуму Феофаном Прокоповичем. В цей же період, завдяки вихідцям із церковного середовища, постали перші твори козацького історіописання – «История о действиях презельной брани» (коротка редакція «Літопису Граб'янки»)¹⁰ та «Літопис Самовидця».

Однак, поразка під Полтавою, анафема Мазепі й наступний політичний терор проти справжніх і вигаданих його прибічників остаточно відвернув церковну інтелектуальну еліту від світських лідерів. Відтепер справа створення творів про історичне минуле цілком покладається на плечі козацьких інтелектуалів – творців нового жанру історіописання – козацького.

Причини появи світського історіописання криються не лише у втраті інтересу до козацької історії в церковному середовищі. Початок XVIII ст. – час реформ Петра I, імперський характер яких став загрозою для існування Гетьманщини, традиційних прав і вольностей її еліти. Натиск на автономні інституції посилювався після полтавської катастрофи. Втім, поразка значною мірою спричинилася до піднесення вітчизняного історіописання, оскільки автори козацьких літописів відстоювали самобутність Гетьманщини, тяглість державотворчих традицій від давньоруських та навіть античних часів. На протипагу імператорським маніфестам, де всі гетьмани, до Мазепи включно, іменувалися зрадниками, тексти цих творів репрезентують альтернативну картину історичного розвитку, сповненого драматизму і героїки, а не суцільної смуги зрад, як це було в уявленні російських чиновників. Мета козацьких літописів полягала в доведенні давності походження «козацького малоросійського народу», що своєю історією й звитягою не поступається іншим етносам, а його автономні права та привілеї є непорушними і їх не припустимо зліквідувати, попри відкритий виступ Мазепи.

В той же час творцям козацького історіописання доводилося виявляти лояльність до російського правління, при одночасному відстоюванні власних прав. Таке поєднання привело до появи особливого типу політичної ментальності, відомої як малоросійська. Попри нинішнє негативне наповнення цього означення, в ті часи малоросійська ідентичність не передбачала критеріїв не-

повноцінності, а була часто єдиною можливою формою ментальності, що в умовах напівдержавного існування сприяла консолідації етносу і виробленні в подальшому нових ментальних настанов, притаманних модерній нації.

Виникненню нового за тематикою і більш досконалого за методом висвітлення подій напрямку історіописання сприяла також культурна ситуація на Лівобережжі України XVIII ст. Йдеться насамперед про існування Києво-Могилянської академії, з її передовими на той час здобутками у викладанні риторики, філософії, історії. Цей заклад був своєрідним посередником між культурними впливами католицько-протестанського Заходу й православними традиціями Східної та Центрально-Східної Європи. Академія майже в повному обсязі забезпечувала управлінськими та службовими кадрами державні установи Гетьманщини від сотенних і полкових органів управління до Генеральної Військової канцелярії та гетьманської адміністрації. Саме із середовища військових канцеляристів походили ті, зусиллями яких в більшості творились пам'ятки нового світського історіописання. Свого часу Михайло Грушевський навіть назвав його зразки «літературою канцеляристів»¹¹. Перші твори історичного письменства нового типу: літописи Самовидця, Граб'янки, Величка, так само як і пізніші його зразки, належать перу представникам цього прошарку, які володіли мовами, могли читати твори тогочасної польської, німецької історіографії, розумілися на праві, мали доступ до документальних матеріалів, які використовували як джерела для написання власних історико-нарративних текстів.

Отже, на період кінця XVII – початку і всього XVIII століття було достатньо факторів аби з'явився новий напрямок історіописання, що був спочатку представлений трьома творами: Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Цим нарративам впродовж наступного століття судилося стати не лише основним джерелом інформації із вітчизняної історії, важливим засобом формування ідентичності, але й каталізатором усього історіографічного процесу у XVIII ст. Адже на їх основі витворився цілий пласт продукції історіописання, що включає в себе численні регіонально-історичні хроніки, літописці, основним джерелом для яких слугували означені козацькі літописи. Важливим явищем вітчизняного історіописання були зразки так званої компілятивної історіографії, до якої слід насамперед віднести праці Петра Симоновського, Петра Лукомського, також численні історичні хроніки регіонального масштабу. Ці автори мали за взірць також козацькі літописи і на їх основі створили власні тексти, що за відповідали останнім за ідеологією та певними методологічними прийомами.

Тепер варто дещо зупинитися на термінології. Твори Самовидця, Граб'янки та Величка за традицією, започаткованою ще в позаминулому столітті прийнято називати козацькими літописами. Ця назва нині усталилась в науково-популярній літературі так і в суто наукових розвідках. Однак вона не достатньо коректна для їх означення. Ці твори не можна назвати літописами, в класичному розумінні цього терміну. Адже він передбачає текст, в основу якого покладений

хронологічний принцип подачі матеріалу, опис подій нагромаджений безсистемно без наскрізного сюжету. Вищеозначеним же творам притаманна наявність певної композиції із рубрикацією тексту, авторськими передмовами, посиланнями на підставові джерела і наявність критичної оцінки цих джерел та історичних подій. Водночас в них присутні елементи літописного стилю, що виявляється у відповідній структурі окремих частин текстів а також апеляція до біблійної або глобальної історії при висвітленні певних тем.

Для загального означення пам'яток вітчизняної історичної думки XVIII ст. та в цілому історіографічного процесу цього періоду пропонується термін козацьке історіописання, який, хоч і не є універсальним і всеохопним для абсолютної кількості текстів, втім, здається найбільше відповідає за тематикою творів, що постали в даний час, специфікою інтелектуального середовища, в якому вони поставали і знаходили свого читача.

«Літопис Самовидця». Цей твір вирізняється з-поміж решти пам'яток «літератури канцеляристів» своєю джерельною основою, в якій домінують власні авторські спостереження. Це робить «Літопис Самовидця» цінним з огляду на авторську рецепцію історичних подій, а також, в окремих випадках, в якості історичного джерела. Твір охоплює події від початку Хмельниччини до 1702 року, але основна увага концентрується у ньому на подіях 1648-1657, що і відобразилось в первинній назві – «История о войнах Хмельницкого». У рукописних списках «Літопис Самовидця» представлений порівняно не широко. Загалом нараховується сім списків цього твору. Три із них являють собою така звані списки-монтажі, коли підставовий текст «Літопису Самовидця» доповнений двома блоками описів подій – за період від 1340 до початку Хмельниччини та від початку XVIII ст. до 1734 р¹².

Інші чотири списків мало чим різняться в текстологічному аспекті. В історіографії вони відомі за іменами їх попередніх власників – представників української старшини XVIII ст. Якова Козельського¹³, Петра Іскрицького¹⁴, Івана Ананієвича¹⁵, історика Миколи Костомарова¹⁶. Постає автор «Літопису Самовидця», його біографія є до певної міри символічними і позначають той перехід від церковної традиції історіописання до світської – козацької. Роман Якович Ракушка-Романовський народився близько 1622 р. Його батько Онисько мав у власності село Романівку Брацлавського воєводства, звідси й подвійне прізвище – Ракушка-Романовський. В документах воно часто фіксується в різних варіаціях: Ракушка, Ракушенко, Рікушченко, Ракушчина, Рокушко та ін. Уперше ім'я автора літопису зустрічається в козацькому реєстрі 1649 р., там він значиться як козак однієї із сотень Ніжинського полку. Про його освіту і дитинство не відомо нічого. Певно він не одержав високої шкільної освіти, на кшталт тієї, яку давала Києво-Могилянська академія. До того ж в самому творі Ракушки відчувається неприхильне ставлення до подібних шкіл. В 1654-1655 він займає посади в установах Військового скарбу Ніжинського полку. Наступного 1656 р. Ракушка-Романовський перебуває під Ригою в царському таборі, а в травні 1657 р. знову як козак проживає в Ніжині. 1658 р. як ніжинський

сотник бере участь у відновленні союзу Виговського з кримським ханом. Після цього на деякий час слід Романовського губиться, і лише в 1659 р. він з'являється як полковий суддя. В 1660 р. Роман Ракушка – сотник в ніжинському полку, а незабаром – ніжинський наказний полковник. Ракушка з групою «значних» Якіма Сомка та Івана Золотаренка був на ніжинській раді. Пізніше, дещо несподівано він стає прибічником гетьмана Івана Брюховецького та займає посаду генерального підскарбія. На 1667 р. припадає кінець гетьманування Брюховецького, тоді ж обривається і політична кар'єра Ракушки Романовського. Незадовго по цьому, наприкінці 1668 р. Ракушка з'являється на Правобережжі в Брацлаві протопопом. У цей час він активно виступає проти гетьмана Многогрішного, який захопив його майно в Ніжині. Йому навіть вдалося виклопотати в константинопольського патріарха церковне прокляття на свого ворога – гетьмана. Після цих подій слід Романа Ракушки на деякий час знову губиться. Лише 1676 р. ми знову його бачимо на Лівобережній Україні в м. Стародубі як духовну особу. Тут він прожив з родиною до самої смерті – 1703 р.¹⁷

У праці Ракушки важко вловити сліди використання документальних матеріалів або ж наративних текстів, які фіксуються в інших літописах. Постає питання джерельної основи твору. Автор в окремих місцях визнає себе очевидцем конкретних подій. Це, зокрема, стосується обставин поховання наказного гетьмана В.Золотаренка в Корсуні 1655 р., під час якого загорілася церква, де правилася заупокійна служба: «Сам там был и набрался страху немалого, бо сам на тое смотрл»¹⁸. Також власними очима автор «смотрѣл» і на облогу Риги козацько-московськими військами 1656 р.¹⁹ Вважається також, що з позиції безпосереднього очевидця написані сюжети про облогу і здобуття Смоленська в 1654 р., похід лівобережних козаків проти гетьмана Юрія Хмельницького 1662 р., обставини двох кримських походів, бій між військами Брюховецького та польською армією під Білою Церквою та ін.²⁰

О.Левицький висловив цілком слушне твердження, підтримане пізніше іншими дослідниками, щодо поділу тексту «Літопису Самовидця» на дві хронологічно майже рівні частини – історичну та літописну. В першій частині переважає історична форма викладу, вона має характер своєрідних мемуарів. В ній охоплено події за період від 1648 по 1672 р. Опис подій тут викладено в логічній послідовності в окремих сюжетно-цілісних оповіданнях, окремі з яких мають назву, наприклад – «Война самая», «О началѣ войны Хмельницкого», «Починается война Збаражская», більшість розділів назв не мають, а означаються лише відповідним роком. Кожна така структурна частина охоплює опис подій за один рік. Іноді в тексті згадуються події, що мають відбутися в майбутньому, через декілька років наперед. Наприклад, в оповіданні про похід козацького війська в 1650 р. в Молдавію є звістка про двохрічне ув'язнення Юрія Хмельницького 1664 р. В 1648 р. згадується королювання Михайла Вишневецького, що став королем лише в 1667 р. Такі моменти у тексті наштовхують на висновок про те, що твір від 1648 по 70-ті рр. XVII ст., точніше 1672 р., за спостереженнями О.Левицького²¹, чи 1677 р. – згідно аналізу,

проведеного М.Петровським, писався одномоментно²². Від цього часу бере початок друга частина наративу, що має продовження до 1702 р. Ця частина пам'ятки має форму літопису. Головним принципом її структури і сюжетної побудови є хронологія. Події і явища відбираються не за ступенем важливості, а за хронологічною послідовністю. В результаті чого до тексту поряд з подіям загальнодержавного значення потрапляють повідомлення локального масштабу про різноманітні стихійні лиха чи природні явища. Це зрештою є традиційною рисою літописної форми викладу матеріалу і зокрема українського регіонального історіописання XVIII ст., мова про яке йтиме в наступних розділах.

Втім, на відміну від першої частини твору, в другій значно менше фіксується хронологічних чи фактичних помилок, що свідчить про відносну хронологічну близькість до автора описуваних ним подій. Чимало сторінок тексту пам'ятки в цій частині нагадують щоденникові записи.

Отже, Роман Ракушка-Романовський, сам перебуваючи у вирі політичних подій XVII ст., почав писати свій твір в 70-х рр. цього ж століття. Події з 1648 р. до означеного часу, очевидно, описувалися під впливом спогадів, а ймовірноше з використання власних авторських записів чи нотаток інших очевидців. Від 1672 або 1677 текст укладався як літопис в хронологічній послідовності. Цей процес припиняється за неповних два роки до смерті автора.

Центральною темою «Літопису Самовидця», як і інших творів козацько-старшинського історіописання є Визвольна війна 1648-1657 рр. Головну її причину автор вбачав в утисках православ'я, порушенні традиційних прав козацького стану, з боку поляків: « Початок и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение. Тогда бо оным не хотячи, чего не звикли были панщины робити, на службу замковую обернено, которых з листами и в город до хандоженія коней старостове держали, в дворах грубу, то ест печи палити, псов хандожити, двор змѣтати и до иных незносных дѣл приставляли.²³» Серед причин також називається скорочення козацького реєстру до шести тисяч, збільшення податків з посполитих.

На відміну від інших так званих козацьких літописів, «Літопису Самовидця» не властиві пафос та надмірна героїзація при висвітленні подій Хмельниччини. Його автор з дещо холодним об'єктивізмом описує сцени насильств, спустошень, грабежів, що супроводжували цю війну. Головну провину за безчинства Роман Ракушка передусім покладав на простолюд – «чернь», від яких потерпали «значні»: «Рѣдкій в той крові на тот час рук своїх не умочил и того грабленія тих добр не чинил. И на тот час туга великая людем всякого стану значним была и наруганія от посполитих людей а наиболее от гультайства, тоест от броваров, вынников, могилников...»²⁴ При цьому вказується на примусовому залученні «значних» до козацького війська.

Самовидець, на відміну від, скажімо, Величка, більше симпатизує елітним прошаркам. Це простежується в усьому тексті його твору. В коло антигероїв, наприклад, потрапила Запорізька Січ, як деструктивний елемент. Особливо

виразно елітарна позиція Ракушки прослідковується в сюжеті про Чорну раду, який пізніше був використаний П.Кулішем для свого відомого роману. В конфлікті між представниками еліти Сомком і Золотаренком та «голотами» – Брюховецьким, Романовським на боці перших. Він засуджує чернь, яка «яка много козаков поубивала, которое забойство три дня трвало... А старшина и козаки значние, яко змогучи крилися, где хто могл, жупани кармазиновые на сермяги мѣняли».²⁵ Хоч пізніше він схвально відгукується про Брюховецького, що пояснюється просто – в часи його гетьманування Ракушки досяг вершини службової кар'єри, зайнявши посаду генерального підскарбія.

Рецепція історичних діячів в «Літописі Самовидця» доволі суб'єктивна. Так, характеристика діянь гетьмана Дем'яна Многогрішного, при якому фактично обірвалась кар'єра Романа Ракушки, у творі переповнені негативними оцінками. Як зауважує Я.Дзира, автор повизбирував усі провини та гріхи цього гетьмана і докладно їх описав.²⁶ Такої ж негатиї удостоївся і наступник Многогрішного – Іван Самойлович, звинувачений автором в пихатості, жадібності та владолюбстві. До того ж останній був «поповичем», тобто некозацького походження, що звичайно нівелювало його честь в очах козацького літописця. Слід відмітити, що така характеристика по відношенню до Самойловича трансливалась і в пізніші наративні тексти вітчизняного походження.

Взагалі, на думку М.Грушевського, Самовидець в негативному плані описував тих історичних осіб, які зійшли вже з історичної сцени і не представляли для нього реальної загрози²⁷. Показовими у такому контексті є сюжети досить позитивного спрямування стосовно гетьмана Івана Мазепи, в яких акцент робиться на шляхетному походженні із «старожитной шляхти украинской»²⁸.

Досить суперечливою є оцінка Ракушкою-Романовським особи Богдана Хмельницького. В «Літописі Самовидця» він далеко не «Мойсей» і «визволитель», як його традиційно зображує українська історіографія XVIII ст. Тут він радше успішний полководець, який розгорнув війну в знак помсти за особисті кривди. Хмельницькому закидаються надмірні гордоші за відмову, наприклад, вести переговори з королем Владиславом IV, засуджується його союз з кримським ханом. Навіть смерть гетьмана, яка іншими представниками козацько-старшинського історіописання уявлялась як кінець героїчної епохи і передвісником усіх можливих потрясінь, у візії Самовидця звичайна буденна подія. Така стримана характеристика Хмельницького очевидно пов'язана з тим, що для Романа Ракушки він був сучасником і ще не минуло достатньо часу для конструювання міфологізованого образу гетьмана.

Варто відзначити, що просторово-територіальні межі «Літопису Самовидця» різняться його від інших козацьких літописів. Для Самовидця центральним означенням «своєї» території була «Україна». За підрахунками Ярослава Дзири, в «Літописі Самовидця» ця назва зустрічається понад 70 разів²⁹. Його автор – Роман Ракушка-Романовський, який писав свій твір під впливом особистих вражень від побаченого, але вже на початку XVIII ст., тобто в часи коли Україна була розділена на лівобережну й правобережну частини, часто варіював

вживання цієї назви, поширюючи її на Лівобережжя чи власне всю територію повстання. Так, пишучи про здирства польських старост перед початком війни, він вказує, що самі старости та власники маєтків не жили в Україні³⁰, маючи на увазі здебільшого землі Київського воєводства. Вже з початком розгортання війни, Самовидець означає Україною ті землі, що потрапили під козацький контроль³¹. Максимальні ж її межі за Самовидцем сягали по р.Случ³², тобто території Козацької держави згідно умов Зборівського договору 1649 р.

Прикметно, що, пишучи про міста Поділля, Романовський не завжди означає їх Україною. Наприклад: «Тягнул [Хмельницький] к полским городам, где притягши под Пилявци, не доходя до Константинова Старого»³³, або ж: «мусіло войско уступать на Украину, пошли через переправи через Ікву і Пляшову... увойшло в Украину»³⁴.

В одному місці свого твору автор визначив територію України, яка включає в себе Лівобережжя а також правий берег: «По тамтой стороні Дніпра аж до Дністра»³⁵. При описанні подій Руїни а також поділу Козацької держави після Андрусівського перемир'я територія Правобережжя продовжує визначатися як Україна.

Назва «Малоросія», популярна серед пізніших козацьких авторів, не трапляється в «Літописі Самовидця». Очевидно, твір був написаний в період, коли її вживання ще не усталилося. Натомість термін «Русь» в творі фіксується часто³⁶. Його Самовидець використовує для позначення православної спільноти Речі Посполитої. «Русь християнська» – категорія не територіальна, а радше конфесійна і виступає синонімом «православ'я».

Унікальність «Літопису Самовидця» полягає в способі представлення історичних подій. Адже в тексті твору презентована рецепція політичних та соціо-культурних реалій XVII ст. представником цього ж часу, людини, діяльності і життя якої була безпосередньо пов'язані з перипетіями історичного буття Гетьманщини та його персоналіями. З огляду на це, означений твір є не лише пам'яткою історичного письменства чи джерелом, але й своєрідним відбитком ментальності представника елітного прошарку українського суспільства. Подальші твори «козацького літописання» будуть в значно меншій мірі ґрунтуватися на свідченнях очевидця, являючись результатом переробки підставових текстів вітчизняного та зарубіжного походження.

Літопис Граб'янки. Твір, відомий нині як «Літопис Граб'янки», був найпопулярнішим історичним нарративом XVIII ст.³⁷ Не буде перебільшенням твердження про те, що саме цей текст є основоположним для кристалізації нової ідеології нової козацької держави. Саме в «Літописі Граб'янки» закладено основи етногенетичної концепції «козацького народу», яка фактично вивела його за рамки річесполитського і московського православного світів, зробивши самостійним «гравцем» на мапі Східної Європи ранньомодерного часу. В цьому ж творі створений власний пантеон героїв та національних міфів, що стали взірцем для наступних історичних нарративів цього ж періоду та основою для конструювання національної ідентичності в наступні періоди.

Написаний наприкінці XVII ст., цей твір увібрав у себе традиції літописного стилю написання, виявляючи водночас риси історичного літературно обробленого оповідання. Останнє розбивається на ряд структурних одиниць – сказаній, кожне з яких описує певний хронологічний проміжок від найдавніших часів до початку XVIII ст. і має свою назву відповідно до описуваних подій. Власне літописом, а радше хронікою можна назвати прикінцеву частину тексту (1664-1709 рр.), що побудована на основі коротких повідомлень, розміщених у хронологічному порядку.

Основна тема твору – події Визвольної війни, представлена у ньому якнайповніше. Опис інших подій слугує своєрідним вступом та післямовою до основної сюжетної лінії. За джерельною основою «Літопис Граб'янки» являє собою компіляцію з історичних творів XVI-XVIII століття. Їх перелік, що поданий у авторській передмові до «Літопису», включає праці європейських істориків XVI-XVII – Кромера, Коховського, Бельського, Твардовського, Пуфендорфа і Гібнера а також, як тут же зазначено: Диариуша наших воинов, в обозъ писаного, духовных и мирских лѣтописцѣвъ, Синопсис Гизеля...³⁸.

Початок «Літопису Граб'янки» традиційно присвячений етногенетичним пошукам. На відміну від сарматської або сармато-козарської етногенетичної версії у Величка, у «Літописі Граб'янки» вибудовується скіфо-козарська концепція. За версією автора, козаки походять від скіфського племені козар, що колись наводили страх на всю Європу. Після низки військових поразок цей войовничий народ розділився, давши початок іншим етносам, в тому числі й українському. Чим же був привабливий козарський міф для творців козацького історіописання? Тут можна виділити декілька аспектів. В історичних наративах XVII ст., зокрема, церковно-монастирських хроніках вибудовувалась династична модель історичного розвитку, тобто вітчизняна історія розглядалась як почергова зміна правлячих династій – спочатку київських, потім литовських князів, польських королів і, нарешті, московських царів. Історія ж України із її Визвольною війною, козаччиною не вписувалась в дану конструкцію. Тому їй була винайдена альтернатива – хозаризм. За якою, українці-хозари мали значно древнішу власну династію каганів, а християнство перейняли у Візантії задовго до литовців, поляків та московитів. Звідси й висновок – нова українсько-козацька держава має повне право на політичну автономію та власну автокефальну церкву³⁹. До того ж етимологія слова «козак» легко виводиться від «козар». Про це згадано в кроткій редакції «Літопису Граб'янки»: «...а козаров нарицаніє малороссиістии вои премеиивше мало. Козари козаки именуются посем⁴⁰».

Козарська/хозарська концепція давала можливість козацьким літописцям, що опирались при цьому на давню європейську традицію, розробити старозавітну генеалогію походження українців-козар, за якою останні були нащадками Гомера – Ноевого внука⁴¹. Хозарський міф про походження був привабливішим аніж сарматизм, сильно пов'язаний з національною само ідентичністю польської шляхти, що не завжди однозначно сприймалось новою українською елі-

тою⁴². Хозаризм же давав право козакам/українцям на власну древню, міфологізовану історію і міфологічні витоки.

Рання історія козацтва в рецепції автора «Літопису Граб'янки» постає у вигляді сюжетів про поступове поневолення поляками козаків та всього «малоросійського» народу, що вилилось згодом у перші козацькі повстання, зокрема Косинського та Наливайка. Причому на перше місце серед причин їх розгортання автор ставить порушення традиційних вольностей та релігійний фактор – запровадження унії. Головна ж тема Визвольної війни представлена якнайповніше. Головним її рушійним фактором виступає козацтво на чолі з Богданом Хмельницьким. Останній у творі постає не лише як «Мойсей» і визволитель, а в образі суверенного монарха, який має реальну владу на визначені території, приймає іноземних послів, заключає угоди тощо: «Понеже токмо корони и берла ему не доставало».⁴³ Автор твору вбачав у Хмельницькому риси ідеального вождя, якого так бракувало тоді в Гетьманщині. «Через его Украина на ноги повстала ибо под лядским игом мало не скончала», – писалося у вірші «Похвала Хмелницкому от народа малоросийского», поміщеного на початку твору поряд з «Віршами на герб Малоросийский»⁴⁴. Таким чином постать Хмельницького у візії творця «Літопису Граб'янки» ставала одним із символів нової держави.

На відміну від «Літопису Самовидця» тут важко знайти бодай тіні негачії на адресу Хмельницького. Показовим є сюжет із тексту, що представляє характеристику гетьмана. Він постає як «муж поистині имени гетманского достоин». Наголошується на його простоті в одязі, непримхливість та військову доблесть: «первій на брань, послідній по уставшей брани исхождаше»⁴⁵. Цікаво, що цей сюжет за своїм змістом і структурою є по-суті перекладом з праці римського історика Тіта Лівія, де подається характеристика карфагенського полководця Ганнібала⁴⁶. Це свідчить не лише про історичні паралелі між двома полководцями але й про ерудицію автора, який розумівся на античних текстах.

Доба Руїни та послідуєчої історії України до 1709 року у творі репрезентовані доволі коротко, автору вдалося лише контурно означити основні події та персоналії, опис яких здебільшого обмежений рамками літописної форми викладу.

Літопис Самійла Величка. Без перебільшення «Літопис Величка» є найбільш масштабним твором козацько-старшинського історіописання за обсягом, кількістю залучених джерел, методологічним інструментарієм, пишністю стилю, красномовством та ступенем використання різноманітних риторичних прийомів. З усього переліку історичних наративів козацької доби саме цей твір викликав найбільший резонанс в наукових колах, спричиняючи до виникнення численних дискусій щодо стилю, оригінальності окремих фрагментів чи сюжетів. Втім, в інтелектуальному середовищі XVIII ст. «Літопис Величка» був майже невідомий. Він не знайшов такого розповсюдження в списках, як, скажімо, «Літопис Граб'янки». Причиною цього, можливо, є

ідеологія твору Величка, який симпатизував більше запорозькому козацтву протиставляючи його козацтву городовому. Це звичайно не було прийнятним для еліти Гетьманщини, що виступала основним реципієнтом історико-нарративної продукції. Однак відсутність списків-копій «Літопису Величка» очевидно пов'язана зі значним об'ємом твору (785 аркушів), який унеможлилював тиражування.

Нині відомі лише два списки літопису, один з яких наймовірніше є оригіналом, інший – пізніша копія, до виникнення якої вважається причетним Григорій Полетика⁴⁷.

Оригінал рукопису придбав на аукціоні в 1846 р. Михайло Погодін у відомого пошановувача і колекціонера старовини Лаптева. Нині цей рукопис зберігається в Санкт-Петербурзі в Російській національній бібліотеці⁴⁸. Саме за цим списком Київською Археографічною комісією була здійснена перша публікація «Літопису Величка».⁴⁹ Друга публікація, щоправда лише першого тому, побачила світ у 1926 році завдяки зусиллям тієї ж комісії. Це видання більш досконале за перше, оскільки були враховані всі його помилки⁵⁰. В 1991 році здійснена третя публікація пам'ятки в перекладі на українську мову за виданням XIX ст.⁵¹

Видавці дещо змінили авторську структуру тексту, яка є доволі чіткою і логічною. Увесь твір розділено на три томи. Перші два мають назви та авторські передмови. Власне перший том складає окрему сюжетно цілісну історичну повість, що носить розгорнуту, в стилі історіописання тієї доби, назву-анотацію «Сказаніе о войнѣ козацкой с поляками чрез Зновія Богдана Хмелницкого, Гетмана войск Запорожских, в осми лѣтах точившойся, а в дванадцати лѣт у поляков з іншими панствами провлекшойся. Якого он Хмелницікїи при всесилной помощи Божественной, с казаками и татарми от тяжкого ига лядського вибился и под високодержавное пресветлїшого монархи Россїйского Алексїя Михайловича владнїе доброволн поддался. От авторов: немецкого – Самуила Пуфендорфїа, Козацкого Самуила Зорки, и полского – Самуила Твардовського, войну тую в книзі «Война Домова» названной, вѣршом полским описавшего. Ниже вкратце стилем гисторичным и нарчіем малороссїйским справленное и написанное тщанїем Самоила Величка канцеляристи негдїсь войска Запорожского. В селѣ Жуках, уезду полтавского. Року 1720.»⁵² Назва відповідає сюжету цієї частини твору, що присвячена опису подій Визвольної війни 1648-1657 рр. та перших років після смерті Б.Хмельницького до Оливського миру між Швецією та Річчю Посполитою 1659 р. Цим же самим роком закінчується віршований твір Самуеля Твардовського «Вїйна домова», що став основним джерелом для першого тому літопису. Ми ще повернемося до специфіки хронологічних рамок першого тому «Літопису Величка», наразі звернемо увагу на другий та третій томи твору. Вони хоч і розділені, але мають спільну назву «Повѣствованїе лѣтописное о малороссїйских и инних поведенїях, собранное и zde описанное.» Слід відзначити, що всі томи Величкової праці мають спільну пагінацію аркушів. Текст оригінального списку супроводжують ілюстрації, зокрема десять

гетьманських портретів від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи та мапа-схема оборони Чигирини 1687 р. Про оригінальність погодінського списку додатково свідчить датування філіграней паперу, з якого виготовлений рукопис. Майже всі вони відносяться до 1719 р., тобто на рік раніше завершення роботи над текстом рукопису.⁵³

Другий том «Літопису Величка» має хронологічні рамки 1660-1686 рр., третій розпочинається 1687 роком – початок першого Кримського походу, а завершується 1700 роком, хоч ця дата не є остаточною, оскільки Величко писав свій твір в 1720 р. і напевно не міг обійти увагою драматичних подій початку століття, свідком яких він виступав. До того ж в тексті літопису містяться посилання на події 1700-1721 рр. і навіть 1723 р. Цілком можливо, що автор свідомо проігнорував події цього періоду, пов'язаних з трагічними сторінками його біографії, окремі сюжети якого Величко помістив у тексті літопису. З нього ми дізнаємося, що Самійло Величко, маючи «килконадцать лѣтъ», в 1690 р. почав свою кар'єру службовцем при особі тодішнього генерального писаря Василя Кочубея, якого мав собі за покровителя і був посвячений в «секретнейшие дла» свого патрона. В 1705 р. Величко просунувся вверх по службі, зайнявши посаду в Генеральній Військовій канцелярії, де, як зауважує про себе автор, «былем не послдним в делех писарских»⁵⁴. Успішна кар'єра несподівано обірвалася в 1708 р., Величко був заарештований. В історіографії немає єдиної позиції щодо причин такого повороту подій. Висловлювалася думка про участь Величка у виступі гетьмана Мазепи, за іншою версією, причиною арешту стала наближеність автора літопису до Василя Кочубея, страченого за неправдивий донос на гетьмана. Останнє вважається більш вірогідним, оскільки участь у «справі Мазепи» потягла б значно серйозніші наслідки, аніж ув'язнення.

Через сім років, проведених за ґратами, Величко, який майже втратив зір, поселяється в селі Жуки, що належало родині Кочубеїв. Саме тут і був написаний знаменитий твір, завдяки якому імя Самійла Величка стало відомими. Помер козацький літописець наприкінці 20-х рр. XVIII ст.⁵⁵ Його перу належить також переклад з німецької «Космографії», своєїрідної енциклопедії, що містила інформацію про культуру, географію, історію різних народів⁵⁶. Під цією працею, а також на початку кожного тому своєї праці Величко залишав підписи, один із яких звучить так: «Самуил Величко – істиннія Малія Россії син з племени хазарского, и слуг Войска Запорожского найменший слуга»⁵⁷. Його зміст певним чином сприяє реконструкції етнополітичної ідентичності його власника та властивий йому патріотизм.

Саме це спонукало Величка до написання історії «козакоруської нації». Поштовхом для цього стала подорож автора Правобережною Україною у 1703 р. у складі військового корпусу, що рухався до Польщі на допомогу королю Августу, що боровся за престол зі шведським ставлеником. Побачена Величком руїна краю спонукала до пошуку причин такої ситуації: «видѣх многія гради и замки безлюднія и пустіи, валы негдись трудами людскими аки гори и холми висипанні и тилко зверьем дікіім прибѣжищем и водвореніем суще ... Видѣх же

к тому на розніх там мѣстцах много костей человеческих сухих и нагих... и рекох в ум, кто сіе)... Як так сталося, задає автор собі риторичне запитання, що квітуча колись «отчизна наша Украина малороссійская» приведена в запус-тіння, а славні діяння предків zostалися забуті. Аби дошукатися причин, Величко, не покладаючись на розповіді ще живих очевидців, «бо не мощно мнѣ было з их неединогласных повѣстей информоватися», сам узявся до написання історичного твору. В своєму вступі до нього – «Зверненні до чителника», традиційному елементі барокового письменства, Величко наводить додаткові відомості про мотивацію зайнятися історіописанням. Полягає вона у відсутності достатньої інформації про історію «наших сармато-козацких продков» в історичних творах іноземного походження, які до того ж є недоступними в Україні. Натомість вітчизняних авторів звинувачено в лінощах за те що не спромоглися витворити чогось гідного окрім «реестриков бардзо щуплых жадних з яких причин що повстало, як ся отправовало и як кончило, не виразивши околичностей.⁵⁸» Отже перед автором цих рядків постала і до сьогодні актуальна історіографічна проблема – недостовірність або непрезентабельність джерельної бази. Аби її подолати, Величко вдається до залучення відомостей з тогочасних історичних творів, передусім європейського походження. Взагалі тема джерел в «Літописі Величка», їх походження, оригінальність є найбільш дискусивною. Система і принцип їх використання у Величка доволі традиційна для свого часу і разом з тим відзначається певними оригінальними рисами.

Перший том літопису Величко написав на основі творів «трѣох Самуїлів» – віршованої історичної поеми «Wojna domova» польського письменника, учасника війн епохи Хмельниччини Самійла Твардовського (1600-1660), «Вступу до європейської історії», опублікованого в С-Петербурзі в 1718 р. німецького історика Самійла Пуфендорфа (1632-1694), та діаріушу «на той війн писаном» Самійла Зорки – секретаря Богдана Хмельницького. Останнє джерело є найбільш загадковим, оскільки мова йде про текст написаний в добу війни безпосереднім її очевидцем, до того ж людиною наближеною до гетьмана. Як пояснює сам Величко, цей діаріуш, а точніше його копію він отримав від Сильвестра Биховця, військового канцеляриста, батько якого перебував на службі в «чигиринских гетманов»⁵⁹. Особа Самійла Зорки є доволі контраверсійним елементом «Літопису Величка», що розділив науковців на прихильників автентичності діаріушу та його противників. На думку представника другого табору Миколи Петровського, Величко сам міг вигадати діаріуш Зорки аби урівноважити джерельну базу і поряд з іноземними подати й вітчизняне авторитетне джерело. За його змістом Величко приховав власні автономістичні принципи, вклавши їх в уста неіснуючого Зорки⁶⁰. Така версія цілком вірогідна, враховуючи сумний «досвід» Величка, який провів сім років в ув'язненні, та той факт, що ім'я Самійла Зорки не зустрічається в жодному з документів тієї доби. Зрештою подібний прийом трансляції авторських ідей на персонаж свого твору можна помітити не лише у Величка. Так, в «Літописі Самовидця» міститься скомпонований автором Романом Ракушкою сюжет про

церковну анафему від константинопольського патріарха на гетьмана Многогіршного – особистого ворога Ракушки. В «Літописі Граб'янки» устами гетьмана Дорошенка проголошується цілий трактат в захист традиційних автономних прав українців.

Самійло Величко, розпочинаючи перший том свого твору, присвячений Визвольній війні, вирішив ознайомити читача з подіями, що їй передували. Однак він відмовився від написання власної їх візії, а довірився інформації, яку містять інші історичні наративи XVII ст. Таким чином літопис розпочинається текстом щоденника Матвія Титловського про Хотинську війну 1620 р., далі слідує універсал гетьмана Острянина 1638 р., потім переклад діаріуша Окольського - безпосередньо учасника польсько-козацьких конфліктів початку XVII ст., надрукованого в Кракові 1639 р. Завершує цю вступну частину біографія Богдана Хмельницького, виписана з вищезгаданого твору Самійла Пуфендорфа.

Основним джерелом для написання першого тому стала «Wojna domowa» Самійла Твардовського. Величко підпадає під вплив сюжетної лінії, фактографії цього джерела та певних елементів барокової образності польського поета. Цей вплив позначився не лише на першій частині, але й усьому творі. Втім Величко пристосовує використані Твардовським прийоми до власної національної традиції, привносячи в текст елементи усної народної творчості – перекази, легенди, думи тощо.⁶¹

Втім Величко критично підходить до свого основного джерела, оминаючи тенденційність польського автора, лайливі вирази та дефініції на адресу козаків, приділяючи увагу фактичному викладу⁶², як зауважує сам Величко «минаючи вс непотребности панегеричние»⁶³. Подекуди підставовий текст змінюється: «сене Твардовского в некоторых местах перемѣнил». Зав'язується, навіть, полеміка з польським автором. Зокрема, щодо причин польсько-козацького протистояння, яке у «Війні домовій» описано «краткими і скритними словками», або коментуються окремі пасажі Твардовського словами на кшталт «не так тое делалося як он написал», «не так как Твардовский пишет, разнствуя от правди»⁶⁴. Проте багато свідoctв Величко просто транслює із підставового тексту, не коментуючи їх, покладаючись на сумління і об'єктивність автора. При цьому він дуже влучно зауважує: «помиляются вони, помиляюсь я сам, всяк человек – ложь».

Твір Самійла Пуфендорфа «Вступ до Європейської історії» для Величка був цікавий не стільки як джерело. За підрахунками В.Іконнікова, в усьому творі він посилається на нього лише 13 разів⁶⁵. А перед усім, як візія іноземцем подій, що точилися на українських теренах.

На відміну від першої частини «Літопису Величка», друга його частина, розділена на два томи, є більш суб'єктивною, оскільки, Величко сам виступав очевидцем більшості подій другої половини XVII ст., а при описі інших залучав свідчення сучасників. Коло використаних джерел в другому й третьому томах більш різноманітне. Тут більше представлені актові матеріали. Якщо в першому томі документів нараховується 19, то в другому і третьому їх кіль-

кість відповідно складає 37 і 50. Крім цього широко залучені нарративні тексти, зокрема вітчизняного походження – «Синопис», твори церковних діячів Іоанникія Галатовського, Дмитра Ростовського, Лазара Барановича, Симеона Полоцького, іноземні – уривки з праці польського астронома Орлінського, історична поема Олександра Бучинського, звідки Величко запозичив відомості про Чигиринську війну. Принцип використання цих джерел, як, зрештою, і всіх, сам Величко означив доволі просто: «що в одному джерелі не знайшов – доповнив з іншого». В окремих випадках міг сам конструювати чи змінювати джерела, аби підтвердити певну свою думку чи концепцію. Йдеться хоча б про відомий «Білоцерківський універсал» 1648 р., яким Богдан Хмельницький звертається до посполитого населення вступати у лави козацького війська. Цей документ, на думку Миколи Петровського, є фальшованим Величком, або ж кимсь з його попередників⁶⁶.

Як зауважував Дмитро Багалій, Величко не любив і не хотів складати своє історичне оповідання на основі джерел і тому цілком вносив до тексту документи, які йому траплялися⁶⁷. Ряд документів Величко подає без перекладу на мові оригіналу – польській, латині. В окремих випадках до рукопису поміщаються офіційні друковані копії оригінальних документів і навіть самі оригінали. Таким, наприклад, є лист короля Михайла Вишневецького до гетьмана Ханенка, під яким поставлено державну печатку та королівський автограф «Michał król»⁶⁸. Варто відмітити, що увесь нарративний текст «Літопису Величка» написано однотипним почерком з ідентичним оформленням заголовних літер, назв розділів. Цей текст написано на папері з однаковим датуванням філіграней усіх аркушів – 1719 рік. Однак документальні вставки написані іншим почерком і датовані значно раніше дев'яностими роками XVII ст.⁶⁹ Очевидно, рукописні і друковані копії документів, а також оригінали, Самійло Величко придбав, перебуваючи на службі в генерального писаря Василя Кочубея, а згодом і в Генеральній Військовій канцелярії.

Іноді Величко так захоплюється документалізацією свого твору, що його структура нагадує історичний збірник, традиція укладання яких існувала на Лівобережжі в XVIII ст. Багатство документів в «Літописі Величка» мало не лише підтвердити істинність і об'єктивність його нарративної частини, але й легалізувати історію козацтва, Гетьманщини, спрямувати її в правове русло та засвідчити правомірність традиційних вольностей, привілеїв й існування державних автономних інституцій.

Взагалі, ідеологією автономізму пройнятий увесь твір Величка. Це стосується передусім рецепції автором етногенезу «козакорусской нації», заснованого на концепціях сарматизму та хозаризму – походження українців від стародавніх сарматів та хозар⁷⁰. Цікаво, що на відміну від польської концепції сарматизму, згідно якої нащадками сарматів вважалися лише елітні стани, Величко виводить від сарматів увесь народ. Причому за Величком, поляки і українці – єдинокровні брати і походять від спільного предка – сарматів. Один із них – поляки, зрадили своїх побратимів, що врешті-решт привело до кривавого

протистояння між ними⁷¹. В своєму творі Величко часто вживає дефініції «народ савроматийський козакорусский», або «сармато-козацкие наши предки», «козари».

Основну причину історичних невдач українського народу Величко вбачає в існуванні своєрідної дихотомії – з одного боку героїзм українців, його істинність і простодушність, славне, сповнене подвигами минуле, з іншого – відсутність внутрішньої згоди. Цей образ історичної долі українства та пороків, які перешкоджають йому, Величко реконструює в алегорії – сатировій повісті, написаної за зразком поеми «Звільнений Єрусалим» італійського поета XVI ст. Торквато Тассо⁷². В її зміст, зокрема поміщено сюжет виступу Люципера перед нечистою силою з викладом плану знищенню українського народу, що набрид йому більше за інші народи своїм благочестям і лицарством. «Нехай одні по свѣту волочатся яко заблудшіє без пастора овци, другіє затягаються на службу розним посторонним монархам и там за денги гинут, треттє в пянствѣ утопают, четвєрти в свѣтових розкошах, яко вєпрові нехай утопают, пяти в сладострастїях плотских нехай гнунсѣют и Бога на ся ображают, шести на своїх гетманов и началников нехай бунтуют, а роздвоєніями и незгодами внутрними и междуособїями своїми сами себе нехай викорєняют, нехай вїєсько згине, нех му ся то станет, же козаров память не зостанет.⁷³»

Відповідальність за долю держави, народу, лежить на переконання Величка, на державних лідерах – гетьманах. Характеристика історичних персоналіїв в «Літописі Величка» доволі суб'єктивна в окремих моментах. Так, зразком добродетельності, мудрості і професіоналізму є Василь Кочубей – особистий патрон і покровитель автора, який присвятив йому цілий панегірик. Натомість, Мазепа – через якого Кочубей був страчений, у Величка «хитрій лис», «валечній навистюх и Махавель»⁷⁴. Оцінка інших діячів, за тональністю багато в чому збігається із тенденцією творів козацького історіописання. Богдан Хмельницький у Величка – Мєсія, збавитель від тяжкого лядського ярма, якому Господь дав силу й розум для визволення українського народу⁷⁵. Цілком в дусі традицій зображується і Петро Сагайдачний – оборонець православної віри, покровитель мистецтв, хоробрий воїн і талановитий полководець. Добі правління Івана Виговського, як початку драматичного періоду Руїни, в «Літописі Величка» присвячено цілий розділ «Изьявленіє о Выговском»⁷⁶. Він являє собою власне життєпис гетьмана, написаний досить яскраво і не без гумору. Величко засуджує Виговського за авантюрну політику, що призвела до кровопролиття. Негатив також домінує в характеристиках Юрія Хмельницького, «двуличного» Івана Брюховецького, Івана Самойловича, засудженого за пиху і гордоші. За джерело до життєпису цього гетьмана послужив анонімний глузливий вірш на адресу Самойловича, поміщений Величком до свого твору. Натомість яскраво позитивним персонажем «Літопису Величка» є Іван Сірко, що також є певною тенденцією. Однак у Величка цей позитивний образ підкріплений ще і загальною симпатією до запорозького козацтва, як джерела звитяги, носія кращих військових та моральних традицій.

За версією Величка, український народ двічі повставав за свої права. Один раз за Богдана Хмельницького, другий – за правління гетьмана Брюховецького, при якому «всенародное негодование разширилося за уничтоженіе древних прав и волностей малороссійских» і який допустив і «древніе волности Малороссійскіи бездумно уничтоживши, позволил непредусмотрително біти воєводам московским по всѣх городам малороссійским, которіи з тѣм позволеніем по указу монаршім поїхали и господствовать почали з великим ... з всенароднім малороссійским отягощеніем»⁷⁷. Негативно в контексті української автономії Величко також оцінює Андрусівське угоду 1678, яка відбулася з «великою кривдою козацкой»⁷⁸.

Взагалі для Величка не властиво задовольнятися голими фактами при висвітленні історичних подій. Власне за це він і засуджував вітчизняних авторів «реестриков бардзо щуплих». Аби не повторювати їх помилки, Величко намагається віднайти у фактах і подіях їх причини і взаємозв'язок. Так, значну увагу приділено причинам Визвольної війни, при цьому зроблено навіть своєрідний історіографічний огляд творів польських істориків⁷⁹. В літописі розкриваються причини незгоди між гетьманами Самойловичем і Дорошенком⁸⁰, мотивуються причини і наслідки Кримських походів кінця XVII ст.⁸¹

Звернемося тепер до просторових візій Величка. Зокрема для нього характерним є синонімічне вживання назв «Русь», «Україна», «Малоросія» для визначення території. Нерідко він робить їх поєднання на кшталт: «Украина малороссійская», «Украина козаکورусская». Територіальні межі для цих категорій в творі не представлені однозначно. Величко, оповідаючи про події напередодні Визвольної війни, вказує, що Хмельницький втік із Бродівського замку «в Україну»⁸². Тобто, за аналогією з Самовидцем, Величко не схильний трактувати Галичину як Україну. Те ж саме стосується і епізоду про похід гетьмана на Павлолуч, де він чекав прибуття козацького війська з України і розсилав універсали «во всю Украину Малороссійскую и в далніе города рускіе»⁸³. Територія «отчизни украиномалороссійской» для Величка, як і для Самовидця – землі, на які в різні часи розповсюджувалася юрисдикція Козацької держави.

У Величка питання єдності Правобережної – «тогбочной» та Лівобережної – «сегобочной» є священним – запорукою існування самої держави та гарантією миру. Не дарма ця проблема винесена автором у звернення до читача – центрального елементу твору. Власне і поштовхом для написання історії стала подорож автора Правобережною Україною у 1703 р. під час військової кампанії. Побачена ним руїна краю спонукала до пошуку причин такої ситуації: «видѣх многія гради и замки безлюднія и пустіи, валы негдись трудами людскими аки гори и холми висипанні и тилко зверьем дікіім прибищем и водвореніем суще ... Видх же к тому на розніх там мѣстцах много костей человеческих сухих и нагих... и рекох в ум, кто сіе?»... Як так сталося, задає автор собі риторичне запитання, що квітуча колись «отчизна наша Украина малороссійская» приведена в запустіння, а славні діяння предків zostалися

забуті?⁸⁴ Впродовж усього твору Величко не раз нарікає на розкол України та втрату та занепад внаслідок цього Правобережжя: «Пала тогобочная Украина аки древній Вавилон»⁸⁵.

Величко не лише окреслює саму територію – ареал проживання «козако-руського народу» але й робить спробу визначити місце Козацької держави в середовищі цілого Європейського регіону. Крім того, що в творі неодноразово наголошується роль цієї держави в історичному розвитку регіону, також її саму потрактовано як європейську: «сталося знаменитое в страні нашей Европійской примереніе». Хоча варто все ж таки застерегти від трансляції сучасного розуміння європейськості на світогляд XVIII ст.

В цьому творі, в порівнянні з іншими козацькими наративами, найбільш виразнішою є концепція «вітчизни». Саме «Літопис Величка» ілюструє як у свідомості козацьких інтелектуалів нова політична реальність – Гетьманщина остаточно замінювала собою Річ Посполиту як вітчизну⁸⁶. За своєрідне кредо Величка може слугувати уривок з його твору: «Вся по обеих сторонах реки Днепр сушая Малая Росія от древних и старовечних времен бысть отчизною козацкою»⁸⁷. Для Величка, який писав свій твір задовго після поділу України на лівий і правий береги, ареал вітчизни лишається єдиним, вираженим в таких термінах як «отчизна наша украино-малороссийская»⁸⁹ чи «Украина – отчизна козацкая»⁸⁸, а сам Андрусівський поділ автор вважає найбільшою її трагедією.

Важливим аспектом «Літопису Величка» є загальна концепція історії України. Її розглянуто не як частину європейської історії, а як один з активних її чинників. Ця концепція прослідковується вже в назві першого тому літопису, за якою Визвольна війна закінчилась не традиційним 1657 р. – датою смерті Хмельницького, а 1659 р. – Оливським миром між Швецією та Річчю Посполитою. Оскільки, на переконання Величка, ця війна збурила всю християнську Європу і викликала ланцюгову реакцію європейських війн. «Мало не всю християнскую Европу (з неменшою бусурманам потѣхою) билі запалили и димами военніми затмили, почавши от Хмельницкого року 1648 аж до року 1659»⁹⁰.

Подібне розуміння історичного процесу, а також залучення великої кількості актового та наративного матеріалу, їх аналіз та спроба інтерпретації, дають підстави вважати «Літопис Величка» першою спробою написання критичної праці з вітчизняної історії. Його автору, подібно до Самовидця, властивий суб'єктивізм у ставленні до окремих подій чи персоналій. Однак, для Величка заняття історією це перш за все пошуки істини, яку він намагається віднайти в суперечливих і часто тенденційних свідченнях текстів іноземного походження, чи вітчизняних авторів.

«Короткий опис Малоросії» – «підручник» XVIII ст. з української історії. Визначним твором козацького історіописання XVIII ст. є «Короткий опис Малоросії» – наративний твір, що представляє собою виклад подій української історії від 1340 до 1734 рр. Він власне є переробкою популярного у XVIII ст. «Літопису Грабянки». Автор «Короткого опису Малоросії» переробив його

текст, відкинувши пишномовність, старослов'язи, якими переповнений підставовий твір. Це фактично була перша спроба написання «прагматичної історії України».⁹¹ Враховуючи кількість збережених до сьогодні списків цього твору, його популярність в читацькому середовищі Гетьманщини, цей наратив можна означити як своєрідний підручник XVIII із вітчизняної історії. Він справив колосальний вплив на розвиток усього процесу історіописання, адже на основі «Короткого опису Малоросії» постали численні регіональні історичні хроніки, реєстри історичних подій, історичні твори доби національного відродження рубежу XVIII–XIX ст. Саме цьому творові слід завдячувати у появі знаменитої «Історії русів» – предтечі української модерної нації. Адже сюжетна канва цього твору в значній мірі побудована на основі «Короткого опису Малоросії».

Автор твору не прагнув висвітлити історію від найдавніших часів, за аналогією із своїм джерелом – «Літописом Грабянки», що бере свій початок із старозавітних часів та раннього етногенезу народів Східної Європи. Своїм завданням він вбачав висвітлення передусім козацької доби, органічно поєднавши її із попереднім періодом. Нижня хронологічна межа в «Короткому описі Малоросії» означена серединою XIV ст., тобто початком литовського володарювання над українськими землями. Діяльність перших литовських князів у творі, так само як польських королів, інтерпретується крізь призму збереження і утвердження ними прав та привілеїв для шляхетського стану, спадкоємцем якого, автор вбачав козацтво.

Виклад козацької історії до 1648 р. має характер хронологічного переліку козацьких зверхників від Предслава Лянцкоронського, який в козацькому історіописанні традиційно вважається першим «запорозьким гетьманом», до Богдана Хмельницького. Тут містяться короткі характеристики козацьких очільників з акцентуванням уваги на їх військових звитягах у боротьбі з турками, татарами й поляками. Ці повідомлення не пов'язані єдиною сюжетною лінією, що є зрештою притаманним для літописної форми історіописання. На думку Володимира Антоновича, автори XVIII ст. ототожнювали козацтво XVI ст. і державну структуру Гетьманщини. Відтак, аби пов'язати два періоди вітчизняної історії – до Богдана Хмельницького і після, вони намагалися створити єдиний хронологічний ряд козацьких гетьманів. Оскільки реальних підстав для цього не існувало, вони, користуючись неясними фактами польських авторів, приписували звання козацького гетьмана всякій особі, про яку знайшли відомості, що вона головувала над козацькими загонами, прикордонним старостам та ін.⁹²

З 1648 р. опис подій стає ширшим, оскільки тема Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького є центральною для «Короткого опису Малоросії», як і для козацьких літописів в цілому. Однак відносно детальний опис подій триває до 70-х рр. XVII ст. і надалі знову трансформується у лаконічні фрагменти. Це пов'язане із особливостями структури джерельного тексту – «Літопису Грабянки», який з цього ж періоду також втрачає свою детальність. Останній

завершується 1708 р., «Короткий опис Малоросії» має продовження до 1734 р. – смерті гетьмана Данила Апостола та запровадження Першої Малоросійської колегії. Не відомо, чому саме ця дата стала фінальною у творі. Не виключено, що автор вбачав у ній певну рубіжність для української історії.

У самостійній частині твору переважають повідомлення про військові акції за участю українських військ, присутні детальні сюжети про зміни в структурі правлячої еліти Гетьманщини та церковній ієрархії. Це може додатково свідчити про належність автора до старшинського середовища або ж до одного із управлінських рівнів тогочасної української автономії.

Зміст та ідеологія «Короткого опису Малоросії» цілком відповідають духові автономізму, яким пройняті козацькі літописи. У творі, попри його лаконічний та стриманий виклад, присутнє возвеличення героїв національної історії, зокрема Сагайдачного, Хмельницького. Значний акцент зроблено на давності та легітимності привілеїв для козацької старшини та українського суспільства в цілому. Разом з тим автор виявляє лояльність і до імперського правління, монарших осіб, як його репрезентантів та гарантів збереження існуючих прав та вольностей.

Вперше пам'ятка була опублікована в 1777 р. Василем Рубаном у Петербурзі під редакцією канцлера Олександра Безбородька, президента Колегії іноземних справ, який доповнив готовий текст описом подій 1735-1776 рр., додавши до нього «Иъзъявление настоящего образа правления в Малой Россіи.»⁹³ Видання Рубана-Безбородька пізніше стало об'єктом для копіювання, увійшовши до складу рукописних збірок⁹⁴. Ще однією спробою видання «Короткого опису Малоросії» є його переклад французькою мовою, що здійснив Жан-Бенуа Шерер і опублікував його у Парижі в 1788 р. під назвою «Annales de la Petite Russie ou histoire des Cosaques»⁹⁵. Пізніше, через два десятиліття, цей твір був знову перекладений на російську мову істориком початку XIX ст. Василем Ломиковським⁹⁶. Перше ж наукове видання твору за одним списком було здійснене Орестом Левицьким як додаток до «Літопису Самовидця» у 1878 р.⁹⁷

Регіональне історіописання Лівобережної України XVIII ст. Поряд з історичними творами, де здебільшого представлена візія подій загальноукраїнського значення, які попри назву «літописи», можна віднести до критичної історіографії, у XVIII ст. на українських теренах продовжувалось побутування найпростіших зразків історичного письменства. Йдеться про укладання різноманітних хронологічних реєстрів історичних подій, які пізніше в сфері наукового побутування стали іменуватися літописами, літописцями, хроніками, подібно до своїх середньовічних попередників. Втім на відміну від останніх, українські хроніки XVIII ст. вони є більш локальними, – їх зміст прив'язаний до конкретної місцевості, а описи подій загальноісторичного значення чергуються з суто місцевими повідомленнями. Такі хроніки як правило містяться в рукописних збірниках поряд з «класичними» «козацькими літописами» й історичними документами. Їх авторство належало упорядникам та власникам рукописних книг, котрі укладали хроніки шляхом компіляції або ж використо-

ували для цього власні спостереження. Часто два означені методи поєднуються, в такому разі рання частина хроніки є компіляцією, а пізніша – хронологічно ближча до автора, є самостійним історичним твором. В окремих випадках має місце продовження пізнішим автором хроніки, що велась до нього. В якості пізніх українських хронік, що уклались на Лівобережжі, можна трактувати «Переяславський літопис» (1693-1751)⁹⁸, «Кройничку» (1640-1762)⁹⁹, а також «Літопис Квітки» (1719-1780)¹⁰⁰, «Летописные заметки о разных отменах в Малороссии» (1783-1811)¹⁰¹, «Летописные заметки о событиях в Новороссии» (1740-1806)¹⁰², хроніку Юрія Биковського,¹⁰³ хроніку Гадяцького монастиря¹⁰⁴, записки про події в Києві (1746-1756)¹⁰⁵, хроніку «Краткая записка годов прежде бывших и по наше время» (1581-1789)¹⁰⁶. До цього переліку можна також долучити понад п'ятдесят історичних хронік, що велись в Галичині в XVIII- поч. XIX ст. Серед них «Перемишльський літопис» (1711-1794), «Городенківський літопис» (1648-1768) та ін.¹⁰⁷ Про зміст цих хронік свідчать самі їх назви, що мають відношення до певного регіону і торкаються передусім локальної історії при одночасному висвітленні деяких подій загальнодержавного значення. Не вдаючись до аналізу цих творів, приведемо деякі аналогії з історіографічною традицією написання пізніх хронік на сусідніх з Україною теренах.

Схоже явище «пізнього літописання»¹⁰⁸ спостерігається і в Російській імперії, зокрема в Сибіру. Там в період другої половини XVIII – початку XIX століть постають численні історичні хроніки, зміст яких більше тяжіє до опису місцевих подій. Ще в кінці XVIII століття тут було відомо десятки списків різноманітних місцевих «літописців»¹⁰⁹. Серед них «Сибирский летописец» (1589-1745), «Літопис Черепанова», що охоплює події від завоювання Єрмаком Сибіру до 1769 року¹¹⁰, «Тобольський літопис» (1621-1743), «Єсиповський літопис», доведений до 1790 року¹¹¹. Ще одним з осередків пізнього російського літописання є північ європейської частини Росії, звідки походять Двинський, Устюжський та Холмогорський «літописи», що відомі нині у багатьох списках та продовжуваних редакціях¹¹². На думку ряду російських вчених такий сплеск місцевих хронік саме у другій половині 18 століття пов'язаний насамперед з кампанією, що проводилась в Російській імперії по укладанню статистично-топографічних описів окраїн. Написання подібних описів передбачало попередню розсилку по провінціям спеціальних анкет, заготовлених Академією наук, питання яких, стосувались в тому числі й історичного минулого краю. Такі анкетування, а також необхідність укладання описів, сприяли стимуляції місцевих краєзнавчих студій, пошуків історичних джерел, давніх літописів, хронік, що ставали основою для написання місцевих хронік¹¹³.

Центрами регіонального історіописання на білоруських теренах XVIII ст. були Могилів та Вітебськ. Перший з них став місцем укладання так званої хроніки Сурти й Трубницьких, названої так за прізвищами її укладачів (1526-1810)¹¹⁴. В іншій польськомовній білоруській хроніці приблизно цього ж періоду, що писалась у Вітебську, охоплені події з X століття по 1768 рік¹¹⁵.

Нами виявлено й окремі зразки пізніх польських хронік. Однією з таких є хроніка, що дуже стисло описує події, які стались на території Речі Посполитої, а також Росії за період 1550-1763 років¹¹⁶. Інша польська хроніка, подібно до популярних у XVII-XVIII столітті «Хронографам», веде опис подій від від біблійних часів і до 1805 р., акцентуючи увагу на подіях, що мали відношення до міста Вільно. Таким чином, українські пізні хроніки не є явищем винятковим в історіографічних традиціях тієї доби. В кожному разі мотивація при укладанні хронік була не однаковою в різних регіонах в різних авторів. Однак, усі ці хроніки є відгомонам давніх літописних традицій і мають подібності у структурі і манері викладу матеріалу не лише зі своїми давніми попередниками, але й між собою.

Найбільш відомим і поширеним історичним нарративом вказаного типу є «Чернігівський літопис». Наукові студії над пам'яткою розпочались з часу виявлення рукописів невідомого походження дослідником української старовини Миколою Білозерським. Ними, як згодом виявилось, були два списки невідомої доти хроніки, котру Білозерський пізніше назвав «Чернігівським літописом», через присутність в тексті численних згадок стосовно історії Чернігова. Перший зі списків описував події 1587-1652, інший кінцевою датою мав 1750 рік, проте опис подій 1704-1750 рр. носив характер поодиноких записів, що стосувались переважно церковних справ та метеорологічних спостережень. М. Білозерський об'єднав ці два списки, в результаті чого, отримав варіант літопису від 1587 до 1750 року¹¹⁷.

В 1890 році Олександр Лазаревський здійснив нове видання ЧЛ за так званим списком Персидського¹¹⁸. Цей список Лазаревський отримав з Москви в складі рукописного збірника 60-х років XVIII століття. З нього в кінці XIX століття на замовлення Лазаревського була зроблена копія, що тепер зберігається в фондах Інституту Рукопису¹¹⁹.

Список ЧЛ, опублікований Лазаревським відзначається більшою повнотою і детальністю у висвітленні подій, на відміну від двох попередніх списків літопису. Опис подій в ньому доведений до 1725 року. Зміст твору, особливо його частина за 1703-1725 років, дає змогу робити певні припущення щодо його авторства. Знання офіційних документів, широка обізнаність з подіями української історії першої половини XVIII століття, картинність опису сцени арешту в 1723 році в Москві представників української старшини на чолі з наказним гетьманом Павлом Полуботком дозволяють вбачати в авторові представника тогочасної еліти Гетьманщини, очевидця й учасника описуваних ним подій. Автор третього списку ЧЛ при написанні свого варіанту літопису користувався також списками надрукованими Білозерським. Це видно при співставленні двох редакцій.

Довгий час три вищезгадані списки вважали завершеною версією Чернігівського літопису¹²⁰. Проте в 1970-х роках історики Олена Апанович та Юрій Мицик, незалежно один від одного виявляють в одному з рукописних збірників 80-х років XVIII століття ще один, четвертий список ЧЛ, доведений до 1764 року, який одночасно є 4-ю редакцією твору¹²¹. За виявленням нового списку послідували його дослідження та публікація¹²².

Характеризуючи загалом список літопису 4-ї редакції, слід зазначити декілька важливих моментів. По-перше, ЧЛ в цьому списку продовжено з 1726 до 1764 року. По-друге, автор продовженої частини не обмежився описом подій 1726-1764, але й вніс відповідні зміни в текст підставового твору 1587-1725 рр. за третім списком (Лазаревського). По-третє, на одному з аркушів рукопису відмічено ім'я ймовірного автора літопису цієї редакції – чернігівського полкового писаря Івана Янушкевича – учасника сумнозвісної депутації наказного гетьмана Полуботка в 1723 р. Його авторство додатково підтверджується аналізом тексту пам'ятки.¹²³

В «Чернігівському літописі», зокрема його четвертій редакції, помітний вплив популярного «Короткого опису Малоросії», однак більшість повідомлень є оригінальними, базованими на свідченнях очевидця або ж на документальних джерелах, майстерно екстрапольованих автором у наративний текст.

Відображення у творі історичних подій охоплює «козацький» період XVI–XVIII ст. Їх опис доволі фрагментарний і носить характер хронологічних заміток Їх трактування, в більшості випадків, позбавлене особистого авторського ставлення. Проте в окремих повідомленнях з тексту, які стосуються більш пізнього часу і часто є автобіографічними – скасування Малоросійської колегії, діяльності гетьманів Данила Апостола, Павла Полуботка, князя Олександра Меншикова, прослідковується чітка позиція автора, яка збігається з автономістськими настроями української старшини 60-х рр. XVIII ст. – це не лише епоха ліквідації гетьманської форми правління, але й часи відомої Глухівської ради 1763 року, атмосфера виборів до комісії по укладенню «Нового уложення» та пов'язана з цим політична активність української політичної верхівки.

Одну з пізніх українських хронік містить у собі рукописний історичний збірник 60-х років XVIII століття, що зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ. Останню його частину становить невелика за об'ємом хроніка, хронологічні рамки якої охоплюють 1452-1811 роки.¹²⁴ Оскільки в її тексті фіксуються численні відомості з історії Ніжина, Михайло Сперанський, який опишував цю хроніку, дав їй умовну назву «Ніжинський літопис».¹²⁵

Хроніка поділяється на дві частини, які відповідно, охоплюють два часові проміжки: 1425-1765 та 1766-1811. Такий поділ зумовлений специфікою укладання твору. Перша його частина написана тим же самим почерком, що й попередній текст збірника. Отже, укладалась, або переписувалась хроніка одночасно зі збірником, однією людиною. Характер укладання іншої частини «Ніжинського літопису», подібно як і в двох вищезгаданих білоруських хронік, дозволяє припускати участь у цьому процесі декількох осіб. Його текст за 1766-1811 рр. писано 16 різними почерками, що належали власникам або читачам збірника, котрі послідовно вносили на його вільні аркуші епізоди-повідомлення сучасного їм періоду.

Перша частина «Ніжинського літопису» також піддається поділу на складові, кожна з яких має свої особливості. З свого початку (1452 рік) й до кінця

XVII століття хроніка являє собою набір фрагментарних поодиноких історичних повідомлень, що частот рясніють хронологічними та фактологічними хибами. Характерним є змішування фактів і персоналій, що приводить до казусів на кшталт вбивства гетьмана Бородавки і поставлення на гетьманство Івана Самойловича, в іншому сюжеті гетьманом стає вже Богдан Хмельницький. Останньому приписана перемога над поляками при Кумейках в 1637 році, коли «гетман Богдан все войско лядское разбил и всех ляхов за Случ выгнал и границу устрои и укрепи от Гетманщини з ляхом и написа на границе: «Смотри ляше, по Случ наше, назад не оглядайся, а вже панувати тут не сподівайся»¹²⁶. За твердженнями укладача хроніки, Переяславська рада стала в 1648 році, а в 1661 році, Хмельницький, будучи серед живих, «со всеми козаками татарского хана в полон взял и ко царю Алексею Михайловичу привел»¹²⁷. Помер гетьман, згідно тексту хроніки, лише в 1663 році, після чого: «порядком козацким наставлен Иван Брюховецкий гетманом»¹²⁸.

Складається враження, що джерелом для хроніки слугували історичні перекази.¹²⁹ Втім, можна припустити, що автор при написанні хроніки користувався певними історичними записками, що велись на Правобережній Україні. Про це свідчать наступні фрагменти з тексту: «Тогож года Казимир крол воевал за Дніпр аж до Глухова, а з-под Глухова ледве сам втік в Польшу от тих козаков задніпрянских»¹³⁰. Зацитуємо інший запис у подібному контексті: «По Задніпру к Московщині в Гетманщині не було врожая на всяк хліб»¹³¹. Цілком очевидно, що ці рядки належить людині, яка жила на правому березі, відносно якої Гетьманщина й Глухів розташовувались по той берег Дніпра. Вживання назви «Гетьманщина», що тричі зустрічається на початку хроніки для означення території Лівобережної України, може свідчити про відносно пізнє походження цих записів, оскільки ця назва за Лівобережжям закріпилась лише у XVIII столітті. До того ж означені фрагменти яскраво свідчать, що цей термін не є науковим неологізмом, вигаданим істориками, а використовувалась вже у XVIII ст. як самоназва певної української території.

Можливо, автор «Ніжинського літопису» описуючи місцеві і близькі йому за часом події, використав в якості вступу до свого тексту «правобережну хроніку», де описувались більш давні події. При цьому додав один фрагмент до підставової хроніки стосовно заснування міста Ніжин у 1610 році: «Того ж году Ніжину зачатіе было. Первый полковник тогда был Ляховченко»¹³².

Починаючи з XVIII століття повідомлення «Ніжинського літопису» набувають інформаційного розширення, помилки майже не фіксуються, а ті, що трапляються, у більшості мають характер хронологічних зрушень на 1-2 роки при датуванні окремих подій. Загальну ж масу повідомлень можна розділити на такі, що описують російські та загальноукраїнські події, а також місцеві ніжинські події. Окрім місцевих подій, у центрі уваги укладача хроніки перебувають передусім військово-політичні події¹³³. Досить докладно описані обставини російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Зокрема зазначено її згубні наслідки для господарства України¹³⁴.

У загальному контексті подій у пам'ятці згадано про українських гетьманів від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського, при цьому автор уникає характеристики й оцінок їх діяльності. У «Ніжинському літописі» згадується про амністію даровану запорожцям і їх повернення на Запорожжя¹³⁵, запровадження в Україні Першої та Другої Малоросійських колегій¹³⁶. Цим повідомленням закінчується текст «Ніжинського літопису», писаного однотипним почерком. Надалі, як зазначалось вище, хроніка набуває вигляду сукупності окремих блоків повідомлень писаних різними почерками. Кожен з таких блоків складається з декількох повідомлень, розмішених у хронологічному порядку. Причому, кожен власник почерку продовжував хроніку від того року, яким завершався попередній блок. На загал, ця частина хроніки 1766-1811 у структурному відношенні повторює її першу частину. У другій частині також присутні повідомлення про військово-політичні акції, події при російському дворі, загальноукраїнські акції та повідомлення про місцеві ніжинські події й стихійні лиха. Повідомлення двох останніх категорій фіксуються якнайчастіше. Серед них трапляються записи про пожежі, бурі, пошесті, нашествия сарани, а також про комети, затемнення сонця і місяця. Деякі з них супроводжуються додатковою інформацією про нанесені стихією збитки, детальний поіменний перерахунок постраждалих осіб, а також короткими ремарками про початок сівби, поточні ціни на збіжжя. Повідомлення такого характеру записувались, очевидно, мешканцями Ніжина, оскільки кожне з них так чи інакше стосується цього міста. Зокрема анонімні автор зафіксували такі важливі для провінційного міста події, як проїзд у 1776 році турецького посла через Ніжин¹³⁷, відвідання міста членом «Святійшого Правительствующего Синода» митрополитом Самуїлом¹³⁸, візит до міста Ніжина останнього кримського хана під час його поїздки з Калуги до Києва¹³⁹, детально описано перебування тут імператриці Катерини II.

Подібним зразком локально-компілятивного історіописання, є хроніка присвячена іншому місту північної Гетьманщини – Новгород-Сіверському. Вона охоплює досить широкий часовий проміжок – більше тисячі років, фіксуючи першу подію під 706 роком, яким датовано заснування Києва¹⁴⁰.

Для укладання хроніки її автор мав у своєму розпорядженні й рукописи з української історії, оскільки переважна частина твору складається з переробленого тексту популярного у XVIII ст. на Україні «Короткого опису Малоросії». У певних фрагментах два твори збігаються дослівно, але у більшості випадків автор хроніки виокремлює з повідомлень підставового твору лише їх інформаційну суть. Так, зокрема, на сторінку рукописного тексту помістився опис подій 1574-1648 рр, а основні події передані при цьому кількома словами: «1574. Козаки имели себе гетмана Сверговского», «Был гетман Кушка»¹⁴¹. Причому текст хроніки містить низку хронологічних помилок. Наприклад, битва при Цоцорі 1620 р. зміщена в часі на 12 років раніше й описана під 1608 р. Натомість, у повному об'ємі і майже дослівно передається сюжет, запозичений з «Короткого опису Малоросії», що описує привід Хмельниччини – наїзд Чап-

линського на Суботів та обставини викрадення королівської грамоти у Барабаша. Події ж самої визвольної війни, які в підставовому творі «Короткому описі Малоросії» займають більше десятка сторінок у «Новгород-Сіверському літописі» передано лише побіжними зауваженнями: «Так зараз с козаками на запороги побыл и собрав козаков немало, також татар в помощь, пошел на поляков войною»¹⁴². Далі натрапляємо ще на декілька уривчастих повідомлень про події 1651-1654 рр. Серед таких повідомлення про мор на Україні 1651 р. та підданство Хмельницького московському цареві, що помилково датовано 1653 р. Подібним же чином описані дуже насичені у фактологічному відношенні часи Руїни.

Починаючи з 1685 р. опис подій «Новгород-Сіверського літопису» стає більш детальним за рахунок включення до його тексту витягів із документів, їх детальних переказів, а то й цілих документів. Особлива увага приділяється аналізу документальних джерел періоду гетьманування І.Мазепи, зокрема, гетьманські статті. З останніх автора найбільш цікавить фінансовий бік обрання Мазепи, тому він прискіпливо занотовує суми, що були пожалувані старшині та козакам після гетьманської елекції. На продовження сюжету про Мазепу автор хроніки помістив до її тексту маніфест Петра I про зраду гетьмана, виборів нового гетьмана І.Скоропадського¹⁴³. Досить багато приділено аналізу статей гетьманів Д.Многогрішного І.Самойловича. При цьому серед іншого, автор найбільш ретельно аналізує один їх аспект – умови переходу міщан до козацького звання, роблячи часті посилання на конкретні пункти з гетьманських статей. Можливо таку мотивацію інтересу до трансформації міщанського стану слід убачати в певному особистому життєвому досвіді чи потребах автора.

У частині «Новгород-Сіверського літопису», що описує події після 1734 року, тобто дати, якою завершується основне його джерело «Короткий опис Малоросії», документи використовуються ширше. В основному це реляції з театрів військових дій російсько-турецької війни 1734-1739 рр., опису якої не оминає жоден історичний твір того періоду, оскільки ця війна мала безпосереднє відношення до українських теренів, враховуючи значне залучення матеріальних та людських ресурсів Гетьманщини на її проведення.

Частину хроніки, що описує події 1735-1760 рр. можна вважати за самостійну частину твору, принаймні в тому відношенні, що автор був уже позбавлений можливості використовувати текст «Короткого опису Малоросії», перероблений варіант якого був покладений в основу частини «Новгород-Сіверського літопису». Натомість широко використовуються документальні джерела, а також, як гадається, власні авторські спостереження. Перші цілком заповнюють сюжет про обставини обрання гетьмана К.Розумовського. Йдеться про описи під 1751 р. урочистого в'їзду новообраного гетьмана в столицю Глухів, де його зустрічали війська і вся старшина¹⁴⁴. Наступний опис стосується візиту гетьмана в 1752 р. до Новгород-Сіверська, де за словами автора на час візиту «квартиру имл под монастырем в саду подл благовещенія». Сюди ж до

цієї квартири мешканці містечка приносили йому свою скарги та побажання, зокрема, згадано про клопотання про влаштування в Новгород-Сіверському магістрату, яке підтримала також мати гетьмана.

Автор хроніки задля більшої достовірності її змісту часто доповнює свої повідомлення підбірками виписок з документів так званими «екстрактами», що зрештою є відмітною рисою багатьох історіографічних пам'яток подібного типу.

Поряд з місцевими хроніками, на Україні впродовж другої половини XVIII століття популярними залишаються так звані родинні хроніки, що укладались з метою фіксації найбільш знаменних подій з історії родини, а також мали довести її давність та шляхетний стан. До вже згаданого на початку статті «Літопису Квітки» можна долучити перелік подібних історичних творів. Це родинні хроніки Лісовських, Кіндратьєвих, Тевляшевських, Лизогубів¹⁴⁵. Остання з них є найбільш фактологічно багатою і складається не лише з суто родинних відомостей з життя сім'ї Лизогубів, а являється коротким описом історії України періоду, охопленого хронікою – 1506-1737 роки. Вперше цей твір був опублікований Володимиром Антоновичем. Завдяки йому хроніка отримала назву «Лизогубівський літопис» через наявність у її змісті численних повідомлень, дійовими особами яких виступали представники відомої старшинської родини Лизогубів¹⁴⁶. Біографічні дані про них не становлять загальноісторичного інтересу і могли бути написані членами цього ж сімейства, або особою з їх оточення¹⁴⁷.

«Лизогубівський літопис»	Хроніка XVIII століття
Летопись или описание краткое знаменитых действий и случаев, что в котором году деялось в Украине Малоросской и около Украины и кто именно когда был гетманом козацким	Описание кратчайшее знаменитых действий и случаев, что в котором году деялось в Украине Малоросской обеих сторон Днепра и кто именно когда был гетманом козацким

В. Антонович аналізуючи дану хроніку, висловив твердження про її джерела. В якості основного джерела вчений вбачав «Короткий опис Малоросії» – твір-компіляцію 40-х років XVIII ст. з «Літопису Граб'янки»¹⁴⁸. Це твердження по суті визначило наступну долю джерелознавчих студій над «Лизогубівським літописом», які провадились в руслі запропонованої Антоновичем теорії¹⁴⁹.

Дійсно при співставленні «Лизогубівського літопису» і «Короткого опису Малоросії» прослідковується їх текстологічна подібність. Втім, звернемо увагу на ще одну компілятивну хроніку XVIII століття, яка має майже ідентичну назву з оригінальною назвою «Лизогубівського літопису».

Цей твір, надалі його називатимемо «Описание кратчайшее», міститься у рукописному збірнику 50-х років XVIII століття¹⁵⁰, відомого в історіографії як збірник гетьмана Розумовського. Хроніка являє собою короткий хронологічний

перелік історичних подій від 1506 до 1734 року. Її текст є своєрідним конспективним викладом змісту «Короткого опису Малоросії», який у хроніці позбавляється від деталізованих нашарувань і стає його скороченою версією.

Після ж 1734 року, тобто останнього запису в «Короткому описі Малоросії» і в його скороченому варіанті «Описании кратчайшем», текст «Лизогубівського літопису» до 1737 року є самостійним твором і описує переважно військові події турецької військової кампанії, в контексті участі в останніх членів родини Лизогубів. Крім того, інформація про цю родину інтерполюється і в текст хроніки до 1734 року. Вперше таке відбувається у повідомленні 1650 року про облогу міста Львова військами Богдана Хмельницького. Автор «Лизогубівського літопису» переписує його дослівно з «Описания кратчайшего» і за цим додає: «Там и Клима Лизогуба забито на герцу»¹⁵¹. В 1665 році в «Описании кратчайшем» повідомляється про військову акцію, проведену гетьманом Брюховецьким під Білою Церквою проти поляків. Ця інформація доповнюється додатковим фактом про участь в акції генерального обозного Якова Лизогуба¹⁵². З початку XVIII ст. в хроніці повідомлення стосовно родини Лизогубів фіксуються дедалі частіше і торкаються вони в основному обставин життя чернігівського полковника Єфима Лизогуба та Якова Лизогуба – генерального обозного.

«Лизогубівський літопис» є не лише копією «Описания кратчайшего» з доповненнями родинних записів. В його тексті наявні численні повідомлення про стихійні явища, церковні справи, запозичені з інших джерел. Трапляються виписки і більшого об'єму. Зокрема, після 1647 року перед описом подій Хмельниччини, в хроніці міститься обширний епізод, який є переписаним дослівно розділом «Літопису Самовидця» «О началі войны Хмельницкого»¹⁵³.

Особливу увагу слід приділити висвітленню в «Лизогубівському літописі» подій доби «Руїни». При їх описі автор іноді звертається до додаткових джерел та вдається до власної інтерпретації подій. Так повідомлення про спільний похід військ Юрія Хмельницького та боярина «Шеремета» на Польщу в 1657 році, переписане дослівно з «Описания кратчайшего», містить негативну характеристику Юрія Хмельницького через недбалі дії якого, похід завершився катастрофою. Однак, тут же автор подає інформацію, яка навпаки виправдовує Хмельницького і наділяє його рисами талановитого полководця. Останнє повідомлення, за словами автора, виписано з «латинской книжици печатной»¹⁵⁴, яке він завершує філософським висновком «Penes autores fides sit»*. Деякі повідомлення з «Описания кратчайшего» в «Лизогубівському літописі» збагачуються емоційною авторською характеристикою. Таке простежується при описі подій на Україні, що сталися після Чорної ради і обрання гетьманом Брюховецького: «тогда запорожци великую беду людям чинили»¹⁵⁵. Це коротке повідомлення автор розширив наступним епізодом, зміст якого відрізняється від пафосних характеристик запорозького козацтва, притаманних більшості укра-

* «Істина в руках авторів» (лат.)

їнських історичних творів XVIII століття: «Обезчестило себя людославное низовое войско запорожское христианское. Не меньше татар знущались всяческо, глумили честь девичью и жоночую ... доставалось от них як от ненависних ляхов православію; но запорожци своя рідна кров малоросійска одной віри православної благочестивой! А сколко забили оні людей, застоючих честь сімейную, страшно и вспомянуть!»¹⁵⁶. З подібною емоційністю характеризується також «барбарский» вчинок Януша Чарнецького, який сплюндрував могилу Богдана Хмельницького¹⁵⁷.

Особливій трансформації піддаються запозичені з «Описания кратчайшего», епізоди стосовно гетьмана Петра Дорошенка. Автор «Лизогубівського літопису» намагається згладити той негативний образ гетьмана, що сформувався в підставовому тексті. В «Лизогубівському літописі» пропущено вже надто «чорні» характеристики гетьмана. Наприклад, повідомляється про захоплення турками Кам'янця не без участі Дорошенка, але при цьому випущено наступний епізод, присутній в «Описании кратчайшем»: «...где в присудствии Дорошенка для въезду султанского мертвецов из гробов выбрашивано и иконами улицы мощено»¹⁵⁸. Подібним же чином замовчується, зафіксована в «Описании кратчайшем» участь Дорошенка у розправі турків над жителями Умані¹⁵⁹. Подібне «обілення» Петра Дорошенка у тексті «Лизогубівського літопису» стає зрозумілим з наступної цитати хроніки: «Того ж году Евфим Лизогуб з женою и детьми ездил в гостину к Дорошенку – тестю своему»¹⁶⁰. Виходячи з цього, цілком очевидно видається мотивація автора, що не бажав дискредитації Лизогубів через зображення в темних тонах представника їх родини¹⁶¹.

Цікаві авторські повідомлення, що не простежуються в жодному відомому на сьогодні творі, знаходимо в «Лизогубівському літописі» під 1706 роком, де детально описуються обставини походу російсько-українського війська на Польщу. Також слід відмітити епізод про будівництво Печерської фортеці, що спричинило багато бід місцевим жителям «понеже двори разметали, сады прекрасные вырубали и жильцам велено где хотя жить». Постраждала від цього, як зауважує автор, й мати гетьмана Мазепа, яка була ігуменею ліквідованого у зв'язку з будівництвом Вознесенського монастиря¹⁶². Невдовзі за цим, з особливим трагізмом автор хроніки передає картини руйнації Батурина, масових розправ над міщанами після захоплення міста військами Меншикова, сентиментально зазначаючи про єдину дивом збережену в пожежі «хатынку около городской стены, где уцелела неякась старушка»¹⁶³. Згодом в хроніці автор з сарказмом повідомляє про фінал життя головного винуватця батуринської трагедії князя Меншикова: «... ненасытный был, однако халупою, сказуют, в холодном Березові житіє скончил и сажень земли толко тілу своему занял. Да и то вглубь»¹⁶⁴. Таким же чином охарактеризовано в хроніці діяльність І Малоросійської колегії, запроваджені після смерті гетьмана Скоропадського: «Коллегія сія была до 1738 года, много людей значных помордовано, звірства всяким образом вымышляно, кабалы взымано ... Выдоили добре Малороссию!»¹⁶⁵. Можливо джерелом для подібних описів стали авторські свідчення. Це цілком

ймовірно з огляду на дату написання хроніки, яку автор сам зазначив у її тексті: «... продолжалось моровое поветрие до 1742 года в котором я писал сію гисторійку»¹⁶⁶. Спираючись на це, дату написання «Описания кратчайшего» можна приблизно визначити між 1734 і 1742 роками. Першою хронологічною межею є рік останнього повідомлення з «Короткого опису Малоросії», скороченим варіантом якого є «Описание кратчайшее».

Продовжуючи аналіз українських історичних хронік середини – другої половини XVIII століття – складових рукописних кодексів, слід зупинитись на творі, відомому на сьогодні у трьох списках, повна назва якого «Летописец краткій от початку великороссийских и прочих князей и монархов хто в котором году имел при титле великороссийской княжати и что в тех годах деялося, выписано в лето от создания мира 7248, а от рождества Христова 1740» (далі – «Літописець короткий»). Списки хроніки зберігаються у Москві¹⁶⁷, Житомирі¹⁶⁸ й Києві¹⁶⁹. Наш аналіз спиратиметься на київський список, який є другим по давності після московського списку.

«Літописець короткий» за київським списком входить до складу так званого збірника Козельського, який належав представнику козацької старшини двоюрідному брату відомого українського філософа XVIII століття Якова Козельського, що носив однакове з ним ім'я та прізвище. Це підтверджує і власницький надпис на аркушах рукописної книги: «З числа книг ясаула полкового Якова Козельского»¹⁷⁰.

«Літописець короткий» охоплює досить об'ємний часовий проміжок 862 по 1739 рік і це різнить його серед інших історичних творів подібного типу, які в переважній більшості починаються з XVI століття. Такий хронологічний розмах хроніка отримала за рахунок включення до її тексту описів подій давньоруської та московської історії IX-XV століть. Серед них основне положення займають повідомлення про зміни на великокнязівському престолі у Києві, Суздалі, а згодом Москві. Очевидно автор у своєму розпорядженні мав джерело з давньоруської та московської історії. Цілком ймовірно, що таким джерелом виступив «Синописис». З нього на сторінки хроніки, крім повідомлень стосовно престолонаслідування, перенесено сюжети з подій московської історії XIV-XV століть, як то: шлюбні події при дворі, війни Москви з Литвою, Лівонією, татарами. Автор хроніки впродовж усього її тексту часто звертається до опису подій, що мали відношення суто до історії Росії. Втім, повідомлення такого змісту стають дедалі рідкіснішими по мірі «старіння» хроніки і вже з початку XVIII століття мають характер коротких інформаційних ремарок про народження та смерть російських монархів. З повідомлення під 1506 роком в «Літописці короткому» починається висвітлення подій власне української історії: «Гетман был войск запорожских Предслав Лянцкоронский. Сей с козаками землю турецкую счастливо воевал»¹⁷¹. За цим слідує ряд коротких інформаційних записів про перших запорозьких предводителів – Богдана Ружинського, Свірговського, Кушку. Їх зміст і хронологічний порядок дозволяє припускати їх пряме походження з тексту «Короткого опису Малоросії», де опис цих подій ведеться за схожою

схемою. Основна ж відмінність «Короткого опису Малоросії» з «Літописцем коротким» полягає в більшій скороченості змісту останнього. В ньому опускаються усі додаткові подробиці, що супроводжують окремі повідомлення з «Короткого опису...». Можна було б говорити про «Літописець короткий» як скорочений варіант цього твору, але в дійсності між «Коротким описом Малоросії» і «Літописцем коротким» був текст-посередник. Ним, як і у випадку з «Літописом Лизогуба» була хроніка «Описание кратчайшее», про яку йшлося в попередньому розділі. «Літописець короткий» і «Описание кратчайшее» від 1506 до початку XVII століття повністю збігаються як по загальній структурі, так і по відношенні до змісту. Таким чином «Літописець короткий» в джерельному відношенні можна розділити на частини. Перша з них охоплює події за 862-1506 роки, які в основному стосуються давньоруської і московської історії, опис яких запозичено з Синопису. Друга частина має хронологічні рамки 1506-1734, написання якої здійснювалось при широкому залученні інших творів, в основному «Описания кратчайшего», а також «Чернігівського літопису», «Літопису Граб'янки», «Літопису Самовидця». Автор дуже рідко відсторонюється від змісту своїх джерел і переписує цілі фрагменти з їх текстів. При цьому він часто подає одні і ті ж сюжети у версії різних джерел, надаючи читачу можливість самостійно спів ставити інформацію і зробити висновки про її достовірність.

Остання частина твору за 1735-1739 роки є самостійним історичним твором. Тут міститься 25 повідомлень, що в переважній більшості мають відношення до військових справ. Перше повідомлення цієї частини твору інформує про повернення військ з польської кампанії. Послідувачі описують обставини військових дій часів російсько-турецької війни 1734-1739 років. При цьому зачіпаються як зовнішні аспекти війни – події на полях битв, так і внутрішні, що торкаються наслідків військових дій для соціально-економічного життя Гетьманщини. В основному це інформація щодо військових податків, їх розмірів, наборів до армії вояків с середовища місцевого населення¹⁷².

* * *

Написання історичних хронік, як спосіб відображення історичної дійсності, виглядає дещо архаїчним на тлі загальноєвропейського розвитку історичної науки періоду другої половини XVIII- початку XIX ст. Однак в зазначений період на теренах України, Польщі, Росії та Білорусі продовжувалось продукування саме такого виду історичних творів, в яких у давній літописній формі висвітлювали події як місцевого так і загальнодержавного масштабу. Якщо характеризувати цей процес «пізнього літописання» в цілому – виокремлюється чітка його риса – «провінційність»¹⁷³. Тобто цей процес не потребував ні наявності університетських центрів з їх історичними школами, ні професійних істориків. Написанням таких історичних творів займались виключно аматори, що укладали свої хроніки на основі власних спостережень поточних подій і спогадів про минулі, використовуючи також більш ранні тексти. У цьому

контексті прикметним є і ареал розповсюдження пізніх хронік, що разом з Україною і Білоруссю представлений районами Сибіру та європейської півночі Росії. Себто регіонами позбавленими значних на той час наукових, культурно-освітніх центрів, що і спонукало займатись історичними студіями самотужки з використанням наявних джерел та інтелектуальних ресурсів. Додатковим стимулом до цього, як уже зазначалось стали імперські заходи другої половини XVIII по розробленню історико-статистичних описів окраїн. На Україні зазначеного періоду цей процес підсилювався ще й своєрідною дихотомією, яка з одного боку полягала у відсутності повноцінної системи нагромадження, передачі та популяризації історичних знань, впорядкованої архівної інфраструктури, що спричинило до загибелі переважної більшості джерел історичної інформації. Фактично одним з небагатьох засобів її збереження і популяризації залишалась рукописна книга. Нечисленні осередки її накопичення – приватні бібліотеки, існували надто ізольовано одна від одної, аби виступати опорними пунктами історіографічного процесу. Ті поодинокі ентузіасти, що намагались займатись написанням історичних творів, робили це відособлено, не знаючи про існування одне одного і часто не мали доступу не лише до праць своїх колег попередників, але й сучасників. Водночас в українському інтелектуальному середовищі XVII-XVIII ст. існував великий попит на історичні твори, які не лише романтизували українське минуле, але й виступали засобом для легітимації української еліти в імперському середовищі, що невпинно поглинало рештки української самобутності. На очах сучасників минала ціла історична епоха, яку при відсутності інших можливостей, намагалися зафіксувати й зберегти пам'ять про неї хоча б на сторінках коротких історичних хронік. Позитивним фактором для цього була поява в кінці 30-х років XVIII століття «Короткого опису Малоросії» – першого синтезованого твору з історії України, що відповідав як за фактологічним так і за ідеологічним аспектами потребам її інтелектуального середовища. Саме цей твір-компіляція на основі «Літопису Граб'янки» став підставовим текстом для багатьох творів української історіографії до початку XIX століття

Історичні твори періоду «згасання» Гетьманщини. 60-ті роки XVIII ст. доволі складний період державності Гетьманщини. Саме в цей час в 1764 році було ліквідовано, тепер уже остаточно, гетьманську форму правління, що було даниною зусиллям нової імператриці Катерини II по створенню «добре регульованої держави»¹⁷⁴. Цей процес вимагав уніфікації політичного устрою на всій території імперії та максимального обмеження а то й цілковитого скасування автономних прав окремих територій, передусім Гетьманщини, Лівонії та Фінляндії. Ці провінції, за висловом самої Катерини, повинні були «обрусь і перестать глядеть как волки к лсу»¹⁷⁵. Стосовно України було окремо наголошено: «когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться чтоб и имя гетманов исчезло»¹⁷⁶. Така політика в колах козацько-старшинської еліти, зрозуміло, викликала протест. Його вияв проявлявся в петиціях та наказах, що склалися з нагоди скликання Законодавчої комісії 1767-1768 рр.

а також в історико-нарративних творах. В означений період були написані історичні твори, які є спробою узагальнення історії козацької держави, яка невпинно наближалася до остаточного занепаду. Їх виникнення частково зумовлене тими ж мотивами, які спричинили до появи так званих козацьких літописів. В їх основі лежала загроза автономному існуванню Гетьманщини. Якщо на початку століття вона була уособлена петровськими реформами, то нині опосередковувалась діяльністю Катерини II.

Найбільш яскравим з історичних нарративів доби «згасання» Гетьманщини, в якому ідея автономізму та протистояння імперській інтеграції постала доволі відверто до такої міри, що цей твір був заборонений цензурою до друку в 40-х рр. XIX ст., є знаменитий віршований діалог «Розмова Великої Росії з Малоросією», написаний в 1764 р.¹⁷⁷

Цей твір був опублікований в 1882 році за шістьма списками, наявність яких свідчить про значну популярність, адже його читали й переписували. Авторство належить Семену Дівовичу – перекладачу, а згодом і головному архіваріусу при Генеральній Військовій канцелярії¹⁷⁸. Як зазначено на одному із списків пам'ятки Дівович написав свій твір «...в честь, славу и захищення всей Малороссии». Для здійснення цього автор обрав форму віршованого діалогу на історичну тематику, в якому персоніфікована Малоросія відповідає на запитання Великої Росії стосовно своєї історії, державницьких традицій, прав та привілеїв.

Джерельна основа та фактологічне тло «Розмови Малоросії з Великої Росією» базується на «Літописі Граб'янки» та «Короткому описі Малоросії», зокрема на його редакції, авторство якої належить Григорію Покасу. Про це свідчить наявність у віршованому творі сюжетів, що фіксуються лише у тексті Покаса.

Головна ідея твору Дівовича полягає в спростуванні імперської візії української історії як суцільної смуги зрад та пошуку протекції сильного монарха, відстоюванні тези про рівноправність двох державних утворень – Малоросії та Великої Росії, що ґрунтується на суверенітеті спільного монарха.

*...Не тебе. Государю твоему поддалась,
При которых ты с предков своих и родилась.
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Мала...*¹⁷⁹

На закид про зрадницький характер українського вищого політикуму, Дівович устами Малоросії гнівно застерігає від неправдивих звинувачень та узагальнень, вказуючи на цілий шерек зрадників, діяннями яких переповнена російська історія: «Мазепу только твердишь, а своих забыла». Натомість автор вказує на братів Розумовських, діяльності яких Велика Росія має завдячувати Малоросії.

*Знаешь ли Разумовских, родившихся во мне, –
Как Елисавете один из тех услужил,
Как и Екатерине другой верность открыл?..*

Останній сюжет додає аргументів на користь припущення М. Петрова, про Кирила Розумовського як ймовірного замовника цієї політичної поеми. Втім, Дівович міг сам бути безпосереднім ініціатором написання цього твору, оскільки для нього як і для багатьох представників української еліти нівеляція автономних прав Гетьманщини загрожувала їх статусу і природно – сприяла утвердженню переконання про самобутність і самодостатній розвиток вітчизняної історії. З огляду на це актуальною для автора поеми, так само як і всього елітного прошарку Гетьманщини залишалась проблема зрівняння прав українського шляхетства з російським дворянством, яка в «Розмові...» займає центральне місце. Малоросія твердить своїй опонентці: «Как бы ни тщилась чины мои ненавидеть»¹⁸⁰, – вони мають давню традицію від і не поступаються в значимості російським, а різняться лише назвами. Зверхньому і зневажливому ставленню Великої Росії козацької старшини протиставляється позиція інших народів, зокрема французів, позиція яких, очевидно, проілюстрована автором поеми за допомогою твору П'єра Шевальє про козаків, опублікованого в Парижі в 1663 р.¹⁸¹

*Смотри, что (и) иностранной народ французы,
С монархией нашей имеющий союзы,
Публикуют про генеральных старшин моих.
Они с ними равняют генералов твоих,
Генерального ж писаря так представляют,
Что великим канцлером моим называют.*¹⁸²

Аби показати несправедливість російської політики по відношенню української еліти, Дівович приводить епізод, свідком якого він сам виступав, про ганебний вчинок російського офіцера під час церковної служби, що виявив відкрити зневагу до старшини. Для автора цей офіцер уособлення всієї Великої Росії та її політики. Тут же з ностальгією згадуються часи коли «государствовала кротка Елисавет», яка з особливою урочистістю приймала українську депутацію на чолі з генеральним хорунжим Миколою Ханенком, якого було прирівнювана до генерала.

Справжній панегірик залишив Дівович Богдану Хмельницькому, перевершивши, здається, у піїтеті до гетьмана інших представників козацько-старшинського історіописання. «Вселюбезный отче наш, отче наш любезный!» – так декілька разів у творі автор звертається до Хмельницького, описуючи його похорони. Ця подія в «Розмові...» зображена з особливим драматизмом, емоційністю, оскільки, на переконання Дівовича, зі смертю засновника козацької держави, саме її існування приречене на занепад.

Приблизно в один час з «Разговором Малороссии с Великороссией» бунчуковим товаришем Петром Симоновським був написаний інший історичний твір «Краткое описание о казацком малороссийском народе»¹⁸³. Останній від-

різняється від твору Дівовича об'ємом, жанром та композицією, однак їх об'єднує спільна ідеологія, базована на автономізмі. Обидва автори мали подібний кар'єрний ріст – закінчили у свій час Києво-Могилянську академію, навчалися за межами України: Дівович в Петербурзі, Симоновський в університетах Галле, Віттенбергу та Кенігсберзі.¹⁸⁴ Обидва ж в різні часи займали посади перекладачів при Генеральній Військовій канцелярії. Дівович помер надто рано, у віці 30 років, Симоновському, навпаки, судилося прожити довге життя – він помер у 1809 році, досягши майже столітнього віку.

Головна праця Симоновського охоплює опис історії України від найдавніших часів до 1764 року¹⁸⁵. Слідуючи усталеній історіографічній традиції, автор означив свій текст розгорнутою назвою-анотацією, в якій відобразилась хронологія твору, тематика, авторство та джерельна основа. До останньої увійшли робота німецького історика Бішінга, французького Шевальє та «русские рукописи» – так ідентифікував Симоновський різні списки «Літопису Грабянки», які він широко використовував у своїй праці. Окрім цих джерел широко також представлені праці античних та ранньосередньовічних авторів – Плінія, Костянтина Багрянородного, польського історика Окозького. Симоновський широко використовував документальні джерела, які органічно впліталися в наративний текст. Їх набір доволі традиційний від апокрифічних Білоцерківського універсалу й листа Івана Сірка до кримського хана до цілком реальних гетьманських статей, доносу старшини на гетьмана Івана Самойловича та опису церемонії обрання останнього гетьмана Кирила Розумовського.

«Краткое описание о козацком Малороссийском народе» традиційно розпочинається з'ясуванням витоків та етимології слова «козак». Така назва, згідно, однієї із версій Симоновського походила від місцевості Касахія, що на території між Чорним і Каспійським морем, за іншою – «козаки есть род скифославенски, живший в Гиркании». Звідси: *hirkus* – козел – козак, бо у творах польських істориків М.Стрийковського, О.Гваніні, за спостереженнями автора, «козак» виводиться від «козел», оскільки козаки носили козині хутра і були такими ж спритними як ці тварини. Після литовського завоювання відбулося переселення більшості народу в пониззя Дніпра. Тут переселенці змішались із козаками, давніми мешканцями цих теренів і дали початок малоросіянам.¹⁸⁶

Далі у творі слідує короткий огляд вітчизняної історії до початку перших козацьких повстань. На відміну від перших «козацьких літописів» та й взагалі козацько-старшинської історіографії, Симоновський вперше порівняно детально зупиняється на періоді Київської Русі та навіть не оминає увагою Галицько-Волинську державу, існування якої взагалі було не помітним вітчизняних авторів XVIII ст. для козацьких літописців.

Втім означені теми для Симоновського слугували лише епілогом до опису основних подій – епохи козаччини. Для висвітлення ранньої історії козачтва автор обрав персонологічний принцип, присвячуючи по окремому розділу

кожному з гетьманів: «О Ружинском», «О Подкове», і т.д. Події Визвольної війни розділено на два періоди, названі відповідно першою (1648-1651) і другою (1651-1657) козацькими війнами.

В цілому період до Хмельниччини та послідууючої Руїни описані Симоновським доволі відсторонено. Автора здебільшого цікавили факти без певного ідеологічного навантаження. Він намагається уникати власних коментарів і характеристик. Втім до кінця тексту простежується дещо акцентованіша позиція. Симоновському як представнику української еліт, не байдужа була руйнація автономних підвалин Гетьманщини. З неприхованим роздратуванням він описує запровадження Першої Малоросійської колегії, через сприяння якої «наложены несносные малороссийскому народу поборы». Засуджуються також інші заходи центральної влади, зокрема, перський похід, будівництво Ладозького каналу, оборонної лінії на Кубані, в яких активну участь приймали українці.

В контексті захисту автономних прав Гетьманщини, які фактично грубо порушувались вищезгаданими заходами, Симоновський симпатизує наказному гетьману Павлу Полуботку та його однодумцям як «ищущим пользы своему отечеству.»

Петро Симоновський, проживши до 1809 року не захотів продовжувати свій твір далі 1764 р. Фактично текст продовжується лише до процедури обрання гетьмана Розумовського. Про саме його десятирічне правління не подається бодай короткої інформації. У Симоновського було достатньо підстав критично висловлюватися щодо цього періоду, втім громадський такт та почуття історика не дозволили йому цього зробити з поваги до згасаючих державних традицій Гетьманщини. Він лише назвав скасування гетьманату «не полезным для Малороссии», залишивши для нащадків справу написання її подальшої історії.

Рукописні збірники історичного змісту. Століття доволі бурхливого розвитку вітчизняного історіописання спричинило до появи десятків різноманітних за структурою, методом написання, змістом та ідеологією історичних творів. Писані передусім представниками старшинського середовища та канцеляристів – тогочасної української еліти, ці наративи відображали і їх рецепцію історичного процесу, базованої на героїзації козацької історії, творенні власного національного міфу. Відтак у тогочасному інтелектуальному середовищі існував значний попит на подібні історичні тексти. Природно, що інтерес до історії, потреба в історико-наративних текстах мали б зумовлювати їх поширення, передусім засобами друку. Тим більше, що засобів для здійснення цього було цілком достатньо, друкарні в Києві, Чернігові, Новгород-Сіверському цілком задовольнили б потреби в друкованій продукції відповідної тематики. Тим більше, що в Російській імперії друкарні обох столиць лише за 1 чверть XVIII ст. випустили сотні найменувань друкованої продукції, тиражі окремих книг досягали 20 тис. примірників. У другій половині XVIII ст. ці цифри значно збільшились¹⁸⁷. Однак для українських тогочасних реалій ситуація складалась дещо відмінна. Йдеться передусім про указ Петра I від

5 жовтня 1720 р., за яким українським друкарням фактично заборонявся випуск іншої книжкової продукції окрім церковно-літургійної¹⁸⁸. Для поширення і популяризації сюжетів на світську тематику, передусім історичну, залишалась рукописна традиція, адже ті поодинокі публікації творів вітчизняної історії, здійснені наприклад, Федором Туманським та Василем Рубаном, для переважної більшості були недоступними¹⁸⁹. Для випуску ж рукописної продукції по суті не було меж, їй не могли перешкодити зовнішні та внутрішні чинники, оскільки на рукописну сферу, фактично чи не єдиною цариною для розповсюдження історичної інформації, досить проблематичним видавалося накладання будь-яких обмежень.

Традиція рукописної культури в середньовічній та ранньомодерній Європі знаходила своє виявлення в упорядкуванні збірників, своєрідних рукописних бібліотек – *Silva rerum*. Ця назва з латини дослівно перекладається як «ліс речей», в умовному перекладі її можна означити як чернеткові нотатки або змішані записи. Синонімічними назвами для позначення таких рукописних збірників виступають також *miscellanea* та *collectanea*. Тобто, до таких книг потрапляло усе, що цікавило упорядників або читачів. Свого часу Ян Амос Каменський, звертаючись до активних читачів, «читачів з пером», які і виступали творцями *Silva rerum*, писав: «Записуйте все, що знайдете нового для себе і досі невідомого, що на вашу думку є прекрасним, те, що можна використати в майбутньому, чи то буде слово, думка, вислів або оповідання. Все, що блищить немов кришталь»¹⁹⁰.

В епоху друку традиція рукописної книги на європейських теренах була пов'язана з слабкістю або відсутністю умов необхідних для поширення друкованих книг. Часто це було опосередковане політичними або економічними чинниками. Так, домінування рукописної книги на Балканах в XVII–XVIII ст. було зумовлене заборонаю османського уряду на випуск друкованих книг на усій території імперії. Перша друкована книга з'явилась в Стамбулі лише в 1728 р.¹⁹¹

Православ'я на теренах Московської держави також з підозрою ставилося до друкованої книги, вбачаючи в ній загрозу поширення ересі¹⁹². В Москві до 1600 р. було опубліковано 16-17 назв книг, в наступному столітті ця цифра збільшилася до 483, з них лише 7 були світського змісту. У XVIII ст., незважаючи на реформи та порівняно грандіозну кількість друкованих книг, що випускали місцеві а також європейські друкарні для російських потреб, популярність рукописних книг не стала меншою. Поширення набувають рукописні збірники, до складу яких потрапляли різноманітні твори світського характеру, п'єси, вірші, пародії, памфлети, переклади, виписки з друкованих творів, тексти господарського призначення – рецепти, поради тощо.¹⁹³ Таким чином складовими збірників ставали ті тексти, які не могли бути опублікованими в силу різних обставин. Це були твори для загального читання перелік яких визначався приватними інтересами. Однією з причин паралельного існування рукописної і друкованої книги була недоступність останньої в силу фінансових чи географічних факторів.

В XVI ст. на території Речі Посполитої відбувався бурхливий розвиток друкованої книжної культури, що знаходило свій вияв існуванні великої кількості друкарень в різних регіонах держави та випуску багатого найменування друкованої продукції. Втім ситуація кардинально змінилася вже в середині XVII ст. Постійні війни, занепад міст не сприяли розвитку книгодрукування. Нечисленні друкарні обслуговували приватні інтереси, що перешкоджало доступ туди великій кількості авторів. Друкована книга стала дуже дорогою. Відтак, дешевше було скопіювати книгу самостійно чи найняти для цього спеціалістів. З іншого боку розвиток освіти в другій половині XVII ст. створив велику читацьку аудиторію, інтелектуальні потреби якої не міг задовольнити друк¹⁹⁴.

Перші *silwy* (пол.) з'явились в Польщі в XVI ст. в часи першого безкоролів'я, яке викликало хвилю полеміки та заактивізувало політичну діяльність шляхти.¹⁹⁵ Звідси й політична тематика, що домінує в значній кількості польських рукописних збірників. Політична полеміка часів відомих рокошів Зебжидовського, Любомирського, Барської конфедерації не завжди мала можливість бути опублікованою. Тому над популяризацією і розповсюдженням такого виду текстів працювали цілі рукописні мануфактури під патронатом окремих політиків.¹⁹⁶

Втім, здебільшого важко прослідкувати склад та тематику польських рукописних збірників XVII-XVIII ст. Виняток становлять так звані пам'ятні книги, в яких превалювали записи родинного характеру, а упорядниками виступали представники однієї родини впродовж кількох поколінь. Окрім цих двох типів *Silva rerum* виділяються ще й книги змішаного типу, що є збірками віршів, сентенцій із інших творів.¹⁹⁷

Упорядники рукописних книг не завжди складали собі уявлення про їх подальшу долю. Звідси й анонімність таких текстів, адже вони розглядалися як прості нотатники.¹⁹⁸ Подальшим впорядкуванням займалися читачі й пізніші власники, які для більшої зручності рубрикували текст, робили міні заголовки. Такі «читачі з пером» ставали фактично представниками своєрідного «авторського колективу», часові, кількісні та географічні рамки якого часто не піддаються чіткому окресленню.

Умови в яких розвивалася українська рукописна культура XVIII ст. мають багато спільного з аналогічним процесом в різних регіонах Східної Європи, втім українська ситуація була по-своєму унікальна, зумовлена особливостями історичного розвитку Гетьманщини. В Речі Посполитій та Російській імперії у XVIII ст. не існувало обмежень щодо світської друкованої книги. Навпаки, зусилля держави всіляко направлені на підтримку друку. Рукописна книга, попри її популярність, залишалася додатком до друкованої, її поширення було пов'язано з недоступністю друкованих аналогів в силу економічних чи географічних факторів.

Польська та російська еліти не потребували історичної легітимації свого існування, на відміну від української старшини. Козацькі літописи – основне підґрунтя для такої легітимації, не мали перспектив бути видрукованими, і не лише

через вищезгаданий указ Петра I. Відносини між козацькою адміністрацією та церковною владою, у віданні якої лишалися друкарні, завжди були не простими. Ці відносини сягають своїм корінням ще на початок XVII ст. – часу відновлення Київської митрополії при активному сприянні козацтва. Світоглядні орієнтири та погляди на історичне минуле кліру та козацтва були зовсім відмінними. Для перших ідеалом «золотих часів» виступала киево-руська спадщина – часи гегемонії Києва, в тому числі й церковної, на східнослов'янських теренах. Козацький сегмент історії, не зважаючи на бурхливі політичні події XVII ст., лишалися поза їх увагою. В «Синописі», який був написаний в київському церковному середовищі історія козацтва згадується лише принагідно. Козацькі ж інтелектуали – творці нового жанру козацького історіописання у своїх творах зовсім ігнорували киево-руську тематику. Вони воліли вбачати своїми героїчними предками напів-міфічних хозарських правителів аніж київських православних князів.

Така несумісність поглядів на історичне минуле, великий інтерес козацької еліти до цього минулого, відсутність доступу до друкарської бази а також пряма адміністративна заборона її використання для продукування світської літератури, спричинили до появи рукописних історичних збірників – українського аналогу рукописних книг, які існували в XVII–XVIII ст. в Польщі, Росії, на Балканах.

Для виготовлення такого виду рукописних книг в Гетьманщині були дві необхідні умови: наявність продуцентів та споживачів цієї інтелектуальної продукції. Варто відмітити, що під першим терміном розуміються не автори текстів, а творці другого рівня – упорядники та переписувачі. Ними найчастіше виступали військові канцеляристи – рядові службовці державних установ Гетьманщини. Більшість з них навчалися в Києво-Могилянській академії, володіли іноземними мовами, були знайомі із зразками європейської історіографії. Крім того, вони мали доступ до документальних матеріалів, що давало можливість копіювати необхідні документи для комплектації збірників, чи на їх основі самостійно конструювати наративний текст. Окремі збірники написані представниками духовенства, що свідчить про існування в цьому середовищі інтересу до світської тематики, зокрема історичної.

Збірники виготовлялися як правило на замовлення для представників українського шляхетства, управлінської еліти сотенного, полкового і вищих рівнів – генеральної військової старшини і навіть гетьмана. На сьогодні відомі рукописні збірники, що належали родині Апостолів, зокрема синові гетьмана Данила Апостола Петру (так званий Сорочинський збірник)¹⁹⁹, також відомі рукописні книги, що належали Кирилу Розумовському²⁰⁰.

Загалом рукописні збірники історичного змісту набули значного поширення в українському інтелектуальному середовищі XVIII ст. і входили до складу численних приватних книгозбірень козацької старшини, духовенства, монастирських книжкових колекцій, що свідчить про їх тогочасну домінуючу роль в збереженні і поширенні інформації про вітчизняну історію. Це були книги для повсякденного читання, зміст яких певною мірою задовольняв інтерес читачів

до вітчизняної історії, інформація про яку була відсутня в друкованих працях, або ж трактувалась викривлено і не могла відповідати автономістичним настроям, що панували в середовищі тогочасної української еліти.

Більшість із збережених до сьогодні рукописних історичних збірників датовано другою половиною XVIII ст. Це, вочевидь, може бути пов'язано з кількома чинниками. Ранні збірники просто не збереглися, на їх основі виготовлені пізніші копії. Ймовірно також, що укладання збірників з історичним змістом набуло популярності саме в цей період – час інкорпорації автономних інституцій Гетьманщини імперськими структурами, поступове згасання колишніх прав і вольностей та процес набуття козацькою старшиною прав російського дворянства. І автономістичні і асиміляторські прагнення козацької старшини гостро потребували інтелектуального підґрунтя своїм вимогам, якими в той час виступали історичні наративи та документальні матеріали. Першим це було необхідно для збереження старих прав, другим – для здобуття із максимальною вигодою нових. Зміст рукописних історичних збірників в певній мірі задовольняв обидва боки. Втім із остаточним зникненням автономних інституцій Гетьманщини та перетворенням старшини на дворянство відпала сама потреба в рукописних книгах історичного змісту. Їх поодинокі зразки, написані наприкінці XVIII-початку XIX ст. є радше результатом антикварного інтересу та ностальгії за козацькою минувиною.

Зміст і структура рукописних збірників історичного змісту, що уклалися на території Гетьманщини протягом XVIII і навіть до початку XIX ст. відзначається сталістю. В основі майже кожного збірника лежить один із вищезгаданих «козацьких літописів». Найчастіше переписувались «Літопис Граб'янки» та «Короткий опис Малоросії», нині відомо понад тридцять списків останнього та більше шестидесяти списків «Літопису Граб'янки». До цього центрального елемента збірника упорядник/переписувач додавав документальні матеріали, що характеризували передусім давність і легітимність прав козацького стану, а також гетьманські статті та універсали, інші історичні наративи меншого об'єму – різноманітні хроніки, літописці регіонального характеру. Потрапляючи до складу збірника, тексти історичних творів піддавалися змінам відповідно до суб'єктивного сприйняття історичних подій чи рівня освіти упорядника рукописної книги, звідси й причини появи різночитань в окремих списках. Часто збірник ставав своєрідним засобом для прояву історіографічної активності численних читачів. Вони могли хронологічно продовжувати продовжити існуючий твір, додаючи до нього нові сюжети та факти, свідками яких вони самі виступали. До рукописного збірника також часто потрапляли виписки з інших історичних творів, рукописних чи опублікованих, вітчизняних або зарубіжних авторів. Технологія виготовлення рукописної книги залежала від конкретних умов. Упорядник міг просто скопіювати наявний в ньому рукопис з усіма матеріалами, вміщеними в ньому. Втім такі збірники-дублі фіксуються доволі не часто. Адже кожний новий упорядник прагнув скомпонувати зміст рукописної книги відповідно до своїх потреб і інтересів, або ж згідно побажань замовника.

Варто відмітити, що у збірниках документи втрачають своє офіційне наповнення, трансформуючись за своїм функціональним призначенням у наратив, носій історичної інформації. Хоч при цьому і зберігається уся повнота форми офіційного документа включно із занотуванням вихідних даних, датуванням та прорисом печатки, інколи навіть номером, під яким документ був зареєстрований.

Переважну групу документальних компактів становлять складові збірників, що містять, «Историю о действиях презельной брани» або «Короткий опис Малоросіи». Причому у більшості випадків означені наративи визначають склад наступного документального компакту. Як правило рукописи із «Историєю о действиях презельной брани» включають до свого складу гетьманські статті від Богдана Хмельницького до «Рішительних пунктів», що були надані Данилу Апостолу при його вступі на гетьманство. В іншому випадку – «Короткий опис Малоросіи» продовжувався компактом документів періоду міжгетьманства 1734-1750 рр., починаючи маніфестом Анни Іоанівни про тимчасове припинення гетьманської форми правління і запровадження Гетьманського уряду закінчуючи маніфестами Єлизавети стосовно обрання гетьмана Розумовського. Таким чином якщо скласти збірники обох типів, отримаємо документально-наративний текст від найдавніших часів до середини XVIII ст. Звичайно вказані типи збірників могли бути продовженими іншими документами відповідно до уподобань упорядника²⁰¹. Причини залежності наративу від змісту документального компакту напевно слід вбачати у прагненні упорядників до створення єдиного сюжетного тла збірника. Адже «История о действиях презельной брани», що закінчується 1654/1657 р. знаходить продовження у гетьманських статтях з 1654 р. так само як і «Короткий опис Малоросіи» (1340-1734) у більшості випадків має документальне продовження з 1734 р.

Упорядники рукописних кодексів часто наповнювали їх зміст тематичними підбірками документів. Останні могли мати родинний характер і містити документальну інформацію щодо походження родини, гетьманські універсали на маєтності тощо. Таким є збірник Якубовичів²⁰². Сюди ж слід віднести рукописні книги родин Забіл²⁰³, Мовчанів²⁰⁴, Чеп²⁰⁵, Чорнолуських²⁰⁶. Дотичними до такого типу документів є матеріали, що фіксуються в багатьох рукописних книгах стосовно прав та привілеїв козацької старшини, або ж української держави в цілому. До таких належить, наприклад, збірник 70-х рр. XVIII ст. Його анонімний упорядник за допомогою документів відобразив історію цих прав від часів Казимира Великого до маніфестів Катерини II. З цією метою ним зроблено так звані екстракти (від лат. *extractum* – вилучення, витяг), тобто виписки з королівських указів, сеймових постанов, гетьманських універсалів, царських указів, в яких зафіксовано статус інформації стосовно конкретного питання.²⁰⁷ За подібним принципом побудовано рукописний збірник 80-х рр., упорядкований Андрієм Леванідовим – відомим меценатом, генерал-губернатором Харківського намісництва²⁰⁸. Він містить «Экстракт или краткую выписку с начала проименования княжения Киевского на воеводство и разделение Малой России на полки. Сколко и кто были малороссийские гетманы прежде подданства Зиновия

Богдана Хмельницького под всеросійську державу под королями полскими. Как они служили Россіи следует под сим.»²⁰⁹. Це набір виписок з королівських указів, Литовського статуту, які стосуються запорізького війська та влади гетьманів зокрема. За цим слідує інший екстракт з виписками з гетьманських універсалів, статей, царських та імператорських указів, що стосуються гетьманів, які управляли після Б.Хмельницького. Виписки чергуються з літописними повідомленнями про зміни гетьманів, запозичених з рукописного реєстру гетьманів, що справляє враження єдиної сюжетної побудови тексту. Типовим є рукописні підбірки документів, об'єднаних спільною назвою, на кшталт: «Собрание извстій об Малой Россіи на коим основані оная состоит с начала подданства под всеросійским самодержавіем с 1654 года»²¹⁰.

Серед тем документальних компактів в упорядників і читацького кола доволі популярними були сюжети про елекцію гетьмана Розумовського, правління Єлизавети I, діяльність Комісії по укладанню проекта Нового уложення 1767 р. та ін. Побутування таких сюжетів як і в цілому «рукописної археографії» був опосередкований з одного боку певним інтересом до вітчизняної історії, з іншого – доволі практичними мотивами, що полягали в боротьбі української еліти спочатку за збереження старих своїх шляхетських прав а згодом за їх зрівняння зі статусом російського дворянства. Документи в цій боротьбі відігравали для козацької еліти роль своєрідного фактора легітимізації їх становища передусім з позиції самосприйняття.

Майже кожна рукописна книга-збірник містить записи, які не є органічною частиною основного рукописного тексту, а відносяться до так званих мікротекстових джерел²¹¹. Вони зроблені переважно переписувачами, читачами, власниками рукописних книг. Як правило, подібні записи вносились на аркуші рукопису уже після його написання. Інколи вони значно різняться у хронологічному плані. Це так звані маргінальні записи (від лат. *marginus* – крайній), що розміщувалися на вільних від тексту частинах аркушів рукописів, якими найчастіше виступали його форзаці, краї або береги. Звідси походить ще одна часто вживана назва – записи на берегах або ж покрайні записи.

Джерельне значення покрайніх записів надзвичайно важливе. Такі матеріали прямо або опосередковано вказують на місце написання книги, ім'я її автора/переписувача, власника чи власників, дають змогу прослідкувати читацькі інтереси, мотивацію до переписання книги. Окрім цього маргінальні записи є живим свідченням сприйняття читачами змісту тексту, присутніх у ньому ідей.

Для українських рукописних книг та збірок історичного змісту XVIII ст. найбільш типові маргіналії наступних видів: власницькі записи, нотатки, що повідомляють про час, місце укладання книги, ім'я автора/переписувача, читацькі записи та різноманітного типу примітки, що не мають відношення до змісту рукопису (проби пера, господарські записи, дати народження членів родини тощо). До окремої групи записів можна віднести пізні примітки другої половини XIX ст., що належали вченим, власникам рукописних колекцій, бібліотекарям, що несуть цінну інформацію про походження рукопису, його наукову вартість.

Найбільш численною групою маргінальних записів є, звичайно, інформація про приналежність книги певному власнику. Її містить більшість аналізованих рукописів. Через високу вартість книги кожен новий її власник намагався зафіксувати своє ім'я на її сторінках аби забезпечити своє майно від можливих матеріальних претензій. Форма таких маргіналій переважно обмежується констатацією права власності на зразок: «Сія книга канцеляриста Івана»²¹² або «Сія книга есть собственность принадлежащая дякону Федору Чартинскому»²¹³, «Сія книга полкового асаула полтавского Якова Козельского»²¹⁴, «Книга принадлежит Якову Лепиковскому настоятелю Новгород-Сверської соборной Успенской церкви» та ін.²¹⁵

Прикметною рисою покрайніх записів рукописних книг із світським, зокрема історичним змістом є присутність серед них читацьких приміток, що відображають відношення до написаного тексту. Такі записи містить майже кожна аналізована у роботі рукописна книга. Переважна частина з них не виходить за рамки конспективних приміток. Наприклад записи на кшталт: «Зачалась война Хмельницкого», «Мазепа змѣнил», «Коллегія малороссийская зостала», «Так слѣдует разумть имя «казак» супроводжують переважно більшість наративів у рукописних збірниках. Іноді примітки не такі нейтральні за змістом і свідчать про певну рецепцію прочитаного: «Начало бунта Хмельницкого», «Брюховецкій от черни убит», «И тогда было различіе между сословіями». Примітки конспективного типу розміщуються навпроти частин тексту з відповідним сюжетом. Читачі, що їх лишали, намагались таким чином зрозуміти написане та пристосовували рукопис згідно своїх читацьких пріоритетів. Записи читачів можуть також відображати критичне ставлення до тексту. Так один з таких читачів XVIII ст. несхвально відгукнувся вибори «вольними голосами» гетьмана Розумовського в 1751 р., зауваживши: «Неправда, ибо хотя наказано волными голосами, но повелено им выбрать Разумовского»²¹⁶. За характером покрайніх записів можна робити певні висновки щодо ерудиції читачів. Окремі з них визначали на берегах рукопису джерельну основу того чи іншого епізоду: «Сіє взято из Коховского»²¹⁷. Інший читач також помітив спільність між прочитаним «Літописом Граб'янки» та працею польського історика Веспасіана Коховського, але він не просто констатує це, а висловлює свою позицію: «Сам полскій летописец подчекривает об изуверстве и варварствѣ поляков»²¹⁸. Представники читацької аудиторії були також обізнані і у фактологічних питаннях, про що свідчать численні виправлення власних назв, дат, що супроводжується написанням правильних варіантів на берегах рукопису.

Маргінальні записи на сторінках рукописів разом з самими рукописними книгами являються своєрідним рудиментом рукописної культури, традиції якої продовжували існувати на українських теренах у XVIII- початку XIX ст. Не являючись органічною частиною текстів, їх зміст дозволяє розкрити датування рукопису, місце його написання, власників, сприйняття змісту збірників сучасниками. В цілому, згідно аналізу записів власницького типу, можна констатувати, що сфера розповсюдження рукописних книг охоплювала два прошарки

тогочасного суспільства – козацьку старшину та духовенство. Це цілком зрозуміло, оскільки означені категорії українського суспільства були найбільш освіченими, до того ж, як вже наголошувалося, найбільш зацікавленими у продуванні історичних наративів. Вони ж виступали основними читачами і власниками рукописних книг, про що свідчать численні примітки. Час виготовлення рукописів, що також фіксується у маргінальних записах, здебільшого припадає на середину – другу половину XVIII ст. Очевидно, це пов'язане зі специфікою означеного періоду – відновлення гетьманства, а згодом і боротьба за збереження автономного статусу Гетьманщини, прав її шляхетства, зрівняння його з російським дворянством. Все це вимагало певного ідеологічного підґрунтя, яким, серед іншого, стали рукописні збірники історичного змісту.

Жанрове різноманіття, притаманне для російських збірників, не було характерним для українських рукописних історичних рукописних книг XVIII ст. Більше того, російські збірники дуже рідко повторюють склад один одного і майже зовсім не мають списків, тобто своїх близьких копій, що додатково підтверджує їх приватний характер. Натомість українським збірникам притаманна «класичність» складу, що повторюється з різними варіаціями в десятках рукописних копій. Це свідчить про ситуацію, коли рукопис є не лише засобом збереження, але й поширення інформації, через відсутність інших шляхів для таких цілей.

Варто розрізняти власне збірники та конволюти (лат. *convolutus* – зв'язаний, сплетений). В першому випадку сюжетне наповнення книги визначалося переписувачем/упорядником, до книги одразу переписувався певний корпус текстів, а її вільні аркуші наповнювалися довільними записами пізніших читачів і власників. Часто такі зміст таких доповнених текстів допомагає реконструювати читачке середовище в якому перебувала рукописна книга. Конволюти могли складатися із розрізнених частин рукописних книг, об'єднаних під однією оправою часто без жодного сюжетного задуму. Хоча й трапляються конволюти XVIII ст., підбір матеріалів для яких проводився цілеспрямовано, часто до їх складу потрапляли і друковані аркуші, газети тощо. В переважній більшості конволюти виготовлялися власниками приватних архівів та рукописних колекцій вже у пізніший період. Дослідження структури таких книг виходить за рамки даного дослідження.

Однією з ознак, що відрізняє рукописний збірник від пізніше скомпонованого конволюта є загальна назва рукописної книги. Так, наприклад, один із рукописних збірників, датований 70-ми рр. XVIII ст. має назву «Краткое описание военных дел Малороссии»²¹⁹. Інший упорядник документального збірника 1760-х рр. означив результати своєї праці в назві «Разные любопытные редкости», яка до речі найбільше відповідає традиціям *Silva rerum*. Під «редкостями» він серед іншого розумів підбірку документів про російсько-турецькі війни та імператорські маніфести в справі Мировича.²²⁰ Вищезгаданий збірник Розумовського має подвійну назву «История о Украйне» і «Лѣтописецъ краткій принадлежащій к исторіи оукраинской о владѣвшихъ в нѣй прѣжныхъ

гетманахъ в котором, приполнено многими грамотами, указами и инструкциями, принадлежавшими к сей історіи». Така детальність останньої назви доволі звичне явище для рукописних збірників, упорядники яких в титульній назві рукописної книги намагалися представити якомога повнішу інформацію про її склад²²¹.

Часто в укладанні збірника брало участь декілька осіб, іноді більше десяти, про що свідчить декілька почерків, якими написана значна кількість збірників. Окремі збірники належать перу однієї людини. Втім, досить рідкісним є явище, коли на аркушах збірника міститься бодай незначна інформація про автора чи упорядника. Анонімність – характерна риса рукописної традиції для якої був важливим сам текст, а не його автор чи тим паче переписувач²²². А тому атрибутовані збірники серед великої маси анонімних трапляються не часто і вони радше є виявом власних амбіцій упорядників аніж правилом²²³.

Рукописні збірники в умовах відсутності світського книгодрукування виступали єдиною формою рефлексії історичної думки, зберегли тяглість і традицію історіописання на теренах Лівобережної України-Гетьманщини. Окрім того, вони сприяли утвердженню національної ідентичності і поклали початок якісно новому напрямку української історіографії, представленим творами істориків початку XIX століття О.Маркевича, Д.Бантиша-Каменського, М.Маркевича й ін.

¹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848. – Т.1. – С. 6.

² Хмельницкая летопись (1636–1650) // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 77–81.

³ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1972.

⁴ Там само. – С. 14–15.

⁵ Sysyn F. Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in Early Modern Ukraine // Eighteenth-Century Studies. – 2001. – Vol. 35. – № 1. – P. 79.

⁶ Sinopsis, Kiev 1681. ed. by Hans Rothe. – Cologne–Vienna, 1983.

⁷ Sysyn F. Recovering the Ancient and Recent Past: The Shaping of Memory and Identity in Early Modern Ukraine. – P. 80.

⁸ Див. Наприклад: Govanna Brogi Bercoff. The Hetman and the Metropolitan. Cooperation between State and Church in the Time of Varlaam Jasyns'kyj // Mazepa and his time. History, culture, society. Alessandria, 2004. – P. 417–440; Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви // Mazepa and his time... – P. 401–416.

⁹ Прокопович Феофан. Сочинения. Под редакцией И. П. Еремина. М.-Л., 1961. – С. 147–206. (Трагедокомедія «Владимир» написана у 1705 р. і вперше поставлена на сцені Київської академії 3 липня цього ж року.

¹⁰ Див. про текстологічні особливості списків та редакцій «Літопису Грабянки»: Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К., 2010. – С. 71–96.

¹¹ Грушевський М. Об украинской историографии XVIII века несколько замечаний // Известия АН СССР. – М., 1934. – Ч. III. – С. 220–229.

¹² Харківська Державна наукова бібліотека. – № 596805; Національний музей у м. Львові. – № 520925/526; Чернігівський історичний музей. – АЛ-4. – Арк. 1–89 (Про особливості даного списку, упорядкованого в 60-х рр. XVIII ст. протопопом Кузьмою Дубницьким, див.: Коваленко О. Маловідомий список «Літопису Самовидця» // Український історичний журнал. – 1979. – № 2. – С. 124–130.)

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (Далі – ІР НБУ). – Ф. I. – № 3862.

¹⁴ ІР НБУ. – Ф. I. – № 3866.

¹⁵ Відділ рукописів Російської Національної бібліотеки (Далі – ВР РНБ). – Ф. IV, 889.

¹⁶ ІР НБУ. – 312/526с.

¹⁷ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 21–22.

¹⁸ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 72.

¹⁹ Там само. – С. 73.

²⁰ Левицкий О. Опыт исследования о Летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. – К., 1878. – С. 43–45; Багалій Д. Нарис української історіографії. Джерелознавство. – К., 1925.– Т. 2. – С. 6–9.

²¹ Левицкий О. Опыт исследования о летописи Самовидца. – С. 36

²² Петровский М. Нариси історії України XVII– початку XVIII ст. – Харків, 1930. – С. 152.

²³ Літопис Самовидця. – С. 45.

²⁴ Там само. – С. 52.

²⁵ Там само. – С. 91.

²⁶ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – С. 33.

²⁷ Грушевский М. Самовидец Руины и его позднее отражение // Труды института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т. 1. – С. 179

²⁸ Літопис Самовидця. – С. 146.

²⁹ Дзира Я. Вступ // Літопис Самовидця. – К., 1973. – С. 35.

³⁰ Там само. – С. 46.

³¹ Там само. – С. 47–50.

³² Там само. – С. 59.

³³ Там само. – С. 53.

³⁴ Там само. – С. 61.

³⁵ Там само. – С. 52.

³⁶ Там само. – С. 54, 59, 115.

³⁷ Детальніше про питання авторства, джерельну основу та час написання «Літопису Грабянки» див.: Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К., 2010. – С. 71–96.

³⁸ Летопись гадяцкого полковника Григория Грабянки. – К., 1846. – С. 3.

³⁹ Кресін О. Український хозаризм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.166–167.

⁴⁰ Гисторія... Г.Граб'янки. Літопис краткій... – Житомир, 2001. – С. 45.

⁴¹ Момрик А. Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських літописців і хроністів: до постановки проблеми // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – 1992. – № 5. – С. 111–118.

⁴² Мыльников А. Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI– начала XVIII века. – С-Петербург, 2000. – С. 129.

⁴³ ІР НБУВ. – І, 164. – Арк. 42 зв. Цитата подається за рукописним варіантом, оскільки у виданні 1854 р. цей фрагмент був відкинутий цензурою. Також заборонено було друкувати епізод, в якому йдеться про засилля московських воевод в українських містах в часи гетьманства Івана Брюховецького (Лазаревский А. Пропущенная из печати страница из Грабянкиной летописи // Киевская Старина. – 1894. – № 11 – С. 297–300).

⁴⁴ Летопись Грабянки. – С. 1–2.

⁴⁵ Летопись Грабянки. – С. 153.

⁴⁶ Антонович М. Характеристика Б.Хмельницького в Грабянки та Лівія // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 164–165.

⁴⁷ ІР НБУ. – Ф. VIII. – № 154/153.

⁴⁸ ВР РНБ. – Ф. 558 (Рукоп. собрание М.Погодина). – Д. 2020/1–3

⁴⁹ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самуил Величко. – Т. 1–3. – К., 1848–1864. (Далі – Летопись С.Величка).

⁵⁰ Величко С. Сказаніє о войні козацкой з поляками. – К., 1926.

⁵¹ Самійло Величко. Літопис / Перекл. В.Шевчук. – Т. 1–2. – К., 1991.

⁵² Летопись С.Величка. – Т.1. – С.1

⁵³ Дианова Т.В. Филигрانی XVII–XVIII вв. «Герб города Амстердам». – М., 1998. – С.100. – № 320.

⁵⁴ Летопись С.Величка. – Т. 3. – С. 90.

⁵⁵ Герасименко Н. Історичні події на Україні 1657–1659 (гетьманство І.Виговського) у висвітленні С.В.Величка. – К., 1999. – С. 5.

⁵⁶ Дзира Я. Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1974. – Вип. 4. – С. 201.

⁵⁷ Летопись С.Величка. – Т. 4. – С. 5.

⁵⁸ Летопись С.Величка. – Т. 1. – С. 4.

⁵⁹ Там само. – С. 6.

⁶⁰ Петровський М. «Псевдо-діаріуш Самійла Зорки» // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. –Кн. XVII. – С. 185.

⁶¹ Соболев В. «Літопис Величка» як явище українського літературного бароко. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 28.

⁶² Петрикевич В. Літопис Самійла Величка і «Wojna domowa» Самійла Твардовського. Порівнююча студія. – Тернопіль, 1910. – С. 19.

⁶³ Летопись С.Величка. – Т. I. – С. 6.

⁶⁴ Там само. – С. 436–437.

⁶⁵ Иконников В. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1590.

⁶⁶ Петровський М. «Псевдо-діаріуш Самійла Зорки» – С.186.

⁶⁷ Багалій Д. Нарис української історіографії. Джерелознавство. – К., 1925. – Т. 2. – С. 69.

⁶⁸ ВР РНБ. – Ф. 558. № 2020/2.

⁶⁹ Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. – К., 1923. – № 826.

⁷⁰ Кресін О. Український сарматизм // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С.136.; Його ж. Український хозаризм // Мала енциклопедія етнодержавознавства.

⁷¹ Летопись С.Величка. – Т. 1. – С. 31.

⁷² Поема «Звільнений Єрусалим» (1575 р.) була відома в Україні через польський переклад Петра Кохановського (1566–1620). Її текст у XVII ст. пережив три видання. Існував і український переклад поеми (Тассо Т. Действия Кгоффреда или Иерусалиму освобожденного // Українська поезія сер. XVII ст. – К., 1992.). На думку Валентини Соболев, Величко користувався польським перекладом поеми.

⁷³ Летопись С.Величка. – Т. 2. – С. 406–407.

⁷⁴ Там само. – Т. 3. – С. 121.

⁷⁵ Там само. – Т. 1. – С. 31.

⁷⁶ Детально про період правління І.Виговського в «Літописі Величка» див.: Герасименко Н. Історичні події на Україні 1657–1659 (гетьманство І.Виговського) у висвітленні С.В.Величка. – К., 1999.

⁷⁷ Летопись С.Величка. – Т. 2. – С. 96.

⁷⁸ Там само. – Т. 2. – С. 297.

⁷⁹ Там само. – Т. 1. – С.29.

⁸⁰ Там само. – С. 297.

⁸¹ Там само. – Т. 3. – С. 6.

⁸² Величко С. Летопись событий в Юго–Западной России в XVII веке. – Т. I. – С.13.

⁸³ Там само. – С. 99.

⁸⁴ Там само. – С. 4.

⁸⁵ Там само. – С. 8.

⁸⁶ Sysyn F. Fatherland in Early Eighteenth Century Ukrainian // Mazepa at His Time. – P. 51.

⁸⁷ Величко С. Летопись событий в Юго–Западной России в XVII веке. – Т. I. – С. 298.

⁸⁸ Там само. – С. 5.

⁸⁹ Там само. – С. 298.

⁹⁰ Там само. – С. 451–452.

⁹¹ Иконников В. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1572.

⁹² Антонович В. Неизвестный доселе гетман и его приказ // Киевская старина. – 1883. – Кн. 5. – С. 141.

⁹³ Краткая летопись Малыя России / [упорядники Ф. Туманський, О.Безбородько]. – С–Пб, 1777.

⁹⁴ ІР НБУ. – Ф. I. – № 5423; ВР РНБ. – FIV, 801.

⁹⁵ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 42.

⁹⁶ ІР НБУ. – Ф. I. – № 54663. – Арк. 331–366. Бовгиря А. Рукописні збірники Василя Ломиковського «Припасы для малороссийской истории» // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2003. – Т. VIII. – С. 3–27.

⁹⁷ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 209–319.

⁹⁸ ВР РНБ. – F IV, 813. – Арк. 1–5.

⁹⁹ Кроничка // Киевская Старина. 1883. – №3. – С. 680–682.

¹⁰⁰ Надруковано в: «Харьковский календарь на 1885 год». – Х., 1884. – С. 655–661. Про авторство хроніки див: Шугуров Д. Малороссийский историк конца прошлого века // Киевская Старина. – 1890. – №3. – С. 453–457.

¹⁰¹ Летописные заметки о разных оменах в Малороссии // Киевская Старина, – 1897. – №12. – С. 65–66. (надруковано лише частину хроніки, яка, на думку редакторів, містля оригінальні записи, запозичені ж повідомлення з інших джерел опущено).

¹⁰² Летописные заметки о событиях в Новороссии // Киевская Старина, – 1890. – № 3–4.

¹⁰³ ІР НБУ. – Ф. 1.– № 54663. – Арк. 174–174 зв. Частину цієї хроніки переписав до свого збірника «Припасы для малороссийской истории» історик Василь Ломиковський (1777–1856). З хроніки пререписано 12 повідомлень за 1744–1765 роки із зазначенням «переписано из личных записей хорунжего Василия Быковского».

¹⁰⁴ ІР НБУ. – Ф. VIII. – № 147/56. – Арк. 47–54 (Хроніка охоплює період 1000–1784 рр. і описує переважно зміни митрополитів у Києві, при цьому фрагментарно згадуються загальноукраїнські історичні події в контексті їх відношення до історії гадяцького монастиря).

¹⁰⁵ ІР НБУ. – Ф. 306. – № 326/XI.103. – Арк. 1–3; 369 зв.–370. Хроніка міститься на вільних аркушах збірника догматичних латиномовних текстів (50–ті роки XVIII ст), писаного в стінах Києво–Могилянської академії. Її зміст описує переважно релігійні справи, що відбувались у межах Києва та академії.

¹⁰⁶ ІР НБУ. – Ф. I. – № 6300. – Арк. 154 зв.–173. Ця компілятивна хроніка написана на основі «Лизогубівського літопису» (1506–1734) та «Краткого летоизбрания знаменитых действий и случаев» (1506–1787). Фіксується багато повідомлень, що стосуються Києва, що може свідчити про її київське походження.

¹⁰⁷ Крип'якевич І. Літописи XVI–XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. – 1964. – Вип. 1. – С. 63–81. Тексти хронік надруковані: Сводная Галицко-русская летопись. – Т. 1–6. – Львов, 1874–1897.

¹⁰⁸ Севастьянова А. Русская провинциальная историография XVIII века. – Ярославль, 1988. – С. 22.

¹⁰⁹ Пештич С. Русская историография XVIII века. – Л., 1971. – С. 145.

¹¹⁰ Дворецкая Н. Позднее сибирское летописание XVIII века // Культурное наследие древней Руси. – М., 1976. – С. 410–411.

¹¹¹ Иконников В. Опыт русской историографии. – К., 1908. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 1302–1303.

¹¹² Див. про літописання в цьому регіоні: Сербина К. Двинский летописец // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1973. – Т.5. – С. 200–209; Сербина К. Устюжское летописание XVIII века. – Л., 1985; Казакова Н. Вологодское летописание // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1971. – Т.12. – С. 66–90; Лимонов Ю. Ярославское и двинское местное летописание // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1970. – Т. 3. – С. 30–42;

¹¹³ Севастьянова А. Русская провинциальная историография XVIII века. – Ярославль, 1988. – С. 25; Мирзоев В. Историография Сибири. – М., 1970. – С. 57; Пештич С. Русская историография XVIII века. – Л., 1971. – С. 146; Илизаров С. Анкеты XVIII века как источник по историографии города // Теория и практика источниковедения и археографии. – М., 1978. – С. 91.

¹¹⁴ Полное Собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М. 1950. – Т. XXXV. – С. 239–282 (надруковано скорочену редакцію хроніки до 1747 року).

¹¹⁵ ПСРЛ. – М., 1975. – Т. XXXII. – С. 193–206.

¹¹⁶ ІР НБУ. – Ф. XXIV. – №, 2371. Рукопис форматом F 4°, об'ємом 21 аркуш носить назву «Хронікальные заметки по истории Польши (1550–1763)», яка не є оригінальною

для даної хроніки. На рукописі збереглась первинна пагінація, що починається з 29 аркуша. Це може свідчити про ранішу належність хроніки складу рукописного збірника.

¹¹⁷ Южнорусские летописи открытые и изданные Н. Белозерским. – М., 1856.

¹¹⁸ Черниговская летопись по новому списку (1587–1725). С предисловием А. Лазаревского. – Киев, 1890.

¹¹⁹ ІР НБУ. – Ф. 1. – № 66719.

¹²⁰ Марченко В. Українська історіографія з давніх часів до середини ХІХ століття. – К., 1956. – С. 80.

¹²¹ ІР НБУ. – Ф. VIII. – № 147м/56. – Арк. 59–109. Олена Апанович визначила, що даний збірник переписаний в 80–х роках ХVІІІ ст. і є копією з більш давнього рукопису. Причому, при його переписуванні був скопійований не лише основний текст, але й записи на полях. (Апанович Е. Рукописная светская книга... – С. 100–101).

¹²² Апанович Е. Рукописная светская книга... – С. 100–117; Апанович О. Ще одне джерело з історії України ХVІІІ століття // Україна. Наука і культура. – К., 1989. – С. 85–126. (Надруковано продовжену частину літопису 1726–1764 в перекладі на сучасну українську мову); Мьшик Ю. Украинские летописи ХVІІІ века. – Днепропетровск, 1978. – С. 70–73; Мицик Ю. Чернігівський літопис // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 106–123. (Надруковано частину хроніки, що охоплює 1487–1725рр.).

¹²³ Бовгиря А. «Чернігівський літопис» четвертої редакції: структура та авторство твору // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів інституту української археографії та джерелознавства. – Київ–Кам'янець–Подільський, 2002. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 5–20.

¹²⁴ ІР НБУ. Ф. – 310. – №, 34. – Арк., 154 зв.–173.

¹²⁵ Описание рукописей библиотеки Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / Составлено под редакцией М. Сперанского. – М. 1900. – С. 75–78.

¹²⁶ ІР НБУ. – Ф. 310. – №, 34. – Арк. 155

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Коваленко О. Ніжинський літопис ХVІІ–ХVІІІ ст. як пам'ятка історіографії. – С. 64.

¹³⁰ ІР НБУ. – Ф. 310. – № 34. – Арк. 156.

¹³¹ Там само. – Арк. 156 зв.

¹³² Там само. – Арк. 155.

¹³³ Там само. – Арк. 157.

¹³⁴ Там само. – Арк. 158 зв.

¹³⁵ Там само. – Арк. 158 зв.

¹³⁶ Там само. – Арк. 161.

¹³⁷ Там само. – Арк. 164 зв.

¹³⁸ Там само. – Арк. 166.

¹³⁹ Там само. – Арк. 167.

¹⁴⁰ ВР РНБ. – Ф. 550. – Ф ХVІІ, 79.

¹⁴¹ Там само. – Арк. 3.

¹⁴² Там само. – Арк. 4.

¹⁴³ Там само. – Арк. 6–10 зв.

¹⁴⁴ Там само. – Арк. 14–17.

¹⁴⁵ Иконников В. Опыт русской историографии. – К. 1900. – Т. II. – Кн. II. – С. 1610; Шевчук В. Українські родинні хроніки // Неопалима купина. – 1995. – № 1–2. – С. 156.

¹⁴⁶ Летопись или описание краткое знаменитых действий и случаев / Сборник летописей относящихся к истории Юго-западной Руси. – К., 1888. – С. 1–70.

¹⁴⁷ Клепатський П. Літописець Якова Лизогуба: 1506–1737 р. // Записки Камянець–Подільського інституту. – 1920. – Т. 2. – С. 3. Автор переконаний, що авторство твору належало генеральному обозному Якову Лизогубу.

¹⁴⁸ Летопись или описание краткое знаменитых действий и случаев. [Передмова В. Антоновича]. – С. VIII.

¹⁴⁹ Иконников В. Опыт русской историографии. – С. 1610; Клепатський П. Літописець Якова Лизогуба. – С. 3–4; Ковальський М. Мьщик Ю. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1978. – № 2. – С. 93; Дзира І. Джерельна основа «Короткого опису Малоросії» та «Лизогубівського літопису» // Історико-географічні дослідження в Україні. – Вип. 5. – 2001. – С. 140

¹⁵⁰ Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі – НДВР РДБ). – Ф. 152. № 26. – Арк. 84–104 зв. Один зі списків (80-х років XVIII ст.) цієї хроніки зберігається в ІР НБУ. – Ф. I. – № 203. – Арк. 75–84 зв.

¹⁵¹ Летопись или описание краткое знаменитых действий и случаев. – С. 9.

¹⁵² Там само. – С. 77.

¹⁵³ Літопис Самовидця. – С. 45–48.

¹⁵⁴ Летопись или описание краткое знаменитых действий и случаев. – С. 19.

¹⁵⁵ НДВР РДБ. – Ф. 152. Ед. хр. 26. – Л. 94 зв.

¹⁵⁶ Летопись или описание краткое знаменитых действий и случаев. – С. 21–22.

¹⁵⁷ Там само. – С. 23.

¹⁵⁸ НДВР РДБ. – Ф. 152. Ед. хр. 26. – Л. 95.

¹⁵⁹ Там само. – Л. 95 зв.

¹⁶⁰ Там само. – С. 26.

¹⁶¹ Модзольевский В. Малороссийский родословник. – Т. III. – С. 99; Лазаревський А. Люди старой Малороссии. Лизогубы // Киевская старина. – 1897. – № 12. – С. 108.

¹⁶² Летопись или описание краткое знаменитых действий и случаев. – С. 44.

¹⁶³ Там само. – С. 47.

¹⁶⁴ Там само. – С. 52.

¹⁶⁵ Там само. – С. 55.

¹⁶⁶ Там само. – С. 44.

¹⁶⁷ Апанович Е. Рукописная светская книга на Украине XVIII века. – К., 1983. – С. 131.

¹⁶⁸ Список опублікований: Летописец краткій... – Житомир, 2001.

¹⁶⁹ ІР НБУ. Ф. – I. – № 3862. – Арк. 39–60.

¹⁷⁰ Там само. – Арк. 39–41.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 41.

¹⁷² Там само. – Арк. 59 зв.

¹⁷³ Цей термін запозичено з праці: Севастьянова А. Русская провинциальная историография XVIII века. – Ярославль, 1988. Також його свого часу вживано до означення усіх українських історичних творів 2 пол. XVIII століття: Пыпин А. История русской этнографии. – Спб., 1890. – Т. I. – С. 113.

¹⁷⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія. – К., 1996. – С. 75.

¹⁷⁵ Цитовано за: Когут З. Вказана праця. – С. 97.

¹⁷⁶ Там само.

¹⁷⁷ Петров Н. «Разговор Великороссии с Малороссией // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 313 – 365; Дополнение «Разговора Великороссии с Малороссией» // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 137 – 148.

¹⁷⁸ Боряк Г. Невідомі документи з історії архівної справи на Україні в XVIII ст. // Архіви України. – 1986. – № 4. – С. 57–58.

¹⁷⁹ Петров Н. «Разговор Великороссии с Малороссией . – С. 342

¹⁸⁰ Дополнение «Разговора Великороссии с Малороссией». – С. 140.

¹⁸¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 32

¹⁸² Дополнение «Разговора Великороссии с Малороссией». – С. 140.

¹⁸³ Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. – М., 1848.

¹⁸⁴ Оглоблин О. Люди старої України. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – С. 206.

¹⁸⁵ Петру Симоновському належить також авторство «Топографического описания Киевского наместничества» (1786), «Ответы на некоторые вопросы о Малой России» (1787), а також декількох скорочених топографічних і географічних описів Київського намісництва.

¹⁸⁶ Краткое описание о казацком малороссийском народе. – С. 3.

¹⁸⁷ Луппов С. Книга в России в 1 чв. XVIII в. – Л., 1973. – С. 98. Його ж. Книга в России в послепетровское время. – Л. 1976.

¹⁸⁸ Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1832. – Т. VI. – № 3653. – С. 245.

¹⁸⁹ У період 2 п. XVIII ст. обмеженим накладом були опубліковані лише два твори, що стосувались безпосередньо української історії: Туманский Ф. Летописец Малыя России // Российский магазин. – 1793. – Ч. I–II. («Літопис Граб'янки»); Рубан.В. Безбородко А. Краткая летопись Малыя России. – Спб., 1778 (За основу взято «Короткий опис Малоросії»). Звичайно, ці дві публікації не могли забезпечити попиту на історичні твори.

¹⁹⁰ Цитовано за Zachara M. Twórcą–odbiorcą sylw szlacheckich w XVIII wieku // Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce. – Warszawa–Łódź, 1985. – S. 118.

¹⁹¹ Tazbir J. Książka rękopisna w Polsce i Rossii (XVI–XVIII w.) // Slavia Orientalis. – S.658.

¹⁹² Ibidem. – S. 657.

¹⁹³ Див. про склад та специфіку російських рукописних збірників XVIII ст. – Сперанский М. Рукописные сборники XVIII века. – М., 1963. Найбільша колекція російських рукописних збірників XVIII ст. зберігається у Відділі письмових джерел Державного історичного музею (Москва). – Ф. 2, Ф. 450.

¹⁹⁴ Zachara M. Twórcą–odbiorcą sylw szlacheckich w XVIII wieku. – S. 118.

¹⁹⁵ Konopczynski W. Polsce pisarze polityczni XVIII wieku. – Warszawa, 1966. – S. 269.

¹⁹⁶ Ibidem. – S.269.

¹⁹⁷ Zachara M. Sylwy – document szlacheckiej kultury umysłowej w XVII wieku // Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI I XVII wieku. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1980. – S. 219.

¹⁹⁸ Zachara M. Twórcą, odbiorcą sylw szlacheckich w XVIII wieku. – S. 124.

¹⁹⁹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України. – I, 6490. Рукопис належав синові гетьмана Данила Апостола Петру Апостолу.

²⁰⁰ Відділ рукописів Бібліотеки Російської Академії наук (Санкт–Петербург) (ВР БРАН). – 16.12.10. Збірник Розумовського являє собою багато оздоблену рукописну книгу форматом in folio, переписану однотипним почерком, датовання за філігранями 1753 р. Крім тесту «Короткого опису Малоросії», збірник містить хроніку «Описание кратчайшее» (1506–1734) та компакт документів 1734–1750–х рр. На аркушах рукопису занотовано: «*Списана при Академии наук 1753 году с книги полученной от Его Ясновельможности Кирилы Григорьевича Разумовского в 1752 году*». У фонді академічної канцелярії Петербурзького архіву Російської Академії наук зберігається документ 1752 р. – розпорядження гетьмана й президента Академії Кирила Розумовського про переписання «*хорошим писмом*» двох екземплярів копій з рукопису «*малоросійського*», що був доставлений з України. Згідно документа, ця справа була даручена «*подмастеру Михееву*». Документ також суворо регламентує якість паперу, характер оздоблення обох рукописних книг, опис якого співпадає із сучасним виглядом рукописних збірників (Санкт–Петербургська філія архіву Російської Академії наук. (СПФРАН). – Ф. 3. – Оп. 1. – № 163). Напевно, Розумовський в 1752 р. мав у своєму розпорядженні більш ранній рукопис, із якого було виготовлено означені копії. Одну із цих рукописних книг Розумовський лишив для себе. Цю книгу внучка гетьмана подарувала історик Миколі Маркевичу, рукописна колекція якого входить до зібрання Російської Державної бібліотеки у Москві (ВР РДБ. – Ф. 152. – № 26). Інший екземпляр, покладений в основу цієї публікації, гетьман Розумовський передав академічній бібліотеці у Санкт–Петербурзі. Збереглась одна копія зі збірника Розумовського кінця XVIII ст. На її аркушах фіксується запис про те, що рукопис є копією з книги виготовленої при Академії наук в 1753 р. Оздоблення рукопису загалом повторює зовнішній вигляд збірників Розумовського (ІР НБУВ. – Ф. I. – № 203). Незрозумілим лишається той факт, що Розумовський, володіючи потужним друкарським арсеналом Академії наук так і не спромігся видрукувати бодай один твір з української історії, а обмежився лише виготовленням двох рукописних копій. Втім, зусилля гетьмана не пройшли марно, принаймні довгий час «Короткий опис Малоросії» був відомий як «Літопис Розумовського». Саме під такою назвою він зустрічається в працях М. Маркевича, Д. Бантиша–Каменського (Бантыш–Каменский Д. История Малороссии от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – С–Пб., 1903. – С. IV. Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1843. – Т. V. – С. 21.).

²⁰¹ ІР НБУ. Ф. XIV. – № 160.

²⁰² Апанович Е. Рукописная светская книга на Украине XVIII века. – С. 170.

²⁰³ Ситий І. Книги Забіл (1671–1745 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116–120.

²⁰⁴ Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – № 1. – С. 57–84.

²⁰⁵ Лазаревский А.М. Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. – 1891. – № 1. – С. 174–176.

²⁰⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 222. – Оп. 2. – № 38.

²⁰⁷ Російський державний історичний архів. – Ф. 834. – Оп. 3. – № 2055.

²⁰⁸ Оглоблин О. Люди старої України. – С. 135.

²⁰⁹ Національний музей у м. Львові. – № 520925/526. – Арк. 214 зв. – 220.

²¹⁰ РДАДА. – Ф. 181. – Оп. 1. – № 2.

²¹¹ Костюхина Л. Покровская В. Розов А. Описание сборников // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей. – М., 1973. – Вып. 1. – С. 33.

²¹² Інститут російської літератури Російської академії наук . «Пушкінський дім». – Перетц, 231. – Арк. 23.

²¹³ ІР НБУ. – Ф. VIII. – № 216/199. – Арк. 2.

²¹⁴ ІР НБУ. – Ф. I. – № 3862. – Арк. 1–9.

²¹⁵ ІР НБУ. – Ф. VIII. – № 153/198. – Арк. 3.

²¹⁶ Апанович. Е. Рукописная светская книга... – С. 197.

²¹⁷ РДАДА. – Ф. 187. – № 54. – Арк. 126.

²¹⁸ ВР РНБ. – FIV, 809. – Арк. 86.

²¹⁹ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 152. – Д.28.

²²⁰ Відділ рукописів Інституту української літератури НАН України. – 209/963.

²²¹ Див. наприклад: «Летопись малороссийская некоторыми касавшимся до малороссийских дел грамот» – Российский государственный архив древних актов. – Ф. 181. – Оп. 1. – Д. 92; «История о казаках и копии с высокомонарших статей» – ІР НБУ. – Ф. XI. – Спр. 161.

²²² Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. – К., 2002. – С. 231.

²²³ На сьогодні виявлено 11 таких збірників, що містять оригінальні тексти написані авторами/упорядниками та залишені ними автографи: рукописна книга священика Флорівського монастиря Максима Плиски, збірники Василя Ломиковського (Інститут Рукопису НБУВ. – Ф. I. – № 54663, 54671); збірник Теодора Маньківського (ІР НБУВ. Ф. I. – № 581); Онисима Білогруда (ІР НБУВ. Ф. I. – № 7379); Івана Янушкевича (ІР НБУВ – Ф. VIII. – № 147/56) Івана Ананієвича, Косми Дубницького, Григорія Покаса, Якова Козельського, Семена Дзівовича, (Апанович Е. Вказ. пр. – С. 220–221).

Андрій Бовгиря

1.2. Українське романтичне історіописання у світлі сучасного костюмарознавства

Сучасне історичне буття, яке відрізняється надто суперечливими змінами в усіх сферах діяльності українства, одночасно відкриває широкий горизонт для самопізнання й самоусвідомлення власної культурної, національної та державної цінності. Інтелектуальний потенціал будь-якого народу прямопропорційно залежить від пануючої державної ідеології. А Україна досить тривалий період свого історичного розвитку перебувала у складі різних імперій, які не те що не преїмалися її еволюцією, а навпаки стримували більшість позитивних тенденцій. Ворожим ставленням до українського національного культурного феномену відрізнялася й політика комуністичного режиму в СРСР. В цьому контексті якісно вирізняється ХІХ ст. та здобутки українців в інтелектуальній сфері. Не дивлячись на великий інтерес до окресленого періоду, в українській історіографії він залишається актуальним, водночас маловивченим або багато в чому узагальненим і міфологізованим. Потребує деталізації історія української історичної науки, яка нині вийшла на новий рівень і вимагає від нас переосмислення багатьох напрямів, постатей, ідей, методологічних підходів і т.п., оскільки без цього її місце в комунікативному просторі світової науки буде розмитим та неінтегрованим в повній мірі.

Наше звернення до аналізу української романтичної історіографії не випадкове. Воно обумовлене кількома чинниками. По-перше, формування і розвиток романтичного напрямку в історичній науці проходило в ХІХ ст. – в період, коли українство відроджувалося, намагалося зберегти й розвинути свої культурні, мовні, історичні та національні надбання. По-друге, представники романтичного напрямку сприяли підвищенню інтересу тогочасного суспільства до всього українського в історичній ретроспективі, висвітлюючи найяскравіші та найдраматичніші сторінки розвитку народу і всього, що стосувалося України як самобутньої етнічної спільності. По-третє, цей процес взаємопов'язаний з європейськими тенденціями розвитку історичної науки й культури, а отже, осмислення вказаного періоду вітчизняної історії як науки дає можливість інтегрувати її в загальноєвропейський науковий простір.

Насамперед, вважаємо за необхідне уточнити деякі, на нашу думку, ключові поняття. Під дефініцією «українська романтична історіографія» маємо на увазі історію розвитку історичної думки українців як частину загальноєвропейського процесу формування історичних знань відповідно до історіософських понять епохи романтизму. Персоналогічний вимір тут є надзвичайно важливим, тому

ми й обрали постать Миколи Костомарова – фольклориста, етнографа, історика, археографа, літературознавця та громадського діяча – яскравого представника українського романтичного історіописання. Крізь призму його образу як історика ми висвітлюватимемо розвиток українського історіописання у духовно-інтелектуальному контексті доби. Актуалізація проблеми особистості в певний період розвитку історичної науки, а саме ХІХ ст., сприятиме створенню соціокультурного образу романтичної історіографії як духовного, психологічного, естетичного та пізнавального явища.

Щодо поняття «костомаровознавство» дуже важливо зробити деякі більш детальні пояснення. Інституалізація самого напрямку почалася вже в часи незалежності України. Насамперед, це обумовлювалося суспільним запитом щодо повернення в українську історичну науку імен діячів, які сприяли її академічному становленню в період національного відродження ХІХ ст. Їх спадщина вже давно стала класикою різних напрямів історичної науки. Стосовно Миколи Костомарова, доробок якого в радянські часи не просто перебував у тіні, а фактично під забороною, це особливо актуально. Численні новітні дослідження в галузі історіографії показують, що розвиток костомаровознавства все більш набирає обертів і перетворюється на повноцінний науковий напрям. Творча спадщина М. Костомарова перебуває в полі зору багатьох істориків, але не менш цікавою є сама його постать як вченого, громадського діяча, особистості на тлі доби. Крізь призму костомаровознавства можна побачити у оригінальному світлі основну тематику романтизму, методологію, наукові інституції, періодичні видання, соціокультурне та суспільно-політичне тло періоду. Звернення до творчої особистості такого масштабу дає можливість з певною долею умовності екстраполювати оцінки його спадщини на всю українську історіографію тієї епохи. У цьому, на нашу думку, й виявляється актуальність нашого дослідження.

Насамперед, ми будемо звертатися до праць українських дослідників періоду незалежності, які у своїх студіях торкаються окремих питань творчого доробку Миколи Костомарова як представника романтичного напрямку. Особливої уваги варті питання середовища, в якому сформувався науковий світогляд історика, еволюція поглядів під впливом суспільно-політичних подій та поява нових історіографічних моделей та ідей тощо. Вважаємо, що все це необхідно розглядати у взаємодії, оскільки перед нами стоїть завдання показати, як ідеї і моделі українського романтизму народжувалися, популяризувалися, іноді спотворювалися, одним словом, розвивалися. Тобто, українська романтична історіографія буде розглядатися в контексті культурно-історичного середовища, яке її породило.

Значна увага буде приділена дискусійному аспектові формування національного гранд-нарративу саме в царині романтичних засад. Ще наприкінці ХІХ ст. І. Франко у своїй праці «Метод і задача історії літератури» зазначав, що в перші десятиліття ХІХ ст. у Харкові виникає досить потужний центр культурного і наукового життя. Для його означення він застосовує регіональний термін «Харківська Україна» (замість історичного – Слобожанщина), яка відзначилася багатьма визначними постатями, зокрема І. Срезневський, А. Метлинський,

Г. Квітка-Основ'яненко і М. Костомаров тощо. Починаючи писати українською мовою, вони не переслідували мети створити «національну літературу», а творили за покликом душі «до рідного люду і до його славетних традицій».¹ Вже за чотири роки після оприлюднення цієї тези І. Франко проводить екстраполяцію досягнень харківських романтиків на чітко визначений національний ґрунт, називаючи їх «початками южноруської свідомо-національної літератури». Дослідник твердить, що у творенні нової літератури відігравали роль й національні чинники. Освічені українці сприймали прогресивні ідеї у світлі козацьких традицій і цим формували почуття національної гідності, гуманізму і свободи особистості. Автор свідомий, що цей процес не був швидким і не охоплював широкі верстви дворянської інтелігенції, оскільки суспільство було під впливом і французького республіканізму, і російського критицизму, і залишків козацького автономізму (останній найбільше ворогував з московською централізацією). Однак українського націоналізму в класичному розумінні цього терміну тоді у цих колах не було, а українська мова найчастіше застосовувалася у салонних колах під веселий настрій. Лише найпрогресивніша частина дворянства мріяла про «нове письменство»². У таких умовах склався світогляд, літературна і науково-історична концепції молодого вченого Миколи Костомарова. Він є яскравим представником своєї епохи, а його творчість відображає старі й нові тенденції розвитку світобачення, і це, в свою чергу, поєднує насліддя просвітництва, становлення романтизму та зародження і розвиток позитивізму. Складний мікс різноманітних ідей вчений осмислив самостійно і водночас критично за допомогою однодумців та опонентів. Інколи на вимогу політичної ситуації в Російській імперії йому доводилося відступати від власних думок, але це тільки на перший погляд. З плином часу стає зрозумілим, що вчений залишався відданим власним переконанням, завувальовуючи їх ліберальною позицією. Микола Костомаров відрізняється авторськими концепціями, які здебільшого були новаторськими і неоднозначно сприймалися науковою спільнотою, владою та суспільством. Дуже важко обмежити вченого однозначною оцінкою, і це цілком мотивовано широтою його таланту. Як би не принижували ім'я Костомарова в радянські часи, він всеодно потрапляв у поле зору літературознавців, етнографів, фольклористів, українознавців, археографів, істориків, зрештою й політиків. Такою позамежною була особистість Миколи Івановича. І хоч в період незалежності його спадщина знову повертається до широкого кола читачів, однак українознавство в широкому науковому сенсі ще недооцінило масштаби цієї постаті, її значення в минулому, а особливо, в теперішньому і майбутньому нашої Вітчизни як самостійної держави і відповідно її історичного, духовного і культурного розвитку. За життя його вважали диваком у побуті, але досить високо оцінювали його талант і здобутки. Нині ж прийшов час виокремити цінність його доробку для науки зокрема і для українського суспільства вцілому.

Пізнаючи велич постаті скромного по своїй природі вченого, можна вивчати епоху ХІХ ст., особливості суспільної та колективної свідомості, найвиразніші риси еволюції науки. Тому ми і беремося з'ясувати тенденції української

історіографії з точки зору присутності в ній романтизму, взявши до уваги творчість одного з найяскравіших її представників. На думку одного із костюмарознавців, Я. Козачка, творчий феномен Миколи Костомарова значно ширший від «харківської школи романтиків», в яку критики штучно заштовхали митця, як у «прокрустове ложе».³ Натомість він є основоположником багатьох наукових напрямів, які з його легкої руки згодом перетворилися на самостійні науки. Костомарівська історична проза, інтелектуальна драматургія, історико-біографічні повісті, полемічна публіцистика, зрештою, дослідження в галузі загальнометодологічних проблем історичного процесу виходять за межі вузьких характеристик, які накладалися на вченого як ярлики. Ідейно-естетичний феномен Миколи Костомарова справді чітко не визначений сучасною українською гуманітаристикою, а у свій час негативно сприймався владою і водночас недооцінений прихильниками української ідеї. Я. Козачок справедливо зауважує, що найбільший внесок у дослідження ідейних поглядів Костомарова-історика шляхом систематизації його історичних праць зробив Ю. Пінчук.⁴

Почнімо з того, що формування романтичного мислення у майбутнього великого вченого-історика пройшло поступово, як будь-який процес, і мало просвітницьке коріння. У бібліотеці батька Костомарова – Івана Петровича – було зібрання творів французьких і німецьких мислителів. Сам Микола Іванович згадував, як його виховували за настановами Руссо, а Вольтера син і сам міг читати напам'ять у російському перекладі.⁵ Навчання для малого Костомарова мало неабияке значення: володівши унікальною пам'яттю, він до кінця життя пам'ятав те, що осягнув у дитинстві. Тому ідеї просвітництва можна простежити навіть у розквіті його наукової діяльності.⁶

Місце Миколи Костомарова у історіографічному процесі 30-70-х рр. XIX ст. водночас виразне для його сучасників, але недостатньо осягнуте нинішнім поколінням історіографів. Ми робимо спробу виділити грані пізнання цієї постаті, які вже розкриті, але будемо шукати ті, що залишилися у тіні українських студій. Межі дослідження вимагають від нас брати до уваги не всю літературу в галузі костюмарознавства, а лише, на нашу думку, цікаві й новаторські праці, а також навантажені необхідною інформацією стосовно особливостей розвитку романтизму в історичних студіях окресленого періоду. Миколу Костомарова можна назвати маршальською зіркою на погонах української історіографії загалом (вибачте за дещо вульгарне порівняння, нав'яне поточним політичним моментом! – О.Г.).

Наукова ґрунтовність будь-якого досліджень визначається не тільки кількістю осмислених фактів й аналітичністю, а й неменшою мірою – спроможністю дослідника відчувати час і актуальність студійованої проблеми, уміння по-новому її висвітлити. Тому ми намагалися виокремити ті студії, які варті особливої уваги, але не були узагальнені раніше.

Якщо поглянути на романтизм як на позитивне суспільно-естетичне явище, яке актуалізувалося на вітчизняних теренах у першій половині XIX ст., то стає очевидним, що воно прийшло до нас із Європи, де зародилося ще у по-

передньому столітті. Загальною рисою цього напрямку було піднесення національної свідомості, яке в свою чергу сприяло поверненню уваги суспільства до національних цінностей. XIX ст. ознаменувалося процесами ідейно-політичного становлення української нації, коли слово мало неабиякий вплив на суспільство. Встановлено, що на тлі загальних тенденцій український романтизм суттєво відрізнявся від польського і російського⁷. Причина тому проста. Поляки виступали за відродження Речі Посполитої, яка в минулому володіла українськими землями та її народом. Відповідно, польські романтики здебільшого пропагували повернення території їх держави до історичних кордонів XVII ст., в межах яких перебувала Україна. Російська влада, зрозуміло, не могла цього допустити, оскільки вважала наші землі своєю споконвічною територією. Отже, в польському та російському романтизмі обов'язково присутній експансійні настрої, а саме цього і близько немає в українському романтизмі. Для поляків та росіян піднесення українського руху було неприйнятним, адже він міг зруйнувати усі мрії та потуги в плані загарбання або утримання у своїх державних межах українських земель та народу. Микола Костомаров пройшов шлях від українського романтика до державника. І якщо його не вважати повноцінним представником державницького напрямку, то неоціненною є його роль у формуванні української національної ідеї у світлі романтичних тенденцій.

Будучи провідником українського руху в 40-х рр., вчений став його інтелектом в 60-х рр. XIX ст., пройшовши Петропавлівську фортецю і саратовське заслання. На новому етапі українофільського руху, який мав ще багато ознак романтизму, Микола Костомаров можливо більше за всіх відчайдушних народолюбців розумів, що потрібно змінювати тактику і свої справжні переконання маскувати, інакше можна стати жертвою суспільно-політичної ситуації. Обороняючи українську ідею, яка вже стала на ноги, вченому приходилося з одного боку відбиватися від польської навали (наприклад, Владислава Міцкевича та ін.), а з іншого від постійних переслідувань російською владою. Щодо романтичної історіософії, то вона присутня у всіх його визначних працях. Сам історик визнавав, що повністю очиститися від міфологізації історичних джерел йому так і не вдалося. Це, головне стосувалося його багатостраждальної монографії «Богдан Хмельницький», але цього питання ми далі будемо торкатися докладніше.

Отже, ми актуалізуємо персонологічний напрям для дослідження романтичної історіографії з декількох причин:

- 1) Микола Костомаров є одним з найцікавіших представників цього напрямку в українській гуманітаристиці;
- 2) аналізуючи його соціокультурне оточення, можна оцінити український романтизм у багатьох його проявах та еволюції;
- 3) костюмарознавство, як новітній науковий напрям, дає можливість оцінити досягнення, виявити недоліки та окреслити перспективи таких досліджень, в т.ч. в галузі української романтичної історіографії.

На нашу думку, великий інтерес у сучасному костюмарознавстві становлять праці, присвячені його історіософській концепції. Їх кількість зростає, і це свідчить про виокремлення теоретичної складової у костюмарознавстві. На час становлення вченого як дослідника історичного розвитку українського народу романтизм уже повністю визначав характер наукової практики.

У монографії В. Кислюка знаходимо дуже влучну, на нашу думку, характеристику наукового світогляду Миколи Костомарова. Автор вважає, що українська історіософія надзвичайно інваріантна і може бути представлена у світлі особистісних версій. Зокрема у Костомарова вона поєднує елементи художньої та академічної⁸. Також автор виявляє ще одну романтичну рису творчості вченого – спробу «зберігати рівновагу між природними і надприродними поясненнями всесвітньої та національної історії». У своїх дослідженнях вчений керувався своєрідним гносеологічним кредо т.зв. «внутрішньої правди», що означало адекватно відображати внутрішній світ народу, однак вчинки й промови історичних персонажів могли і не зовсім збігатися зі свідченнями джерел. Таким чином, М. Костомаров користувався двома типами історієписання – прагматичним та описовим (останній був йому необхідним для зацікавлення публіки)⁹. Нам імпонує думка про заслугу вченого у руйнуванні старого історичного міфу і творення нового науковоподібного «міфу» історії України¹⁰. Насамкінець, автор стверджує, що успішний розвиток народницько-романтичної історіографії Миколою Костомаровим спричинив успіх позитивістського напрямку у творенні української національної ідеї, без якої він би скотився до творення чергового історичного міфу¹¹.

На думку В. Вишнякова, духовний зміст суспільного життя Європи впродовж XIX ст. визначається переважанням культури просвітництва з притаманним їй акцентом на поширення освіти, удосконалення людського розуму на ґрунті науки як запоруки історичного поступу людства. Ці ідеї одержують свій відгук і в українській філософії. У соціальній проблематиці переважає інтерес до вирішення питань походження людського суспільства, нерівності між людьми, держави, власності, релігії з позиції теорії «природного права» і «суспільної угоди». З цих самих позицій аналізуються місце і роль науки та філософії у житті суспільства.

Незважаючи на значну роль, яку відіграє у духовному житті України просвітництво, своєрідність процесів, що відбуваються на її терені, полягає в переважанні іншої культури – культури романтизму. У західноєвропейській традиції романтизм як антитеза просвітництву зростає на ґрунті ідей представника радикальної гілки французького просвітництва Ж.-Ж. Руссо. Закладена в його філософії критика розуму, звернення до ірраціональних глибин, стійко-творчих сил, що визнають сутність людини, пов'язаний з цим культ серця одержують подальший розвиток у німецькій філософії – від йєнських романтиків та Ф. Шеллінга до Г. Гегеля.

В українській філософії перша, романтична, тенденція відіграє визначальну роль. Завдяки їй коло проблем, що утворюють серцевинну сутність філософії,

збагачується постановкою проблеми «людина-нація», яка започатковує розробку філософії національної ідеї.

В. Вишняков вважає, що формування світогляду М. Костомарова розпочалося під впливом читання книг енциклопедистів XVIII ст., завдяки яким він потрапив під вплив ідей просвітництва і забажав глибше пізнати минуле свого краю і народу. Невдача із захистом першої дисертації не зіштовхнули його з обраного шляху. На початку 40-х рр. він мав досвід літературної діяльності, яка теж була наслідком етнографічних і фольклорних занять вченого.

Діяльність у Кирило-Мефодіївському братстві була відзначена духом епохи. У програмних документах, які розробляв Микола Костомаров, присутня яскраво виражена ідеалізація минулого України та пропаганда ідеї визволення слов'янських народів. Єднання на засадах рівності й братства на основі вільного розвитку мови, науки, культури, освіти «коли не лише світова історія, а навіть і точні науки викладатимуться українською мовою».¹²

На думку дослідника, Кирило-Мефодіївському товариству належить започаткування української національної ідеї як теоретичної самосвідомості українського народу, який відчув себе нацією. Саратовське заслання теж відобразилося на світогляді М. Костомарова, адже там він перебував у колі М. Чернишевського. Після повернення Костомаров потрапляє в інші умови, які дають змогу зайнятися активною громадською та науковою діяльністю у різних історико-філософських наукових установах і громадсько-політичних та історичних журналах – «Современник», «Русское слово», «Отечественные записки». Одночасно на М. Костомарова впливають зв'язки зі студентами, інтелігенцією, літераторами, чиновниками. Для вченого це була золота пора – найплідніший період його творчого шляху.

Водночас автор незрозумілим чином відносить М. Костомарова до буржуазних істориків у трактуванні української національної ідеї, не даючи належного пояснення цій тезі. Творчість вченого як протекст казенній історії – більш логічніша характеристика його праць з історії. Особливо нам імponує думка, що попри зовнішні впливи на формування історико-філософських поглядів М. Костомарова, він особисто шукав відповіді на перспективу шляхів розвитку українського народу в дослідженні його історії. Розглядаючи різні форми державного правління, він приходить до головного висновку, що децентралізація влади не веде до ворожнечі, а лише до вільного розвитку кожного народу.

Національна ідея, – за словами В. Горського, – виникає тоді, коли народ помічає свою єдність, свої традиції, власну історію, розглядаючи їх як ґрунт для самовизначення. Щодо українського народу, то глибинний ґрунт цієї ідеї було закладено ще в культуру Київської Русі, але теоретичне усвідомлення й розробка української національної ідеї, як взагалі і національної ідеї в історії європейських народів, розпочинається, по суті, у XIX ст.»¹³

Дуже слушною нам видається думка Л. Підгорної про недостатню дослідженість проблеми романтизму у творчості М. Костомарова¹⁴. Багато вчених зверталися до висвітлення окремих аспектів проблеми, але цілісного образу

Костомарова-романтика дійсно досі не створено. Головним досягненням вченого стало не просте наслідування європейських традицій романтизму, а пошук власне українських джерел для розвитку цього напрямку. І йому це вдалося, оскільки своєрідність всього українського і стала ключовою проблемою у дослідженнях в галузі літератури та історії вже на ранньому етапі його наукової біографії.

На думку О. Мельничук, особливістю романтичної філософії та літератури був історизм. Пізнати історичну сутність українського народу можна було лише крізь призму фольклору та народної творчості, з чого, власне й розпочав молодий Костомаров¹⁵. Починаючи з вивчення народнопісенної творчості, молодий вчений побачив у ній історію народу, який стає об'єктом всіх його наступних студій. Микола Костомаров значно розширив спектр історико-романтичного дослідження, залучивши до студій мовознавчі, етнографічні, геополітичні питання. Саме завдяки такому широкому дискурсу було створено український національний тип і цим відкрито для українського народу можливість вільного рівноправного розвитку, а також збагачено європейську романтичну традицію.

Характерні риси історіософії М. Костомарова аналізує Р. Мариняк в одній із своїх розвідок, де йдеться про українську ідею XIX ст. Він стверджує, що історіософська концепція вченого складається з чотирьох ідей: 1) українському народові характерна схильність до давньослов'янського демократичного порядку; 2) він перебуває у трикутнику боротьби зі Степом, Московією і Польщею; 3) українство складається з селянства та інтелігенції; 4) в майбутньому Україна відновить демократичну слов'янську федерацію. Романтично-месіанська філософія Костомарова розглядається у «Книгах буття українського народу» як платформа політичного з'єднання слов'ян. Біблійна історіософія і теологія для кирило-мефодівців була ідейною основою оновлення людської душі і віднайдення свого покликання. Дослідник аналізує три найголовніші, на його думку, праці Костомарова періоду «олександрівської відлиги» – «Дві руські народності», «Думки про федеративне начало в стародавній Русі» та «Риси південно-руської історії», в яких дано інтерпретацію одвічної боротьби двох тенденцій, що існували на теренах Російської імперії – демократично-федеративної та деспотично-централізаційної. Відповідно український народ є носієм першої, а російський – другої. На цій основі базувалися відмінності двох національних типів. Р. Мариняк пише, що «М. Костомаров вперше в модерній українській історії сформулював реальні історично-політичні орієнтири, що стали підставою постановля українського національного руху: проселянське спрямування, впровадження в імперії республіканської форми правління та перетворення її на федерацію»¹⁶. Як і більшість дослідників історіософії Костомарова, дослідник говорить, що вчений не виходив за межі романтичного світобачення, яке синхронізувалося з поглядами А. Міцкевича. У системі поглядів на історію українського народу він вбачає характерну ознаку «історіософії споглядання» як трагічність, що співвідноситься з мовчазною свідомістю

і переживанням смислу, тобто неоднозначністю. Це суперечить позитивіській остаточності і ясності. Однак, далі дослідник говорить про романтично-позитивіське бачення минулого М. Костомаровим у його історичних творах, тоді як лірика залишається повністю романтичною¹⁷.

На думку Миколи Лука, Костомаров за допомогою наукових засобів намагався показати взаємозв'язок минулого і сучасного і окреслити обрії майбутнього¹⁸. Науковий підхід передбачав наявність власної історіософської концепції, і така у вченого була, а це, в свою чергу, допомогло йому започаткувати особливий народно-романтичний напрям ще до появи слов'янофільства¹⁹. Уявлення про діяльну силу людської душі стали предметом дослідження для історика. Насамперед його цікавили живі люди та способи і прийоми розвитку сил народної діяльності, тобто Костомаров вважав своїм завданням пізнання «психології минулого». Поставивши в центрі уваги внутрішню історію, українські романтики протиставили її зовнішній – історії держави²⁰. Вони шукали в духовному житті людини підстави для зовнішніх проявів.

Ще одна слушна думка М. Лука стосується ґрунтовної розробки Костомаровим методологічних проблем власної історіософської концепції. Мислитель зобов'язаний синтезувати конкретні дані минулого, щоб відтворити внутрішній світ людей у минулому і довести це до читача. Без міркувань історика його розповідь буде мертвою, а читач не зможе відрізнити певну історичну особу від інших. Для Костомарова були важливими і розповідний, і прагматичний способи викладу історії, які у поєднанні з критикою джерел давали чіткі уявлення про «обставини, ду віку, народ, загальний характер». Тобто, для вченого-історика важливе самоусвідомлення істинності обраного ним історичного джерела. Для пошуку народного духу Костомаров та інші романтики обирали різноманітні джерела, в т.ч. народну творчість. Вони прагнули до створення образу колективного героя, оскільки вважали, що народ можна розглядати як єдину особистість. У народній творчості, насамперед піснях, неминуче присутній істинний дух народу²¹. Загалом, у цій праці дослідник зупинився на характеристиці багатьох складових історіософії романтизму на прикладі творчості Миколи Костомарова. На нашу думку, ця праця є дуже ґрунтовною і такою, що дає адекватну оцінку діяльності історика на ниві українського романтизму. Зокрема, у висновках автор пише, що Костомаров здійснив справжній прорив у вітчизняній історіографії. Його історіософська концепція дала змогу розвести український, польський та російський історичні процеси і відкинути будь-яку тотожність цих народів. Послідовники вчення Миколи Костомарова – В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський – критично переосмислили й розвинули його ідеї²².

Уявлення українських інтелектуалів-романтиків про Східну Європу та її поділ характеризує Л. Зашкільняк в одній із своїх студій²³. Він твердить, що в першому політичному документі української еліти авторства М. Костомарова – «Законі Божому» – відображенні уявлення про Україну, українців та їх історичне місце на карті Європи, характерні для першої половини XIX ст. Вони

пов'язані з ідеєю слов'янської єдності, яка охопила весь континент. Але найціннішим, на думку дослідника, є те, що у пріоритети було виведено прагнення українських інтелектуалів бачити Україну самостійною і самодостатньою у всіх смислах. Романтичний образ особливого «народного духу» у цьому документі ставився на перший план і вважався провідним чинником завоювання українцями свого права на повноцінний розвиток у сім'ї братніх слов'янських народів. Такі думки свідчили, що в середині XIX ст. на арені політичної боротьби «малоросійську» інтелігенцію замінила нова українська еліта²⁴.

У костомаровознавчому дослідженні Н. Морської аналізується філософія українського романтизму, яка успадковує і посилює інтерес до ірраціонального від попереднього періоду бароко. У мислителів-романтиків, в т.ч. й М. Костомарова, пізнання розглядається як глибока робота душі, внутрішні переживання та духовна потуга. Вчений стверджував, що ірраціональну суть людини та народу вцілому можна зрозуміти через українські народні поезії й пісні, які є втіленням внутрішнього духу. М. Костомаров та інші мислителі-романтики вели постійний пошук пояснення екзистенціальності людського життя, з якого випливає твердження, що лише ірраціональна, інколи містична, сфера дає відповіді на вічнолюдські запитання, бо світла душа, щире людське серце є джерелами пізнання світу і самих себе, вони наділені особливою мудрістю і є основою зовнішньої та внутрішньої гармонії людини. М. Костомаров засобами естетично-морального відтворення людини, які вивертають назвні її «прихованість», виокремлюють кожен народ із загалу, визначають його «окремішність», є рідна пісня й слово²⁵.

Я. Калакура називає український романтизм в історіографії відлунням західноєвропейського історіософського напрямку, який сприяв пробудженню національної свідомості. Український романтизм став світоглядною основою автономізму і політичного протистояння великодержавницькій ідеології²⁶. Автор називає Миколу Костомарова серед провідних постатей романтизму та зародження народницької історіографії²⁷. Цілком погоджуємося з твердженням щодо невтомної праці Костомарова на ниві становлення української історії як науки, обґрунтуванні вченим окремішності української нації і її права на власну державу, самобутності вітчизняного історичного процесу. Йому характерні були ідеї автономізму і слов'янського єднання у федералізмі, протиставляючи їх монархізму, ярим противником якого був вчений протягом всього життя.

Не обійшлося без згадки про вченого у ще одному дослідженні українського романтизму, його традицій та новацій²⁸. Автор А. Штещенко доводить, що, продовжуючи передромантичні погляди Г. Сковороди і зростаючи на ґрунті народної культури, М. Костомаров концептуальне осмислення новацій і традицій переносить у площину історичного пізнання, вносячи в народознавство дух історизму, надаючи зміст і спрямованість історичному знанню як пояснення сучасного через минуле і передбачення майбутнього розвитку, що засвідчує його вихід на діалектичну єдність феноменів традиції і новації.

В. Артюх долучається до аналізу романтичної парадигми у творчості Миколи Костомарова. Він вважає, що романтики сприймали історію крізь національні категорії, а суб'єктом історичного процесу визнавали народ/націю. Микола Костомаров першим розпочинає історіописання з народницьких позицій, а рушієм усіх процесів називає «народний дух». Він описує зовнішні події як вияв внутрішнього стану колективного героя. Актуалізація історичного минулого, на думку історика, спонукає його усвідомити себе в реальному світі. У «Книгах буття українського народу» В. Артюх вбачає твір А. Міцкевича, пристосований до Малоросії, і такий, що поєднує в собі три великі ідеології ХІХ ст. – романтизм, народництво та панславізм на тлі християнської традиції. Т.зв. «Божий промисел» українського народу, на його думку, полягає у об'єднанні всіх слов'ян тлі любові й братерства. Сакральний зміст мають історичні події від появи слов'янства і до козацької доби включно, коли збереження християнської чистоти і було «Божим промислом» для українців. Микола Костомаров користується дихотомією «чуже/своє». Поняття пана-гнобителя для нашого народу – це чужорідний елемент, привнесений зовні і неприйнятний для «народного духу». Історик твердить, що українська історія має сакральний характер, а слов'янський світ визволиться завдяки месіанізму українців²⁹.

Розуміння романтичного напрямку в історичній науці неможливе без поняття «міфу». Цьому присвячена розвідка О. Ковальчук³⁰. Дослідниця розглядає це поняття з точки зору засновника філософії романтизму Шеллінга, який вважає міф об'єктивним явищем, критерієм істини, і водночас продуктом наукового мислення людства. Особливістю романтичної історіографії є використання міфологічної структури для вивчення історії людства. Представники цього напрямку (і М. Костомаров зокрема) вважали, що історичний розвиток є далеко не гармонійним, а в його основі лежить антагонізм. Під впливом європейської традиції, в основі якої лежало поняття системи як критерія істини, українські історики використовували міф як систему, що поєднує раціональне та ірраціональне, і привнесли у міфотворення нову функцію – узагальнення історичного буття народу. Емпіричний сенс фактів об'єднувався у «Божий промисел» як головну ідею історичного розвитку кожного окремо взятого народу³¹. Українські історики-романтики намагалися знайти сенс історичного буття нашого народу, виокремили його у безперервний процес і в силу своїх можливостей вписали у загальнолюдську історію. До них таке було неможливим, а історія описувала лише становище держави, окремих цивілізацій на різних етапах розвитку. Український романтизм творив метаісторію, для якої незначну вагу мала емпірична правда М. Максимовича, натомість наукові пошуки М. Костомарова і П. Куліша стосовно сенсу буття, який поєднує минуле й майбутнє в єдине ціле, були більш значущими. Тут з О. Ковальчук важко не погодитися. Лише додамо, що для Миколи Костомарова однаково важливим було усвідомлення як емпіричного значення фактів, так і розкриття духовного життя українського народу, особливістю його праць є своєрідний мікс. Його фірмовим прийомом була історична стилізація, яка творилася на основі широкого кола джерел, як

матеріальних, так усних і писемних. До речі, чималою заслугою романтиків було поповнення скарбниці історичних джерел, розширення їх спектру. Спочатку своєї наукової кар'єри саме цим і зайнявся М. Костомаров, відчувши нестачу інформації для розуміння історичного розвитку українського народу. Одночасно він знайомився з уже існуючими стилізованими джерелами, як «Краледворський рукопис» В. Ганки, «Запорозька старовина» І. Срезневського та ін. З часом, коли вчений накопичив значну кількість етнографічного, фольклорного та документального матеріалу, він зрозумів, що тієї історичної істини, яку він шукав, у цих джерелах немає. Він пристрасно писав, яку шкоду нанесла збірка І. Срезневського його науковим дослідженням стосовно козацтва та його ролі в історії. Зростаючи як фахівець, М. Костомаров намагався не тільки розібратися у своїх похибках, але й ліквідувати їх. Так, наприклад, його історична монографія «Богдан Хмельницький» пережила три перевидання.

На думку О. Ковальчук, романтизм створив власний неоміф, в якому нові архетипи поєднувалися з прадавніми. Таким архетипами є народ, його національний характер³². У М. Костомарова з'являється ще й месіанізм, і в зв'язку з цим деякі його праці мають сакральний характер. Так у «Кигах буття українського народу» ми бачимо біблійні мотиви, розмитість часових вимірів тощо. У багатьох працях вченого метаісторія вписується в історію і наповнюється трансісторичним змістом. Далі дослідниця на прикладі «Богдана Хмельницького» аналізує антропологічність історичного міфу, в якому народ виступає як єдине ціле, що говорить, піднімається, володіє фізичною силою міфічного богатира і т.п. Так в українській історіографії поєднуються ознаки праміфа та неоміфа. У Миколи Костомарова народ – це велетень, який встає і відкриває очі (так показано початок національно-визвольної війни середини XVII ст.). Козацтво у нього виступає не тільки як спільність волелюбних людей, але і як символ душі народу (який у свою чергу є тілом).³³ З-під пера М. Костомарова козацтво перетворюється на найяскравіший міф українського романтичного історіописання. Воно героїзується (боротьба добра і зла, страждання, жертвність і т.п.), тотемізується, перетворюючись на білого сокола тощо.³⁴ Однак посередництвом міфологічних образів автор змальовує одвічну боротьбу з рабством, захист своєї землі від поневолювачів (мусульман, поляків), намагання зберегти свою цілісність як етнічної спільноти. Історик описує битви з особливою грандіозністю, наповнюючи їх не тільки емпіричним змістом, але й міфопоетичним. Власне, поєднання документальних свідчень з міфічним елементом у Миколи Костомарова дуже часто переплітаються, але це не применшує їх наукової цінності.

Дослідник І. Ільчук розглядає вплив теорії Дж. Локка на теорію етнічної та національної ідентичності М. Костомарова³⁵. Прямих доказів, що вчений застосовує вказану теорію не знаходить, однак прослідковує збіг у багатьох пунктах. Микола Костомаров досліджує проблему ідентичності, не вживаючи відповідного терміну. Натомість використовує поняття тотожності, відмінності, схожості. Крім того, етапи аналізу етнічної та національної ідентичності

повністю співпадають з думками Дж. Локка. Костомаров розглядає етнос як тіло, тому, наприклад, українська та російська нації є різними тілами, оскільки одночасно перебувають в різних місцевостях. Причому щодо української це сказати простіше, а от російська постійно розширює місце перебування за рахунок загарбання чужих територій. Відійшовши від основної теми, зазначимо, що висновки вченого у XIX ст. були надзвичайно важливими, вони актуальні нині, за майже два століття по тому.

Але повернімося до нашої теми. Отже, на думку Костомарова етноси відрізняються чисельністю (у цьому їх відмінність), але якщо етноси рівні за величиною, то це схожість. У аналізі схожості і відмінності вчений виходить із особливостей психіки, а саме як людина сприймає себе у оточуючому світі, як вона відноситься до рослинного, тваринного світу, стихійних явищ тощо. У характеристиці ідентичності він застосовує спочатку поняття тотожності, а згодом відмінності. Цікавими і характерними для романтичного світогляду є форми ідентифікації за М. Костомаровим:

- звичайне емоційне ототожнення себе з тваринним світом;
- звичайне емоційне ототожнення себе з природним світом або окремими явищами;
- ототожнення себе зі своїми предками (богами);
- включення себе в номінальну соціальну групу;
- віднесення себе до етнічного гурту.

Отже, І. Ільчук робить висновок, що для Костомарова етнічна ідентифікація – це психологічний процес уподібнення себе з етнічною групою. Набір чинників, які формують етнічну ідентичність, у вченого складався у період формування академічної етнології, тобто у XIX ст., у добу розвитку романтизму. Це, насамперед, спільна територія, економічні фактори, релігія, мова, культура, спільність князівської влади. Особливу увагу вчений надає релігійному факторові. За часів Київської Русі український етнос спочатку зробив крок назад, оскільки довелося відмовитися від старої релігії і перейти до «чужої», але згодом християнство виступило консолідуючим чинником і посилювало почуття етнічної цілісності, а у XVII ст. стало символом боротьби. Цікавими є у Костомарова відмінності у ідентичності нації та народу. Народ, етнос – це тіло «в костюмах, з його поступом, з його зовнішнім виглядом», а також особливостями домашнього побуту, звичаїв, обрядів, життя, господарювання, мови. Все це є відображення душі. Тобто, зовнішній світ (тіло) є виявом внутрішніх особливостей (образу, духу). Щодо історії, то Костомаров розрізняє її об'єктивну та суб'єктивну складову. Об'єктивна – це те, як відбувалися події у свій час, друга – це образ цих подій в історичній пам'яті. Ільчук стверджує, що об'єктивна сторона є об'єктивною характеристикою нації, а суб'єктивна – це суб'єктивні оцінки об'єктивних характеристик. Костомарову, безумовно, одному з перших належить заслуга створення смислового образу я-концепції нації. Історик приходить до висновку, що оцінюючи історичне минуле у сукупності і цілісності явищ, які пройшли, дрібниці стираються, залишаючи головне й важливе у пам'яті: «чим більше часу прожив

народ, віддаляючись від минулого, тим це минуле більше втрачало для нього деталі, залишаючись у народному житті лише головні риси»³⁶. Автор приходить до важливого висновку, що національна ідентичність – це форма ідентифікації, повернена в історичне минуле. Микола Костомаров намагається показати національні особливості, соціальний статус та ідеологію, об'єднавши їх у систему, яка сформувалася історично та існує нерозривно між минулим, сучасним і майбутнім. Вже тоді вчений зумів дослідити первісне становище українського народу (який він називає своїм), порівнявши стан розвитку освіти і життя вцілому із відповідною еволюцією західних етнічних спільнот. Найцінніше, на нашу думку, що в я-концепції нації Миколи Костомарова належне місце займає поняття перспектив розвитку: «погляд народу на природу показує разом з релігією, що таке народ, яке людське буття він містить в собі, а це веде до уясування подальших історичних питань – чому народ діяв так, а не інакше»³⁷.

Автор А. Олешко констатує, що українознавчі студії вченого почалися в харківський період, коли у гуртку харківських романтиків він знайомиться з творами видатних представників української літератури, насамперед М. Гоголя. Все, що було ним прочитано тоді, сколихнуло молодого вченого і наштотувало на думку, що «потрібно це вивчати добре!»³⁸ Вплив творчості Миколи Гоголя на науково-романтичний світогляд раннього Костомарова доведено у дисертації О. Скобельської³⁹.

На його свідомість вплинули праці М. Максимовича, І. Срезневського, Сахарова, Й. Бодянського. Ідея народності, як говорить сам вчений, вже тоді володіла свідомістю освіченої спільноти, а через знайомство з народною поезією Костомаров почав свій шлях українського народознавства. Читав усе, що було доступне, згодом самостійно почав знайомитися з традиціями, побутом, культурою, мовою. Сама українська ментальність стала для нього поштовхом до етнографічних експедицій у сільській місцевості. На той час дослідники переважно залучали архівні документи (статистичні описи, акти, укази, циркуляри, постанови, статути, реєстри). Для М. Костомарова вони були сухими і такими, що стосувалися лише держави, але ніяк народу, особливо селян, який начебто й не існував. Вченому захотілося відчувати й зрозуміти духовне життя українців, його почуття, переживання, а в «мертвих літописах» цього не знайдеш. Збирання народних дум і пісень як історичних джерел одразу викликало спротив, але згодом знайшло своє місце в історичній науці. В. Белінський, критикуючи дисертацію молодого вченого, зводив його досягнення до наведення трьох істин стосовно малоросійської поезії, але й ті йому видавалися не зовсім правильними і бідними. Однак положення дослідника він все ж не заперечував. «Непристойне заняття» Костомарова не відповідало його дворянському походженню, але зблизило його з народом, який він любив з дитинства. Погоджуємося з твердженням А. Олешка щодо того, як захоплення простим українським селянством виросло із його генетичної спільності з цим народом, адже його мати була українкою-кріпачкою. А ще «він не був кабінетним вченим, не був містичним теоретиком народності, вчений спирався у своїх пошуках на народний світогляд, погляди, звички»⁴⁰.

Микола Костомаров підніс етнографічні дослідження на історичний ґрунт, тобто поєднав архівні документи з живими свідченням, із спадщиною усної традиції. Це помітив ще О. Пипін, який у некролозі 1885 р. охарактеризував вченого як яскравого і самотубного серед однодумців в істріографії⁴¹.

Романтична традиція, яка на той час побутувала в історичній науці, захопила Костомарова і зробила з нього історика-художника. Багато хто в різні періоди розвитку історіографії як академічної дисципліни і до нині звинувачують вченого у надмірній фантазії, яка неприпустима в історії. Але у Костомарова ця риса – його особисте досягнення, адже йому вдалося надати історичним працям привабливість роману. Його фантазії базувалися на уяві, що склалася в результаті етнографічних експедицій на місця історичних баталій. Тільки йому вдалося всім своїм єством проникнутися духом часу. Уже в старості, коли вчений не міг подорожувати за станом здоров'я чи через матеріальні труднощі, він страждав і мучився. Отже, особливий історичний метод Костомарова залишився з ним до смерті. Органічне поєднання усних та архівних джерел – це і є новаторський підхід історика, який йому вдавався неперевершено, який наслідували пізніше, який нещадно критикували, але не оцінити не змогли.

Повернімося до дослідження А. Олешка, який влучно зауважує, що Микола Костомаров досить критично ставився до традиційних історичних джерел, оскільки вбачав у них протиріччя, тенденційність, несумісність, недостовірність. Натомість, він пропонував враховувати особливості об'єкту дослідження, а саме місце, рік, обставини, дух епохи, ментальність окремого етносу. Він не тільки заперечував істинність літописів, але й аргументував свої висновки. Скажімо, літописцем був монах, відірваний від суспільства, з власним релігійним світоглядом. «Для пізнання народного характеру дослідник повинен знайти такі джерела, в яких народ висвітлював себе несвідомо». І таким джерелом він вважав усну народну творчість⁴². Мотивація записувача і виконавця твору – визначальна риса достовірності історичного джерела, але до уваги потрібно брати лише пісні історичні. Висновки А. Олешка теж мають свою логіку і варті уваги костюмарознавців, а також дослідників романтичної традиції в науці. Насамперед, Микола Костомаров вважав, що рушієм історії є динаміка життя, а основою еволюційних процесів – сам народ. Архівні джерела для дослідника мають вагу в тому випадку, якщо він враховує сутність народу з його світоглядом, ментальністю, духовністю, а це розкривається в усній традиції. Різноманітність поглядів вченого, залучення до дослідження предметів та методів історії, етнології, фольклористики, етнографії дає підстави розглядати його творчість у широкому культурологічному ракурсі.⁴³

Оцінці історіософських засад творчості Миколи Костомарова присвячує свої праці дніпропетровська дослідниця В. Федюк. В одній із своїх статей вона розглядає категорію «народ» у візії М. Костомарова.⁴⁴ Історична ретроспектива формування вказаного поняття можна розглядати як місток між минулим і майбутнім, адже якщо історія – це спіральний розвиток людського суспільства, то народ як філософська категорія, що склалася у кінці XVIII – першій половині

XIX ст., є надзвичайно актуальною для нинішнього розвитку нашого суспільства, яке стрімко змінюється й повертається до вічних цінностей. Тому дослідження В. Федюк є своєчасною актуалізацією проблеми. Українська етногенетика як науковий напрям формувався саме в період ранньої творчості М. Костомарова. Її понятійно-категоріальний апарат був розмитим, поняття «плем'я», «народ», «народність», «нація», «національність» вживалися як синоніми. Але у Костомарова дефініція «народ» сформульована досить чітко і має свої особливості. Перш ніж перейти до їх характеристики, Ю. Федюк зауважує, що т.зв. народницька історіографія, яка виникла в XIX ст., формувалася на основі цієї категорії. Народ виступає носієм соціального прогресу, а відтак все, що його стосується, мало неабияке значення для історика. Наприклад, він формулює поняття «руський народ», який в період Київської Русі складався з шести народностей і не був монолітною етнічною спільністю, а виглядав як загальноруська народна стихія⁴⁵. Розглядаючи народ як сукупність людей, що локалізована в часі і просторі, створює матеріальні, культурні, духовні цінності, вчений наголошував на історичній його ролі, але ігнорував біологічний елемент, на відміну від Й. Гердера (той вважав народ біосоціальним феноменом). Соціальне забарвлення – пріоритетне у аналізі усіх складових поняття «народ». Значну увагу історик приділяє виявленню ментальних особливостей українців, наприклад, індивідуалізм. Наслідуючи Й. Гердера та його послідовника Г. Гегеля, вчений вважає, що кожен народ розвивається та об'єднується в процесі своєї діяльності, тобто творить історію. Пріоритетність духовних начал над матеріальними у понятті «народ» для Миколи Костомарова є логічним на тлі епохи романтизму. Внутрішні сили народу є більш стійкими у порівнянні із зовнішніми, що змінюються значно швидше. Також важливою складовою аналізованого поняття є його Божа природа. Т.зв. «творіння Боже» – основна характеристика народу (і це є теж проявом його романтизму). Для Миколи Костомарова характерна антитеза «народ–аристократія», оскільки він вважає, що спільна ідея та ідеали є об'єднавчими чинником для народу. Відповідно, виходить, що народ – це лише трудящі, а панство у вченого має негативне забарвлення. У статті В. Федюк аналізуються ще деякі характеристики поняття «народ» у розумінні М. Костомарова та інших мислителів. Обсяг нашого дослідження не дає нам можливості зупинитися на цьому докладніше, але висновки дослідниці нам імпонують. Творчість Миколи Костомарова – благодатне поле до роздумів, які актуальні для українського народу сьогодні. Що нас об'єднує і що ми можемо почерпнути із своєї історії, щоб зрештою стати «єдиною духовною великою нацією».⁴⁶

На думку С. Легези, романтизм у першій половині XIX ст. із зовнішнього перетворюється на органічне явище української культури і створює систему національних міфів, серед яких уявлення про запорозьке козацтво як носія «народного духу», зв'язок волелюбності нашого народу із стійкими державотворчими традиціями. Автор вважає, що сьогодні в Україні виникають неоромантичні тенденції, тому звернення до спадщини істориків-романтиків стає

цілком актуальним. Український романтизм знаходиться на межі історії науки та культури, а отже, його аналіз можна здійснити завдяки культурологічному підходу⁴⁷.

Цілком слушним є висновок, що український романтизм є лінгвоцентричним, оскільки боротьба за мову стає головним чинником у формуванні національної свідомості та самоідентифікації українського народу. Праці українських романтиків були універсальними і синтетичними, а також знаходилися на межі між художністю та науковістю. У розумінні українських істориків доби романтизму, насамперед, М. Костомарова, історія України мала месіанський характер і базувалася на матеріалах народної культури⁴⁸.

Також С. Легеза дає характеристику трьом типам історіографічної практики: мовному, етнографічному та історичному. Під першим він розуміє діяльність харківської школи романтиків, до якої належав ранній Костомаров. Мовний чинник був дуже важливим елементом наукових дослідів у першій половині XIX ст., оскільки Україна була поневоленою, а відтак вивчення усної народної творчості, побуту та фольклору українського народу вплинули на становлення ідеології романтизму у подальшому. Етнографічний тип мав більш науковий характер і свідчив про перехід українських романтиків від аматорства до професіоналізму. Дослідження в галузі краєзнавства, локальної історії, археології все більше відділялися від літературно-художньої творчості. І нарешті, історичний тип досліджень в центрі уваги мав сам народ як дійову особу. Насамкінець, автор стверджує, що історична спадщина М. Костомарова межувала між романтизмом і позитивізмом⁴⁹.

Цікавими і змістовними є сучасні студії, присвячені проблемі національної ідеї та націєтворення у період романтизму⁵⁰. У своїй статті О.Ковальчук розглядає співпрацю М.Костомарова і І.Срезневського щодо історичних джерел, яким надавали перевагу історики-романтики. Офіційні донесення відомих діячів здавалися їм занадто поверхневими і недоцільними щодо висвітлення внутрішньої історії народу, тому актовий матеріал залишався практично непоміченим. Натомість романтики надавали перевагу наративним джерелам, які проливали світло на настрої епохи, таємні думки історичних персонажів тощо⁵¹.

Дослідниця Г. Гучко стверджує, що насамперед М. Костомаров своїми науковими дослідженнями української історії, фольклору, ствердив докорінну відмінність українців від інших слов'ян, продемонстрував світові самотність української культурної традиції на основі Кирило-Мефодіївського християнства. Також автор переконана, що це сприяло утвердженню української національної ідеї.

Такої ж думки притримуються більшість дослідників історіософії романтизму. Так А. Сініцина у своїй монографії приділяє значну увагу аналізу «Книги буття українського народу» як твору, в яких найбільш яскраво проявляється історіософська концепція Костомарова, яка тісно пов'язана з ідеями християнської філософії. Месіансько-міфологічний образ України, створений істориком, є «значним внеском у теоретичне обґрунтування філософії української ідеї»⁵².

Автор наголошує, що для підкреслення самотності українського народу Микола Костомаров одним з перших вдається до етнопсихологічних досліджень, насамперед, у праці «Дві руські народності». Йому вдається відшукати переконливі докази правомірного обґрунтування утворення окремої української держави, неідентичності українців з росіянами та виокремити чинники, які сприяли формуванню «національної психіки». Дозволимо собі не погодитися з твердженням дослідниці про непрофесійне заняття вченим етнопсихологією, оскільки у той час ця наука перебувала на стадії формування в академічному сенсі, а це передбачає появу різноманітних спроб теоретичного обґрунтування певних засад, тим паче якщо вони є початковими. Коректніше було б сказати про його внесок у формування нової наукової дисципліни гуманітарного напрямку⁵³.

Також дослідниця аналізує погляди Костомарова на детермінуючі чинники формування національної психіки, а саме: географічний, соціопсихічний та історичний. Вчений пов'язує природу українського характеру з особливостями неповторного ландшафту, його сезонними змінами, які завжди впливали на світосприйняття українця і робила його символічним, емоційним, духовним (про це свідчить усна народна творчість). Далі авторка наводить думки послідовників Миколи Костомарова у дослідженнях психічних особливостей українців, а це свідчить про те, що його праці дали поштовх цілому ряду нових студій. Пріоритетність чуттєвості над розумовою складовою, на думку Костомарова, і є причиною тривалої бездержавності українського народу. Деспотія, притаманна державі, протирічить характеру українців, а це заважає твердості у досягненні мети⁵⁴.

Кордоцентричність українців проявлялася й у індивідуалізмі, який протиставлявся Костомаровим колективізму росіян. Українці більше схильні до створення т.зв. малих соціальних груп, у які об'єднуються на основі «почуттєвої близькості». В своїх мікросвітах українці прагнули до самовияву, тому нав'язувані форми співіснування у великій державі, де українці не мали свободи, протирічило народному характеру і було наругою над його споконвічними прагненнями до свободи і заглиблення у внутрішнє буття⁵⁵. Загалом, А. Сініцина позитивно оцінює історико-філософські ідеї М. Костомарова і визначає великий вплив вченого на український націєтворчий процес.

Дослідниця Л. Задорожна вважає, що Микола Костомаров, як вчений широкого кола наукових інтересів, ще з молодих років взявся до історичних досліджень, яким передували студії з української літератури та її історії. Його романтичний світогляд був проявом свідомості інтелігенції, яка долучилася до процесу національного відродження в першій половині XIX ст. У цій царині М. Костомаров здійснює низку важливих дослідів над історичним, суспільним, культурним, духовним та ментальним характером життя народу. Саме в цей період європейська наука займається визначенням поняття «народність», вчений здійснює спробу вирішити «як важливі пісні народні для історії та літератури». Така когерентність явищ була характерною для епохи, а тому романтики

намагалися дослідити народну ментальність через трансформацію у певному вияві, який є відображенням народного життя (тобто, народна творчість).⁵⁶ Без виявлення сутнісного характеру народного життя, на думку М. Костомарова, не можна було дослідити його історію. «Дух часу» створив причини, коли необхідно було:

- дослідити народне життя крізь призму літератури, яка знаходилася у площині протистояння класицизму та романтизму (літературна причина);
- відношення влади до народів (політична);
- історико-сцієнціфічна.

На думку М. Костомарова, характер особистості проектується на характер народу шляхом здійснення спонтанних вчинків в умовах певного способу життя, який створює умови для самореалізації людини (народу). Ми бачимо, що колективне несвідоме залежить від колективного підсвідомого, тому вчений пропонує вивчати народ шляхом аналізу джерел, які створюються ним самим несвідомо. Таким джерелом є література. Рівність між одиничним і цілим для Костомарова очевидна і досконала для вивчення народного характеру.⁵⁷ Література відображає суспільство, а суспільство, в свою чергу, впливає на літературний процес. Література повинна реагувати на запити життя. На його думку, анонімність автора при створенні народної творчості є запорукою об'єктивності погляду народу на самого себе. Вибудувавши таку схему, вчений приходить до висновку, що народний характер можна дослідити у трьох площинах – духовній, історичній та суспільній. Перша – це погляд народу на відношення людини до еліти та природи; друга – бачення народом свого минулого політичного життя; третя – народне самоусвідомлення власного як історичного, так і сучасного життя через status quo. У формуванні характеру народу має значення і навколишнє середовище, тому поетична оцінка природи є відображенням відношення народу до своєї місцевості. Так, для українців має символічне значення велич Дніпра та широчінь степів, яскравість фарб доквілля та безмежність просторів. Тобто, у духовній складовій життя народу присутня природа, яка впливає на ментальність. З природою пов'язана і символіка (наприклад, для українця хліб є символом Божого благословіння, добробуту і т.п.). Найскладніше зрозуміти історизм народного характеру. Для цього необхідно дослідити пам'ятки старовини (в даному випадку, історичні народні пісні), але народна пам'ять не містить усіх подробиць минулого, а є лише «літописом найважливіших подій». Так вчений прийшов до висновку, що історична народна творчість – недостатнє джерело для вивчення історії народу. Тому він починає пошук інших історичних джерел і згодом збирає свідчення про козацьку добу в історії українства. Саме козак виступає виразником народного характеру українців. У добу народних змагань за ідеали свободи і захисту рідних кордонів і формуються риси, за якими українця можна відрізнити від представників інших етносів. У характері козака основною є духовна складова, яка проявляється у любові до рідної землі, релігійності, поетичності душі. На нашу думку, це цілком логічні твердження для тієї епохи, в якій творив

М. Костомаров. Наступним чинником формування козацького характеру був зовнішній виклик, який спонукав козацтво до виконання виняткової оборонної місії. У ході цієї оборони воно перетворилося на суспільний стан, довіра до якого в суспільстві XVI–XVII ст. була винятковою. Третьою складовою козацького характеру була т.зв. сімейність. Козак одночасно був захисником родинних цінностей, які в процесі військових дій екстраполювалися на формування козацького братерства. М. Костомаров стверджував, що козацтво мало безпосередній вплив на формування ментальності інших станів суспільства, тому його характер спричинив формування стійких психічних властивостей всього українського суспільства, а це мало вплив на тогочасне політичне життя. Історичні реалії сформували четверту складову характеру козацтва – це товариськість, яка передбачала рівність, демократизм, пріоритет колективних інтересів над індивідуальними. П'ятою рисою була войовничість, здатність до подвигу в будь-який момент, але й підозрілість і недовіра, пов'язані з постійною небезпекою. Т.зв. докомпонентною ознакою козацтва є бажання слави, подвиг задля слави і т.п. Микола Костомаров стверджує, що у народних піснях козак змальований справжнім лицарем, який діє на благо батьківщини у критичних умовах зовнішнього виклику, він історичний герой, а значить, є проявом народного характеру. У своїй творчості вчений торкається характеристики інших типів народного характеру, таких як чумак і бурлак, і вписує їх в історичне тло, на фоні якого вони сформувалися. Це є характерною рисою всієї історіографії доби романтизму. Викладені думки впливають з студії Л. Задорожної, яка насамкінець зауважує: «М. Костомаров постає, отже, одним із перших істориків української літератури, який чітко усвідомлює можливість динаміки розвитку літератури у тісному зв'язку з комплексом завдань, які вирішував український народ у своєму історичному шесті»⁵⁸.

Комплексний аналіз художньо-історичної творчості М. Костомарова дано у праці О. Некряч. Досліджуючи специфіку художнього історизму письменника, автор виявляє своєрідний синтез історіографічного й історіософського рівнів у разі визначальності суб'єктивного, оцінного начала у трактуванні минулого, яке було характерним проявом його романтичних уподобань. Але романтизм М. Костомарова мав деякі особливості. О. Некряч доводить, що М. Костомарова, передусім, цікавить антропологічний вимір історії, роль особистості, драматизм її буття у контексті драми й трагедії всенародної. Отже, чинник не скільки фактологічний, скільки духовно-психологічний. М. Костомаров, показуючи на прикладі ідеалів патріархальної людини, прагнув розкрити прямо протилежні цінності індивіда, психології кожної окремої особистості, коли виводилася жорстока залежність із вищості загальносуспільного над індивідуальним, рубіж добра та зла, правди та неправди, свободи та несвободи, духовного злету та морального колапсу. Окреслено основну тотожність розглядуваних повістей, письменник показує формулу вічного ментального неспокою, постійного прагнення до поступу заради правди та честі – індивідуальної, колективної, національної, що сформувало художню, власне костомарівську, візію історії⁵⁹.

У дослідженнях, присвячених аналізу творчої спадщини М. Костомарова, присутні студії локального характеру, тобто висвітленню поглядів вченого на вузьку тематику. Безумовно, що такі праці потрібні, оскільки глибоко розкривають наукові погляди вченого. Так, як тема козащини була наріжним каменем усієї спадщини М. Костомарова, то вона найкраще висвітлена в історіографії. Для прикладу наведемо статтю Н. Сагайдачної, присвячену історії виникнення козацтва і Запорозької Січі⁶⁰. Одразу зауважимо, що погляди історика багато в чому були новаторськими і дискусивними у порівнянні з офіційною історіографією Російської імперії. Дослідниця опирається тут на порівняння з думками С. Соловйова. М. Костомаров першим виявив причини появи і характер козацтва як соціального явища. Він заперечував стихійність руху і представляв козаків вихідцями з України, переважно селянами й міщанами, які втікали від соціального, економічного, релігійного і культурного гноблення. Козацтво в уявленнях вченого було частиною народних мас, незадоволених своїм становищем під шляхетською владою. Військова організація козацтва – Запорозька Січ – сформувалася під впливом турецько-татарської експансії, що призвела до регулярного спустошення прикордонних козацьких володінь. Вчений дав оцінку організації та структурі Січі, умовам побуту козацтва, демократичним засадам їх організації, майновій диференціації, яка призвела до його розшарування і наступних кризових явищ. Досить логічно М. Костомаров підійшов до аналізу причин формування реєстрового козацтва. Вчений узагальнив погляди на козацтво як рух народних мас, але й провів персоніфіковані дослідження, які, на нашу думку, є родзинкою його козакознавчих студій. Перевершити історика у змалюванні ватажків козацького руху на той час не вдалося нікому. Звичайно, романтичні ідеали вченого мали вплив на відповіднення бачення, але у своїх висновках Костомаров намагався спиратися на різноманітну джерельну базу, до якої входив не тільки фольклорно-етнографічний, але й документальний матеріал. Наступний розвиток козакознавства кінця XIX – на початку XX ст., навіть в радянський час, та й сьогодні свідчить, що погляди вченого здебільшого були достатньо об'єктивними, а романтична складова – героїзація козацького руху, показ величності духу українського народу у боротьбі за ідеали свободи і рівності – стала причиною неймовірної популярності праць на вказану тематику.

Автор ще однієї розвідки О. Василенко зазначає, що середина XIX ст. – час пошуків слов'янськими народами власної національної ідеї, які хоч і йшли різними шляхами, але так чи інакше пов'язували їх зі світовою історією. М. Костомаров, окрім пошуку об'єктивності минулого України, займався вивчення історіософії. У пошуках об'єктивності він вдавався до вивчення не тільки історії України загалом, але й її куточків, зокрема Волині. Учителюючи в Рівному, він відвідав Корець, Острог, Дубно, Дермань, Констянтинів, Почаїв, Рахманов, Луцьк. Пізніше побував у Пересопниці, Кременці, ще раз у Почаєві, Вишневці, Берестечку тощо. Не кожен місцевий житель, мабуть, так добре знає географію свого краю, а для Костомарова це дуже швидко стало нормою. До

речі, регіональний підхід в історичних дослідженнях був не випадковим з декілької причин. По-перше, Волинь пережила Національно-визвольну війну українського народу проти Речі Посполитої всередині XVII ст., а також багато інших яскравих історичних подій. По-друге, візуалізація місць великих баталій було обов'язковим методом історика під час підготовки спеціальних студій, присвячених цим подіям. Для цього він не шкодував ні часу, ні здоров'я, ні коштів. По-третє, під час таких подорожей Микола Костомаров займався не тільки спогляданням самого місця, але й відвідував тамтешні бібліотеки, галереї, архіви, спілкувався з місцевим населенням. В результаті дослідником було зібрано величезну кількість візуальних, матеріальних та усних свідчень про минуле. Такий синтез різнобічних історичних джерел був характерним для періоду романтизму в історіографії⁶¹. До речі, М. Костомаров досконало володів цим методом і вплинув на формування відповідної традиції в історичній науці. Глибокий підхід до аналізу історичних подій, де увага приділяється фольклору, етнографії, історичним документам та власне історичним фактам – ось в чому полягала особиста синтеза Костомарова як історика-романтика. Але він не був романтиком в чистому вигляді (у цьому ми теж погоджуємося з О. Василенко). У його творчості присутнє покладання на історико-філософські підвалини позитивізму, правда, схильність до останнього сформувалася вже в другій половині наукової творчості вченого. У романтичних уподобаннях Костомарова була особлива привабливість, оскільки він одним з перших у вітчизняній історичній науці в основу історичного розвитку поставив народ, який не був бездушним матеріалом для держави, а живою стихією. Т.зв. «народний дух» у нього був представлений і як рушійна сила історії, і як дзеркало минулого. Його цікавили не лише формально-описовий аспект подій, але й сенс, мета та засоби її досягнення з обов'язковим критичним ставленням до джерел. Тільки так він намагався досягти об'єктивності в оцінці подій. Багато хто з сучасних істориків намагаються звинувачувати Костомарова у некритичності до оцінки історичних документів. Сьогодні історична наука пішла далеко вперед у порівнянні з XIX ст., коли творив дослідник. Він започаткував власні наукові методи, долучився до розробки народницької теорії в історіографії, поклавши її на ґрунт вітчизняної історії, насамкінець, перетворив історію на популярний жанр в літературі. З-під його пера вийшла низка монографічних досліджень, присвячених не тільки окремим маловідомим подіям нашого буття, але й персоналіям, які його творили. При цьому він не боявся вийти за межі дозволеного в офіційній історіографії Російської імперії. Романтична складова не тільки є його перевагою як творця, але й т.зв. «родзинкою». М. Костомаров як вчений сформувався на тлі власної епохи. Його життя – дзеркало того часу, а він зумів стати її рушієм суспільно-політичних, культурних, духовних та наукових процесів. У цьому його неперевершеність. Завдання історіографії сьогодні – проаналізувати творчу спадщину Миколи Костомарова і показати її актуальність не і в сенсі тодішньої методики, і в сенсі висновків та узагальнень, які були пророчими і випередили час. Актуалізація історичних поглядів вченого доведена

сучасним станом розвитку України та викликами, перед якими їй довелося опинитися в період побудови громадянського суспільства.

Нам імпонує висновок О. Василенко, яка говорить, що «у найголовніших рисах своєї історичної концепції М. Костомаров випереджав свій час, залишаючись типовим представником нової української інтелігенції, яка виходила на арену суспільного життя країни в ХІХ ст. Цей шлях, зрештою, відобразився у його історичних поглядах. Визнання множинності історико-філософських методів бачення минулого, різних форм життя народу було головною рисою неофіційного бачення історії та культури українського народу. Високий ступінь свободи, незалежність він будь-яких історичних схем, несприйняття догматизму – таким у найзагальніших рисах був внесок М. Костомарова у філософсько-історичну думку України та Росії»⁶².

Ольга Михайлишин торкається питання замку князів Вишневецьких як об'єкту історичних пошуків М. Костомарова⁶³. Вчений зацікавився і самою спородою в плані вивчення архітектури, а також замковими колекціями: 15-тисячною бібліотекою, яка містила численні рукописи ХVІ ст., майновим родинним архів, приватною кореспонденцією і т.д. Таке багатство для Костомарова мало неабияку наукову цінність, тому що в основу своїх дослідів з історії України ХVІ-ХVІІІ ст. він поклав аналіз численного джерельного матеріалу. В душі часу і за власним інтересом Микола Іванович таким чином відкривав для себе і свого читача нові сторінки історії крізь призму внутрішнього життя родин магнатів, що проживали на українських теренах у різні періоди історії і мали неабиякий вплив на розвиток вітчизняного меценатства в галузі освіти й культури.

Баженов Л. дає оцінку краєзнавству та краєзнавчим студіям Костомарова і їх перетворення на базис головних історичних досліджень⁶⁴. Автор наголошує, що ця творча складова діяльності історика має свою тяглість, етапи формування і розвитку. Краєзнавчі розвідки були необхідним візуальним інструментом вживання в події, які описувалися істориком. Ми повністю погоджуємося з автором і можемо підтвердити, що в епістолярній спадщині нами знайдено зарисовки Костомарова, які він робив на місці битв періоду Національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. Взагалі візуальний метод в історичних дослідженнях доби романтизму був надзвичайно популярним, але Костомаров обов'язково користувався ним, оскільки мав багату уяву і лише на місці події міг по-справжньому вжитися в епоху. Використовуючи документальні свідчення очевидців, історик замальовував схему битви, розміщення лінії фронту, місця перебування кервництва і т.д. Лише тоді він міг оцінити здобутки і прорахунки української армії та її ворогів. Ця тема цілком заслуговує окремого дослідження.

Надзвичайно важливою рисою сучасного костюмарознавства є поява праць, присвячених проблемам методології історичних досліджень вченого та створенню ним власного понятійного апарату. В. Любченко торкається саме цього питання, виходячи з праці Миколи Костомарова «Дві руські народності»

(мабуть, одній з найпопулярніших і найактуальніших у сучасній політичній ситуації). Так-от, підсумувавши широту наукового доробку і таланту вченого, автор зупиняється на його визначеннях понять «Русь», «Україна», «Малоросія» і «Гетьманщина». Одразу, забігаючи наперед, підкреслимо, що в період становлення академічної науки, особливого значення набувають праці, пов'язані саме з визначними поняттями, назви яких мають глибоке історичне коріння. Розробка їх стала ще одним внеском Миколи Костомарова у становлення академічної дисципліни – історії. Внаслідок ґрунтовного вивчення етнічних процесів на теренах Східної Європи, вченому вдалося розібратися у походженні поняття «Русь», яке він співвідносив з південноруським (українським) народом. Назви «Україна», «Малоросія» та «Гетьманщина» з'явилися, на його думку, в XVII ст. і визначали місцеві і тимчасові явища. Назва «Україна» закріпилася за корінною територією Русі, а термін «Русь» з часом утвердився на теренах Московської держави. Термін «Галичина» теж використовувався українцями довгі століття. Це пояснювалося бажанням галичан зберегти свою ідентичність за умови сусідства з поляками, німцями та уграми. Також Микола Костомаров торкався й інших понять, скажімо «холоп», яке, на його думку, не одразу мало негативне забарвлення. Ще однією особливістю нашого народу, яка взяла верх у XII–XIII ст., була зростаюча пріоритетність особистого над суспільним, яке характеризувалося зростання власної сваволі над інтересами всього народу. Це призвело до аморальності форм співжиття, нестабільності, несформованості чіткої мети, імпульсивності руху, спроби створити щось нове, але й одночасно до руйнації уже усталеного. М. Костомаров, за ствердження В. Любченка, визначав, що для Південної Русі це явище було негативним, однак не призвело до повної руйнації етнічної спільності. Вченому вдалося у цій праці та у багатьох інших досягти блискучого поєднання історичних явищ з етнографією. Згодом він у власних лекціях так і сказав: «Історія повинна йти поряд з етнографією. Обидві науки повинні вивчатися разом і розвиватися невіддільно одна від одної. Історик повинен бути етнографом уже тому, що він історик, навпаки – етнограф стає в певному значенні істориком, наскільки він етнограф»⁶⁵. На нашу думку, В. Любченко дуже вдало розкрив методологію історичних досліджень періоду романтизму, яку Микола Костомаров використовував і студіював.

Для тогочасного офіційного російського історіографічного дискурсу сенсаційними та неприйнятними були висновки про окремішність малоруської чи незрозумілої південноруської народності, а тому вони зустріли жорстку критику, але сьогодні вони знову набувають актуальності для української історії, етнології і суспільно-політичного розвитку. Не можливо не помітити у історико-етнографічних працях вченого висновків щодо історичної долі українського народу, яка, як ми спостерігаємо нині, має певну циклічність (набуваючи при цьому якісно нових рис). Однак Микола Костомаров, як і Тарас Шевченко разом з багатьма видатними діячами тієї епохи, безумовно, став пророком у науковому сенсі. Наше завдання: донести до широкої громадськості і влади

необхідність звернення до наукової спадщини цих діячів, оскільки не так-то й багато у нас їх є, недостатньо уваги їм приділено нині, а до широкого загалу цим іменам потрібно подолати довгий шлях. Але, як говорить Святе Письмо, «дорогу осилить той, хто йде».

Як справедливо зауважив ще один дослідник В. Єгоров, поняття та категорії, якими користується дослідник, є «текстовим відображенням стану розвитку науки, відгомонам ідейних та філософських течій, що спонукають дослідника до наукового пошуку»⁶⁶. Саме це нас і цікавить, тому необхідно зупинитися докладніше на аналізові змісту, який вкладав Микола Костомаров у деякі ключові поняття своєї історичної концепції. Безумовно, магістральним поняттям є «народ». Як вважає В. Єгоров, більшість дослідників наголошують на тому, що вчений займався народною історією, що народ, як рушійна сила історії, протиставляється державі. Становлення Миколи Костомарова як історика припадає на 30-40-і рр. XIX ст., а це була доба поширення ідей романтизму та ідеалізму. Оскільки вчений мав відношення до Харківського і Київського університетів, то відповідно у першому він перейнявся цими ідеями від професора М. Луніна (а той, в свою чергу, від француза О. Т'єррі); у Київському він читав власні лекції з руської історії уже на основі перших самостійних історичних досліджень, якими захопився під впливом романтичних настроїв епохи. В. Єгоров вважає, що Микола Костомаров був послідовником німецького романтизму, який спродукував першим поняття «народ», «нація», «національність». Йому довелося розробляти та запроваджувати ці поняття в історичні студії. Дослідник наголошує на тому, що вчений став істориком на виклик часу, тобто коли з'явилося соціальне замовлення на витворення картин минулого українського народу. Українське дворянство, яке утверджувалося в новому статусі, а за своїм походженням було спадкоємцем козацької старшини, стало перейматися пізнанням минулого.⁶⁷ Але, на нашу думку, М. Костомаров випередив замовлення свого часу. Як доводить костюмарознавство, вчений став не тільки одним з найвідоміших істориків, але й продукував ідеї, які пережили його на багато років. А сьогодні настав час звернутися до його спадщини і переглянути по-новому, з точки зору сучасної історіографії, філософії, методології тощо. В. Єгоров вважав, що наукова концепція М. Костомарова залишалася незмінною і в 60-х рр. XIX ст., коли запанував позитивізм⁶⁸, однак повністю з цим погодитись ми не можемо, оскільки ознаки позитивізму у працях зрілого історика все-таки з'явилися (до такої думки схиляється значна частина костюмарознавців). Про це ми ще поговоримо пізніше. Повернімося до понятійного апарату вченого. Щодо змісту поняття «народ», то в нього автор вкладав різні змісти – етнокультурний, соціальний, національний, становий тощо. М. Костомаров, як правило, до іменника «народ» додавав певний прикметник «руський», «малоросійський», «український», «великоросійський», «литовський», «слов'янський», «простий», «сільський» і т.д. Наприклад «руський народ» застосовувався до означення малоросів, яких єднає спільне коріння з великоросами. Водночас, як автор відомої праці «Дві руські народності», він

чітко розмежовує ментальні особливості мало- і великоросів, скажімо «індивідуалізм» та «общинність». Ще в одній праці Микола Костомаров об'єднує згадані народи терміном «слов'янський народ». Дуже часто історик надає емоційної зафарбованості вказаному поняттю. Змальовуючи гарячі події нашої історії, він пише, що народ може бути «збудженим», «буйним», «вольовим», «вільним», може мати пам'ять, «звершити суд» і т.п.⁶⁹ Якщо узагальнити поняття «народ» у вченого, то можна побачити досить значну розмитість, але відсутність чіткості є ознакою несформованості понятійно-категоріального апарату історичної науки того періоду.

В означенні «плем'я» здебільшого розуміється певна гілка народів, наприклад «слов'янське» в Статуті Кирило-Мефодіївського братства. А от поняття «національність» та «національний» за своїм змістом близькі до сучасного трактування, але мають певні нюанси. Нація – це одночасно частина народу, яка є ведучою в державному управлінні, а також як узагальнення всіх станів. Прикметно, що «українська нація» у вченого не вживається, оскільки наша історія в його розумінні виключно була народною, тобто творилася простими людьми, які об'єднані були «народним духом» і власною ідеєю, що полягала у стремлінні до свободи, рівності, братства, вільного культурного розвитку, єднанні з усім слов'янським плем'ям.

Насамкінець В. Єгоров вважає, що думка певних вчених стосовно того, що романтична концепція історичного розвитку заважала виробити Миколі Костомарову певний науковий апарат, є нелогічною⁷⁰. Навпаки, саме романтизм і вплинув на формування ним відповідного зрозумілого понятійного апарату, який і систематизував його історичну концепцію. Ми повністю з цим погоджуємося.

На думку авторів статті «М.І. Костомаров як історіограф» якісно новим для того часу був підхід вченого до історичних джерел і явищ. Його дослідження давали читачеві уявлення про своєрідне політичне, економічне і культурне життя, особливості національного характеру українського народу. Микола Костомаров дуже критично ставився до історичних джерел, вважаючи, що «джерела з різних причин нерідко є брехливими, навіть без навмисного обману»⁷¹.

Висуваючи народне життя на перший план свого дослідження, він показував його у зв'язку з історичними подіями і навпаки. Безумовно пророчими є його слова, зафіксовані у листі до О. Герцена: «В майбутньому слов'янському союзі, у нього віруємо і на нього ж сподіваємося, наша Південна Русь має скласти окреме громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою із збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвущій централізації, а на якісному розумінні рівноправності і своїх власних вигод»⁷².

Т. Андрусак дуже слушно зауважив, що у ХІХ ст. перед українським народом, інтелігенцією лідерами політичного руху стояло непросте завдання, від успішного вирішення якого залежали «не тільки шляхи подальшого розвитку, а сам факт існування народу, збереження його ідентичності»⁷³. Саме цим займалися українські представники романтичного напрямку в історіографії. Вони

намагалися теоретичного обґрунтувати різні аспекти окресленої проблеми та практично втілити їх у життя. Різноманітність підходів призводила інколи до діаметрально протилежних думок. У своїх розробках романтики кожен по своєму змальовували майбутнє українського народу, намагаючись знайти відповіді на свої запитання шляхом звернення до минулого. Найбільше уваги вони приділяли історії України періоду Київської Русі та козацької доби, коли наші предки мали власну державність. І тепер, коли ми розуміємо, що головна мета багатовікових прагнень українців – державна незалежність – досягнута, необхідно під сучасним кутом зору переоцінити спадщину українських мислителів, серед яких особливу нішу займають історики-романтики. Миколу Костомарова, який зі своєю багатовимірною творчістю і громадсько-політичною діяльністю посідає чи не найпомітніше місце у пантеоні борців за велике майбутнє України, необхідно розглядати як генератора нових прогресивних ідей свого часу. Сьогодні як ніколи актуальними є його погляди на майбутнє України як рівноправного члена європейської та світової спільноти, адже вчений найбільше мріяв про те, що на українських теренах народ буде мати найкращі умови для вільного розвитку та самореалізації як нації. «Важливо вивчити та осмислити в нашій духовній спадщині те, що допоможе знайти відповіді на проблеми, які сьогодні стоять перед нашим суспільством – будівництво громадянського суспільства, формування високої культури та свідомості громадян, забезпечення прав людини, погодження індивідуальних, групових та загальносуспільних інтересів тощо, – слушно зауважує Т. Андрусак. – Необхідно вивчати в минулому та підтримати і розвивати далі характерні для української правової та політичної думки, українського народу в цілому традиції толерантності, суцільної злагоди, солідарності та співпраці».⁷⁴

Повернімося до характеристики романтизму в історіографії. Ми вже наголошували, що представники цього напрямку мали у своїх поглядах багато розбіжностей. Однак певні ідеї були для спільними. Скажімо, у першій половині ХІХ ст., коли романтизм розквітав, такою об'єднавчою теорією був панславізм. Микола Костомаров разом зі своїми соратниками-кирилومهфодіївцями теоретично обґрунтували т.зв. демократичний та федералістський панславізм. До такої думки прийшов М. Драгоманов ще у женевський період свого життя. Він вважав, що хоч російський уряд створював всілякі перепони до слов'янського єднання українців і цим сповільнив розвиток федералістського панславізму, але зупинити розвиток ідеї йому не вдалося. М. Драгоманов стверджує, що українцям завжди було легко порозумітися зі слов'янами за мовним спорідненням. Як найбільш чисельна нація серед поневолених у Російській імперії, українці повинні стати посередниками між Росією та Європою. Такий стан речей сприяє українським патріотам, демократам і автономістам, слов'янофілам і західникам і створює широке поле діяльності в Росії та за її межами.⁷⁵ М. Драгоманов справедливо вважав, що українські діячі разом з синами пригноблених слов'янських народів були посередниками і вчителями московських слов'янофілів. Останні ж, на його думку, привнесли свої елементи в ідею вселов'янського єднання, які

спортворили її – це національна пиха, релігійна нетерпимість та політична догдливність. Тому школа московських слов'янофілів не стала надто популярною серед прогресивних кіл Росії. Але навіть вони розуміли нелегку долю України і вважали, що вона виснажена внаслідок гноблення і жорсткої централізації. Один з московських слов'янофілів О. Гільфердінг вважав Україну значно ближчою до слов'янського світу, аніж Московію.⁷⁶

Яскравим прикладом романтичних уподобань М. Костомарова є його проєкт нової України, створений у період діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Наперед зауважимо, що ця тема досить добре розроблена в українській історіографії (маємо на увазі саму історію Кирило-Мефодіївського братства), опубліковано джерела. Всю історіографію цього питання ми аналізувати не будемо. Основну увагу приділимо аналітичним розвідкам, наприклад, статті А. Круглашова «Конституційні ідеї М. Костомарова та М. Драгоманова». Порівняльний аспект дослідження нам імпонує, оскільки автором аналізує романтичний конституційний проєкт М. Костомарова та позитивіський варіант М. Драгоманова. Між ними є безумовний зв'язок, який свідчить, що ідеї братчиків, які узагальнив М. Костомаров у «Книзі буття українського народу» мали своє продовження у розробках пізнішого періоду, яскравим представником якого був М. Драгоманов. А. Круглашов стверджує, що сама ідея нелегального об'єднання навколо слов'янської ідеї була дуже сміливою на той час. Вона поєднала нечисленні та незгуртовані українські сили у своєрідний спосіб, коли їх проєкт перебудови спільноти був нереальним в умовах миколаївської Росії. Братчикам, які консолідувалися в т.ч. й завдяки М. Костомарову, майбутнє мріялося ідеальним, без жодної несправедливості.⁷⁷ Тобто своїми мріями вони йшли попереду епохи, де тотальна нерівність панувала в усіх сферах суспільного життя. Проєкт всеслов'янського єднання виник в той час, коли українські діячі були під впливом ідеї слов'янського відродження. Всеслов'янський союз, побудований на засадах федералізму, добровільності та пошуку консенсусних рішень між суб'єктами союзу, дуже нагадує США, які на той час були найбільш прогресивним зразком політичного устрою. Автори проєкту намагалися втілити у цей проєкт все найпопулярніше і водночас наймиліше українському серцю. Тоді під романтичним прапором об'єдналися українські патріоти на ідейній платформі, створеній під головуванням М. Костомарова. Насправді, це не могло бути практично реалізованим в той час, але консолідуючим фактором для українських сил, безумовно, стало. Романтичне братство з його нереальними проєктами перебудови суспільства засіяло якісне зерно у ґрунт української справи. Підтвердженням є спадщина М. Драгоманова, в якій яскравішим є український елемент, його цінність і еволюція. Проєкт М. Костомарова створювався не як програма конкретних дій, а лише як образ майбутнього, як символ і уявний прапор визвольного руху. З іншого боку – йшлося про реальний образ державного утворення – демократичну українську «Річ Посполиту». Ранній український федералізм М. Драгоманова у порівнянні є лише альтернативою до всього існуючого в тогочасній світовій практиці, але не менш

абстрактним і нереальним. Пізніше, на думку А. Круглашова, він сам це зрозуміє і почне шукати щось більш конкретне. Розв'язання суперечностей між національним, колективним та індивідуальним він покладе у площину задоволення прав людини шляхом конституційної реалізації місцевого самоврядування.⁷⁸ Обидва проекти не були ідеальними для тогочасної Росії, але вони продемонстрували ідейну сформованість українського руху на різних етапах, які так чи інакше знаходилися під впливом романтизму. Певні елементи обох проектів мають науково-прикладне значення для майбутнього України. В сучасному світі, що змінюється надто швидко, нам потрібно зберегти і переосмислити все те, що створено українством задля досягнення найвищої гуманітарної мети – побудови суспільства, в якому найвища цінність – це кожна окрема людина, а також її духовні, економічні, громадянські, національні, культурні уподобання.

Місце М. Костомарова у суспільно-політичному рухові 30-40-х рр. XIX ст. розглядає у своїй розвідці Л. Іванова. Вона стверджує, що молодий вчений запропонував новий підхід до вивчення українського фольклору, який є цінним матеріалом для вивчення зовнішньої і внутрішньої історії українського народу, історії мови та як пам'ятники народного світогляду. Довівши, що історичні пісні, легенди, епос відображають саморефлексію народу щодо своєї спільної історичної долі і сприяють розвитку національної свідомості. Дослідниця вважає, що харківська школа романтиків мала своє продовження у діяльності Миколи Костомарова пізнішого періоду, а саме середини 40-х рр. XIX ст.⁷⁹ Загалом у цей період нашої історії питання національно-державного розвитку розглядалося у руслі суспільно-політичного руху всієї Європи, народи якої прагнули вирішити нагальні проблеми шляхом наукового дослідження власної мови, літератури, етнографії, історії тощо.

У наступній своїй праці Л. Іванова і співавторстві з О. Доценко розвиває думки щодо місця М. Костомарова у суспільно-політичному рухові 40-х рр. XIX ст. Вона стверджує, що саме він був першим серед українських істориків, які спростували деструктивність козацтва як народного руху. Навпаки, М. Костомаров вбачав у козацтві образ народу, який бореться за «незалежність і свободу та права суспільних низів». Ці думки вченого «стали основою демократичних засад у процесі формування національно-визвольних ідей кількох поколінь української інтелігенції»⁸⁰. У цій же праці автори визначають виняткову роль М. Костомарова у творенні нової державницької концепції. Відправним пунктом відродження українського народу кирило-мефодіївці вважали знищення кріпацтва та розвиток народної освіти. На думку вченого, це був єдиний спосіб врятувати «вмираючу під батогом московським та багнетом Санкт-Петербурзьким народність і відтворити самобутню літературу», щоб зберегти «свої особливості при загальній особистій і громадській свободі»⁸¹. Загалом, основну думку авторів щодо Миколи Костомарова можна резюмувати так. Він займає особливе місце у суспільно-політичному, науковому та культурному рухах в Україні. Новаторські дослідження щодо України, її місця у тогочасній

Європі справили величезний вплив не тільки на подальший розвиток нашого народу, але значну частину освідченої європейської спільноти до загального оновлення, що врешті призвело до революційних зрушень.

Продовжуючи дослідження суспільно-політичного руху в Україні, Л. Іванова звертається до аналізу подій 60-х рр. XIX ст., які безпосередньо пов'язуються з діяльністю М. Костомарова і його участю в українській громаді Петербурга. Окрім організації народної освіти та участю у часописі «Основа», вчений надавав допомогу членам інших регіональних громад у нелегкій справі розвитку недільних шкіл та наповненню їх навчальною літературою українською мовою. Однак автори цілком слушно приділяють особливу увагу суспільно-політичній позиції М. Костомарова та обстоювання ним ідеї Україні як «окремої державної цілісності» і чіткій заяві: «Нехай же ні росіяни, ні поляки не визнають своїми земель, заселених нашим народом!»⁸². До речі, ця фраза дуже промовисто підкреслює українську самоідентифікацію Миколи Костомарова, яка досі ставиться під сумнів навіть в українській історіографії!

Продовжує попередню тематику студія М. Бойка, який характеризує погляди кирило-мефодіївців на ідею панславізму⁸³. Дослідник розмежовує український і російський панславізм, вбачаючи в основі першого світлу ідею слов'янського федералізму, а в основі другого звеличення старомосковської Русі, яка була упадкована царським престолом, який панічно боявся втратити владу на частиною слов'янського світу, тому пропагував ідею нерозривного зв'язку росіян з іншими слов'янами. Український народ у розумінні кирило-мефодіївців мав символічну роль у розбудові слов'янського союзу, оскільки його духовна спадщина базувалася на історичній пам'яті про часи свободи, рівності, братерства, культурного зростання. Саме ці засади вважалися ключовими у майбутній федерації слов'янських держав. Вони були близькими для всіх поневолених народів.

Дослідник М. Бойко підкреслює, що Микола Костомаров, підкреслюючи риси розвитку Російської імперії, вбачав причини негативного ставлення до слов'ян у онімеччині влади, яка була започаткована ще за царя Петра I. Припущення слов'янського племені німецькими вченими і державними діячами, на думку, вченого підштовхує слов'ян показати приклад демократичного розвитку, який базуватиметься на християнських засадах, характерних усім слов'янам. Подолання рабства і насильства, яке пропагували слов'янські просвітелі, мало лягти в основу перебудови держави. Насправді, кирило-мефодіївці першими назвали державу інститутом насильства в усіх сферах суспільного життя. У їхньому розумінні функції нової держави полягали у створенні спільного політичного тіла слов'ян, яке сприятиме правовому, культурному, освітньому їх розвитку. Погоджуємося, що слов'янська федерація – ідея ірраціональна, оскільки між певними слов'янськими народами існували історичні суперечки на основі конфліктів минулого, що виливалося у антагонізмі, скажімо, між західноукраїнцями та поляками. Тим більше, що українські слов'янофіли не брали до уваги об'єктивні економічні чинники, складність

формування правового поля федерації та інших аспектів функціонування держави. Прикметним є те, що М. Костомаров разом зі своїми соратниками вивчав досвід розвитку федеалізму і демократії в світі і намагався знайти такі особливості, які були б близькі українському народові, але короткий термін існування братства не дав можливості завершитися цим дослідженням, а програмні документи були лише спробою сформуванати загальні аспекти візії політичних перетворень. Микола Костомаров намагався «синтезувати досвід козацької демократії як європейської ініціативи». Він порівнював новітній рух інтелігентів-марксистів з гайдамаччиною і руйнацією культури.⁸⁴ Українське слов'янофільство – це альтернатива марксизму, адже в основу перебудови суспільства було покладена не класова боротьба, а духовне єднання на основі братерства, рівності й свободи. М. Бойко справедливо вказує на існування дискусивної складової у світогляді кирило-мефодіївців, яка формально проявилася в існуванні ліберального та радикального крила у товаристві⁸⁵. Скажімо, Т. Шевченко вважав невідворотність «повстання проти царів» з обов'язковим кровопролиттям: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте», – писав він пізніше у «Заповіті». Він підтримував ідею слов'янської єдності, але наполягав на обов'язковому розвитку національних цінностей. І. Посяда вважав, що слов'янська федерація примарна через відсутність державності та пригноблене становище українського народу, а тому головним є насамперед, знищення кріпосного права. Російська імперія на це не піде, а отже, невідворотна боротьба спочатку за національне визволення. Спільною проблемою для товариства був пошук правової основи нової державності, яку вони вбачали у верховенстві закону, що управлятиме всіма сферами суспільного життя. Насамкінець М. Бойко приходять до важливих висновків, що кирило-мефодіївці зверталися до вивчення минулого задля пошуку відповіді на питання коли слов'яни втратили почуття свободи і як її можна реанімувати; малоросійська складова у слов'янському рухові, розроблена кирило-мефодіївцями, базувалася на рівності всіх народів; панування одних над іншими вважалося недопустимим у розбудові слов'янської федеративної держави. На нашу думку, в ідеях слов'янофілів-романтиків, до яких ми відносимо і Миколу Костомарова, проявлялися й позитивіські уявлення, але вони ще не займали провідних позицій. Для цього потрібен був час. Вже у другій половині XIX ст. цей напрям набуває поширення, в т.ч. знайде своє відображення у працях великого вченого.

Постать М. Костомарова завжди у центрі уваги дослідників українського відродження. Так, В. Сарбей високо оцінює його роль: «Лише зовсім невелика національно свідомо меншість з освіченої інтелігенції, загальна чисельність якої так само була незначною, безпосередньо брала активну участь у процесі національного відродження. На ролі ідейних проводирів української нації головним чином силою своїх непересічних інтелектів підносилися лише окремі діячі культури і науки, а серед таких у XIX ст. яскраво вирізняються володарі дум покоління Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Драгоманов, В. Антонович,

І. Франко, П. Куліш»⁸⁶. Як бачимо, дослідник ставить М. Костомарова у число декількох провідників українського національного відродження, одразу після Т. Шевченка.

У своїй доповіді А. Шмалько дає належну оцінку епосі романтизму, який «вже встиг довести цінність національного фольклору, як основи сучасної культури. Романтики були впевнені, що в силах «відтворити» те, що на їх думку, зникло з плином часу.»⁸⁷ Цією ж справою займався Микола Костомаров, оскільки бажання реставрувати культуру українського народу через збереження усної народної творчості, об'єднували усіх українських романтиків.

Науково-теоретичне обґрунтування ідеї стосовно українського народу як окремої етнокультурної спільності в політично розшматованій Україні сталося саме у середовищі інтелектуалів-романтиків, які намагалися легальним чином боротися за право вільно розвиватися в умовах бездержавності. Це надзвичайно складна справа, яку необхідно належно оцінити сьогодні з позиції сучасної науки, з'ясувавши роль діячів національного відродження XIX ст. на становлення українського народу як нації, яке триває й до нині. Тоді було закладено добрий ґрунт, який ми повинні зберегти й на ньому примножити цінність наших національних здобутків. Нехтування духовним і матеріальним багатством народу, як бачимо, призводить до падіння національної свідомості, а це, в свою чергу, може мати фатальні наслідки для державного суверенітету.

Першим серйозним здобутком українського народознавства стала збірка малоросійських пісень М. Максимовича (1827). Вона мала неабиякий вплив на формування національної свідомості М. Костомарова, П. Куліша та ін.⁸⁸ У наступні два десятиліття значно поглиблюється розуміння народності як носія української культури. Спочатку виникає ідея формування літературної мови на основі обробки народної. Цьому слугували етнографічні та фольклорні пошуки романтиків, яким прийшлося не тільки збирати, обробляти й видавати збірки, а ще відбиватися від тих, хто вважав, що мовою простого українського селянина можна тільки лаятися. Найбільше дісталось в цьому випадку харківським романтикам, до яких належав і М. Костомаров ще у 30-х рр. XIX ст. Перші кроки харків'янами були уже зроблені, тому майбутньому історика було що переймати і на що опиратися. Молодий Костомаров неодноразово виступав на захист української мови і нової літератури, яка творилася на її основі. Українську мову він називав давньою і такою, яка стоїть поміж східними і західними наріччями слов'янського племені. Мова українців не тільки відмінна від інших мов сусідів, але й правильна, гармонійна, багата і здатна до розвитку⁸⁹. Фактично, ми бачимо, що вчений вивів нашу мову з розряду вимираючих, показавши її могутній потенціал. Таке твордження зустрічаємо в його праці «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» (1843). У першій половині XIX ст. у Миколи Костомарова з його романтичними настроями, було сподівання, що його думки підтримає будь-яка освічена людина в Російській імперії, що очевидні для нього висновки швидко поширяться в суспільстві і будуть ним підтримані. Але не так сталося, як гадалося. Російський шовінізм став на

жорсткий українофобський шлях, який мав кілька сплесків у ХІХ ст. і юридично оформився Валуєвським циркуляром (1863) та Емським указом (1876). Ці документи мали негативні наслідки для діяльності українофілів та стали приводом до постійного їх переслідування ІІІ Відділенням. У першій половині ХІХ ст. українські мислителі не висловлювали крайніх думок щодо української самобутності. Вони схилилися до твердження, що «вивчення спільного, загальнолюдського, універсального неодмінно враховувало й самобутнє, неповторне, етновизначальне». Іншими словами, європейське просвітництво вони поважали, але намагалися акцентувати увагу на своєму. Таким чином, романтична традиція сприяла самопізнанню та самоідентифікації майбутньої нації.

Якщо у лавах романтиків у першій половині ХІХ ст. було порозуміння, то в 70-80-х рр. з'явилися серйозні розбіжності. Причому, вони проявлялися і у приватних стосунках, і в ділових, і в наукових поглядах. На прикладі М. Костомарова і П. Куліша це можна продемонструвати особливо яскраво. Ця тема неодноразово ставала предметом наукових студій. І. Бурдим розглянув її у своїй розвідці «Творчість П. Куліша в літературній критиці пізнього М. Костомарова»⁹⁰. Автор відзначає схвальне ставлення Костомарова до Куліша у 50-х рр., зокрема до роману «Чорна рада» та «Записок о Южной Руси». У 70-80-х рр. він намагається зберегти дружнє ставлення до колеги, але у нього з'являються гострі критичні замітки. Безумовно, це пов'язано з переїздом П. Куліша до Австро-Угорщини та відповідного повороту у його думках. Якщо спочатку М. Костомаров говорить про заслуги Куліша як етнографа, мовознавця, белетриста і навіть намагається виправдати переїзд бажанням «користуватися більшою свободою і вищою культурою»⁹¹, то згодом настрої оцінок погіршуються. Але про все по-порядку. До перекладацької творчості П. Куліша М. Костомаров загалом ставився схвально, але вважав необхіднішим займатися творенням української літератури, оскільки переклади можна прочитати російською мовою, якою володіла кожна освічена людина. Закиди Миколи Костомарова, що загальноросійська мова не є чужою, запозиченою, а вироблена спільними зусиллями росіян і українців, здебільшого оцінюються негативно, як тоді, так і тепер. Але перш ніж критикувати його, потрібно було б розібратися. На той час освічені українці, які проживали на теренах Російської імперії, насправді добре володіли російською мовою. Без цього вони не змогли б здобути освіту та знайти своє місце в суспільстві. Тому, очевидно, М. Костомаров і робить такі зауваги. Роль українців у розвитку російської мови і літератури була очевидною раніше і зараз, інакше, як тоді оцінити російськомовну творчість М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Вовчка, самого М. Костомарова та інших українофілів-романтиків. Наполягаючи на розвитку української літератури для потреб власного народу (насамперед, простого селянина), вчений не збирався звужувати сферу використання цієї літератури і мови відповідно. Але у 70-80-х рр. у Російській імперії для українського елемента були, м'яко кажучи, несприятливі умови. Тому історик намагався відкрито не висловлювати своїх українофільських поглядів. Вченими-костомаровознавцями створена ціла терія літератури

«для домашнього вжитку», яка трактується як його відступництво, потакання владі і т.д. Насправді, оцінити подібні висновки вченого можна, лише залучивши джерела особового походження та дослідивши його життя останнього десятиліття (1875-1885). Отже, Микола Костомаров не завжди був послідовним і деякі його заяви видавалися читачам різкими й незрозумілими. Таким був його характер, про який знали не лише в близькому його оточенні. Чудернацький і дивакуватий – це імідж великого вченого, який поєднувався з унікальним талантом широкого спектру вжитку. За це його і любили, і критикували. Тому, очевидно, інколи у його статтях, насамперед, публіцистичного характеру можна зустріти тези, які вибиваються із загальної картини і системи поглядів. Появу таких тез можна логічно пояснити, що ми і спробуємо зробити у дуже скороченому вигляді. Отже, Микола Костомаров у молоді роки пережив не одне потрясіння, починаючи з раптової смерті батька, і поневірянням разом з матір'ю без достатніх коштів на існування. У 40-і рр. йому довелося перетворитися на політв'язня, який відсидів у Петропалівській фортеці цілий рік. Це не тільки підірвало його фізичне здоров'я, але й ледве не довело історика до зриву у психічному стані. Тому після повернення із заслання, відновлення наукової і громадської діяльності знову потрапити у в'язницю Костомарову не хотілося. Людина з досвідом розуміла, що краще формально пітримати політику держави і намагатися протягти свої думки крізь дозволені «гуманітарні коридори», і цим прислужитися своїй справі і майбутній долі народу, аніж сидіти з ґратами до кінця життя, так і нічого не створивши. Натомість у численних листах до друзів, однодумців та опонентів він висловлювався з великою любов'ю до всього українського і боєм за долю народу, якого вважав своїм. Щодо теорії літератури «для домашнього вжитку», то вона цілком вписується у його програму народної просвіти, що була створена спільно учасниками Кирило-Мефодіївського братства, розвинута уже в період створення часопису «Основа» у Петербурзі і частково реалізована до Валуєвського циркуляру.

Повертаючись до критики М. Костомаровим П. Куліша, ми погоджуємося з твердженням І. Бурдима щодо втрати останнім довіри у земляків у зв'язку з лояльними ставлення до політики Російської імперії. І це найголовніша причина критичного ставлення Миколи Івановича до літературної творчості Пантелеймона Олександровича. Найболючішими були негативні вислови Куліша щодо «п'яної музи Шевченка». Натомість Костомаров як при житті Кобзаря, так і по його смерті, захищав добре ім'я Шевченка і як людини, і як творця української літератури, яка «роздирає завісу народного життя». Висновки дослідника цілком логічні і вмотивовані. Куліш і Костомаров, попри розходження у думках і дискусії, доповнювали один одного і були рішючими розвитку української літератури.⁹²

Значну цінність для історіографічного аналізу романтичного напрямку мають ювілейні збірки, присвячені Миколі Костомарову. У них зібрано короткі повідомлення, які здебільшого автори подають тезово основні аспекти життя і творчості вченого, торкаючись оцінки його світогляду з точки зору формування та

впливу на наукову концепцію. Так у 1997 р., на честь 180-річчя від дня народження М. Костомарова у Рівному пройшла наукова конференція, а тези доповідей зібрано в єдине видання «Українська культура в іменах і дослідженнях»⁹³. В. Гром у своєму повідомленні «М.І. Костомаров і національне пробудження України» досить влучно дає оцінку проросійським тенденціям розвитку суспільства незалежної України, які заважають нашим співгромадянам відійти від сприйняття власного провінціалізму. Декілька століть наукова література, підручники, засоби масової інформації рясніли думками про вищість державних народів над бездержавними, відповідно українці самоідентифікували себе нижчим народом у порівнянні з росіянами чи поляками.⁹⁴ Миколі Костомарову як захиснику українства у широкому розумінні судилася одночасно і щаслива доля найпопулярнішого історика свого часу, якого свідомі російські діячі, як М. Чернишевський, О. Герцен та багато інших, визнавали людиною такої великої вченості, такого розуму і непереможної любові до істини, що його праці мають велику наукову цінність⁹⁵. Однак нещастя, які переслідували вченого протягом життя та наукової кар'єри, теж були наслідком його неперевершеного таланту, сміливості, наукового сумління і здатності відстоювати свої переконання шляхом наукових дискусій і публічних виступів у пресі. В. Гром наголошує, що Миколу Костомарова, який став на захист національних прав українців, несправедливо звинувачували і в «сепаратизмі» і в «націоналізмі». Відповідно до духу своєї епохи він не заперечував існування єдиного руського народу, який складається з двох народностей – великоруської і малоруської, більше того, Микола Іванович стверджував, що ці народності не можуть існувати роздільно, тому що доповнюють одна одну, однак українці не є відламанною гілкою російської чи польської національностей, тому полякам і росіянам не можна вважати українських земель своїми. Насамкінець, В. Гром наводить думки М. Грушевського щодо впливу творчості М. Костомарова на російську та українську революцію, оскільки червоною лінією у доробку вченого проходила ненависть до російського царизму, старої державності, поневолення народів як націй, проти жорсткої централізації у феодальному вигляді і т.п. Все це в подальшому мало вплив на історію України ХХ ст.⁹⁶

Автор одного з повідомлень О. Галич констатує, що інтерес М. Костомарова до епохи Хмельниччини пов'язаний з походженням самого вченого, оскільки один з його пращурів «Петро Костомаров пристав до Хмельницького»⁹⁷. Достатньо начитавшись письмових джерел, молодий дослідник і одночасно вчитель історії Рівненської гімназії у вільний від роботи час почав вивчати пам'ятки минулого, які стосувалися середини XVII ст. Відвідав Дерманський монастир, Гощу, Пересопницю, а в 1845 р. – Кременець, Почаїв, Вишневець, Берестечко. Йому вдавалося спілкуватися з різними людьми, вступати з ними в наукові дискусії. Наприклад, поблизу Почаєва, у маєтку графа Мнішка, він з господарем обговорював події Хмельниччини і аналізував позицію польських істориків.

Обстеживши поле Берестецької битви, вчений порівнював місцевість, шукаючи «сліди давно минулих подій, про які стільки читав писав, думав». Бачив лінію старих окопів, невелику височину, де стояв кримський хан, острів, на якому билися 300 козаків, небажаючи потрапити в полон і т.д. До свого комплексного дослідження подій М. Костомаров долучав відомі йому легенди, народні думи, перекази. Як бачимо, фольклорно-етнографічні пошуки у союзі зі знанням існуючих письменних джерел різними мовами, багата уява Миколи Костомарова, вплив соціокультурного оточення, яке було захоплене романтичною хвилею українського відродження, сформували науково-історичний світогляд майбутнього великого дослідника, який своїм неповторним талантом спричинився до неймовірної популяризації історичного минулого нашого народу. Як слушно зауважує О. Галич, отримані відомості він збагачував наступними дослідженнями в Києві, Саратові, щоб «привести до закінчення свою історію Хмельницького» вже у Петербурзі, повернувшись із заслання⁹⁸. Але пристрасть до візуалізації подій на місці залишилась у вченого до старості; якщо траплялася фінансова скрута, внаслідок якої він не міг здійснити бажану подорож, впадав у відчай, оскільки це призупиняло його студії і було рівноцінно смерті. Цю ремарку нами зроблено, покладаючись на дослідження його епістолярної спадщини.

Вагомим надбанням української науки і культури назвав Миколу Костомарова В. Ясьмо. У своєму повідомленні він актуалізує його любов до України, глибокий інтерес до вивчення історії, культури, народної творчості, української слова і літератури, і насамкінець до джерела всього вище вказаного – до його народу. Народний елемент, введений в історичне дослідження Костомаровим, справді став візитівкою історика. Його кредо – це розвінчання необ'єктивності, поверховості, необґрунтованості. Покладаючись на т.зв. стару етнографію, вчений робить висновки про самотність української мови, яка не була суржи́ком, а виступала повноцінною гілкою слов'янського мовного дерева. Пізніше, у найважчі часи переслідування українства, Микола Костомаров у своїх публіцистичних творах обороняв права мови від наступу російського царизму. Автор відзначає широку документальну базу наукових досліджень вченого, невтомну працю серед народу, у архівах, бібліотеках та музеях тощо. Все це сприяло повноті відображення історичних подій, об'єктивності, до яких так прагнув митець. Завдяки усім чеснотам, якими відзначався Микола Костомаров, він посів визначне місце в українознавстві та становленні української історичної думки. І хоч автор напряду не актуалізує романтизм світогляду Костомарова-історика, але за усіма критеріями ми можемо констатувати, що узагальнення ним проведене.

Праця «Дві руські народності» згадується також автором невеликого повідомлення «Державницькі погляди Миколи Костомарова» О. Гонтар⁹⁹. Вдалими є зауваження, що вітчизняна історіографія містить розмаїті і одночасно діаметрально протилежні оцінки творчості Миколи Костомарова. У радянські часи вченому приклеїли тавро націоналізму, щоб відлучити його спадщину від радянської історичної науки. У кінці 80-х рр. ХХ ст. з'явилися більш помірковані

оцінки, однак акцент залишався на фольклорно-етнографічному, джерелознавчому, археографічному доробку, а також його позиції стосовно визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі, класовому розшаруванню українського суспільства тощо. Автори змушені були притримуватися негласного табу, оминаючи аналіз думок історика стосовно проблем української державності, автономії, незалежності, стосунків між українцями та росіянами. У 1993 р. «Енциклопедія українознавства» характеризувала Миколу Костомарова як основоположника народницького напрямку в українській історіографії, який доводив окремішність українського історичного процесу та обстоював самостійність української нації. О. Гончар акцентує, що до державницького напрямку в історіографії він не відноситься, як-от В. Антонович, О. Лазаревський, М. Грушевський, але неодноразово торкається у своїх працях проблем еліти та її місця в суспільстві і головно перед народом, який був рушійною силою історії. Ми погоджуємося, що державницька ідея у багатьох її аспектах була в полі зору історика, починаючи з «Книг буття українського народу», далі у «Думках про федеративний початок у стародавній Русі», нарешті у згаданій вище праці «Дві руські народності». Саме у ній Костомаров виділяє відмінності у державотворчих процесах українців і великоросів того періоду (підкр. – нами). Перші тяжіли до федерації, другі до міцної монархії, і це забезпечило створення Російської імперії.

Невдала спроба українців у XVII ст. відтворити власну державу пояснюється М. Костомаровим тим, що українська еліта була отруєна польським аристократизмом, а відтак денаціоналізована. Ідея державності у нього безпосередньо пов'язується з демократизмом, який відсутній був тоді у Московській державі, а це негативно оцінювалося вченим. Микола Костомаров мав особистий, здебільшого критичний, погляд на козацьку старшину та виконання нею державотворчої функції, натомість висловлював симпатію до запорожців, хоч вони не мали чітких політичних ідеалів, а просто були готові повстати і проти польської держави, і проти власних гетьманів як представників влади. І хоч Запорозька Січ не була ідеальним державним утворенням, змогла проіснувати досить короткий період і згодом піддалася Москві, але деспотичність і некультурність ладу останньої засуджувалися дослідником. Погоджуємося з О. Гонтар, що на початку XX ст. Д. Дорошенко дещо упереджено характеризував державницькі погляди М. Костомарова, вважаючи їх кроком назад у порівнянні з «Історією Русів». Насправді його досягненням було визнання шкідливості бездержавного існування українців, негативність її перебування під владою Москви. Присутність романтичних ідеалів у світогляді вченого завадила йому запропонувати неєфімерну ідею незалежної України замість загальнослов'янської федерації. Отже, не варто засуджувати Миколу Костомарова: він був яскравим і неповторним представником своєї епохи, його романтизм – це не модна тенденція, це прояв нового мислення, яке мало безпосередній вплив на формування позитивіських концепцій кінця XIX – початку XX ст.

Дослідник В. Маключенко дає коротку характеристику поглядам М. Костомарова на постать гетьмана І. Виговського¹⁰⁰. Безумовно, історик намагався досягти об'єктивності у змалюванні образу наступника Б. Хмельницького. Він показав його дії з втілення в життя плану рівноправного становища козацької України у складі нової федерації з Польщею та Литвою, але зовнішні і внутрішні впливи на І. Виговського були настільки не однозначними, що уклавши Гадяцький договір, він так і не зміг повністю реалізувати права українців, оскільки проти гетьмана виступила Москва і зніщійована нею опозиція. Переваги Гадяцької угоди козацтву гетьман не зміг довести і змушений був піти з посади. Праця М. Костомарова «Гетманство Выговского» спричинила великий інтерес у наступних дослідників. На думку В. Маключенка, українська історіографія зарясніла різноманітними оцінками цієї постаті, а нині її потрібно оцінити з точки зору незалежної України.¹⁰¹

Ще один дослідник-костомаровознавець С. Марцинковський зацентрував увагу на відношенні М. Костомарова до українських історичних пісень і дум¹⁰². Такий інтерес до фольклору був характерний для всього ХІХ ст., коли зароджувалася українська національна наука. Фольклорно-етнографічні осередки, які діяли при університетах Харківському та Київському, та інші наукові товариства сприяли розвитку історичної свідомості української нації. Для Костомарова історичний фольклор мав велике пізнавальне значення, а усвідомивши це він прагнув довести свою думку до широкого загалу, насамперед, наукового. З цього почалося вивчення історії нашого народу, його волелюбності, непохитності у боротьбі проти будь-якого поневолення. Історичні пісні і думи стали джерелом відображення багатьох історичних фактів і постатей. Таким чином М. Костомаров залишив глибокий слід в українській національній культурі.

Продовжує попередню тему спільне повідомлення С. та О. Годзик, які наголошують, що Костомаров намагався крізь фольклорні дослідження зрозуміти народну душу. Як фольклорист він пов'язував зміст дум з іншими джерелами, наприклад, літописами. У поєднанні він бачив історичну правду минулого крізь призму народної пам'яті, яка досі була незрозуміла професорам, академікам, членам наукових товариств. Накопичивши протягом багатьох років необхідну інформацію, М. Костомаров у своїх монографіях 70-х рр. ХІХ ст. дає широкі коментарі до народного епосу, які є нині хрестоматією до вивчення народної пісенної творчості.

Для 20-40-х рр. ХІХ ст., коли українські романтики шукали свою естетичну концепцію, великого значення набула боротьба за народність літератури, а тому увага зверталася на фольклор, етнографію, мову, а згодом вивчення життя та історії українського народу¹⁰³. Романтики сперечалися, перебирали різні теорії і прийшли до висновків, що народ вони знають надто поверхово, тому необхідно було пізнати його мудрість. Микола Костомаров одним з перших серед українознавців помітив різницю між народним характером українця і росіянина, а це для нього було свідченням окремішності української нації, її неповторності і

самобутності. Його концепція була співзвучна з французом О. Тьєррі, який теж саме доводив крізь призму історії французького народу. Численні праці, створені Костомаровим стосувалися розкриття народного духу, який він бажав воскресити через осмислення історії, народної творчості, через яку вчений досліджував суспільну свідомість українців. Нове світобачення, побудоване на основі романтичної філософії, базувалося на релігійності, містицизмі, народолюбстві. Цікавими є думки дослідників щодо місця «Історії Русів» у творчості М. Костомарова. Ця праця для вченого мала двояке значення: спочатку вона розкрила деякі особливості історичного розвитку нашого народу, а згодом, коли історик проаналізував величезну кількість історичних джерел, йому прийшлося очищатися від намулу цього твору, і подекуди це було безуспішно. Особливо болісно прийшлося боротися з «Історією Русів» під час роботи над всіма виданнями монографії «Богдан Хмельницький». У другій редакції праці посилянь на твір невідомого автора було менше, але вони все ж присутні. Позитиву від твору було все ж більше. Для Костомарова «Історія Русів» буда імпульсом до історичних українознавчих досліджень та джерелом національної ідеї, яку він сам усвідомив, а згодом розвинув. «Історія Русів» була використана у програмних документах Кирило-Мефодіївського братства, щоб відмежуватися від російського панславізму і одночасно довести іншим слов'янським народам рівноправність українського, а не його меншовартісність і регіоналізм по відношенню до державних народів. У дусі ідейних концепцій автора «Історії Русів» М. Костомаров трактує народ України як такий, що не любить ні царя, ні пана і має власні християнські моральні закони.¹⁰⁴

Нешаблонно до вивчення творчості Костомарова підійшла дослідниця В. Пустовіт, розглянувши проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі письменників XIX ст. Звернувшись до джерел особистого походження, вона проаналізувала у загальних рисах епістолярій, автобіографію та літературні некторологи тощо. Зокрема, авторка розглядає різні варіанти автобіографії Костомарова, аналізуючи їх як важливе джерело для уявлення вченого як великого українського патріота і людини широкої душі¹⁰⁵.

Аналізуючи проблематико-тематичне спрямування епістолярію вченого, дослідниця звертається до даних енциклопедичних видань, але конкретно купиняється те епістолярних комплексах, опублікованих нами на початку 2000-х рр., виділяючи їх загальні риси. Авторка говорить, що згадані нею джерела допомагають побачити самоідентифікацію митців, а спогади про них – погляд оточення. Таким чином, створюється багатовірний портрет людини, яка була неординарною особистістю, працьовитим вченим і великим патріотом України, який не відступав від своїх ідеалів під тиском обставин, а свято вірив у велике майбутнє українського народу¹⁰⁶.

Найсвіжішою працею у галузі костюмарознавства є монографія відомого дослідника І. Гирича, де Микола Костомаров розглядається як український інтелектуал другої половини XIX ст. Автор називає його українофілом, який схилився до російсько-українського політичного дуалізму. І цьому він дає цілком

адекватне пояснення. Справа в тому, що українська розумова еліта на той час не була спроможною поширити свій вплив на широкі верстви населення, оскільки для цього їй потрібні були значні кошти. Тому вона намагалася відвоювати культурний простір через мову, яка сприймалася не тільки як культурна, а й суспільна цінність¹⁰⁷. Федералізм П. Куліша і М. Костомарова дослідник вважає проявом слабкості українського руху, який був нездатним йти далі¹⁰⁸. Заслугою вченого є внесок у творення українського месіанського національного міфу щодо провідної ролі нашого народу у справі побудови демократичної слов'янської спільноти¹⁰⁹. Автор відносить Костомарова до будителів нової України. Аналізуючи засадничі принципи українського романтизму другої чверті XIX ст., він наголошує, що вчений, слідуючи за М. Максимовичем вважав, що український фольклор – це витвір народу, який відображає його правдиву історію на відміну від офіційних схем, які пропонувалися російською і польською історіографією¹¹⁰.

Неодноразово у своїй праці І. Гирич повертається до питання про політичну лояльність українських діячів до російської державності. Визнаючи наукові заслуги М. Костомарова, він називає його подвійним істориком, який писав свої твори переважно російською мовою, а українську вважав придатною лише «для домашнього вжитку». І тут ми не можемо з ним погодитися і вдаємося до деяких критичних роздумів. Справа в тому, що якби автор ближче був знайомий з епістолярною спадщиною вченого, або ж з деякими нашими дослідженнями, то можливо він не був би таким категоричним. Питання мови завжди хвилювало історика, починаючи з юних дослідницьких років і аж до смерті. Українська мова була йому близька з дитинства (його мати – українка-кріпачка), в молодості він посилено опановував її у двох напрямках – спілкуючись з народом під час своїх етнографічно-фольклорних експедицій та під керівництвом І. Срезневського у харківський період. Читав запоем твори українських письменників і поетів, робив проби писати власноруч. Враховуючи його здібності у вивченні мов, українська йому зрештою підкорилася. Дуже вдалими були цитати Миколи Івановича в листах, вони свідчили, що він не тільки навчився говорити українською, але й осягнув її багатство – мелодійність, насиченість фразеологізмами, поетичність. Протягом життя вчений постійно спілкувався з народом, удосконалюючи побутову мову. Але найціннішими у його діяльності були пошуки розвивати літературну складову. Цьому Костомаров присвятив левову частку своєї українофільської діяльності і намагався теоретично розробити шляхи поступового розвитку мови на шляху до її літературного вдосконалення. Ми не будемо вдаватися до детальної характеристики чіткої програми шкільної освіти, яка базувалася на обов'язковому вивченні рідної мови. Наголосимо лише на тому, що вчений добре розумів обставини, в яких перебувало все українське. Тому теорія мови «для домашнього вжитку» – це лише прикриття справжніх намірів, серед яких поступовий вихід української мови на загальноєвропейський рівень. Задля цього він популяризував кращі зразки української літератури, намагався донести їх до найширшого кола читачів, боровся за добре

ім'я Кобзаря та підтримував нову плеяду діячів, які вийшли з різних верств населення, але були віддані справі мовно-літературного служіння в ім'я майбутньої слави України.

Особливого значення у вивченні спадщини М. Костомарова мають студії дисертаційного характеру, оскільки вони дають можливість оновити погляди на вченого та його місце у суспільно-політичному, культурному, освітньому та науковому процесах ХІХ ст., а також впливу вченого на подальшу еволюцію українознавства загалом.

Так, у дослідженні О. Дутко «Педагогічні ідеї М. Костомарова у контексті просвітницького руху в Наддніпрянській Україні ХІХ ст.»¹¹¹ здійснено всебічний ретроспективний аналіз педагогічних поглядів і науково-просвітницької діяльності вченого. Автор проаналізувала основні чинники, які сприяли формуванню особистості М. Костомарова та його педагогічних поглядів; обґрунтовала авторську періодизацію педагогічно-просвітницької діяльності ученого (докладніше про це ми говорили вище). Також реконструйовано портрет М. Костомарова як педагога, виокремлено і систематизовано його загальнопедагогічні погляди щодо покращення освітньої справи, розвитку народної освіти, необхідності педагогічно виваженого родинного виховання. О. Дутко виокремила внесок Костомарова-дослідника в розкриття історії розвитку освіти на українських землях у Х–ХІ і ХVІ–ХVІІІ ст. та висвітлила погляди ученого на проблеми покращення університетської освіти в Російській імперії ХІХ ст. На перший погляд, тема є дотичною до розглянутої нами, але в період романтизму педагогічна складова діяльності українських мислителів була надзвичайно важливою, оскільки вона мала забезпечити формування суспільної думки щодо новітніх ідей соціальної справедливості як основи побудови майбутнього кожного окремо взятого народу, насамперед, українського.

В. Єгоров у своїй дисертаційній роботі дослідив вплив М. Костомарова на формування етнокультурної складової українського національного руху ХІХ ст.¹¹² Автор доводить, що історик належить першій у визначенні етнокультурних засад українського народу як основи усвідомлення національних особливостей українців. Шляхом історичних досліджень, присвячених Україні, М. Костомаров окреслив «внутрішню правду» українців у порівнянні з іншими народами – росіянами, білорусами, поляками тощо. Дослідник також виокремлює праці вченого в галузі української етнополітики з найдавніших часів і до ХVІІІ ст.

Не менш важливою проблемою, якої неодноразово торкався вчений у своїх працях, є мовно-освітній аспект як складова обґрунтування окремішності українського народу в Російській імперії. Історик визначив і сферу використання української мови на початковому етапі освіти. Правда, що ця програма через об'єктивні обставини не була реалізована українофілами, але її формування, на думку В. Єгорова, ліг в основу ідеологічних засад українського національного руху ХІХ ст.¹¹³

Безперечним позитивом аналізованої праці є використання інформаційного навантаження епістолярної спадщини та визначення напрямів наукового добору історика, які обділені увагою сучасних дослідників.

Дисертація С. Михайленка присвячена народницькому напрямку в українській романтичній історіографії¹¹⁴. Автор проаналізував становлення та розвиток народницької вітчизняної історіографії, зокрема, комплексно розглянув наукову спадщину М. Костомарова, В. Антоновича та М. Грушевського, а також простежив витoki й еволюцію самої концепції народництва. С. Михайленко значну частину роботи присвячує Миколі Костомарову. Через розкриття поглядів Костомарова-народника на історичне минуле України автор показує, що він був один із найбільш національно свідомих вітчизняних діячів і не виступав проти існування української державності. «Всупереч усім своїм ваганням, сумнівам і розчаруванням, М. Костомаров залишається тією постаттю, яка однією з перших піднесла українську національну ідею до рівня теоретичного усвідомлення. Його по праву можна вважати ідеологічним апостолом тогочасного українського національного та політичного життя»¹¹⁵.

Витoki і становлення народницької течії в історіографії досліджено автором крізь призму біоісторіографічних досліджень. С. Михайленко зосередився на трьох визначних постатях, які стали ядром цього напрямку в науці, і першим серед них був М. Костомаров. Автор справедливо вважає, що «історична наука відіграла вирішальну роль у процесі культурно-національного Ренесансу ХІХ століття в Україні, адже вона акамулювала у собі провідні ідеї української нації, її менталітет, політичну і правову культуру, соціальні, економічні та духовні цінності»¹¹⁶. С. Михайленко стверджує, що вчений не дотримувався ніяких стереотипів і тяжів до об'єктивного історичного аналізу. Саме щодо цього існують сьогодні абсолютно протилежні думки. Частина дослідників докоряють Костомарову в упередженості, неостаній критиці історичних джерел і т.д. «Помирити» опонентів можна, якщо вважати, що Костомаров, тяжіючи до істини, все таки перебував у полоні своїх переконань щодо ролі народу в історії, ідеї радикальних змін суспільства мирним шляхом і за законами християнської моралі і т.п. Словом, романтичний світогляд став основою історіософії вченого, яка і була підґрунтям його творчості. Погоджуємося з дослідником у твердженні, що великий вплив на творчість вченого мала його релігійність. Ідея месіанізму пронизує значну частину праць Костомарова, особливо ранні твори. Михайленко вважає, що історик став автором ідеї національно месіанізму¹¹⁷.

Окремо увага дослідника повернена у бік поглядів Костомарова-народника на проблему мови і її значення у етнічному та політичному відношенні. Ще у ХІХ ст. він прийшов до висновку, що мова не завжди є визначальною у національній самоідентифікації, оскільки існувало багато прикладів, що люди однієї національності відігравали велику роль у культурному розвитку іншої. Як ніколи, це питання актуальне сьогодні в Україні, але водночас слід зауважити,

що це не повинно суперечити розвиткові національної мови, яка завжди є формотворчим чинником у еволюції будь-якого народу і перетворенні його в націю.

Ще деякі важливі проблеми порушив автор у своїй розвідці. По-перше, поєднання народницьких і державницьких поглядів у творчості Костомарова. Він приходить до висновку, що вчений не був проти держави як інституту, а лише виступав за її демократизацію¹¹⁸ (як це актуально нині!). По-друге, федералістична концепція Костомарова, яка на сьогодні є теж надзвичайно актуальною. Історик вважав, що політична централізація обов'язково має поєднуватися з місцевою децентралізацією, щоб протистояти панівній бюрократії. Михайленко вважає, що ці погляди лягли в основу полічної програми земського лібералізму¹¹⁹. Насамкінець, слід звернути увагу на твердження щодо існування історичної школи М. Костомарова. Дослідник переконаний, що вчений був засновником такої у класичному розумінні, хоч і не мав безпосередніх учнів, а лише послідовників, які і завершили формування народницької школи в українській історіографії.

Внесок вченого у розвиток теорії політичного лібералізму розглядається у дисертації К. Лемещенко. Авторка аналізує історико-політичну частину спадщини вченого, яка актуалізована сьогодні, «коли держава і суспільство стали перед вибором шляхів свого існування». Розглядаючи діяльність Костомарова у Кирило-Мефодіївському товаристві, вона зосереджується на його реформаторських ідеях: національне звільнення українців і всіх слов'ян, релігійна віротерпимість та еволюційна перебудова суспільства в цілому. Увагу дослідників, на думку авторки, повинні привернути праці вченого, які присвячені унікальності української нації та необхідності інтеграції з іншими слов'янськими народами. Костомаров у цьому дослідженні визнається визначним політичним мислителем, федералістом, слов'янознавцем, фундатором теорії політичного лідерства в українській науці. Заслугою вченого є формування українських демократичних традицій політичної думки.

У дисертаційному дослідженні К. Лемещенко розглянуто теоретико-методологічні основи лібералізму та розкрито становлення наукових поглядів М. Костомарова, сформульовано соціально історичні й індивідуальні чинники, які мали вплив на становлення історика як політико-правового мислителя. К. Лемещенко вважає, що вчення М. Костомарова належить до такої політико-правової течії як лібералізм, з притаманними особливостями того часу та суспільства. Автор доводить, що державно-правові погляди М. Костомарова не втратили своєї актуальності на сучасному етапі і є предметом дискусій у різних наукових напрямах¹²⁰.

Ще одна дисертаційна праця захищена А. Сокирко, і вона стосується філософії романтизму¹²¹. Авторка аналізує внесок М. Костомарова у становлення ідеї українського державотворення і вважає його одним із зачинателів її розробки. Дисертантка доводить, що вчений долучився до вивчення феномену української ментальності, внутрішньої історії, а також долучився до осмислення

індивідуалізму. «Для українців, на його думку, характерний розвиток особистого самовладдя та свободи, протест проти всього насильницького та нівелиційного стосовно особистості, врешті-решт, перевага особистості над общинністю»¹²².

Приємно відзначити, що характерною ознакою сучасної української історіографії є перехід від фрагментаного вивчення окремих аспектів творчості до теоретичного осмислення його дослідницького інструментарію, методологічних засад та місця у сучасній історичній науці. Так, у праці І. Колесник «Українська історіографія: концептуальна історія» ім'я Костомарова згадується у контексті експлікації різноманітних термінів. Зокрема, аналізуючи поняття української історіографії в академічній традиції дослідниця звертається до оцінки М. Грушевського стосовно місця вченого у історіографічному процесі XIX ст. Саме Костомаров став репрезентантом покоління українських патріотів, які відійшли від традиційної схеми історії воєн і заходів влади до виокремлення «сірої народної маси» як «власителя безцінних скарбів народної творчості», а згодом і суб'єкта історії. Таким чином «малоросійська» історіографія «змушена була поступитися романтичним ідеям народності, національності та «народного духу»»¹²³.

Ім'я вченого-історика фігурує й у визначенні понять «школа», «напрямок», «течія», де дослідниця констатує, що вони складають синонімічний ряд у Ю. Пінчука у розкритті народництва Миколи Костомарова¹²⁴. Поняття школи в академічній історіографії певним чином пов'язується з вченим інституціонально, коли він працював на кафедрі історії Київського університету та у Археографічній комісії, а також інтелектуально у вертикалі ідейних зв'язків школи В. Антоновича. Тобто, висловлюється думка щодо опосередкованого впливу Костомарова на формування київської школи¹²⁵. Але якщо брати до уваги ідейний вплив історика, то чи не з нього потрібно починати розмову про цю історичну школу?

Ще одне дуже важливе питання піднімає дослідниця, розглядаючи проблему ідентичності у світлі двокультурності. Саме у таких умовах працював М. Костомаров, сприймаючи Україну як цивілізаційне перехрестя Сходу і Заходу¹²⁶. Вчений неодноразово підкреслював це у своїх працях, й одночасно вбачаючи вплив двокультурності на українську ідентичність. Актуалізувавши наукову проблему, історик в умовах бездержавності та «кризи культурної ідентичності» сприяв формуванню стійкого інтересу суспільства до українського національного питання.

Проаналізувавши історіографічну ситуацію, яка скалася в незалежній Україні стосовно оцінок періоду романтизму в історичній науці, застосувавши при цьому персонологічний вимір, ми прийшли до наступних висновків. Обраний нами метод виявився доволі продуктивним, оскільки Микола Костомаров є яскравим представником романтичного напрямку в українській історіографії. У світлі оцінок його творчості можна доволі широко побачити усю колористику романтизму в науці та епохи, на тлі якої він виник. Дослід-

ники вченого-романтика загалом досягли дуже великих успіхів, про це свідчить наратив, який уже став невід'ємною частиною українського гранд-наративу. Належно оцінено витoki і джерела романтизму, його характерні особливості, соціокультурну та політичну ситуацію, які багато в чому визначили напрями, завдання та досягнення української романтичної історіографії. Микола Костомаров як один з головних репрезентантів народницького напрямку завдяки неповторній «наративній манері»¹²⁷ спричинив новий дискурс не тільки в науці, але й у суспільстві, піднявши рівень історичної науки до образу та важеля розвитку суспільства. Одночасно він був першопрохідцем у багатьох інших історичних дисциплінах, які набували в той час ознак академічності й фундаментальності. У цьому й полягає репрезентативність феномену Микола Костомарова щодо української історіографії доби романтизму.

Хактерною рисою сучасних нарисів про життєвий шлях М. Костомарова є дуалістична оцінка його як російсько-українського митця. Показовою у цьому питанні є праця В. Лупейка¹²⁸. Автор, намагаючись показати місце вченого на українській інтелектуальній мапі, чомусь на перше місце ставить його російськість. Це, безперечно, є стереотипним і архаїчним. Стверджуючи, що праці вченого давно стоять на книжкових полицях державних діячів різних країн, які прагнуть зрозуміти «серце і душу слов'ян», він, на жаль, не актуалізує вплив творчості М. Костомарова на розуміння історичної долі України та її майбутнього, а саме це є актуальним і необхідним сьогодні, коли ми відстоюємо свою самодостаність і право на незалежність.

Палку дискусію серед дослідників творчості Миколи Костомарова завжди викликала його теорія мови «для домашнього вжитку». Більшість стверджує, що так проявлялася його лояльність до влади у 70-х рр. XIX ст. Але ми схиляємося до думки про тактичну хитрість вченого у процесі національного утвердження будь-яким способом. До цієї ж думки схиляється Я. Козачок¹²⁹. І ще один цікавий висновок робить дослідник. Він доводить, що не дивлячись на приятельські стосунки між М. Костомаровим та М. Чернишевським, позиція першого щодо українства формувалася відповідно до його української самоідентифікації, тоді ж коли у поглядах другого проглядався все-таки великорос.

У своєму дослідженні ми не мали на увазі глорифікувати вченого і його методику, однак прагнули висвітлити належне місце в українській романтичній історіографії, адже у багатьох своїх починаннях Микола Костомаров був першопрохідцем. Його таланти не давав спокою сучасникам, а по смерті вченому чіплялися всілякі ярлики негативно-саркастичного характеру. Найбільше опонентів дратувало бажання вченого популяризувати історію українського народу, показати її тяглість і неперервність у порівнянні з іншими слов'янськими народами, перетворити на самостійну наукову дисципліну з власними традиціями, загалом просувати українську культуру в світовому і європейському контексті. Досягти поставленої мети Миколі

Костомарову допомагали енциклопедичні знання, наполегливий характер, сміливість, титанічна працездатність і неймовірна любов до наукового пошуку. Тривале табу щодо спадщини вченого призвело до відтермінування систематичного дослідження його творчості, яка досі належним чином не видана і лише останнім часом отримала право на комплексне міждисциплінарне студіювання.

Встановлено, що спадщина вченого стала перехідним містком для розвитку позитивізму, тому що його ідеї отримали розвиток у дослідженнях наступних поколінь істориків (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський). Дискусійною залишається проблема існування наукової школи Миколи Костомарова. Звичайно, у класичному розумінні цього поняття він не був безпосереднім вчителем, але багато його наступників вважали історика своїм учителем або ж дотримувалися історіографічної традиції, започаткованої ним. На нашу думку, це питання варте окремої дискусії, як і багато інших, пов'язаних з Миколою Костомаровим та його інтелектуальною біографією.

Дослідники української історіографії періоду романтизму, які спираються на творчість Миколи Костомарова як яскравого представника цього напрямку, єдині у думці, що вчений своїм доробком і силою своєї особистості є патріархом українського народництва, зіркою у пантеоні борців в ім'я незалежності українського народу, усвідомлення ним своєї цінності лише тоді, коли матиме власну державність. Незважаючи на періодичні сумніви і хитання у деяких питаннях нашої минувшини, він все-таки вказав нам правильний шлях у майбутнє, можливо, повністю не усвідомивши цінність своїх мрій і сподівань. Якщо нині ми не засвоїмо уроки історії, то навряд чи зможемо здобути омріяну незалежну процвітаючу націю, яка й досі формується, об'єднується навколо власної ідеї і за неї бореться.

Окремої уваги потребує проблема пам'яті про вченого. У 2017 р. ми будемо відзначати 200-річчя від дня народження визначного українського діяча, людини, яка свято вірила і творила в ім'я світлого майбутнього України. Сподіваємося, що на честь ювілею буде проведено ряд державних, громадських, наукових заходів, а українська історіографія поповниться солідним доробком в галузі костомаровознавства.

¹ Пустова Ф. І. Франко про літературу «Харківської України» початку ХІХ ст. // Наукові записки. Серія: Літературознавство 2 (5). – Тернопіль, 1999. – С. 179-180.

² Там само. – 181.

³ Козачок Я. Творчий феномен Миколи Костомарова в ідейно-естетичному контексті доби (проблеми систематизації та інтерпретації) // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – Вип. 11. – К., 2005. – С. 263.

⁴ Там само, с. 265.

⁵ Литературное наследие. Автобиография Н.И.Костомарова. – СПб., 1890. – С. 6.

⁶ Зарва В. Повість «Холуй» М. Костомарова крізь призму просвітницьких тенденцій // Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки. – Вип. 57. – Черкаси, 2004. – С. 64.

⁷ Козачок Я. Публіцистика Миколи Костомарова і українська ідея в 60-х рр. XIX ст. («Український сепаратизм») // Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – С. 152.

⁸ Кислюк К.В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції [Текст] : моногр. / К. В. Кислюк. — Х.: ХДАК, 2008. — С. 26.

⁹ Там само, с.146.

¹⁰ Там само, с.150.

¹¹ Там само, с.160-161.

¹² Вишняков В.М. Передумови формування історико-філософського та національно-культурного світогляду М.І. Костомарова // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. – Д.: РВВ ДНУ, 2005. – С. 20.

¹³ Горський В.С. Історії української філософії. – К., 2001. – С. 128.

¹⁴ Підгорна Л. Микола Костомаров і доба романтизму: національна самобутність // Українське літературознавство. – 2013. – Вип. 77. – С. 63.

¹⁵ Мельничук О.М. Національна проблематика у творчості М. Костомарова та Я. Мамонтова у контексті романтичної та модерністської культур // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2012. – № 4. – С. 169-171.

¹⁶ Мариняк Р.С. «Історіософія споглядання»: з історії формування української ідеї XIX століття // Вчені записки Харківського гуманітарного інституту «Народна українська академія». – Х.: Око, 2002. – Т. VIII. – С. 213-214.

¹⁷ Там само, с. 214-215.

¹⁸ Лук Микола. Микола Костомаров: історіософія і соціальна філософія українського романтизму // Молода нація. – 2002. – № 1(22). – С. 32.

¹⁹ Там само, с. 34.

²⁰ Там само, с. 36-37.

²¹ Там само, с. 42-43.

²² Там само, с. 89.

²³ Зашкільняк Л. Уявлення українських інтелектуалів першої половини XIX ст. про Східну Європу та її історичні поділи // Ейдос. Альманах 2013. Вип.7 – С.7-17.

²⁴ Там само, с. 15.

²⁵ Морська Н.Л. Ірраціональне пізнання в філософській думці України : Автореф. дис... канд. філософ. наук : 09.00.05 / Н. Л. Морська; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2003. – 20 с.

²⁶ Калакура. Українська історіографія : курс лекцій / Ярослав Калакура.— 2-ге вид., доповн. — К. : Генеза, 2012. – С. 38.

²⁷ Там само, с. 183

²⁸ Стешенко А.С. Традиція та новація в українській філософії кінця XVIII – початку XX століття : автореф. дис... канд. філософ. наук / А. С. Стешенко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2008. – 16 с.

²⁹ Артюх В. Історіософія Миколи Костомарова і романтизм // Концепт реальності у філософії, літературі й науці. – Суми, 2011. – С. 20-22.

³⁰ Ковальчук О. Міфопоетичне начало в історіософській концепції М. Костомарова (до методології дослідження романтичного типу мислення) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 3. – С. 173-179.

³¹ Там само, с. 175.

³² Там само, с. 176.

³³ Там само, с. 177.

³⁴ Там само, с. 178.

³⁵ Ільчук І.А. До проблеми впливу методології Дж.Локка на теорію етнічної та національної ідентичності М.І. Костомарова. // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. — Дніпропетровськ, 2001. – С. 35-41.

³⁶ Костомаров Н.И. Историческое значение южно-русского песенного творчества // Исторические монографии и исследования. В 8 кн. – СПб, 1903. – Кн. 8. – Т. 21. – С. 438.

³⁷ Его же. Об историческом значении русской национальной поэзии // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 60.

³⁸ Олешко А. Историчні та етнографічні методи досліджень М.І. Костомарова. // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Х., 2007. – Вип. 1, 2, 3. – С. 76.

³⁹ Скобельська О.І. Художній світ Гоголя у контексті української культурної традиції / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.05 – порівняльне літературознавство. – К., 2002. – 19 с.

⁴⁰ Олешко А. Вказ.праця. – С. 78.

⁴¹ Пыпин А.Н. Некролог Н.И.Костомарова / А.Н.Пыпин. // Вестник Европы. – 1885. – № 5. – С. 419.

⁴² Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии. / Н.И.Костомаров. – Х.; печатано в университетской типографии, 1843. – С. 9-10.

⁴³ Олешко А. Вказ.праця. – С. 80.

⁴⁴ Федюк В. Историко-філософський аналіз категорії «народ» (в контексті історіософських поглядів М.Костомарова) // Філософія. Культура. Життя. Міжвузівський збірник наукових праць. – Вип. 29. – 2007. – С. 192-201.

⁴⁵ Там само, с. 193.

⁴⁶ Там само, с. 200.

⁴⁷ Легеза С.В. Романтизм і українська історіографія: методологічний аспект. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Д., 1998. – С. 1.

⁴⁸ Там само, с. 11.

⁴⁹ Там само, с. 13-14.

⁵⁰ Гучко, Галина Іванівна. Кирило-Мефодіївська традиція в українській духовній культурі (ІХ – перша половина ХІХ ст.) : Автореф. дис... канд. філос. наук : 09.00.05 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Львів, 2005. — 17 с.

⁵¹ Ковальчук О. «Запорозького старовина» як матеріал для вивчення історіографічних та джерелознавчих уявлень епохи // Історіографічні дослідження в Україні. Вип.18. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008 – С.6.

⁵² Сініцина А. Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомарів) / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В.Стефаника. – Львів, 2002. – С. 107.

⁵³ Там само, с. 108.

⁵⁴ Там само, с. 109-111.

⁵⁵ Там само, с. 113.

⁵⁶ Задорожна Л. Українська літературна критика першої половини XIX ст.: погляд М.Костомарова на особливості історичного формування характеру українського народу // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2008. – Вип. 30. – С. 117.

⁵⁷ Там само, с. 118.

⁵⁸ Там само, с. 126.

⁵⁹ Некряч О.В. Художній історизм як парадигмальна категорія творчості Миколи Костомарова – прозаїка : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / О.В. Некряч; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К., 2013. – 19 с.

⁶⁰ Сагайдачна Н. Виникнення і розвиток козацтва та Запорізької Січі в кінці XVI – першій половині XVII століття в дослідженнях Миколи Костомарова //Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М. Алексієвця. – Вип. 1. – 2002. – С. 42-44.

⁶¹ Василенко О. Історія Волині у теоретичній спадщині М.І. Костомарова і С.М.Соловйова // Волинь у житті та творчості письменників. Збірник наукових праць. – Луцьк: «Вежа», 1999. – С. 36-37.

⁶² Там само, с. 38.

⁶³ Михайлишин О. Замок князів Вишневецьких та його колекції як об'єкт історичних пошуків М.І. Костомарова // Там само, с. 66-67.

⁶⁴ Баженов Л. Краєзнавство в житті та творчості Миколи Костомарова // Там само, с. 58-60.

⁶⁵ Цит. за: Там само, с. 45.

⁶⁶ Єгоров В.В. Понятійно-категоріальний апарат в історичних розвідках М.І. Костомарова (Етнокультурний аспект) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. VIII. – 2004. – С. 120.

⁶⁷ Там сам, с. 121.

⁶⁸ Там само, с. 122.

⁶⁹ Там само, с. 124.

⁷⁰ Там само, с. 126.

⁷¹ Міносян, Смірнов, Чорна. М. Костомаров як історіограф. Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства». — Х., 2005.– С. 304.

⁷² Там само, с. 306.

⁷³ Андрусак Т. Михайло Драгоманов і його конституційний проект // Драгоманівський збірник. «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / За ред. Т. Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – С. 76.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Федералістський панславізм. Лист М. Драгоманова до п. Ксав'є де Рікара // Там само. – С. 88-89.

⁷⁶ Там сам, с. 87.

⁷⁷ Круглашов А. Коституційні ідеї М.Костомарова і М.Драгоманова // Там само. – С. 110.

⁷⁸ Там сам, с. 112.

⁷⁹ Іванова Л.Г. Українська суспільно-політична думка XVIII – XIX ст.: напрямки, форми, тенденції. Наукові розвідки. – К.: Вид-во Київського національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2011. – С. 130-131.

⁸⁰ Іванова Л.Г., Доценко О.Г. Сорокові роки XIX ст.: новий етап суспільно-політичного руху в Україні. Навчально-методичний посібник. – К.: НПУ імені Драгоманова; КиМУ. – 2013/ – С/49/

⁸¹ Там само, с. 66.

⁸² Доценко О.Г., Іванова Л.Г. Український суспільно-політичний рух у другій половині XIX ст. – Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – К.: КиМУ, 2010. – С.43.

⁸³ Бойко М.П. Ідеї панславізму у роздумах членів Кирило-Мефодіївського братства // Філософія. Культура. Життя. Міжвузівський збірник наукових праць. – Вип. 29. – 2007. – С. 128-135.

⁸⁴ Там само, с. 132-133.

⁸⁵ Там само, с. 133-134.

⁸⁶ Сарбей В.Г. Пантелеймон Куліш у сучасному йому і нинішньому українському національному відродженні // Пантелеймон Куліш і українське національне відродження. Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 175-м роковинам від дня народження письменника. Харків, 1995. – С. 4.

⁸⁷ Шмалько А.В. Робота Пантелеймона Куліша над створення українського національного епосу // Там само. – С. 27.

⁸⁸ Дорошенко В.О. Ідея народності української літератури в обґрунтуванні П.О. Куліша. // Там само, с. 40.

⁸⁹ Там само, с. 42.

⁹⁰ Бурдим І.О. Творчість П.Куліша в літературній критиці пізнього М. Костомарова // П. Куліш і українське національне відродження. – С. 53-57.

⁹¹ Там само, с. 53.

⁹² Там само, с. 56-57.

⁹³ Українська культура в іменах і дослідженнях. Наукові записки Рівненського державного інституту культури. Вип. 1. Волинське Полісся в контексті слов'янської культури. – Рівне, 1997. – 184 с.

⁹⁴ Гром В. М.І. Костомаров і національне пробудження України // Там само, с. 46.

⁹⁵ Там само, с. 47.

⁹⁶ Там само, с. 48.

⁹⁷ Галич О. Микола Костомаров: Україна, Рівне, Волинь // Там само, с. 10.

- ⁹⁸ Там само, с. 11.
- ⁹⁹ Гонтар О. Державницькі погляди Миколи Костомарова // Там само, с. 41-43.
- ¹⁰⁰ Маключенко В. Діяльність гетьмана І.Виговського в оцінці М.Костомарова // Українська культура в іменах і дослідженнях. – С. 62-64.
- ¹⁰¹ Маключенко В. Діяльність гетьмана І.Виговського в оцінці М.Костомарова // Там само. – С. 62-64.
- ¹⁰² Марцинковський С. М. Костомаров про думний епос та історичні пісні // Там само, с. 68.
- ¹⁰³ Мішуков О. «Історія Русів» у рецепції М. Костомарова //Збірник наук. праць. Пед. науки. – Вип. XI. – Херсон, 1999. – С. 103.
- ¹⁰⁴ Там само, с. 109.
- ¹⁰⁵ Пустовіт В.Ю. Проблеми націєтворення в мемуарному дискурсі вітчизняних письменників XIX століття. – Луганськ: Знання, 2008. – С.160.
- ¹⁰⁶ Там само, с. 165.
- ¹⁰⁷ Гирич Ігор. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.): Монографія / І.Б. Гирич. – К.: Український письменник, 2014. – С. 11-12.
- ¹⁰⁸ Там само. – С. 17.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 82.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 90-91.
- ¹¹¹ Дутко О. М. Педагогічні ідеї М. І. Костомарова у контексті просвітницького руху в Наддніпрянській Україні XIX століття. – Дис... канд. пед. наук: 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Інститут педагогіки НАПН України. – Київ, 2010. – 20 с.
- ¹¹² Єгоров В.В. М.І.Костомаров у формуванні етнокультурних засад українського національного руху XIX ст.: автореф. Дис... канд.іст.наук: 07.00.01 / В.В.Єгоров; Київський національний університет будівництва і архітектури. – К., 2011. – 20 с.
- ¹¹³ Там само. – С. 18.
- ¹¹⁴ Михайленко С.М. Становлення народницької вітчизняної історіографії (середина XIX – початок XX століття). – Дис.... канд. іст. наук – 07.00.06 / С.М.Михайленко. – ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 20 с.
- ¹¹⁵ Там само, с. 12.
- ¹¹⁶ Михайленко С.М. Витоки та розвиток народницької вітчизняної історіографії (середина XIX – початок XX століття) / С.М.Михайленко: Монографія. – К., 2012. – С. 51-52.
- ¹¹⁷ Там само, с. 75-76.
- ¹¹⁸ Там само, с. 82.
- ¹¹⁹ Там само, с. 85-86.
- ¹²⁰ Лемещенко К.Б. Розвиток політико-правової теорії лібералізму у творчій спадщині М. І. Костомарова: автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01 / К.Б. Лемещенко; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2010. — 18 с.

¹²¹ Сокирко А.М. Світоглядно-ментальні особливості українського романтизму: автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.05 / А.М. Сокирко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. — 16 с.

¹²² Там само, с. 13.

¹²³ Колесник Ірина. Українська історіографія: концептуальна історія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 88.

¹²⁴ Там само, с. 158.

¹²⁵ Там само, с. 166, 479.

¹²⁶ Там само, с. 175.

¹²⁷ Ващенко В. Концепт «історіографічна традиція» та «стратегії самопрезентації» в історіографічному середовищі // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010/2011. – С. 350.

¹²⁸ Лупейко В. У світі українських інтелектуалів. – Д.: ІПШ МОНУ і НАНУ «Наука і освіта», 2004. – С.28-44.

¹²⁹ Козачок Я. Стаття М.Чернишевського «Национальная бестактность» і українське національне питання (у контексті поглядів М.Костомарова) // Сучасний погляд на літературу: Зб. Наук. Праць. – Вип.1. / редкол.: П.П.Хропко (відп.ред.), С.С.Кірань (відп.секр.), В.Ф.Погребенник, І.В.Савченко та ін. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 1999. – С.33.

Ольга Гончар

1.3. Проект соціологізації минувшини в українській історіографії 1920-х років: візії Михайла Грушевського та Михайла Слабченка

На початку 1920-х років культурні терени, на яких побутувала національна історіографія, вирізнялися, передусім, поділом на кілька автономних академічних середовищ, що формувалися у межах Радянської України, на західно-українських землях та в еміграційних осередках Східної і Центральної Європи (Берлін, Варшава, Відень, Прага, Подебради та ін.). Втім, до початку 1930-х років зберігалися і певні можливості для наукової комунікації та співпраці вчених, які перебували у зовсім різних світах. Така надзвичайна строкатість і розмаїтість соціокультурних умов спричинила поширення та конкуренцію різних дослідницьких й освітніх практик, перехресчування відмінних інтелектуальних впливів і мотивацій в українському історіописанні міжвоєнної доби.

Культурна атмосфера українства поза межами радянських обширів визначалася, переважно, «травматичним» досвідом національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. До неї долучалися настрої тотального скепсису й суцільної зневіри, котрі ширилися у тодішній європейській соціогуманітаристиці, враженій спогляданням небачених масштабів матеріальної руйнації та соціальних потрясінь. *«Ми теоретизуємо і конструюємо вже не під захистом все витримуючого порядку, який робить нешкідливими навіть найсміливіші та найзухваліші теорії, а в бурі перетворення світу, де перевіряється ефективність чи неефективність кожного попереднього слова, де багато з того, що раніше здавалося чи дійсно було урочистою поважністю перетворилося у фразу або сміття* (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.). Ми втрачаємо ґрунт під ногами і навколо нас носяться вихором найрізноманітніші можливості наступного становлення, звичайно, в першу чергу там, де світова війна призвела до тотального перетворення, в Німеччині та в Росії», – так характеризував кризові світовідчуття тогочасних європейських гуманітаріїв німецький філософ та історик Ернст Трільч¹.

Так чи інакше, шокове сприйняття недавньої української минувшини спонукало до її нового переосмислення, зрештою до переформатування самої системи світоглядних координат, в якій конструювалася національна історія. Та «травматична» рецепція «недавнього минулого», котра побутувала у писаннях учених-емігрантів, а у прихованому вигляді – у текстах науковців-гуманітаріїв на обширах Радянської України, досить химерно співіснувала й сполучалася з революційним романтизмом та духом масових соціальних

перетворень 1920-х років. Ці настрої циркулювали у середовищі молодих радянських висуванців, інтелектуалів, митців та культурно-громадських діячів із лівацькою чи соціалістичною орієнтацією.

На такому кризовому, повоєнному і, заразом, революційно-романтичному тлі інтуїтивні й ірраціональні паростки у текстах українських істориків впродовж 1920-х років трансформувалися у могутню неоромантичну хвилю, здебільшого відому як державницький напрям. Ця хвиля була настільки потужною, що досягла навіть підрадянської України, хоч часто-густо переходувалася під різноманітними інтелектуальними нашаруваннями, декларативними гаслами чи обрядовою марксистською фразеологією.

Не випадково О. Оглоблин обстоював думку, хоч і з перспективи 1960-х років, що міжвоєнні часи були добою «великого впливу Липинського»². Більше того, він навіть уважав, що майже вся українська історіографія 1920-х–1930-х років, зокрема у Радянській Україні, перебувала на «державницьких позиціях»³. Його колеги з еміграційного середовища (Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький) лише почасти поділяли цю тезу, зокрема вирізняли низку істориків, у творчості яких спостерігалися «державницькі впливи» чи «державницьке думання»⁴.

Водночас у міжвоєнні часи вимальовуються, набувають виразності і кристалізуються епістемологічні орієнтири, пов'язані зі студіюванням «масової людини» та соціальних й економічних теренів її побутування на авансцені минувшини. Така соціологізація на обширах соціогуманітаристики була своєрідною реакцією на воєнну та революційну кризу часів Першої світової війни. Відтак культурна доба міжвоєнного світу, котру метафорично можемо охрестити епохою «масової історії», хоч звісно з низкою поважних застережень і уточнень, вирізнялася неабияким стильовим розмаїттям (неопозитивізм, неогегельянство, морфологія всесвітньої історії, неомарксизм, презентизм, емпіризм, феноменологія, фройдизм та ін.), але загалом тою чи іншою мірою тяжіла до соціологізму, зокрема сприймала / відкидала / модифікувала / реагувала на його настанови і дослідницькі практики.

Ба більше, П. Сорокін – учень славнозвісного М. Ковалевського у лекції, виголошеній за часів Першої світової війни, зауважив, що «виникнення соціології як систематичної науки призвело до *“соціологізації” всіх спеціальних (гуманітарних. – Авт.) дисциплін протягом останніх кількох десятиліть. Їх зміст, методи, інтерпретації, включаючи навіть ті, чії автори вороже ставилися до соціології, робилися все більше соціологічними і призвели до виникнення у всіх цих дисциплінах соціологічних чи інституціональних шкіл: в юриспруденції та історії (так звана соціальна історія), в економіці та політології, в антропології й психології (соціальна психологія), науках, які вивчають мистецтво і мораль, релігію і навіть логіку»*⁵.

Український приятель П. Сорокіна – відомий політик-соціаліст М. Шаповал уважав, що соціологія незабаром стане справжньою наукою, позаяк проникне до таємниці суспільної структури та функціональної ролі окремих суспільних

груп⁶. Такі чи схожі аванси відпускало соціології у той час чимало відомих учених-гуманітаріїв, які звертали свої погляди до масових явищ і процесів.

Зрештою, протягом 1920-х–1930-х років стався загальний поворот до студіювання соціального світу минулого, намічений паростками соціологізації історії ще на зламі XIX – початку XX ст. Цей поворот заклав не тільки соціологічні підоснови концептуалізації всієї минувшини, а й суттєво розширив її межі за рахунок вивчення архаїчних суспільств чи примітивних культур. Тож соціальний вектор доволі швидко пересунувся на величезну предметну область, котру нині обіймають чимало наукових дисциплін від етнології до культурної антропології.

Зауважимо, що про масштаби поширення соціологізації на теренах соціогуманітаристики яскраво свідчать дослідницькі, культурні, педагогічні практики тогочасних українських учених. Скажімо, такий оригінальний і вдумливий дослідник як В. Петров у 1920-ті роки пояснює й інтерпретує любовні стосунки і навіть інтимне життя П. Куліша у світлі соціальних трансформацій середини XIX ст., тобто певною мірою соціологізує його інтелектуальну біографію⁷.

Власне, соціологізація минувшини, котру вищезгаданий Е. Трьольч назвав «найніжнішим та благородним цвітінням» позитивізму⁸, спричинилася до різних версій соціологічного та цивілізаційного прочитання і представлення минулого, зокрема до потужного розвою соціальної й економічної історії впродовж 1920-х–1930-х років. Соціологізм спонукав до представлення історії «знизу», хоч із перспективи масових явищ і процесів. Заразом соціологізація історії відкривала нові, більш широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності, себто створювала нове підґрунтя для холізму.

Приміром, «тотальна» історія школи «Анналів» упродовж 1930-х років розгорталася під гаслом єдності соціальної, економічної та цивілізаційної історії⁹. Своєрідною предтечею цього підходу вважають славнозвісну теорію «історичного синтезу» Анрі Берра, котра справила неабиякий вплив на французьку історіографію¹⁰. Заразом епістемологічні й аксіологічні настанови доби «масової історії» завдали нищівного удару по універсалізму дослідницьких практик, породжених класичним або традиційним історіописанням XIX ст. Натомість розгорталася широка диференціація і специфікація історичних наративів, які дедалі частіше посідали локалізовану предметну царину – політичну, соціальну, економічну, культурно-духовну, інтелектуальну і т. п.

Відзначимо, що протягом 1920-х років на обширах Радянської України залишалися не тільки досить великі можливості для соціологізації історії, зокрема з перспективи співіснування більшовицько-марксистського та, власне, національного історичного наративів, а й навіть їх певного зближення, наприклад у писаннях М. Яворського. Тим більше, що згадані дискурси мали спільну телеологічну природу¹¹, проте постулювали відмінні версії кінцевого призначення історичного руху – відродження нації / створення національної держави чи перемогу пролетарської революції / побудову соціалізму. Отже, побутування різних телеологічних «програм» витворювало певний діапазон можливостей,

принаймні потенційних, для запозичення, трансформації та включення низки елементів національного дискурсу до більшовицько-марксистської концептуалізації української минувшини.

Українські історики протягом 1920-х років по-різному реагували на нові перспективи соціологізації історії. Зокрема, М. Грушевський тою чи іншою мірою схилився до соціологічного представлення минувшини у душі Паризької наукової школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль), принаймні віддавав йому перевагу перед неокантіанськими конструкціями, хоч і прагнув оперти таку репрезентацію на широку культурознавчу й етнологічну основу.

Втім, історики молодшого покоління звертали свої погляди й до інших версій соціологізації минувшини. Передусім, соціокультурні передумови й інтелектуальні запити радянської дійсності висували на роль домінуючого епістемологічного взірця «масову історію» у більшовицько-марксистській чи квазімарксистській версії. Вважають, що марксизм потрапив у досить сприятливу атмосферу тогочасного українського історіописання¹², хоч його сприйняття та поширення було досить складним і суперечливим.

Саме на цьому тлі відбувався поворот до вивчення історії соціальних спільнот (класів, верств, прошарків) та їхнього економічного і політичного буття протягом 1920-х років. «Українська історична наука переживає тепер перехід од давніх тем та метод до нових. Стара, часом дуже поетична, оповита флером романтики, історія героїв і театральних, навмисне іноді прикрашених подій (послатися можна на знаменитий напад турків на Січ 1675 р.) відмирає й замінюється *історією буденного життя, маленького, масового сірого героя, переходить на студію господарства, економічної, політичної й громадської думки стає історією процесів*, до чого треба підходити з новими удосконаленішими, порівнюючи до давніх методами», – зазначав М. Слабченко у рецензії на монографію О. Оглоблина про передкапіталістичну фабрику¹³.

Конструювання українського минулого з такої перспективи, звичайно тяжіло до суцільної генералізації, що тою чи іншою мірою спиралася на ідею соціально-економічного детермінізму. Зокрема, О. Оглоблин наголошував, що «нова советська доба вимагала від нас, істориків, скерувати увагу цілого курсу в бік *соціально-економічних чинників* історичного процесу, і то переважно нової доби – 19–20 століття»¹⁴.

Однак, у 1920-х роках ця тенденція ще не набула вигляду всеохоплюючої редукції розмаїття світу історії до марксистських чи квазімарксистських (т. зв. марксистсько-ленінських) схем. Тим паче, що марксизм 1920-х років сприймався в академічному середовищі здебільшого як метод пізнання (економічний матеріалізм, матеріалістична домінація у представленні минулого та сучасного!), а не як набір освячених ідеологічних догматів. Певна річ, ідеологічні чинники відігравали помітну роль у формації революційного романтизму та патетики соціальних експериментів і новацій, але більшовицька версія марксизму до кінця 1920-х років ще не стала тим нормативним і всеохопним каноном, який жорстко окреслював горизонт можливостей. На думку

О. Субтельного, у «ті неймовірні 1920 роки наші історики мали *esprit de corps* (корпоративний дух. – *Авт.*). *Здавалося, що нове суспільство росте і можливостям себе виявити нема кінця*»¹⁵. Б. Крупницький уважав, що 1920-ті роки були часами «культурного ренесансу в советській Україні»¹⁶.

Проте українська соціогуманітаристика справляла і зворотній, хоч і вельми обмежений, вплив на політичні практики на обширах Радянської України. Значимо, що сучасні дослідники обстоюють думку про перетікання й трансформацію концептів про господарську автономію / самостійність України протягом XVII – на початку XX ст., які циркулювали у студіях О. Оглоблина та М. Слабченка, до відомої візії М. Волобуєва¹⁷.

Таким чином, залишався значний інтелектуальний і культурний простір, у межах якого історики 1920-х років могли досить вільно оперувати фактографічним матеріалом та пропонувати його різноманітні інтерпретації. До того ж, тодішні експерименти на ниві «масової» – соціальної й економічної історії певною мірою продовжували перші спроби соціологічного представлення минувшини, які з'явилися на теренах українського історіописання на зламі XIX – початку XX ст. Відтак соціологізація історії проступала в історичному письмі багатьох учених міжвоєнної доби.

Менш помітні у тогочасній українській історіографії засадні перетворення, пов'язані з неокантіанським поворотом, який вимагав відносити історію до наук про культуру / дух та впровадив інструментальне розуміння ролі і функцій понять та категорій. Більше того, веберіанська реакція на виклики, кинуті неокантіанцями, суттєво збагатила дослідницький інструментарій історика та загалом гуманітарія, зокрема спричинилася до погляду на співбуття колективного й індивідуального на теренах минувшини з перспективи конструювання дослідницьких «утопій» – ідеальних типів.

Зазначені новації досить добре простежуються на ниві російської медієвістики 1920-х років, які, за висловом А. Гуревича, для деяких тогочасних істориків (О. Неусихін) минули під знаком Макса Вебера¹⁸. Згадаємо відому дискусію 1928 р. у соціологічній секції товариства істориків-марксистів навколо візії Д. Петрушевського, котрого звинувачували в апології спершу поглядів неокантіанців, згодом – М. Вебера¹⁹.

Та інтелектуальні віяння, пов'язані з неокантіанством і веберіанством, спостерігаємо лише на маргінесі тодішнього історіописання у Радянській Україні. Натомість досить впливовими залишалися позитивістські стандарти науковості, закладені ще київською історичною школою В. Антоновича, зокрема славнозвісний документалізм. Означені традиції сцієнтизму посідали чільне місце в академічному середовищі, представленому старою дореволюційною професурою. Заразом поставала нова генерація науковців, часто-густо молодих радянських висуванців, які орієнтувалися на створення різних версій «масової» історії на ниві українського історіописання.

Врешті-решт, розмаїття дослідницьких, культурних і освітніх практик згенерувало жваву полеміку про засади та способи конструювання національної

історії, яка точилася в Радянській Україні до погрому ВУАН на початку 1930-х років. Однак, на зламі 1920-х–1930-х років новий партійний курс поклав край співіснуванню національного та більшовицько-марксистського дискурсів у тодішньому історіописанні. Тому гостро постало питання про саму можливість існування самостійного чи бодай автономного українського історичного нарративу, що спричинило відомий конфлікт М. Яворського з Московською історичною школою М. Покровського.

Зрештою, проблема різноманітних чи конкуруючих версій соціологічного прочитання української минувшини здобула єдине й нібито «остаточне» розв'язання – догматичні, освячені поточними ідеологічними та політичними практиками, канони марксизму-ленінізму. Доба відносно «нормальної» науки на обширах Радянської України, котра продукувала сприйняття марксизму як методу чи універсальної монометодології, добігла свого кінця. Натомість поставав жорсткий та всеохопний канон радянського гранд-нарративу, в якому українські сюжети опинилися на маргінесі. За означенням С. Плохія, утворився «паралельний український нарратив», який наслідував або копіював загальний радянський чи союзний гранд-нарратив та існував у курсі історії СРСР²⁰.

Такою, у найголовніших рисах, постає замальовка соціокультурного підмурку та інтелектуальної атмосфери української історіографії 1920-х років.

«Коллективний чоловік» на авансцені історії, чи Коллективне й Індивідуальне у представленні М. Грушевського

Соціологічна пропозиція справила помітний вплив на історичні студії М. Грушевського ще до Першої світової війни. Наприклад, у вступних нотатках до сьомого тому (1909) «Історії України-Руси» автор наголошує на потребі сприймати минувшину з «погляду стороннього дослідника *історика-соціолога*»²¹. О. Прицак навіть висловив думку, що «томи 1–6 («Історії України-Руси». – *Авт.*) писані *істориком-позитивістом*, а дальші томи – *соціологом-істориком*»²².

Однак видається, що наведена заувага М. Грушевського навряд чи є тією межевою віхою, за якою доцільно диференціювати чи розрізняти, а тим паче поділяти його історичне письмо на два великі періоди. Передусім, варто взяти до уваги вкрай хитку конвенціональність та приземленість термінологічного апарату, яким послугувався український історик. Водночас тексти М. Грушевського, опубліковані після 1909 р., не містять таких суттєвих інструментальних новацій, які б дозволили вести мову про кардинальну трансформацію творчої палітри та стилю мислення вченого, що різуче вирізнялися від його попередніх студій.

Схоже, що у передвоєнні роки намітився тільки загальний вектор епістемологічних зацікавлень М. Грушевського, пов'язаний із соціологізацією історії, котрі логічно впливали зі спроб модернізації позитивістських дослідницьких стратегій, якими тою чи іншою мірою переймалася більшість професійних істориків початку ХХ ст. Натомість воєнні та революційні події, еміграційні

настрої і враження від споглядання перших років культурного та соціального буття повоєнної Європи стали своєрідним каталізатором, які змусили вченого доволі глибоко зануритися у царину всесвітньої історії та соціології, зокрема спричинили створення УСІ.

У руслі таких дослідницьких устремлінь і постала «Всесвітня історія в короткім огляді» (К., 1917–1918. – Ч. 1–6), в якій М. Грушевський запропонував не європоцентричну, а багатовекторну репрезентацію минувшини з перспективи побутування народів практично всіх континентів! Зокрема, п'ята частина цієї праці мала промовисту назву – «Позаєвропейські краї в останніх століттях»²³.

Протягом воєнної та революційної доби споглядаємо поважні зрушення у царині інституціоналізації соціології як суспільної дисципліни на російських теренах. Пригадаємо, приміром, створення Російського соціологічного товариства ім. М. Ковалевського (1916), плани О. Лаппо-Данилевського щодо заснування Соціологічного інституту у системі Російської академії наук (1918), конституювання Соціобібліологічного інституту (1918) на кшталт відомої німецької установи, проект К. Тахтарьова стосовно Російського соціологічного інституту (1920) тощо²⁴. Тим паче, що процес інституціонального становлення соціології в академічному світі розгорнувся у низці західноєвропейських та північноамериканських країн (Франція, Німеччина, Швейцарія, Італія, США та ін.) ще наприкінці XIX – початку XX ст.

Скажімо, Міжнародний інститут соціології був заснований Р. Вормсом ще 1893 р., а Американське соціологічне товариство – 1905 р. Натомість на обширах імперії Романових соціологія вважалася неблагонадійною сферою наукових студій із політичних міркувань. Відтак урядові кола всіляко гальмували інституціоналізацію соціологічних студій, зокрема в університетах, хоч російські вчені посідали поважні позиції у міжнародних соціологічних осередках. Зокрема, президентами Міжнародного інституту соціології у різні роки були М. Ковалевський, М. Карєєв, П. Лілієнфельд-Тоаль та П. Сорокін.

Отож створення УСІ відображало давно назрілі потреби української соціогуманітаристики, котрі загострила й актуалізувала нова повоєнна дійсність. «Гадка про сю організацію, – відзначав М. Грушевський, – виникла у мене під вражіннями ліквідації світової війни літом 1919 р., коли здавалось, що соціальне і культурне, а з ним і наукове життя Європи виходить на нові дороги і вимагає нових форм, нових засобів і нових підходів, в життю науковим і культурним так само, як в економічному і політичному»²⁵. У проекті закону про цю інституцію, підготовленого її фундатором, ця теза проводиться більш категорично: «Україн[ський] соц[іологічний] інститут засновується задля утворення тісних і постійних зв'язків між укр[аїнським] соціальним життям і світовим соціальним рухом...»²⁶.

Ця інституція розглядалася М. Грушевським як своєрідний культурний центр у Женеві (згодом перенесений до Праги, а пізніше до Відня) на кшталт славнозвісного Польського музею у швейцарському містечку Рапперсвіль²⁷. Імовірно, проект створення УСІ актуалізувався у зв'язку з тодішніми планами

переможців у Першій світовій війні щодо повоєнного устрою «малих націй»²⁸. Не випадково сучасні дослідники наголошують на інформаційно-представницькій функції зазначеної установи²⁹. Однак, науково-дослідна функція УСІ відігравала не меншу роль, аніж культурне представництво українців у світі, котре задекларував засновник цієї установи. Тим більше, що в її діяльності домінували видавничі та лекційні практики³⁰.

Тогочасні соціологічні інтенції на полі культури у світлі післявоєнних інтелектуальних настроїв виразно окреслила донька М. Грушевського – Катерина. «Соціальні тенденції міжнародної культури втягають у взаємини цивілізованих націй щораз нові народи і нові побутові форми, і принципіально розтягають культурний інтерес на всі людські групування без різниці рас і часу. *Повний вираз сьому стремлінню дає соціологія з своїми різними підвідділами. Вона підносить щораз виразніше значінне зв'язку всіх народів і культур між собою для порівняних соціальних наук*», – зазначає дослідниця³¹. Власне, виклади М. Грушевського з соціології, кінець-кінцем, і виплекали його відому працю «Початки громадянства (генетична соціологія)». Б. Крупницький уважав, що «цей курс є свого роду *теоретичним підсумком його практичної діяльності, як історика України*»³².

На теренах УСІ виникла й низка інших важливих наукових проєктів. Причому, К. Грушевська відзначала, що ідея видання зводу «Українських народних дум» постала «вперше в Українському Соціологічному Інституті, далеко від України, від потрібних джерел, бібліотек і збірок, але не вважаючи на труднощі, перші кроки для її зреалізування були зроблені тоді-ж таки»³³.

Певна річ, М. Грушевський розмірковував і про подальші студії у цій царині, попри те, що становище УСІ у Відні суттєво погіршилося. Відзначимо, що історик отримав 1923 р. пропозицію викладати курс соціології в Українській господарській академії у Подебрадах (Чехо-Словаччина), про що він згадує у листуванні з О. Кандибою³⁴. Проте досить складний і суперечливий перебіг тодішніх подій, обставин та передумов, що відобразили складну психологічну атмосферу та політичну сегментацію української еміграції у Чехо-Словаччині, а також альтернативні плани повернення до УСРР, урешті-решт поховали гіпотетичний переїзд історика до Подебрад³⁵ чи інших осередків.

М. Грушевський плекав плани перенести УСІ до Радянської України. Вважають, що проєкти переносу цієї інституції виношувалися майже відразу після її заснування. Більше того, засновник УСІ докладав неабияких зусиль для їхньої реалізації³⁶, а перші практичні кроки здійснив улітку 1921 р.³⁷

Втім, на заваді цим задумам рішуче стало радянське керівництво, котре вбачало у такій інституції зазіхання, хоч і потенційні, на офіційні ідеологічні догмати. Відтак М. Грушевському однозначно відмовили, мотивувавши цей крок тим, що студії у царині соціології вже проводить Інститут марксизму у Харкові. Тож існування ще однієї установи з аналогічними чи перехресними дослідницькими програмами визнали недоцільним та безпідставним³⁸.

М. Грушевський був змушений вдовольнитися паліативними заходами на соціологічній ниві у Радянській Україні. В. Заруба навіть обстоює думку, що він «вирішив прийняти кафедру як вуаль, за якою буде діяти його УСІ»³⁹. Так чи інакше, до Науково-дослідної кафедри історії України, очолюваної М. Грушевським, увійшла секція «Методології і соціологічного обґрунтування історії», котрою керував О. Гермайзе⁴⁰.

Заразом М. Грушевський ініціював створення Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності ВУАН, а також Кабінету примітивної культури та народної творчості (від 1928 р. – Відділ примітивної культури та народної творчості) при ВУАН⁴¹, які мали заступити основні напрямки науково-дослідної діяльності УСІ⁴². За висловом Б. Крупницького, Кабінет примітивної культури на чолі з К. Грушевською «продовжував по суті працю Українського Соціологічного Інституту»⁴³.

Вірогідно, Відділ примітивної культури та народної творчості з часом мав перетворитися у повноцінний Інститут⁴⁴. Окрім того, був заснований часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (вийшло 12 випусків у 8 книжках протягом 1926–1929 рр.), котрий редагувала К. Грушевська⁴⁵. Цей часопис, очевидно, мав перебрати на себе функції проектного річника УСІ, видання якого планувалося на еміграції, проте так і лишилося на стадії задумів. О. Прицак схарактеризував ««Первісне громадянство...» як антропологічно-етнографічний журнал дуже високого рівня»⁴⁶.

Видається, що М. Грушевський не полишав спроб інституціоналізувати соціологічні студії у системі ВУАН, принаймні, до кінця 1920-х років. У його проекті створення Українського історичного інституту, як академічної установи у системі ВУАН (1928), був запланований відділ «Методології і соціального обґрунтування історії»⁴⁷. У своїх працях, опублікованих після переїзду до УСРР, учений неодноразово порушує соціологічну проблематику, зокрема висловлює низку думок щодо перспектив соціологізації історії. Тому прикметною рисою низки його текстів, написаних й оприлюднених у міжвоєнну добу, є достатньо виразна, порівняно з довоєнними часами, позиція стосовно знакових інтелектуальних викликів на полі соціогуманітаристики початку ХХ ст.

Зауважимо, що М. Грушевський досить однозначно пов'язував тодішні гносеологічні перспективи не з неокантіанством (апріоризм, «трансцендентальний аналіз») чи неоромантизмом («крайній індивідуалізм», волюнтаризм), а з соціологізацією історії. Скажімо, інтелектуальні реакції на спроби неоромантичного представлення української історії споглядаємо у його найбільшій праці, зокрема у томах, присвячених Хмельниччині⁴⁸. З історіографічного погляду цю полеміку М. Грушевського з В. Липинським сучасні дослідники вважають найцікавішою та найпродуктивнішою частиною з тих томів «Історії України-Руси», які побачили світ у Радянській Україні⁴⁹.

Та перспективи соціологізації історії М. Грушевський здебільшого вбачав у дослідницьких практиках Паризької соціологічної школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль та ін.), але намагався трансформувати ці підходи спираючись на

концептуальні пропозиції В. Вундта, В. Єрузалема та ін. Зазначимо, що М. Грушевському не тільки закидали надмірну популяризацію соціології Е. Дюркгайма як «останнього слова європейської науки» (К. Штепа)⁵⁰, а й уважали адептом чи прибічником цього французького соціолога і критики (І. Лакиза, Т. Степовий)⁵¹, і прихильники (О. Гермайзе)⁵² й учні (П. Глядківський)⁵³ автора «Історії України-Руси». М. Яворський навіть стверджував, що *«проблема конструкції історичного процесу у нього (М. Грушевського. – Авт.), це – проблема соціології Дюркгайма, а разом із тим психологізму Вундта, але не Маркса»*⁵⁴.

10-ти томна «Психологія народів» (1900–1920) В. Вундта імпонувала М. Грушевському як незвичайним багатством опрацьованого фактографічного матеріалу, насамперед, пам'яток словесної творчості, так і своїм натуралістичним та емпіричним походженням. «Натураліст, фізіолог по спеціальности, він (В. Вундт. – Авт.) дав нову систему психології, на фізіологічній підставі, звернувши при тім спеціальну увагу на аналогії психології звірят і людини – особливо на їх соціальний інстинкт. Переглянув на сій основі закони людського мишлення (Льогика, 1880–3), потім зайнявся аналізом і історією моральних і релігійних ідей, та мовою як виразом психічного життя. Одна за другого вийшли його великі праці: Етіка (1886), Система Фільософії (1889), а з кінцем 1890-х рр. він приступив до великої праці про психологічні підстави еволюції мови, включивши її в свою систему “соціальної психології», яка перейшла потім в систему динамічної соціології на психологічній підставі», – відзначає М. Грушевський⁵⁵.

В. Вундт уважав, що народна свідомість є самобутнім творчим синтезом персональних свідомостей, який утворює нову надіндивідуальну «реальність». Причому цю «реальність», на думку німецького дослідника, можна досягнути лише через продукти колективної діяльності – мова, міф, мораль, звичаї, норми повсякденного буття і поведінки і т. п.

За висловом З. Кузелі, В. Вундт звів «психологію народів» до мови, міфів та звичаїв⁵⁶. Відтак у фокусі дослідницьких практик В. Вундта опинився аналіз різноманітних елементів культури та буденної свідомості, головним чином мови, котру він представляв у вигляді самобутніх виявів «колективної волі». На думку К. Грушевської, багатотомна студія В. Вундта являла собою «найбільше систематичний і дуже добре документованій дослід примітивного мистецтва»⁵⁷.

Вважають, що саме цей багатотомник В. Вундта заклав первісні засади цілої низки наукових дисциплін, як-от соціальна психологія, культурна антропологія, етнопсихологія і навіть соціолінгвістика, котрі тою чи іншою мірою тяжіють до студіювання пам'яток словесної творчості. Власне, візія німецького вченого-гумантарія була зорієнтована на виявлення трансформацій свідомості особистості на полі культури, котрі розглядалися як вислід колективної творчості.

Студії В. Вундта справили помітний вплив і на візію Е. Дюркгайма, позаяк останній тримався думки, що соціальні факти є об'єктивізованими продуктами колективної свідомості. Ця теза Е. Дюркгайма певною мірою переформується з ідеєю про надіндивідуальну «реальність» німецького вченого. У широкому сенсі Е. Дюркгайм шукав пояснення соціального життя у «природі самого

колективу»⁵⁸. Натомість В. Вундт прагнув синтезувати ідеалістичні традиції німецької класичної філософії з аналітичними та сциєнтистськими здобутками позитивізму. В. Юринець – нещадний офіційний критик соціологічної візії М. Грушевського, вважав що В. Вундт і його український прибічник спиралися у своїх концептуальних пропозиціях на ідеалізм «гегельянського типу»⁵⁹.

Схоже, що саме дослідницькі практики В. Вундта, котрі концентрувалися навколо метаморфоз представлення індивідуального / колективного й приваблювали М. Грушевського. Водночас останній уподобав праці німецького вченого і за їхній еволюційний та культурознавчий рефрен, оскільки вони яскраво репрезентували роль «людської мислі і людського слова як наймогутнішого знарядю людського усупільнення»⁶⁰.

Втім, термін «психологія народів» (нім. *Völkerpsychologie*), уведений до широкого наукового обігу 1859 р. у спільний розвідці німецьких інтелектуалів – філософа М. Лацаруса і мовознавця Х. Штейнталя, М. Грушевський уважав невдалим, оскільки це поняття породжувало змістовну плутанину, зокрема змішувало різні предметні області та відповідні дослідницькі перспективи⁶¹. Заразом український історик тримався думки, що В. Вундт легковажив у представленні окремих чинників, зокрема спрощував «матеріальну, економічну сторону соціального процесу»⁶². Відмітимо, що палким прихильником ідей та підходів В. Вундта був відомий одеський історик Є. Щепкін⁶³.

Натомість міркування В. Єрузалема – австрійського психолога і, водночас, послідовника В. Вундта розглядалися М. Грушевським як цікава й адекватна відповідь на виклики неокантіанців, зокрема на їхню тезу про апріорне знання. Тим більше, що апологія апріоризму у дослідницьких стратегіях загрожувала повністю розмити підмурок сциєнтизму на обширах соціогуманітаристики, виплеканий у річищі позитивістських практик. До того ж, В. Єрузалем виходив із біогенетичних засад осягнення процесу пізнання, на які спирався у своїй критиці феноменалізму й апріоризму. Не випадково німецький учений К. Мангайм уважав В. Єрузалема представником «позитивістської течії» у тодішній соціології⁶⁴.

Отож візія В. Єрузалема доволі співчутливо сприймалася автором «Історії України-Русі», позаяк вона пропонувала своєрідну модернізацію позитивістських дослідницьких стратегій.

Скажімо, реферуючи новітню західну наукову літературу (В. Єрузалем, Л. Леві-Брюль, Р. Турнвальд та ін.) М. Грушевський обстоює тезу, що «на місце розпочатого Кантом т р а н с ц е д е н т а л ь н о г о а н а л і з у мусить прийти с о ц і о л о г і ч н и й розбір змісту нашого пізнання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліди старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільности, факту й індивіду, та дати початок с о ц і о л о г і ч н і й (розбив М. Грушевського. – *Авт.*) критиці людського інтелекту. Дюркгем почав такий соціологічний розбір, але не зміг довести до кінця, тому що йому бракувало *отцього важного розуміння переходу від індивідуалізму до універсалізму; але тепер здається, можна піти по цій дорозі далі*»⁶⁵.

М. Грушевський уважав взірцевими на ниві соціологізації минувшини роботи Е. Дюркгайма та К. Біхера (вірогідно, німецького економіста й історика К. Бюхера, автора стадіальної концептуалізації минувшини та студій про технологію праці у примітивних народів)⁶⁶. На студії К. Бюхера (М. Грушевський зазвичай представляє його в українському перекладі як К. Біхера!) він неодноразово покликується у «Початках громадянства (генетична соціологія)»⁶⁷, проте у бібліографічному списку літератури («праці синтетичні») ⁶⁸ та на сторінках «Історії України-Руси» подає його німецькою мовою як Büchera чи K. Büchera⁶⁹.

Становище, яке М. Грушевський посідав щодо неокантіанства та соціологізації минувшини зумовлювалося критично-аналітичною спрямованістю й ецієнтистською основою його історичного письма. Відтак у вищезгаданому рецензійному огляді 1924 р. історик досить докладно репрезентує візію німецького психолога В. Єрузалема з його інвективами супроти неокантіанців. «Таке соціологічне освітлення кидає цілком нове світло на всякого роду а п р и з м і ним піддану віру в абсолютний загально-обов'язковий і необхідний процес пізнання, так як це усталили критичні праці Канта й його наступників. *Для соціологічно-орієнтованого дослідника всі ці філософемі носять на собі совсім ясні сліди свого індивідуалістичного походження, і з цього становища мусять оцінюватись.* Це треба сказати і про феноменологію, що новішими часами набрала такого поважання. Незалежність від влади соціальної творчості (котра у індивідуального мислителя зістається в дійсності все таки р е л я т и в н о ю, умовною і ніколи не повною) часто трактується як а б с о л ю т н а с а м о с т і й н і с т ь (розбив М. Грушевського. – *Авт.*) і навіть самодовліємість і доводить до висновку, що це нібито фактично можливо: зовсім незалежно від досвіду одержувати абсолютні і безумовно-вартні відомості», – відзначає історик⁷⁰.

Утім, М. Грушевський сприймав різні соціологічні візії з самобутньої дослідницької перспективи, котра значною мірою визначала та специфікувала як його наукові практики, так і аксіологічні настанови у цій великій предметній області. Передусім варто означити, що його зацікавлення пов'язані з побутованням різноманітних «колективних форм» українського історичного життя.

Конструювання минувшини «недержавної» нації мотивувало М. Грушевського, як і його попередників (згадаємо, хоч би славнозвісний «культ» громади В. Антоновича!), більш детально висвітлювати й тлумачити розмаїття перехідних форм, відносин, інститутів з обсягу культурного та соціального буття як модерного, так і традиційного суспільства. «Романтичні поняття про абсолютну свободу і анархічність примітивного життя етнологія давно віддала до архіву», – підкреслює вчений⁷¹.

Але не варто забувати й про устремління і симпатії М. Грушевського як політичного діяча, котрі здебільшого асоціювалися з колективною чи громадською творчістю. «*Я вірю в велику силу самоозначення колективного чоловіка, людської громади, і в широку сферу ділання сього самоозначення*», – наголошує автор в одній із довоєнних публіцистичних розвідок⁷².

Л.-Р. Білас уважав, що М. Грушевський навіть 1920 р. сподівався на можливість реалізацію «громадського» ідеалу. На його думку, цю ідею боротьби між «владою» (державою) і громадою М. Грушевський, як і його попередники, перейняли або з писань німецьких і голландських юристів XVI–XVII ст., або з праць їхніх спадкоємців (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джефферсон)⁷³. Варто наголосити, що О. Гермайзе у приватному листуванні розглядав М. Грушевського як представника науки, котрий обстоює ідею «трудового колективу»⁷⁴. Суголосні розумування споглядаємо і в інших сучасників найвидатнішого українського історика.

Зрештою, громадські / колективні мотиви повсякчас простежуємо в історичному письмі М. Грушевського. Недаремно чільне місце на авансцені минувшини він відводив народу / нації, котру репрезентував «колективний чоловік» у всьому розмаїтті організаційних форм і соціальних взаємин, що попустили як вислід тривалого еволюційного розвитку.

Зазначимо, що проєктовані М. Грушевським структура УСІ та постійно діючий семінар з бібліографії, методології та техніки дослідження передбачав низку організаційних сегментів (груп, кафедр) вже на теренах Радянської України, які виразно демонструють наскрізний еволюційний рефрен: 1. Чиста соціологія, методологія, соціальна статика і динаміка та історія соціологічної дисципліни. 2. Еволюція продукції, техніки (включаючи примітивну пластику) і господарських форм. 3. Еволюція мислі і словесної творчості (тут і примітивні форми словесного мистецтва). 4. Еволюція ідей моральних, правних і релігійних. 5. Розвій соціальних і політичних форм та історія соціально-політичних доктрин⁷⁵.

Така майбутня структура засвідчує як традиційну орієнтацію на класичні позитивістські дослідницькі стратегії (приміром, звісний поділ на соціальну статичну й динамічну!), так і на епістемологічні взірці у річищі соціологізації історії. Тож у текстах М. Грушевського міжвоєнної доби дедалі частіше йдеться про змагання / чергування колективного й індивідуального.

«Все яснійше се стає мині всякий раз, коли від біжучих фактів перехожу до студій соціальної еволюції в минулому. Все більш укріплююся в *переконанню про рішачучу роль в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других*», – відзначає автор⁷⁶. Саме з цієї царини походять зацікавлення М. Грушевського тими «колективними уявленнями», котрі вивчали французькі соціологи, зокрема Е. Дюркгайм та Л. Леві-Брюль.

Колективістський та еволюційний лейтмотиви утворюють той підмурок, на який спираються дослідницькі практики М. Грушевського, пов'язані з соціологізацією історії. Зокрема, його студія має промовистий підзаголовок – генетична соціологія. Останній нагадує назву другого тому соціологічної праці М. Ковалевського⁷⁷, котру свого часу прорецензував М. Грушевський⁷⁸. Зауважимо, що й появу самого терміна «генетична соціологія», принаймні, на обширах імперії Романових пов'язують зі студіями М. Ковалевського.

Дослідницькі, педагогічні та громадсько-культурні практики М. Ковалевського, зокрема участь М. Грушевського у викладах Російської вищої школи суспільних наук у Парижі (він прочитав 14 лекцій у квітні – травні 1903 р.)⁷⁹, справили значний вплив на соціологічні зацікавлення українського історика⁸⁰. Тим більше, що цей вільний навчальний заклад, спроектований на кшталт низки аналогічних інституцій, які постали у великих європейських містах кінця ХІХ ст. (Брюссель, Мілан, Париж, Стокгольм та ін.), водночас відігравав і роль опозиційного політичного клубу.

У лютому 1903 р. у Російській вищій школі суспільних наук, себто за кілька місяців до лекційного курсу М. Грушевського, з публічними промовами виступав В. Ленін. Того ж року серію лекцій із теорії класової боротьби прочитав один із лідерів Партії соціалістів-революціонерів В. Чернов. З-поміж лекторів вищої школи були такі відомі політичні діячі і вчені, як-от Ф. Вовк, І. Лучицький, П. Мілюков, П. Струве, М. Туган-Барановський та ін. Таким чином, у Російській вищій школі суспільних наук були репрезентовані практично всі провідні соціологічні і політичні візії початку ХХ ст.

Загалом погляди М. Ковалевського, котрого М. Грушевський розглядав як ученого, що «здобув собі ім'я в соціологічній науці своїми дослідками по історії суспільного побуту, і не раз звертався до освітлення з загального соціологічного становища ріжних фактів і сторін східньо-слов'янського життя і його історії»⁸¹, були у певних аспектах досить близькими автору «Історії України-Руси». Наприклад, відома теза М. Ковалевського про те, що немає єдиного соціального чинника, котрим можна пояснити розмаїття суспільного життя⁸², перегукується з дослідницькими устремліннями українського вченого на ниві факторного підходу. Адже М. Грушевський тримався думки, про різні конфігурації та способи взаємодії / перехрещування факторів у різні епохи національної історії.

Крім того, М. Грушевський неодноразово згадував М. Ковалевського на сторінках «Початків громадянства (генетична соціологія)»⁸³. М. Яворський навіть уважав, що М. Грушевський зробив великий внесок у розвій «теорії родової організації», котру обстоював М. Ковалевський⁸⁴.

Показовими видаються й роздуми М. Грушевського про «генетичну соціологію». На його думку, таку соціологію можна назвати «соціологією історичною, бо узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних прикмет, більш або менше спільних всьому людству»⁸⁵. Водночас він уподібнював «генетичну соціологію» до археології як «передісторичної науки», себто сприймав її як історію окремих суспільних форм. Зокрема, історик обстоював думку, що «генетична соціологія, розсліджуючи початки соціальної організації, звертається до старинних літературних пам'яток, а ще більше (останніми часами особливо) – до матеріялів етнологічних: до студій над народами, які зістались на низших, так би сказати – перед-історичних ступенях культури і соціального життя»⁸⁶.

Схожої думки трималися й інші дослідники, зокрема російський історик і соціолог М. Карєєв, який уважав, що генетична соціологія спирається здебіль-

шого на етнографію⁸⁷. Подібне визначення «генетичної соціології» подав і більшовицько-марксистський опонент М. Грушевського – М. Яворський⁸⁸.

Відзначимо, що дехто з сучасних науковців розглядає генетичну соціологію як основу філософії історії М. Грушевського⁸⁹.

Така літературна й етнологічна підоснова соціологічних практик М. Грушевського була зорієнтована, з одного боку, на звільнення істориків та загалом гуманітаріїв від метафізичних орієнтирів та передумов, які мали заступити дослідницькі стратегії на основі всеохоплюючого емпіризму з широкими компаративними інтенціями. З другого боку, вона підважувала, ба навіть відхилила тотальне перенесення ідеї детермінізму до царини соціальних відносин зі сфери природознавства, хоч і заперечувала неоромантичну чи стару романтичну апологію волюнтаризму та людських почувань.

На думку М. Грушевського, *«сучасна історіографія відкидає рішучо такий крайній індивідуалізм (культ героїв Т. Карлейля. – Авт.), і взагалі сучасні соціальні науки стоять на ґрунті “детермінізму” – обмеженості людської волі й залежності її від оточення (milieu (фр. оточуюче середовище. – Авт.), себто від даних обставин життя і його генетичного розвитку»*⁹⁰. Втім, визнаючи певну зумовленість та каузальність історичного буття вчений прагнув уникнути інших крайнощів, зокрема піднесення й апології детермінізму у вигляді т. зв. «законів» суспільного розвитку. До того ж, така трансформація суперечила дослідницьким практикам М. Грушевського як історика, котрий, передусім, орієнтувався на багатоманітність і мінливість фактографічного світу історії.

Виглядає, що навіть більш-менш виразне каузальне представлення історії М. Грушевський уважає доволі релятивним, себто підпорядкованим певним дослідницьким завданням. *«Всю складність і змінливість соціального процесу дуже тяжко підвести під які-небудь прості і елементарні закони, хоч би емпіричного характеру. – зауважує учений. – Навіть внутрішню необхідність в змінах і наступствах різних соціальних форм можна признавати тільки релятивною і умовною – оскільки тенденції одної категорії соціального життя не нейтралізуються, чи не змінюються вмішанням другої тенденції, або регулятивної діяльності людської волі»*⁹¹. М. Яворський зауважив у своїй рецензії, що автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» відкидає «закономірність історичного розвитку»⁹².

Більше того, М. Грушевський розмірковує щодо правомірності уподібнення людського, точніше соціального життя до механічних чи органічних взірців. *«Передусім повстає питання, чи людське життя взагалі може бути зведене до таких механічних взаємовідносин і залежностей, які помічаються в природі неорганічній або органічній»*, – відзначає історик⁹³. Якщо взяти до уваги те, що автор неодноразово репрезентує національне життя у вигляді «органічної цілісності» на сторінках «Історії України-Руси» та інших праць, хоч і уникає очевидних перегинів у застосуванні такого підходу, то наведена сентенція свідчить про помітну еволюцію його поглядів.

Зрештою, соціологічна студія М. Грушевського рясніє застереженнями й коментарями щодо спроб спростити соціальну еволюцію, зокрема на ниві дарвінізму і марксизму. Причому марксизм історик сприймав як оригінально скомбіновану з дарвінізмом та позитивізмом «могутню еволюційну концепцію», що спиралася на «матеріалістичне розуміння історії Маркса і “марксистів»»⁹⁴. На його думку, *«соціальна еволюція в своїх початкових стадіях показала незмірно складнішою, ніж собі уявляли прихильники надто упрощеної морганівсько-енгелівської схеми»*⁹⁵.

Зазначимо, що критики М. Грушевського вважали, що його «генетична соціологія» є студією *«повністю спрямованою супротив марксизму на захист буржуазної методології»*⁹⁶. А. Пісоцький закидав ученому первинність етнонаціональних засад у представленні минувшини, котре навіть назвав «національним фетишизмом». Зокрема, він висловив думку, що «поняття держави у нього (М. Грушевського. – Авт.) вкладається в формулу Єлінека, – “Держава – це корпорація людности на певній території, яка має первісну (самостійну, ні від кого не прийняту) зверхню владу». У цій формулі увесь державний фетишизм Грушевського, власне, фетишизм національний, вона є основною засадою усієї генетичної соціології Грушевського»⁹⁷.

Проте М. Грушевського цікавили не тільки витoki соціальної еволюції та ті колективні форми й уявлення, котрі її репрезентували. За великим рахунком, історик прагнув опрацювати всю соціальну та культурну площину, позаяк відводив чільне місце соціологічному підґрунтю у конструюванні національної минувшини з перспективи майбуття української науки. В одній із рецензій він зауважив, що *«соціальний процес інтересний незалежно від давности; міркою антикваря не можна міряти вартости етнографічних явищ»*⁹⁸.

Варто підкреслити, що М. Грушевський досить часто розглядав фольклорні й етнографічні матеріали, культурні явища та мистецькі твори у контексті соціального розвитку. Скажімо він відмічає, що *«весь культурний дорібок Єгипту, вся його господарська культура, величні будови, монументальні пам'ятки, се був результат соціального пресу»*⁹⁹.

Соціологічні устремління примушують М. Грушевського скорегувати свої погляди щодо компаративістики. Цим інструментарієм український учений активно, хоч і вкрай обережно послуговувався на сторінках «Історії України-Руси», зокрема здебільшого обмежувався фактографічною чи регіональною сферою. Окремі згадки про «порівняльну соціологію» у довоєнні часи були радше деклараціями про наміри історика, котрі простежуються на маргінесі його дослідницьких практик¹⁰⁰.

Натомість у текстах 1920-х років М. Грушевський висловлюється про застосування порівняльно-історичного методу для апробації окремих концепцій і теорій. Приміром, у його рецензії на працю російського соціолога К. Тахтарьова, котрого вважають послідовником М. Ковалевського, йдеться про відповідне осягнення феодалізму як стадії еволюції. «В курсі генетичної соціології феодалізм, як загальний соціальний ступінь, повинен бути випроваджений

порівняним соціологічним дослідом з даних ріжних країв і епох і тільки таким методом можуть бути усталені його типологічні риси. Так само і формація класової держави як соціологічний тип повинен бути даний не самою лише аналізою західньо-європейських відносин, а порівняним дослідом найбільш типових рис з ріжних епох і народів», – відзначає історик¹⁰¹.

Імовірно, такі настанови М. Грушевського постали під впливом дослідницьких практик західних учених, передусім В. Вундта, котрий спирався у своїй компаративістиці на багатоманітний, часто-густо строкатий історико-культурний матеріал, але все ж таки тяжів до стадіальної концептуалізації минувшини. Відтак автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» не тільки покликуюється на студії В. Вундта, а й згадує про його стадіальний поділ «людської культури та суспільности»¹⁰².

З цієї перспективи М. Грушевський розглядав буття «історичних народів», зокрема відзначав поважну роль культурних та соціальних трансформацій у переході від однієї до іншої стадії розвитку. «Се та дорога, котрою звичайно йдуть історичні народи на світання історії. Вона дуже часто застає їх в сім моменті переходу від родово-племінного життя до класової держави: історичні відомости про той чи інший народ починаються саме тоді, як сей внутрішній перелом в життю племені або дається взнаки його культурнійшим сусідам, або стає початком нового, культурнійшого життя, записаного в пізнійшій традиції – як формування класової держави у племені семітських, арійських, грецьких, германських, слов'янських, турецьких і т. ин.»¹⁰³.

Але М. Грушевський не міг ігнорувати й спадщину своїх українських попередників, зокрема М. Драгоманова. Недаремно протягом 1920-х років споглядаємо неабиякий інтерес М. Грушевського до творчого доробку М. Драгоманова, зокрема одне з видань УСІ було повністю присвячене цьому мислителю¹⁰⁴. Я. Дашкевич уважав, що такі зацікавлення М. Грушевського вмотивовувалися пропагандистськими мотивами, зокрема конструюванням істориком «політичної (соціалістично-революційної) генеалогії»¹⁰⁵, себто походили з царини громадсько-політичних практик.

Але М. Грушевський не міг оминати й компаративних практик М. Драгоманова. Зокрема, М. Грушевський, як і М. Драгоманов, відзначав, що «український матеріал і нині все ще зістається поза обрієм світового порівняного досліду. Дослідники світового обороту літературних і фольклорних тем не включають його в свої порівняння, бо український матеріал не публікується на світових мовах»¹⁰⁶.

Щоправда, на відміну від М. Драгоманова, М. Грушевський спирався не стільки на універсальні стадіальні засади компаративістики, скільки на сполучення емпіричної, стадіальної та типологічної підоснов у своїх дослідницьких устремліннях. З одного боку, він наголошував на емпіричній (фактографічній) доказовості порівняльних процедур, які мають бути поза «апріорним теоретизуванням»¹⁰⁷. Не випадково М. Василенко тримався думки, що основним здобутком автора «Історії України-Руси» є критична перевірка фактів і нове

висвітлення цілих історичних епох, зокрема доби Хмельниччини¹⁰⁸. Однак, з іншого боку, М. Грушевський уважав цілком прийнятним результатом компаративістики окреслення того чи іншого типу на ґрунті емпіризму як соціологічного чи культурознавчого концепту з виразним акцентуванням на конвенціональності такого дослідницького інструментарію.

Наприклад, розглядаючи «ірокезьку федерацію племен», яка з легкої руки Л. Моргана – одного з фундаторів теорії еволюціонізму перебувала у центрі тодішніх наукових зацікавлень етнологів, етнографів, соціологів, антропологів та істориків, М. Грушевський зазначає, що *«такий органічний, можна сказати – ідеальний розвій родово-племінної організації, як ми бачимо у північних Індіан, спеціально у Ірокезів, був власне явищем виїмковим, як чистий тип такого розвою»*¹⁰⁹. Така заувага мимоволі нав'язує зіставлення з «ідеальним типом» – славнозвісним поняттям-інструментом, що походить із соціологічної візії М. Вебера, котрий прагнув звільнитися від ціннісних суджень.

Схожі інтенції М. Грушевського споглядаємо як щодо української етніки, так і стосовно інших східнослов'янських націй. «Студіюючи порівняно-історичною методою побут ріжних частин сеї складної системи етнографічно-побутових угруповань, ми дістаємо можливість очищати більш архаїчні типи (поліські і карпатські) від сторонніх впливів і наверстовань і знаходити в них те, що може вважатися *архетипом старого укр. життя*», – стверджує історик¹¹⁰.

У наведеній цитаті М. Грушевський уживає поняття «архетип», яке відносять до аналітичної психології К.-Г. Юнга. Зазвичай цей термін застосовують для позначення первинного образу, початкової форми, котра належить до первісного чи зародкового шару уявлень колективного позасвідомого. Зазначену дефініцію М. Грушевський використовує і на сторінках «Історії України-Руси», передусім, щодо аналізу фольклорного матеріалу та свідчень, які містяться у ньому¹¹¹.

Звісно, М. Грушевський і раніше послуговувався типологічним методом у своїх дослідницьких практиках на ниві археології й етнології¹¹². Впродовж 1920-х років він наближається до комбінації компаративного та типологічного підходів, яка ґрунтується як на широкому, точніше всебічному емпіризмі, так і на соціологізмі та психологізмі, переведених на культурно-історичне поле. Методологічними орієнтирами на цьому шляху українському історикові слугували не тільки праці В. Вундта, а й славнозвісні студії Л. Леві-Брюля, присвячені примітивному мисленню.

На думку французького соціолога, примітивність – це не стадія, а тип розвитку, точніше особливий спосіб мислення, відмінний від європейського! Він навіть вважає, що засобами «цивілізованих» (світових) мов не можливо подати адекватну характеристику примітивного мислення, залишки якого зберігаються і у сучасному суспільстві.

Зауважимо, що М. Грушевський називав студію Л. Леві-Брюля про примітивне мислення (1922) «епохальною книгою» на теренах європейської соціогуманітаристики¹¹³. Зокрема, більшовицькі опоненти М. Грушевського закидали

йому та його учням надмірне захоплення етнографізмом, зокрема прелогізмом, магією та обрядовістю, замість того, щоб студіювати культурні процеси часів революції 1905 р. та жовтневої пролетарської революції 1917 р.¹¹⁴

Вихідний концепт Л. Леві-Брюля пов'язаний із поняттям «колективні представлення», що постало на теренах Паризької соціологічної школи Е. Дюркгейма. Більше того, специфіку первісного способу мислення Л. Леві-Брюль убачав у колективних уявленнях, які відіграли засадничу, ба навіть визначальну роль у житті первісної людини. Так постала його знаменита теза про імперативність та суперечливість колективних уявлень за доби примітивного суспільства, котрі він охрестив «прелогічним мисленням».

Прикметною рисою «прелогічного мислення» (часом його помилково вважають алогічним!), на думку французького соціолога й етнолога, є ігнорування суперечностей, які повсякчасно проступають у первісній міфології¹¹⁵. Відтак первісна людина оперує не поняттями як смисловими одиницями, а колективними уявленнями! Натомість сучасна людина, за візією Л. Леві-Брюля, послуговується інтелектуальним чи пізнавальним типом мислення, котре вирізняється, передусім, логічністю, раціональністю та каузальністю.

Загалом учений уважав, що зміст і спрямованість «колективних представлень» залежить від того, в якій соціокультурній системі вони циркулюють. Приміром, примітивні уявлення про природу й навколишній світ є дифузними, розмитими, позаяк співіснують із надприродним світом, який позбавлений звичної для сучасної людини каузальності¹¹⁶.

Студія Л. Леві-Брюля про примітивне мислення вважалася знаковою роботою у міжвоєнній європейській соціогуманітаристиці, хоч і наслідувала позитивістські традиції. Проте сам автор концепції «прелогічного мислення» на схилі життя поступово переглядав і, врешті-решт, майже відмовився від цієї візії. Однак, праці Л. Леві-Брюля справили значний вплив на формування аналітичної психології К.-Г. Юнга. До того ж, Л. Леві-Брюль оперував досить близьким поняттям, яке нагадувало термін «архетип», що побутує у текстах М. Грушевського 1920-х років.

Останній у публікаціях міжвоєнної доби неодноразово згадує про «прелогічне мислення», зокрема розмірковує про впливи колективізму на формування «прелогічного світогляду»¹¹⁷. Водночас М. Грушевський відзначає «недостачу в примітивнім мишленню понять каузальности в нашім розумінню, – заступлених в нім тим, що Леві-Брюль називає законом “*партиципації*», причетности (*іраціональних – на наш погляд – зв'язків, які існують в примітивній уяві між різними родами предметів і явищ*)»¹¹⁸.

Та й у студіях доньки М. Грушевського – Катерини термін «прелогічне мислення» вживається як один із найважливіших інструментів для студіювання примітивного суспільства¹¹⁹. Тож дослідниця акцентує увагу на самих підставах первісного чи «прелогічного» мислення¹²⁰.

В етнологічному огляді 1927 р. зазначалося, що «первісне думання» стало однією з «центральных проблем людської культури в дослідях низки шкіл –

Боаса, Фрейда, Дюргейма та Леві Брюля й инш. Саме популяризації цих дослідів і присвячено, напр[иклад], книжку К. Грушевської – «З примітивної культури» – найспеціальнішу етнологічну працю, що з'явилась тепер в укр[аїнській] літературі»¹²¹.

Праці Л. Леві-Брюля надали нового імпульсу і навіть істотно розширили предметне поле для розмірковувань й устремлінь М. Грушевського щодо опозиції колективне / індивідуальне на історичній авансцені. Скажімо, у рецензійному огляді 1924 р. український історик досить докладно реферує погляди Л. Леві-Брюля щодо «колективістичної» підоснови «прелогічного мислення» і, заразом, протиставляє його способу буття сучасної людини.

«Мисль і уява її (первісної людини. – *Авт.*) опанована “колективними представленнями», цебто толкуваннями своїх вражінь (перцепцій), даними традицією того колективу, в котрім вона живе і нероздільною, неіндивідуалізованою частиною котрого себе уявляє. Ці представлення перейняті ідеєю таємничої і “містичної» причетности (партиципації), що проходить через усе її мишлення. До розумування чи теоретичного мишлення вона взагалі має відразу (неохоту) і в її інтелекті переважає емоція. В протиставленню нашому раціоналістичному й індивідуалістичному інтелектуальному життю, це життя м і с т и ч н е, е м о ц і о н а л ь н е, к о л е к т и в і с т и ч н е (розбив М. Грушевського. – *Авт.*)», – наголошує автор¹²².

У світлі «прелогічного мислення» й колективних уявлень М. Грушевський розглядає т. зв. «ману» – надприродну силу, котру приписують людям, звірям, духам та об'єктам у віруваннях народів Мікронезії і Полінезії. Зокрема, він зауважує, що «“мана» дійсно являється живим і реальним відбиттям *примітивного поняття про космічну силу, чи життєву енергію, яке характеризує відносини людини до доохресного світу, – як тотем означає її відносини до людського колективу*»¹²³.

У широкому сенсі така рецепція візії Л. Леві-Брюля у текстах М. Грушевського, хоч і вписувалася у загальне річище соціологізації історії, зорієнтованої на традиції Паризької соціологічної школи, проте робила суттєву поступку інтуїтивним та ірраціональним компонентам мислення. Тим більше, що «колективні уявлення» у представленні Л. Леві-Брюля помітно відрізнялися від інтерпретацій і тлумачень Е. Дюркгайма.

Однак, М. Грушевський прагнув представити колективне / індивідуальне у широкій історичній перспективі, часом навіть ширше аніж Л. Леві-Брюль. Зокрема, він поділяв «соціальний розвій людства» на дві великі доби – родово-племінну та державно-політичну¹²⁴. Зауважимо, що такий поділ спирався як на вирізнення відмінних форм громадської організації, так і на окреслення різних способів мислення! Причому авторське маркування репрезентоване у вигляді опозиції колективного до індивідуального.

Та М. Грушевський не тільки обстоює думку про «зв'язок сього “прелогічного» мишлення з колективізмом громадського життя» первісної людини¹²⁵, а й акцентує увагу на окремішності «сього колективу, що творить, в очах

примітивного, зовсім замкнений і самозадоволений світ, так що супроти дохресного світу він являється самостійним “мікрокосмом” в повнім значінню того слова»¹²⁶. Водночас український історик уважає, що саме руйнація примітивного чи «егалітарного колективізму», котрий заступає соціальна диференціація, відіграє роль визначального чинника в еволюції життя громади, себто у переході суспільства від племінної до державної організації.

«Нерівність всестороння – економічна, психологічна, соціальна займає місце такої ж всесторонньої егалітарности племінного брацтва, яке виховувалось всіми засобами племінного життя. *Егоїстичний принцип вигоняє солідарність. Індивідуалістичний спосіб думання бере перемогу над колективістичним*», – підкреслює вчений¹²⁷.

М. Грушевський вказує на «індивідуалістичну природу» самої державної влади, котра підважує, витісняє і, врешті, посідає місце колишніх родоплемінних структур. «З становища концентрації, скріплення й інтенсифікації влади її індивідуалізованне без сумніву більш доцільне. *Індивідуальність може краще об'єднати різнородні елементи влади (релігійні, воєнні, економічні), зв'язати, злити в однім акті своєї волі та використати його енергію якнайповніше*», – зазначає історик¹²⁸.

З аналогічної перспективи М. Грушевський розглядає навіть знакові історичні епохи, зокрема протиставляє колективізм середньовічної доби крайньому індивідуалізму нового часу. Наприклад, він тримається думки, що давньоримська спадщина, передусім, «*індивідуальне право, вироблене клясовим устроєм Римської республіки і обгострене до крайности – власности римського громадянина, голови і владики патріархальної родини. Се право, прийняте в основу своєї політики двома великими факторами нового європейського життя – церквою і монархією, розложило і знищило колективістичні форми середньовіччя і стало підвалиною нового соціального, індивідуалістичного строю*»¹²⁹.

У відповідному дусі М. Грушевський репрезентує й оцінює тодішню сучасність. У передмові до «Початків громадянства (генетична соціологія)», котра підписана 1 травня 1921 р., автор зауважує: «Добу, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції против індивідуалізму і клясовости новішого “цівілізованого ладу» та *повороту до колективізму і солідарности*»¹³⁰.

Схожі думки побутують і у доповіді М. Грушевського, присвяченій УСІ, в якій він наголошує, що «в сей час глибокого соціального перелому більш, ніж коли-небудь, *потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськім пожиттю і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються*»¹³¹.

М. Сумцов, який прорецензував соціологічну студію М. Грушевського за кілька тижнів до своєї смерті (1922), досить точно схарактеризував ті суперечливі враження, котрі вона збуджувала в українських інтелектуалів, вихованих у дусі старих позитивістських традицій. «*Кінець кінцем життя людности*

виглядає ніби той калейдоскоп. З одного боку, це цікаво, а з другого – тут криється джерело для втоми, бо усі початки і кінці настільки переплутані, що для генезиса в соціології не вистачає ґрунту. – пише М. Сумцов. – Автор схиляється до думки, що в житті панує неустанна конкуренція індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування то одних, то других. Поступ, реакція однаково гинуть в якому-то ритмові без кінця і краю. Може, воно так і є, так і треба, може холодна наука це все затвердить запевне, але цей ритм виходе якимсь безцільним, сліпим, неборним, нудним. Можливо, що він і відповідає питанням суворого наукового досліду, але не задовольняє питаннів чулого серця і не піднімає запинала з загадкової майбутности. В буйних хвилях ритму гине ідея поступу»¹³².

Вищезгаданий В. Юринець уважав, що ритміка М. Грушевського, хоч і досить віддалено, споріднена зі знаменитою циклічною теорією О. Шпенглера¹³³. Натомість В. Липинський, який сприймав цю роботу зі становища неоромантика та теоретика-консерватора, був більш категоричним в оцінці соціологічної студії М. Грушевського, котру схарактеризував як цінну працю «по зібраному в ній матеріялові і баламутній по зроблених з нього виводах»¹³⁴.

Так чи інакше, наведені спостереження М. Сумцова відображають ще одну засадну метаморфозу у тогочасних поглядах М. Грушевського, котрий був незаперечним прихильником стадіальної репрезентації історії, проте поступово схилявся до ідеї ритмічного представлення минувшини. Відтак історик дедалі частіше обстоював думку про чергування й змагання Колективного й Індивідуального, котра якщо і не підважувала стадіальний поділ минувшини вповні, то, принаймні, доповнювала його і помітно корегувала.

Недаремно у своїх компаративних процедурах М. Грушевський послуговується вже не тільки засадами стадіальності та емпіризму, а й типології. Отож у його текстах міжвоєнної доби поважне місце посідає думка про певний тип розвитку, хоч стадіальне міркування також залишається досить популярним інструментом. До того ж, типологічний метод, але на іншій стильовій основі, активно вживав у дослідницьких практиках В. Антонович – наставник М. Грушевського, котрий мав солідні наукові зацікавлення на ниві французької антропології й етнології кінця ХІХ ст.

У «Початках громадянства (генетична соціологія)» М. Грушевського споглядаємо й низку інших концептів (органіцизм, солідарність, енергія та ін.), якими історик активно вживав у своїх працях довоєнної доби. У соціологічній студії 1921 р. автор не тільки переосмислює ці терміни-інструменти, а й прагне висвітлити їх у контексті змагання / чергування Колективного й Індивідуального на історичній сцені.

М. Грушевський відзначає, що «умовою успішного розвою соціяльного життя і самозаховання соціяльних організмів – народів, націй, являється наростання в даній, черговій соціяльній формі, в її диференціації, позитивного змісту форми наступної, їй антогоністичної»¹³⁵. Крім того, він специфікує й означає відмінні види солідарності, котрі виявляються у суспільності протягом різних історичних

епох. Приміром історик зазначає, що виховання «корпоративної і національної солідарності» потребує концентрації «організаційної енергії народу»¹³⁶, пов'язує походження соціальної диференціації й конфліктів інтересів із руйнацією «родово-племінної солідарності»¹³⁷ тощо. Відзначимо, що Е. Дюркгайм розглядав солідарність як вислід колективного зв'язку, що притаманний як традиційному (механічна солідарність), так і модерному (органічна солідарність) суспільству.

М. Грушевський розмірковує про трансформацію колективних та індивідуальних уявлень і на сторінках «Історії України-Руси», зокрема за часів Хмельниччини. «Без сумніву се велике, ні з чим не зрівняне потрясення, пережите українським громадянством, викликало велике піднесення самопочуття – індивідуального і колективного», – наголошує історик¹³⁸. М. Кордуба слушно відзначав ту важливу роль, котру відіграло представлення масштабних колективних чи масових явищ у студіях М. Грушевського, зокрема у його «Історії України-Руси»¹³⁹.

Водночас М. Грушевський вказує і на той злам, що стався у світовідчужаннях й уявленнях «пересічної людини» за часів Хмельниччини, що відображала метаморфози колективної свідомості. На його думку, «перед *“простим чоловіком” простелилась можливість переходу в ряди “лицарства”, промоції на уряди в міру енергії, здібности і заслуг, без передумов уродження, протекції, богацтва і виховання*»¹⁴⁰.

У подібному дусі М. Грушевський розглядає й трансформації білоруської національної свідомості ХІХ – початку ХХ ст. «Поняття Білоруси існувало як поняття географічне, а не національне. – підкреслює автор. – Тільки з тим як явилися тенденції перетворити етнографічну статистику Білоруси в динаміку національного життя, народню мову, етнографічні і побутові особливості зробити знаряддям культури вищого порядку – *все се набрало значіння національних прикмет, виявів білоруської національності, і в будову її пішли й історичні традиції*»¹⁴¹.

Певна річ, соціологізація історії актуалізувала і низку інших дослідницьких пропозицій, які не міг оминати цей визначний український інтелектуал, передусім культурознавчі й етнологічні перспективи, пов'язані зі студіюванням духовної та матеріальної культури народу/нації. Видається, що саме у руслі цих наукових інтенцій постав самобутній субпроект М. Грушевського – «Історія української літератури», задум якої визрівав ще на початку 1900-х років. Імовірно, що ця праця виникла як своєрідне доповнення до великого тексту – «Історії України-Руси».

Загалом історію письменства М. Грушевський уявляв як минувшину «української красної словесності», точніше «всякої *словесної творчості*»¹⁴² з перспективи творення колективних уявлень, зокрема соціального розвою. Зауважимо, що його соціологічні інтенції поділяла, а можливо й підживлювала К. Грушевська, котра у своїй працях запропонувала соціологічний підхід для висвітлення та тлумачення українського героїчного епосу¹⁴³.

Зрештою, означення «історії літератури», висунуте М. Грушевським, кардинально розширювало потенційні пласти джерельного матеріалу, котрий залучався для всебічного відтворення й осягнення еволюційного процесу на соціологічній підоснові. Низка рецензентів одноставно звернула увагу на вживання «соціологічного методу» в «Історії української літератури» М. Грушевського.

Скажімо, В. Перетц відзначав, що у «новій праці підставою для розуміння літературної еволюції являється еволюція соціальних взаємовідносин, але на тлі їх головним об'єктом уваги історика стало художнє слово в його розвитку»¹⁴⁴. Подібну думку обстоював і В. Марковський, який стверджував, що у «працях М. С. Грушевського завжди є той соціологічний підхід, який тільки і являється єдиним можливим методом, щоб правдиво висвітлити літературні явища»¹⁴⁵.

Натомість В. Дорошенко у коротенькій бібліографічній замітці назвав приклади вживання «соціологічного методу» щодо визначення хронологічної належності пам'яток словесної творчості, особливо у першому томі «Історії української літератури» М. Грушевського, своєрідними «*ересями*» посеред численних влучних спостережень та тлумачень¹⁴⁶.

Таким чином, первісний проект великого тексту М. Грушевського не тільки суттєво розростався, а й потребував істотної, навіть докорінної переробки самої конструкції, закладеної ще в дусі класичного універсалізму другої половини XIX ст. Однак, соціологізація історії за версією Паризької наукової школи підштовхувала автора «Історії України-Руси» не до стиснення й ущільнення тексту, а, навпаки, до його розширення, позаяк передбачала студіювання нових сегментів і навіть цілих площин минувшини. Відтак етнологічна та культурознавча пропозиції нав'язували М. Грушевському дослідницькі практики, скеровані на широке опрацювання нових фактографічних зрізів минувшини, себто вели до «обростання» первісної конструкції новими, доповнюючими зрізами.

Згадаємо вищезгадану студію В. Вундта з його порівняльними інтенціями на ниві «словесної творчості» чи праці з первісної культури Л. Леві-Брюля, котрі іманентно тяжіли до компаративного й типологічного інструментарію, проте зберігали традиції докладного фактологічного опису культурних та соціальних явищ, процесів і подій. Практичне переведення таких настанов до «Історії України-Руси», тим паче з обсягу козацької доби, від якої відклалося і збереглося значно більше джерел, порівняно з попередніми періодами, спричинилося до того, що М. Грушевський, за спостереженням О. Пріцака, «потопає в матеріалі»¹⁴⁷.

Втім, подібні проблеми побутували і у згаданому десятитомнику В. Вундта, в якому авторські концепти немовби розмиваються величезною масою фактографічного матеріалу. З цієї перспективи постає навіть своєрідна аналогія між багатотомниками М. Грушевського та В. Вундта.

Дехто з критиків М. Грушевського навіть іронізував щодо «Історії України-Руси» як його «улюбленої безконечної» праці¹⁴⁸. Водночас сучасні дослідники тримаються думки, що у дослідницьких практиках М. Грушевського дослідник-історик все ж таки домінує над ученим-соціологом¹⁴⁹.

Отже, протягом 1920-х років М. Грушевський дедалі більше перетворюється з «критичного» позитивіста з іншими стильовими включеннями на своєрідний тип соціологізуючого історика-емпірика. Більше того, соціологічні «експерименти» підштовхують ученого до суттєвого розширення предметної області історичних студій із національної та соціальної царини до культурознавчої й етнологічної сфер української минувшини.

У міжвоєнну добу М. Грушевський більш розважливо і критично, а подекуди навіть скептично ставиться до стадіального й органічного представлення історичного процесу, котре вважає умовним та у багатьох випадках конвенціональним. Але еволюційний канон й надалі посідає поважне місце у його концептуалізації, хоч він дедалі більше відходить від однолінійної репрезентації світу історії і поступово наближається до багатолінійного представлення суспільного розвитку (чергування та змагання колективного й індивідуального, визнання різних типів мислення примітивного чи «прелогічного» і сучасного, відхід від європоцентричного бачення світу та ін.).

Помітних трансформацій зазнали й дослідницькі стратегії М. Грушевського. Зокрема, соціальний дискурс історика сягнув такого масштабу, що змагався, а іноді жорстко конфліктував із національним дискурсом, який досі був домінуючим у його історичному письмі. Причому трансформація соціального дискурсу розгорталася, переважно, за рахунок репрезентації «колективних уявлень» на ниві словесної творчості та духовної культури, якими оперував М. Грушевський. Такий підхід різко контрастував із тотальним економічним детермінізмом і апологією класового підходу з його суцільною редуцією багатоманітності минувшини до вульгарно-універсальної більшовицько-марксистської схеми, що неминуче мало спричинити ідеологічну конфронтацію на обширах тодішньої української соціогуманітаристики.

Звичайно, реакції М. Грушевського на інтелектуальні й культурні виклики міжвоєнного світу помітно збільшували частку інтуїтивних та ірраціональних компонентів у його стилі мисленні, котрий спирався на критично-аналітичний, доказовий ідеал науковості, який убачався у монументальному проекті «Історії України-Руси». Але сцієнтистські «запобіжники» залишалися досить потужними у стильовому профілі М. Грушевського. Відтак він украй скептично, обережно й вибірково сприймав інтелектуальні впливи неокантіанства та неоромантизму. Натомість історик віддавав перевагу соціологізації минувшини за версією Е. Дюркгайма й Л. Леві-Брюля, «психології народів» В. Вундта, які дозволяли модернізувати позитивістські дослідницькі стратегії у руслі представлення буття «колективної людини» та світу її уявлень, проте обмежували введення ірраціональних елементів, що часто-густо розглядалися як гіпотетичні.

Україна-Гетьманщина та Запорозька Січ у світлі теорії «єдиного процесу» М. Слабченка

М. Слабченко з'явився на авансцені українського історіописання ще у довоєнний час як інтелектуал із лівацькою орієнтацією (член Революційної української партії, УСДРП, згодом – прихильник лівих-есерів «боротьбистів») та виходець із робітничих низів – від дитинства він працював у підземеллях одеських каменярень¹⁵⁰. Велику чи навіть вирішальну роль у формації М. Слабченка як історика відіграв І. Линниченко – учень В. Антоновича, котрий по-батьківському ставився до початкуючого дослідника¹⁵¹. М. Рубінштейн, який у молоді роки досить близько контактував із М. Слабченком, однозначно називає останнього учнем І. Линниченка¹⁵².

Зазначимо, що І. Линниченко спричинився до становлення цілої низки самобутніх учених – І. Бондаренка, М. Рубінштейна, М. Слабченка та ін.¹⁵³ Більше того, побутує думка, що М. Слабченко розглядав свої дослідницькі та педагогічні практики 1920-х років як «нову фазу розвитку одеської школи істориків І. Линниченка»¹⁵⁴. Проте ще за студентських років М. Слабченка вирізняли помітні устремління на ниві українського життя, зокрема від 1907 р. він передплачував часопис «Літературно-науковий вістник»¹⁵⁵.

Видається, що зацікавлення соціальною та правничою площинами минувшини М. Слабченко немовби «успадкував» від І. Линниченка. Згадаємо, скажімо, докторську дисертацію І. Линниченка «Риси з історії станів у південно-західній (Галицькій) Русі», котру він захистив у Київському університеті Св. Володимира (1894).

Помітну роль в інтелектуальній біографії М. Слабченка, хоч і меншою мірою, відіграв і Д. Багалій¹⁵⁶. До того ж, протягом 1920-х років останній дедалі більше мігрував на простір «масової» історії і навіть уважав себе прибічником «економічного матеріалізму». Тому він досить співчутливо ставився до нових спроб репрезентації української історії з опертям на соціологічне підґрунтя, котрі побутували у текстах О. Оглоблина, М. Слабченка та ін. Заразом Д. Багалія розглядають як опікуна й благодійника одеського вченого впродовж 1920-х років¹⁵⁷.

Вочевидь, слід взяти до уваги й особливості соціо- та етнокультурних теренів Одещини – імперської окраїни з космополітичними та полікультурними настроями, котрі продукували досить специфічну інтелектуальну атмосферу на початку ХХ ст. «Одеса серед українських міст завжди займала трохи відокремлене положення: й віддаленість від таких центрів, як Київ чи Харків, і молодість університету, й торговельний характер та різнонаціональність міста й др. причини до певної міри сприяли до ізольованості Одеси як українського центру. Зате *ні в одному місті України не можна було здибати такої боротьби інтересів, як в Одесі*», – відзначав М. Слабченко¹⁵⁸.

Варто згадати і наукове стажування одеського історика у Школі права університету Сорбонна (Париж) протягом 1911–1912 рр., завдяки якому він спізнався як із французькими соціалістами та тамошніми політичними емігрантами з імперії Романових, так і з досягненнями й новаціями західно-

європейської соціогуманітаристики¹⁵⁹. Відтак у текстах сучасних науковців побутують навіть спроби провести певні паралелі між спрямуванням студій М. Слабченка, виданих протягом 1920-х років, та соціальною історією знаменитої французької школи «Анналів»¹⁶⁰.

Загалом М. Слабченко належав до інтелектуалів із неабиякою творчою уявою й інтуїцією і, заразом, розмаїтими та масштабними дослідницькими устремліннями. Ю. Шаповал наслідуючи Н. Полонську-Василенко навіть називає одеського історика «фантазером», хоч і у лапках!¹⁶¹ Ще у дореволюційні часи М. Слабченко майже відразу виявив себе як людина нестримної, запальної, вибухової й ексцентричної вдачі, якій властиве тонке мистецьке світосприйняття і схильність до соціологічного представлення й потрактування минувшини. Недаремно вже перша студія початкуючого історика – «Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)» (Одесса, 1909) містить чимало відповідних пасажів.

Скажімо, одна з провідних тез у праці М. Слабченка скерована супроти стадіальної конструкції італійського соціолога А. Лорія щодо представлення історичного життя колоній від стародавніх часів до тодішньої сучасності як низки послідовно зумовлених фаз. На його думку, колонізація українських земель однозначно спростовує цю концепцію¹⁶². Натомість молодий дослідник наслідує підходи М. Ковалевського, котрий украй скептично ставився до апології суцільного економічного детермінізму у суспільних науках, який побутував у візії А. Лорія, хоч і визнав домінуючу роль матеріальних та господарських чинників¹⁶³. Ідеї М. Ковалевського простежуються і у пізніших студіях одеського вченого¹⁶⁴.

Водночас М. Слабченко досить вільно оперує поняттями колонія і метрополія, класи та класова боротьба у своїх дореволюційних текстах¹⁶⁵. Він навіть обстоює думку про «конструювання українського населення» за польським державним зразком, що, з одного боку, спричинилося до поширення кріпосного права, а, з іншого боку, – «виборного начала», котре визнавала шляхта¹⁶⁶. За його візією, соціокультурна підоснова українських земель виступала не тільки як формуючий чинник соціальних та економічних відносин, а й циркулюючих правових практик – кріпосне право, німецьке (магдебурзьке) право, копа як «спрощене віче» і козацьке самоуправління.

Власне, «Малорусский полк...» являв собою першу спробу М. Слабченка представити історію права XVII–XVIII ст. на соціологічному підсонні, себто віднайти зв'язок між соціальною, економічною й правовою сферами тодішнього українського життя. Наприклад історик уважав, що відповідно до того «як Україна у фінансово-економічному відношенні занепадала, вона все сильніше юридично зближувалася з Великоросією»¹⁶⁷.

Чимало схожих зауваг і спостережень М. Слабченка розкидано по всьому тексту «Малорусского полка...». Зокрема, учений розглядає Зборівський договір 1649 р. як розв'язання «малоруського питання зі *станової точки зору*»¹⁶⁸ й означає «великого кресового поміщика» як енергійного фундатора кріпосного

права¹⁶⁹. Заразом він вважає, що бунчукові товариші так і не склалися у «*солідарну компактну групу*», попри міцне фінансове становище та успішне змагання за владу з місцевими полковниками¹⁷⁰.

Схожі устремління споглядаємо і в іншій довоєнній студії М. Слабченка – «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.», в якій історик прагне співвіднести господарські практики з цариною кримінального права. Він навіть пропонує своєрідну періодизацію історії Гетьманщини, до основи якої покладена ідея домінації господарських відносин, котра переноситься до сфери права. «Досі йшла мова про головні причини, які впливали на впровадження кримінальних заходів покарання у Старій Малоросії, причому у цьому відношенні вказувалося на *дві чи навіть три виразно відмінні одна від другої епохи*: доба до Самойловича, коли Україна являла собою мережу дрібних вільних господарств; епоху до Скоропадського, коли в гетьманщині з'явилися великі господарства, складався особливий державний вигляд Малоросії і демократизм відсувався на задній план, коли постали суворі заходи покарання, створені різним чином, і добу після Скоропадського, коли стали проникати до України загальноімперські порядки, загальноімперське кримінальне право й покарання», – наголошує історик¹⁷¹.

Зрештою, соціологічні інтенції М. Слабченка у царині історії права виплекали цілу низку напрочуд сміливих і самобутніх тез, які спричинили запеклу полеміку молодого історика з визначним ученим-правником М. Василенком. Його дружина – Н. Полонська-Василенко згадувала у споминах, що «Малорусский полк...» був досить слабкою працею¹⁷². Ще категоричнішим був М. Василенко, котрий тримався думки, що «на кожній сторінці в книзі д. Слабченка є або *необґрунтовані, або прямо фантастичні з наукового боку, виводи*»¹⁷³.

Гостру критику спричинила теза М. Слабченка про Україну-Гетьманщину як васальну державу¹⁷⁴. Натомість М. Василенко відмічав, що «справа юридичного відношення України і Москви ще не досліджена і представляє собою дуже важке наукове питання»¹⁷⁵. До того ж, останній тримався думки, що його молодий опонент досить вибірково і, водночас, не зовсім коректно оперує історично-правничою термінологією.

У полемічній відповіді своєму критику М. Слабченко пояснив, що «виставив свою теорію васалітету, засновуючись на листі Богдана ханові 1654, X, 29 й поглядах самої Москви (Полк, 27), котра *актом 1654 р. одкривала можливість витворення юридичного строю України*»¹⁷⁶. Причому загальна аргументація автора «Малорусского полка...» щодо обґрунтування задекларованої тези витримана більш у соціологічному, аніж у правничому дусі.

На думку М. Слабченка, Гетьманщина була державою, позаяк мала «*суму всіх елементів, вимаганих наукою для поняття держави*»¹⁷⁷. Щодо визначення форми державного устрою, то він обстоював тезу, що це була «*республіка, представительна, демократична, з безпосередньо-демократичними інститутами*, де нарід проявляє свою діяльність лише голосуванням в найважливіших випадках свого життя – в нас ради – *республіка, яка в XVII в. зробилась клясовою*, по термінології Єллінека (ор. с., 539, 529)»¹⁷⁸.

Втім М. Василенко вважав, що М. Слабченко тільки маркує минувшину правничими дефініціями, але здебільшого ігнорує тогочасні фактичні обставини. Відтак опонент молодого історика стверджував, що *«не можна підводити устрій України після Хмельницького під яку-небудь категорію сучасного державного права, бо устрій України зовсім ще не досліджений для цього»*¹⁷⁹. Аналогічні закиди М. Василенка споглядаємо й стосовно інших тез одеського вченого, зокрема про роль бунчукових товаришів, староства як адміністративні попередники устрою полків і т. п.

Однак, сучасні дослідники вважають, що тодішні підходи М. Слабченка щодо політичного й соціального устрою Гетьманщини та висвітлення її взаємин із Московією були більш адекватними, ніж погляди М. Василенка¹⁸⁰. Та полеміка М. Василенка і М. Слабченка відобразила не тільки відмінні підходи двох українських учених різних генерацій, а й зростаючий вплив соціологізації на дослідницькі практики гуманітаріїв початку ХХ ст.

Отже, у довоєнних текстах молодого історика споглядаємо у зародку цілу низку тих ідей і концептів, котрі повною мірою виявилися у його писаннях протягом 1920-х років з обсягу економічної минувшини й історії права України-Гетьманщини.

Ба більше, у своєму життєписі, написаному 31 січня – 1 лютого 1930 р. у в'язничних застінках, М. Слабченко доволі промовисто означає власне місце у тодішній українській соціогуманітаристиці. *«Я поклав підвалини для теорії укр[аїнського] права періоду Гетьманщини, я відкрив економічну історію України, я побудував нову історію України»*, – зазначає вчений¹⁸¹. Схожі пасажі споглядаємо і у листах М. Слабченка до І. Линниченка¹⁸².

Власне, першість М. Слабченка у розробці й концептуалізації економічної історії України-Гетьманщини визнавали і дослідники по той бік радянського кордону¹⁸³. Проте нині таке позиціонування М. Слабченка як ученого оцінюють по-різному. Зокрема, В. Маслійчук обстоює думку, що він прагнув посісти «нішу чільного історика соціально-економічних процесів в Україні»¹⁸⁴.

Зауважимо, що М. Слабченко не був поодиноким українським ученим, який прагнув поширити соціологічні підходи на царину історії права. Приміром, його молодший колега Л. Окіншевич кваліфікував свою студію «Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» як роботу з історії права і, водночас, наголошував на її соціологічній підоснові. Зокрема, він акцентував увагу на розділах, присвячених *«соціологічній аналізі й характеристиці соціального значіння інституту»*. Їх запроваджено, бо автор переконаний, що за юридичними схемами, установами, інститутами, нормами в історично-юридичній роботі, *треба спробувати навести ще й живе життя тої доби, в якій чинили й діяли ті чи інші установи чи норми та зв'язати їх із цим життям й оцінити їхню роль, вагу та значіння»*¹⁸⁵.

Ці устремління обох учених на соціологізацію минувшини помітив і досить цікаво прокоментував Б. Крупницький. «Тут можна назвати імена Л. Окіншевича

або М. Слабченка: перший користався нею (порівняльно-соціологічним методом. – *Авт.*) для роз'яснення деяких правничо-історичних проблем історії України, другий – для історично-економічних. Але це були початки, які в советських умовах не прийшли до повного вияву»¹⁸⁶.

Наріжний концепт найбільшої праці М. Слабченка «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» («Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны») спирається на тезу про українське господарство як «необхідну ланку у ланцюзі європейських господарств»¹⁸⁷. У іншому місці автор стверджує, що Стара Україна не була «самодостатнім замкнутим господарським організмом, але входила як одна зі складових ланок до європейського економічного концерту»¹⁸⁸.

О. Оглоблин – приятель й колега М. Слабченка і, заразом, досить прискіпливий та уважний рецензент його праць, уважав, що він «встановлює поняття українського економічного організму й процес економічного розвитку України вивчає на тлі світової економіки»¹⁸⁹.

«Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» проектувалася її автором як серія монографій із досить складною і розгалуженою структурою. Більше того, ідеал науковості у М. Слабченка асоціювався з великими, масштабними і серійними студіями, котрі мали представити загальні уявлення про господарські, соціальні та правничі взаємини з обсягу ранньомодерної і модерної української історії. Вірогідно, витоки цього проекту сягають ще дореволюційних часів, оскільки чимало сюжетів у початковому чи згорнутому вигляді споглядаємо у його ранніх працях – «Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)»¹⁹⁰ та «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.».

Зазначимо, що «Малорусский полк...», іноді порівнюють із відомою монографією В. Дядиченка – «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.» (К., 1959)¹⁹¹.

Варто наголосити, що М. Слабченко полюбляв масштабні й амбітні наукові проекти. Зокрема, його 16-ти томний проект *Corpus juris Ukrainensis* (1928) передбачав видання законодавчих актів від давньоруських часів до радянської доби включно¹⁹². Крім того, слід відзначити плани одеського історика з публікації вибраних творів українських економістів XIX – початку XX ст. (М. Гехтера, М. Зібера, Р. Орженцького, Т. Рильського, М. Туган-Барановського, П. Юркевича та ін.)¹⁹³, а також його кількарічні змагання навколо видання Архіву Коша Запорозької Січі¹⁹⁴.

«Організація господарства України...» первісно планувалася М. Слабченком у вигляді п'яти частин: Лівобережна Україна XVII–XVIII ст., Запоріжжя, Правобережна Україна XVII–XVIII ст., Україна до 1861 р. та після селянської реформи. Водночас перша частина (Лівобережна Україна) поділялася ще на 6 томів: землеробство у зв'язку з сільським господарством, стара українська фабрика, торговельний капіталізм, організація господарства Гетьманщини та публічне господарство Старої України¹⁹⁵.

Таким чином, цей монографічний цикл одеського дослідника мав скласти, щонайменше, десять томів! Недаремно Д. Багалій схарактеризував проектувану серію М. Слабченка як «грандіозний план»¹⁹⁶, а Б. Крупницький уважав, що *«це була піонерська праця, хоч авторові можна закинути в методологічному відношенні поспішність висновків і спертя на досить убогі матеріали, що не давали права робити широкі висновки»*¹⁹⁷.

Вочевидь, реалізація такого проекту вимагала від ученого величезних зусиль та навантажень, особливо, якщо взяти до уваги швидкоплинність написання і видання п'яти томів «Організації господарства України від Хмельщини до світової війни». М. Слабченко у щоденнику доволі відверто зафіксував ту високу психологічну й інтелектуальну напругу, котру він відчував у процесі підготовки цієї монографічної серії. «Писати вже остогидло і ті “Матеріали» і “Організацію господарства». З першими в цьому році покінчу, а коли то вдасться мені закінчити “*Орг[анізацію] господ[арства]*»? Сказати не вмію», – занотував він у записі від 9 лютого 1927 р.¹⁹⁸

Доцільно взяти до уваги й те, що М. Слабченко розглядав «Організацію господарства України...» як студію методологічного спрямування. У листі до Д. Кравцова у серпні 1927 р. він зауважує: *«І значінне моєї роботи полягає як раз в нових точках погляду. Для такої роботи чисто методологічного змісту не представляється надто важним нагромадження матеріалу...»*¹⁹⁹.

Отож М. Слабченко відводив чільне місце саме конструюванню та репрезентації минувшини у цій монографічній серії. Тим паче, що автор тримався особливих поглядів щодо архітектоніки історичних студій. «Розкласти в певному порядку, за певною хронологічною періодизацією матеріал, значить відповідно й освітити його й витлумачити. В даному разі справа прибирає не тільки методологічного значіння, але торкається самої а р х і т е к т о н і к и (розбив М. Слабченка. – Авт.) студій над історією робітника. Який матеріал і коли його використати, очевидно річ не маловажна», – відзначає вчений в одній зі своїх рецензійних статей²⁰⁰. Щоправда, сам історик не дуже дотримувався цієї настанови у своїх текстах і неодноразово порушував хронологічні й територіальні межі, коли ілюстрував ту чи іншу схему різноманітним фактографічним матеріалом, що закидалося йому багатьма рецензентами.

Концептуалізація М. Слабченка спиралася на ідею про те, що національна історія є лише вислідом, точніше локальною варіацією чи проекцією всесвітньої минувшини. «Не історія даного народу чи даної держави слугує предметом науки, а одноманітні вияви життя, котрі постають у однорідних умовах, які ведуть до однорідних наслідків. За такої точки зору отримуємо єдину історичну науку. *Національні історії не частини так званої всесвітньої історії, а та сама світова історія, проте взята у меншому масштабі, в історії національній міститься світова з певними відхиленнями, спричиненими географічним положенням. Що міститься у нашій історії, міститься і в історії будь-якої іншої країни, будь-якої держави*», – наголошує автор²⁰¹.

Ця думка М. Слабченка про «однорідність умов» й «однорідність наслідків» загалом наслідує позитивістські канони історіописання, хоч і генералізовані та піднесені до світового масштабу. У подібному сенсі сприймаються й розумування історика про динамічні та статичні виміри минувшини, котрі досить часто споглядаємо у його лекційних курсах, зокрема у збірці лекцій «Феодалізм на Україні». Відтак уважають, що у низці його праць позитивістські підходи простежуються «неозброєним оком»²⁰².

Втім, ці спостереження не варто надмірно переоцінювати, позаяк позитивістська стильова основа властива практично для всіх версій соціологізації історії початку ХХ ст. Адже в історичному письмі М. Слабченка повсякчас віднаходимо апеляції до загальноєвропейських і навіть світових конструкцій минувшини, котрі виходять поза межі позитивістської концептуалізації.

У такому дусі М. Слабченко висловлюється в одній зі своїх рецензій. На його думку, «студіювати нашу історію (й не тільки, розуміється нову) потрібно в зв'язку з господарчим життям Європи, ба навіть й усесвіту. *Завдяки такому підходу можна спостерігати єдність процесів і визначати в більшій-меншій мірі темп його і в різних країнах, і особливо та зокрема в нас*»²⁰³. Тож думка про єдність світової та національних історій є одним із установчих концептів ученого.

Цей підхід нав'язував базову всесвітню соціологічну схему минувшини (М. Слабченко називав її теорію «єдиного процесу»!), котра переносилася на національні терени у вигляді видозмінених концептів та ідей, апробованих у працях низки відомих учених, але рівень їхньої модифікації залежав від місцевих «відхилень», передумов і обставин. Власне, останні розглядалися як своєрідний стрижень національної минувшини, точніше спосіб розгортання тих світових та європейських тенденцій, який слід було виявити й досягнути дослідникам із локальної перспективи історіописання. «Місцеві фактори», хоч і творили певну своєрідність, але не могли вирвати «країну із загального економічного концерту». Тому автор уважав, що Україна пережила з більшою чи меншою самотністю всі стадії, властиві світовому господарству²⁰⁴.

М. Слабченко навіть уважав, що історична наука міжвоєнної доби досягла тієї критичної межі, котра дозволяє кардинально трансформувати дослідницький інструментарій, зокрема замінити порівняльно-історичний метод на «синтетичний». Такі перетворення, на його думку, зведуть *«історичну науку до вивчення фаз у житті людства. На долю національних історій випаде вивчення того, як відбувалася, як проминала фазисність, загальна ж історія складає зміст того, що представляла собою дана фаза. У зв'язку з цим доведеться переглянути весь зміст історичної науки. “Мандрування» різних явищ, наслідування, рецепція і т. п. постануть в іншому вигляді, в іншому світлі, в іншому розумінні»*, – стверджує історик²⁰⁵.

На відміну від М. Слабченка, його молодший колега Л. Окіншевич тримався більш поміркованих поглядів щодо можливостей і перспектив соціологізації історії та права, зокрема обстоював тезу про необхідність сполучити класичний «юридичний розбір» із *«економічно-соціологічним нарисом життя»*²⁰⁶.

Натомість М. Слабченко відводив поважне місце у студіюванні минувшини типологічним процедурам. Приміром, характеризуючи погляди економіста М. Зібера він відзначає: «Отримуємо деяку, так би мовити, *повторюваність соціальних феноменів, витворюється уява про типовість відразу для всього комплексу економічних і соціальних явищ*. Зазначена обставина виявляється не тільки в одному місці чи у одного народу: *типове повсюдно типове*. У найрізноманітніших місцевостях віднаходимо певну с и м е т р і ю (розбив М. Слабченка. – Авт.) явищ. Такий, скажімо, феодалізм – устрій, який споглядаємо як у некультурних народів Сходу, так і у середньовічній Європі»²⁰⁷. З такої перспективи «синтетичний метод» одеського дослідника постає у вигляді універсального типологічного маркування минувшини шляхом екстраполяції всесвітніх тенденцій на національні обшири.

За версією М. Слабченка, кінцевим продуктом соціологічного представлення національної історії є проміжні концепти (типи, форми, структури), котрі мають продемонструвати розгортання певних фаз чи стадій, властивих «єдиному процесу» на обширах всесвітньої історії, але на конкретному місцевому матеріалі. Зрештою, концептуалізація одеського вченого незаперечно тяжіє до універсальної стадіальної репрезентації історії, котра значною мірою визначається матеріальними й економічними чинниками, передумовами та обставинами. Не випадково історик представляє минувшину у вигляді відповідних стадій-фаз (феодалізм, торговельний капіталізм, кріпосницька доба, буржуазно-капіталістичний устрій та ін.)²⁰⁸.

Дехто з дослідників пов'язує таке маркування історії у текстах М. Слабченка з теорією суспільно-економічних формацій²⁰⁹. Зауважимо, що з формаційним підходом його концептуалізацію сполучає низка прикмет – схожа стадіальна підоснова, універсальна й матеріалістична репрезентація минувшини та задекларована телеологічність історичного процесу.

Та конструкція М. Слабченка помітно різниться від сумнозвісної «формаційної п'ятичленки», позаяк позбавлена її суцільного детермінізму, канонічної викінченості, тотальної класової апології й редукції, зокрема одноманітності у представленні світу історії і, нарешті, розмаїтими способами «переходу» від однієї стадії до іншої. Тим більше, що формаційна теорія постала як ідеологічний конструкт радянської соціогуманітаристики 1930-х років. Натомість 1920-ті роки в українському історіописанні, пов'язані з різноманітними творчими експериментами на ниві соціологізації історії, до яких слід віднести й праці одеського інтелектуала.

Звісно, М. Слабченко пов'язував трансформацію правничих і соціальних практик із відповідними економічними передумовами. Схоже, що витoki його теорії «єдиного процесу» простежуються ще у писаннях дореволюційної доби. У розвідці 1914 р., присвяченій поглядам Д. Міллера як історика права, він зауважує, що у «Д. П. *відчувалося відсутність загального базису, на який спиралася б його дослідження, напр[иклад] економічного*»²¹⁰.

У революційні та післяреволюційні часи М. Слабченко однозначно апелює до економічної підоснови історичного процесу. «Кожний нарід і кожна епоха

мають свої особності в судах і процедури в залежності від різних причин, а насамперед в залежності від економічних обставин. – підкреслює історик. – *Міняється економічний уклад – міняються право, інститути, юридичні основи і таким чином право в одну епоху має одні форми, в другі часи воно може мати вже зовсім инший вигляд, иншу фізіономію*»²¹¹.

У листі від 6 вересня 1924 р. до колеги-слависта Б. Ляпунова М. Слабченко навіть називає себе «історичним матеріалістом»²¹². Відзначимо, що саме тоді з'явився відомий посібник М. Бухаріна «Теория исторического материализма. Популярный учебник марксистской социологии» (М., 1921), який багато разів перевидавався протягом 1920-х років. У широкому сенсі це видання було однією з перших радянських версій соціологізації минувшини на ґрунті більшовицького марксизму.

Однак, уявлення М. Слабченка виглядають надто строкатими, порівняно з образами, сконструйованими у душі щойно «народженого» істмату з його суцільною класовою редукацією, котра згодом стала наскрізною ідеєю, виплеканою радянською соціогуманітаристикою під тиском тоталітарного режиму. Натомість у його текстах, хоч і йдеться про пріоритет матеріальних і економічних чинників у конструюванні та структуризації світу історії, проте сприймаються різноманітні інтелектуальні й культурні впливи.

Ці стильові особливості історичного письма М. Слабченка досить точно відзначив і прокоментував Д. Багалій. На його думку, «*марксистських висновків і пояснень у автора (М. Слабченка. – Авт.) не дуже багато та що в нього справді панує не абстрактно-догматична (хоч він частенько робить екскурси в теоретичний бік), а загальноісторична думка*»²¹³.

Проте ставлення до марксизму у М. Слабченка було досить складне й амбівалентне. З одного боку, він уважав себе вченим, який творить нову «революційну теорію» осягнення минувшини суспільства за часів пореволюційного піднесення й розквітості²¹⁴.

Ту самобутню, наелектризовану культурну й інтелектуальну атмосферу досить точно передав М. Слабченко у листі до О. Оглоблина від 16 лютого 1926 р. «*Ми – революція, а старі – архів, котрий ми ж й студіювати будемо да студіюєм. Тяжко нам, бо нам не дають можливості готувати собі помічників. Ми даємо філософію й метод, а ті пани займаються нагромадженням фактів. Куди їм?», – зазначає автор листа з виразним натяком на М. Грушевського та його учнів*»²¹⁵.

У листі від 2 січня 1927 до того ж таки О. Оглоблина одеський дослідник відзначає: «*Я шаную їх як світила, але поклоняюсь свободній прекрасній революційній думці. Може вона ще мало одциплена. Але вона молода, а не відцивіла троянда*»²¹⁶. Андрій Річицький – один із рецензентів студій М. Слабченка зауважив, що він «*марксистським методом революціонізує українську історичну науку і робить вкладку в справжнє українознавство*»²¹⁷.

Втім варто наголосити, що за часів революції, а саме протягом 1919–1920 рр. стався несподіваний відхід М. Слабченка від політичної діяльності, котрий і дотепер сприймається як досить загадковий²¹⁸. Що саме спричинило цей

кардинальний поворот у інтелектуальній біографії одеського історика достеменно невідомо. Можливо, до такої позиції призвело споглядання крайнощів революційних практик, особистий досвід фронтовика-окопника на теренах великої війни, трагедія особистих втрат, конфлікти дійсності зі світоглядними переконаннями... Цей перелік імовірних запитів можемо суттєво продовжити!

Так чи інакше, попри відмову від політичних практик, революційна настанова посідала поважне місце в ідеалі науковості М. Слабченка у вигляді пореволюційної патетики та ціннісних орієнтацій, пов'язаних із досягненням «масової історії», котру він конструював за взірцями «єдиного» всесвітнього історичного процесу. Видається показовим той факт, що у його кімнаті знайшлося місце портретам К. Маркса та Т. Шевченка, котрі відображають «мирне» співіснування різних аксіологічних вимог чи «двох вір» у світосприйнятті вченого²¹⁹.

З іншого боку, з теоретичних настанов марксизму М. Слабченко сприймав лише матеріалістичний детермінізм, котрий радше означити як жорстку домінацію економічних, господарських чинників на авансцені історії, та визнавав класову підоснову у будові суспільства. Такий підхід, іноді потрактовують як «економічний детермінізм вульгарно-марксистського типу»²²⁰. Та у текстах М. Слабченка практично не можливо віднайти тотальне впровадження ідеї чи «закону класової боротьби», а його стадіальну концептуалізацію економічної минувшини зі строкатою соціальною поверхнею, багатоманітними прошарками й верствами населення складно назвати однозначним вислідом марксистського редуccionізму.

Зазначимо, що у великій і загалом негативній рецензії П. Федоренка, котру С. Водотика слушно характеризує як вираз «колективної думки представників школи М. Грушевського»²²¹, монографічна серія М. Слабченка про організацію господарства розглядається не як марксистська, а як перша спроба «дати *на ґрунті історично-матеріалістичної методи* аналізу економічного та правового ладу України від Хмельниччини до світової війни 1914 р.»²²².

Однак, М. Ткаченко – інший репрезентант київської школи М. Грушевського однозначно називає М. Слабченка істориком-марксистом²²³. Натомість М. Яворський тримається думки, що «безперечно, *теоретично вся марксистська методологія для нього ясна, але, коли ставиться реально питання про її пристосовання до окремих явищ, то ця методологія зразу губиться*, і тов. Слабченко всі їх бачить тільки формально, тільки зовні, а не виявляє питомого їм нутра»²²⁴. Наведені розумування свідчать про досить хитку й умовну лінію демаркації поміж прихильниками різних версій соціологізації минувшини.

Сучасні дослідники вважають, що М. Слабченко не абсолютизував марксизм, а послугувався «модним тоді *соціологічним аналізом*»²²⁵, або схилився до «*соціологічного опрацювання старих і нових джерел*»²²⁶. Виглядає, що історик розглядав марксизм як новий, «революційний метод» чи «революційну методологію» пізнання²²⁷, але не вважав цей дослідницький інструментарій ексклюзивним і моністичним! Тож марксизм був лише одним із низки компонентів,

якими послуговувався одеський інтелектуал у конструюванні та представленні української минувшини як історії з перспективи «сірої» людини, включеної до «масових» процесів, явищ і перетворень.

Приміром, М. Слабченко доволі вільно вживав концепти й ідеї Е. Бем-Баверка, К. Бюхера, М. Вірта, Р. Гільфердинга, В.-С. Джевонса, В. Зомбарта, К. Каутського, М. Ковалевського, В. Лексіса, П. Маслова, К. Менгера, М. Павлова-Сільванського, М. Покровського, М. Рожкова, П. Сорокіна, Г. Спенсера, П. Струве, М. Тугана-Барановського, Г. Швіттау, Г. фон Шмоллера, Р. Штамлера та інших учених і мислителів. Відтак його тексти являють собою досить строкату палітру різноманітних ідей і підходів, прикладених до української минувшини й проілюстрованих фактографічним матеріалом, хоч часто-густо у фрагментарному чи епізодичному вигляді.

Наприклад, М. Слабченко використовував відомий концепт В. Зомбарта про економічний децентралізм ранньомодерного господарства з його відомої студії «Сучасний капіталізм»²²⁸ для пояснення аграрного характеру господарського устрою Гетьманщини²²⁹. Більше того, одеський історик зауважує, що вживає «господарські типи», виведені в працях В. Зомбарта та К. Бюхера щодо класифікації організації виробництва України XVI–XVIII ст., зокрема для демонстрації «недоведеного *переходу від одного типу господарства до іншого* (що іноді називають *еволюцією господарських форм*)»²³⁰.

Але інші підходи К. Бюхера М. Слабченко сприймав вибірково. Зокрема, він назвав «історичною й економічною нісенітницею» припущення К. Бюхера про те, що торгівля є вислідом лише високого промислового розвитку країни²³¹. Така позиція автора вмотивовувалася тим, що теза про «торгівельний капіталізм» як первинну форму буржуазних відносин посідала чільне місце у його концептуалізації. Тому історик наголошував, що «торгівельний капіталізм Старої України» відображав загальноєвропейські тенденції²³². Схожі концепти про торгівельний капіталізм на обширах Росії у XVII ст. побутували у працях А. Богданова, М. Покровського, М. Рожкова та ін.

Однак, М. Слабченко з великим зацікавленням сприймав і використовував ідеї В. Зомбарта – одного з найавторитетніших дослідників становлення капіталістичної економіки, у текстах якого марксистські постулати химерно перепліталися з думкою про особливий «дух буржуа». На перший погляд, ця теза В. Зомбарта нагадує славетну апологію «протестантської етики» М. Вебера, проте насправді є відмінною концептуальною пропозицією, порівняно з веберіанською візією, позаяк зорієнтована на пошук інших ментальних основ виникнення капіталізму.

Відзначимо, що чимало вчених активно послуговувалися тритомником В. Зомбарта «Сучасний капіталізм» та його іншими працями на теренах радянської соціогуманітаристики 1920-х років, особливо дослідники, котрі вивчали економічну та соціальну минувшину. Водночас М. Слабченко вживав, коментував й опонував багатьом ідеям і концептам, викладеним у студіях низки російських мислителів (А. Богданов, М. Бухарін, О. Лаппо-Данилевський, П. Маслов, П. Мілюков, М. Покровський, М. Рожков, П. Сорокін, П. Струве та ін.).

Скажімо, М. Слабченко критикував відому тезу російського соціолога П. Сорокіна, котрий обстоював думку, що предметна область соціології поширюється на всю царину «міжлюдської взаємодії»²³³. Натомість український історик уважав, що у випадку, коли йдеться про організаційні засади економічного устрою, доцільно вести мову не про взаємодію, а про сталі соціальні зв'язки²³⁴.

Гострі зауваги М. Слабченка спричинила й відома думка М. Бухаріна про істотну різницю між можливостями соціальними та можливостями технічними²³⁵. *«Технічне у людському суспільстві не можливе поза соціальним. Технічне – інший бік соціального, виробничі відносини – вид тих же соціальних, вид організованого життя. Технічне й соціальне – поняття відносні, у залежності від зміни техніки видозмінюється й соціальна організація»*, – підкреслює історик²³⁶.

Недооцінювання соціальної ролі техніки М. Слабченко закидав і вищезгаданому В. Зомбарту. На його думку, *«більш досконала техніка вводить більш довершену організацію праці, кладе глибину межу поміж підприємцем і робітником*. Зомбарт не звернув на це увагу, обмежився констатацією позитивних сторін технічного прогресу»²³⁷. У широкому сенсі одеський учений досить складно та диференційовано сприймав соціальний світ, який неодноразово уявляв у вигляді буття «масової людини», що продукувало чимало загальних і специфічних контекстів висвітлення.

Доволі скептично М. Слабченко поставився й до візії правника-неокантіанця Р. Штаммлера, котрий обстоював тезу про апіорну первинність права щодо політичних та економічних взаємин. *«Штаммлер (у тексті М. Слабченка помилково Штаммер. – Авт.) готовий визнати, що право має особливе самозадовольняюче буття і форму. Насправді юридичний акт є таким не сам собою, але здобуває своє вираження у залежності від обставин*. Якщо йдуть до суду за допомогою та для надання акту сили, то акт робиться юридичним (весілля); здійснений у церкві він набуває особливого забарвлення (шлюб у церкві), за обставин війни – ще особливий вигляд (побратимство). Той же шлюб міг розглядатися як церковно-релігійний *votum* (лат. *obit. – Авт.*), як одностороння угода чи двосторонній договір і т. п. Разом із тим *оточення надає своєрідне забарвлення угодам у залежності від ставлення до неї зацікавленої особи й суспільства, тобто визнання»*, – наголошує вчений²³⁸.

Мисленнєві повороти М. Слабченка стосовно вибору тих чи інших ідей значною мірою визначалися евристичним спрямуванням його теорії «єдиного процесу». Зокрема, він послугувався відомими коефіцієнтами Густава фон Шмоллера для оцінки можливих видів господарської діяльності у залежності від певної густоти населення. Відтак одеський дослідник тримався думки, що кількість людності на території Запорозьких Вольностей дає підставу для визначення досить високого коефіцієнту за Г. фон Шмоллером, який передбачає наявність «екстенсивно-переложного хліборобства з ухилом в бік трипілля»²³⁹. Такі досить формальні обрахунки потверджували його вихідну тезу про всевітню ангажованість будь-якої національної історії.

Та, мабуть, найпоказовішою є спроба М. Слабченка сполучити марксистські підходи зі зноюю теорією граничної корисності австрійської економічної школи (Е. Бем-Баверк, К. Менгер та ін.), котра була вельми популярною у світовій соціогуманітаристиці першої третини ХХ ст.

З одного боку, М. Слабченко звертає увагу на те, що ця теорія здебільшого конструювалася поза історичною перспективою. Зокрема, він уважає, що Е. Бем-Баверк оперував, як правило, гіпотетичними випадками, К. Менгер виходив, переважно з уявлень ізольованого господарства, а погляди англійського економіста і, заразом, прибічника цієї теорії В.-С. Джевонса не дають задовільного пояснення для багатьох явищ і процесів у царині економічної минувшини.

Натомість М. Слабченко обстоює думку, що історію господарства не можливо осягнути поза соціальними контекстами²⁴⁰. *«Соціальне зацікавлення пов'язує конкретні господарські цілості єдиним нерозривним ланцюгом, де моменти суб'єктивний та об'єктивний усвідомлюються одразу, не відокремлено один від іншого»*, – відзначає історик²⁴¹.

З другого боку, схилиючись до марксистського потрактування М. Слабченко не хоче ігнорувати й суб'єктивні та психологічні виміри господарських взаємин, проте розрізняє їх відповідно до тієї чи іншої епохи. На його думку, *«вчення про корисність конкретно у кожну добу має своє відображення: для ХVІІ стол. точка зору австрійської школи може бути прийнята*. Менгер недаремно висував ознаки корисності; він оперував старовинною літературою, посиленнями на яку поцятковані примітки до його «Основ» (Менгер К. Основания политической экономии: Общая часть. – Одесса, 1903. – Авт.); *коли ж ми маємо справу з ХVІІІ стол., то вичерпна формула праці подана Марксом»*²⁴².

Зрештою, вільне коментування, тлумачення, означення, засвоєння, критика, уточнення чи заперечення поглядів, підходів, візій та концепцій багатьох знамих авторитетів, щодо яких одеський учений часто-густо посідав своєрідне, ба навіть незалежне становище, видається характерною особливістю стилю мислення М. Слабченка.

Іншою прикметною рисою його історичного письма є суцільна, здебільшого апріорна екстраполяція та генералізація. Зазвичай більшість текстів історика розпочинається з висунення установчих, інколи досить категоричних тез, до яких автор звертається у процесі фактографічного обґрунтування висновків, узагальнень, гіпотез і т. п. Причому ці концепти є самоцінними для автора, попри те, що вони часто-густо випадають, а то й помітно суперечать фактологічній чи емпіричній канві викладу.

У такому дусі М. Слабченко формулює й висуває власне означення «феодалізму», хоч і вказує на суперечливість та контраверсійність численних візій багатьох учених. «В наслідку вижимки матимемо формулу: феодалізм представляється таким порядком державним, при якому живе велике землеволодіння з примусовою працею кріпаків, над якими поміщик опікується, яко носій державної влади, котру роздроблено між владарями земель й кріпаків,

причїм влада ця оспорюється головою держави, в наслідку чого витворюється компромїсна верствова держава, що падає під навалою нової сили чи буржуазії»²⁴³.

О. Оглоблин, який досить прихильно ставився до низки ідей М. Слабченка, неодноразово відзначав хиби й перекручення у його генералізаційних процедурах. «Не варто також загальні положення ілюструвати випадковими прикладами, які до того ще різко порушують зазначені хронологічні рямці. З факту початку ХІХ столїття не можна поширювати висновки на весь ХVІІІ вік. Все це некорисно відбилосся на праці проф. Слабченка. *Поняття виявилися неясними, невиразними; різні моменти перемішано, заплутано*», – наголошує О. Оглоблин²⁴⁴.

Суголосну думку споглядаємо і у рецензії Н. Полонської-Василенко, котра відзначала, що М. Слабченко надзвичайно вільно поводитьсь з цитатами, а й його посилення вирізняються величезною кількістю неточностей та огріхів²⁴⁵. Схожі зауваги споглядаємо і у бібліографічній замітці Л. Окіншевича, котрий закидав одеському колезі мішанину у характеристиках інститутів Війська Запорозького до і після 1648 р.²⁴⁶ Пізніше В. Романовський у розвідці, присвяченій орендним відносинам на Лівобережній Україні, зауважив, що М. Слабченко подав не тільки уривчасті відомості, а й запропонував їх «фантастичне висвітлення»²⁴⁷.

Та найбільше генералізаційні процедури М. Слабченка скритикував вищезгаданий П. Федоренко, у закидах якого мимоволі вгадуються настанови М. Грушевського щодо передчасних й апіорних узагальнень. «*Але просто узагальнювати розбиті уривки і на підставі уривку, належного даній території або даному рокові, роботи висновки для всієї території або доби, це – найнепоправніша помилка. На великий жаль, таких помилок ясно в праці проф. Слабченка*», – підкреслює рецензент²⁴⁸.

П. Федоренко демонструє цілу низку перекручень, прогалин і спотворень у монографічній серії М. Слабченка. Зокрема, він відзначає такі огріхи у репрезентації історії сільського господарства²⁴⁹, показує уривчастість і неправомірну генералізацію використаного матеріалу для побудови кривої руху цїн²⁵⁰, динаміки чисельності українського населення²⁵¹ тощо.

Врешті, П. Федоренко звертає увагу на ще одну прикметну рису історичного письма М. Слабченка – брак розробленого термінологічного апарату, котрого конче потребувала будь-яка візія з обсягу соціологізації минувшини. «Проф. Слабченко, клясифікуючи види виробництва за своїми схемами, обмежує своє завдання лише констатуванням певних форм виробництва. – зазначає рецензент. – Але й до констатування треба поставити певні вимоги. Перша й головна з них – точність означень і формулювань, себто питання про термінологію. Великим мінусом книги, яку присвячено промисловости, треба вважати те, що автор, будуючи свої схеми, зовсім обминає це питання, не надаючи видимо йому жадного значіння»²⁵².

Вочевидь, доцільно відзначити й особливості творчої манери М. Слабченка як історика, зокрема щодо його роботи над текстом. «Колись М. Є. Слабченко казав мені, – згадував О. Оглоблин, – що *закінчена ним праця його вже не*

цікавить і, друкуючи її, він навіть ніколи не править коректи (тому, мабуть, у його блискучих працях так рясно прикрих друкарських і недрукарських помилок)»²⁵³. І справді найбільші та найвідоміші студії М. Слабченка – «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» та «Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття» сповнені численними помилками, технічними огріхами і перекрученнями, котрі повсякчас кидаються в очі пильному читачеві.

Заразом великі праці М. Слабченка є доволі неоднорідними, позаяк містять різні текстові шари: звичайне групування фактографічного матеріалу у традиційному дусі позитивістського емпіризму, епізодичні теоретичні і методологічні екскурси, полемічні та навіть патетичні нотатки щодо певних проблем чи питань, які зачепили автора, тематичні відступи від провідних сюжетних ліній, а часом образні порівняння, метафоричні означення, гострі коментарі й зауваги і т. п.

Натомість полемічні, дослідницькі та викладацькі практики М. Слабченка, як правило, більш органічно сполучалися в його усному слові. Не випадково його викладацькі і полемічні таланти відзначалися багатьма сучасниками. Скажімо, Н. Полонська-Василенко згадувала, що «Промовляв Михайло Єлісейович чудово. Жваво, піднесено, з масою цитат, без шпаргалів (та й які шпаргали могли тут бути – це ж була імпровізація!). Мушу сказати, що *взагалі його усні доповіді були кращі за друковані твори*: в них було більше яскравості, самий голос молодий надавав викладові переконливості»²⁵⁴. Сучасні дослідники зазначають, що одеський історик безсумнівно мав публіцистичний дар²⁵⁵ і, водночас, підкреслюють його виняткову лекторську майстерність²⁵⁶.

Цей своєрідний дисонанс між усним та друкованим словом, публіцистичними й науковими текстами є показною рисою стилю мислення М. Слабченка, схильного до надзвичайно швидкої схематизації минувшини та побіжної, вибіркової, інколи навіть поверхової проробки фактографічного матеріалу для аргументації висунутих ідей.

Концептуалізація М. Слабченка з її матеріалістичною домінацією, суцільною екстраполяцією, апріорною генералізацією та численними фактографічними перекрученнями видавалася доволі спрощеною і навіть «грубо-схематичною» його опонентам, передусім, вищезгаданому П. Федоренку²⁵⁷. До того ж, що одеський дослідник не тримався якоїсь певної візії з обсягу соціологізації історії і не систематизував свої погляди щодо тогочасних концепцій, хоч і вдавався до низки теоретичних екскурсів та відступів. Відтак у його текстах споглядаємо самотутню мішанину різних ідей та концептів.

З такої перспективи не варто дивуватися, що вихідною межею у концептуалізації М. Слабченка є доба Хмельниччини. Адже він ще у своїх довоєнних текстах обстоював думку, що саме ця епоха призвела до становлення «напівсамостійної держави» та «*перебудувала життя України за новим масштабом*»²⁵⁸. Ці часи асоціювалися у дослідника з добою «революційних війн Богдана»²⁵⁹, а епоха після Хмельниччини – водовиром «*громадянської війни та авантюри, сполучених з міжнародними інтервенціями*»²⁶⁰.

Отож 1654 р. у рецепції М. Слабченка постає як своєрідна межа, коли Україна-Гетьманщина постала як «несуверенна» чи васально залежна від Московщини держава²⁶¹. Тим паче, що Хмельниччина, на його думку, порвала з «системою підневільної праці та феодалними порядками»²⁶². М. Слабченко навіть зауважує, що «Хмельниччина показала можливість створення буржуазно-демократичної держави, вказала на ті шляхи, котрими міг простувати «козацький народ»»²⁶³. Проте історик вказує й на ті складні обставини й умови, в яких виникла Гетьманщина. Він навіть метафорично зауважує, що «Українська держава і народилася посеред руїн»²⁶⁴.

М. Слабченко наголошує, що у цю добу Україна-Гетьманщина не тільки політично відокремилася від Польщі, а й «по-новому конструювала своє господарство, дала йому нову організацію»²⁶⁵. Власне, Хмельниччина спричинилася до появи нових діючих осіб на сцені українського господарства, котрі мали віднайти у ньому свої специфічні ролі. «Замість крупних «можновладців» та «королеват» на історичну арену виступив дрібний власник – козак, міщанин та визволений з-під панської залежності – хлоп, які зажадали участі у життєвому бенкеті такою ж мірою, якою брали участь великі польські аграрії й торговці», – підкреслює історик²⁶⁶.

Однак, М. Слабченко не ідеалізує соціальних і господарських взаємин, які склалися після 1648 р., позаяк тримається думки, що «свобода, завойована у 1648 р., виявилася свободою для економічно сильних»²⁶⁷. У лекційному курсі 1918 р., присвяченому центральним установам Гетьманщини, автор відмічає, що від 1648 р. «новим економічним базисом стало вільне дрібне натуральне господарства»²⁶⁸. Саме з дрібним власником, який заступив великі магнатські господарства, історик пов'язував ті тенденції й нові можливості (політичні, господарські, соціальні і навіть культурні!), котрі з'явилися в Україні-Гетьманщині середини XVII ст.

Більше того, М. Слабченко висловлює думку, що господарські практики значною мірою визначають перебіг і спрямованість соціального та політичного буття, зокрема конструювання політичних інституцій і взаємин. «Дрібний масштаб господарського самодостатнього укладу й відсутність ринків, – відзначає вчений, – спричинили необхідність організації влади у таких же розмірах і за таким же типом – влада організовувалась за системою децентралізації, а, отже, на виборному началі всього населення»²⁶⁹. Тож ідея господарської, економічної децентралізації, яка була досить популярною у працях німецьких науковців, зокрема В. Зомбарта, перекочує у текстах М. Слабченка до політичної сфери.

Відзначимо, що В. Левитський розглядав таке запозичення як неправомірне, позаяк В. Зомбарт уживав його стосовно «обробної промисловості домануфактурного періоду». Натомість одеський історик послуговувався цим концептом щодо всього господарства Гетьманщини, зокрема стосовно сільськогосподарських практик²⁷⁰.

Утім, інтелектуальними орієнтирами М. Слабченку слугують не тільки студії В. Зомбарта, а й російського соціолога М. Ковалевського. М. Слабченко

покликується і на припущення останнього про те, що дрібне натуральне господарство запорожців сприяло формуванню виборної системи влади²⁷¹. Він навіть генералізує цю гіпотетичну постановку питання, зокрема поширює його на устрій усієї України-Гетьманщини.

На думку М. Слабченка, «уклад Гетьманщини XVII–XVIII ст. у правосвідомості населення України був республіканським»²⁷². У іншій праці він відзначає, що на «всьому просторі запанував республіканський демократичний лад, що спиравсь на дрібну земельну власність, керувався необмеженою свободою, користавсь формами народоправства, мав у своєму розпорядженні велетенські природні багатства, спритне й готове до війн населення й зухвалі заміри що до захоплення нових, вже чужих по національності територій, як от Білої Русі чи Молдави. Нова держава відразу загрожувала великим державам Польській, Московській, Турецькій так власними силами, як і сторонніми (Швеція, Угорщина, Крим)»²⁷³.

Зауважимо, що для характеристики політичного устрою Гетьманщини М. Слабченко вживає термін «народоправство», котрим зазвичай послуговувався М. Костомаров. Певна річ, автор не уникнув і своєрідної ідеалізації Гетьманщини, на що вказують сучасні дослідники²⁷⁴.

Врешті, М. Слабченко навіть уточнює, що у «цій державі (Гетьманщині. – Авт.) брало участь в управлінні все доросле чоловіче населення (згодом пануючий поміщицько-старшинський клас) і право на участь населення у владі вважалося вислідом індивідуальної свободи»²⁷⁵. Цю тезу історик генералізує на сторінках «Організації народного господарства...». Відтак він уважає, що «представлене дрібними власниками козацтво, котре забезпечувало свої інтереси, внаслідок своєї економічної природи не могло підтримувати жорсткого централізованого устрою. Працюючи, головним чином, на себе й задовольняючись не просто місцевим, але найближчим ринком, козаки розвивали систему децентралізації політичної, котра визначалася господарською децентралізацією»²⁷⁶.

Таким чином, М. Слабченко тримався думки, що саме «децентралізовані» господарські практики революційної доби та наявність багатоманітних дрібних верств і спричинилися до формування політичного устрою Гетьманщини. Варто наголосити, що становище українських земель під Польською Кораною історик уважав однозначно колоніальним. Причому XIV–XV ст. він розглядав як добу пізнього феодалізму на українських землях²⁷⁷, а XVI ст. пов'язував із зародженням ранньобуржуазних відносин.

Згодом подібним чином М. Слабченко маркував й українські території, які опинилися під скіпетром імперії Романових. Так постала контраверсійна вісь – метрополія / колонія, котрою одеський вчений послуговувався для представлення минувшини українського господарства, зокрема пояснення його аграрного характеру та багатьох архаїчних рис, які виразно виявилися у революційну добу Хмельниччини та пореволюційні часи.

«У метрополії господарський уклад спирався на протиставлення міста селу. На kresach же, внаслідок величезного земельного простору, такого протистав-

лення не спостерігалось, тут і село, і місто-містечко існували в однакових умовах і виступали разом супроти метрополії, котра їх експлуатувала. «*Kresy*» (польськ. *окраїни*. – *Авт.*) були колонією, і внаслідок цього виробництво середньої Польщі базувалося на системі поділу праці, зумовленому обслуговуванням колоніального ринку. Колоніальною політикою пояснювалося те, чому Україну представлялося вигідніше тримати на рівні сільського господарства, не засновувати на *kresach* міст і не підтримувати обробної промисловості, з одного боку, і чому, з другого – українські міські громади обкладалися значною данню та повинностями, підпорядковувалися домінуючій владі поміщиків і т. п.», – відзначає історик²⁷⁸.

Такий авторський коментар доволі добре ілюструє той спосіб, який автор обрав для висвітлення й пояснення «відхилень» у національній історії, порівняно з західноєвропейськими взірцями. У широкому сенсі він уводив колоніальний дискурс до своєї конструкції української ранньомодерної минувшини, котрий мав пояснити побутування архаїчних рис у господарстві та торгівлі України-Гетьманщини.

Втім, за часів Хмельниччини розгорталися не тільки політичні й економічні метаморфози, а й змінювалися правничі практики. Передусім, на думку М. Слабченка, революційна доба кардинально трансформувала українську правосвідомість, що призвело до суттєвих господарських перетворень. На його думку, «від 1648 р. на Україні була проголошена програма економічного життя на засадах так званої *свободи праці й занять, на запереченні великого земельного та іншого майна і на наданні влади не-шляхетським масам*»²⁷⁹.

Цей пасаж М. Слабченка незаперечно пов'язаний із революційною риторикою 1920-х років, в атмосфері якої жив і творив одеський історик. Водночас він досить добре демонструє ті установчі концепти, на яких базувалися його тексти з історії українського господарства. Тим більше, що вчений прагнув представити перебіг подій, явищ та процесів національної історії у світлі провідних тенденцій європейського і світового розвою.

«Україна XVII в., розпочавши з заяви про рівність усього населення у політичному й економічному сенсі слова, послідовно дійшла до думки про вільний обіг майна, здобутого під час революції. Свобода обігу призвела до поділів у родинах і відчужень у середовищі незабезпечених – концентрації майна у колах багатців. Нерівність постала внаслідок поділів у сім'ях родового майна та відчуженнями за купівлею – продажем», – наголошує автор «Організації господарства України...»²⁸⁰.

Такий дослідницький рефрен нав'язував своєрідну репрезентацію української минувшини, котра, з одного боку, обіймала господарські структури та форми економічного життя. Проте, з другого боку, таке представлення національної історії потребувало висвітлення та витлумачення соціально-економічних і політичних взаємин, як із перспективи побутування місцевих й іноземних чинників, впливів та зв'язків, так і означення їх історично-правового змісту.

Наприклад, саме у зазначеному сенсі сприймається розумування М. Слабченка про те, що внутрішні та зовнішні причини призвели до витворення «особливої господарської структури» на теренах Гетьманщини. Насамперед, він обстоює думку, що ця «структура ця характеризується переважанням індивідуальних та договірних основ, які червоною ниткою проходять по всьому (розбив М. Слабченка. – Авт.) минулому українського народу»²⁸¹.

Цю тезу М. Слабченка віднаходимо ще у його довоєнних працях. Зокрема, історик стверджує, що «найхарактернішою рисою права гетьманщини, як мені здається, є його *приватний чи договірний характер*»²⁸². Водночас він пояснює специфіку правових взаємин «загальним духом устрою Старої Малоросії та її економічного укладу (*дрібне вільне натуральне господарство*)», походження якого варто дошукуватися у віддаленому минулому²⁸³.

З цієї перспективи М. Слабченко протиставляє господарську структуру Гетьманщини «старо-польському економічному устрою», що спирався на надлишок земель та примусову працю, котрі заклали підвалини «великого земельного господарства»²⁸⁴. Відтак він тримається думки, що революція 1648–1654 рр. спричинила вигнання великої земельної аристократії на значній території²⁸⁵. Тим паче, що різниця між станами на українських землях була окреслена набагато виразніше, ніж на польських територіях, що породило могутній політичний смерч²⁸⁶.

Заразом М. Слабченко розглядає соціокультурні передумови й обставини, котрі призвели до формування самобутнього господарського типу на українських теренах. «Український тип господарства міг з'явитися тільки за великої кількості земель, розсіяного населення та забезпечення його живим інвентарем у достатній мірі. Маючи землю та інвентар, населення не відчувало особливої потреби у старанній обробці землі та розширювалось не стільки вглиб, скільки вшир. *Землеробство було екстенсивним* у тісному сенсі цього слова», – зазначає історик²⁸⁷.

На думку М. Слабченка, цей своєрідний тип землеробства був важливою передумовою для формування договірних відносин в українському господарстві, зокрема після революції Б. Хмельницького. Приміром, ці тенденції історик простежує у тодішніх господарських спілках чи об'єднаннях українців. «Особливість, чисто українська полягала у тому, що *об'єднання були договірного характеру* і виявленням ідей товариства, чи асоціацій, незалежно від того, якою була мета, котрою керувалися члени об'єднання», – підкреслює автор²⁸⁸.

З цієї площини й походять погляди М. Слабченка стосовно побутування колективних та індивідуальних устремлінь, зокрема щодо інституту власності у соціально-економічному житті ранньомодерного українського суспільства. Скажімо він пише, що як індивідуальна, так і колективна власність спиралася на практику *occupatio* (лат. *окупація, захоплення*. – Авт.), котра модифікувалася відповідно до тих чи інших потреб²⁸⁹.

Прикметною рисою концептуалізації М. Слабченка є те, що він однозначно й категорично відкидає припущення своїх колег про поширення общинного устрою після революційних подій за часів Хмельниччини²⁹⁰. Натомість історик

обстоє думку, що *«індивідуальна, приватна власність здобула повне визнання, позаяк вона забезпечувала кожному власнику безбідне існування»*²⁹¹. У іншому місці він зауважує, що *«індивідуальне господарство передбачає економічну свободу, як гарантію самостійного господарювання»*²⁹². Зокрема, автор пише про свободу селянина, котрому Хмельниччина надала можливості вступати до *«різних договірних відносин із представниками інших суспільних груп»*²⁹³.

Економічна свобода спричинилася як до інтенсифікації обігу земель, так і до майнової, а у кінцевому рахунку – станової диференціації суспільства. *«Економічна свобода була рушійною силою в обігу земель спершу, головним чином, поміж селянства та козацтва. Обіг земель у середовищі дрібних власників виявлено на наступний день революції»*, – відзначає історик²⁹⁴.

Відзначимо, що М. Слабченко доволі точно схарактеризував і розмитість меж між сільськими та міськими поселеннями, котра стримувала, гальмувала і у певному розумінні навіть консервувала господарські взаємини. Ця теза узгоджується з попередніми міркуваннями вченого, зокрема з його означенням колоніального становища українських земель під Польською Коронаю. За його візією, саме колоніальний характер місцевого господарства у складі Речі Посполитої зумовлював відсутність виразної демаркації поміж селом і містом.

На думку М. Слабченка, *«різниця між селом і містом була незначною, по суті, адміністративною: наявність певної адміністрації робила населений пункт містом; щодо інших специфічних рис, то хіба що існування ярмарків могло вирізнити українське село від міста? Місто, як таке, в Україні не отримало розвитку, воно було підмінене його сурогатом – містечком чи ярмарковим пунктом. Центром тяжіння, виходить, було село і притому невеликих розмірів, з порівняно незначним населенням, що вело до створення класового розшарування у менш помітних рисах та робило консервативними господарські взаємини»*²⁹⁵. Ця теза фактично доповнює й розширює колоніальний дискурс в авторському представленні історії господарства на обширах України-Гетьманщини.

Більше того, М. Слабченко вважав, що катастрофічний перебіг революційних та воєнних подій за часів Хмельниччини, а пізніше – за доби Руїни ще більше знівелював і до того достатньо умовну межу між містом та селом. *«І без того ця не вельми виразна відповідність була докорінно зруйнована. Незчисленні військові танці на всіх широтах й довготах України змітали різницю між пунктами обробної та видобувної промисловості. Ще тільки-но вималюваний поділ праці був “вимазаний». “Вимазуванню» сприяла, крім загальної розрухи, сильна стихійна колонізація, котра прямувала з заходу та півночі»*, – відзначає автор²⁹⁶.

Констатація розмитих меж між містом і селом підводить М. Слабченка до думки про відсутність виразного поділу праці у Гетьманщині, себто про низький рівень розвитку промислів та загальну децентралізацію господарства, хоч і відмінну від західноєвропейських взірців²⁹⁷. Цю тезу неодноразово споглядаємо на сторінках *«Організації господарства України...»*.

Зауважимо, що М. Слабченко уважав, що така децентралізація значною мірою диктувалася потребами західноєвропейського господарства, котре демонструвало зростаючий попит на сільськогосподарські продукти у зв'язку із втратою містами «патріархального характеру» та їхнім перетворенням у промислово-торгівельні пункти²⁹⁸. Вочевидь, мисленнєві структури автора наслідували думки відомого німецького соціолога В. Зомбарта, котрий уважав, що в економічному сенсі місто є поселенням, в якому життя підтримується за рахунок продуктів чужої сільськогосподарської праці²⁹⁹.

Таким чином, М. Слабченко обстоював думку, що *«децентралізоване українське господарство спиралося на природні властивості, завдяки ним воно рухалося й існувало. Розвинутих децентралізоване виробництво не могло з огляду на зовнішні умови і повинно було обмежитися задоволенням потреб домашнього вжитку. Означена обставина за вельми стиснутого ринку не могла призвести до поглиблення та поділу праці, яке було тут рідкісним виключенням»*³⁰⁰.

Варто наголосити, що ці роздуми М. Слабченка перегукуються з ідеєю О. Компан та В. Маркіної про своєрідний симбіоз елементів міського й сільського життя на українських землях ранньомодерної доби, який пов'язаний з переходами населення в міста і навпаки³⁰¹. Постають навіть своєрідні аналогії між концептуальними запитами одеського дослідника протягом 1920-х років та його наступників на теренах українського радянського історіописання 1960-х років.

М. Слабченко згадує про процес вілланізації міст, себто про потужну хвилю архаїзації міського життя, внесення до нього елементів та норм сільського буття, особливо до сфери культури, права і господарських практик ще задовго до доби Хмельниччини³⁰². Ця думка про розмитість, умовність демаркації поміж містом і селом пролягає наскрізним рефреном крізь усі томи «Організації господарства України...». Проте тезу М. Слабченка про відсталість українських міст, порівняно з західноєвропейськими, О. Компан уважала очевидним перебільшенням³⁰³.

Зрештою, присмерк Гетьманщини М. Слабченко однозначно пов'язував із масштабними соціальними трансформаціями. На його думку, від кінця XVII ст. шириться потужна й виразна класова диференціація суспільства на теренах Гетьманщини³⁰⁴, хоч помітне розшарування, за спостереженнями автора, намічається ще від часів «загальнонародної революційної армії» Б. Хмельницького³⁰⁵.

Саме класова диференціація українського суспільства, за версією М. Слабченка, спричинила зростання експансіоністських потуг Москви, котра дедалі глибше занурюється до внутрішніх справ Гетьманщини³⁰⁶. Зокрема, він обстоює думку, що соціальне й майнове розшарування, прискорене російським втручанням, призвело до руйнування і занепаду представницьких інституцій старої Гетьманщини. *«Під впливом таких зовнішніх причин і умов внутрішнього життя у вигляді розорення суспільних низів і їхнього закріпачення*

на службу великому земельному капіталу ради, з'їзди та представництво по-троху сходили зі сцени; лише вибори священників та дячків та у деяких місцях нижчої старшини були невеликими залишками і спогадами від колишнього народоправства», – зазначає історик³⁰⁷.

Власне, соціальна диференціація запускає не тільки процес згортання відповідних правничих і політичних практик, а й переорієнтації всього господарства України-Гетьманщини. М. Слабченко вирізняє три етапи в історії «українського публічного господарства»: 1) становлення національної армії, до якої пристосовувалися всі господарські практики Гетьманщини; 2) розширення послуг московській, згодом імперській армії у вигляді різних тяжких натуральних повинностей; 3) інтенсивна мобілізація землі, швидке зростання великих панських маєтків та загальний перехід на грошові взаємини³⁰⁸.

Визначальні зрушення у господарському укладі Гетьманщини сталися у XVIII ст., коли, за висловом М. Слабченка, відбулася економічна інкорпорація України, зокрема Запорозжя до складу Росії. Відтоді намітилася докорінна трансформація «усієї *господарської конструкції України*»³⁰⁹, котра була пов'язана з мобілізацією земель дрібних власників, що призвела до втрати індивідуальної свободи 1782 р.³¹⁰

Та М. Слабченко не зациклювався на виключній самодостатності соціальних та економічних процесів, хоч і визнавав їх вирішальну роль у руйнації Гетьманщини. На його думку, ці господарські перетворення були пов'язані з кардинальними геополітичними зрушеннями на обширах Східної Європи, зокрема у Північному Причорномор'ї. «Імперія не тільки висувалася до Понту Евксинського (Чорного моря. – *Авт.*) та Балтики, але мала озброєною рукою захищати їх та закріплюватися на рубежах, щоб не бути відкинутою до своїх етнографічних кордонів. Потреба пробитися до морів та ринків робила Росію імперіалістичною країною, а оскільки Україна перебувала на шляху до моря, то і стосовно України проводилася політика, котра мала обернути українську республіку на російську провінцію», – підкреслює історик³¹¹. Відтак він згадує про «імперіалістично налаштованого» російського імператора Петра I³¹² і навіть обстоює думку неминучість «імперіалістичної політики» Москви³¹³.

Зазначимо, що ще у дореволюційних текстах М. Слабченко обстоював думку про гостре неприйняття росіянами політичного устрою Гетьманщини, котрий видавався останнім «диким, порядки – безпорядками, вільний народ – масою, автономна Україна – явищем антидержавним»³¹⁴. Утім, процес згортання автономії Гетьманщини спирався не тільки на військово-політичні, а й господарські заходи.

Власне, цей процес М. Слабченко означає як «економічну політику грошово-поліційної держави»³¹⁵ чи «військово-поліційної держави»³¹⁶ (як він називав тодішню Московщину-Росію!), спрямовану на знищення дрібної приватної власності на українських землях. Ба більше, він вважає, що політична руйнація автономії Гетьманщини була вислідом потужних господарських трансформацій.

Наприклад автор зазначає, що *«український народ від 1709 швидко перетворюється у недержавний, всі інші грошові знаки були витиснені монетою російською...»*³¹⁷.

У широкому сенсі наступ на автономію Гетьманщини М. Слабченко пов'язував із колоніальними й імперіалістичними потугами Москви. З такої перспективи автор розглядав економічну політику Росії щодо України-Гетьманщини, як таку, що спиралася на засади протекціонізму та меркантилізму і, кінець-кінцем, мала метою опанувати, захопити й знищити український ринок. *«Опираючись об'єднаному економічному процесові Україна не могла. – відзначає вчений. – Вже з XVII стол. нагромаджувалися причини, корті готували падіння самостійного українського ринку й торговельного обігу»*³¹⁸.

Отож процес руйнації та падіння Гетьманщини М. Слабченко репрезентує у світлі колоніального дискурсу, себто колоніальних устремлінь Московської держави, які розглядає як вислід господарських і торговельних практик. Таке представлення дозволяє автору триматися вихідних положень теорії «єдиного процесу». За цього рефрену соціальні й господарські трансформації на теренах Старої України на зламі XVIII–XIX ст. логічно вписувалися у звичний розподіл ролей між метрополією та колонією, зокрема дозволяли історикау нав'язати порівняння зі світовими тенденціями.

Саме з перспективи колоніального дискурсу М. Слабченко репрезентує економічну політику Москви, зокрема щодо Києва. На його думку, з другої половини XVII ст. *«найважливіший жвавий торговий український пункт – Київ, напр[иклад], одразу ж випав із посідань Української держави і став ключем у торговій політиці Московської держави. Володіння Києвом давало Московії можливість реалізовувати найжорсткішим чином свої меркантилістські плани й допомагало проводити в Україні колоніальну політику, завдяки якій Україна поступово ставала ринком для російської обробної промисловості...»*³¹⁹.

М. Слабченко вважав стольний град ключовим пунктом у міжнародних торговельних взаєминах XVII–XVIII ст., який міг відіграти неабияку роль у розвої українського господарства. *«Залишити Київ у руках українців не могла ані Польща, ані Московія не тільки з політичних міркувань, але й з причин економічного характеру: посідання Києва зробило би з Гетьманщини сильну транзитну державу між південним сходом та заходом, яка могла б загрожувати і Польщі, і Московії. – зазначає історик. – У руках останньої Київ був помітно безпечніший, тим більше, що Москва давала Польщі деякі аванси щодо можливого повернення Києва. Тому договірні статті передавали Київ у розпорядження Московії, котра направила туди своїх воєвод із дипломатичними повноваженнями»*³²⁰.

Зауважимо, що М. Слабченко поширює колоніальний дискурс і на другу половину XVII ст., принаймні, у цьому світлі прагне показати витоки політичних та економічних трансформацій перших десятиліть XVIII ст. Приміром, він простежує зростаючу господарську і торговельну залежність Гетьманщини від Московщини ще від часів гетьманування І. Брюховецького. *«Юридична*

залежність від останньої (Великоросії. – Авт.) визначалася вже московськими пунктами Брюховецького (1665 р. – Авт.), котрий віддав українську торгівлю та промисловість на розсуд Московської держави, яка з цього часу перебирає на себе роль головного закупника української сировини», – відмічає історик³²¹. Протягом першої половини XVIII ст. Україна-Гетьманщина систематично відрізається російським урядом від безпосередніх торгових взаємин із Західною Європою³²².

Проте М. Слабченко пов'язує з колоніальним дискурсом і соціальні трансформації. Зокрема, він відзначає, що українське купецтво, котре не являло собою «міцно організованого класу»³²³, подібно до того як козацька старшина здобувала дворянство та інтегрувалася до станової ієрархії, поступово розчинялося у російському купецтві, зокрема послуговалося всіма його правами й пільгами³²⁴.

Крім того, перехід більшості європейських країн до призивної системи у формуванні армій перетворив українське козацтво, за виразом М. Слабченка, на якийсь «археологічний залишок», що шкідливо відобразилося на веденні господарства³²⁵. Тож козацьке військо у другій половині XVIII ст. перетворюється з регулярної армії в іррегулярну³²⁶.

М. Слабченко зупиняється і на правничих практиках, оскільки вважає, що зміна характеру господарських і політичних взаємин між Гетьманщиною та Московією спричинила й юридичні трансформації, зокрема в українсько-російських угодах. «Договори XVIII ст. порівняно з добою Хмельниччини й Руїни, різко змінили своє обличчя. Ґрунт для цього був підготовлений ще від часів гетьманства Многогрішного (1669–1672. – Авт.). Статті по суті позбавлені договірного характеру, поступово перетворювалися в акти царської милості, в акти внутрішнього підзаконного управління, в акти політичної доцільності», – наголошує вчений³²⁷.

За візією М. Слабченка, процес ліквідації автономії України-Гетьманщини розгортався не тільки у політичній та правовій, а й у господарській сфері. Та господарські і соціальні метаморфози були своєрідним прологом до, власне, політичних наслідків.

З перспективи теорії «єдиного процесу» М. Слабченко підходив і до представлення соціально-економічного устрою Запорозької Січі, якому присвятив п'ятий том монографічної серії «Організація господарства України...», котрий побачив світ у вигляді попередніх публікацій³²⁸. Останні помітно відрізнялися від попередніх томів, оскільки провідні концепти автора подавалися на широкому тлі розлогих історіографічних спостережень.

«Така багата змістом, вся немов складена з критичних екскурсів монографія проф[есора] М. Є. Слабченка про Запоріжжя», – відзначав Д. Багалій³²⁹. Причому ця праця була двічі (1926 та 1927) відзначена науковими преміями, себто справила помітний вплив на сучасників³³⁰.

Передусім, М. Слабченко прагнув віднайти аналоги Запорозької Січі на теренах європейської та світової історії. Він навіть розглядає «Запорозьку

державу» як утворення подібне до лицарських орденів чи братств флібустьєрів³³¹. В іншому місці історик уточнює своє означення і висловлює думку, що Січ посідала досить специфічне становище у світлі права та соціальних практик як «*постійний бург з своєрідними нобілями, що жили в умовах Спарти, а керувалися середньовіковими військовими правилами*»³³². Зокрема, автор навіть згадує відомий вислів Вольтера про те, що козацтво нагадує йому славнозвісних піратів із Антильських островів у Карибському морі³³³.

У листі до О. Оглоблина від 12 липня 1927 р. М. Слабченко зауважує, що «вона (Запорозька Січ. – Авт.) б[ула] *солдатською республікою* з різко вираженою класовою суттю»³³⁴. Власне, одеський дослідник розглядає Запоріжжя як військову державу, що керувалася вояцьким правом³³⁵, в якій рада була своєрідною диктатурою війська³³⁶. В одному з попередніх томів «Організації господарства України...» він навіть називає господарські практики Січі «військово-комуністичними»³³⁷.

Водночас М. Слабченко тримається думки, що такий тип держав зазвичай поставав на нових землях, що перебували поза сталим господарським обігом та соціокультурним тяжінням давніх держав (наприклад, Віргінія, Массачусетс, Нова Англія та ін.). Відтак виникала гостра потреба у новій колонізації великого простору, себто у витворенні такого специфічного типу держав провідну роль відігравала Людина економічна, або як її називає історик – *homo economicus*. На його думку, «*“homo economicus” на запорозькій території зарозом ставав homo militans*, поки згодом остання функція стала приналежністю окремої верстви, а *homo economicus* вособився в окрему клясу. Тоді й народилася Запорозька держава»³³⁸.

М. Слабченко прагне представити та витлумачити феномен Запорозької Січі у координатах всесвітньої історії, зокрема акцентує увагу на виключній ролі господарських, торговельних і соціальних практик у її творенні.

Павло Матвієвський – один із рецензентів і на той час початкуючий історик піддавав сумніву тезу М. Слабченка про Запорозьку Січ як військову державу з вояцьким правом³³⁹. Натомість П. Матвієвський обстоював думку, що «Запоріжжя в процесі всього свого історичного життя як *справжня квола з відсталими феодалними своєрідними докапіталістичними елементами держава завжди була під протекторатом могутіших держав, але мала своєю чергою всі види свого власного державного порядку*»³⁴⁰.

Та М. Слабченко сприймав Запоріжжя більш складно, ніж уважав його молодий опонент. На його думку, «Запорозька держава» була вислідом особливих (проте неунікальних!) господарських і соціальних передумов, які передували військовим обставинам, себто автор відводив поважне місце промислам і господарським громадам у конституюванні Січі. «*Перетворення з промислових одиниць у військову організацію викликали сами життєві умови.* – підкреслює історик. – Під озброєними нападами промисловці виділили з-поміж себе постійну частину люду для війни так само, як і староства виділяли з своєї людности озброєнні сили»³⁴¹.

Такий підхід не був оригінальним і мав низку попередників (починаючи від М. Костомарова), але у такому обсязі й масштабі був уперше висунутий саме М. Слабченком, що визнавало чимало тодішніх дослідників. Скажімо Н. Полонська-Василенко вважала, що схема запропонована одеським ученим була *«накреслено сміливо, доведено послідовно, і звичайно вона має право на почесне місце в українській історіографії»*³⁴².

За спостереженням В. Пархоменка, *«нова робота проф. М. Є. Слабченка про Запоріжжя дуже змістовна й буде мати величезне значіння в розумінні нової постановки вивчення історії Запоріжжя; безумовно залишить певний слід в нашій історіографії»*³⁴³. Ба більше, навіть критично налаштований до його текстів М. Ткаченко зазначив, що *«потрібно признати уміння висувати питання, на які не звертали відповідної уваги раніш, хоча вони були відомі в історіографії; є у автора (М. Слабченка. – Авт.) низка питань, які він ставить уперше»*³⁴⁴.

Теза про промислове призначення куреня є наріжною ланкою у концептуалізації М. Слабченка. На його думку, Січ була своєрідною спілкою куренів чи *«федерацією курінних одиниць»*³⁴⁵. Таким чином, першорядне місце у творенні *«Запорозької держави»* історик відводив первинній ланці – куреню.

М. Слабченко навіть уважав, що *«курінь-же існував як окреме господарство й, до певної міри, навіть окрема територія»*³⁴⁶. Причому походження терміна *«курінь»* учений пов'язував із татарськими впливами, зокрема висловлював думку, що цю назву вживали для позначення певної земельної ділянки, поряд з іншими аналогічними територіальними одиницями³⁴⁷.

Вочевидь, із цієї площини походили й інші ідеї М. Слабченка про виникнення самобутнього *«типу мусульманського феодалізму»* (на прикладі зимівників) чи татарську систему власності у *«Запорозькій державі»*³⁴⁸, котрі спричинили чимало критичних зауваг³⁴⁹. Дехто з дослідників вважає, що ці тези були своєрідною даниною часу³⁵⁰. Тим паче, що одеський історик висував і формулював свої компаративні запити до минувшини спираючись на теорію *«єдиного процесу»*, котра переводила його дослідницькі інтенції у царину пошуку європейських чи світових аналогів щодо історії Запорозької Січі.

Так чи інакше, у висвітленні М. Слабченка *«курінна організація»* постає як специфічний продукт стихійної колонізації великого пустинного простору, в якій органічно сплелися господарські, соціальні та військово-політичні практики. Приміром, він навіть називає запорожців *«природними озброєними колоністами»*³⁵¹ й акцентує увагу на господарській самостійності кожного куреня як економічному підґрунті існування самої Січі.

«Під такою надбудовою знаходимо тверду економічну базу. Вона полягала в тім, що курінь мав своє окреме господарство. Як кожна військова одиниця того часу клопоталася сама за себе, сама добувала собі засоби до життя, мала свої запаси провіанту й фуражу, свої гроші, тощо, так само й курінь мусів дбати для себе. Тому в розпорядженню куреня були різні блага, як-от риборолві, поля для мисливства, луки для скотарства. Здобич і приплід від такого майна йшли на користь куреня», – зазначає М. Слабченко³⁵².

Втім, М. Ткаченко вважав, що саме перехід від «промислово-добичницької» до «військової середньовічної» організації у текстах одеського історика нез'ясований належним чином³⁵³.

За візією М. Слабченка, структура куренів не тільки творила господарську базу «Запорозької держави». На його думку, специфічне буття кожного куреня було настільки неповторним, що він вносив до загальної січової палітри свій особливий колір. «Різні місцевості й різний час появи куренів призводили до того, що *різні групи куренів виробляли різні звички, вдосконалювали інші військові й промислові підхідки, витворювали поняття, й, якщо хочете, правний світогляди інакші, ніж інші такі групи*», – зауважує історик³⁵⁴.

Більше того, М. Слабченко обстоює тезу, що господарська та військова організація Січі спиралася на колективний досвід, який мав матеріальні підвалини³⁵⁵. Таке потрактування нав'язує думку про акумуляцію соціальних практик у вигляді спільного досвіду та уявлень, себто демонструє самобутню соціологізацію минувшини Запорозької Січі у його текстах.

Водночас М. Слабченко тримається думки, що значення релігійного чинника у формуванні куренів було досить обмеженим, особливо до Хмельниччини. «З сказаного, гадаю, слід зробити той висновок, що *в епоху перед Хмельницьким од того, хто вступав до куреня, не могли вимагати, щоб визнавав він православну віру*», – відзначає вчений³⁵⁶. У іншому місці він зауважує, що «курені знали один культ, культ життя, і христیانство мало що говорило буйному козакові»³⁵⁷. Натомість політичне значення куреня у житті Запорозької Січі вчений вважає недооціненим в українському історіописанні³⁵⁸.

У світлі теорії «єдиного процесу» М. Слабченко розглядає і паланкову організацію Запорозьких Вольностей. Зокрема, він висловлює думку, що паланка не була звичайним адміністративним поділом, а являла собою господарсько-територіальну одиницю. Відтак Запорозькі Вольності автор репрезентує як «суму таких одиниць»³⁵⁹, зв'язаних містечковим устроєм і пануванням «військово-січового права»³⁶⁰.

Зауважимо, що М. Слабченко пояснював занепад Січі не тільки з перспективи політичних, а й соціальних та господарських трансформацій. Він навіть відводив останнім вирішальну роль у цьому процесі. «Протягом довшого часу мов справжні твердині стояли запорозькі фобурги-містечка (від. фр. *faubourg* – передмістя. – Авт.) й занепали допіру тоді, як сусідні держави дістали перевагу над Січчю та й *сама вона перейшла на інші щаблі, переродилася в новий економічно-правний організм*, де відношення внутрішніх сил склалося на н о в и й (розбив М. Слабченка. – Авт.), більше-менше до 1734 р., спосіб», – стверджує вчений³⁶¹. Утім, вищезгаданий П. Матвієвський акцентує увагу на іншому етимологічному значенні, порівняно з тим, яке надає фобургу М. Слабченко – містечко, що «обороняло підступи до Січі, мовляв *форт при фортеці*»³⁶².

На думку М. Слабченка, 1734 р., «Запорожжя перестало бути державою, а переродилося в особливу армію російського імператора»³⁶³. Це перетворення було безпосередньо пов'язано з процесом майнової та соціальної диференціації

запорозького козацтва. За спостереженням автора, «к у р і н н а к а р н а в к а перестала бути спільною, а підлягала подільності, ідеальна єдність її перетворилася в суму реальних пайок (розбив М. Слабченка. – *Авт.*) учасників»³⁶⁴.

Отже, соціально-господарські змагання виплекали військово-політичні метаморфози на обширах Запорозької Січі. «*«Абсолютна воля» Запоріжжя розвинулася в свою діалектичну протилежність.* – зазначає М. Слабченко. – Разом із цим замкнулося коло й по лінії майна. *Державність дібр і собі перешла в свою протилежність – індивідуальну земельну власність»*³⁶⁵.

Отож господарські, соціальні та правничі трансформації завдали нищівного удару по традиційному устрою Запоріжжя і, врешті-решт, спричинили ліквідацію цієї козацької твердині. Таке представлення минувшини Січі досить логічно та послідовно вписувалося у палітру провідних соціально-економічних тенденцій «єдиного процесу», зокрема нав'язувало відповідні аналогії й авторські конотації.

М. Слабченко і далі продовжував працювати над черговими томами монографічної серії «Організація господарства України...». У серпні 1927 р. він писав Д. Кравцову про закінчення шостого тому з цієї серії³⁶⁶. Вважають, що частина матеріалів, зібраних М. Слабченком для восьмого й дев'ятого томів «Організації господарства України...», побачила світ у вигляді конспекту лекцій «Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні ХІХ–ХХ ст.»³⁶⁷. Можливо, деякі матеріали, підготовлені до цієї монографічної серії, ввійшли і до інших маловідомих лекційних курсів М. Слабченка.

Та подальші томи «Організації господарства України...» світу так і не побачили, хоч і обіцяли низку новацій на ниві соціологізації української минувшини. Подібна доля спіткала й інші студії з української ранньомодерної історії. Загалом вважають невідомою долю близько п'ятдесяти праць М. Слабченка³⁶⁸.

Такою, наприклад, є його монографія про Генеральний суд (160 стор.), котра мала увійти до сьомого випуску «Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права», але була вилучена через арешт М. Слабченка у справі «Спілки визволення України». Л. Окіншевич уважав цю роботу «найліпшим твором цього вченого»³⁶⁹. Крім того, варто згадати наукові праці, котрі одеський інтелектуал розпочав писати у в'язничних казематах – студію про запорозьку культуру, проспект майбутнього тритомника «Історія Запоріжжя в соціологічному освітленні» та ін.³⁷⁰

Заразом підходи М. Слабченка щодо концептуалізації та репрезентації ранньомодерної української історії були досить виразно окреслені у його опублікованих текстах 1920-х років. Передусім, він виходив із концепту «єдиного світового процесу», котрий задає загальний рух і спрямування перетворень у світі історії, зокрема ті універсальні стадії чи фази, котрі властиві будь-якій національній варіації минувшини. За візією історика, цей рух визначався здебільшого матеріалістичними або господарсько-економічними чинниками, певна комбінація яких складала, власне, зміст тієї чи іншої стадії.

Натомість національна своєрідність, точніше локальні «відхилення» від магістральних напрямків руху всесвітньої історії, на його думку, найповніше виявляються у певних регіонально-місцевих господарських типах, формах, укладах, структурах, пануючих соціальних та правничих практиках тощо. Ці локальні «викривлення» чи «аномалії» на тлі загального «світового процесу» у представленні одеського дослідника є радше потвердженням провідних тенденцій, аніж винятком із універсальних «правил гри» на сцені всесвітньої історії.

Врешті, основні дослідницькі інтенції М. Слабченка як ученого скеровані на досягнення тих типів і форм, які складають підоснову національної історії та відображають загальносвітовий процес. З такої перспективи його спроба соціологізації історії почасти нагадує концептуалізацію М. Грушевського, котрий у працях 1920-х років приділяв значну увагу типологічному та компаративному інструментарію на ниві української історії, а також був давнім прихильником стадіального поділу минувшини.

Проте ця схожість при пильному розгляді виявляється поверховою й ілюзорною, позаяк соціологізація історії за версією М. Грушевського, вибудовувалася «знизу» від багатоманітного фактографічного матеріалу, тобто є розгорнутою евристичною програмою його вивчення та досягнення. Тож компаративні і типологічні інструменти М. Грушевського зорієнтовані на емпіричне розмаїття.

Натомість соціологізація М. Слабченка є апіорною, себто сконструйованою «згори» шляхом запозичення різноманітних концептів та ідей багатьох учених і мислителів, прикладених до царини європейської й всесвітньої минувшини. Ці концептуальні взірці та дослідницькі стратегії він прагне вибірково перенести й продемонструвати їхню «дію» на національно-регіональних обширах.

Отже, фактографічна поверхня минувшини потрібна для того, щоб уловити, зафіксувати, окреслити ті господарські форми, види й уклади, котрі відіграють роль проміжної ланки у концептуалізації, себто є «посередниками» між розвоєм всесвітньої минувшини та національними історіями. Не випадково М. Слабченко тримається думки про застосування «синтетичного методу» в історичній науці, котрий передбачає тотальні і досить жорсткі процедури генералізації. Палким прихильником теорії «єдиного процесу» та «синтетичного методу» М. Слабченка був його багатообіцяючий учень М. Рубінштейн, який пізніше став автором відомого посібника «Русская историография» (М., 1941)³⁷¹.

У текстах М. Грушевського, навпаки, простежуємо надзвичайно обережне ставлення до генералізації та формалізації світу історії, позаяк вони мають обійняти максимально приступні масиви фактографічного матеріалу, зокрема представити динамічні й статистичні виміри минувшини. Відтак його концептуалізація часто-густо сформульована як низка гіпотетичних запитів до минувшини, щоб оцінити рівень їхньої вірогідності щодо представленої національної історії у синхронічному та діахронічному розумінні.

Цю різницю між різними способами концептуалізації досить точно продемонстрував П. Федоренко у великій рецензійній статті, присвяченій монографічній серії «Організація господарства України...». У його публікації, обговореній на засіданні Науково-дослідної кафедри історії України, очолюваної М. Грушевським (не варто забувати про конфронтацію М. Слабченка з її керівником упродовж другої половини 1920-х років!), йдеться про евристичну вартість концептуальної схеми. *«Цінність схеми й буде залежати від того, наскільки вдало схоплено й сформульовано основні риси системи господарства, яке досліджуємо, і оскільки ґрунтовно простежено зміни в тій системі протягом доби, яку вивчаємо.* Разом з тим схема повинна відбити й співвідношення між економікою та правом», – стверджує рецензент³⁷².

Водночас П. Федоренко наголошував на операційному, точніше гіпотетично-прикладному призначенні концептуальних побудов, які мають показати процесуальні та структурні характеристики минувшини («динаміку» та «статіку»). *«Кожна схема має умовне значіння, виконує роллю своєрідної робочої гіпотези у вивченні того або того процесу. Що ж зумовлює її цінність?* – риторично запитує та відповідає опонент М. Слабченка. – Перед дослідником організації господарства за певний протяг часу, якщо підходити до питання з економічного боку, повстає завдання дослідити його з двох поглядів: щодо статіки і щодо динаміки, беручи ці терміни в цілком умовному розумінні»³⁷³. Цей пасаж нагадає відомі роздуми М. Грушевського про роль гіпотетичних запитів у вивченні минувшини.

П. Федоренко вважав хиби монографічної серії М. Слабченка настільки великими, що однозначно обстоював думку про знецінення її методологічної вартості³⁷⁴. Проте концептуалізації М. Слабченка та М. Грушевського різняться не тільки відмінними способами конструювання та вжитим дослідницьким інструментарієм, а й опертям на різні зрізи минувшини.

Якщо М. Слабченко віддавав перевагу економічно-соціальній та правничій сфері минувшини, то М. Грушевський упродовж 1920-х років дедалі більше мігрував із соціальної царини до культурних, етнологічних і навіть соціокультурних шарів світу історії. Тож компаративний та типологічний інструментарій автора «Початків громадянства (генетична соціологія)» часто-густо продукував певний культурний й етнологічний сенс, себто нав'язував до порівняння фактів, явищ і процесів української історії з культурними аналогами на обширах світової минувшини.

Зауважимо, що етнологічні конотації простежуємо і у деяких закидах, зроблених М. Слабченку з боку представників київської школи М. Грушевського. Скажімо, вищезгаданий М. Ткаченко вважав, що автору «варто б було пошукати в звичаєвому праві Запоріжжя *фактів, які можна було б порівняти з життям деяких первісних народів*»³⁷⁵.

Зрештою, відмінні інструментарії, пріоритетні сфери минувшини, кінецькінцем способи конструювання світу історії у працях М. Слабченка та М. Грушевського виплекали різне ставлення вчених до каузальності і детермінізму.

Якщо М. Слабченку властива доволі жорстка та виразна окреслена каузальність, яка у багатьох випадках набуває ознак матеріалістичного детермінізму, або, принаймні, господарсько-економічної домінації у представленні основних подій, явищ і процесів, то М. Грушевський уважав, що причино-наслідкові зв'язки здебільшого продукують вірогідний, але не зумовлений результат на терезах історії.

Втім, одеського дослідника не можна вважати абсолютним апологетом матеріалістичного детермінізму, позаяк у його текстах споглядаємо апеляції до правничих, політичних та соціальних практик, інколи до психологічних і культурознавчих мотивів історичного буття, котрі досить часто запозичувалися з різних візій відомих вчених та мислителів із багатоманітними інтелектуальними орієнтаціями.

Своєрідним доказом поміркованості М. Слабченка стосовно ідеї детермінізму на історичних підмостках є те, що історик так і не сприйняв одного із провідних постулатів істмату – «законау класової боротьби». Звісно, і М. Грушевський, і М. Слабченко визнавали класовий поділ, але ніколи не фетишизували його ролі у соціологізації світу минувшини. Натомість класовий поділ виступав у їхніх концептуалізаціях здебільшого як орієнтаційна схема для репрезентації та структуризації соціального зрізу минувшини.

Однак, революційні концепти сприймалися М. Грушевським та М. Слабченком зовсім по-різному. У візії М. Грушевського революція розглядалася як важлива й особлива, але все ж таки вмонтована у розлоге річище суспільної еволюції стадія розвитку. У широкому сенсі автор «Історії України-Руси» сприймав революцію як вислід могутніх еволюційних та колективістських потуг суспільства, що обіймали тривалі, майже столітні проміжки часу. Відтак революційні змагання перетравлювалися, нівелювалися потужним і непереборним еволюційним плином історичного буття.

Натомість М. Слабченко розглядав революцію і революційні війни 1648–1654 та революцію 1917–1921 рр. як знакові віхи, котрі відображали кардинальні метаморфози національної історії суголосні магістральним устремлінням «єдиного процесу» всесвітньої історії. Саме доба між двома великими українськими революціями перебувала в епіцентрі його наукових інтенцій, які були покладені до основи хронологічної локалізації циклу праць «Організація господарства України...».

Ба більше, М. Слабченка як інтелектуала з завзятою, гарячою, почасти навіть ексцентричною вдачею щиро захоплювала патетика й дух революційного романтизму 1920-х років, хоч вони дивним чином співіснували з його тверезим скептицизмом і навіть гострим негативізмом стосовно більшовицьких управлінсько-адміністративних та політичних практик. Такі інтелектуальні настрої та культурні вподобання одеського вченого й виплекали теорію «єдиного процесу», котра стала своєрідним концептуальним орієнтиром у конструкції його великої монографічної серії історичних студій.

Конфлікт процес / структура у конструкції «довгого» ХІХ ст. М. Слабченка

Вихідною ідеєю М. Слабченка щодо концептуалізації української історії ХІХ – початку ХХ ст. була теза про об'єднання української території (Правобережжя, Лівобережжя, Слобідська Україна, Степова Україна та ін.), як висліду потужного і невпинного економічного процесу. Більше того, він навіть зауважує, що «ХІХ століття застає, таким чином, Україну об'єднану. Протягом шести десятиків років вона переживає добу осідання нових елементів і організовується на основі кріпосного права, а після селянської реформи швидко простує шляхом промислового розвитку та капіталізму»³⁷⁶. Причому в іншій праці історик не тільки обстоює, а й доповнює цей концепт, зокрема зауважує, що «українське господарство ХІХ стол. перед 1861 р. являється о б є д н а н и м і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів – до Чорного моря, зв'язаним різними путами з і с в о ї м (розбив М. Слабченка. – Авт.) закордонним споживачем»³⁷⁷.

Певна річ, ці думки впливали з теорії «єдиного процесу» на обширах всесвітньої історії, котра мала імплементувати до концептуалізації української минувшини провідні загальноєвропейські тенденції, опрацьовані у студіях багатьох відомих учених та мислителів. Концептуальні віхи й інструментальні маркери (матеріалістична чи економічно-соціальна домінація, що, часом, межувала з детермінізмом, стадіальна репрезентація минувшини, жорстка каузальність, апріорна генералізація фактографічного матеріалу зазвичай накинута «згори» у вигляді установчих положень, порівняльне висвітлення господарських, соціальних та правничих практик із перспективи європейських взірців і аналогів), апробовані та окреслені М. Слабченком у монографічному циклі праць «Організація господарства України...», повною мірою побутують і у «Матеріялах до економічно-соціальної історії України ХІХ століття».

Цю настанову на виявлення своєрідності «шляхів, що ними проступала Україна» та «ухилів» у контексті всесвітньо-історичного процесу, споглядаємо як у тексті «Організації господарства України...», так і на сторінках «Матеріялів»³⁷⁸. Заразом історик розглядав останнє видання як «загальний каркас нової Української історії»³⁷⁹. Цікавою виглядає й хронологічна локалізація «Матеріялів», котра у назві задекларована у межах ХІХ ст., але де-факто розширена автором до початків ХХ ст. Перший том «Матеріялів» охоплює дореформені часи (до 1861 р.), другий – закінчується революцією 1905 р., а третій (невиданий!) – репрезентує період до 1920 р. Тож історик маркує історичний процес ХІХ – початку ХХ ст. як єдину історичну епоху, що тою чи іншою мірою перегукується з доволі популярним концептом «довгого» ХІХ ст.

Достеменно невідомо, що саме спонукало М. Слабченка розпочати новий багатотомний проект «Матеріялів». Тим паче, що одеський дослідник у цей час активно опрацьовував велику десяти томну монографічну серію «Організація господарства України...», з якої було викінчено тільки п'ять томів. Вірогідно, до написання «Матеріялів» М. Слабченка підштовхнула поява хрестоматії

М. Яворського, присвячена добі капіталізму в Україні³⁸⁰, хоч попередні плани, мабуть, визріли ще раніше. Крім того, він міг розглядати «Матеріяли» як підготовчий чи експериментальний формат для конструювання наступних томів «Організації господарства України...», що звісно не виключає й інших мотивів.

Приміром, у листі до О. Оглоблина від 16 лютого 1926 р. М. Слабченко зауважує: «Главковерхи Яворські теж без нас не обійдуться, бо ж вони *родились в революції й можуть скласти свої хрестоматії з наших, а не старих робіт*»³⁸¹. У тому ж листі одеський дослідник повідомляє свого колегу, що його тритомник первісно мав називатися «Лекціями» чи «Нарисами» і став «Матеріялами» внаслідок категоричних наполягань М. Яворського, котрий ревниво поставився до цієї праці, зокрема загальмував видання другого тому³⁸².

Зауважимо, що обидва багатотомні проекти М. Слабченка були споріднені між собою. На думку О. Оглоблина, «*певний генетичний зв'язок “Матеріялів” з цією працею («Організацією господарства України...» – Авт.), не дивлячись на різний характер і відмінні рамі роботи, – є безсумнівний*»³⁸³. Схожу думку висловлює й А. Санцевич – один із перших сучасних інтерпретаторів творчості одеського вченого³⁸⁴. Втім, «Матеріяли» М. Слабченка мають й істотні відмінності, порівняно зі згаданим монографічним циклом праць.

Передусім, простежуються поважні зміни в архітектоніці «Матеріялів», яка побудована за локально-фрагментарним принципом представлення минувшини, на відміну від великих однотипних проблемно-тематичних блоків в «Організації господарства України...», що обіймають цілісні господарські та соціальні сегменти минувшини XVII–XVIII ст. (землеволодіння і форми сільського господарства, фабрики та промисловість, торгівля й торгівельний капіталізм, державне господарство Гетьманщини, соціально-правовий устрій Запорозької Січі та ін.). Відтак «Матеріяли» складаються з 89 (перший том – 42, другий – 47) фрагментарних, але самодостатніх розділів-нарисів, які створюють мозаїчну палітру української історії XIX ст. До такої архітектоніки М. Слабченка, мабуть, підштовхували його лекційні практики, котрі часто-густо представлені у конспективних записях (конспектах лекцій), що почасти нагадують конструкцію «Матеріялів».

Ці композиційні трансформації, порівняно з «Організацією господарства України...», дослідники оцінюють по-різному. Р. Шпунт уважав, що «змістом два томи уявляють *щось середнє між хрестоматією й систематичним курсом*»³⁸⁵. О. Оглоблин писав про «тектонічну невтриманість “Матеріялів»» та брак хоч-якоїсь періодизації, котрі суттєво ускладнюють сприйняття авторських ідей³⁸⁶. Натомість доволі цікавим виглядає спостереження В. Левитського, котрий подав рецензійну замітку на «Матеріяли» за пропозицією М. Грушевського³⁸⁷. Останній складно, скептично і навіть негативно сприймав студії М. Слабченка з соціально-економічної історії.

На думку В. Левитського, «особливість методи, що її акад. Слабченко поклав у основу викладу “Матеріялів» полягає в тім, що *автор кожду грань історії культурного життя України розглядає окремо, ізольовано від інших,*

у вертикальному розрізі, себто в процесі історичного розвитку, без зв'язку з усім життям, хоч про цей зв'язок авторові й доводиться часом згадувати. Метода, що її вжив автор, нагадує працю анатома, коли він у людськiм організмі окремо препарує м'язи, зв'язки, сухожилля, нерви тощо й, нарешті відділює окремі кістки й самий кістяк»³⁸⁸. Загалом рецензент закидав автору надмірне захоплення структурою української минувшини, що перешкоджало йому відтворювати повноту й розмаїття історичного процесу.

Врешті, економіст В. Левитський, на відміну від опонентів-істориків, звернув увагу на засадну суперечність «Матеріалів» М. Слабченка конфлікт процес / структура, який значною мірою відбився на авторській конструкції історії ХІХ – початку ХХ ст. Натомість переважна більшість науковців, як сучасників М. Слабченка (К. Антипович, Д. Багалій)³⁸⁹, так і пізніших інтерпретаторів його творчості (Б. Винар, С. Водотика)³⁹⁰ розглядали представлений двотомник як самобутню схему української історії ХІХ ст. Зокрема, В. Заруба навіть обстоює думку, що у двотомнику репрезентована «історіософська схема означеного періоду»³⁹¹ чи «шикіц схеми її історичного розвитку в означений період»³⁹².

Та найважливішим видається загальний поворот М. Слабченка від економічно-соціального і правничого зрізів минувшини до історії культури, громадської думки, політичних, літературних та публіцистичних практик ХІХ – початку ХХ ст. Звісно, у конструкції одеського дослідника економічна, соціальна та правнича сфери й надалі залишаються домінуючими площинами у концептуалізації української минувшини. Однак, відтепер він прагне продемонструвати як відобразилися економічні та соціальні трансформації «довгого століття» на культурних, громадських, літературних, освітніх і суспільно-політичних практиках українства. У широкому сенсі зазнав помітних перетворень той наскрізний економічний-соціальний рефрен його історичного письма, що так яскраво простежується в «Організації господарства України...», котрий нав'язував матеріалістичне представлення минулого, властиве первісним версіям соціологізованої чи «масової» історії.

Це й спричинило переорієнтацію М. Слабченка як ученого від домінуючого представлення масштабних процесів та явищ до репрезентації української історії як мінливої конфігурації різноманітних структур, укладів та форм, хоч така метаморфоза руйнувала одноцільність тексту і створювала у читача враження локальності й ізольованості різних частин «Матеріалів». Саме у цьому напрямку варто дошукуватися мотивів і причин тих перетворень, які споглядаємо в архітектоніці тритомника, порівняно з попередньою монографічною серією праць.

«Матеріали» М. Слабченка розпочинаються з апіорних тез та узагальнень, які рясно розкидані по всьому тексту, як і в «Організації господарства України...». Тому вже у вступі він у звичному дусі категорично декларує, що його візія є «повною протилежністю думці Рожкова й П. Струве, який доводив, що кріпацьке господарство ще не дорозвинулося перед 1861 р., і тому багато збереглося кріпацьких елементів в епоху післяреформну»³⁹³. До студій консер-

вативного ліберала П. Струве та одного з найстаріших російських істориків-марксистів М. Рожкова автор постійно апелює у «Матеріялах», як для потвердження певних тез і думок, так і заперечення чи уточнення концептів обох учених.

Наприклад, М. Слабченко рішуче відкидає тезу П. Струве про нерозвинутість поміщицького господарства напередодні Великої реформи 1861 р. (російський економіст тримався думки, що «кріпосне господарство як таке, економічно не дозріло до свого скасування у 1861 р.»³⁹⁴), позаяк уважає, що до збереження залишків кріпосницької системи у 1860-х роках спричинився брак грошових засобів як у селян, так і поміщиків, а не господарська відсталість³⁹⁵.

Зазначимо, що рецензенти по-різному оцінювали цю думку автора «Матеріялів». В. Левитський уважав, що погляди М. Рожкова та П. Струве є більш адекватними щодо представлення реального стану тогочасного господарства, аніж тлумачення одеського дослідника³⁹⁶. Натомість Р. Шпунт солідаризувався з думками М. Слабченка, зокрема відзначив, що М. Рожков відмовився від попередньої візії³⁹⁷.

Так чи інакше, М. Слабченко тримається вже згаданій установчої тези про «об'єднаність» українських земель у межах російських адміністративно-управлінських практик, що «конструювалися за загально-імперським трафаретом»³⁹⁸. Така констатація дозволяла автору порушити питання про переливання капіталів на обшири підросійської України, себто вводила міжнародні контексти висвітлення національної минушини.

М. Слабченко розглядав Чорне море як серцевину чи підоснову економічного процесу на українських обширах. На його думку, з одного боку, чорноморські порти стимулювали доплив іноземних капіталів, а, з іншого – спонукали російських підприємців «пересуватися до північної частини України й спускатися на південь, де вступити в конкуруючу боротьбу з західньо-європейськими заходьками»³⁹⁹.

Однак, пропозицію історика щодо переоцінки ролі Чорного моря у розвії української економіки ХІХ ст. сприймали (та й то з низкою застережень!) поодинокі дослідники (О. Оглоблин). Відтак низка рецензентів уважала такий підхід неадекватним. Приміром, вищезгаданий Р. Шпунт схарактеризував означену тезу як своєрідний кантівський імператив у схемі «Матеріялів»⁴⁰⁰.

Водночас М. Слабченко вважав, що початок ХІХ ст. виплекав нову діючу особу на українській авансцені, навколо якої концентрувалися тодішні господарські і торгівельні практики. На відміну від другої половини ХVІІІ ст., котра розгорталася під знаком акумуляції земель великими власниками, головним «героєм» перших десятиліть ХІХ ст. стає український поміщик середньої руки⁴⁰¹. Такі пани, хоч і торгували спершу вовною, згодом – хлібом, себто були тісно пов'язані з європейським ринком, але опинилися у становищі власників-господарників міцно прикутих до своїх родинних маєтків-осідків. Цей своєрідний стиль життя визначав напівкамеральний спосіб повсякденного буття значної частини малоросійської аристократії.

«Розвиваючи сільське господарство, український поміщик не нагадував собою свого російського колегу. – відзначає М. Слабченко. – *Він взагалі не жив у місті, а являвся хуторянином.* Український поміщик ніколи не кидав села для міста, як це було з росіянином, й тому не вертав ізнов до села. *З українських дідичів рідко хто був рентьєром в тісному значінні слова, але всі вони були підприємцями.* Коли й вилазив зі свого лігва український поміщик, то тільки в надзвичайних випадках, напр[иклад], при оголошенні губерні чи дворянських установ, при дворянських виборах. За такими виключними випадками, *поміщик сидів на своєму хуторі, займаючись господарством і побиваючись о більшу користь з нього*»⁴⁰².

Саме з прив'язаністю українських поміщиків до землі, котра складала основу місцевого господарства, одеський дослідник пов'язував зростаючий тиск на закріпачене селянство, позаяк тільки господарський визиск останнього міг забезпечити високі та сталі прибутки вищим верствам⁴⁰³. Тож економічна доцільність, точніше господарська вмотивованість соціальних практик, як і в «Організації господарства України...», виступає на перший план у концептуалізації минувшини, яку пропонує М. Слабченко. Натомість становище кріпосних селян дослідник уважав близьким до рабства⁴⁰⁴. Не випадково у низці пасажів він розглядає антикріпосницький рух передреформених часів як аболіціоністський⁴⁰⁵.

Своєрідними контрагентами щодо поміщицьких господарств на початку XIX ст., за візією М. Слабченка, виступали колонії іноземних переселенців та сумнозвісні військові поселення. Причому історик доволі самотньо висвітлює і репрезентує окреслені господарські та соціальні структури. Зокрема, він відзначає велику громадську солідарність іноземних колоністів, їх передові господарські практики, тривалу урядову протекцію, що спричинилися до первісного розквіту переселенських общин тощо. На його думку, «колонія була кріпким конкурентом, тим більш, що й *являлася вона зі своєю громадською й господарчою іншою культурою*»⁴⁰⁶. Занепад багатьох колоній-поселень автор пов'язує з соціальною диференціацією іноземних переселенців, що поступово, проте невпинно розмивала ці особливі господарські структури.

Специфічну роль у господарських практиках М. Слабченко відводив і військовим поселенням. Зазвичай останні асоціюються з жорсткими, нелюдськими засобами примусу і покарання та суцільним знеособленням поселян, що зробилися майже хрестоматійними прикладами в історіописанні XX ст. Проте історик тримається думки, що ці мілітарні установи посіли певну нішу у тодішньому господарстві. Він розглядає ці напіввійськові, напівгосподарські структури у контексті реформування соціального устрою, хоч, кінець-кінцем, визнає, що «*аракчєївський соціалізм повернувся в звичайне кріпацтво*»⁴⁰⁷.

Та господарську діяльність цих структур М. Слабченко оцінює неоднозначно. «Військові поселення розводили й ліси та добрі сади, підтримували кукурудзяну культуру, заводили великі ставки й розводили там рибу, насаджували тутові сади й шовківництво. Таким побитом, *велика культурна робота*

виявлялася в рямцях аракчеївщини на Україні», – стверджує вчений⁴⁰⁸. Відзначимо, що ці міркування суголосні оцінкам сучасних російських істориків як щодо самої постаті графа О. Аракчеєва, так і стосовно його військових і господарських реформ.

Але найцікавішими виглядають спроби М. Слабченка екстраполювати вислід матеріалістично-економічної площини чи господарських та соціальних практик до сфери культури, політики і громадської думки. У такому світлі постають авторські потуги з представлення позиції українського панства за часів вторгнення військ французького імператора Наполеона I.

«Коли російська буржуазія ненавиділа Наполеона, бо через континентальну систему мусила переживати довгу кризу, то *Україна, де обробляюча промисловість була розвинена незрівняно менше й де утиск робився на хліборобстві, а про континентальну систему на Чорному морі не було мови, не мала охоти рвати давніх зв'язків з Францією, не могла вороже ставитись до Бонапарта та й його походу. Соціальні ускладнення не лякали вже поміщиків, бо Наполеон не квапився визволяти кріпаків*», – підкреслює історик⁴⁰⁹. Більше того, він навіть уважає, що малоросійське дворянство було зацікавлене у перемозі Наполеона I, позаяк останній виявляв «недвозначні симпатії до України й цікавився її минулим, особливо-ж її козацькою верствою»⁴¹⁰.

Втім, показовими видаються розумування, спостереження й тлумачення М. Слабченка на ниві громадських та культурних практик першої половини XIX ст. Зауважимо, що вони представлені у низці окремих фрагментів, які не мають виразної та послідовної хронологічної локалізації, а нав'язують репрезентацію різних історичних зрізів у дусі загальної синхронії, зорієнтованої на всю дореформену добу, тобто від початку XIX ст. до реформи 1861 р. З такої перспективи авторський виклад створює ефект мозаїчності у сприйнятті окресленого періоду, котрий вирізняється низкою цікавих спостережень, узагальнень і припущень.

М. Слабченко вважає, що «на Україні мали значіння не декабристи, але декабризм, як відгук загально-європейських настроїв у колах інтелігенції»⁴¹¹. Натомість кирило-мефодіївські братчики, за його візією, спричинилися до кардинальної переоцінки громадських цінностей, що увінчалася «буржуазним республіканізмом»⁴¹². Заразом історик обстоює думку, що російське слов'янофільство зіткнулося з опозицією на українських землях з боку малоросійського панства, що походило зі старих козацько-старшинських родів, але часом завоювало й передові ідеї. До такої опозиції він зараховує навіть екстравагантних (за сучасними означеннями нонконформістських!)⁴¹³ мочемордів з їхнім очільником – відставним ротмістром В. Закревським⁴¹⁴. Схоже, що в оцінці мочемордів одеський учений наслідував М. Драгоманова, котрий досить розважливо коментував погляди панів-інтелектуалів, які вийшли з їх середовища⁴¹⁵.

Значимо, що М. Слабченко у категоричному дусі висуває низку самобутніх припущень стосовно авторства знакових праць з обсягу української суспільно-політичної думки першої половини XIX ст. Він уважає, що автором

«Истории русов» був князь О. Безбородько⁴¹⁶ (схожої думки трималися М. Возняк, П. Клепацький, А. Яковлів та ін.), а «Книги буття українського народу» – художник Я. де Бальмен (до речі, один із мочемордів!), себто не М. Костомаров⁴¹⁷.

Однак, аргументи, котрі наводить історик, виглядають непереконливо, позаяк здебільшого спираються на його припущення й уривчасті спостереження. Недаремно навіть О. Оглоблин, який прихильно ставився до низки ідей М. Слабченка, досить обережно оцінив запропоновані новації, зокрема наголосив, що вони потребують пильного вивчення та потвердження⁴¹⁸.

Ба більше, М. Слабченко прагне по-новому потрактувати й репрезентувати творчість та біографію Т. Шевченка. На його думку, «Шевченко врешті дійшов до зречення всього, що зв'язувало кріпака з паном. Він спустив бога на землю, щоб зробити його кріпацьким богом. Марія – мужичка, маленький Христос – байстря, якому вже змалечку дано нести хрест й бути на ньому розп'ятим. Кріпак піднявся в очах Шевченка до бога, а затуркана покритка – до богородиці»⁴¹⁹.

М. Слабченко репрезентує Великого Кобзаря не як співця пригнобленого селянства, а як речника нових явищ і процесів, котрі ось-ось мають зруйнувати кріпосницький лад! Власне, він розглядає соціальні мотиви поезій Т. Шевченка як своєрідний пролог до майбутніх трансформацій, що назрівають в українському суспільстві середини ХІХ ст.

«Бунт іде з міста. Хто провадитиме його, які саме появляться нові люди, “з новим і праведним законом», поет хіба тільки догадувався, коли одного разу записував у своєму щоденнику, що техніка переверне людськість. Шевченко тільки наближувався до розв'язання питання, а не розв'язував його, хоч уже складав гімни “роботящим рукам». *Отже говорити про Шевченка, як про мужицького, сільського поета, є величезне непорозуміння, Шевченко був продуктом нового життя України, що склалося в наслідку переливання капіталу й росту міст.* Село Шевченко не описував. У нього немає й жахливих картин кріпацтва, – в нього є протест проти гноблення людини й нерівності. Такі думки поетові дало не село, а місто, котре попхнуло на революційний шлях й братчиків», – відзначає вчений⁴²⁰.

У подібному дусі М. Слабченко розглядає і рух хлопоманів, яких він характеризує здебільшого як талановитих, але ідеалістично налаштованих інтелігентів, що «мали своїм завданням *вияснити українському селянинові безпідставність кріпацьких прав польських панів*»⁴²¹.

Та розмірковуючи про українських панів-підприємців і, заразом, поміщиків-кріпосників, зростаючий визиск селянства, складнощі з витворення про шарку дрібних земельних власників у 1820-х–1830-х роках⁴²², історик скеровує дослідницькі устремління не на село, поміщицький хутір чи маєток, а на місто передреформеної доби та багатоманітні практики городян! Він навіть уважає, що «повітря міста на Україні не робило людей вільними, але прищеплювало їм вільні думки. *Це було нове місто, не подібне на місто ХVІІІ ст. чи самого початку ХІХ ст., коло воно, ще являлось великим селом. Нове місто будувалось*

і організовувалось після типу європейського, в якому захожий селянин почував себе в силах відвоювати свободу»⁴²³.

У представленні М. Слабченка місто постає як самобутній майданчик для апробації нових соціальних і господарських практик, зокрема для зміщення та перемішування звичних ролей різних верств і станів. Зокрема, він наголошує, що на міських теренах до комерційних і торговельних операцій залучаються вихідці з різних верств (міщани, ремісники, селяни різних категорій – державні, поміщицькі, монастирські, дрібні дворяни), котрі мали незначні та навіть мізерні капітали. Врешті-решт, історик підсумовує, що *«міста гублять своє суворо міщанське старе обличчя й витворюють нову буржуазію»⁴²⁴.*

У іншому місці М. Слабченко пише про руйнацію архаїчних соціальних і господарських норм у містах протягом першої половини XIX ст., котрі заступають нові практики, що докорінно змінюють буття та склад міських мешканців. *«Роботи знаходилось для усіх ремесників. Нове місто мало й купецтво, й інтелігенцію, й урядництво всякого роду, якому потрібна була мала праця по шитву, озуву (пошиття взуття. – Авт.), хлібу й т. у. Жили в містах і поміщики, котрі обслуговувались своїми двораками, але останні не вважались за конкурентів»⁴²⁵.*

Заразом автор «Матеріялів» акцентує увагу на процесах соціальної та майнової диференціації, котрі розгорталися у середовищі тодішніх містян. *«В містах обиватель не тільки вирівнявся, а в степових губерніях і розбагатів до того, що став сам заводитись власними кріпаками, так само, як купець»,* – бзазначає М. Слабченко⁴²⁶. Відтак історик навіть обстоює гадку, що поступово на українських теренах формуються *«два рівнобіжні промислові порядки – вотчинний і міський»⁴²⁷.* Цю динамічну та відносну рівновагу між різними соціально-економічними укладами він пояснює неспроможністю молододі *«міської буржуазії»* конкурувати з вотчинними підприємствами⁴²⁸.

Вищезгаданий В. Левитський уважав, що М. Слабченко переоцінює соціальні трансформації у тодішніх містах, зокрема ігнорує історичну традицію старих містечок, які відігравали важливу роль у формуванні міст наприкінці XVIII – початку XIX ст.⁴²⁹ Однак, одеський дослідник уперто повертається до міської тематики 1830-х–1840-х років, зокрема акцентує увагу на соціокультурних впливах, що простежуються у тодішніх громадських, господарських, літературно-публіцистичних практиках.

Приміром, М. Слабченко згадує про циркуляцію ідей натурфілософії та полеміку навколо зловоденних суспільних проблем. *«Значіння міста тоді вже живо почувалося, хоча й у центрі громадського життя й стояв мужик, за котрого вели бій поміщики, що обстоювали його закріпощений стан, і міська буржуазія, котра в своїх інтересах промовляла проти, вела емансипаційну політику й не боялася над і ставити крапку»,* – пише вчений⁴³⁰.

У іншому місці М. Слабченко відмічає, що *«мала, напівселянська буржуазія українських міст витворює особливу літературу з головною дієвою особою – мужиком і з аболіціоністськими гаслами ще в ті часи, коли російська думка*

б'ється в тенетах сентименталізму та романтизму й схиляється «на служение» великій російській буржуазії»⁴³¹. Крім того, історик висвітлює й аналізує різні візії «передреформних» економістів, зокрема зазначає, що вони «*виразно висловлювались за свободу в межах економічного життя*, лише мимохідь доторкаючися соціальних явищ»⁴³².

Така постійна зацікавленість культурними і громадськими практиками першої половини ХІХ ст., котру простежуємо у «Матеріялах», видається незвичайною, особливо, коли взяти до уваги традиційні сюжети студій М. Слабченка (господарство, торгівля, право, соціальні перетворення, становище окремих станів та верств), що побутують у його монографічній серії «Організація господарства України...». Причому автор навіть розглядаючи господарські та соціальні трансформації повсякчас порушує культурні й інтелектуальні проблеми.

Наприклад, раціоналізацію поміщицького господарства у 1840-х–1850-х роках М. Слабченко однозначно пов'язує з появою «просвещеного поміщика», себто з новим типом господарника, що мав солідні інтелектуальні й культурні здібності⁴³³. Більше того, автор навіть обстоює тезу, що «*А. Сміт являвся майже настільною книгою українських поміщиків*, пропагандувався з університетських кафедр і багатьма примірниками представлявся в бібліотеках»⁴³⁴.

Вочевидь, наведена теза є типовим прикладом поспішної та категоричної генералізації, котра властива М. Слабченку як історика. Втім, це розумування є досить показовим у світлі домінуючих дослідницьких інтенцій, які побутують у його тексті.

У такому ж річищі М. Слабченко репрезентує й поширення машин і механізмів у кріпосницькому господарстві, зокрема вважає, що від 1840-х років поміщики «*охоче схиляються в бік машин і не мають причин скаржитися на запровадження їх*»⁴³⁵. Урешті-решт історик тримається думки, що «*саме «цариця-машина» в господарстві зробила переворот*. Поміщик не зустрічав потреби в такій масі сільських робітників для свого господарства, як за тої доби, коли вони провадилися тільки руками. Поміщикові являлося раціональнішим лишити при собі мінімум слуг і максимум землі, а то й усю землю»⁴³⁶.

Ця авторська констатація сприймається як самотутній пролог до назриваючої аграрної реформи 1861 р. У представленні М. Слабченка культурні й громадські трансформації постають як такі, що відіграють не менш важливі ролі, ніж господарські, соціальні та зовнішньополітичні передумови, котрі спричинили Велику реформу. Зокрема, вони посідають місце поруч із поразкою у славнозвісній Кримській війні 1853–1856 рр., яка вкрай загострила питання про скасування панщини⁴³⁷.

На цьому місці постає питання: про причини та мотиви устремлень М. Слабченка щодо культурних, громадських, публіцистичних і навіть суспільно-політичних практик ХІХ ст.? Тим паче, що попередні тексти історика, зокрема його найбільша монографічна серія «Організація господарства України...», демонструють спорадичне висвітлення означених зрізів минувшини.

Такі інтенції одеського дослідника зумовлювалися інтелектуальними й культурними впливами, котрі циркулювали у тодішній соціогуманітаристиці. Скажімо, варто відзначити праці В. Зомбарта, зокрема його тритомник «Сучасний капіталізм»⁴⁸³, ідеями й концептами якого автор інтенсивно послуговувався у низці томів «Організації господарства України...». Передусім, варто вказати на відому тезу В. Зомбарта про децентралізацію ранньомодерного господарства, котра побутує в означеній монографічній серії⁴³⁹.

М. Слабченко згадує цього соціолога і на сторінках «Матеріалів», зокрема покликається на т. зв. «буржуазний дух» В. Зомбарта, пошуки якого у різних сферах культурного, соціального, духовного життя є засадними у візії німецького вченого. «*“Буржуазний дух”, за термінологією Зомбарта, вільно пролазив усюди й робив своє діло, розкладаючи все на складові частини. Не встояло проти нього ні дворянство, ні селянство, що наочно виявилось в 70-ті роки*», – зазначає історик⁴⁴⁰. «Замазура йде» (рос. «*Чумазый идет*») – згадує автор крилате метафоричне означення селянина-багатиря, точніше щойно народженого буржуа, котрий скупає поміщицькі землі та швидко нагромаджує первісний капітал⁴⁴¹. Цей вираз повсюдно циркулював на сторінках пореформеної дворянської публіцистики.

Чи не цього «буржуазного духу» та його новітніх «героїв» як висліду загального спрямування всесвітнього історичного процесу дошукувався М. Слабченко у культурних, громадських та інших практиках дореформеного українства?!

До того ж, концепти В. Зомбарта були досить популярними у соціогуманітаристиці 1920-х років, а ціла низка студій цього соціолога побачила світ у російських перекладах. Адже на пореволюційному чи первісному радянському культурному просторі ще зберігалися відносно ліберальні «правила гри» та бракувало нових більшовицьких прочитань марксистської спадщини. Студії В. Зомбарта тою чи іншою мірою заповняли існуючу інтелектуальну лакуну. Не випадково покликання на праці цього соціолога представлені майже у всіх писаннях дослідників 1920-х років, які опрацьовували проблематику, пов'язану зі становленням капіталізму

Однак, таке потрактування устремлінь М. Слабченка задовольняє лише почасти. На нашу думку, причини специфічної конструкції «Матеріалів», передусім, очевидний ухил автора у бік синхронічного представлення української минувшини ХІХ ст. (особливо дореформених часів!), що підважив звичну та всеохоплюючу діахронічну репрезентацію процесу, пояснюються особливістю його концептуалізації, котра мала стадіальну підоснову. Перед істориком постала досить складна проблема: як представити перехід від стадії кріпосницького господарства до стадії промислового капіталізму на українському фактографічному матеріалі першої половини ХІХ ст. Та й у науковій літературі початку ХХ ст. панували візії, в яких зазвичай обстоювалась думка про недостатній рівень промислового розвитку як у Росії загалом, так і у межах підросійської України зокрема.

Зауважимо, що найуразливішим місцем будь-якої стадіальної концептуалізації минувшини є перехід від однієї стадії до іншої (проблема т. зв. «перемикачів»). У радянській історіографії ця проблема відома як питання «міжформаційних стиків» чи «переходів», котру вирішували за рахунок соціокультурних «сплесків», «розривів» та «імпульсів» – революцій (англійська революція середини XVII ст., французька революція кінця XVIII ст., російська революція 1917 р та ін.), великих воєн, що кардинально змінювали політичну мапу світу (Тридцятирічна війна 1618–1648 рр., Наполеонівські війни поч. XIX ст., Перша та Друга світові війни та ін.).

Натомість у стадіальних концептуалізаціях із виразним еволюціоністським рефреном проблему «перемикачів» прагнули розв'язати послугуючись уведенням т. зв. «перехідних» чи «транзитних» періодів. Зокрема, у схемі М. Грушевського своєрідними «транзитними перемикачами» є «два занепади» (середини XIV ст. та другої половини XVIII ст.) і «два відродження» (кінець XVI – початок XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя.

Та обидва способи були непридатними для стадіальної концептуалізації М. Слабченка на ниві української історії XIX – початку XX ст. Тим більше, що вона конструювалася, з одного боку на матеріалістично-економічних засадах, а з іншого – стосувалася XIX ст., себто такої доби, в яку було складно «вписати» відповідні соціокультурні «імпульси» чи «транзитні періоди», котрі відповідали європейським і світовим взірцям та й ще за теорію «єдиного процесу». Автор «Матеріалів» зазначав, що до 1905 р. «життя України розвивалося зигзагами», тобто на основі змагання «протилежних символів феодального й буржуазного суспільства», до того ж, ускладнювалося «національним вбранням»⁴⁴².

Видається, що зазначені проблеми й підштовхнули М. Слабченка до «експериментів» – синхронічного представлення дореформеного періоду XIX ст. як мінливої конфігурації структур, укладів і форм (різних зрізів історичного буття!), які мали продемонструвати визрівання нових буржуазних практик і взаємин у надрах кріпосницького господарства. Ці потреби суттєво розширили фахові запити історика, котрий намагався показати як нові тенденції плекаються на полі культури, публіцистики, громадського і політичного життя. Якщо взяти до уваги вкрай складну, запутану, суперечливу і мозаїчну палітру економічного буття підросійської України XIX ст., то синхронічна репрезентація М. Слабченка виглядає як досить цікава та перспективна новація, принаймні у контексті домінуючих практик українського історіописання 1920-х років. Більше того, дослідницька пропозиція одеського історика вела до глибшої розробки різних площин українського суспільства, що незаперечно продукувало нові можливості у царині соціологічного прочитання минувшини.

Власне, про «мозаїчність» українського економічного побуту, порівняно з одноцільним, «монолітним» розвоєм західноєвропейських країн, згадував у своїй рецензії В. Левитський. «Зовсім протилежно органічному розвитку історії цих (західних. – Авт.) народів, що йому надано певного характеру

монолітності – історія господарського побуту України має характер, так мовити, мозаїчності (розбив В. Левитського. – *Авт.*); в ній дуже багато вставок із чужоземної культури, вставок, що їх їй було накинута. Україна мала своє самостійне буття хіба лише в Київський період своєї історії, потім перебувала під зверхністю чужої державності Монголів, Литви та Польщі й, нарешті, Росії, й всі вони, в період свого панування залишали свої нашарування на українській економіці та суспільності», – відзначає рецензент⁴⁴³.

Ця заувага (ймовірно, вона постала якраз у світлі прочитань «Матеріялів») скерована супроти соціологізації минувшини, вибудованої за теорією «єдиного всесвітнього процесу» М. Слабченка, досить добре відображає не тільки особисті погляди В. Левитського як ученого-економіста, а й відомі застереження М. Грушевського. Останній рішуче виступав супроти детермінізму (тим паче, матеріалістичного!) та повсюдної генералізації на полі української історії і наголошував на всебічному студіюванні соціо- та етнокультурного зрізів минувшини у їхньому фактографічному розмаїтті.

Інший рецензент Р. Шпунт обстоював думку, що М. Слабченко не помітив «двоїстості» економічного процесу на просторі підросійської України, котрий був не тільки зорієнтований на самостійний національний розвиток, а й істотно залежав від Росії⁴⁴⁴. Заразом він уважав, що автор «Матеріялів», так і не зміг показати як промисловість і сільське господарство утворюють ринок робітничої сили, зокрема представити «діалектичний» зв'язок між селом і містом⁴⁴⁵.

Звісно, у «Матеріялах» споглядаємо традиційні недоліки та прогалини, властиві для історичного письма М. Слабченка (необгрунтовані генералізаційні процедури, некоректне використання фактографічного матеріалу, категоричні узагальнення, недбалі обрахунки і т. п.). Приміром, молодий історик Д. Соловей відзначав низку перекручень у авторських підрахунках кількості кріпаків у першому томі «Матеріялів»⁴⁴⁶.

Наведені закиди, попри відмінні методологічні засади рецензентів, щодо суцільної локальності, ізолюваності і навіть штучності концептуалізації М. Слабченка видаються не зовсім об'єктивними. Тим більше, що ціла низка розділів «Матеріялів» зорієнтована на те, щоб показати як тодішні господарські і торгівельні практики витворювали «єдиний господарчий організм»⁴⁴⁷. Згадаємо, скажімо, авторські пасажі про механічну обробку⁴⁴⁸ та цукрову промисловість⁴⁴⁹, роль ярмарків в українській торгівлі⁴⁵⁰, сухопутні і водні комунікації⁴⁵¹, різні течії української торгівлі⁴⁵² та ін.

Певна річ, стадіальна конструкція М. Слабченка зазнала сильної дифузії й розмивання на українському матеріалі, позаяк її вихідні концепти були перенесені з царини західноєвропейської історії. Відтак поставали проблеми, пов'язані з істотною корекцією й адаптацією установчих ідей, а також із необхідністю опрацювати т. зв. «середню ланку» концептуалізації, що мала представляти своєрідний сценарій національної історії, себто пов'язати конкретну фактографічну канву з універсальним стадіальним маркуванням. К. Антипович навіть зауважив, що в праці М. Слабченка «аналітичні моменти переважають

синтетичні, не дуже вдала редакція очевидно спричинилася до багатьох друкарських помилок, почасти через насиченість фактичним матеріалом, провідні думки часто-густо ховаються серед ф а к т и ч н о г о м а т е р і я л у (розбив К. Антиповича. – *Авт.*)»⁴⁵³.

Подібні проблеми споглядаємо практично у будь-яких стадіальних візіях минувшини, особливо, коли взяти до уваги те, що йдеться про первісні версії соціологізації історії на ниві українського історіописання 1920-х років.

Мабуть, М. Слабченко почасти сприймав зауваги рецензентів щодо конструкції тритомника. Тому авторський виклад у другому томі цієї серійної праці більше відповідає хронологічній послідовності перебігу історичних подій та процесів, аніж репрезентація дореформеної минувшини, подана у першому томі «Матеріалів». Однак, історик не відмовився від синхронічного представлення пореформеної доби. Зокрема, він вдається до численних екскурсів на теми культури, літератури, науки, суспільно-політичної і наукової думки та громадських практик, які мають проілюструвати й потвердити спрямування господарських та соціальних трансформацій українського суспільства. У широкому сенсі автор і далі намагається представити структурну конфігурацію української минувшини пореформеної доби як самобутню калейдоскопічну палітру.

М. Слабченко досить своєрідно сприймав маніфест 19 лютого 1861 р. З одного боку, він визнавав те «колосальне враження», котре справила Велика реформа на сучасників. З іншого боку, він тримався думки, що вона не стільки змінила фактичне становище у сільському господарстві, скільки встановила «*договірні принципи між колишнім кріпаком та його паном*»⁴⁵⁴. Ще у дореволюційні часи М. Слабченко відзначав, що «*доба великих реформ покликала до життя питання про визначення істинної суми прав (на участь у державному й економічному житті Росії) різних суспільних груп, класів та станів*»⁴⁵⁵. Водночас історик уважав, що реформа 1861 р. розпочала нову сторінку в історії господарства, котра вирізняється поворотом капіталу до обробної промисловості⁴⁵⁶.

Зазначимо, що як у першому, так і другому томі «Матеріалів» автор подає цілу низку оригінальних спостережень і тлумачень щодо багатьох явищ, фактів і подій. М. Слабченко розглядає українську громаду як вислід соціальних практик пореформеної доби, на відміну від російських общин, які спиралися на давню історичну традицію. «*Це була “община» на вершках вигадана для забезпечення поміщика робітниками, а держави – податками*», – стверджує історик⁴⁵⁷.

Водночас М. Слабченко звертає увагу на появу нових діючих «героїв» на господарських та соціальних теренах. Зокрема, він згадує про нову постать 1860-х років – купця-землевласника, котрий заходився збирати землі та проводити вигідні торгівельні оборудки з нерухомістю⁴⁵⁸. Натомість 1870-ті роки, на його думку, висувають на економічну сцену експортерів-набобів (від англ. *nabob* – людина-вискочка, яка швидко розбагатіла у колоніях. – *Авт.*) як купецького, так і дворянського походження, котрі завдяки хлібній торгівлі та сприятливій міжнародній кон'юктурі доволі швидко нагромадили значні

капітали⁴⁵⁹. 1880-ті роки автор пов'язує з утвердженням господарських практик нового соціального типу, котрого називає «багатирем» чи «хозяйственным мужичком». Він навіть підкреслює, що пересічний поміщик зазвичай не міг утриматися під потужним впливом цієї соціальної верстви⁴⁶⁰.

Втім, як і у першому томі, М. Слабченко акцентує увагу на тих інтелектуальних і культурних зрушеннях, які пов'язує з новими господарськими та соціальними практиками. Зокрема, історик розглядає «хуторну філософію» П. Куліша у світлі змагання капіталістичного і натурального господарства, зокрема вбачає у цій візії острах громадських діячів перед страшною силою капіталістичної «цивілізації», що неминуче розколе українське село⁴⁶¹. Заразом він обстоює думку, що післяреформена доба спричинилася до появи «нової академічної молоді», котра дедалі більше втягується до революційного руху⁴⁶².

Зауважимо, що М. Слабченко досить самотужно оцінював і громадівський рух, зокрема вирізняв соціальну мотивацію його учасників. «Члени Київської громади по самій суті своєї роботи були народовцями. – відзначає історик. – Але їхнє народництво відріжнялося від російського. Для них не існувало ідеалізованого мужика, не було в українських умовах жупелів на кшталт общини, богоносицтва й т. и. Український народовець не шукав “вищої правди”, не вчився від селянина, не покутував своїх гріхів (“кающийся дворянин” не відома Україні постать). *Народовець наш ішов в мужицьку масу, щоб допомогти їй проти пана*»⁴⁶³.

Автор «Матеріялів» розглядає й опозиційні настрої пореформених поміщиків, які концентрувалися у земствах, зокрема нарікає їхній опозиційний рух «земською фрондою»⁴⁶⁴. Крім того, М. Слабченко висвітлює тодішні громадські експерименти, котрі мали спричинити появу нових соціальних і господарських взаємин. Приміром, він пише про штундистські громади та їх спроби висунути «на перший план *ідею солідарности у формі дружніх послуг*, заснованих на добрій волі й свідомості того, що робиш»⁴⁶⁵, а також про крах колоній-комун, створених на хвилі народницьких устремлінь 1870-х – початку 1880-х років. Одеський історик іронічно називає ці громадські практики «культуртрегерськими (від нім. *Kulturträger* – носій культури, іронічна назва колоніальних просвітників. – Авт.) витівками», які не мали під собою реального господарського та соціального підґрунтя⁴⁶⁶. На його думку, 1880-ті роки були «добою, коли *робітнича верства тільки формувалася, ще не усталилася, не викристалізувалася*»⁴⁶⁷.

У такому світлі революційні та громадські практики у містах виглядають якимось епізодичними сплесками, що час від часу набувають деякого розвою, але доволі швидко згасають. Свої спостереження М. Слабченко резюмує у думці, що «*кволий розвиток революційної думки й діяння в місті на Україні з'ясовувався тим, що промисловість не розвинулася ще до краю, і тим, що населення підприємств відпливає від часу до часу з міст на село, де розвивався аграрний капіталізм у великих поміщицьких господарствах, а в селі відбувалося розшарування селянської маси, зв'язане з переходом середняків до*

парцелярного чи багатирського господарства»⁴⁶⁸. Він навіть відзначає своєрідну індустріалізацію поміщицького господарства та потужний процес подрібнення селянських наділів протягом останніх десятиліть XIX ст.⁴⁶⁹

Зрештою, М. Слабченко вкотре демонструє досить жорстку каузальну залежність суспільно-політичних і громадських процесів від господарського та соціального зрізів минувшини. Проте другий том «Матеріялів» репрезентує доволі значний і навіть вражаючий діапазон авторських інтенцій на ниві культури, науки, політичної та громадської думки.

М. Слабченко представляє у контексті нового слов'янофільства та панрусизму візію Ф. Достоевського і теорію культурно-історичних типів М. Данилевського⁴⁷⁰, котрі потрактує як вислід російського імперіалізму. Водночас автор «Матеріялів» висвітлює дискусії 1890-х років, які точилися навколо переходу на золоту валюту⁴⁷¹.

Більше того, він подає огляд низки економічних та суспільних візій, зокрема Т. Рильського – близького приятеля В. Антоновича. На його думку, *«Рильський, таким чином, правильно підійшов до багатьох питань, зв'язаних з капіталізмом, намітив і відживання капіталістичних відносин, але визнав за виправдане визискування робітника, підкреслив конечну потребу служити капіталові “і нині, і присно, і во віки” і обстоював існуючу солідарність у суспільстві»*⁴⁷².

У схожому дусі М. Слабченко розглядає візію відомого економіста М. Туган-Барановського, котра «урізала революційний марксизм» за рахунок неокантіанської етики. За висловом одеського дослідника, це була спроба піднести «людину-індивіда над усесвітом», себто досягти гармонії інтересів робітника й буржуа за капіталізмом⁴⁷³.

Помітне місце М. Слабченко відводить і переродженню поглядів колишнього соціаліста М. Бердяєва та містичним і релігійним пошукам інтелігенції на зламі XIX–XX ст. Автор навіть називає цю візію «кухонним соціалізмом»⁴⁷⁴. Заразом він звертає увагу на концепцію соціолога-українофіла Я. Новикова (у М. Слабченка помилково Ж. Новікова!), зорієнтовану на критику соціального дарвінізму й апологію громадських асоціацій та солідаризму⁴⁷⁵. Причому обидві, здавалося б, відмінні концепції (візія «суспільної солідарності» Я. Новикова та релігійно-містична ревізія М. Бердяєва), на його думку, сполучає їх призначення – торування битого шляху для нових капіталістичних відносин.

На цьому досить широкому культурному й інтелектуальному тлі стислі фрагменти з другого тому «Матеріялів», у яких йдеться про зростання міст кінця XIX – початку XX ст., конституювання політичних партій (РУП, УСДРП), селянський й робітничий рухи, російсько-японську війну 1904–1905 рр. і, врешті-решт, навіть початок революції 1905 р., виглядають якимось випадковими і навіть доповнюючими сюжетами. Відтак репрезентація різних зрізів українського буття, як і у першому, так і другому томі «Матеріялів», здебільшого зорієнтована на представлення переходу від однієї стадії до іншої, як у соціальній та економічній площині, так і на громадських, культурних та інших теренах.

Видається, що саме звідси походить той засадний конфлікт між репрезентацією процесу та структури української минувшини ХІХ – початку ХХ ст. в архітектоніці зазначеної студії М. Слабченка.

На превеликий жаль, доля рукопису третього тому «Матеріялів» і до сьогодні залишається достеменно невідомою. Вважають, що цей текст був знищений після арешту його автора⁴⁷⁶.

М. Слабченко немовби передчував подібний поворот подій. «Мій ІІІ-й том “Матеріялів” пішов на рецензію до Рубача. Се страшно погано, бо Рубач відомий тим, що краде чужий матеріал і видає потім роботи за свої. Вже ліпше Річицький нехай дав би на рецензію [М.] Яворському чи тому ж М. Грушевському, а не літературному злодію», – занотував історик у своєму щоденнику 24 січня 1927 р.⁴⁷⁷ І справді третій том 1927 р. повернули автору після негативної рецензії М. Рубача, проте й після переробки текст не вдалося опублікувати. У 1929 р. М. Слабченко видав курс лекцій «Новітня історія України (1905–1920 рр.)», який розглядають як текст (чи варіант) третього тому «Матеріялів»⁴⁸⁷. Та доля і цієї праці одеського дослідника також залишається невідомою.

Вірогідно, третій том конструювався за тим же стадіальним каноном, оскільки його лейтмотив пов'язувався зі стадією «колоніального імперіялізму». Про це довідуємося з фрагмента листа М. Слабченка від 29 травня 1929 р., адресованого Д. Бованенку, що зберігся завдяки О. Оглоблину. «Уже саме прагнення відриву частин української людности від якоїсь держави в інтересах об'єднання є імперіялізм ембріонального типу. Таке зараз маємо в Румунії, Польщі, Сербії й ін. Коли є панславизм, то конечно має право бути панрусизм й ще далі панукраїнізм. Отой панукраїнізм і є вияв українського імперіялізму, а культура мислилася тут суто-українська. Дефект цієї концепції – кволість українського капіталізму, що він міг би тоді щось зробити. Територіально-український імперіялізм був сильнішим. Він стояв на захваті і не-української території – від Карпат до Волги (Драгоманівський підхід) й Аральського озера, плюс далекосхідні колонії. Відрив від Росії не припиняв російської культури. Такі пани любили посилатись, як на зразок, на Америку. В цих імперіялістів був ще інтерес: проливи і Царгород. Бажання було скромне: російський багнет дасть їм це все, а потім Україна (з російською культурою) відділиться від Росії. Була й третя течія: по-українськи свідомо буржуазія приймала точку поведінки й погляду 2-ої течії. Таким чином, про імперіялізм український можна говорити зовсім свобідно. Про це я зараз пишу в ІІІ томі “Матеріялів», де вияснюю й значення України як колонії *sui generis* (лат. *своєрідної*. – *Авт.*), про характерні особливості колоніального імперіялізму тощо. Може, в цьому році й видам ІІІ том»⁴⁷⁹.

Оригінальні потрактування різних візій досить часто споглядаємо у багатьох лекційних викладах М. Слабченка. Зокрема, вельми цікаво виглядають його коментарі щодо теорії «Серединної Європи», котра постала на початку ХХ ст. і зазвичай розглядається у геополітичному сенсі. Натомість український історик розглядає цю візію у контексті економічних та господарських процесів.

На його думку, це була спроба створити «народно-господарську автаркію» під гегемонією Німецької імперії⁴⁸⁰.

Вочевидь, третій том «Матеріялів» містив візію М. Слабченка і щодо України як «колонії», хоч ця ідея побутує як у попередніх томах⁴⁸¹, так і інших працях. Зазначена дефініція мала не тільки економічний та соціальний, а й культурний підтекст. Не випадково сучасні дослідники відзначають, що терміном «внутрішня колонія» (авторство його приписують В. Леніну!) послуговувалися українські науковці 1920-х років (М. Слабченко, М. Яворський та ін.)⁴⁸².

Але зростаюча частка культурних, інтелектуальних, громадських компонентів надавала традиційним зрізам минувшини (економічний соціальний та правничий) в історичному письмі М. Слабченка дещо іншого змісту. Ймовірно, такі перетворення з часом спричинилися б до нових соціологічних прочитань нашої минувшини, зокрема до спроб репрезентації України не тільки як єдиного, самостійного економічного, а й громадсько-культурного і суспільно-політичного «організму» на теренах європейської та всесвітньої історії!

¹ Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем; отв. ред. и авт. послесловия Л. Т. Мильская. – М., 1994. – С. 13–14.

² Оглоблин О. Семен Підгайний (1907–1965) // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / За ред. Л. Винара. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – С. 263.

³ Ohloblyn O. Ukrainian Historiography 1917–1956 / Translated by R. Olesnytsky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1957. – Vol. 5/6, no. 4(18), 1/2(19/20). – P. 360–361; Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 11.

⁴ Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. – К., 1994. – Т. 2. – С. 139; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С. 16; Його ж. Українські історіографічні проблеми: 1. Національна свідомість і українська історіографія XIX–XX ст.: 1. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії // Його ж. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 6.

⁵ Сорокин П. А. Общая социология // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Пер. с англ.; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. – М., 1992. – С. 172.

⁶ Шаповал М. Рец. на кн.: Сорокин П. А. Система социологии. – Пг.: Изд-во «Колос», 1920. – Т. 1–2: Социальная аналитика. – 357+463 с. // Нова Україна (Прага). – 1922. – № 16/18. – С. 103.

⁷ Петров В. Романи Куліша. – К., 1930. – 211 с.

⁸ Трельч Э. Указ. соч. – С. 128.

⁹ Февр Л. Лицом к ветру. Манифест «Новых анналов» // Февр Л. Бои за историю / Отв. ред. А. Я. Гуревич. – М., 1991. – С. 39–40.

¹⁰ Гутнова Е. В. Историография истории средних веков. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 1985. – С. 213–214; Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – М., 1993. – С. 41; Могильницкий Б. Г. История исторической мысли XX века: Курс лекций. – Томск, 2001. – Вып. 2: Становление «новой исторической науки». – С. 9–10.

¹¹ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К., 2011. – С. 378.

¹² Маслійчук В. Марксистські схеми української історії. Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна. – 2009. – Ч. 14/3. – С. 64.

¹³ Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 557

¹⁴ Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року). – Мюнхен–Нью-Йорк, 1973. – С. 4.

¹⁵ Субтельний О. Олександр Оглоблин // Сучасність. – 1979. – № 12. – С. 36.

¹⁶ Крупницький Б. Мазепа і советська історіографія // Укр. збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн. 2. – С. 27.

¹⁷ Гончарук Т. Праці українських істориків О. Оглобліна та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний і науковий зб. Сер.: Історія. – Одеса, 2005. – Вип. 5. – С. 22–32.

¹⁸ Гуревич А. Я. История историка. – М., 2004. – С. 90.

¹⁹ Диспут о книге Д. М. Петрушевского (О некоторых предрассудках и суевериях в исторической науке) // Историк-марксист. – 1928. – № 8. – С. 79–128.

²⁰ Плохій С. Вказ. праця. – С. 413.

²¹ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т. 7: Козацькі часи – до р. 1625. – С. VIII.

²² Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І. Бречак. – Київ–Кембридж, 1991. – С. 29.

²³ Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К., 1918. – Ч. 5: Позаєвропейські краї в останніх століттях. – 168 с.

²⁴ Див. докладніше: Новикова С. С. Социология: история, основы, институционализация в России. – Москва–Воронеж, 2000. – 464 с.

²⁵ Грушевський М. Передмова // Грушевська К. З примітивної культури. Розвідки і доповіді / З передм. акад. Мих. Грушевського. – [К.], 1924. – С. 3.

²⁶ Проект підготовленого М. С. Грушевським закону про Український соціологічний інститут (20 жовтня 1919 р.) // Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 203.

²⁷ Матяш І. Зірка першої величини. Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 66–67.

²⁸ Її ж. Український соціологічний інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Укр. історик. – 2000. – № 4. – С. 46.

²⁹ Масненко В. «Найцінніший здобуток нашої науки за ті смутні роки...» // Старожитності. – 1992. – № 18/19. – С. 5.

³⁰ Потульницький В. А. Нариси з української політології (1819–1991): Навч. посібник. – К., 1994. – С. 44.

³¹ Грушевська К. Розвій словесної творчості і примітивна проза // Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки / Зладіла К. Грушевська. – Київ–Відень, 1923. – С. 3.

³² Крупницький Б. М. Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. – Нью-Йорк, 1954. – Т. 1. – С. XI.

³³ Грушевська К. Переднє слово // Українські народні думи. – [К.,] 1927. – Т. 1 корпусу: тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. – С. VI.

³⁴ Листування Михайла Грушевського [з В. Доманицьким, С. Єфремовим, О. Кобилянською, О. Кониським, І. Нечуєм-Левицьким, О. Олесем, І. Франком та ін.] / Ред. Л. Винар; передм. Л. Винара, М. Жулинського; упор. Г. Бурлака. – Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 1997. – С. 254–255.

³⁵ Ульяновський В. Чому не було створено «Празьку історичну школу» Грушевського // Укр. історик. – 2002. – № 1/4. – С. 226–230.

³⁶ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття / Відп. ред. П. Сохань. – К., 1993. – С. 25; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Вказ. праця. – С. 64, 68; Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічній і суспільно-політичній виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ–Черкаси, 2000. – С. 36.

³⁷ Матяш І. Зірка першої величини. – С. 74.

³⁸ Грушевський М. Передмова. – С. 16b–16c.

³⁹ Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): Монографія. – Дн., 2004. – С. 175.

⁴⁰ Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Під заг. ред. В. Смоля. – К., 2005. – С. 234.

⁴¹ Див. докладніше про структуру та діяльність зазначених інституцій: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 1999. – С. 59–73.

⁴² Грушевський М. Вступне слово // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціальна преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник. 1926 / За ред. К. Грушевської. – [К.], 1926. – Вип. 1/2. – С. IV–V.

⁴³ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... – С. 6.

⁴⁴ Матяш І. Зірка першої величини. – С. 98–99.

⁴⁵ Її ж. «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 213–220.

⁴⁶ Прицак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1980, 5 серп. – № 170. – С. 2.

⁴⁷ Проект організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М. С. Грушевським // Інститут історії України Національної академії наук України: Док. і мат. 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В. А. Смолій; упор. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. – К., 2011. – Кн.1: 1936–1947. – С. 19.

⁴⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1997. – Т. 9: Роки 1654–1657, кн. 2: (Хмельниччини роки 1654–1657). – С. 1491–1492, 1502–1506.

⁴⁹ Плохій С. Вказ. праця. – С. 302.

⁵⁰ Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема і школа М. Грушевського // Записки Ніжинського інституту соціального виховання. – Ніжин, 1932. – Вип. 12. – С. 46.

⁵¹ Лакиза І. Михайло Сергієвич Грушевський (3 нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 101–102; Степовий Т. Буржуазні соціологічні школи. Систематичний огляд і критика // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 220.

⁵² Гермайзе О. Ювілей української науки. Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 99.

⁵³ Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ акад. М. С. Грушевського [машинопис; 24 травня 1931 р.] // ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 2786. – Арк. 38.

⁵⁴ Яворский М. Современные антимарксистские течения в украинской исторической науке // Труды Первой Всесоюзной конференции историков-марксистов (28. XII. 1928 – 4. I. 1929). – 2-е изд. – М., 1930. – Т. 1. – С. 431.

⁵⁵ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – [Wien], 1921. – С. 27–28.

⁵⁶ Кузеля З. Наукова хроніка: Етнографія в західноєвропейській літературі останніх років // ЗНТШ (Львів). – 1904. – Т. 60. – С. 6 (прим. 1).

⁵⁷ Грушевська К. Розвій словесної творчості... – С. 15.

⁵⁸ Штепа К. Соціологічна теорія релігії Е. Дюркгема... – С. 50.

⁵⁹ Стенограма дискусії на доповідь акад. В. О. Юринця «Соціологічні погляди акад. М. Грушевського» на об'єднаному пленумі філософії, соціології та циклу історії ВУАН [машинопис; 1931 р.] // ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 14628. – Арк. 5.

⁶⁰ Грушевський М. Рец. на кн.: Wundt W. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. – 1917–1920. – Bd. VII–X // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 179.

⁶¹ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. – Wien und Leipzig: W. Braumüller, 1921. – XII, 352 s.; La mentalité primitive par L. Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine – Travaux de l'Année sociologique). – Paris: F. Alcan, 1922. – III, 537 p.; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte für Sozialwissenschaften. I Jhrg. – 1921. – Heft 3); Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. – 1924. – Heft 1–2) // Україна. – 1924. – № 4. – С. 148.

⁶² Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 29.

⁶³ Щепкин Е. Н. Вопросы методологии истории. 1. Психологическое толкование исторических фактов. 2. Значение идей в Истории. – Одесса, 1905. – 44 с.

⁶⁴ Мангайм К. Идеологія та утопія / Пер. з нім. – К., 2008. – С. 326.

⁶⁵ Грушевський М. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker... – С. 153.

⁶⁶ Доповідь М. С. Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури – загальної і української» (14 березня 1924 р.) // Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. Вказ. праця. – С. 206.

⁶⁷ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 104 (прим.*), 114 (прим.*).

⁶⁸ Там само. – С. 320.

⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1 [репринт 3-го вид.]: До початку XI віка. – С. 247 (прим. 2).

⁷⁰ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker... – С. 152.

⁷¹ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 247.

⁷² Його ж. «Малі діла» // Його ж. Наша політика. – Львів, 1911. – С. 63.

⁷³ Білас Л. Оглядаючись назад. Пережите 1922–2000 і передумане / Ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 2005. – С. 199.

⁷⁴ Із щотижневого зведення секретного відділу ДПУ УСРР № 43/105 (21–27 жовтня 1928 р.) // Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – К., 2012. – С. 432.

⁷⁵ Доповідь М. С. Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури – загальної і української». – С. 206–207.

⁷⁶ Грушевський М. Передне слово // Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 4.

⁷⁷ Ковалевский М. Социология: В 2 т. – СПб., 1910. – Т. 2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. – 296 с.

⁷⁸ Грушевський М. Рец. на кн.: Ковалевский М. Социология: В 2 т. – СПб., 1910. – Т. 2: Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. – 296 с. // ЗНТШ (Львів). – 1910. – Т. 97. – С. 189–190.

⁷⁹ Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. // Соборна Україна (Париж). – 1947. – № 2. – С. 36–37; Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто, 1981. – С. 21; Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція // Укр. історик. – 1991/1992. – № 3/4. – 1/4. – С. 306–307.

⁸⁰ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С. 22.

⁸¹ Грушевський М. Рец. на кн.: Ковалевский М. Социология... – С. 189.

⁸² Геккер Дж. Историко-генетическая социология М. Ковалевского (Из книги Дж. Геккера «Русская социология» (Лондон, 1934) // Рубеж. Альманах социальных исследований. – 1995. – № 6/7. – С. 54.

⁸³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 71 (прим.*), 302, 304, 307, 308, 321.

⁸⁴ Яворський М. Рец. на кн.: Грушевський Мих. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага: Institut Sociologique Ukrainien, 1921. – 328 с. // Книга (Харків). – 1923. – № 2. – С. 34.

⁸⁵ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 9.

⁸⁶ Там само. – С. 9.

⁸⁷ Кареев Н. И. Основы русской социологии. – СПб., 1996. – С. 51.

⁸⁸ Яворський М. Нарис історії України. – [К.], 1923. – Ч. 1: Господарство натуральне. Первісне суспільство – Князівського-дружинний вік. Феодалізація України. Феодалізм. Галицько-Волинської та Литовської доби. – С. 5.

⁸⁹ Будз В. П. Філософія історії Михайла Грушевського: Автореф. дис. ... к. філос. н.: 09. 00. 03. / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2001. – С. 7–8.

⁹⁰ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 36.

⁹¹ Там само. – С. 43.

⁹² Яворський М. Рец. на кн.: Грушевський Мих. Початки громадянства... – С. 33.

⁹³ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 35.

⁹⁴ Там само. – С. 22–23

⁹⁵ Там само. – С. 54–55.

⁹⁶ Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. – 1930. – Т. 17. – С. 30.

⁹⁷ Річицький А. [Пісоцький А.] Як Грушевський «виправляє» Енгельса // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 190.

⁹⁸ Грушевський М. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги: *Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin* // Первісне громадянство. 1929 / За ред. К. Грушевської. – [К.] 1930. – Вип. 3. – С. 9.

⁹⁹ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 269.

¹⁰⁰ Його ж. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. – Т. 1 [репринт 3-го вид.]. – С. 17–18, 342, 350 (прим. 3).

¹⁰¹ Його ж. Рец. на кн.: Тахтарев К. М. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. – Л.: Гос. изд., 1924. – Ч. 1. – 371 с.; Ч. 2. – 366 с. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціальна преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник. 1926 / За ред. К. Грушевської. – [К.], 1926. – Вип. 1/2. – С. 127.

¹⁰² Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 125 (прим. *)

¹⁰³ Там само. – С. 92.

¹⁰⁴ З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. – Wien, 1922. – 212 с.

¹⁰⁵ Дашкевич Я. Р. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.) – Львів, 1999. – С. 70.

¹⁰⁶ Грушевський М. Вступне слово. – С. VII–VIII.

¹⁰⁷ Там само. – С. VI.

¹⁰⁸ Василенко М. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія України-Руси. – 2-е вид. – Київ-Відень, 1922. – Т. 8, ч. 1: роки 1626–1638. – 335 с.; ч. 2. – 224 с.; ч. 3. – 288 с. // Україна. – 1925. – № 5. – С. 151.

¹⁰⁹ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 179.

¹¹⁰ Його ж. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. – С. 12.

¹¹¹ Його ж. Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – К., 1996. – Т. 9: Роки 1650–1654, кн. 1: (Хмельниччини роки 1650–1653). – С. 96 (прим. 6–7), 422; Його ж. Історія України-Руси. – Т. 9, кн. 2. – С. 1473 (прим. 1).

¹¹² Його ж. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи / Отд. оттиск из сб. «Статьи по славяноведению». – СПб., 1904. – 9 с.

¹¹³ Його ж. Рец. на кн.: Lévy-Bruhl L. *Das Denken der Naturvölker...* – С. 149.

¹¹⁴ Кокошко Ст. Стан історичної науки у ВУАН // Пролетарська правда (К.). – 1930, 15 листоп. – № 262. – С. 2; Його ж. У наступ проти буржуазної науки // Там само. – 1931, 18 берез. – № 62. – С. 2.

¹¹⁵ Леви-Брюль Л. *Сверхъестественное в первобытном мышлении. Первобытная мифология. Мифический мир австралийцев и папуасов* / Пер. с фр. Б. Шаревской; предисл. В. К. Никольского. – М., 1937. – С. 258–260.

¹¹⁶ Там же. – С. 23–24.

¹¹⁷ Грушевський М. Передмова. – С. 10.

¹¹⁸ Там само. – С. 12.

¹¹⁹ Грушевська К. З примітивної культури. Розвідки і доповіді. – С. 77–78; Її ж. Рец. на ст.: Lévy-Bruhl L. *La numération chez les Bergdama. Africa. Journal of the international Institut of African languages and cultures.* – London. – Vol. 2, no. 2. – С. 164–173 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні.

Соціальна преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник. 1929 / За ред. К. Грушевської. – [К.], 1929. – Вип. 2. – С. 124–125.

¹²⁰ Матяш І. Зірка першої величини. – С. 112.

¹²¹ Дашкевич В. Розвиток етнологічної науки на Україні за 10 років // Червоний шлях. – 1927. – № 12. – С. 180.

¹²² Грушевський М. Рец. на кн.: Lévy-Brühl L. Das Denken der Naturvölker... – С. 149–150.

¹²³ Його ж. Передмова. – С. 11–12

¹²⁴ Його ж. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 241.

¹²⁵ Його ж. Передмова. – С. 16–16а.

¹²⁶ Там само. – С. 12.

¹²⁷ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 292.

¹²⁸ Там само – С. 294.

¹²⁹ Там само. – С. 195.

¹³⁰ Грушевський М. Передне слово // Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 4.

¹³¹ Доповідь М. С. Грушевського «Український соціологічний інститут і дослідча катедра історії культури – загальної й української». – С. 204.

¹³² Сумцов М. Рец. на кн.: Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень, 1921. – 328 с. // Україна. – 1925. – № 3. – С. 154.

¹³³ Стенограма дискусії на доповідь акад. В. О. Юринця... – Арк. 28.

¹³⁴ Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський. – Київ–Філадельфія, 1995. – Т. 6, кн. 1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С. 212 (прим.*).

¹³⁵ Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – С. 111.

¹³⁶ Там само. – С. 188.

¹³⁷ Там само. – С. 294.

¹³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9, кн. 1. – С. 6.

¹³⁹ Кордуба М. Михайло Грушевський як учений [переклад статті з «Przegląd Historyczny». – 1935. – № 12] // Укр. історик. – 1984. – № 1/4. – С. 41.

¹⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9, кн. 2. – С. 1508

¹⁴¹ Його ж. Східнеслов'янські народності та їх дослідження. – С. 8.

¹⁴² Його ж. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 1. – С. 44–45.

¹⁴³ [Грушевська К.] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // Українські народні думи. – [К.], 1927. – Т. 1 корпусу: тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. – С. XIII–ССXX; Ї ж. Деякі питання про народні думи // Українські народні думи. – Харків–Київ, 1931. – Т. 2 корпусу: тексти № 14–33 і передмова К. Грушевської. – С. VII–XXX.

¹⁴⁴ Перетц В. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія української літератури. – Київ–Львів, 1923. – Ч. 1, т. 1. – 360 с.; Т. 2. – 231 с.; Т. 3. – 159 с. // Україна. – 1925. – № 4. – С. 159.

¹⁴⁵ Марковський М. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1925. – Т. 4. – 666, 14 с. // Україна. – 1926. – № 1. – С. 145.

¹⁴⁶ Дорошенко В. Рец. на кн.: Грушевський М. Історія української літератури. – Київ–Львів, 1923. – Т. 1. – 360 с.; Т. 2. – 231 с.; Т. 3. – 295 с. // Діло (Львів). – 1923, 17 листоп. – № 183. – С. 7.

¹⁴⁷ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – С. 27.

¹⁴⁸ Річицький А. [Пісоцький А.] Як Грушевський «виправляє» Енгельса. – С. 183.

- ¹⁴⁹ Масненко В. Історичні концепції М. С. Грушевського... – С. 116.
- ¹⁵⁰ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К., 1993. – С. 8–9; Заруба В. Історик держави і права... – С. 76–77.
- ¹⁵¹ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ–Херсон, 1998. – С. 106; Його ж. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / Ред. проф. С. Р. Лях. – Київ–Херсон, 1998. – С. 42; Заруба В. Історик держави і права... – С. 278; Шевчук А. В. Передумова формування наукової школи М. Слабченка в Одесі // Гілея: Наук. вісник. Зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 46. – С. 152.
- ¹⁵² Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // История СССР. – 1962. – № 6. – С. 93.
- ¹⁵³ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета. – Одесса, 2007. – С. 39.
- ¹⁵⁴ Музичко О. Листи Михайла Слабченка до Івана Линниченка // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 138.
- ¹⁵⁵ Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенко / Ред. Л. Винар, І. Гирич; упоряд. О. Мельник. – Київ–Нью-Йорк, 2012. – С. 50, 394.
- ¹⁵⁶ Шевчук А. В. Формування в студентські роки історичних поглядів М. Слабченка // Гілея: Наук. вісник. Зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 68. – С. 150–151.
- ¹⁵⁷ Заруба В. Історик держави і права... – С. 191.
- ¹⁵⁸ Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914–1924 роках // Україна. – 1925. – № 5. – С. 179.
- ¹⁵⁹ Заруба В. Історик держави і права... – С. 63–64, 279.
- ¹⁶⁰ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... – С. 140.
- ¹⁶¹ Шаповал Ю. «Фантазер» Михайло Слабченко // Шаповал Ю. Доля як історія / Передмова М. Поповича. – К., 2006. – С. 45–53.
- ¹⁶² Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). – Одесса, 1909. – С. 8.
- ¹⁶³ Ковалевский М. М. Современные социологи. – СПб., 1905. – С. 282–286.
- ¹⁶⁴ Курас І. Ф., Водотика С. Г. Академік ВУАН Михайло Єлисейович Слабченко // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: Зб. ст. – Одеса, 1995. – С. 5.
- ¹⁶⁵ Слабченко М. Е. Малорусский полк... – С. 24.
- ¹⁶⁶ Там же. – С. 9.
- ¹⁶⁷ Там же. – С. 426.
- ¹⁶⁸ Там же. – С. 25.
- ¹⁶⁹ Там же. – С. 7–8.
- ¹⁷⁰ Там же. – С. 58.
- ¹⁷¹ Слабченко М. Е. Наказания в жизни и праве Малороссии XVII–XVIII вв. // Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв. – Одесса, 1911. – С. 59.
- ¹⁷² Полонська-Василенко Н. Михайло Єлисейович Слабченко // Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. – К., 2011. – С. 457.
- ¹⁷³ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини: Критичні замітки. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. – Одесса, 1909. – 436, III с. // ЗНТШ (Львів). – 1912. – Т. 108. – С. 112.
- ¹⁷⁴ Слабченко М. Е. Малорусский полк... – С. 25–27.

- ¹⁷⁵ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини... – С. 104.
- ¹⁷⁶ Слабченко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток М. П. Василенка // ЗНТШ (Львів). – 1913. – Т. 116. – С. 70.
- ¹⁷⁷ Там само. – С. 70.
- ¹⁷⁸ Там само. – С. 71.
- ¹⁷⁹ Василенко М. Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст.: З приводу заміток д. М. Є. Слабченка // ЗНТШ (Львів). – 1913. – Т. 116. – С. 79.
- ¹⁸⁰ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... – С. 5.
- ¹⁸¹ Слабченко М. Мій життєпис (1930 р.) // Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дн., 2004. – С. 35.
- ¹⁸² Музичко О. Листи Михайла Слабченка... – С. 139.
- ¹⁸³ Андрусяк М. Досягнення і завдання сучасної української історіографії (Відчит на Шевченківській Академії Наук. Т-ва ім. Шевченка 6-го ц. м.) // Діло (Львів). – 1934, 17 трав. – № 127. – С. 2
- ¹⁸⁴ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії. – С. 74 (прим. 35).
- ¹⁸⁵ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 254.
- ¹⁸⁶ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 3. Методи прагматична, генетична і порівняльно-соціологічна в українській історіографії // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 177.
- ¹⁸⁷ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – С. V.
- ¹⁸⁸ Там же. – С. 95.
- ¹⁸⁹ Оглоблін О. П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 292. – Арк. 55.
- ¹⁹⁰ Заруба В. Історик держави і права... – С. 323.
- ¹⁹¹ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – С. 26–27.
- ¹⁹² Заруба В. Михайло Слабченко... – С. 155–156.
- ¹⁹³ Його ж. Історик держави і права... – С. 144–145.
- ¹⁹⁴ Там само. – С. 148–157.
- ¹⁹⁵ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. VIII.
- ¹⁹⁶ Багалій Д. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] // Багалій Д. Вибрані праці: У 6 т. / Упоряд., вступ. ст. і ком. В. В. Кравченка. – Харків, 2001. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – С. 319.
- ¹⁹⁷ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами... – С. 17.
- ¹⁹⁸ Заруба В. Михайло Слабченко... – С. 227.
- ¹⁹⁹ Там само. – С. 120.
- ²⁰⁰ Слабченко М. До методології історії робітничого класу // Червоний шлях. – 1927. – № 5. – С. 78–85.
- ²⁰¹ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч.1, т. 1. – С. 122.

- ²⁰² Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... – С. 96.
- ²⁰³ Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – С. 557.
- ²⁰⁴ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. V.
- ²⁰⁵ Там же. – С. 122.
- ²⁰⁶ Окиншевич Л. Рец. на ст.: Слабченко М. До методології історії робітничого класу (Червоний шлях. – 1927. – № 5. – С. 78–85) // Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 424–426.
- ²⁰⁷ Слабченко М. Е. Николай Иванович Зибер // Зибер Н. И. Очерки первобытной экономической культуры / Вступ. ст. М. Е. Слабченко. – Одесса, 1923. – С. XII.
- ²⁰⁸ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. V.
- ²⁰⁹ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – С. 33, 54; Заруба В. Історик держави і права... – С. 283, 324.
- ²¹⁰ Слабченко М. Д. П. Миллер как историк украинского права // Памяти Дмитрия Петровича Миллера. – Харьков, [1914]. – С. 9.
- ²¹¹ Його ж. Судівництво на Україні XVI–XVIII стол. (Конспект лекцій, читаних на Одеських учительських курсах в серпні 1918 р.). – Харків, 1919. – С. 3.
- ²¹² Музичко О. Південноукраїнські історики та російська академічна еліта: етапи та напрямки співпраці у другій половині XIX – на початку XX ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редколегії В. А. Смолій; відп. ред. О. А. Удод. – К., 2011. – Вип. 21. – С. 77.
- ²¹³ Багалій Д. Історіографічний вступ... – С. 320.
- ²¹⁴ Винар Б. Академік Михайло Слабченко (Матеріали до біографії та бібліографії) // Укр. історик. – 1982/83. – № 3/4, 1. – С. 25.
- ²¹⁵ Заруба В. Михайло Слабченко... – С. 67.
- ²¹⁶ Там само. – С. 108.
- ²¹⁷ Річ. Анд. [Пісоцький А.] Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. – Одесса: Государственное изд-во Украины, 1922. – Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – 223 с.; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. – 208 с. // Червоний шлях. – 1923. – № 1. – С. 285.
- ²¹⁸ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – С. 30–31.
- ²¹⁹ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... – С. 61; Заруба В. Історик держави і права... – С. 286.
- ²²⁰ Його ж. Нариси історії історичної науки УСРР... – С. 54.
- ²²¹ Його ж. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... – С. 7.
- ²²² Федоренко П. З спірних питань економіки України (Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. – Б. м., 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства; Б. м., 1922. – Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности; Б. м., 1923. – Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма; Б. м., 1925. – Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв.; Його ж. Організація господарства України від Хмельничини до світової війни. – Б. м., 1923. – Т. 1: Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII–XVIII століттів) // Україна. – 1929. – № 35 (лип./серп.). – С. 9.
- ²²³ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5, вип. 1: Соціально-правова організація Січи Запорозької (Праці комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3; та окрема відбитка. – К., 1927. – 136 с.) // Україна. – 1929. – № 32 (січ./лют.). – С. 102.

- ²²⁴ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статтів. – Б. м., 1929. – Т. 1. – С. 210
- ²²⁵ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... – С. 116.
- ²²⁶ Його ж. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... – С. 8.
- ²²⁷ Заруба В. Історик держави і права... – С. 165, 287.
- ²²⁸ Зомбарт В. Современный капитализм / Пер. с нем. под ред. М. А. Курчинского. – М., 1905. – Т. 2: Теория капиталистического развития. – С. 115–117.
- ²²⁹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. – С. 7 (прим. 1–2).
- ²³⁰ Там само. – С. 23.
- ²³¹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. – Б. м., 1923. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 3: Очерки торговли и торгового капитализма. – С. 2.
- ²³² Там же. – С. V
- ²³³ Сорокин П. А. Система социологии. – М., 1993. – Т. 1: Социальная аналитика: Учение о строении простейшего (родового) социального явления. – С. 57.
- ²³⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 97 (прим. 1).
- ²³⁵ Бухарин Н. Экономика переходного периода. – М., 1920. – Ч. 1: Общая теория трансформационного процесса. – С. 54–55, 64–71.
- ²³⁶ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 93.
- ²³⁷ Там же. – С. 173.
- ²³⁸ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 3. – С. 94.
- ²³⁹ Його ж. [Організація господарства України... – Т. 5, вип. 2] Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 186.
- ²⁴⁰ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 3. – С. 95.
- ²⁴¹ Там же. – С. 95.
- ²⁴² Там же. – С. 96.
- ²⁴³ Слабченко М. Є. Феодалізм на Україні (Лекції, читані в Одеському ІНО 1928–29 рр.) [Склограф] // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 22527. – Арк. 2зв.
- ²⁴⁴ Оглоблін О. П. Старовинна українська фабрика (з приводу книги проф. М. Е. Слабченка – «Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны». Т. II. Судьбы фабрики и промышленности в XVII–XVIII стол. – Одесса, 1922 г.) // Червоний шлях. – 1925. – № 8. – С. 92.
- ²⁴⁵ Василенкова-Полонська Н. Рец. на ст. Слабченка М. Соціально-правова організація Січі Запорізької (Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права / За ред. акад. Н. П. Василенка. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 203–340) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 6. – С. 296.
- ²⁴⁶ Окиншевич Л. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. – Одесса, 1918 // Україна. – 1925. – № 3. – С. 167.
- ²⁴⁷ Романовский В. А. К истории аренды на Левобережной Украине во второй половине XVII – начале XVIII вв. (К вопросу о первоначальном накоплении) // Некоторые вопросы социально-экономического развития юго-восточной России. – Ставрополь, 1970. – С. 347.

- ²⁴⁸ Федоренко П. З спірних питань економіки України. – С. 11.
- ²⁴⁹ Там само. – С. 18.
- ²⁵⁰ Там само. – С. 29.
- ²⁵¹ Там само. – С. 12–13.
- ²⁵² Там само. – С. 21.
- ²⁵³ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк, 1977. – С. 46.
- ²⁵⁴ Полонська-Василенко Н. Михайло Єлісейович Слабченко... – С. 458.
- ²⁵⁵ Першина З. В. М. Є. Слабченко-публіцист // Академік Михайло Єлісейович Слабченко... – С. 26.
- ²⁵⁶ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлісейович Слабченко... – С. 66.
- ²⁵⁷ Федоренко П. З спірних питань економіки України. – С. 16.
- ²⁵⁸ Слабченко М. Е. Малорусский полк... – С. 20.
- ²⁵⁹ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 56.
- ²⁶⁰ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 3. – С. 1.
- ²⁶¹ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 1.
- ²⁶² Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 3. – С. 56.
- ²⁶³ Его же. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Б. м., 1925. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. – С. 2.
- ²⁶⁴ Там же. – С. 251.
- ²⁶⁵ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. 19.
- ²⁶⁶ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 4. – С. 1.
- ²⁶⁷ Там же. – С. 133.
- ²⁶⁸ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). – Одесса, 1918. – С. 5.
- ²⁶⁹ Там же. – С. 6.
- ²⁷⁰ Левитский В. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII и XVIII столетии. – Одесса, 1922. – Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – 222 с.; Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII стол. – 208 с. // Книга (Харків). – 1923. – № 2. – С. 32.
- ²⁷¹ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. – С. 12.
- ²⁷² Там же. – С. 6.
- ²⁷³ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. – [Одеса], 1925. – Т. 1. – С. 1.
- ²⁷⁴ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлісейович Слабченко... – С. 85.
- ²⁷⁵ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. – С. 6.
- ²⁷⁶ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 4. – С. 15.
- ²⁷⁷ Його ж. Феодалізм на Україні. – Арк. 72.
- ²⁷⁸ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 103–104.
- ²⁷⁹ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 4. – С. 1.
- ²⁸⁰ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. 129.
- ²⁸¹ Там же. – С. 23.

- ²⁸² Слабченко М. Е. Опыты по истории права... – С. 1.
- ²⁸³ Там же. – С. 1.
- ²⁸⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. 18.
- ²⁸⁵ Там же. – С. 24.
- ²⁸⁶ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины... – С. 3.
- ²⁸⁷ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. 59.
- ²⁸⁸ Там же. – С. 78.
- ²⁸⁹ Там же. – С. 94.
- ²⁹⁰ Там же. – С. 75.
- ²⁹¹ Там же. – С. 21.
- ²⁹² Там же. – С. 140.
- ²⁹³ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 4. – С. 130.
- ²⁹⁴ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. 141.
- ²⁹⁵ Там же. – С. 100.
- ²⁹⁶ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 3. – С. 86.
- ²⁹⁷ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 20.
- ²⁹⁸ Там само. – С. 7.
- ²⁹⁹ Зомбарт В. Современный капитализм / Пер с нем. Ст. Вольского. – 2-е изд. – М.-Л., 1931. – Т. 1: Введение. Докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма. – С. 135.
- ³⁰⁰ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 155.
- ³⁰¹ Компан Е. С., Маркина В. А. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. // Города феодальной России: Сб. статей памяти Н. В. Устюгова. – М., 1966. – С. 354–355.
- ³⁰² Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 28.
- ³⁰³ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М. І. Марченко. – К., 1963. – С. 29–30.
- ³⁰⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 3. – С. 5.
- ³⁰⁵ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 4. – С. 12.
- ³⁰⁶ Там же. – С. 8.
- ³⁰⁷ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины... – С. 31.
- ³⁰⁸ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 4. – С. 9.
- ³⁰⁹ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. VI.
- ³¹⁰ Там же. – С. 202.
- ³¹¹ Там же. – С. 103.
- ³¹² Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 4. – С. 154.
- ³¹³ Там же. – С. 276.
- ³¹⁴ Слабченко М. Е. Малорусский полк... – С. 57.
- ³¹⁵ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 49.
- ³¹⁶ Там же. – С. 51.
- ³¹⁷ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. 109.
- ³¹⁸ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 3. – С. 9
- ³¹⁹ Там же. – С. 3.
- ³²⁰ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 4. – С. 103.

- ³²¹ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 3. – С. 145.
- ³²² Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. 154.
- ³²³ Его же. Организация хозяйства Украины... – Ч.1, т. 3. – С. 28.
- ³²⁴ Там же. – С. 165.
- ³²⁵ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 4. – С. 27.
- ³²⁶ Его же. Военная служба в Малороссии XVIII ст. (Историко-юридический этюд) // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 4. – С. 83.
- ³²⁷ Его же. Центральные учреждения Украины... – С. 26.
- ³²⁸ Його ж. [Організація господарства України... – Т. 5, вип. 1] Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 203–340; Його ж. [Організація господарства України... – Т. 5, вип. 2] Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С. 159–252.
- ³²⁹ Багалій Д. Історіографічний вступ... – С. 323.
- ³³⁰ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... – С. 88.
- ³³¹ Слабченко М. Соціально-правова організація... – С. 211.
- ³³² Там само. – С. 255.
- ³³³ Там само. – С. 206.
- ³³⁴ Заруба В. Михайло Слабченко... – С. 117.
- ³³⁵ Слабченко М. Соціально-правова організація... – С. 329.
- ³³⁶ Там само. – С. 332.
- ³³⁷ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч.1, т. 3. – С. 3.
- ³³⁸ Його ж. Соціально-правова організація... – С. 211.
- ³³⁹ Матвієвський П. Є. Рецензія на публ.: Проф. М. Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей» (Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права) [машинопис; 1929 р.] // ІР НБУВ. – Ф. 10. – Спр. 17743. – Арк. 9.
- ³⁴⁰ Там само. – Арк. 10.
- ³⁴¹ Слабченко М. Соціально-правова організація... – С. 253.
- ³⁴² Василенкова-Полонська Н. Рец. на ст. Слабченка М. Соціально-правова організація Січи Запорізької... – С. 304.
- ³⁴³ Пархоменко В. Рец. на публ.: Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорізької (Окрема відбитка з видання У.А.Н. «Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права». – К., 1927. – Вип. 3. – С. 203–340) // Червоний шлях. – 1928. – № 3. – С. 159.
- ³⁴⁴ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5, вип. 1... – С. 106.
- ³⁴⁵ Слабченко М. Соціально-правова організація... – С. 228.
- ³⁴⁶ Там само. – С. 218.
- ³⁴⁷ Там само. – С. 214.
- ³⁴⁸ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... – С. 229, 237.
- ³⁴⁹ Матвієвський П. Є. Рецензія на публ.: Проф. М. Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей»... – Арк. 11; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. – К., 1957. – С. 19; Санцевич А. В. «Організація господарства України». – Т. V: «Економічно-соціальний уклад Січи» – машинописна монографія М. Є. Слабченка (історіографічний аналіз) // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: 36. ст. – Одеса, 1995. – С. 67–68.

- ³⁵⁰ Винар Б. Академік Михайло Слабченко... – С. 30.
- ³⁵¹ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... – С. 227.
- ³⁵² Його ж. Соціально-правова організація... – С. 243.
- ³⁵³ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5, вип. 1... – С. 104.
- ³⁵⁴ Слабченко М. Соціально-правова організація... – С. 223.
- ³⁵⁵ Там само. – С. 289.
- ³⁵⁶ Там само. – С. 238.
- ³⁵⁷ Там само. – С. 236.
- ³⁵⁸ Там само. – С. 242.
- ³⁵⁹ Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... – С. 202.
- ³⁶⁰ Там само. – С. 164.
- ³⁶¹ Там само. – С. 160.
- ³⁶² Матвієвський П. Є. Рецензія на публ.: Проф. М. Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей»... – Арк. 2–3.
- ³⁶³ Слабченко М. Соціально-правова організація... – С. 304.
- ³⁶⁴ Його ж. Паланкова організація Запорозьких Вольностей... – С. 228.
- ³⁶⁵ Там само. – С. 238.
- ³⁶⁶ Заруба В. Михайло Слабченко... – С. 120.
- ³⁶⁷ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... – С. 135.
- ³⁶⁸ Його ж. Академік Михайло Єлисейович Слабченко... – С. 23–24.
- ³⁶⁹ Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні / Ред. О. Романів; передмова Я. Падеха. – Львів, 1996. – С. 43.
- ³⁷⁰ Заруба В. Історик держави і права... – С. 249.
- ³⁷¹ Там само. – С. 114.
- ³⁷² Федоренко П. З спірних питань економіки України... – С. 15.
- ³⁷³ Там само. – С. 14.
- ³⁷⁴ Там само. – С. 33.
- ³⁷⁵ Ткаченко М. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5, вип. 1... – С. 105.
- ³⁷⁶ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 1. – С. VII.
- ³⁷⁷ М. С. [Слабченко М. Є.] Передмова // Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. IV.
- ³⁷⁸ М. С. [Слабченко М. Є.] Передне слово // Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – [Одеса], 1927. – Т. 2. – С. 4.
- ³⁷⁹ Там само. – С. 4.
- ³⁸⁰ Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1924. – Вип. 1: Період початкової акумуляції. – 366 с.; Його ж. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1925. – Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. – 185 с.; Його ж. Україна в епоху капіталізму. – Харків, 1925. – Вип. 3: В суперечках імперіялізму. – 308 с.
- ³⁸¹ Заруба В. Михайло Слабченко... – С. 68.
- ³⁸² Там само. – С. 67.
- ³⁸³ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Б.м., 1925. – Т. 1. – VIII, 318 с. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 561.

- ³⁸⁴ Санцевич А. В. Видатний український історик М. Є. Слабченко. – С. 48.
- ³⁸⁵ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України. – Б. м., 1925. – Т. 1. – VIII, 318 с.; 1927. – Т. 2. – 278 с. // Більшовик України. – 1927. – № 2. – С. 97.
- ³⁸⁶ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії... – С. 564.
- ³⁸⁷ Левитський В. До питання про структуру історії економічного побуту України (З приводу праці акад. М. Є. Слабченка. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття, Т. I і II, 1925 р.) // Україна. – 1929. – № 37: (жовт./листоп.). – С. 3 (прим. 1).
- ³⁸⁸ Там само. – С. 3.
- ³⁸⁹ Антипович К. Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – ДВУ, 1927. – Т. 2. – 278 с. // Життя й революція. – 1927. – № 3. – С. 393; Багалій Д. Історіографічний вступ... – С. 318.
- ³⁹⁰ Винар Б. Академік Михайло Слабченко... – С. 32; Водотика С. Г. Академік Михайло Слесеїович Слабченко... – С. 84.
- ³⁹¹ Заруба В. Історик держави і права... – С. 220.
- ³⁹² Там само. – С. 369.
- ³⁹³ М. С. [Слабченко М. Є.] Передмова // Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. IV.
- ³⁹⁴ Струве П. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. – [СПб.], 1913. – С. 154.
- ³⁹⁵ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 5.
- ³⁹⁶ Левитський В. До питання про структуру історії... – С. 5.
- ³⁹⁷ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Матеріали... – С. 99.
- ³⁹⁸ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 7.
- ³⁹⁹ Там само. – С. 10.
- ⁴⁰⁰ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Матеріали... – С. 100.
- ⁴⁰¹ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 127.
- ⁴⁰² Там само. – С. 44.
- ⁴⁰³ Там само. – С. 54.
- ⁴⁰⁴ Там само. – С. 114–115.
- ⁴⁰⁵ Там само. – С. 281–284.
- ⁴⁰⁶ Там само. – С. 24.
- ⁴⁰⁷ Там само. – С. 93.
- ⁴⁰⁸ Там само. – С. 88.
- ⁴⁰⁹ Там само. – С. 77.
- ⁴¹⁰ Там само. – С. 78.
- ⁴¹¹ Там само. – С. 101.
- ⁴¹² Там само. – С. 177–178.
- ⁴¹³ Окаринський В. М. «Товариство мочемордія» як нонконформістське утворення в суспільному житті України 1840-х років // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. – С. 165–176.
- ⁴¹⁴ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 173–174.

⁴¹⁵ Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране / Упоряд. Р. С. Міщук; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К., 1991. – С. 350–351.

⁴¹⁶ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 104–105.

⁴¹⁷ Там само. – С. 177.

⁴¹⁸ Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії... – С. 571.

⁴¹⁹ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 181.

⁴²⁰ Там само. – С. 183.

⁴²¹ Там само. – С. 256.

⁴²² Там само. – С. 154–157.

⁴²³ Там само. – С. 188.

⁴²⁴ Там само. – С. 194.

⁴²⁵ Там само. – С. 199.

⁴²⁶ Там само. – С. 219.

⁴²⁷ Там само. – С. 205.

⁴²⁸ Там само. – С. 205.

⁴²⁹ Левитський В. До питання про структуру історії... – С. 11.

⁴³⁰ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 187.

⁴³¹ Там само. – С. 197.

⁴³² Там само. – С. 251.

⁴³³ Там само. – С. 259.

⁴³⁴ Там само. – С. 277.

⁴³⁵ Там само. – С. 262.

⁴³⁶ Там само. – С. 264.

⁴³⁷ Там само. – С. 255.

⁴³⁸ Зомбарт В. Современный капитализм. – Т. 1. – XLVII, 511 с.; Его же. Современный капитализм. – Т. 2. – IV, [2], 595 с.; Его же. Современный капитализм / Пер с нем. Ст. Вольского и Б. Я. Жуховецкого. – М. –Л., 1930. – Т. 3: Хозяйственная жизнь в эпоху развитого капитализма. – XVI, 604 с.

⁴³⁹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины... – Ч. 1, т. 2. – С. 7 (прим. 1–2).

⁴⁴⁰ Його ж. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 53.

⁴⁴¹ Его же. Николай Иванович Зибер. – С. VI.

⁴⁴² М. С. [Слабченко М. Є.] Передне слово. – Т. 2. – С. 3.

⁴⁴³ Левитський В. До питання про структуру історії... – С. 12–13.

⁴⁴⁴ Шпунт Р. Рец. на кн.: Слабченко М. Е. Матеріали... – С. 100.

⁴⁴⁵ Там само. – С. 97.

⁴⁴⁶ Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні (З приводу даних проф. Слабченка в «Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX століття» т. 1) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 287–292.

⁴⁴⁷ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії... – Т. 1. – С. 225.

⁴⁴⁸ Там само. – С. 200.

⁴⁴⁹ Там само. – С. 212.

⁴⁵⁰ Там само. – С. 231–232.

- ⁴⁵¹ Там само. – С. 238.
- ⁴⁵² Там само. – С. 235.
- ⁴⁵³ Антипович К. Рец. на кн.: Рец. на кн.: Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – С. 394.
- ⁴⁵⁴ Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 6.
- ⁴⁵⁵ Его же. Д. П. Миллер как историк украинского права. – С. 6.
- ⁴⁵⁶ Его же. Николай Иванович Зибер. – С. V.
- ⁴⁵⁷ Його ж. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 16.
- ⁴⁵⁸ Там само. – С. 58.
- ⁴⁵⁹ Там само. – С. 60–65.
- ⁴⁶⁰ Там само. – С. 111.
- ⁴⁶¹ Там само. – С. 43–44.
- ⁴⁶² Там само. – С. 46.
- ⁴⁶³ Там само. – С. 51–52.
- ⁴⁶⁴ Там само. – С. 87.
- ⁴⁶⁵ Там само. – С. 85.
- ⁴⁶⁶ Там само. – С. 103.
- ⁴⁶⁷ Там само. – С. 144.
- ⁴⁶⁸ Там само. – С. 167.
- ⁴⁶⁹ Там само. – С. 184.
- ⁴⁷⁰ Там само. – С. 67–68.
- ⁴⁷¹ Там само. – С. 197–199.
- ⁴⁷² Там само. – С. 219.
- ⁴⁷³ Там само. – С. 223–224.
- ⁴⁷⁴ Там само. – С. 262.
- ⁴⁷⁵ Там само. – С. 263–265.
- ⁴⁷⁶ Заруба В. Историк держави і права... – С. 253.
- ⁴⁷⁷ Його ж. Михайло Слабченко... – С. 211.
- ⁴⁷⁸ Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УСРР... – С. 129; Заруба В. Историк держави і права... – С. 377.
- ⁴⁷⁹ Оглоблин О. Проблема схеми історії України... – С. 6 (прим. 5).
- ⁴⁸⁰ Слабченко М. Є. Конспект лекцій по новійшій історії України, читаних в Од. І. Н. О. – [Одеса], 1927. – С. 35–36.
- ⁴⁸¹ Його ж. Матеріяли до економічно-соціальної історії... – Т. 2. – С. 3.
- ⁴⁸² Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохла: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 17; Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація // Критика. – 2011. – № 9/10. – С. 23.

Олексій Ясь

1.4. Дослідження давньоруського історіописання у виданнях ВУАН 1920–1930-х рр.

Історична наука постійно розширює та вдосконалює свій інструментарій. Одним із проявів цього є залучення в обіг нових термінів та відновлення функціонування тих понять, що колись уже використовувались істориками, але з різних причин втратили свою значимість. Відроджуючись, такі терміни частогусто змінюють своє визначення, внутрішній зміст, смислове навантаження та сферу застосування. Відтак навколо терміну зчиняються історіософські суперечки. Одним із таких є термін «історіописання», який надзвичайно широко застосовується сучасними дослідниками.

С. Мереминський стверджує, що «визначати поняття історіописання потрібно двояко: по-перше, як процес створення історичних текстів, а по-друге, як результат цього процесу, тобто сукупність текстів про минуле, які були написані в певний час у певному регіоні»¹. Проте, як підкреслює дослідник, відразу виникає питання про певні межі історіописання: які саме тексти потрібно до нього відносити, а які – ні. Складність цього питання посилюється відомим синкретизмом середньовічної писемності, адже один твір міг містити в собі фрагменти зовсім різних, з сучасної точки зору, видів текстів – історичні, юридичні, географічні і т. д.²

Т. Гімон відзначив, що іноді «історіописання» визначається вченими дуже широко і включає всі тексти, в яких так чи інакше відбилася історична свідомість, уявлення про минуле (в тому числі, наприклад, життя святих, актові документи). Іноді, навпаки, до «історіописання» відносять лише ті тексти, де читач знаходить достатньо відрефлексоване розуміння перебігу історичних подій, і тоді «за бортом» залишаються різного роду «примітивні» тексти – записи на пасхаліях, переліки правителів і т.п. Між тим, за висловом Т. Гімона, одна з головних рис ранньосередньовічного історіописання – це співіснування в ньому, «великих» і «малих» форм. Історична свідомість середньовічних книжників виражалася не лише в хроніках, анналах, літописах, «історіях», але також в переліках правителів і князів, нотатках і тому подібних «малих» творах³.

У своїй праці «Історіописання ранньосередньовічної Англії та Давньої Русі: порівняльний аналіз» Т. Гімон до «історіописання» відніс будь-які тексти, в яких в хронологічному порядку розповідається про події – від простого перерахування подій чи осіб до розгорнутих і літературних оповідань. Водночас, за рамками його праці опинились біблійні книги і коментарі до них, пам'ятники героїчної та іншої поезії (включаючи великі історичні поеми), життя святих,

поминальні джерела, актові та законодавчі документи. Про те, чи відносяться ці групи текстів до історіописання, звичайно, можна посперечатися, проте, влучно зауважив автор, в будь-якому дослідженні необхідно якимось розумним обмеженням матеріалу⁴.

В нашому дослідженні, варто також обмежитися певними рамками. Але наші рамки дещо інші, оскільки вони будуть окреслені науковими зацікавленнями дослідників, які мали відношення до структурних підрозділів ВУАН. Давньоруська проблематика залишалася на периферії дослідницьких інтересів українських вчених у 1920–1930 рр.

Для історичної науки, як і для усього українського суспільства, кінець 1910–1930-ті рр. були складними. Цей період став болючим для багатьох істориків, адже з приходом більшовиків до влади почалась докорінна перебудова системи освіти та науки в країні, і в першу чергу це стосувалося гуманітарної освіти⁵. Дослідники, які займалися давньоруською проблематикою відчували це одними з перших.

Уже навесні 1918 р., коли перемога більшовиків у боротьбі за владу в Росії ще не була такою очевидною, Державна комісія з питань освіти звернула особливу увагу на необхідність зміни навчальних планів юридичних та історико-філологічних факультетів. Через рік вони були закриті, натомість створені факультети суспільних наук (так звані ФОНи), при яких існували історичні відділення. У 1921 р. відбувається нова реорганізація викладання суспільних наук: створюються інститути червоної професури, а на факультетах суспільних наук історична освіта обмежується в основному вивченням економічного розвитку чи революційного руху в Росії у XIX – на початку XX ст. Про вивчення історії у Московському університеті в другій половині 1920-х рр. його вихованець, академік Б. Рибаків, писав: «Студенти-історики, як і студенти-археологи, теж не цікавились ані Київською Руссю, ані давниною взагалі, вважалося, що це «втеча від сучасності», що вивчати слід тільки події, які відбувались лише позавчора. Тому викладати в той час історію починали з періоду декабристів. Як наслідок, видання посібників та хрестоматій з давньоруської історії втрачало сенс. Звичайно, що будь-яка наукова чи то освітня установа не могла ставити у власний план видання джерел «непотрібних» та «шкідливих» для студентів»⁶. Проте дослідники не припиняли своїх пошуків та наукових досліджень. Стикаючись з нерозумінням з боку влади, вони здебільшого були змушені на власний розсуд продовжувати роботу й очікувати моменту, коли ситуація зміниться.

Це, звісно стосувалося і українських вчених. Але, разом з тим, в Україні з утворенням такого наукового осередку як академія наук спостерігалось дивовижне, науково і культурно результативне національне відродження 1920-х рр.

Головним центром наукових пошуків в Україні стала Всеукраїнська академія наук⁷. У 1920-х рр. у її структурі існували три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. Найбільш плідно

працював перший відділ, де провідну роль відігравав М. Грушевський, який у 1924 р. повернувся з-за кордону і був обраний академіком (з 1929 р. – академік АН СРСР).

За статутом історико-філологічний відділ мав охоплювати такі ділянки знання: історія українського народу; граматики та історія української мови; українська народна словесність; історія українського мистецтва; етнографія та історична географія України; археологія України; історія української церкви; історія Литви; класична філологія; слов'язознавство; візантологія; історія всесвітньої літератури; філософія⁸. В рамках вказаних напрямків було організовано ряд кафедр, які займалися конкретною проблематикою. В плані історико-філологічного відділу ВУАН за 1927 р. значилося 5 кафедр присвячених історії України: соціальної предісторії, історичної географії, старої історії України, середньої та литовсько-польської доби, нових часів⁹.

Перші академіки були призначені Гетьманом, за згодою комісії, яка уклала статут академії наук¹⁰. Ними стали: Д. Багалій (кафедра історії України), А. Кримський (східні мови та історія), М. Петров (історія українського письменства), С. Смаль-Стоцький (українська мова).

На межі 1918–1919 рр. у ВУАН була створена власна археографічна комісія як постійна комісія з розгляду давніх актів для видання пам'яток мови, письменства та історії у складі історико-філологічного відділу¹¹. Остаточно вона конституювалася 1921 р., об'єднавшись із Київською археографічною комісією для розбору давніх актів. Комісія розробила перші в українській археографії узагальнюючі методичні принципи видання джерел. Метою комісії було видання джерел з історії України з змістовними науковими коментарями, але, за висловом Д. Багалія, цього не трапилося через брак коштів, що дуже обмежувало можливості співробітників¹². Проте, замість корпусних видань з давньої і нової історії та культури України у планах АК ВУАН провідне місце посідають тематичні публікації з історії соціально-економічного розвитку, класової боротьби та соціалістичного будівництва¹³.

В 1919 р. випуском «Записок історико-філологічного відділу Української Академії Наук» було покладено початок «науковому видавництву академії»¹⁴. Проте, як згадує Д. Багалій, через несприятливі умови другий випуск та й інші підготовлені до друку видання побачили світ лише у 1923 р.¹⁵

В 1923 р. вийшов перший випуск збірника історико-філологічного відділу Української академії наук. Він містив працю Д. Багалія «Нарис української історіографії. Т. 1. Літописи»¹⁶. Той факт, що перший випуск присвячено давньоруським літописам говорить про декілька тенденцій. По-перше, давньоруська проблематика не залишалася поза увагою українських дослідників, навпаки мала б посісти чільне місце в історичних дослідженнях того часу. По-друге, заявлені видання підпорядковувались певному хронологічному та логічному принципам. Варто зазначити, що значну частину згаданої праці Д. Багалія займають питання теорії історії¹⁷, схема української історії і зміст української історіографії¹⁸. Це також говорить про певну заявку на система-

тичність праць. Д. Багалій уже з першої сторінки говорить, що саме історія «мусить бути головною підвалиною освіти всякого громадянина, бо те, що діється сьогодні, є наслідком того, що діялося вчора, і, щоб свідомо працювати на користь народові і його державі, треба знати історичний процес життя свого народу, цеб-то його історію»¹⁹. Але, водночас «істориків доводиться в своїй діяльності рахуватися і з чисто зовнішніми перешкодами, які затримують його працю і порушують його святе право – свободу наукового дослідження. В царину науки, де не може мати місця примус та силювання, входять мотиви, які нічого спільного з наукою не мають»²⁰. Д. Багалій влучно описав політичну ситуацію, у якій йому та його колегам доводилося працювати.

На той час Д. Багалій мав намір видати курс, який би повністю висвітлив історію України. За його задумом, ця праця мала складатися з двох частин: у першій передбачалося дати характеристику джерел з історії України, переважно з IX ст. і до сучасного йому часу; друга узагальнювала б власне історіографічний матеріал, головним чином наукову літературу з історії України²¹. Учений зазначав, що «фактичний зміст моєї історіографії відповідатиме змістові історії українського народу в її сьогочасній схемі, як з боку хронологічного, так і географічного, так і етнографічного. Хронологічно історіографія захопить джерела й розвідки для історії України з IX ст., а також почасті й ранішу добу. Яко вступ до цієї історії, кінчаючи нашими часами»²². Д. Багалій наголошував, що схема української історії – це не випадкове викладання епізодів української історії в загальних оглядах історії Росії, а систематичне викладання історичного процесу життя українського народу, бо тільки так можна уявити цей процес в органічному зв'язку з усіма його особливостями²³.

Д. Багалій вітчизняний історіографічний процес пов'язував із загальними етапами історії України від доби Київської Русі до новітніх часів. Тяглість українського історіописання Д. Багалій розуміє як один нерозривний процес на всій його території та у всі періоди існування²⁴. І для систематичного викладу – історії України, історик для початку подає огляд усіх джерел. За основу взявши схему К. Бестужева-Рюміна. Розвиток української історіографії дослідник простежує з XI ст., від Нестора через літописців литовсько-польської доби, козацьких літописців (Самовидця, Граб'янки, Величка), Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича і до творів істориків-романтиків та постання народницького напрямку в українській історіографії²⁵.

Говорячи про давньоруське літописання, головну увагу Д. Багалій приділяє «Повісті временних літ». Початки літописання дослідник простежує з Києва першої половини XI ст. Автор подає джерелознавчий аналіз списків, наводить існуючі класифікації, а також дає свою характеристику відомих йому археографічних видань джерела та попереднім дослідженням²⁶. Доволі цікавою та двоякою виглядає ремарка, що «за наших часів, коли здавалося, що все, що можна було сказати про літопис, було вже сказано, з'явилися великого наукового значення розвідки про літопис акад. О. Шахматова з новими оригінальними поглядами на них, особливо що-до їх списків, зводів і редакцій»²⁷. Це

свідчить про те, що у міжвоєнне двадцятиліття питання дослідження літописання розроблялось досить аморфно, нічого нового створено не було, а відомі твердження істориків розглядалися як незаперечні аксіоми. Разом з тим, праці О. Шахматова показали, що науковий поступ, нові археографічні знахідки дають можливість для нових досліджень та розробки проблемних питань. Це й відмітив Д. Багалій: «я значну частину свого нарису про стародавні літописи присвятив на те, щоб передати зміст поважної праці акад. Шахматова, бо вона дає найбільші здобутки що до питання про найстаріші літописні зводи в наші часи, а ці зводи містять у собі найстаріші оповідання про Русь-Україну київської доби»²⁸.

Позитивом праці Д. Багалія є невеликі вставки уривків з «Повісті временних літ» (взяті з видання О. Шахматова²⁹), київського та галицько-волинського зводу, з литовських літописів³⁰, які вдало ілюструють певні сюжети з історії України давнього періоду. Окремий розділ присвячено обласним літописам, до яких автор відніс київський та галицько-волинський. Автор дає текстологічний аналіз структурних частин літопису. Історична думка періоду литовсько-польського панування у «Нарисі» представлена літописами литовськими, або західноруськими³¹. У цьому літописному циклі Д. Багалій виокремлює Київський літопис, або рукопис Супрасльський та Густинський, литовські літописи та їхні редакції. Найдавніші літературно-історичні пам'ятки цього часу вчений вважає безпосередніми спадкоємцями літописів попередньої доби³².

Цікавою частиною цього розділу є заключні припущення автора про можливе місцеве літописання, яке велося у Переяславі, Чернігові та Новгород-Сіверську. Д. Багалій віднаходить уривки у складі відомих списків, зокрема, Іпатіївського, які можуть бути частинами місцевих літописів та приходять до висновку, що місцеве літописання у названих князівських осередках справді велося і «ці уривки колись може й становили окремих місцевий літопис»³³. Отже, Д. Багалій був прихильником концепції О. Шахматова, який вперше наголосив на тому, що можна реконструювати текст ПВЛ за гіпотетичним Чернігівським літописом кінця XIII ст. В основі тексту Чернігівського літопису XIII ст., на його думку, лежав південноруський звід 1223–1231 рр., в якому, в свою чергу, містилася ПВЛ 3-ї редакції (О. Шахматов її датував 1117 р.)³⁴. Вчений обґрунтовував тезу про те, що ціла низка літописних статей за XII ст. (1147, 1151, 1156, 1167, 1245 рр.) Никонівського літопису, ВЛ, СІ та НІВ використали Чернігівський літопис у якості джерела, оскільки ці літописні звістки були запозичені укладачами пізніх літописних зведень із Володимирського Поліхрону³⁵.

З 20-х рр. XX ст. в історичній науці укорінюється марксистська методологія дослідження літописів. Історія Давньоруської держави, що відображена на сторінках літописів, розглядалася під кутом зору матеріалізму. В галузі літописознавства дослідження, насамперед, сконцентрувалися на критиці концепції літописання О. Шахматова. Науковці розподілилися на опонентів схеми

О. Шахматова та прибічників його схеми давньоруського історіописання. Останні, будучи учнями та послідовниками видатного ученого, розвивали і вдосконалювали шахматовські напрацювання у своїх власних студіях. Вони дещо видозмінювали його генеалогію літописання, намагаючись реконструювати протографи літописних зводів XIV–XVI ст., а також робили спроби переглянути висновки. Натомість опоненти О.Шахматова категорично не сприймали його висновків, переважно, з приводу початкового літописання – Найдавнішого літопису, Початкового літопису та ПВЛ, а також гіпотетичних загальноруських зводів – Поліхронів XIV та XV ст.³⁶

Це питання є дискусійним і актуальним і на сьогодні³⁷. Зокрема, І. Чугаєва в своєму дисертаційному дослідженні поставила за мету виділити літописні фрагменти XI–XIII ст. чернігівського походження та змісту у складі літописних зводів та на основі цього обґрунтувати можливість існування і реконструювати ймовірне чернігівське літописання давньоруського часу³⁸, адже значний історіографічний досвід пошуку слідів чернігівського літописання XI–XIII ст. та наявність комплексу опублікованих писемних джерел, переважно літописних пам'яток, що представляють київську, новгородську, суздальську і московську літописні традиції, дозволяє з'ясувати структуру й форму чернігівського літописання та запропонувати його реконструкцію.

Зауважимо, що в різні часи Д. Багалій по-різному трактував літописи. Зокрема, у виданні 1923 р. помітний дещо застарілий підхід до літописних пам'яток. У тогочасній інтерпретації дослідника вони були лише головним джерелом до історії України тих часів. Проте уже 1925 р. у продовженні свого «Нарису української історіографії»³⁹, Д. Багалій змінює своє ставлення до літописів та трактує їх уже як перші пам'ятки української історіографії. Також з жалем говорить про те, що видання корпусу українських літописів ніколи не входило в плани Київської археологічної комісії⁴⁰.

Праця Д. Багалія стала вдалим початком у серії видань історико-філологічного відділу ВУАН. Щоправда, систематичності так і не було започатковано. Це, в першу чергу пов'язано з тим, що дослідників, які займались давньоруською проблематикою було мало у ВУАН. Логічно, що розробка проблем літописання, як основного жанру руської середньовічної історичної літератури, була однією з першочергових. Ще на початку XX ст. ученими було поставлено ряд запитань та завдань для подальшого дослідження літописання: про час виникнення, місце, хронологічні рамки укладання окремих зводів, авторство. Джерелознавчі можливості літописних матеріалів ускладнені ще й тим, що вони дійшли до нас не в своєму початковому вигляді, а в складі пізніших збірників. Останні являють собою переплетіння різних епох, політичних позицій і тенденцій, використання різних стилів літописання, літописів різних земель, які передають ті самі події з різних позицій. Необхідно також рахуватися з неминучими помилками пізніших переписувачів⁴¹. Всі ці питання були назрілими, але подальшого розвитку в дослідженнях ВУАН вони не знайшли.

Д. Багалій у своїй праці не намагався довести або ж спростувати думки та гіпотези відомих йому вчених. Він, скоріш за все, прагнув показати всі відомі йому на той час напрацювання дослідників. Але, водночас, він показує своє власне ставлення до відомих йому досліджень.

Продовжила серію т. зв. джерелознавчих досліджень праця Т. Сушицького «Західно-руські літописи»⁴². Т. Сушицький був співробітником та керівником Археографічної комісії ВУАН (1919–1920), автор багатьох літературознавчих праць. Ця праця була надрукована вже після смерті автора⁴³ завдяки В. Перетцу та наполегливій праці О. Назаревського.

В 1907 р. Т. Сушицьким була надрукована стаття «До питання про літературну школу XII ст.»⁴⁴, де досліджено «Слово о полку Ігоревім» та твори Кирила Туровського. На основі ґрунтовного текстологічного аналізу, автор робить висновок, що і автор «Слова» і Кирило Туровський за манерою та стилем написання творів, як світського, так і духовного змісту, належали до однієї літературної школи, яка формувалася на Русі у XII ст.⁴⁵

Аналогічне завдання поставив собі автор щодо західно-руських літописів. Але перш ніж дослідити їх художню та стилістичну сторону, йому довелося проробити велику підготовчу роботу, з'ясувати історію походження, склад і взаємовідносини окремих списків⁴⁶. Ще за життя, у 1919 р. автор розпочав підготовку до друку, але завершити роботу він не встиг. Тому перша частина праці була надрукована частково, обірвана на півслові⁴⁷. Після смерті вченого Комісія давнього українського письменства вирішила віднайти текст праці та надрукувати його. Рукопис зберігався у вдови вченого, проте складність полягала у тому, що текст частково був пошкоджений та втрачений. Рукопис переглянув проф. О. Назаревський, який заповнив прогалини тексту, перевірів і виправив численні цитати. Завдяки О. Назаревському в 1930 р. праця вийшла у світ у завершеному вигляді⁴⁸. Відновити пошкоджені та втрачені частини тексту стало можливим завдяки тому, що автор свого часу готував паралельно цей текст українською та російською мовами. За висловом вдови Т. Сушицького, її чоловік хотів свою працю представити на розгляд більш широкому колу дослідників літописання, зокрема О. Шахматову та С. Пташицькому⁴⁹.

Найповніший зведений опис усіх списків в пожовтневий час зробив Т. Сушицький (1929), який крім аналізу різних частин літопису зробив спробу розглянути особливості стилю західноруських літописів⁵⁰.

У праці розглядається склад і джерела західно-руських літописів, дається огляд їх списків і редакцій. Автор аналізує загально-руську частину литовських літописів (список Супрасльський) і литовську частину «Избрания летописания» (1431–1446 р.р.)

В контексті вищезгаданих досліджень давньоруського історіописання відомим є шеститомне видання – «Історія української літератури» М. Грушевського, яка була надрукована у 1920-х рр.⁵¹ Цю працю сучасні літературознавці та історики не залишають поза увагою, називаючи її, зокрема, «унікальним явищем у вітчизняній і світовій науці»⁵². Відомий український літературознавець

О. Білецький у своїй рецензії на шостий том цієї праці зазначав, що «викладення фактів у такій системності із такою ґрунтовністю українська літературна історіографія загалом не знала. Що стосується останнього, то знайдеться дуже мало історико-літературних оглядів й іншими мовами, які могли б бути порівняні з роботою М. Грушевського»⁵³.

Праця створювалася у складних умовах за межами батьківщини: «З 1922 р. оселившись в Бадені, під Віднем, займався виключно «Історією української літератури» – написав чотири томи, з котрих тоді-ж видав три перші у Львові, четвертий докінчив і видав уже на Україні, в 1925 р.»⁵⁴. Переважна більшість зібраних документів та рукописні матеріали вченого були втрачені у вирі політичних потрясінь 1917–1921 рр.⁵⁵ Проте, вчений не полишив свої задуми, цьому сприяли особисті якості вченого, які відмічали і його оточуючі, зокрема М. Слабченко, уважав його людиною з «диявольською працездатністю, європейським кругозором, великим організ[аторським] хистом»⁵⁶.

Питання вивчення історії української літератури не були новими у творчості вченого, вони порушувались вченим в статтях у попередні роки⁵⁷. В подальшому це обумовило ґрунтовність історико-літературознавчого дослідження, яке стало синтезом багатьох наукових розвідок вченого⁵⁸. Окрім того, як вдало зауважив сучасний вчений О. Ясь, «Історія української літератури» є супутницею «Історії України-Руси»⁵⁹. В певних моментах праця стала доповненням та розширенням славнозвісної «Історії України-Руси». Вона стала, свого роду, підсумком багаторічної роботи вченого. М. Грушевським досліджено відомі пам'ятки словесності, що дає змогу прослідкувати ретроспективу історико-літературних процесів. Академік В. Перетц, рецензуючи працю М. Грушевського, наголошує, що «нова праця значно різниться від такої, мовляв, канонізованої схеми. В ній під новим кутом зору, в новому освітленню, викладено долю старої українсько-руської літератури й усної словесності, що природно викликає велику цікавість і задоволення у читача»⁶⁰. Рецензент підкреслює, що, власне, ідеї автора, що освітлюють минуле літератури зацікавлять читача, а не звичний «мертвий інвентар фактів та бібліографічних справок», притаманний для такого роду книг⁶¹.

Що ж так відрізняло працю М. Грушевського з-поміж інших? Адже на той час існувало багато відомих досліджень з історії літератури, зокрема М. Максимовича⁶², С. Шевирьова⁶³, О. Огоновського⁶⁴, І. Франка⁶⁵, М. Сперанського⁶⁶, В. Істріна⁶⁷, С. Єфремова⁶⁸, М. Возняка⁶⁹ та багато інших. Кожен з названих дослідників в поняття «історії літератури» вкладав свій зміст, тому й давньоруський період у всіх працях інтерпретується доволі по-різному.

Названі учені відводили в своїх працях давньоруській літературі не надто багато місця. Зокрема, М. Максимович лише конспективно на кількох сторінках в третьому розділі першої книги виклав «Загальний огляд руських письменників и пам'яток словесності давнього періоду»⁷⁰, так і не продовживши його далі. У своїй невеликій розвідці, М. Максимович приходить до висновку, що «наша давня словесність має переважно духовне направлення, навіть у Мономаха та Данила Заточника»⁷¹. Для С. Шевирьова також найголовнішим пред-

метом дослідження в давньому періоді літератури були пам'ятки релігійні, саме в них він бачив «величне і вічне, що відображало національне самопізнання і визначало менталітет»⁷². З дещо іншої точки зору подано матеріал у працях О. Огоновського та С. Єфремова.

Історію літератури М. Грушевський уявляв як минувшину української «красної словесності», вкладаючи в це означення «всяку словесну творчість – як усну так і писану»⁷³. О. Ясь зауважив, що його соціологічні інтенції поділяла, а можливо й підживлювала К. Грушевська, котра у свої працях запропонувала соціологічний підхід до висвітлення та тлумачення українського героїчного епосу⁷⁴. Зрештою, означення «історії літератури», висунуте М. Грушевським, кардинально розширювало потенційні пласти джерельного матеріалу, котрий залучався для всебічного відтворення й осягнення еволюційного процесу на соціологічній підоснові. Низка рецензентів одноставно звернула увагу на вживання «соціологічного методу» в «Історії української літератури» М. Грушевського⁷⁵.

М. Грушевським подав матеріал у хронологічному порядку, починаючи виклад з усної народної творчості, яка за словами автора «природно доповнює історію книжкової традиції і завдяки своєму більшому багатству і різноманітності, вона збагачує і прикрашує не одною яскравою подробицею писемну творчість»⁷⁶. Автор вбачав у ній глибинні корені українського письменства, тобто не тільки не зауважував принципової відмінності між усною та писемною творчістю, а й виводив одне з іншого, шукав впливи фольклору як своєрідного рушія народності у давній літературі. Значне місце автор відводить історико-літературним творам XI–XIII ст. їм присвячено другий та третій томи цієї праці.

Саме завдяки «Історії української літератури» ми дізнаємося, що перша інформація про «Слову про Закон і Благодать» була оприлюднена у 1839 р. у рефераті О. Кубарьова, у прочитаному в Московському історичному товаристві рефераті; але сам він вийшов друком лише через п'ять років з єдиного примірника із закінченням, якого бракувало в інших (примірник зберігався у Синодальній бібліотеці)⁷⁷. Період XII–XIII ст. М. Грушевський назвав «золотим віком» давнього українського письменства, а центральною пам'яткою цього періоду вважає «Слово о полку Ігоревім»⁷⁸.

М. Грушевський визнавав переважно церковний характер «старої книжності». Це на його думку, зумовило класовий характер літератури: давні пам'ятки виявилися «соціально безбарвними», «оминали дражливі соціальні теми». Літературні факти давнини були для М. Грушевського основою для ілюстрування історичних процесів, тому часом студії над писемними пам'ятками перетворювалися на історичні екскурси. І хоча «Історія української літератури» М. Грушевського залишилася незавершеною, його заслугою, є подана масштабна, систематизована картина розвитку давнього українського письменства, характеристика численних літературних пам'яток давнини.

Принципово важливою є позиція М. Грушевського щодо місця літературних пам'яток доби Київської Русі у східнослов'янській культурі: «київська література, яка попередніми поколіннями істориків і істориків літератури однодушно

вважалась незмінно багатшою, яскравішою, культурнішою в порівнянні із пізнішою північною, поки вона вважалась інтегральною частиною руського, себто московського, добра, тепер для деякого стратила всі свої чесноти, коли на нього заявили претензії “малороси”»⁷⁹.

У своїй «Історії української літератури» він акцентував: «Культура XI–XII вв. була українська (...) Відтинати ж її від пізнішої галицько-волинської і новішої київсько-галицької літератури, а пришивати, під назвою “общерусской”, знов-таки до “русской” – великоруської – се завсігди зостанеться операцією не науковою і науковим інтересам противною»⁸⁰.

Окрему увагу хочеться приділити дослідженням ВУАН з історії права. До початку 1920-х рр. у такій галузі гуманітарної науки як історії права взагалі та історії українського права зокрема, не було установ дослідницького характеру, у яких би на професійному рівні розроблялися визначені теми. Над питаннями західноруського та українського права працювали лише окремі фахівці в рамках власних пошукових тем. Комплексним студіюванням цієї проблематики мала займатися Комісія для виучування історії західноруського та українського права при соціально-економічному відділі ВУАН⁸¹, створена на початку 1920-х рр. За статутом від 27 листопада 1918 р. соціально-економічний відділ ВУАН поділявся на два класи – економічний та юридичний. При юридичному було утворено ряд кафедр, кожна з них мала свої завдання та напрямки діяльності. Нас цікавить діяльність Комісії для виучування історії західноруського та українського (українського) права, основними напрямами дослідження якої були «Правда Руська», Литовські статuti, право і державний лад Гетьманщини, діяльність Малоросійської колегії.

Комісію для виучування історії західноруського та українського права було створено 27 січня 1919 р. з ініціативи академіка Ф. Тарановського. На початку своєї діяльності вона працювала у такому складі: голова комісії академік Ф. Тарановський, члени: академіки Д. Багалій, Б. Кістяківський, А. Кримський, О. Левицький та співробітник В. Модзалевський. Інституція, яка стала головним центром української правничої історії у 1920-х рр. і чие значення вийшло за межі кордонів УСРР, об’єднала істориків права старшого покоління (М. Василенко, О. Малиновський, М. Максимейко), а також молодих учнів та колег М. Василенка: Л. Окиншевича, І. Черкаського, С. Борисенка, В. Новицького, І. Балінського, С. Іваницького-Василенка, В. Отамановського, П. Сосенка, В. Гришка та ін. У рамках Комісії співпрацювали історики як з Києва (В. Романовський, М. Тищенко), так і з інших міст (В. Барвінський з Харкова, І. Крип’якевич зі Львова)⁸².

У 1919–1920 рр. комісія тимчасово припинила свою діяльність. Ситуація змінилася в липні 1920 р., коли її голову М. Василенка було обрано академіком по історії західноруського та українського права. 8 січня 1921 р. розпочались регулярні засідання комісії, по суті це був перший рік її систематичної роботи. Інституція почала працювати більш активно, залучивши до діяльності молоді сили. У 1924 р. її очолив академік О. Малиновський, відомий

історик права. Тематичний спектр інтересів членів комісії та їх науковий доробок знайшли відображення у виданнях, що виходили за редакцією професора А. Кристера.

Л. Окиншевич, роблячи у 1925 р. огляд діяльності комісії за 1919 – першу половину 1925 рр. та підбиваючи певні підсумки її діяльності, виокремлював два періоди⁸³. Перший склад комісії на чолі з академіком Ф. Тарановським вважав, що оскільки в університетах створено кафедри історії західноруського та українського права, то головним завданням інституції має бути археографічна діяльність, передусім планувалося створити хрестоматії для студентів та учнів. З 1920 р., коли головою комісії став М. Василенко, її робота набула іншого характеру. Закриття університетів робило практичні цілі, що їх раніше ставила перед собою комісія, неактуальними. І хоч її члени й надалі прагнули видавати пам'ятки західноруського та українського права і навіть розширили їх коло, але через умови життя це було визнане невчасним. Комісія звертала більшу увагу на наукову розробку питань історії українського права. Планувалося видати низку монографій з малодосліджених та суперечливих питань української історії⁸⁴.

Найбільшою була увага науковців комісії до історії українського права – починаючи від давньоруського часу і закінчуючи розвитком деяких громадських правових інститутів в Україні у 1918–1920 рр. Чимало ґрунтовних розвідок було присвячено соціальним та звичаєво-громадським питанням історії України різних історичних періодів, правовим нормам, що регулювали земельні та маєткові відносини, родинне життя. Розглядалися різні аспекти карного права та його еволюція під впливом кодифікованого державного права. Важливе значення мали огляди джерел до історії права, зокрема тих, що зберігаються в московських архівах. Донині викликають інтерес історико-аналітичні статті про «Правду Руську», литовські статuti, магдебурзьке право.

Творча спадщина членів комісії – близько 180 праць, які здебільшого містяться у збірниках «Праць Комісії для виучування західноруського та українського права». За період свого існування, наукова інституція підготувала дев'ять випусків, проте друком вийшло вісім (сьомий випуск було повністю знищено, оскільки в ньому містилася стаття засудженого у «справі СВУ» М. Слабченка, її потім замінили на матеріал, поданий П. Сосенком, теж із часом репресованим).

Щодо студій по «Правді Руській», то їх не можна назвати плановими чи систематичними. Проте, усе ж таки вважаємо за доцільне виокремити дослідження С. Борисенка та М. Максимейка. Згідно з плановим розподілом тем, перший вивчав карні інститути в давньоруському, литовсько-руському та українському праві⁸⁵. Звісно, що у вказаному контексті дослідження дослідник не міг обійти увагою «Правду Руську». Протягом 1923 р. на регулярних засіданнях комісії, С. Борисенко виголосив ряд доповідей, зокрема: «Поток і вигнання «Руської Правди»» (19 квітня), «Підпалювання в «Правді Руській»» (1 листопада), «Конокрадіство в «Правді Руській»» (15 листопада). Основною сферою наукових

зацікавленень М. Максимейка була історія литовсько-руського права та «Правда Руська». Ще у 1900-х рр. в Україні було опубліковано ряд його досліджень, які стосувались деяких питань історії «Правди Руської»⁸⁶. Студіювання М. Максимейком Короткої редакції вже тоді викликало дискусію та актуалізувало ряд важливих проблем з історії пам'ятки, які залишаються суперечливими й на сьогодні. Значна частина положень, висловлених ученим у цих працях, утвердилася в історико-правовій науці. У 1920-х рр. в рамках дослідницьких тем комісії М. Максимейко продовжував свої студії⁸⁷. На засіданнях 4 та 11 квітня 1927 р. було заслухано його доповідь «Смерди «Руської Правди»»⁸⁸.

Наприкінці 1920-х рр. в плані Археографічної комісії було видання «Правди Руської», яке увійшло і до плану ВУАН на 1929–1930 рр. Редагування і підготовку до друку списків «Правди Руської» за дорученням АК проводив С. Юшков⁸⁹. Відповідно до його доповідної записки в АК ВУАН, «план видання був узгоджений з академіком М. Грушевським в 1929 році»⁹⁰. Тоді ж він запропонував М. Грушевському сприяти в утворенні спільної комісії для видання «Правди Руської»⁹¹ і підготував план-проспект дослідження тексту. Праця мала складатися з восьми частин⁹². Як зазначав С. Юшков, за порадою М. Грушевського він «вирішив видавати Правду Руську з найбільшою точністю (не за правилами АК)»⁹³. Автор планував також показати умови виникнення та походження джерела. Уже після того, як робота С. Юшкова в основному була завершена, він звернувся не лише до ВУАН, а й до Ленінградського університету, сподіваючись, що його праця буде надрукована саме там. Це б дало історика можливість ознайомити з нею ширшу аудиторію фахівців. Утім, попри його прагнення отримати таке вирішення проблеми, віце-президент АН СРСР В. Волгін у 1930 р. відповів від імені університету, що «АН СРСР не зацікавлена у виданні «Правди Руської» за планом професора С. Юшкова»⁹⁴.

Натомість М. Грушевський сприяв проекту і запропонував продовжити роботи у Києві. 14 вересня 1930 р. АК ВУАН надіслала листа академіку М. Грушевському, де повідомлялось, «що вона (АК – С. Б.) може взяти участь у виданні «Правди Руської»⁹⁵. Проте С. Юшков, «відвідавши типографію», був не задоволений, і написав, що за таких обставин «доведеться йти на найгірше»⁹⁶. Зі спогадів та документів відомо, що вже у 1930 р. були опрацьовані перші два авторські аркуші, проте робота тривала досить повільно через невідповідність технічних засобів⁹⁷. Водночас сам дослідник вдосконалював власний текст та продовжував пошукову роботу. Як уже зазначалося, проект був реалізований як видавничий у 1935 р. лише після того, «як у роботу втрутився ЦК ВКП (б)»⁹⁸.

Праця С. Юшкова частково була складовою того академічного проекту, який мав здійснитися ще наприкінці 1920-х рр., і над яким за дорученням АК працював саме С. Юшков. Попередники С. Юшкова залучали лише 50 списків «Правди Руської», а він поставив за мету глибоко і досконало вивчити, проаналізувати й узагальнити матеріал майже вдвічі більший, задіявши 94 списки⁹⁹. Також дослідник запропонував власну класифікацію списків цієї пам'ятки, що базувалася на складі збірників, де їх було виявлено.

Робота з підготовки до видання «Правди Руської» протікала повільно та з затримками «у зв'язку з відсутністю на місці проф. С. Юшкова, який проживає зараз у Самарканді»¹⁰⁰. Наприкінці 1928 – на початку 1929 рр. дослідник збирає і доповнює матеріали («Усю роботу в Ленінграді я завершив. Буквально кожен закуток досліджено; всі рукописи, які б могли містити Правду Руську, вивчені» – писав С. Юшков; «разом з тим я звернув увагу і на перенесення роботи в Москву»¹⁰¹).

Робота в Ленінграді тривала за кількома напрямками: «передусім було складено вичерпний каталог усіх рукописів, що містять Правду Руську на всьому просторі СРСР і Польщі на основі описів рукописів, звітів, бібліографічних покажчиків і різного роду досліджень. Вважаючи, що цей каталог не буде точним, так як рукописні зібрання значним чином поповнились за останній час новими надходженнями, мною була проведена перевірка каталогу рукописів у Ленінграді». Водночас «розпочато остаточне виявлення каталогу рукописів і в інших містах, зокрема було направлено звернення в Кострому, Ярославль, Вологду»¹⁰². Далі С. Юшков вказує, що під час опрацювання списків можна сподіватися, що дане йому доручення буде виконане достроково¹⁰³ (напевно, С. Юшков мав на увазі 1929–1930 рр., оскільки саме цю дату знаходимо в листі-зверненні до президії ВУАН від АК ВУАН¹⁰⁴).

Тоді С. Юшков ще не наважувався самостійно вирішити наукове питання транскрипції видання «Правди Руської». Він неодноразово звертався до М. Грушевського і в Археографічну комісію з проханням визначити транскрипцію, адже «відсутність вказівок заважає підводити варіанти до текстів»¹⁰⁵. Сам С. Юшков вважав, що «буде правильним видання за транскрипцією Лаврентієвського літопису. І якщо не отримає відповіді в найближчі два місяці, то буде готувати текст за цією транскрипцією»¹⁰⁶. Незрозуміло, чому АК ВУАН, яка сама була зацікавлена в якнайшвидшому та якісному виданні пам'ятки, ігнорувала вирішення цієї конкретної задачі. Лише з часом С. Юшков отримав відповідні роз'яснення, вченому довелося переробляти тексти відповідно до транскрипції, обраної ВУАН¹⁰⁷. С. Юшков звертав увагу членів АК також на необхідність опрацювання списків «Правди Руської», які перебували на території тодішньої Польщі – у Львові і Володимирі-Волинському. Однак відповідної довгоочікуваної реакції так і не сталося.

С. Юшков виділяє дві проблеми, які виникли у зв'язку з підготовкою цього видання – коштів і друку. Уже на початку 1929 р. дослідник говорить про ще одну проблему. У листі від 9 березня того ж року він зазначає: «Справа з підготовкою нового видання «Правди Руської» набирає критичного вигляду»¹⁰⁸. Пояснює дослідник це тим, «що комісія з підготовки до видання «Правди Руської» нашої (АН СРСР – С. Б.) академії, протоптавшись на місці вісім місяців, нарешті, розкачалася і запросила працювати В. Любимова, який, як і я, давно працює над «Правдою Руською». Він прекрасно знає тексти і, безперечно, виведе з глухого кута нашу академію»¹⁰⁹. Отже на той момент С. Юшков чітко зрозумів, що з завданням, яке він отримав, зможе вдало впоратися і В. Любимов.

Далі С. Юшков зазначав, що комісія чомусь лише зараз дізналася про його роботу на Українську академію наук, «хоча я не приховував, що мені дане доручення від неї. Діяльність Української академії наук з видання «Правди Руської» і з видання інших пам'яток була названа паралелізмом і вам буде розіслано особливий запит. Мене ж стали цькувати на всіх поворотах. Я побоююсь, що буде вжито заходів для того, щоб мої співробітники в Москві припинили роботу»¹¹⁰.

Однак тут варто внести об'єктивне уточнення. 20 березня 1929 р. АК ВУАН щойно (на засіданні 16 березня 1929 р.) дізнавшись із доповіді А. Андріяшева про підготовку аналогічного видання «Правди Руської» АК АН СРСР і про існування спеціальної підкомісії направила туди звернення з проханням повідомити свою думку щодо узгодження цих двох видань¹¹¹. АК АН СРСР відповіла, що вона «з вашого відношення від 20 березня 1929 р. за № 229/1457... офіційно дізналася про те, що С. Юшков пропонував, очевидно, вести одночасно одну і ту ж роботу двом аналогічним закладам. Комісії важко пояснити мотиви поведінки С. Юшкова, але вважає, що С. Юшков свій план видання, схвалений Археографічною комісією Академії наук СРСР, напевно, представив і Археографічній комісії Всеукраїнської академії наук»¹¹². З-поміж іншого йшлося про те, що С. Юшков співпрацював із зазначеною підкомісією, але на цей момент зв'язок з ним обірвано, оскільки він не відповів на лист вченого секретаря комісії¹¹³, який було направлено ще 23 грудня 1927 р.¹¹⁴. Далі вказувалося, що Археографічна комісія АН СРСР вважає за необхідне розпочати роботи з підготовки видання «Правди Руської» продовжити і довести їх до кінця¹¹⁵. А С. Юшкова на засіданні Археографічної комісії АН СРСР від 20 березня 1928 р. було звільнено від даного йому доручення з підготовки до видання «Правди Руської»¹¹⁶.

Копітка праця С. Юшкова завершилася у 1933 р. передачею тексту «Правди Руської» та археографічної передмови до АК ВУАН. У часі це збіглося із припиненням діяльності комісії, отже із друком виникла затримка. А бюро Історичного циклу ВУАН 11 листопада 1933 р. взагалі визнало непотрібним терміново завершувати видання «Правди Руської» через те, що начебто у роботі не брав участь ІАІ ВУАН, на який покладалася перевірка тексту та написання соціологічної передмови. Для ознайомлення з текстом та археографічною передмовою було створено спеціальну комісію у складі О. Барановича, І. Кравченка, О. Оглоблина, яка мала зробити висновок щодо придатності праці до друку.

Робота над «Правдою Руською» значно пожвавилась 1934 р., хоча до видавничого плану АК ВУАН вона спочатку не потрапила. Безпосередній нагляд за виданням пам'ятки з літа 1934 р. здійснював неодмінний секретар ВУАН академік І. Агол, який поставив завдання закінчити друк до жовтня 1934 р.¹¹⁷ Складну коректуру тексту провела К. Лазаревська, якій планувалося доручити укладання словника географічних та юридичних термінів¹¹⁸. Було також переглянуто передмову С. Юшкова¹¹⁹, якому запропонували дати детальнішу історіографічну характеристику, умотивувати розподіл тексту на п'ять редакцій та

артикули. Важливою з погляду археографічного опрацювання тексту була вимога вказати при переліку списків, де саме кожен із них було опубліковано, а також те, які списки взагалі не друкувалися.

На початку 1934 р. праця С. Юшкова була повністю завершена. 7 березня 1934 р. АК ВУАН направила звернення в ІАІ АН СРСР, повідомляючи, що друкування тексту «Правди Руської» за списками, зібраними С. Юшковим, наближається до завершення¹²⁰. Оскільки це видання планувалося як спільне з ІАІ АН СРСР, у наступному зверненні АК АН УСРР просила допомогти з підготовкою вступної статті до нього видання. Далі також зазначалося, що в Україні немає спеціалістів, котрі дали б повну характеристику епохи й оцінку «Правди Руської»¹²¹, а також вказувалося, що самої лише статті С. Юшкова недостатньо, оскільки вона «написана не так, як потрібно, і помістити її можна тільки одночасно з іншою статтею»¹²². Написання такої статті передбачалося доручити професору Б. Грекову¹²³ як одному з провідних спеціалістів. На це ІАІ АН СРСР відповів, що зацікавлений в якнайшвидшому виході з друку праці С. Юшкова¹²⁴. Одночасно ця наукова установа просила повідомити, в якому стані перебуває друкування тексту та чи є можливість прискорити випуск, оскільки Історико-археографічний інститут АН СРСР планував використати публікацію у зв'язку із підготовкою АН СРСР до відзначення 200-річного ювілею відкриття «Правди Руської»¹²⁵. Вказівок щодо вступної статті так і не надійшло¹²⁶. Лише в липні 1934 р. ІАІ АН СРСР відповів, що професор Б. Греков навряд чи напише вступну статтю через велике завантаження¹²⁷. Щоб не затримувати процес видання й надалі, керівництво ІАІ доручило підготувати вступну статтю старшому науковому співробітнику Інституту професорові О. Оглоблину¹²⁸.

В ІР НБУВ зберігається цікавий документ – доповідна записка професора С. Юшкова в АК АН СРСР, яка була написана у 1932 р. У ній йдеться про концепцію майбутньої роботи з видання «Правди Руської». С. Юшков чітко сформулював свої наукові плани і структуру праці – як він це бачив, і як прагнув зробити. І тут потрібно відзначити, що хоча публікація С. Юшкова і вийшла у 1935 р., але це не було реалізацією задуманого на початку 1930-х рр. проекту. Робота ж, що відповідала власній концепції історика, була зреалізована лише наприкінці його життя у 1950 р. Майже 20 років знадобилося С. Юшкову, щоб утілити в життя задумане. Причини тому досить глибокі та різнопланові.

Видання С. Юшкова 1935 р. базувалося на самостійно відпрацьованих принципах. На його думку, «історія тексту пам'ятки буде найкраще змальована, якщо розіб'ємо всі списки на п'ять редакцій»¹²⁹. До I редакції він відніс списки Академічного типу, до II – списки Троїцького, до III – списки Карамзінського типу, до IV – списки «Правди Руської», об'єднані з артикулами Судебника царя Константина, що для них типовим буде список з особливого збірника – додатка до Новгородського літопису за списком Археографічної комісії № 240, до V редакції – списки скорочені, типу списку Оболенського¹³⁰. В свою чергу II редакцію було представлено в трьох ізводах: Синодальному, Пушкінському і Троїцькому.

Також були зроблені додатки, у них укладач видав пам'ятки, що мають зв'язок із «Правдою Руською», а саме: «Устав кн. Ярослава о мостѣх», «Суд Владимира князя о послушествѣ», ст. «О мужѣ кровавѣ» та окрема пам'ятка «Правосудие митрополиче», оскільки в ній відбилася подальша еволюція «Правди Руської».

Наступною важливою науковою проблемою С. Юшков бачив поділ документу на окремі статті. За його словами всі попередні поділи мають хиби, оскільки не дозволяють зрозуміти досконало ту чи іншу норму. Тому, «цілком природно, що намагання збутися цих хиб, давно відзначених в літературі, призводить до спроби в виданні УАН дати свою систему, а ця, звичайно, матиме свої хиби і теж буде не бездоганною. Але в кожному разі ми всіляко намагалися кожну справді окрему правову норму виділити як окремий артикул, щоб не було обрубаних норм». Але, разом з тим, у своєму виданні С. Юшков подав нумерацію Калачова та Сергеевича, «бо багато дослідників уже скористувалися з тієї нумерації»¹³¹. Щодо транскрипції видання, то «намагалися, скільки дозволяли нам це друкарські засоби, не відступати від автентичного тексту»¹³².

Отже, наприкінці 1920-х рр. в умовах становлення радянської історичної науки, зокрема джерелознавства, було усвідомлено необхідність фундаментального академічного видання «Правди Руської». За роботу взялися дві археографічні комісії – ВУАН і АН СРСР. Сполучною ланкою між двома академічними центрами став С. Юшков. З боку ВУАН була проведена велика підготовча робота щодо здійснення наміченого проекту. Публікацію, яка готувалася у ВУАН, було здійснено 1935 р. Проте задуманий дослідницький проект ці два видання повністю не здійснили. Як видавець С. Юшков вважав конче необхідним разом із текстами подати іменний та географічний покажчики, а також словник юридичних термінів. «Випускати видання без словника просто неможливо. Критика неодмінно відзначить як головний мінус відсутність словників»¹³³, – наголошував він, запропонувавши залучити до цієї роботи К. Лазаревську. Однак та через свою завантаженість відмовилась і С. Юшков планував залучити до складання покажчиків російських археографів¹³⁴. Праця вийшла під грифом ІМК і без передмови О. Оглоблина. Прикметно, що сам О. Оглоблин виділив видання, назвавши його таким, яке заслуговує на увагу¹³⁵. Проте зазначимо, що велика заслуга як в організаційному, так і науковому плані при підготовці цього видання належить саме ІАІ. Недарма, звітуючи у жовтні 1934 р. перед президією ВУАН, керівництво інституту підкреслювало, що підготовлена до друку «Правда Руська» (12 друкованих аркушів) є великою і цінною працею: «Нове видання «Правди Руської» друкується за всіма списками; створює підвалини для глибокого студіювання самої пам'ятки як одного з найважливіших джерел Київської Русі і допомагає правильно розв'язати багато важливих питань загальної історії становлення феодалізму на Сході Європи»¹³⁶.

Наприкінці 1920-х рр. ситуація змінилася на гірше. Протягом 1920–1930 рр. історична наука в УСРР ставала все більш залежною від тиску політичного фактору. У СРСР «наступ» на історію розпочався разом з інду-

стріалізацією, колективізацією сільського господарства та культурною революцією. Результатом його стала «чистка» «старих спеціалістів» протягом 1928–1932 рр.¹³⁷

Розмаїття дослідницьких, культурних і освітніх практик згенерувало жваву полеміку про засади та способи конструювання національної історії, яка точилася в Радянській Україні до погрому ВУАН на початку 1930-х років. Однак, на зламі 1920-х–1930-х років новий партійний курс не тільки поклав край співіснуванню національного та більшовицько-марксистського дискурсів у тодішньому історіописанні. Тому гостро постало питання про саму можливість існування самостійного чи бодай автономного українського історичного нарративу, що спричинило відомий конфлікт М. Яворського з Московською історичною школою М. Покровського¹³⁸.

У 1931–1934 рр. відбулися зміни у ставленні до історичної науки, її ідейного багажу, до виховання історичної свідомості суспільства. По-перше, було реорганізовано викладання історії у навчальних закладах країни; по-друге, проведено реформування наукових установ, поставлено нові завдання перед істориками. У директивних документах, що виходили з ЦК партії, поворот у політиці щодо історичної освіти вперше позначався в 1931 р.

1934 р. став особливим для розвитку радянської історичної науки та освіти. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії у школах СРСР» від 16 травня 1934 р.¹³⁹ фактично започаткувала новий етап у розвитку історичної освіти. Історія як складова педагогічного процесу була відновлена, реабілітована у своїх правах. На вищому урядовому та партійному рівнях чітко говорилося про введення історії як предмета до шкільних програм, про необхідність створення відповідних підручників і відкриття історичних факультетів у Московському і Ленінградському державних університетах для підготовки висококваліфікованих викладацьких кадрів. Постанова відкрила шлях для нормалізації викладання цієї дисципліни в школах і вузах, давши безпосередній поштовх відновленню й організації подальшої діяльності не тільки історичних факультетів, а й класичних університетів у цілому. У підготовці навчальних програм і підручників для середньої та вищої школи брали участь і відомі академічні вчені, це стало стимулом для дослідницької роботи¹⁴⁰. На тлі такої політичної ситуації багато радянських учених повернулося до «забутих» раніше проектів (радше – просто відкладених, зважаючи на об'єктивні обставини).

До початку 1930-х рр. радянські історики розробляли в основному проблеми історії XIX–XX ст., які вважалися найбільш актуальними¹⁴¹. Відновлення досліджень з більш давніх періодів історії було співвіднесене з необхідністю виробити періодизацію всесвітньої та вітчизняної історії згідно з формаційним принципом та наповненням нової історіографічної схеми конкретним і концептуальним змістом відповідно до марксистської або марксистсько-ленінської методології. Через це на межі 1920-х–1930-х рр. актуальності набуло питання зміни формацій в курсі історії СРСР та, зокрема, генезису феодалізму¹⁴². Останнє актуалізувало дослідження історії Київської Русі, адже саме з цього

періоду радянські історики започатковували розвиток феодалізму. Найбільше значення для подальшого розвитку історіографії давньоруської доби мали праці Б. Грекова з цієї тематики¹⁴³. В них вперше було висунуто тезу про те, що виникнення Київської держави є наслідком тривалого внутрішнього розвитку¹⁴⁴. Саме це положення лягло в основу майбутніх радянських концепцій історії Київської Русі.

Кардинальний поворот до перегляду місця та ролі Київської Русі в історії народів СРСР стався, як свідчив, наприклад, В. Пархоменко, після з'ясування хибності та засудження концепції М. Покровського і його школи. Тоді ж в радянській історичній науці підвищилося зацікавлення давньоруською добою. Вагому роль у цьому, як слушно вказує названий історик, відіграли праці Б. Грекова, особливо монографія «Феодальные отношения в Киевском государстве»¹⁴⁵, що перевидавалася декілька разів¹⁴⁶ (з третього видання під назвою «Киевская Русь»¹⁴⁷).

З початком становлення марксистської історичної науки, історики, що не належали до цієї течії зазнали репресій. Як «буржуазно-націоналістична» була засуджена концепція історії України М. Яворського (до того часу ця концепція вважалася марксистською), а наприкінці 1920-х рр. тавруванню піддано історичні погляди М. Грушевського¹⁴⁸. Після цього в УСРР фактично був відсутній загальноприйнятий курс історії України, що ґрунтувався б на засадах марксизму-ленінізму.

Питання про розробку курсу історії України в історичній науці розглядалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У¹⁴⁹. Однією з перших спроб дати «дійсно марксистський» курс історії України став підготовлений співробітниками Інституту історії ВУАМЛІН двотомний підручник (1932 р. вийшов I-й том). Перший розділ, де розглядалася історія Київської Русі, був написаний М. Редіним, який на самому початку розмірковує над питанням методологічного характеру: «З якого моменту слід починати виклад історії України?». Автор критикує методологічні засади «старих» російської та української історіографій. Російська державницька наука починала виклад історії Російської держави від утворення Київської Русі. Українська ж історіографія, на думку М. Редіна, теж, по суті, цікавилася передусім виникненням держави, але вже держави української. Відтак увага приділялася питанню походження українського народу, а історію України ця історіографія починала «саме як історію українського народу зі слов'янського заселення України»¹⁵⁰.

Перегляд засад української історіографії у річчї сталінського курсу затягнувся. Для цього вкрай не вистачало стабільно діючих науково-дослідних установ і наукових кадрів. Останніх – освічених, професійно підготовлених істориків було надзвичайно мало та й ті, які були, в умовах терору 1930-х рр. перманентно піддавалися репресіям¹⁵¹. У звіті історичного циклу ВУАН за 1933 р. наголошувалося: «радянський склад науковців незначний. Науковий провід в комісіях і катедрах з боку радянського і партійного складу не був забезпечений»¹⁵². Навіть самими представниками академічних інституцій визнавалося: окрім того, що напрацювання історичного циклу були ворожими щодо

офіційної ідеології, частина науковців «давала халтурну, недоброякісну продукцію»¹⁵³. Проблему стосовно наявності кваліфікованих наукових співробітників у зв'язку з необхідністю виконання партійно-державних директивних постанов підняв у своїй статті «Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р.» і провідний український історик О. Оглоблін¹⁵⁴. Звісно, що після такого «викриття» структурні одиниці Історичного циклу ВУАН в 1933–1934 рр. зазнали реорганізації, а більша частина їх співробітників була піддана репресіям. У 1934 р. під час широкомасштабної кампанії у ВУАМЛІН з боротьби з «націоналістами, їх помічниками, примиренцями, троцькістами та науковими робітниками, які виявили гнилий лібералізм і втратили більшовицьку пильність»¹⁵⁵ зазнав «чистки» і Інститут історії ВУАМЛІН¹⁵⁶.

Хоча названий інститут, виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. «Про підготовку курсу історії України»¹⁵⁷, на початку 1936 р. підготував I том курсу «Історії України»¹⁵⁸, але до його видання справа не дійшла. Тільки зі створенням у 1936 р. Інституту історії України АН УРСР справа поступово зрушилася з місця. ПУ продовжив розпочату Інститутом історії ВУАМЛІН роботу зі складання марксистських курсів з української історії¹⁵⁹ – стислого курсу (посібник для середньої школи), синтетичного багатотомного курсу (посібник для вузів), та ін. Одночасно колектив Інституту приступив до написання окремих нарисів за періодами, в яких повинні були подаватися, відповідно до нової направленості і на базі “правдивої” марксистсько-ленінської методології, викладення процесу й оцінка подій, фактів, а також особистостей¹⁶⁰. Зразком же для радянських історичних праць став сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», що вперше публікувався на шпальтах газети «Правда» у вересні 1938 р.

Знищення некомуністичної історичної науки в УРСР призвело до обриву інтелектуального зв'язку з попередньою національною історіографією. Із спеціалістів старої школи до лав українських “істориків-марксистів» потрапили лічені одиниці, зокрема, співробітниками ПУ стали О. Оглоблін, М. Петровський та Н. Полонська-Василенко. Втім, у нових умовах другої половини 1930-х рр. погляди О. Преснякова, М. Рубінштейна, М. Кордуби та інших дослідників були актуалізовані молодшими науковцями – К. Гуслистим та Ф. Ястребовим^{161а}.

Ситуація змінилася ще після постанови ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми і режими в початковій і середній школі» від 26 серпня 1932 р., де йшлося про «недостатність історичного підходу до програм з суспільних предметів, що виражається в тому, що в них украй слабо подається уявлення про історичне минуле народів і країн, розвиток людського суспільства і т. д. Істотною вадою є й те, що не розроблені ще програми з історії». Як зазначав В. Любимов: «Постанова про введення в курс середньої школи викладання історії і про те, щоб «значно підсилити елементи історизму» в програмах з суспільних дисциплін мають природно бути враховані і при майбутньому виробленні програм відповідних вузів, що у свою чергу пов'язане і з напрямом науково-дослідної роботи. Така вказівка зобов'язала зосередити увагу на вивченні в школі, а поряд з тим і в дослідницькій роботі, історичного процесу в цілому, не ігноруючи і давньоруського періоду історії»¹⁶¹.

Указані державно-партійні документи, за оцінкою Л. Черепніна, відіграли вирішальну роль при створенні засад «марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку народів СРСР»¹⁶². Однак для періоду 1930–1940-х рр. засвоєння «ленінської спадщини», згідно зі слухним спостереженням Ю. Афанасьєва, було «нічим іншим, як оволодінням сталінськими оцінками й інтерпретаціями ленінізму»¹⁶³. Надзавданням, поставленим перед істориками партійним керівництвом, було обґрунтування історичної обумовленості виникнення багатонаціонального СРСР, що, своєю чергою, вимагало глибокої розробки історії всіх народів СРСР¹⁶⁴, насамперед східного слов'янства.

В історичній науці й освіті перехід на «нові рейки» відбувався впродовж 1930-х рр., що було пов'язано як із суто науковими (багато фундаментальних і конкретних питань на основі марксистсько-ленінської теорії історичного процесу ще перебували у стадії розробки), науково-організаційними аспектами¹⁶⁵ (знову і знову поновлювалися процеси інституціоналізації академічної і вузівської науки в напрямку встановлення ефективнішого контролю над цими структурами з боку влади¹⁶⁶), так і зовнішніми чинниками, насамперед із репресивною діяльністю режиму, що позначалося на стабільності кадрів науковців та на їх науково-дослідницькій діяльності.

Отже, дослідження давньоруського історіописання радянськими вченими в 1920–1930-х роках відбувалося у контексті марксистської ідеології з її інтересом до історії революційного руху, класової боротьби, соціалізму як вінця історичного процесу. Давньоруська епоха у міжвоєнній радянській історіографії перебувала у затінку дослідницьких пріоритетів. Зрештою, уся історична наука в перші роки радянської влади переживала інституційну нестабільність, осмислювала разом із владою та суспільством своє місце як серед інших наук, так і у соціумі. Ставлення до історії як науки значною мірою було нігілістичне. Вчені-історики не вписувались у нову, постреволюційну структуру суспільства, часто піддавалися репресіям, а їхні потреби та інтереси не враховувались владою. У таких умовах продовження дореволюційних студій давньоруської доби (теж значною мірою заполітизованих) можна прирівнювати до героїзму.

Лише через півтора десятиліття життя «без історії» (вірніше, винятково із історією революції) радянська влада почала усвідомлювати свою помилку у взаєминах із історичною наукою та освітою. Поступово відновлено історичну освіту, відтак, історичні дослідження теж активізувалися, зароджувалося нове покоління істориків. Поворот влади до історії знаменував і відновлення уже майже згаслого інтересу до подій давнини, що не мали практично жодного стосунку до боротьби класів та «віковичного прагнення до єдності з російським народом». Страйки, терор, політичні перевороти та соціальні катаклізми кінця ХІХ – початку ХХ ст. перестали бути чи не єдиними темами досліджень істориків.

¹ *Мереминский С. Г.* Понятие «историописание», его содержание и границы // Терминология исторической науки. Историописание / Отв. ред. М. С. Бобкова, С. Г. Мереминский. – М.: ИВИ РАН, 2010. – С. 18.

² Там же. – С. 21–25.

³ *Гимон Т. В.* Историописание раннесредневековой Англии и Древней Руси: Сравнительное исследование. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. – С. 23–24.

⁴ Там же. – С. 23.

⁵ *Кострюков П. А.* Государственно-правовые воззрения Серафима Владимировича Юшкова: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве: защищена 11.12.2009. – Тамбов: ТГУ им. Г. Р. Державина, 2009. С. 20.

⁶ Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР» // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1; *Кравченко В. В.* Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность ученого в области историографии, 1887–1932. – Харків: Основа, 1990. – С. 145.

⁷ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 45084. Багалій Д.І. Досягнення в українській історіографії за 10-річчя жовтневої революції (1917–1927 рр.) на Україні. Нарис. Поч. ХХ ст. Автограф, арк. 3.

⁸ *Полонська-Василенко Н.* Українська академія наук (нарис історії). – Мюнхен, 1955. – Частина I (1918–1930). – С. 14. (Інститут для вивчення історії та культури ССРСР. Досліди і матеріали. – Серія 1. – Ч. 2).

⁹ Діяльність історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв'язаних з нею історичних установ академії в 1927 р. // Записки історико-філологічного відділу. – К.: 3 друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – Кн. ХХ. – С. VIII.

¹⁰ *Полонська-Василенко Н.* Українська академія наук (нарис історії). – С. 14.

¹¹ ІР НБУВ, ф. X, спр. 1858. Звіт про діяльність історичної секції за 1921 р., арк. 5.

¹² ІР НБУВ, ф. 1, спр. 45084, арк. 11.

¹³ ІР НБУВ, ф. X, спр. 1858, арк. 5.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 45084, арк. 6.

¹⁵ Там само, арк. 7.

¹⁶ *Багалій Д.* Нарис української історіографії. – Вип. 1. Літописи // Збірник історико-філологічного відділу. – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1923. – № 1. – 138 с.

¹⁷ Там само. – С. 1–14.

¹⁸ Там само. – С. 15–38.

¹⁹ Там само. – С. 1.

²⁰ Там само. – С. 7.

²¹ *Маркевич М.* Проблема періодизації українського історіографічного процесу та характеристика основних його етапів у працях Дмитра Багалія // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія «Історичні науки». – Острог: Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2013. – Вип. 20. – С. 168–169.

²² *Багалій Д.* Нарис української історіографії. – Вип. 1. Літописи. – С. 38.

²³ *Маркевич М.* Проблема періодизації українського історіографічного процесу та характеристика основних його етапів у працях Дмитра Багалія. – С. 169.

²⁴ Там само. – С. 169.

²⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 11049. Багалій Д.І. Нарис української історіографії за доби вєфдальної та капіталістичної. Нарис. Поч. ХХ ст. Автограф, 337 арк.

²⁶ *Багалій Д.* Нарис української історіографії. – Вип. 1. Літописи. – С. 41–47.

²⁷ Там само. – С. 48

²⁸ Там само. – С. 55.

²⁹ *Шахматов А. А.* Повесть временных лет. – Петроград: Издание Археографической комиссии, 1916. – Т. 1: Вводная часть. Текст. Примечания. – VIII, LXXX, 403 с.

³⁰ *Багалій Д.* Нарис української історіографії. – Вип. 1. Літописи. – С. 63–69, 99–111, 133–138.

³¹ Там само. – С. 112–138.

³² *Маркевич М.* Проблема періодизації українського історіографічного процесу та характеристика основних його етапів у працях Дмитра Багалія. – С. 169.

³³ *Багалій Д.* Нарис української історіографії. – Вип. 1. Літописи. – С. 98.

³⁴ *Шахматов А. А.* Общерусские летописные своды XIV–XV вв. Ещё несколько данных, свидетельствующих о существовании общерусского свода XV в. // ЖМНП. – Ч. CCCXXXII. – 1900. – № 11. – Отд. 2. – С. 168–171.

³⁵ Там же. – С. 158–159.

³⁶ Див. детальніше: *Чугаєва І. К.* Чернігівське літописання XI–XIII ст. : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 297 с.

³⁷ *Гиппиус А. А.* История и структура оригинального древнерусского текста XI–XIV вв.: комплексный анализ и реконструкция: автореф. дис. на соискани уч. степени доктора филологических наук: спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». – М., 2006. – 44 с.; *Чугаєва І.* Літопис Святослава Ольговича (спроба реконструкції) // Український історичний збірник. – К., 2011. – Вип. 14. – С. 6–16.

³⁸ *Чугаєва І. К.* Чернігівське літописання XI–XIII ст. : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2012. – 297 с.

³⁹ *Багалій Д.* Нарис української історіографії // Збірник історико-філологічного відділу. – К.: 3 друкарні Української Академії Наук, 1925. – Вип. 2. Джерелознавство. – № 1-б. – 108 с.

⁴⁰ Там само. – С. 106.

⁴¹ *Толочко П. П.* Давньоруські літописи і літописці X–XIII ст. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 6.

⁴² *Сушицький Т.* Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. – К.: 7-ма державна друкарня, 1921. – Ч. 1. – 142 с.

⁴³ Сушицький Теоктист Петрович (3 січня 1883–1920).

⁴⁴ *Сушицький Т.* До питання про літературну школу XII ст. // Записки українського наукового товариства в Києві. – Київ: 3 друкарні Першої Київської Друкарської Спілки, 1909. – Кн. IV. – С. 3–19.

⁴⁵ Там само. – С. 19.

⁴⁶ *Сушицький Т.* Західно-руські літописи як пам'ятки літератури / Упор. О. А. Назаревський [Праці Комісії давнього українського письменства. – Т. 1 / За ред. В. Перетца]. – К.: 3 друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1930. – С. III.

⁴⁷ Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. – К.: 7-ма державна друкарня, 1921. – Ч. 1. – 142 с.

⁴⁸ Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури / Упор. О. А. Назаревський [Праці Комісії давнього українського письменства. – Т. 1 / За ред. В. Перетца]. – К.: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1930. – 404 с.

⁴⁹ Там само. – С. VII.

⁵⁰ Микитась В. Л. Західноруські, або литовсько-руські, літописи // М.С. Грицай, В. Л. Микитась, Ф. Я. Шолом. Давня українська література / За ред. проф. М. С. Грицай. – К., 1978. – С. 97.

⁵¹ Грушевський М. Історія української літератури. – Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1923. – Т. 1. – 360 с.

Існує думка про те, що М. Грушевський залишив у рукописі кілька томів історії української літератури до 1848 р. Докладніше див.: М-ський М. Надгробний пам'ятник і літературна спадщина М. Грушевського // Діло (Львів). – 1937, 7 лютого. – Ч. 27; Новий і останній том історії М. Грушевського // Тризуб: тижневик політичний, культурний, громадського життя та письменства. – Париж, 1937. – Ч. 6. – С. 29.

⁵² Цибенко І. "Історія української літератури" Михайла Грушевського – важливий етап у розвитку вітчизняного літературознавства // Вісник Книжкової палати. – 2013. – № 11. – С. 26.

⁵³ Белецький А. Академик М. Грушевский: Історія української літератури, т. VI, ч. 1–2, стор. 970 // Слово і час. – 2013. – № 11. – С. 15–18.

⁵⁴ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто, 1981. – С. 29–30.

⁵⁵ Цибенко І. "Історія української літератури" Михайла Грушевського – важливий етап у розвитку вітчизняного літературознавства. – С. 27.

⁵⁶ Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ: Юрид. акад. М-ва внутр. справ; Ліра ЛТД, 2004. – С. 78.

⁵⁷ Грушевський М. Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи // Статті по славянознавству. – СПб., 1904. – Вып. I. – С. 322–330; Його ж. Українське письменство. – 1909.

⁵⁸ Перетц В.М. Грушевський, Історія української літератури, частина перша, 1923 (т. 1, с. 360, т. II, с. 231, т. III, с. 295), Київ-Львів // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 158.

⁵⁹ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смоля. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – С. 436.

⁶⁰ Грушевський М. Історія української літератури. – Львів, 1923. – Т. 1. – С. 10–11.

⁶¹ Перетц В.М. Грушевський, Історія української літератури, частина перша, 1923 (т. 1, с. 360, т. II, с. 231, т. III, с. 295), Київ-Львів // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 158.

⁶² Максимович М. История древней русской словесности. – К.: В университетской типографии, 1839. – Кн. 1. – 227 с.

⁶³ Шевырев С. П. История русской словесности: лекции. – М.: Университетская типография, 1858. – 198 с.

⁶⁴ Огоновський О. История литературы руской. – Львов: Накладом Товариства имени Шевченка, 1887. – Ч. 1. – 426 с.; 1889. – Ч. 2. – 961 с.; 1893. – Ч. 3. – 1332 с.; 1894. – Ч. 4. – 349 с.

⁶⁵ *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури. До 1890 р. – Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1910. – 444 с.

⁶⁶ *Сперанский М. Н.* История древней русской литературы: Пособие к лекциям в Университете. – М.: М. и С. Сабашниковы, 1920–1921.

⁶⁷ *Истрин В. М.* Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода. – Петроград: Наука и школа, 1922. – 248 с.

⁶⁸ *Єфремов С.* Історія українського письменства. – Б.м.: Видавництво «Український учитель», Б.р. – 466+XVI с.

⁶⁹ *Возняк М.* Історія української літератури. Т. I. До кінця XV віку. – Львів: Накладом товариства «Просвіта», 1920. – 344 с.

⁷⁰ *Максимович М.* История древней русской словесности. – К., 1839. – Кн. 1. – С. 75.

⁷¹ Там само. – С. 94.

⁷² *Цветкова Н. В.* Концепция литературы в «Истории русской словесности» (1846–1860) С. П. Шевырева // Вестник Псковского государственного университета. Серия Социально-гуманитарные и психолого-педагогические науки. – 2014. – № 5. – С. 134.

⁷³ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Львів, 1923. – Т. 1. – С. 11.

⁷⁴ [*Грушевська К.*] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX віку // Українські народні думи. – [К.], 1927. – Т. 1 корпусу: тексти № 1–13 і вступ *К. Грушевської*. – С. XIII–ССXX; *Ї ж.* Деякі питання про народні думи // Українські народні думи. – Харків–Київ, 1931. – Т. 2 корпусу: тексти № 14–33 і передмова *К. Грушевської*. – С. VII–XXX.

⁷⁵ *Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2. – С. 32.

⁷⁶ *Перетц В.М.* Грушевський, Історія української літератури, частина перша, 1923 (т. 1, с. 360, т. II, с. 231, т. III, с. 295), Київ-Львів // Україна. – 1925. – Кн. 4. – С. 158.

⁷⁷ *Цибенко І.* "Історія української літератури" Михайла Грушевського – важливий етап у розвитку вітчизняного літературознавства. – С. 27.

⁷⁸ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Київ-Львів, 1923. – Т. 2. – С. 166.

⁷⁹ Там само. – С. 4.

⁸⁰ Там само. – С. 206.

⁸¹ *Вересовська Т. В.* Видавнича та бібліографічна діяльність Соціально-економічного відділу УАН-ВУАН (1918–1928 рр.) як джерело з історії науки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.08 / НАН України, НБУВ. – К., 2000. – С. 7.

⁸² *Оглоблин О.* Українська історіографія. 1917–1956: перекл. з англ. – К.: Київський Національний університет ім. Т. Шевченка; Державний комітет архівів України, 2003. – С. 39.

⁸³ *Окиншевич Л.* Комісія для виучування історії західно-руського та українського права при Соціально-Економічному Відділі Української Академії Наук // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права / За редакцією проф. Н. П. Василенка. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1925. – Вип. 1. – С. 2.

⁸⁴ *Окиншевич Л.* Десять років праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права (1919–1929) // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права / За редакцією проф. Н. П. Василенка. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1929. – Вип. 6. – С. XI.

⁸⁵ *Борисенко С. Г.* Карний зміст «потока» Руської Правди // Праці комісії для виучування західно-руського та українського права. – К., 1925. – Вип. 1. – С. 6–31.

⁸⁶ *Максимейко Н. А.* Русская Правда и литовско-русское право // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. – К., 1904. – С. 382–395; *Максимейко Н. А.* Опыт критического исследования Русской Правды – Харьков: Тип. и лит. М. Эильберберг, 1914. – Вып. 1: Краткая редакция. – 217 с.; *Максимейко Н. А.* Про смердів Руської Правди // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 59–82.

⁸⁷ *Максимейко Н. А.* Закупы Русской Правды // Наукові записки науково-дослідчої кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 27–47; *Максимейко Н. А.* Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 1–34; *Максимейко Н. А.* Московская редакция Русской Правды // Проблемы источниковедения. – М.; Л., 1940. – Сб. 3. – С. 127–162.

⁸⁸ *Окиншевич Л.* Десять років праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права (1919–1929) // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права / За редакцією проф. Н. П. Василенка. – К.: З друкарні Української Академії наук, 1929. – Вип. 6. – С. VIII.

⁸⁹ ІР НБУВ, ф. Х, № 10055–10075. Матеріали по підготовці к изданию «Русской Правды». Отчеты С. В. Юшкова о работе по изданию «Русской Правды», его письма М. С. Грушевскому и в Археографическую комиссию; переписка Археографической комиссии ВУАН с Археографической комиссией Всесоюзной АН. Ленинград, Львов. Ориг. 12.02. – 15.05.1929, арк. 28.

⁹⁰ ІР НБУВ, ф. Х, № 8489–8503. Юшков С. В. Листи та телеграми професора Юшкова С. В. Археографічній комісії та видавництву ВУАН про хід друкування та коректури «Руської Правди». Ориг. 1932–1933 рр., арк. 7.

⁹¹ НИА СРБИИ РАН, ф. 297, оп. 1, д. 173. Письма С. Н. Валку, л. 4 об.

⁹² ІР НБУВ, ф. Х, № 8489–8503, арк. 7–8.

⁹³ НИА СРБИИ РАН, ф. 297, оп. 1, д. 173, л. 4 об.

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ ІР НБУВ, ф. Х, № 9151–9182. Юшков С. В. Листування з проф. Юшковим про видання «Руської Правди», доповідна записка М. Ткаченко про необхідність видання Румянцевської ревізії та листування з членами комісії з питань друкування їх наукової продукції. Ориг. та копії. Маш. Рук. 11 січня – 29 грудня 1930 р., арк. 12.

⁹⁶ НИА СРБИИ РАН, ф. 297, оп. 1, д. 173, л. 4 об.

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ *Зимин А. А.* Из историографии советского источниковедения («Русская Правда» в трудах С. В. Юшкова) // Проблемы истории общественной мысли и историографии. К 75-летию академика М. В. Нечкиной. – М., 1976. – С. 276.

¹⁰⁰ ІР НБУВ, ф. Х, № 8585–8610. Юшков С. В. Листування археографічної комісії з президією II відділу, видавництвом та проф. Юшковим у справі видання «Руської Правди». Копії, чернетки. 23. 01. 32 – 20. 03. 33 р., арк. 2.

¹⁰¹ ІР НБУВ, ф. Х, № 10055–10075, арк. 3 зв.

¹⁰² Там само, арк. 6.

¹⁰³ Там само, арк. 7.

¹⁰⁴ Там само, арк. 28.

- ¹⁰⁵ Там само, арк. 9.
- ¹⁰⁶ Там само, арк. 4 зв.
- ¹⁰⁷ Там само, арк. 10.
- ¹⁰⁸ Там само, арк. 8 зв.
- ¹⁰⁹ Там само, арк. 8 зв.
- ¹¹⁰ Там само, арк. 8 зв.
- ¹¹¹ Там само, арк. 17 зв.
- ¹¹² Там само, арк. 17 зв.
- ¹¹³ Там само, арк. 17.
- ¹¹⁴ СПбФА РАН, ф. 133, оп. 1-а, д. 33. Протоколи засіданий Постійної історико-археологічної Комісії АН СРСР. 14 січня 1927 – 16 грудня 1929 гг., л. 58.
- ¹¹⁵ Там же, л. 17 об.
- ¹¹⁶ Там же, л. 58.
- ¹¹⁷ НА ІУ НАНУ, оп. 3, № 33–34, арк. 82.
- ¹¹⁸ Там само, арк. 61–61 зв.
- ¹¹⁹ Там само, арк. 83–95.
- ¹²⁰ СПбФА РАН, ф. 133, оп. 1, д. 1390. Україна (різна переписка). 4 січня – 23 грудня 1934 г., л. 10.
- ¹²¹ СПбФА РАН, ф. 133, оп. 1, д. 1390, л. 3; НА ІУ НАНУ, оп. 3, № 33–34, арк. 72.
- ¹²² СПбФА РАН, ф. 133, оп. 1, д. 1390, л. 3; НА ІУ НАНУ, оп. 3, № 33–34, арк. 72.
- ¹²³ НА ІУ НАНУ, оп. 3, № 33–34, арк. 72.
- ¹²⁴ СПбФА РАН, ф. 133, оп. 1, д. 1390, л. 12.
- ¹²⁵ Там же.
- ¹²⁶ Там же, л. 5.
- ¹²⁷ НА ІУ НАНУ, оп. 3, № 33–34, арк. 48.
- ¹²⁸ Там само, арк. 50.
- ¹²⁹ Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. – К., 1935. – С. III.
- ¹³⁰ Там само. – С. III.
- ¹³¹ Там само. – С. XI.
- ¹³² Там само. – С. XII.
- ¹³³ НА ІУ НАНУ, оп. 3, № 33–34, арк. 61–61 зв.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ *Оглоблин О.* Українська історіографія. 1917–1956. – К.: Київський Національний університет ім. Т. Шевченка; Державний комітет архівів України, 2003. – С. 66.
- ¹³⁶ *Юркова О.* Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М. С. Грушевського. 1924–1930. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – С. 213.
- ¹³⁷ *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – С. 36.
- ¹³⁸ *Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): Монографія: У 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2. – С. 10.
- ¹³⁹ Постановление СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР» // Правда. – 1934. – 16 мая. – С. 1.

¹⁴⁰ *Гришаев О. В.* Изменение в системе исторического образования в СССР в середине – второй половине 30-х годов XX века // Категориальный аппарат исторической науки: Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2000. – Вип. 4. – С. 82–90.

¹⁴¹ *Брачев В. С., Дворниченко А. Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004) / СПб. гос. ун-т. Ист. фак. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 192.

¹⁴² *Данилова Л. В.* Становление марксистского направления в советской историографии // Исторические записки. – М.: Наука, 1965. – Т. 76. – С. 85–113.

¹⁴³ *Мавродин В. В.* Советская историография Древнерусского государства // Вопросы истории. – 1967. – № 12. – С. 55–56.

¹⁴⁴ *Данилова Л. В.* Становление марксистского направления в советской историографии. – С. 106.

¹⁴⁵ *Пархоменко В.* К истории державы Рюриковичей. (Обзор литературы за 1938 г.) // Вестник древней истории. – 1939. – № 3. – С. 145.

¹⁴⁶ *Греков Б. Д.* Феодалные отношения в Киевском государстве. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1935. – 136 с.; *Греков Б. Д.* Феодалные отношения в Киевском государстве. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 190 с.

¹⁴⁷ *Греков Б. Д.* Киевская Русь. – Изд. 3-е. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 281 с.

¹⁴⁸ *Єсельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – С. 38; *Касьянов Г.* Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: «Глобус», «Вік»; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського інституту, 1992. – 176 с.

¹⁴⁹ *Комаренко Н. В.* Установи історичної науки в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 53.

¹⁵⁰ Детальніше див.: *Юсова Н. М.* "Давньоруська народність": зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті-перша половина 1940-х рр.). – С. 161.

¹⁵¹ *Юркова О. В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 4.

¹⁵² ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. 1865–1866. Звіт історичного циклу за 1933 рік, арк. 2.

¹⁵³ Там само, арк. 4.

¹⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, од. зб. 35. Оглоблін О. П. Рукопис статті «Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р.». 1 червня 1934 р. На 10 арк., арк. 7.

¹⁵⁵ Див.: *Шахар Г.* У ВУАМЛІН'і // Під марксо-ленінським прапором. – 1934. – № 1. – С. 119.

¹⁵⁶ *Юркова О. В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941. – С. 5.

¹⁵⁷ Про підготовку курсу історії України. Постанова ЦК КП(б)У // Під марксово-ленінським прапором. – 1935. – № 2. – С. 123.

¹⁵⁸ Про підготовку першого тому курсу «Історії України і першого тому курсу «Історії української літератури» // Під марксово-ленінським прапором. – 1936. – № 4. – С. 123.

¹⁵⁹ *Юркова О. В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР, 1936–1941. – С. 9, 11–12.

¹⁶⁰ Див., напр.: Хроника // Вісті АН УРСР. – 1938. – № 1. – С. 79.

^{161a} Юсова Н. М. "Давньоруська народність": зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті-перша половина 1940-х рр.). – С. 157.

¹⁶¹ ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 10048–10052. Любимов Викторин Павлович. Докладная записка трем АН об издании Троицкого списка «Русской Правды». Оригинал. – 10 ноября 1932 г., арк. 1.

¹⁶² АРАН, ф. 1791. Черепнин Лев Владимирович (1905–1977 гг.), историк, академик АН СССР (1972), оп. 1. Научные труды, биографические документы, документы о деятельности, переписка, фотографии, документы других лиц, ед. хр. 149. Черепнин Л. В. Выработка советскими историками марксистско-ленинской концепции исторического развития народов СССР. Лекции, прочитанные для слушателей Академии общественных наук при ЦК КПСС. Стенограмма 12–19 февраля 1964 г., л. 34.

¹⁶³ Советская историография / Под общей ред. акад. Ю. Н. Афанасьева. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1996. – С. 28.

¹⁶⁴ Аксенова Е. П. Из истории советской славистики в 1930-е годы // Советское славяноведение. – 1991. – № 5. – С. 87.

¹⁶⁵ Юсова Н. М. "Давньоруська народність": зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті-перша половина 1940-х рр.). – С. 157.

¹⁶⁶ Артизов А. Н. Вступительная статья. 1937 год. Институт красной профессуры // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 119–120.

Світлана Блащук

1.5. Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади

Тема «історик і влада» або «історик і політика» давно назріла у сучасній історичній науці. При загальній постановці цього питання необхідно визнати, що воно не є новим. Якщо заглибитися у суть цього питання, або більш звичного і популярного, на кшталт «поет і цар», то неминуче необхідно визнати, що ця тема відноситься до розряду вічних тем про творця і владу.

У біографії будь-якого історика тема взаємин із владою обов'язково проглядається при висвітленні його світогляду, суспільно-політичних поглядів, при характеристиці ступеню свободи його творчості, у тім числі у соціальному замовленні, яке суспільство через представницькі органи висуває перед істориком-дослідником.

Історик живе і творить у суспільстві, а тому, за визначенням, він не може бути вільним від суспільства, абстрагованим від суспільних запитів та потреб, які реалізуються владними інституціями. Історик зобов'язаний враховувати, що об'єктивно існує широке поняття – історичне знання, яке включає у себе все, що так чи інакше пов'язане із осмисленням минулого. Академічна історична наука співіснує з іншими складовими єдиного соціокультурного простору – міфологією, масовою культурою, усною традицією, історичною пам'яттю та ін. Історична наука перетворюється у «штуку для штуки» (за І. Франком), стає фальшивою і непотрібною, коли намагається звільнити себе від суспільної відповідальності, коли відсторонюється від участі у виробленні змісту історичного знання, до якого більшість населення ставиться поспоживацьки. Але для політикуму історична свідомість є одним із інструментів управління суспільством. У радянському суспільстві, особливо у 1930-і рр., розвиток історичної науки відбувався з дозволу і під контролем влади. З вченими-істориками вступали у контакт «люди влади» – партійні керівники, тобто кадри, які вирішували все. Це, насамперед, була вища верства партійної еліти («вожді партії»), які або видавали історичні твори (підручники) за своїм авторством, або партійними директивами спрямовували розвиток історіописання. У республіках весь контроль за історичним цехом зосереджувався у руках всемогутніх секретарів ЦК з ідеології та відповідних відділів партійних органів. В академічних установах та університетах цю функцію виконували їх керівники, бо вони обов'язково були членами партії і, як правило, входили до керівних компартійних органів. Тобто існувала ієрархічна система «людей влади», що здійснювала керівництво історичною наукою.

Досягнення мети, що висувалася владою перед історичною наукою – формування нового розуміння вітчизняної історії, забезпечували так звані «люди науки». Без людей, які мають професійну історико-наукову підготовку, партійно-державні діячі нічого не могли б зробити. Тобто для аналізу проблеми «історик і влада» необхідно аналізувати взаємодію двох сил – політиків та істориків, або «людей влади» і «людей науки». Така взаємодія була дуже багатопланою і складною, з переплетенням владних і чисто людських (психологічних) чинників. Проблема загострювалась тим, що набір у касту «людей влади» здійснювався, як правило, із «людей науки». Міг відбуватися і зворотній процес. Ще складніше така взаємодія відбувалась на периферії, де додавався чинник стосунків «центр-регіон». Особливо ризикованою справою була історична професія в Україні (майже все ХХ ст.). А. Портнов з цього приводу зазначив: «Через магнітне поле політики в науковому пошукові були постійно присутні страх репресій і спокуса пристосуванства, надії на уважного читача й самоцензура, прорахована недовомовленість і приховане інакодумство»¹.

Історіографічна ситуація в Україні у 1960–1980-х рр. Характер і зміст взаємовідносин істориків і влади в Україні періоду «застою» (середина 1960-х – середина 1980-х рр.) визначався історіографічною ситуацією, що сформувалася у цей час у результаті дії багатьох чинників. «Історіографічна ситуація, – за визначенням нашого співвітчизника Л. Кертмана (1917–1987), який ввів до наукового обігу це поняття², – це стан історичної науки, який склався у результаті синхронізації певних стадій (або рівнів) розвитку часткових (відносно самостійних) історіографічних процесів, а також «зовнішніх» процесів, що впливають на розвиток історичної науки»³. Зовнішні процеси – це середовище, у якому розвивається наука, умови її існування: соціально-економічні і політичні процеси, що відбуваються у цьому суспільстві; соціальне замовлення історичній науці від суспільства у цілому, або класу; характер ідеологічної боротьби у цій країні і в глобальному масштабі; політика держави у галузі культури, науки і історичної науки; стан загальної методології наукового пізнання, у тім числі стан та інтенсивність розвитку інших, так званих суспільних наук – філософії, політології, правознавства, етнології та ін.; ступінь престижності історичної науки у суспільстві, в окремих класах і соціальних прошарках⁴.

Період «застою» в історії Радянського Союзу і, відповідно України, пов'язують з особою і діяльністю Л. І. Брежнєва (1906–1982). Прихід до влади Л. Брежнєва не відразу позначився на ідеологічному, науковому і культурному житті країни. Протягом певного періоду наука, література і мистецтво ще функціонували у старому руслі, визначеному за часів М. Хрущова («відлига»). Свідченням цього була публікація О. Рум'янцева у газеті «Правда» під назвою «Партія та інтелігенція», у якій формулювався принцип загальнолюдських цінностей у культурі, що йшло у розріз із офіційною тезою про партійність у науці і мистецтві⁵. Але консервативна верхівка у керівництві партією і державою звинуватила О. Рум'янцева у «миролюбстві», спробі підміни принципу партійності літератури «тезою загальнолюдської гуманності» (так зазначалось у

доповідній записці голови КДБ СРСР В. Семичастного 11 грудня 1965 р.)⁶, вдалася до чергової спроби закручування гайок. У 1965 р. в Україні прокотилася перша хвиля арештів, переважно серед творчої молоді.

У 1966 р. секретар Київського міськкому КПУ В. Бойченко у журналі «Комуніст України» опублікував статтю «Партійні організації та ідеологічне загартування творчої інтелігенції». Він закликав не миритися із тією частиною інтелігенції, що захоплюється «ідейно шкідливими» лозунгами надкласової «свободи творчості». Пролунала критика на адресу І. Дзюби, В. Стуса, Л. Костенко.

Навесні 1968 р. почалося справжнє цькування видатного українського письменника Олеся Гончара та його роману «Собор». Почалася хвиля переслідування журналістів, письменників, які відмовлялися організовувати негативні відгуки на «Собор» (були звільнені з роботи В. Чемерис, В. Заремба, М. Скорик, І. Сокульський та ін.).

Поворот у ідеологічній політиці, що розпочався у 1965–1966 рр., завершився у 1968–1969 рр. Компартійне керівництво повернулося до практики «періоду культу особи», до традицій ждановщини.

У 1970 р. побачила світ книжка П. Шелеста «Україно наша Радянська», у якій з гордістю говорилося про славні сторінки історії України, зокрема про запорозьке козацтво. П. Шелест писав: «...українське козацтво створило славнозвісну Запорізьку Січ, яка прославилася не лише своєю військовою силою і майстерністю, своїми перемогами, а й демократичним устроєм та освітою... Запорізька Січ відіграла велику прогресивну роль в історії українського народу... Запорізькі козаки були героїчними захисниками українського народу. Козацькі звитяги вражали весь тодішній світ... Любов запорізьких козаків до батьківщини, їх легендарні подвиги знайшли своє відображення і в історичних дослідженнях, і у творчості визначних поетів і письменників»⁷.

Не обминув увагою П. Шелест і проблем історичної науки та самосвідомості українського народу. На думку радянського керівника, «Запорізька Січ відіграла велику роль у визвольній боротьбі українського народу. І тому її історія грубо фальсифікувалася і спотворювалася польською і російською дворянською історіографією. Козаки зображались як гультаї, розбійники, злодії. Таким лжеісторикам дуже влучно в поемі «Холодний Яр» відповів Т. Шевченко:

*«Брешеш, людоморе!
За святую правду-волю
Розбойник не стане...»*

Були і є ще й інші злісні фальсифікатори історії українського народу, його боротьби за волю і щастя – українські буржуазні націоналісти. Вони намагаються приховати класові суперечності в той час на Україні, боротьбу народних мас проти «своїх» поневолювачів»⁸.

Ця розлога цитата із книги П. Шелеста в завуальованій формі, з урахуванням тодішньої пропагандистської риторики доводила до відома професійного цеху українських істориків своєрідне (специфічне) соціальне замовлення, окреслювала визначені правила поведінки на історичному фронті і, водночас,

підказувала необхідні прийоми майстерності фахового вченого: як пройти між краплинками компартійних канонів, великої кількості табу і необхідності дотримання історичної об'єктивності.

П. Шелест нагадав, що свого часу визначні митці створили невмирущі пам'ятки про козацтво, його прославили у своїх творах Т. Шевченко і М. Гоголь, М. Лисенко та І. Репін. Перший секретар закликав істориків та письменників продовжити славні традиції і відобразити яскраві сторінки минувшини України. «Хіба не здатні наші митці продовжити згадані традиції? – риторично запитував П. Шелест. – Здатні і повинні це робити»⁹.

Заради об'єктивності необхідно констатувати, що діалог влади і митця в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. відбувався конструктивно і давав певні позитивні результати. Серед українських літераторів зросла зацікавленість історичною тематикою, про що свідчила поява нових творів вітчизняних авторів: роману П. Загребельного «Диво», повісті М. Пригари «Михайлик – джура козацький», С. Тельнюка «Грас синє море», новели Н. Бічуї «Дрогобицький звіздар», творів В. Гжицького, Т. Микитюка та інших. В історичній науці України цей період взагалі сучасні українські історики розцінюють як «інтелектуальний мікроренесанс» (І. Колесник). Якщо доба «відлиги» у політичній і духовно-інтелектуальній історії СРСР тривала до жовтневого 1964 р. пленуму ЦК КПРС (відставка М. Хрущова), то українська відлига – це, на думку І. Колесник, «запізніла відлига», яка тривала до 1972 р.¹⁰ Цей більш тривалий в Україні мікроренесанс справедливо пов'язують із патріотичною позицією П. Шелеста та активною діяльністю українських істориків.

Історіографічна ситуація в Україні у кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. відзначалася певним рівнем компромісу у взаєминах влади і істориків. Сентенції П. Шелеста щодо вивчення історії українського козацтва були сприйняті українськими істориками, громадськими ініціативами, письменниками і митцями. Так, О. Апанович, яка ще у рік відзначення 300-річчя «возз'єднання України з Росією» опублікувала кілька брошур з історії українського козацтва («Запорізька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу», «Переяслав-Хмельницький та його пам'ятники», «Історичні місця подій визвольної війни українського народу 1648–1654 років»), впродовж 1960-х рр. видає дві великі монографії – «Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70 роки XVII ст.» (К., 1961) та «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969). Остання книга, – за оцінкою професора М. Ф. Дмитрієнко, – стала подією в історичній науці й набула неабиякого суспільного розголосу, про що, зокрема, свідчила поява протягом короткого терміну після її публікації дев'яти рецензій. «Збройні сили України» привернули до себе увагу не тільки науковців, що вивчали феодальну добу, а також усіх, кому небайдужою була наша минувшина, багата подіями світового значення, непересічними історичними особистостями та державними мужами. Через ту книгу авторці випало пережити чимало прикростей, переслідувань та репресій, а незабаром зазнати й тривалих поневірянь у пошуках роботи¹¹.

Характеризуючи історіографічну ситуацію в УРСР кінця 1960-х – початку 1970-х рр., необхідно підкреслити ще одну її особливість: ніяка державна політика, її обмежувальні заходи та специфічна система взаємодії у площині «історик–влада» не могли вплинути на спадкоємність (тяглисть) історіографічного процесу, наступність у формуванні наукових зацікавлень поколінь українських істориків. Особисті контакти, мережа інтелектуальних зв'язків, взаємини на рівні «вчитель–учень» в академічних колах, як правило, непідвладні політичному режимові та не завжди вибудовувались у залежності від політичної чи наукової кон'юнктури. Так, наприклад, та ж сама Олена Апанович пригадувала як її свого часу привів до козакознавчих студій Кость Григорович Гуслистий. «Отже, Кость Григорович, – згадує О. Апанович, – мені розповів про козаків і про себе... Я це прізвище потім в архівах зустрічала – Гуслистий. Вони були драгоманами, тобто перекладачами, мабуть турецьку і татарську мову знали. Він також розповів про архів. Це унікальний архів запорозького козацтва, Запорозької Січі, так званої останньої, яка була з 1734 по 1775 рік. Це, взагалі, перлина писемності. Під час війни її вивозили з іншими цінними архівами і оце якраз повернули в архів – реевакуювали. І Кость Григорович показав той архів... Після тої розповіді я пішла з архіву вже козакофілом»¹². О. Апанович, знаючи про переслідування владою К. Гуслистого, продовжувала і далі підтримувати з ним творчі взаємини, забезпечуючи тим самим наступність у розвитку української історіографії. Наукова спадщина Олени Апанович (козакознавчі студії, джерельні публікації, популяризація історичних знань) дає підстави стверджувати, що радянський період у розвитку української історіографії не є «пропащим часом», не дивлячись на тривале відсторонення від роботи в академічному інституті чи заборону на публікації. Наукова діяльність передбачає значно ширше коло комунікацій і набагато більше каналів впливу на суспільство, аніж офіційні. Дуже глибоко помиляються ті історики, хто з «висоти сучасного моменту», не зрозумівши сутнісної глибини рефлексії у спогадах Ярослава Дзири, зокрема, поспішають констатувати «фахову неспроможність українських радянських істориків ані належно видати джерела, або бодай неодноманітно висвітлити історичний процес. Радянська історіографія як «неодноманітне і багатошарове явище» (так зазначено в одній із сучасних академічних характеристик) постає дуже одноманітною і зовсім не багатошаровою»¹³. Не можна огульно на кількох прикладах характеризувати українську радянську історичну науку «такі дуже вбогою» (В. Маслійчук) та ще й протиставляти науковцям Москви і Ленінграду, які мали більш вагомні наукові здобутки, позбавляти права «розвитку по висхідній» і безапеляційно заявляти про те, що ніхто з працівників «Інституту історії УРСР кінця 70-х щось про «школу Анналів» чув чи читав».

Система відносин «історик–влада» у 1960–1970-х рр. накладала свій відбиток на загальну історіографічну ситуацію, визначала порядок підготовки кадрів істориків, роблячи акцент на використанні їх як «бійців ідеологічного фронту». Показовою в цьому сенсі є історія заснування історичного факультету у Запорізькому національному університеті у 1971 р. Весь викладацький

склад факультету, що утворювався, спочатку зосереджувався на кафедрі історії КПРС, чим уже підкреслювалася провідна роль саме цієї «дисципліни» у структурі підготовки істориків. Перший декан історичного факультету ЗНУ доцент Микола Степанович Руденко відверто розповів про офіційну та неофіційну політику партійних і державних органів щодо комплектування контингенту студентів-істориків: «В той час завданням історичних факультетів педагогічних вузів було готувати не тільки вчителів історії і суспільствознавства. Багато випускників керували навчальними закладами середньої ланки, залучались до роботи у партійних і радянських органах, в структурах охорони правопорядку і державної безпеки. Через це ставилось завдання приймати як можна найбільше осіб чоловічої статі, і, звичайно, всіх кандидатів і членів КПРС... Деканам факультетів, зокрема, рекомендувалось виконувати директиву, що надходила зверху, і відбирати в студенти не менше вісімдесяти двох процентів представників робітничого класу і колгоспного селянства, добиватися відповідності соціального складу студентства соціальній структурі суспільства»¹⁴.

Така система підбору і підготовки кадрів істориків, як в університетських, так і в академічних установах, закріплювала певні постулати політики взаємин «історик і влада»: держава давала перевагу, пільги для «бійців ідеологічного фронту», підкупляла їх, а вчені, що змушені були йти на подібний компроміс, творили, писали, пропагували ті істини, які потрібні були владі в її історичній політиці як частині ідеологічної системи. «Партії і радянській державі, – за влучною оцінкою Ю. М. Афанасьєва, – потрібні були історики, для яких політична доцільність була критерієм, безсумнівно, більш значимим, ніж історична правда. При цьому ця вимога закладалась в основу і професійної освіти, і формування моральних якостей. Історик міг вважатися професіоналом настільки, наскільки він відчував себе «бійцем партії». Подібні обставини нерідко вели до професійної і моральної деформації»¹⁵. У результаті дії такої системи за час існування радянського режиму сформувалася певна асоціація – влада й історики прийшли до деякої взаємної згоди: влада намагалася все підпорядкувати собі, а історики в усьому підпорядкуватися владі. Не дивно, що в умовах такої специфічної історіографічної ситуації зберегти високий професіоналізм вдавалося небагатьом. Історична творчість перестала бути творчістю, книги істориків не містили у собі ані новизни, ні свіжої думки, були схожими одна на іншу, як близнята. Особливо непривабливими виглядали роботи історіографічного характеру: критика як така була заборонена, а рецензування перетворилося на компліментарний жанр, особливо якщо треба було писати про чергові праці керівників партії і держави. Ось зразок того, як українські вчені змушені були викручуватися із подібних складних ситуацій. Роботи з історії КПРС чи КПУ, особливо якщо це підручники або синтетичні, узагальнюючі праці, були поза критикою. То що ж тоді аналізувати? А. В. Санцевич у навчальному посібнику «Українська радянська історіографія (1945–1982)» змушений був аналізувати «Нариси історії Комуністичної партії України», які вже витримали на той час чотири видання – у 1961, 1964, 1971 і 1977 рр. За усталеною тоді схемою автором посібника відзначається, що

«історія Комуністичної партії України – невід’ємна складова історії КПРС», «значна увага приділяється висвітленню дружби і братерського співробітництва українського й інших народів СРСР», «історія Компартії України подається на широкому фоні історії Української РСР і всього Радянського Союзу». А ось і «гостра» критика: «Проте це ґрунтовне наукове видання не позбавлене і певних недоліків. Книга не має ніяких покажчиків: ні іменного, ні географічного, ні хронологічного, бібліографічного. Склад авторського колективу зазначено, але невідомо, хто який розділ написав. Видання не ілюстровано»¹⁶. Професія історіографа, власне жанр історіографічного дослідження були зведені до примітивного анотування видань, а не наукового аналізу їх змісту. А навчальна дисципліна «історіографія», як і спеціальність при захисті дисертацій стали найменш популярними. Не вистачало викладачів. Київський професор А. В. Санцевич читав спецкурс «Українська радянська історіографія післявоєнного періоду» одночасно і в Ужгородському, і в Донецькому університетах.

* * *

Історіографічна ситуація в Україні різко погіршилася на початку 1970-х рр. Запізнілий і відносно триваліший, ніж у цілому в СРСР, «мікроренесанс» у царині історичних наук закінчився. Більшість дослідників різкий поворот в ідеологічній системі та історичній політиці пояснюють кількома групами причин. По-перше, влада визнала провал косигінських економічних реформ, засудила ліберальні експерименти у державному управлінні періоду волюнтаризму М. С. Хрущова, була налякана чехословацькою кризою 1968 р. і почала реалізовувати курс на відновлення жорсткого контролю над суспільством і вдалася до часткової реабілітації Й. В. Сталіна. По-друге, внутрішньополітична ситуація в Україні набула відверто репресивного характеру під впливом реалізації нового курсу національної політики союзного керівництва. Офіційна ідеологія взяла на озброєння так звані «теоретичні» постулати будівництва у СРСР «нової історичної спільності» – радянського народу, яка була проголошена у тезах ЦК КПРС до 100-річчя В. І. Леніна (1970 р.) та у матеріалах XXIV з’їзду КПРС (1971 р.). Історики одразу відчули на собі оновлене соціальне замовлення, а саме – конструювання єдиної національної ідентичності, розмивання етнічних та культурно-національних відмінностей, ліквідація буржуазних пережитків, засудження «милування минувиною», акцент на сучасній історії («соціалістичного будівництва»). В Україні нова національна політика ознаменувалася ще й різкою насильницькою русифікацією. Одним із прикладів такої русифікації у сфері вищої освіти та підготовки кадрів істориків в Українській РСР стало миттєве переведення викладання у вузах на російську мову. Так, у Запорізькому педінституті у 1974–1975 навчальному році у першому семестрі на історичному факультеті близько 70% курсів викладались українською мовою, але з початком другого семестру (1 лютого 1975 р.) без ніяких офіційних наказів чи роз’яснень всі викладачі перейшли на російську мову викладання. Поодинокі протести студентів одразу були придушені через систему комсомольських та партійних зборів.

Нові засади консервативної політики влади у галузі історичної науки формувалися у Москві. Українські республіканські партійні, державні і академічні органи були слухняними виконавцями союзних директив.

Увагу партії до діяльності істориків одразу відчули на собі найбільш авторитетні і професійні історичні установи. У 1970 р. в Інституті загальної історії АН СРСР був ліквідований сектор методології історії, який вважався осередком сміливої теоретичної думки у тогочасній історичній науці. Віднині монополія на теоретичні та методологічні проблеми в історичній науці, їх інтерпретація перейшла до ідеологічного відділу ЦК КПРС. У 1972–1974 рр. прокотилася і вщухла за вказівкою влади остання вільна наукова дискусія. Було вчинено погром так званого «нового напрямку» в історіографії, що відстоював позиції відставання Російської імперії від провідних держав за рівнем капіталістичного розвитку, недорозвиненості робітничого класу, применшення ролі пролетаріату як «гегемону» та визнання опозиційності буржуазії та ін. (Ю. І. Кір'янов, М. В. Блінов, Л. В. Данилова, М. В. Рейман, І. Ф. Гіндін). Головний удар було нанесено по П. В. Волобуєву на відомій нараді у ЦК КПРС 21–22 березня 1973 р. під керівництвом С. П. Трапезникова. Учасниця цієї наради і активний організатор погромної критики «нового напрямку» або «волобуєвщини» М. В. Нечкіна залишила у своєму щоденнику деякі фрагментарні коментарі до зібрання: «Нарада істориків КПРС. 21–22 березня 1973 р. в ЦК КПРС нарада істориків під головуванням С. П. Трапезникова. Головним чином, питання про Волобуєва і його групу. Була обидва дні. Не виступала. У переліку істориків у заключному слові С. П. Трапезников поставив мене на перше місце (!) Не чекала! ... Я була у складі редакційної комісії з «рекомендацій» наради і подала свої матеріали (обширні!) до рекомендацій. Їх узяв Мінц, дещо багато залишилось поза – і все сам пристосував. Взагалі, сковеркав усе Мінц»¹⁷. Більш розлогих коментарів М. В. Нечкіна у своїх щоденниках не залишила. Спрацьовувала самоцензура, що теж було дуже характерним для історіографічної ситуації у країні. З приводу подібного феномену упорядник, автор вступної статті і коментарів до ділових щоденників М. В. Нечкіної О. Р. Курапова зазначила: «Щоденники історика М. В. Нечкіної мають і свою історію замовчування... Інформаційно занадто скупі записи про обговорення у 1964 р. знаменитого дослідження О. О. Зіміна, що фіксували сам факт обговорення; дещо ширші, але не містять оцінок, записи початку 1970-х рр. за темою «нового напрямку» на чолі з П. В. Волобуєвим. Це «те, що у житті було, а у щоденнику не було написано». Осмислення історії замовчування як такої може бути віднесено до одного із завдань вивчення щоденникової спадщини»¹⁸.

Історики в Україні отримували як офіційні, так і неформальні вказівки із союзного центру щодо «нових» підходів у історіографії, правил трактування тих, чи інших подій. У центральних або партійних, або академічних виданнях періодично публікувалися статті, матеріали наближених до влади істориків, у яких викладалося офіційне, схвалене партійним керівництвом бачення вузлових проблем вітчизняної історії. Без цитування таких робіт, або при хоч би

мінімальних відхиленнях від подібних канонів роботи українських істориків не допускалися до видання. Склалося неписане правило: перш ніж обґрунтувати актуальність і необхідність будь-якої історичної праці, треба було віднайти і процитувати «авторитетну» думку московських істориків. Так, наприклад, у 1970–1980-х рр. цілий напрямок історичних досліджень мав бути в ідеологічних рамках визнаних статтею В. В. Мавродіна «З приводу характеру та історичного значення селянських війн у Росії» (1974 р.). Всі теоретичні питання феодалізму мали узгоджуватися із статтею Л. В. Черепніна у журналі «Коммунист» (1975 р.) «Деякі питання історії докапіталістичних формацій у Росії». Найбільше уваги радянська (московська) історіографія у 1970-х рр. приділила обґрунтуванню брежневської концепції «Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1945 рр.». Під тиском Москви в Українській РСР так само «обґрунтовували» чергову концепцію – «розвинутого соціалізму». Як тільки у 1976 р. у Москві вийшла книга В. І. Касьяненка «Розвинутий соціалізм. Історіографія і методологія проблеми» (створена «на загальносоюзному матеріалі»), одразу українські історики на «республіканському матеріалі» узагальнюючи напрацювання своїх колег, опублікували кілька історіографічних робіт: Санцевич А. В. «Вивчення проблем розвинутого соціалізму на матеріалах Української РСР» (1977 р.), Калакура Я. С. «Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму. Історіографічний нарис» (1976 р.)¹⁹.

Найбільш суттєва переорієнтація української історичної науки сталася у результаті повороту у національній політиці КПРС. В Україні передумовами цього процесу стала масштабна кадрова чистка партійної і державної влади. Радикальне значення для історичної науки мало усунення у травні 1972 р. «автономіста» П. Ю. Шелеста та прихід до влади послідовного виконавця політики Москви, земляка Л. І. Брежнева В. В. Щербицького. Ще більше посилювалися репресивні і тоталітарні тенденції у національно-культурній сфері українського суспільства після обрання замість Ф. Д. Овчаренка нового «ідеологічного» секретаря ЦК КПУ, борця з «українським буржуазним націоналізмом» В. В. Маланчука. Згодом, у 1978 р. був звільнений і П. Т. Тронько.

Нове партійне і державне керівництво Української РСР під пильним контролем Москви, особливо ідеологічного блоку на чолі з М. А. Сусловим, у середині 1970-х рр. з допомогою системи заходів забезпечили формування засад нової державної історичної політики в Україні, вибудували систему взаємин істориків і влади, що проіснувала у країні до горбачовської «перебудови» та проголошення незалежності України у 1991 р.

Система взаємовідносин істориків і влади в Україні у 1970-х – середині 1980-х рр. Основи нової політики взаємин влади та історичної науки закладалися, звичайно, у Москві. Після відомої наради в ЦК КПРС 21–22 березня 1973 р. з'явилися так звані «рекомендації» (за оцінкою М. В. Нечкіної), які концептуально були викладені у статті трьох найголовніших фігур в історичній науці, що уособлювали собою партійно-державне керівництво історичною політикою. Стаття мала характерну назву – «Завдання радянської історичної науки

на сучасному етапі її розвитку», яка потім часто буде повторюватися від з'їзду до з'їзду, від ювілею до ювілею. Були офіційно зняті будь-які сентименти у відношеннях влади з істориками – відтепер їм періодично ставились все нові і нові «задачі», а вчені мали періодично (як правило на партійних форумах) доповідати про їх виконання. Так от, відома трійця – І. І. Мінц, М. В. Нечкіна і Л. В. Черепнін звернулись до периферійних істориків (українські серед них) з попередженням, що у деяких працях «знайшли вияв націоналістичні тенденції, що виражались у нерідко у перебільшеній оцінці царів та полководців далекого минулого, у неправильному трактуванні національних культур як сукупності лише їх стародавніх особливостей»²⁰.

Нове партійно-державне керівництво Української РСР дуже оперативно відреагувало на цей ідеологічний сигнал щодо історичної науки. Було вміло інспіровано і згодом використано критику книги П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська». 12 вересня 1972 р. за підписом директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка М. З. Шамоти, академіка-секретаря відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР В. М. Бабія та заступника директора Інституту історії А. Г. Шевелева до ЦК Компартії України був направлений лист про так звані методологічні та ідейні помилки у книзі П. Шелеста. Лист досить об'ємний – 17 сторінок машинописного тексту. Від звільнення П. Ю. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КП України та його переведення до Москви (25 травня 1972 р.) до появи цього сумнозвісного листа (12 вересня 1972 р.) пройшло лише три з половиною місяці, а з моменту виходу у світ книги «Україно наша Радянська» (початок 1971 р., до друку вона підписана в останній день року – 31 грудня 1970 р.) минуло один рік і десять місяців. Що ж заважало титулованим вченим побачити «ряд методологічних, ідейних помилок і серйозних недоліків» у книзі П. Ю. Шелеста протягом всього попереднього періоду? Адже, як відомо, книга П. Ю. Шелеста не тільки була популярною як власне науково-пізнавальне видання, а й широко використовувалась в усій системі компартійної ідеологічно-пропагандистської роботи. У особистій бібліотеці С. В. Кульчицького як своєрідний артефакт, що відображає дух тієї епохи та елемент взаємин влади та історика, зберігся екземпляр книги Шелеста із дарчим надписом: «Активному пропагандисту району тов. Кульчицькому Станіславу Владиславовичу. Печерський РК КП України. 13 вересня 1971 р. м. Київ». Весь перший наклад книги – 100 тис примірників – був швидко розповсюджений серед пропагандистського активу, потрапив до бібліотек та книгарень, осів у партійних кабінетах, вузах та середніх школах. З'явилась ціла низка хвалебних рецензій, зокрема у журналах «Радуга» (О. Носенко), «Економіка Радянської України» (С. Ямпольський) та ін. За виробленими вже на той час правилами положення книги П. Ю. Шелеста стали сприйматися вченими-істориками, літераторами, працівниками мистецтва як критерій правильності трактування окремих подій минулого і сучасності. Можна зробити висновок, що «Україно наша Радянська» була у центрі партійно-державного спрямування діяльності істориків та всього ідеологічного апарату. Весь республіканський

актив був націлений на всебічне використання книги П. Ю. Шелеста. Не можна було так швидко і несподівано «прозріти» та різко відмежуватися від об'єктивно та зважено викладених у творі Першого секретаря положень та висновків. Отже, антишелестівська кампанія, погром книги «Україно наша Радянська» були зорганізовані Москвою, знайдені виконавці на місцях (у Києві зокрема) і через широку критику твору були доведені до наукового загалу нові установки історичної політики ЦК КПРС, особливо у взаєминах центру і периферійних республіканських наукових установ.

Які саме «нові правила» були доведені владою історикам? Виходячи із критики П. Ю. Шелеста за «непотрібно велику увагу до минулого України, дореволюційного періоду», недвозначно слід розуміти, що основною тематикою історико-наукових досліджень має стати сучасна історія, «соціалістичне та комуністичне будівництво». Найбільше, мабуть, дісталось П. Ю. Шелесту за ті місця книги, де йшлося про Запорозьку Січ. «Цій темі автор присвятив більше сторінок, ніж, скажімо, громадянській війні 1918–1920 років», – зазначали автори листа до ЦК КП України²¹. Вимагалось посилити «класовий аналіз» подій минулого, а, отже, Запорозьку Січ трактувати як «форму або елементи феодалної держави», підкреслювати класові протиріччя серед запорожців – між голотою і старшиною. В оцінці Запорозької Січі влада хотіла бачити акцент на відсутності демократичних начал (адже це суперечило марксистській теорії). Не могла бути Січ центром антифеодалного руху. Особливе занепокоєння викликали тези П. Ю. Шелеста про Запорозьку Січ як «вогнище високої культури», що не тільки на Січі, але і в паланках «діяло багато спеціальних художніх та інших шкіл». А далі робився висновок, досить прозорий натяк на історичні паралелі: на початку ХХ ст. в Україні панувала суцільна безграмотність, отже культура українського народу після возз'єднання України з Росією різко впала. Звичайно, автор – П. Ю. Шелест такого висновку не робив, але такий прийом звинувачення був застосований спеціально – адже мова йшла про підтвердження найважливішої тези владного бачення минулого – тільки приєднання України до Росії у 1654 р. врятувало її від винищення, а тому основний постулат для трактування минулого – це «віковічна дружба російського і українського народів».

Лист «академіків» до ЦК КП України ще задовго до офіційного прийняття партійних рішень уже містив у собі деякі практичні висновки. Як прямий (шкідливий) вплив книги П. Ю. Шелеста на українську літературу були названі кілька письменників – Р. Іваничук, С. Плачинда, І. Білик як автори творів, «які написані з єдиною метою – ідеалізувати, прикрашувати минуле». А далі теза, що надовго відбивала бажання заглиблюватися у далеке минуле: «прикрашуючи минуле, такі автори протиставляють його сучасності. Книга «Україно наша Радянська» не допомагає розвінчувати такі негативні явища»²². По суті подібна партійна установка забороняла цілі напрямки історичних досліджень, нівелювала значення давньої історії, призвела у багатьох випадках до негативних наслідків інституційного характеру – ліквідовувались відділи, закривались кафедри, зникали історичні школи.

Інша установка «нової історичної політики» влади (як Москви, так і української столиці), що випливала із антишелестівської кампанії – це акцент на висвітлення класової боротьби. Історики повинні були вишукувати ознаки протистояння класів навіть там, де такої боротьби за визначенням не могло бути (сфера мистецтва та літератури). Мова йшла не про відображення історії класової боротьби у художніх творах, а про винищення «шкідливих», на думку партії, ідейних течій безпосередньо у мистецьких колах. Почався новий етап «пошуку відьм».

Найважливіша настанова для істориків була зафіксована у наступному положенні партійного документу, що стосувалося як критики книги П. Ю. Шелеста «за висвітлення історичного розвитку і подій в Україні ізольовано», «без розкриття дружби і спільної боротьби трудящих за соціальне і національне визволення, за побудову соціалізму і комунізму», так і містило прямі вказівки щодо методології та тематики історичних досліджень: зображення визвольної боротьби в Україні як єдиного процесу соціального і революційного рухів у Російській державі, взаємозв'язок «передової російської культури» з українською, про вплив саме російських митців на українських.

Найбільше невдоволення у влади викликала фраза у книзі П. Ю. Шелеста про те, що «Українська Радянська Соціалістична Республіка стала однією з найрозвинутіших держав світу»²³, що «український народ вперше у своїй історії створив національну державу»²⁴. Те, що автор у абсолютній більшості викладів живив терміни, які не викликали заперечень і були лояльними до ідеологічних установок Москви (на кшталт «республіка», «країна»), а також постійно повторював слова В. І. Леніна з відомого пам'ятника у Києві: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови», ситуацію не рятувало. Нова історична політика Кремля не могла змиритися із положенням про Україну як державу, та ще й самостійним суб'єктом міжнародної політики. «В умовах Радянського Союзу будь-які розмови про економічну «самостійність», про досягнення повного добробуту однієї республіки «власними силами» можуть привести тільки до політично шкідливих наслідків, – запопадливо писали академіки до ЦК Компартії України. – Елементи такого перебільшення ролі і можливостей нашої республіки у книзі очевидні. Їх шкода полягає, між іншим, у тому, що вони можуть жити націоналістичні ілюзії і забобони, залишки національної обмеженості і чванства. Розгляд досягнень республіки... у відриві від загальних успіхів СРСР – це серйозний методологічний недолік книги»²⁵.

Ряд нових, або посилення ідейного наповнення попередніх компартійних установок щодо висвітлення історичного минулого українського народу, пролунали і були прокоментовані на прикладі ще багатьох критичних зауважень до книги П. Ю. Шелеста. Вони стосувалися, зокрема, розкриття «послідовності розвитку співпраці українського народу з російським», поверхневого і фрагментарного, на думку критиків, висвітлення питання про створення Союзу РСР, про «восс'єднання України з Росією говориться як про рядову подію...», ні єдиним

словом «автор не згадує про те, від яких бід був врятований український народ завдяки цьому історичному акту». Серйозним недоліком книги є те, що у ній не показана робота більшовицьких організацій України з «розвінчання націоналістичної, антинародної політики і діяльності Центральної Ради». Політично нечіткою і неправильною, на думку критиків, є подане у книзі формулювання основ українського буржуазного націоналізму, автором ігноруються відомі слова Леніна про те, що є дві культури у кожній національній культурі, а ось у зображенні Шелеста «українська національна культура минулого – таке унікальне явище..., що вона вся була демократичною, вся народною, вся гуманістичною». Ось чому в одному рядку називає імена революційного демократа і націоналістичного емігранта Олесья. Віднині партія буде неухильно вимагати від істориків підкреслювати «класовий», ідеологічний характер художньої творчості».

Історія навколо книги П. Ю. Шелеста була використана союзним керівництвом і новою владою в Україні для заперечення багаторічної попередньої діяльності українських істориків, а також доведення до їх свідомості нових установок осучасненої «історичної політики» з очевидними ідеологічними постулатами та посиленням русифікаторської політики. Лист Шамоти, Бабія та Шевелева став організованим приводом до подальшої ідеологічної кампанії у галузі історичної науки та вибудови нового стилю взаємин влади з істориками.

20 лютого 1973 р. було прийнято спеціальну постанову ЦК КП України «Про книгу П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська»». У ній ще раз підкреслювалося, що ця книга є «відходом від партійних, класових позицій», не дається класовий аналіз, ідеалізується українське козацтво і Запорозька Січ, не розкривається співробітництво українського народу з російським, не сприяє посиленню боротьби з українським буржуазним націоналізмом²⁶. Було згадано також, що П. Ю. Шелест раніше вже видавав свої книги («Історичне покликання молоді», «Комуніст – активний боєць партії», «Ідеї Леніна перемагають») без згоди на те ЦК КПРС та ЦК КПУ. Започатковувалась кампанія із широкого роз'яснення партійному активу республіки «серйозних методологічних, ідейних помилок і суттєвих недоліків» книги П. Ю. Шелеста. Передбачалось опублікувати в журналі «Комуніст України» рецензію, а потім вилучити книгу із бібліотечних фондів України. Очевидно, що після цих подій у екземплярі книги П. Ю. Шелеста, який був подарований Печерським РК КП України «активному пропагандисту» С. В. Кульчицькому з'явилися дбайливо вирізані та згорнуті вдвоє сторінки з «Комуніста України» (російською мовою) № 4 (квітень) за 1973 р., де містилася ця рецензія під заголовком «Про серйозні недоліки і помилки однієї книги»²⁷. Розміщувалась вона не як передмова, що можна було очікувати, а публікувалась у рубриці як редакційна стаття без зазначення прізвищ конкретних авторів, але, судячи зі змісту рецензії та того факту, що за підписом В. В. Щербицького лист Шамоти, Бабія та Шевелева свого часу надсилався як додаток до листа в ЦК КПРС, питання авторства для фахівців стало риторичним. Окрім повторення критики на адресу книги П. Ю. Шелеста, автори «Редакційної», на відміну від положень, викладених у попередніх

документах і матеріалах, поставили питання: «Яку мету переслідував автор, публікуючи названу книгу?» Для авторів рецензії вона здалася «туманною» і «побічною» (якщо виходити із тексту передмови). Але, на нашу думку, мета книги П. Ю. Шелеста була сформульована ним досить чітко і конкретно. Мова йде про логічний і закономірний зв'язок минулого, сучасного і майбутнього в долі українського народу. До історичної минувшини України П. Ю. Шелест звернувся, виходячи з методологічного положення, що минуле, сучасне і майбутнє у кожного народу «зв'язані воєдино мріями і людською пам'яттю, яка передається з покоління в покоління, живе в писаних і матеріальних пам'ятках. Щоб впевнено рухатися вперед, щоб ясніше розуміти шляхи, які пройдено, розуміти сучасність, треба знати минуле, знати історію. Саме тому класики марксизму-ленінізму підкреслювали велике значення історичної науки»²⁸. Окрім цього П. Ю. Шелест зауважив, що «всєбічно охопити і висвітлити... історичний шлях талановитого українського народу» в одній книзі неможливо, а тому він, по суті, накреслив план, адресований історикам-науковцям, щодо підготовки і видання важливих наукових праць, нових досліджень, енциклопедій, і сподівався, що читачі одержать їх у найближчі роки. Автори рецензії в «Комуністі України» безапеляційно констатували, що автор – П. Ю. Шелест із відповідальним завданням «відобразити основні риси соціально-економічного та ідейно-політичного життя народу в єдиній братній сім'ї народів СРСР» не справився. Така заява головного партійного органу в Україні ґрунтувалася, очевидно, на поінформованості авторів рецензії щодо найближчих дій у сфері історичної науки – згорання історичних досліджень, методологічна перебудова, вилучення книг історичної тематики із бібліотек та книгарень, перегляд видавничих планів. Більшість анонсованих П. Ю. Шелестом історичних видань так і не вийшли у світ. А останній, 4-й том «Радянської енциклопедії історії України» (підписаний до друку вже після відставки П. Ю. Шелеста з поста Першого секретаря ЦК КП України, а саме 7 серпня 1972 р.), видрукований накладом у 40 тис примірників, прямо з Київської книжкової фабрики потрапив у бібліотеки, а не в книжкові магазини. Тільки окремим категоріям громадян (зокрема студентам історичних факультетів) можливо було придбати цей том, як і три попередні, за символічну ціну – 5 копійок при його номінальній вартості 3 крб 50 коп. Подібним «знеціненням» влада зайвий раз підкреслила своє ставлення до енциклопедичних досліджень у галузі історії України, фундаментальних та важливих теоретичних праць із вітчизняної історії.

Антишелестівська кампанія, організована ЦК КППС і підтримана новим керівництвом Української РСР, завершила формування нової ідеологічної політики, яка охоплювала своїми «істинами» всю наукову, освітню сферу та мистецький і літературний процес. За оцінкою В. П. Яремчука цей партійний канон, по суті, «нав'язував таку версію національного минулого, яка була ще більш російсько-центричною, ніж «Тези» 1954 р., адже накладалося відверте табу на зображення елементів самобутності історичної долі українського народу, в тому числі прямої атаки зазнав такий феномен, як козаччина.

Провідними ідеологами «злиття націй» та адептами «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» в 1972–1974 рр. уточнювалися, в руслі ідеологічної ситуації в тогочасній Україні, й оцінки спеціальних питань, які не знайшли відображення в антишелестівській філіпії»²⁹.

Наступними кроками влади у розвиток тих вказівок, які були сформульовані у антишелестівських матеріалах, стали дії з переоцінки історичної ролі суспільно-політичних і культурних діячів дорадянської України. Як і у випадку із книгою П. Ю. Шелеста, партійним керівництвом було майстерно розіграно історію з листом В. Ю. Маланчука до В. В. Щербицького від 22 липня 1972 р. У той час Маланчук перебував на посаді заступника міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Маючи сумнозвісний досвід боротьби і теоретика ідеологічного протистояння з українським націоналізмом ще у Львові, коли у 1964–1967 рр. був секретарем обкому партії, В. Ю. Маланчук, добре володіючи прийомами підкилимної боротьби у партійному апараті, спрямував за допомогою московських покровителів (зокрема М. А. Суслова) свій удар проти тодішнього секретаря ЦК КП України з ідеології Ф. Д. Овчаренка. Лист Маланчука містив виклад його поглядів на нібито необ'єктивне висвітлення у наукових публікаціях історії української соціал-демократії, ревізію ленінських оцінок деяких її представників. Особливо у цьому плані діставалося Інституту історії партії ЦК Компартії України, його директорів І. Назаренку та старшому науковому співробітникові О. Юрченку, яких він звинуватив у спотворенні його власних оцінок В. Левінського, одного із діячів галицької соціал-демократії. Кон'юнктурно відмежувавшись від своїх ранніх позитивних оцінок В. Левінського, В. Ю. Маланчук доводить до відома В. В. Щербицького враження, що «виступи проти подібних мені осіб, являють складову частину певної системи, що має за мету відволікти увагу партійної і наукової громадськості від тих доволі частих ідейних виступів, з якими доводиться зустрічатися... Закономірно критикуючи помилки у висвітленні Левінського, не можна знімати питання про тенденцію, що намітилася, відходу від класового підходу в оцінці цілого ряду історичних діячів минулого»³⁰. Далі майбутній ідеолог ЦК Компартії України висловлює своє невдоволення «тенденцією до включення М. Драгоманова в число провідних діячів революційно-визвольного руху, пропагандистів марксизму, замовчування ленінської критика Драгоманова». Як свою власну заслугу В. Ю. Маланчук подає історію із затримкою у 1971 р. Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти видруку монографії Р. Іванової «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії і України», що, на його думку, «носила тенденційний характер, містила ряд грубих політичних помилок, образливих висловлювань на адресу революційних сил російського народу». Далі він поскаржився на Васильєва та Калакуру (відповідальних працівників апарату ЦК Компартії України) за те, що змушений був писати їм офіційне пояснення причин затримки книги, яка все таки була видрукувана після вилучення деяких сторінок. Другою персоною після М. П. Драгоманова, що була піддана різкій критиці і новим історичним оцінкам, став М. І. Костомаров, якого, на думку

В. Ю. Маланчука, почали піднімати до «рангу прогресивного, ледве не марксистського історика». Було розкритиковано наукові публікації Ю. А. Пінчука про М. І. Костомарова, пролунали несправедливі зауваження на адресу автора, що нібито він (Ю. А. Пінчук) «взагалі відмовляється від будь-якого камуфляжу і робить «нове відкриття» – «вважаючи народ рушійною силою історії...».

Так само В. Ю. Маланчук висловився проти спроб, на його думку, реабілітації боротьбистів та «шумкізму», що прослідковувалось у публікаціях Арсенича про К. М. Саврича (Максимовича).

Взірцем класового і партійного підходу в ідеологічній роботі та історичній науці В. Ю. Маланчук вважав роботи російських радянських істориків та літературознавців, наводячи приклад публікації у газеті «Советская Россия» (24 червня 1972 р.), у якій пролунав рішучий виступ проти апологетизації «войовничих слів'янофільських творів» і абсолютно вірний висновок про те, що тема «Росії, батьківщини, поняття патріотизму були полем жорстокої ідеологічної боротьби протягом всього минулого століття. Ми не маємо права сьогодні робити вигляд, що нібито цієї боротьби не було, подавати історію нашої культури, нашої поезії «єдиним потоком». До цієї думки не можна не приєднатися, резюмує В. Ю. Маланчук³¹. А завершувався розлогий лист Маланчука власною самопрезентацією як активного борця з українським націоналізмом, що постійно страждав від нападок недругів за його принципову партійну позицію, не забув згадати свого батька, що загинув у 1945 р. «в бою з бандерівською бандою», будучи першим секретарем райкому партії, та афішуванням своєї «лютої ненависті» до націоналізму. На думку сучасників тих подій в апараті ЦК Компартії України «інакше як доносом не можна розцінити пасаж В. Маланчука у бік кандидата у члени Політбюро і секретаря ЦК Компартії України, академіка Ф. Овчаренка, який нібито у присутності групи керівників ідеологічних відділів, звертаючись до Маланчука з приводу його наступного виступу на республіканській науково-теоретичній конференції з міжнародних відносин у СРСР, кинув репліку: «Тільки не беріть приклад з Вашого співавтора Куліченка (зав. сектором національних відносин Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС), ми з т. Калакурою були на його доповіді у вересні – це ж типовий асимілятор»³². Ф. Д. Овчаренка Маланчук прямо назвав «політичним флюгером, що стоїть біля ідеологічного керма». Усім зацікавленим сторонам стало зрозуміло кого і на кого варто було змінити ідеологічне керівництво України, зважаючи на новий поворот ідеологічної та історичної політики Кремля. Із затримкою у два місяці зорієнтувався у цій ситуації і В. В. Щербицький. Лист В. Ю. Маланчука був зареєстрований у загальному відділі ЦК Компартії України 25 липня 1972 р., але перша реакція з боку керівництва ЦК КПУ була зовсім іншою, ніж сподівався автор «доносу». У серпні 1972 р. до секретаря партійної організації Міністерства вищої і середньої освіти постувила вказівка з ЦК розглянути на бюро питання про помилки, допущені заступником міністра Маланчуком у оцінці уже згаданого В. Левінського. Проте засідання партбюро Міністерства кілька разів переносилось через

хворобу В. Маланчука, аж доки не стало відомо, що ЦК КПРС рекомендує його секретарем ЦК Компартії України. Після того, як позиція М. А. Суслєва стала відомою В. В. Щербицькому, той лише 23 вересня 1972 р. власноручно написав на тексті листа досить велику, не у стилі очільника ЦК КПУ резолюцію: «1. Думаю, що ідейно-політичні позиції т. Маланчука ні у кого з комуністів-інтернаціоналістів не можуть викликати сумніву, і питання він ставить у принципі правильно». Підкреслення були зроблені Щербицьким власноручно, очевидно з розрахунку на можливі сумніви щодо положень листа з боку Ф. Д. Овчаренка. Далі В. В. Щербицький пропонував: «2. Ознайомити членів Політбюро ЦК КП України і зав. відділами», а «3. т. Орлу І. З., Врублевському В. К. прошу внести пропозиції з конкретних питань»³³.

10 жовтня 1972 р. на пленумі ЦК Компартії України Ф. Д. Овчаренко був звільнений з посади секретаря ЦК з ідеологічної роботи, а на його місце обрано В. Ю. Маланчука. Так за участі союзного керівництва було змінено кадровий склад ідеологічного напрямку діяльності ЦК Компартії України, а ставка на діячів типу Маланчука відверто продемонстрували нові пріоритети політики Кремля та стиль взаємин влади та істориків. У цьому сенсі сумнозвісний лист В. Ю. Маланчука не тільки є типовим доносом, що теж дуже влучно характеризує епоху, а й виконував роль програмового документу – чітко вказував як влада буде керувати історичною наукою, які теми є бажаними, а які стають відверто табуованими. Навішування ярликів, формування «чорних» списків як діячів суспільно-політичних рухів в Україні, щодо яких припинялися будь-які дослідження, так і тих істориків, які відважувалися на об'єктивні публікації та потрапляли у розряд «опальних» (самого Маланчука, до речі, дуже турбував, за його словами, статус «опальної людини» у Києві після відставок у Львові та переведення на роботу у Міністерство), безкінечні доноси, анонімки, розбирання неугодних істориків на всіляких бюро та секретаріатах – все це стало визначати переважаючий стиль взаємин влади і вчених-істориків.

В. Ю. Маланчук дуже швидко скористався своїм владним становищем. Його лист до В. В. Щербицького продовжував перебувати на контролі у ЦК. Але, звичайно, будь-які перевірки чи аналіз помилок Маланчука щодо історичної постаті В. Левінського були припинені. І. З. Орел та В. К. Врублевський, враховуючи кон'юнктуру нових владних взаємин, відзвітували 4 червня 1973 р. В. В. Щербицькому про виконання його доручень: «За Вашим дорученням нами було розглянуто листа тов. Маланчука В. Ю. до ЦК КП України. В ньому принципово і правильно поставлені питання про недоліки, які мали місце в керівництві ідеологічною роботою, особливо в інтернаціональному вихованні трудящих. На липневому і жовтневому (1972 р.) Пленумах ЦК КП України та нараді перших секретарів обкомів партії у ЦК цим недолікам було дано гостру політичну оцінку.

В зв'язку з обранням тов. Маланчука В. Ю. кандидатом в члени Політбюро, секретарем ЦК КП України спеціальні заходи по його листу нами не розроблялись, а поставлені в листі питання враховуються і здійснюються в практичній роботі»³⁴.

Дійсно, новий «ідеологічний» секретар ЦК Компартії України одразу розпочав ідеологічні та організаційні наступи не лише на безпосередніх своїх опонентів, а й на ті позитивні суспільні явища, які могли б сприяти посиленню національної свідомості українського народу. Період 1972–1979 рр. став часом відвертої ідеологічної реакції та ввійшов в історію України як «маланчукізм». У квітня 1979 р. Пленум ЦК КП України звільнив В. Ю. Маланчука із займаних партійно-номенклатурних посад «у зв'язку з переходом на іншу роботу». Цією «іншою роботою» стало завідування кафедрою історії КППС у Київському політехнічному інституті. Новим секретарем ЦК з ідеології став О. С. Капто, випускник історико-філологічного факультету Дніпропетровського державного університету, земляк Л. І. Брежнєва і В. В. Щербицького, вихованець комсомолу та з великим досвідом роботи у партійних органах. До призначення «ідеологічним секретарем» працював завідувачим відділом культури ЦК Компартії України.

Звільнення В. Ю. Маланчука теж відбулося у результаті номенклатурних інтриг, які він майстерно організовував проти своїх опонентів, але згодом став жертвою ним же введеного стилю владних стосунків. Інтриги проти Маланчука були підкріплені неприхованою і справедливою неприязню творчої і наукової інтелігенції, більшості «ідеологічного активу партії». Майже семирічне керівництво ідеологічною і науковою сферою в Україні з боку Маланчука залишило глибокі сліди, особливо у вивченні історії України дожовтневого періоду, суб'єктивному висвітленні історії Компартії України, тотальній русифікації партійного й державного апаратів, наукових установ, бездумного здійснення брежнєвсько-сусловської політики «злиття націй і народностей СРСР в єдину спільність – радянський народ». Про негативне ставлення сучасників до В. Ю. Маланчука свідчить багато документів, особливою емоційністю відзначаються спогади співробітників Інституту історії АН УРСР, зокрема Я. І. Дзири, який у своєму інтерв'ю згадав такий епізод. У 1973 р. на запрошення сина П. Ю. Шелеста Віталія помічник президента АН побував у них у гостях у Москві: «Петро Юхимович, каже, grimнув кулаком... став розпитувати, коли я йому розказав, що тут робиться, той розказує, і він grimнув кулаком і каже: «Доки це буде творитися?! Доки будуть нищити Україну?! І, – сказав, – це все – падлюка цей Маланчук». Отак сказав. От він у Москві переживав, що ж робиться на Україні»³⁵.

Прихід до влади в Україні В. В. Щербицького та В. Ю. Маланчука означав консервативний поворот, у результаті якого історична наука в УРСР вкотре стала заручницею суспільно-політичного похолодання. Короткий період національно-культурного ренесансу, пов'язаний з іменем П. Ю. Шелеста, змінився тривалим, аж до горбачовських перебудови, застоєм та стагнацією. Знову через ідеологічні причини було понижено статус дожовтневого періоду історії України, яка віднині розцінювалася через призму шкідливої «ідеалізації патріархальщини». Українська історія зазнала ще більшого розчинення в історії СРСР, як і статус українського народу у «новій історичній спільності». Майже повністю відновилися сталінські історичні конструкції, а в управлінні історичною наукою – адміністративно-репресивні методи.

Починаючи з 1972 р., упродовж 1970-х рр. через командно-адміністративний тиск, вимоги не захоплюватися старовиною і зосередитися виключно на радянському періоді історії України в цілому досить помітно знизилась громадська активність у сфері краєзнавства та пам'яткоохоронної діяльності. Влада вкотре організувала черговий погром з тим, щоб продемонструвати «нові» методи і прийоми керування ідеологічною роботою, історичною наукою, краєзнавчим рухом і діяльністю у сфері історичною свідомістю. Об'єктом показової критики було обрано М. П. Киценка та його діяльність із увічнення історії запорозького козацтва. Новій українській владі важливо було одразу показати Москві свою лояльність та заявити активними діями готовність проводити русифікаторську політику. Не випадково, що вже у червні, через місяць після обрання, В. В. Щербинський категорично заявив про «історичні» пріоритети: «Спостерігається прагнення ревізії минулого, вихваляння старовини, герби, підвищити авторитет гетьманів, пристосовуючись до інтересів націоналізму. Прагнення реабілітувати Мазепу, а Б. Хмельницького подати як зрадника, переглянути роль Петлюри, Центральної Ради, переоцінити роль Скрипника, Артема, протиставляючи їх. Створюється етнографічний музей-село. Запорізька Січ – а скільки ще інвалідів у підвалах... Багатьох необґрунтовано реабілітовано (Левинський, Хвильовий, Скрипник, Шумський, Антоненко-Давидович та ін.)»³⁶. У цій типовій для компартійного керівництва риториці, пронизаній адмініструванням, зверхністю, захопленням і самовдоволенням своєю владою, містилась досить промовиста фраза, яка стала зручною для всіх начальників нижчого та місцевого рівнів: «Запорізька Січ – а скільки ще інвалідів у підвалах». Це був залізний аргумент, що дозволяв прикривати неухагу до питань культури, побуту, історії. Згорання історико-пошукових робіт, обмеження краєзнавчого руху, неухага до пам'яток історії та культури – все виправдовувалось нестачею коштів, необхідних ресурсів, бо для влади головне – «інваліди у підвалах».

Погром краєзнавчого руху, згорання робіт з увічнення історії запорозького козацтва були першим кроком влади, адже у цій справі можна було обійтися простим адмініструванням, тому що владна система була жорстко централізована.

Микола Петрович Киценко (1921–1982 рр.) – відомий в Україні краєзнавець, журналіст, партійний радянський працівник. У 1964–1973 рр. він був заступником голови Запорізького облвиконкому. Вивчав історію Запорозжя, піклувався відродженням та збереженням національної історико-культурної спадщини й духовності, історичних пам'яток українства. Тривалий період очолював Запорізьку обласну організацію товариства охорони пам'яток історії та культури. За його ініціативи було взято на облік для охорони 1182 пам'ятки історії культури запорізького краю. М. П. Киценко виступив ініціатором створення козацького меморіалу на о. Хортиця. У 1965 р. свої ідеї він виклав П. Т. Троньку, заступнику Голови Ради Міністрів Української РСР, який відвідав Запорізьку область. П. Т. Троньку ця ідея М. П. Киценка сподобалася і він

взявся за її реалізацію³⁷. Була підготовлена доповідна записка у ЦК КП України, у якій, зокрема, відзначалось, що «широковідомі події, пов'язані з існуванням запорізького козацтва та Запорізької Січі, незважаючи на їх прогресивну роль в історії нашої Вітчизни, в історії російського і українського народів, до цього часу увічніні вкрай незадовільно. Більше того, місця та пам'ятники давнини, пов'язані з історією запорізького козацтва, які повинні охоронятися державою, майже повністю зруйновані, а деякі з них (перші козацькі укріплення та Томаківці, Чортомлику та ряд інших в Дніпропетровській області, залиті Каховським морем)³⁸.

31 серпня Президія ЦК КП України, а 18 вересня 1963 р. і Рада Міністрів УРСР ухвалили Постанову «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». Острів Хортиця оголошувався державним історико-культурним заповідником. М. П. Киценко цілковито поринув у створення меморіалу, глибоко вивчив наукові праці академіка Д. І. Яворницького, підтримував творчі зв'язки з О. М. Апанович, Я. І. Дзирою. У результаті наукових пошуків у 1967 р. виходить його книга «Хортиця в героїці і легендах». Програма увічнення історії козацтва за пропозицією М. П. Киценка передбачала спорудження 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя та 14 мармурових меморіальних дошок. Тематично-експозиційний план намічав зробити окрему етнографічну експозицію споруд: 1. Ядро Січі – січова площа, курені; 2. Запорізький табір; 3. Вали Сагайдачного; 4. Сторожова; 5. Запорізький зимівник – хутір із господарськими будівлями; 6. Запорізький гард – спеціальні споруди на річках, пристосованих до рибальських промислів; 7. Ретраншементи – система фортифікаційних споруд; 8. Гавань із «чайками»; 9. Кладовище запорізьких козаків. Планувалося спорудити тематичний парк та пам'ятники Б. Хмельницькому, М. Кривоносу, Д. Гуні, І. Сірку, М. Залізняку, а також п'ять скульптурних зображень, присвячених героям українського епосу – Байді, Богуславці, Бульбі, Голоті, Мамаю³⁹.

Масштабність робіт із увічнення пам'яті запорізького козацтва не могло не дратувати московське керівництво. За спогадами Я. І. Дзири, який багато років товаришував із М. П. Киценком, книжку про Хортицю «секретар ЦК Суслов топтав ногами. І Суслов дав вказівку, щоб дати негативну рецензію». П. Ю. Шелест, ще перебуваючи на посаді першого секретаря ЦК КП України, постійно стежив за ходом робіт на Хортиці, розуміючи, що Москва ставиться до будівництва комплексу негативно, неодноразово квапив П. Т. Тронька, щоб поспішав, бо може бути пізно. У своїх щоденникових записках П. Ю. Шелест неодноразово звертався до теми меморіального комплексу: «...розглядав питання, пов'язані зі створенням етнографічного музею України та меморіалу на честь Запорізької Січі на острові Хортиця... Чому нас цікавить античний світ, культура Сходу, Африки? А світ свого народу занедбали і віддали на поталу? Це можуть робити тільки люди примітивні, які зрадили свій народ і не пам'ятають свого коріння і своїх пращурів... Зайшла мова про створення музею Запорізької Січі на острові Хор-

тиця. Гончар до цієї ідеї і задуму віднісся з великим інтересом і взяв активну участь у підготовці матеріалів, вніс багато розумних пропозицій»⁴⁰.

Механізм владної розправи над ідеєю увічнення історії козацтва та її організаторами і шанувальниками був добре відпрацьований. Була запущена репресивна адміністративна та ідеологічно-пропагандистська машина. Як було заведено, розпочалося все із ініціативи знизу. У квітні 1973 р. секретар Запорізького обкому партії В. Петрикін звернувся з листом до ЦК КПУ, у якому запропонував замість Хортицького музею історії запорозького козацтва спорудити музей історії Запоріжжя, у якому відобразити будівництво соціалізму у цьому краї. До протестів М. П. Киценка не прислухалися. Почалася реалізація програми, закладеної у партійних документах щодо критики книги П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська». Так само вчинили і з Киценком. Його було звільнено з посади заступника голови облвиконкому, а книгу «Хортиця в героїці і легендах» вилучено з бібліотек і книжкових крамниць. За свідченням Я. І. Дзири дійшло навіть до того, що у Дніпропетровську, у музеї цю книгу навіть спалювали. Хортицький проект став для всієї республіки рецидивом «українського буржуазного націоналізму». В. Ю. Маланчук, С. Д. Безклубенко, А. В. Мяловицький написали доповідну записку «Про серйозні недоліки, допущені при будівництві історико-культурного заповідника на о. Хортиця та впорядкування зазначеного комплексу», яка 20 серпня 1973 р. була розіслана членам та кандидатам у члени ЦК Компартії України. Автори цього документу вважали, що «заходи по увічненню козацтва набрали непотрібного розмаху... Ідейно-тематична спрямованість роботи над меморіальним комплексом не відзначалась належною класовою чіткістю і послідовністю, вся увага концентрувалася на національному моменті... На виконання робіт відволікалась велика кількість людей і витрачалися значні кошти»⁴¹. 25 жовтня 1973 р. Політбюро ЦК Компартії України прийняло рішення, у якому П. Т. Троньку вказувалось на допущені недоліки у роботі, незадовільне керівництво і свавільність. Розпочалася кампанія критики. М. М. Всеволожський, новий перший секретар Запорізького обкому партії, який законсервував будівництво комплексу, називав П. Т. Тронька «особистим емісаром Шелеста». А секретар Кримського обкому КПУ М. Кириченко з трибуни квітневого 1973 р. пленуму ЦК Компартії України говорив: «Товариш Тронько Петро Тимофійович, ну що ви охороняєте?.. Мені здається, що необхідно зберігати пам'ять про мільйони радянських людей, що загинули за наше щасливе майбутнє. А на це відпускається буквально гроші. А то по Запорізькій Січі... Ми вважаємо: у всьому повинна бути міра, щоб був класовий і партійний підхід»⁴².

П. Т. Тронько тяжко переживав ці події, адже саме він розглядав і схвалював всі пропозиції щодо будівництва комплексу, контролював хід робіт, сподівався, що будівництво стане ще одним кроком до відродження історії українського народу. Але холод повів з центру. Почалася розправа з людьми, які відзначалися національною свідомістю. Пізніше П. Т. Тронько згадував: «Найактивнішого ентузіаста спорудження комплексу Хортицького заповідника – М. П. Киценка звільнили з роботи, після чого він невдовзі помер. Стягнення

на засіданні Політбюро «за самоправність» оголосили і мені. Так сумно закінчилась в 1973 році розпочата передовою інтелігенцією потрібна і благородна справа відродження яскравих сторінок української історії»⁴³.

Історичну науку компартійне керівництво традиційно розглядало як дієве знаряддя реалізації ідеологічних настанов. А тому, крім «чистки» у владних коридорах, партія вела боротьбу за поновлення абсолютного контролю над «тілами і душами» істориків, що був дещо послаблений у хрущовсько-шелестівський період. Цього можна було досягнути лише проведенням ретельної «чистки» української радянської історіографії від усіх нелояльних, які «засвітилися» у ліберальні 1960-і роки, посиленням пильності цензури, удосконаленням структури і зміцненням керованості установами історичної науки. На особливому контролі була діяльність первинних партійних організацій в установах історичного профілю. Проводилась системна робота з інформування ідеологічного і пропагандистського активу про поточну діяльність партії, чим нав'язувались постулати та стереотипи компартійної ідеології. Обов'язковим стало для наукових працівників, які не були членами партії, відвідувати так звані відкриті партійні збори. Проводилась незчисленна кількість семінарів, конференцій, днів інформування, активів і всіляких інших зібрань для ідеологічної обробки наукового загалу. Склалась багатоступенева система безпосереднього і опосередкованого впливу влади на істориків. Якщо раніше ставилось питання про взаємовідносини історика і влади, то, розпочинаючи з 1972–1973 рр., мова вже йшла про прямий диктат влади по відношенню до історичної науки. Думка істориків уже мало цікавила можновладців.

Одними із перших жертв нового погрому в українській історіографії стала четвірка істориків-нонконформістів з Інституту історії АН УРСР. Восени 1972 р., формально посилаючись на постанову Президії АН УРСР від 31 липня 1972 р. «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу секції суспільних наук АН УРСР», за якою було скорочено фонд заробітної плати установ секції на 4%, з Інституту історії були звільнені фахівці з стародавньої та середньовічної історії України О. Апанович, М. Брайчевський, О. Компан, джерелознавець Я. Дзира⁴⁴. Олена Апанович, пізніше, у 1996 р., пригадувала з яким цинізмом відбувалося оте звільнення: «Влітку 1972 р. я пішла у відпустку, путівка в мене була. А мене Шевелєв відкликав і дав якийсь завдання. Потім другу путівку мені дали і я зібралася їхати з сином, а Скаба викликає мене і каже, що треба повернутись на роботу. Я йому: «Так я вже другу путівку купила». «Купите третю». І в обличчя мені розсміявся. Відкликали і оголосили наказ про звільнення. Він у мене є десь переписаний. Здається в ньому йшлося про упорядкування штатів, покращення тематики, 4% скорочення»⁴⁵. (Мова йшла про наказ директора Інституту історії АН УРСР А. Д. Скаби №152 від 12 вересня 1972 р.).

Олена Апанович, як ніхто інший, дуже добре відчувала ту атмосферу, яка наповнила академічні історичні установи, починаючи з 1972 р. «Значно посилювався адміністративний і репресивний тиск правлячих властей на духовну

сферу українського суспільства, – писала вона у 2000 р. – В українській науці тривало засилля єдиної марксистсько-ленінської методології, категорично вимагалось дотримуватися тільки її концепції українського народу, беззастережно сприймати її постулати, формули і штампи, які набували своєрідних ритуальних ярликів. Серед них – гіперболізація класових суперечностей на основі абсурдного марксистсько-ленінського постулату про те, що класова боротьба є рушійною силою суспільства. Насправді ж, класова боротьба, як і громадянська війна, нарешті й кожна війна, є деструкцією. Збройне протистояння однієї частини нації другій її частині має наслідком руїну. Деструкція, руїна ніяк не може лежати в основі будь-якого розвитку. Апологетизувати російсько-українські зв'язки, однобічність у дотриманні культурних взаємовпливів, зокрема пріоритетність російської культури над українською. Абсолютизація принципу партійності в історичній науці мала наслідком нехтування об'єктивністю та відкидання концепції історизму. І все це відбувалося в атмосфері постійного припинення і переслідування української інтелігенції, жорстоких репресивних заходів проти тих, хто насмілювався протистояти цьому страшному тиску»⁴⁶.

У 1972 р. почалися багаторічні переслідування з боку влади Ф. П. Шевченка. Спочатку його звільнили від керівництва «Українським історичним журналом», а згодом, у вересні 1972 р., – з посади директора Інституту археології АН УРСР. Щоб звільнити Ф. П. Шевченка з посади директора, було задіяно вже добре апробований механізм партійної апаратної екзекуції. 3 липня 1972 р. Парткомісія при ЦК КП України за результатами перевірки діяльності Інституту археології спрямувала свою доповідну записку «Про незадовільну діяльність парторганізації Інституту археології АН УРСР, роботу інституту в цілому та поведінку його директора Шевченка Ф. П.» голові цієї комісії І. С. Грушецькому. Дуже швидко, вже 5 липня 1972 р., той, своєю чергою, направив доповідну записку Першому секретареві ЦК КПУ В. В. Щербицькому. Через місяць, 5 вересня 1972 р. вийшла Постанова ЦК КПУ про наслідки перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інституту археології АН УРСР Ф. П. Шевченка та нездорову обстановку у колективі інституту, у якій «за неправильне ставлення до парторганізації, грубі порушення партійних принципів у роботі з кадрами, допущені ідейно-теоретичні помилки і нещирість» Шевченку було оголошено партійну догану «з занесенням до облікової картки» і вказувалося Президії АН УРСР «вважати недоцільним перебування т. Шевченка Ф. П. на посаді» та на непоодинокі факти незадовільного добору керівників наукових установ⁴⁷. Подібна процедура покарання керівника установи передбачала прогнозовані наслідки: обговорення постанови ЦК у партійних організаціях, усіх академічних установах, перевірка виконання, звіти, інформації, характеристики і т. д. У результаті створювалася атмосфера підозрливості, доносительства, страху. Про вільну наукову творчість годі вже було говорити. У документах справи Ф. П. Шевченка містилося багато партійно-владних установок щодо статусу історичної науки, місця вчених-істориків у системі ідеологічного впливу на суспільство. Такі директивні установки й визначали, в

основному, порядок взаємодії влади і істориків. Ф. П. Шевченку закидали те, що в Інституті археології «завідуючі провідними відділами... є позапартійні», у тих структурних підрозділах, де немає жодного комуніста, «найбільше безідейності». Директор без погодження з партбюро затвердив склад вченої ради інституту. На новорічному вечорі групою співробітників інституту «виконувалась антирадянська сіоністська пісня». Ф. П. Шевченко недооцінював роль парторганізації у її впливі на наукові дослідження, підбір і розстановку кадрів. Із документів партійного контролю випливало, що директор (Ф. П. Шевченко) мав контролювати і нести відповідальність за поведінку і ідейність усіх працівників як в інституті, так і в домашньому побуті (хтось відмовився нести транспарант на першотравневій демонстрації, інший «спекулював золотими монетами і незаконно зберігав вогнепальну зброю» або розповсюджував антирадянський вірш).

Окремо виділялась група питань, які стосувалися власне наукових праць, методології історичних досліджень, концептуальних положень історичних робіт Ф. П. Шевченка. Критичні зауваження найвищого партійного органу стосувалися конкретно Ф. П. Шевченка, але адресувалися всім історикам як пересторога: так писати не можна, так думати заборонено, це буде розцінено як антипартійну і антирадянську діяльність. Йшов процес масового «виховання» всього покоління істориків 1970-х рр. Найбільший «гріх» Ф. П. Шевченка, на думку ЦК КП України, у тому, що він у науковій діяльності «припускав націоналістичні трактовки окремих історичних положень», «з позиції Грушевського і його «школи» заперечував спільність історії трьох братніх народів – російського, українського і білоруського», «переконував, що у всякому націоналізмі є не тільки негативні, але й позитивні риси», «він широко вживає термін «приєднання» України до Росії, часто пише «національно-визвольна» війна замість «народно-визвольна» і т. п. Окремо були згруповані претензії до Ф. П. Шевченка як головного редактора «Українського історичного журналу», який він очолював з моменту його започаткування у 1957 р. На думку ЦК, він «нерозбірливо» ставився до друкування в ньому статей та публікацій. Згадувались статті С. Злупка про В. Левинського, Є. Лугової, у якій стверджувалось, що Україна була колонією Росії, стаття Ф. П. Шевченка «Про суд історії» (№ 2 за 1967 р.) визнана такою, якій «не вистачає класової, партійної спрямованості, наступального характеру».

Майже у всіх партійних документах, які приймалися і публікувалися щодо критики книги П. Ю. Шелеста, діяльності М. П. Киценка, справи Ф. П. Шевченка та багатьох інших містилась велика кількість критичних зауважень, вони були досить деталізовані, наводилась величезна кількість прикладів і прецедентів, назв творів і їх авторів. Все це робилося не випадково. Так формувалися прийоми і методи впливу партії на історичну науку і діяльність істориків: подібні тези доводились до видавництва і редакцій, віднині жоден фаховий редактор історичних видань не міг допустити публікування табуйованих положень, визначень, окремих фраз і т. д. На засіданнях відділів, історичних кафедрах вчені опрацьовували ці документи, організовували критику і само-

критику власної наукової продукції, засуджували прояви «націоналізму», клялися у своїй «вірності ідеалам партії і соціалізму». Багато хто із вчених, особливо із великим академічним стажем, що пережили вже не одне подібне «хитання» партії, сприймали всі ці гучні кампанії як гру, певний ритуал, ставились до нових «настанов» скептично, як до таких, що скоро минуться. Але більшість істориків, щоб працювати і бути опублікованими, були змушені сприймати такі нові правила взаємин і слідувати ним. Склалася всезагальна атмосфера «схвалення» і «підтримки» всіх партійних рішень. Критика, як обов'язковий атрибут і умова розвитку історичної науки, трансформувалась у функцію партійного контролю за ідейністю науково-історичної літератури.

Маланчуківський погром прокотився всією Україною. Не «забув» він вчених-істориків м. Львова. З його подачі потрапив у перелік небажаних осіб Я. Дашкевич, стосовно якого до 1990 р. діяла заборона на цитування та публікацію його праць. Особливу увагу В. Ю. Маланчук звернув на професорсько-викладацький склад історичного профілю університетів і педінститутів. Партія розуміла ту роль, яку викладачі відігравали у ідейному впливові на студентство. У 1973 р. органами КДБ було «викрито антирадянську групу» з числа чотирнадцяти студентів Львівського університету ім. І. Я. Франка. Зазнав переслідувань Я. П. Кісь, професор історичного факультету, керівник наукового гуртка. У матеріалах справи зазначають, що вказаним гуртком (на кафедрі історії УРСР) керував «безпартійний викладач» Я. П. Кісь, який «спеціалізується на середніх віках і далі не зміг піти», ряд тем «звернені у минуле», «використовувалися праці І. П. Крип'якевича про Запорізьку Січ»⁴⁸. Серед багатьох репресивних заходів щодо Я. П. Кіся був використаний також один із ефективних щодо впливу вченого на студентство: його було позбавлено можливості бути науковим керівником, мати аспірантів.

Партійний контроль і вплив торкався всього спектру дисциплін історичної науки. Перевірялася робота бібліотек історичного профілю. Було розкрито кілька гучних кампаній стосовно історичної бібліографії. За включення у бібліографічний показник «Українське радянське карпатознавство» (1972 р.) робіт «українських буржуазних націоналістів та осіб з сумнівними політичними поглядами» (мова йшла про В. Кубійовича, С. Єфремова, В. Щербаківського, К. Грушевську, І. Брик, О. Дучимінську) були суворо покарані наукові співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (Я. Прилипка, М. Зінич), а директора М. Сиваченка звільнили з посади. У тому ж таки 1972 р. був звільнений з Інституту археології відомий вчений І. Шовкопляс за те, що до бібліографічного показника «Розвиток радянської археології на Україні (1917–1967 рр.)» були включені прізвища В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Грушевського, Н. Полонської-Василенко, П. Курінного та ін., хоч книга вийшла задовго до початку маланчуківського погрому – у 1969 р.

Кадрова «чистка», що була проведена компартійною владою у 1972–1974 рр., зачепила і професійних істориків, і викладачів вищої школи, а також керівників інститутів історичного профілю і установ ідеологічного напрямку.

Як відомо, у 1972 р. на місце А. Скаби в Інститут історії АН УРСР прийшов А. Шевелєв, в Інститут суспільних наук (м. Львів) замість М. Олексюка – В. Чугайов. У цьому ж році новим директором Інституту археології став І. Артеменко, а у 1974 р. в Інституті історії партії замість І. Назаренка директором став В. Юрчук. Відповідно, що ротація керівних кадрів відбулася і серед структурних підрозділів цих інституцій. Але кадрова революція не була самоціллю для республіканської влади, вона могла періодично повторюватися, про що й засвідчили наступні події вже кінця 1970-х – початку 1980-х рр. Головне для партії – підібрати корпус слухняних виконавців генеральної лінії партії, з допомогою яких можна було остаточно утвердити офіційне трактування української історії.

У 1970-х рр. популярною практикою стало проведення великих зібрань за участі істориків під керівництвом партійних органів. Тон задавала Москва, а на місцях подібні наради дублювала республіканська партійна влада. Так, у березні 1973 р. велика нарада була проведена у Москві, а 27–28 листопада 1974 р. аналогічна за представництвом, тематикою і ідеологічним змістом нарада відбулася і у Києві. Порядок денний цього форуму зводився до одного із лозунгів, які визначали тепер основну вимогу партії до істориків: «Про заходи по загальному розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві». Багато про що говорить склад учасників наради. Аудиторію, яка була об'єктом ідеологічної обробки з боку організаторів наради, складали вчені – наукові співробітники Інституту історії партії, Інституту історії АН УРСР, декани історичних факультетів університетів та педагогічних інститутів, керівники академічних інститутів, що входили до Секції суспільних наук АН УРСР, працівники видавництва і наукових та партійних журналів (редактори). Важливо відзначити також ще кілька категорій учасників, які виконували у партійній ідеологічній роботі іншу функцію, ніж вчені. У нараді брали також участь «відповідальні працівники» ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, секретарі Київського обкому і міськкому партії, завідувачі відділами науки і навчальних закладів обкомів партії, співробітники двох міністерств – вищої і середньої спеціальної освіти та народної освіти УРСР. АН УРСР представляв віце-президент І. К. Білодід, а уряд – заступник Голови Ради Міністрів П. Т. Тронько. Вважалося, що предметом обговорення стали дві доповіді від обох головних історичних установ – доповідь директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС В. І. Юрчука та доповідь директора Інституту історії АН УРСР А. Г. Шевелєва. Але головною, програмовою доповіддю став виступ завідуючого відділом науки і навчальних закладів ЦК КП України Ф. М. Рудича. Вважалося, що промова головного представника від ЦК не може бути доповіддю про стан справ, або звіт, чи предметом для аналізу і дискусій. Це був перелік директивних установок партії, що не міг піддаватися сумнівам, а братися до неухильного виконання, а тому й назва виступу Ф. М. Рудича була такою – «Деякі актуальні питання розвитку історичної науки в республіці».

Доповіді Ф. М. Рудича, В. І. Юрчука, А. Г. Шевелева містили у собі програму діяльності партії на «історичному фронті» та оновлений (репресивний) механізм взаємодії з істориками. Партійні директиви були побудовані в оригінальний спосіб – спочатку наводився перелік помилок, які, на думку ЦК КПУ, були допущені істориками, а далі – вказівки щодо подальшої діяльності з тим, щоб кожен із вчених не потрапив у «чорний список» опальних. Такий прецедентний принцип спрацьовував у науковому академічному середовищі дуже ефективно: більше ніхто не відважувався ані піднімати вже засуджені партією теми, ані посилатися на роботи розкритикованих владою колег. За оцінкою В. П. Яремчука, «вони (доповіді тогочасних керівників «історичного фронту») містили найбільш повний перелік помилок, які слід було виправляти, у котрому, що цікаво, фактично не оминули жодного більш-менш помітного явища в історичній науці УРСР зламу 60-х – 70-х рр., яке асоціювалося з «шелестівщиною»⁴⁹. Цікаві рефлексії щодо цієї наради залишив у своїх щоденникових записах її учасник Ф. П. Шевченко: «Не хотілося записувати різних неприємностей. А все ж не втримався. Згадую кожен день нараду істориків, що відбулася 27–28 листопада. Аж до останнього дня не було мене навіть у списках учасників. Аж звечора 26/ХІ сказали, щоб я прибув на нараду. Можна уявити собі моє становище, бо знав, що будуть «склонять». Пізніше вияснилося, що доповідачі та й виступаючі одержували вказівку критикувати, не називаючи прізвищ. Але в доповіді А. Г. Шевелева (для якої і я готував матеріал – текст) глухо, але згадувалося про «помилки», пов’язані з моєю особою»⁵⁰. У доповіді Ф. М. Рудича, за встановленими вже на той час апаратними канонами, йшов обов’язковий перелік рішень ЦК КПРС, цитат із промов Л. І. Брежнєва, документів ЦК Компартії України («в нашій республіці ці питання також стали предметом пильної уваги»), посилань на аналогічні доповіді і висновки республіканського вождя – В. В. Щербицького. Зокрема, за допомогою посилань на доповідь Щербицького на травневому (1974 р.) пленумі ЦК КПУ було якраз і розпочато критику «помилко» істориків. Це теж було своєрідним правилом – апелювати у критиці до авторитету вищестоящего начальника, щоб уникнути можливої незгоди і уникнути непотрібної для влади дискусії. Загальна критика стосувалася всього загалу суспільствознавців і всіх істориків, яким закидалось слабке розроблення актуальних проблем «теорії і практики комуністичного будівництва», низький ідейно-теоретичний рівень, поверхова і спрощена «критика різного роду буржуазних і ревізіоністських теорій». Відлунням відомої антишелестівської постанови ЦК КПУ пролунала вже більш конкретна теза, що була адресована власне історикам, які досліджували українську історію: «В окремих дослідженнях мали місце факти ідеалізації старовини, відходу від класових, партійних критеріїв в оцінці суспільних явищ, неправильного трактування деяких подій історичного минулого. Автори окремих праць, підготовлених в Інститутах історії та археології АН УРСР, у Київському університеті, перебільшували роль деяких ліберальних і дрібнобуржуазних діячів, ідеалізували суспільний устрій Запорізької Січі, робили спроби

представити український народ родоначальником слов'янства, допускали плутанину в тлумаченні суті національного питання і шляхів його розв'язання»⁵¹. З вуст партійного керівництва пролунав і так званий «інституційний пріоритет» влади щодо взаємодії наукових і вузівських історичних установ. Протягом 1973–1974 рр. ЦК КПУ здійснив ряд заходів з тим, щоб підвищити роль Інституту історії партії як «провідного наукового і координуючого центру в галузі суспільних наук у республіці». В. І. Юрчук, директор Інституту історії партії, виступаючи на цій республіканській нараді істориків, звернув увагу на систему координування науково-дослідної роботи з історії. У жовтні 1974 р. було оновлено персональний склад Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва, яку очолювали Інститут історії партії і Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти. За попередні десять років координаційна рада розглянула 3,5 тис тем кандидатських і докторських дисертацій. Діяльність цієї ради стала ще одним важелем партійного впливу на стан історичної науки і діяльність вчених-істориків. Про це промовець, В. І. Юрчук, заявив відверто: «Планування і координація наукових досліджень, як показав досвід, – справа складна. Адже вони не зводяться лише до того, щоб схвалити тему дисертації. Йдеться про необхідність цілеспрямованого впливу на весь процес формування тематики в напрямку, потрібному партії, науці, про зосередження основних сил учених на розробці найважливіших, актуальних з політичного і наукового погляду проблем... Координаційна рада має більш рішуче впливати на спрямованість наукових досліджень, боротися з дрібнотем'ям і дублюванням, розпорошеністю наукових сил, аналізувати якість хоча б частини історико-партійних видань. Необхідно прагнути до того, щоб її рекомендації були в повній мірі авторитетними як для видавництва при складанні планів публікацій, так і для вчених рад вищих учбових закладів і наукових установ»⁵². Таким чином, було заявлено і реалізовано на практиці всеохоплюючий контроль за тематикою наукових досліджень, що реально означало повсюдне керівництво за діяльністю як істориків, так і установ, які публікували результати такої роботи.

В. П. Яремчук, проаналізувавши доповідь директора Інституту історії АН УРСР А. Г. Шевелева «Розвиток досліджень з вітчизняної і зарубіжної історії в Українській РСР на сучасному етапі», правильно визначив адресність критики, що пролунала на нараді у так званому «глухому» форматі. «У виступі А. Шевелева, – зазначає В. П. Яремчук, – окрім висловлення незгоди з «помилковими» трактуваннями діяльності М. Костомарова та М. Драгоманова, знаходимо також критику, що, як і у випадку з М. Брайчевським, вперше була оприлюднена в, так би мовити, ідеологічному форматі. Директор ПАН УРСР звернув увагу на розробку в історичній науці УРСР питань етногенезу українського народу і формування української нації, вважаючи при цьому, що розпочата кілька років тому робота у цьому напрямку не була успішно завершена, бо дослідження велось лише в аспекті культури. Більше того, – продовжував він, – деякі вчені гіперболізували роль етнічних аспектів національного

розвитку, применшуючи вирішальне значення соціально-економічних факторів у цьому процесі. Очевидно, ця ремарка стосувалася студій з проблем етногенезу українців К. Гуслистого, О. Апанович, І. Крип'якевича»⁵³. Важливою для влади темою, яка почала нав'язуватися в історичній науці, що зводилася до тези «розвиток народного господарства українських земель в системі всеросійського ринку в епоху капіталізму», за визначенням А. Г. Шевелева теж потребувала додаткової аргументації. Були піддані критиці «спроби, всупереч очевидним фактам, перебільшити роль Західної Європи для українських земель». На думку В. П. Яремчука, поза сумнівом, доповідач кидав цей докір авторам праць з історії української економіки В. Голобуцькому, О. Пономарьову, О. Компан, можливо О. Луговій.

Цікавим з точки зору демонстрації технології партійного впливу на історико-наукове середовище в Україні є аналіз складу учасників наради, які виступили в обговоренні доповідей керівників «історичного фронту». Влада «потурбувалася» про представництво від провідних історичних інституцій, найкрупніших вузівських центрів, основних категорій наукових і науково-педагогічних працівників – деканів факультетів, завідуючих кафедрами, завідуючих відділами та ін. Всього в обговоренні виступили 21 особа, найбільше – від Інституту історії АН УРСР – 4 науковці (І. М. Мельникова, В. І. Клоков, П. М. Калениченко, Р. Г. Симоненко) та Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (Ю. Ю. Кондуфор, М. Я. Варшавчик, О. А. Бородін, В. О. Маркіна). Шестеро виступаючих представляли університети та педінститути – 2 від Харкова (Г. М. Окладной, О. О. Кучер), по одному – від Донецька, Одеси, Вінниці та Івано-Франківська. Але науковці від вузівських центрів представляли переважно історико-партійну науку (4 із 6), будучи завідуючими або викладачами кафедр історії КППС. Виступили також начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Г. Мітюков, заступник Міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Б. П. Ковалевський, заступник головного редактора УРЕ І. І. Компанієць та ін. До речі, всі виступаючі в обговоренні (21 особа) мали наукові ступені доктора або кандидата історичних наук, тобто обговорення було забезпечено справді професійне. Після «антишелестівського» погрому партія вже мала достатній вплив на історико-наукове середовище щоб забезпечити зрежисованість виступів, добитися хоч-би ілюзорного схвалення партійної лінії в історичній науці. А тому виступи, як правило, містили у собі запевнення такого ґтибу: «історики з глибоким задоволенням і вдячністю сприйняли дії ЦК Компартії України, спрямовані на те, щоб корабель історичної науки нашої республіки йшов точно по марксистсько-ленінському, інтернаціоналістському фарватеру» (Ю. Ю. Кондуфор), «ця нарада позитивно вплине на розвиток історичної науки, ... ЦК Компартії України останнім часом приділяє велику увагу проблемам розвитку історичної науки. Вчені республіки вдячні партії за таку турботу і увагу» (Н. М. Якупов). Майже всі виступаючі, особливо представники академічних і вузівських установ, говорили про подолання недоліків і помилок. І. І. Компанієць закликав і далі

продовжити «боротьбу» проти редакційної політики «Українського історичного журналу» (за керівництва Ф. П. Шевченка), а саме публікації в ньому, на його думку, «нечітких статей» – «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» та «Про суд історії». І. Г. Шульга, завідуючий кафедрою історії СРСР Вінницького педінституту, висловився за підвищення ролі Інституту історії АН УРСР як координуючого штабу з громадянської історії. В. О. Маркіна, завідувача кафедрою історії середніх віків Київського університету, говорила про гостру кадрову проблему в історичній науці, а саме відсутності належного поповнення античників і медієвістів. Склалась парадоксальна ситуація, що в Україні жодна кафедра загальної історії не готує античників і медієвістів. Такі фахівці прибували в Україну тільки із університетів Москви та Ленінграда. Українську історичну науку відтіснили від дослідження проблем всесвітньої історії, спонукали займатися вузькими регіональними та краєзнавчими питаннями.

Кадрова проблема в історичній науці Української РСР на цій нараді озвучувалася неодноразово. З одного боку називались цифрові показники, що характеризували якісний склад і здобутки вчених, а з іншого боку – про необхідність посилення ідейно-теоретичної підготовки вчених. На час проведення наради (листопад 1974 р.) в академічних інститутах та на кафедрах історії КПКР, історії СРСР та УРСР, історії стародавнього світу і середніх віків, нової і новітньої історії, допоміжних історичних дисциплін вузів республіки працювало всього понад 2 тис істориків. Серед вчених-істориків республіки 3 академіки та 6 членів-кореспондентів АН УРСР, 152 доктори і 1033 кандидати історичних наук. Б. П. Ковалевський акцентував увагу на деяких якісних змінах у середовищі вузівських вчених. За період з 1969 по 1974 рр. кількість докторів наук і професорів, які працюють на кафедрах історії КПКР, зросла більш, ніж удвічі, а кандидатів і доцентів – на 27,4%. Однак більшість провідних істориків, особливо вищої кваліфікації, зосереджена у Київському і Харківському університетах, а також – частково – в Одеському і Львівському. А у Донецькому університеті на п'яти історичних кафедрах не було жодного доктора наук. М. І. Турівненко, декан історичного факультету Донецького університету, говорив про досвід запрошення для читання спецкурсів відомих учених Московського і Харківського університетів, Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР, Інституту археології АН УРСР. Очевидно, це був один із способів розв'язання кадрової проблеми. До армії істориків, як потенційного ідеологічного активу, влада зараховувала також понад 700 істориків-архівістів, які працювали у системі партійних і державних архівів республіки.

Але, на думку учасників наради істориків у ЦК Компартії України, найбільший загін істориків працює у школі (А. Г. Шевелєв). «Тому необхідно зміцнити з ними контакти, ширше використовувати форми творчого спілкування і допомоги... Треба розширити видання літератури для вчителів, організувати для них цикли лекцій, постійно інформувати їх про найновіші досягнення радянської історичної науки», – говорив у своїй доповіді директор Інституту

історії АН УРСР⁵⁴. Досить швидко, а саме 17 грудня 1974 р., за матеріалами наради у ЦК КПУ, відбулась зустріч науковців Інституту історії АН УРСР з істориками-директорами шкіл республіки, у якій взяли участь близько 300 осіб. Директор А. Г. Шевелєв висвітлив основні напрямки наукової діяльності інституту, зокрема розповів про одне з найголовніших завдань – підготовку багатотомної «Історії Української РСР». Професор Ф. Є. Лось поділився думками про участь науковців у підготовці підручників з історії УРСР для середніх шкіл. У доповідях П. П. Гудзенка та П. С. Соханя було зроблено науковий аналіз змісту курсів історії УРСР та нової і новітньої історії у середній школі. Директор середньої школи №6 м. Надіївки Т. І. Мінєнкова висловила побажання вчителів-істориків про дальше зміцнення контактів з науковцями інституту. Як відзначається в інформаційному повідомленні про цю зустріч, а вони вже стали традиційними, «це сприяє наближенню історичної науки до практики, зокрема до педагогічної роботи, відіграє важливу роль у комуністичному вихованні молоді»⁵⁵.

Партійно-державний контроль у галузі історичної науки, посилення адміністративного впливу на вчених-істориків призвели закономірно до якісних змін соціального обличчя професійних істориків. За оцінкою В. П. Яремчука на середину 1980-х рр. істориків партії було понад 1500 осіб, чисельність фахівців з «цивільної» історії становила близько 2900 осіб⁵⁶. Він відзначив також, на його думку, явне сповільнення зростання кадрів в історичній науці у зазначений час, що відповідало загальносоюзній керівній установці на стабільність кадрів, тенденції до різкого зниження темпів зростання наукових працівників починаючи з середини 1970-х рр. «Заморожування» кадрового складу наукових колективів історичних установ мало своїм наслідком їх старіння, тематичний застій, консерватизм як у змістовій, так і в організаційній стороні діяльності. У 1970-х–1980-х рр. намітилася стійка тенденція зростання середнього віку вчених, особливо помітне серед кандидатів і докторів наук керівного складу наукових установ. В історичній науці, як і загалом у країні, утверджувалася геронтократія. Старіння кадрів приносило в історичну науку не тільки знання, досвід, спадкоємність, але й консерватизм, заперечення нових ідей, монополізм, кругову поруку, корпоративну солідарність. Соціальне самопочуття вчених-істориків погіршувалося також внаслідок поступового зниження відносного рівня оплати наукової праці. За цим показником радянські науковці уже з середини 1970-х рр. поступалися працівникам сфери будівництва, транспорту, промисловості. У результаті історична наука втрачала привабливість, елітарність, що певною мірою було властиво їй раніше. У духовному житті українських радянських істориків окрім впливу соціально-економічних факторів досить значні зміни відбувалися у результаті адміністративно-командного тиску влади. Більшість дослідників схильні до думки про поглиблення у середовищі істориків УРСР в 1970-х – початку 1980-х рр. проявів конформізму, адже у той період майже не видно було проявів незалежної історичної думки. Після погромів початку 1970-х рр. представники покоління, яке активно працювало у «новаторські» 60-і роки хрущовської «відлиги», змушені були

замовкнути через загрозу проскрипцій, які стали набагато жорстокішими, і зневіру у можливості хоч якось виявити свою творчу індивідуальність в умовах тотального ідеологічного пресингу та офіційного антиукраїнського наступу.

Окрім цього на загальний соціальний стан істориків періоду 1970-х – початку 1980-х рр., їх духовний світ та ціннісні орієнтації впливав закономірний процес зміни поколінь. У науку прийшли фахівці, народжені в умовах СРСР, які здобули освіту в 1960-х – 1970-х рр., жили у відносно благополучному становищі. С. В. Кульчицький, аналізуючи свою власну духовну еволюцію, відзначав: «Нас не потрібно вже було репресувати, тому що ми поважали, або навіть любили радянську владу; ми жили у королівстві кривих дзеркал, але не розуміли цього»⁵⁷.

З початком 1980-х рр., коли посилювалися кризові явища радянської суспільно-політичної системи, у середовищі вчених більш помітними стали соціальна апатія, втрата відчуття оптимізму, байдужість до офіційної ідеології, яка все відвертіше набувала ознак формалізму. Наукове середовище було заповнене пристосовницькими настроями. Сучасники фіксували у зазначений період наростання негативних процесів і у тому, що стосувалося власне морально-етичного виміру радянської історіографії, у тому числі й її «української складової». Йдеться про зниження рівня етнічного «порогу» в науковій праці, що виявилось у помітному скороченні демократичних норм у відносинах у наукових колективах, процвітанні брутальності з боку управлінців та підлабузництва з боку підлеглих. Працівники Інституту історії АН УРСР, які трудилися у ньому у цей період, майже одностайно відзначали важкий морально-психологічний стан наукового колективу. О. І. Гуржій на основі спогадів свого батька – І. О. Гуржія та розмов із В. Г. Сарбеем не раз відзначав глибокі душевні страждання цілого покоління вчених інституту. В. Г. Сарбею протягом тривалого часу не дозволяли друкувати його твори. «Настільки це було нестерпним для творчої людини, у якої надкрай вирувало бажання займатися наукою і писати, писати... Саме через такі обставини він і мусив підписуватися псевдонімами Бойко, Григоренко, Федоренко та ін.», – писав О. І. Гуржій⁵⁸. Однак, як зізнавався сам вчений, настільки його гнітило недоброзичливе ставлення окремих своїх колег. Інколи доходило навіть до несправедливих в'їдливих образ, правда, за спиною В. Г. Сарбея. Вчений тільки відмахувався від відверто нахабних нападок: «Та ну його! Цю підлу особу ми добре знаємо!» За оцінкою О. І. Гуржія, який майстерно вник у психологічний світ кількох поколінь істориків Інституту історії України, багато хто із вчених знаходив свої власні способи самоствердження у науковому світі в умовах такої важкої морально-психологічної атмосфери. На прикладі життя і діяльності С. З. Заремби (1947–2003 рр.), на думку О. І. Гуржія можна переконатися у тому, як «роки споживацького життя в період так званого соціалізму накрили українське суспільство чорним крилом зневіри, бездуховності, нігілізму, бездушності і лакейського виконавства та улесливості перед ідеологами марксизму-ленінізму»⁵⁹. Деякою мірою психологічно «відійти» від внутрішнього несприйняття

зовнішньої дисгармонії в суспільстві С. З. Зарембі, як і більшості вчених, дозволяло глибоке захоплення історією, любов до історичної науки.

Можна зробити висновок, що адміністративно-репресивний механізм взаємин влади та істориків сприяв формуванню нового колективного соціального портрету українських радянських істориків.

Просопографічний портрет українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму». Для сучасної української історіографії з огляду на необхідність створення її наукової історії, розробки методологічних засад, розширення джерельної бази та вироблення механізмів впливу на суспільну свідомість є, на нашу думку, досить важливим з'ясування кола проблем, які допомогли б охарактеризувати внесок усіх поколінь українських істориків, а не тільки тих, що працювали у сприятливих політичних та корпоративних умовах і змогли зробити максимальний внесок у розвиток української історичної науки. Професія історика існувала завжди, функціонували інституції історичної науки, викладалася шкільна історія (у предметній чи безпредметній формі), виходила історична періодика. У функціонуванні історії як суспільного феномену і наукової галузі ніколи не може бути пустоти, «пропащого» часу чи непродуктивної епохи. Подібні негативні оцінки даються, як правило, заднім числом і не можуть бути об'єктивними та справедливими. В останні два десятиріччя незаслуженому остракізму було піддано кілька поколінь українських радянських істориків, особливо періоду «розвиненого соціалізму» або «застою» (середина 1960-х – середина 1980-х рр.). Це те покоління українських істориків, яке, за влучною оцінкою професора Я. С. Калакури, «професійно та ідейно почало формуватися в добу хрущовської «відлиги», критики культу особи Сталіна, яке повірило деклараціям тодішніх партійних лідерів про те, що повернення до теорії і практики сталінізму не буде. Ми, – писав Я. С. Калакура, – боляче переживали й були глибоко розчаровані, коли просталінським силам удалося взяти реванш, повалити М. Хрущова, встановити авторитарний режим і відновити репресії супроти інакодумців»⁶⁰.

Дослідження діяльності українських радянських істориків 1960-х–1980-х рр. має значний науковий інтерес. Адже це покоління пережило по 3–4 світоглядні злами (відлига – застій – перебудова – незалежність). Реконструкція наукової діяльності істориків цього періоду є своєрідною реабілітаційною складовою формування образу і змістового наповнення ідеї неперервності (тяглості) української історіографії, утвердження думки щодо повноцінності кожного періоду розвитку української історії та історіографії, розуміння того, що в історії немає «пустих» або пропащих періодів. Одна із основних проблем історичної науки – взаємодія влади та історика – найбільш повно і рельєфно розкривається через вивчення політичних, ідеологічних та організаційно-наукових (інституційних) умов, у яких працювали українські радянські історики.

Передумови для неупередженого вивчення періоду 1960–1980-х рр. склалися саме тепер. Адже на початку 1990-х рр., в умовах становлення сучасної української державності та «націоналізації української історії» (Г. В. Касьянов) немисливо було аналізувати діяльність таких українських радянських істориків як

А. В. Лихолата, А. Д. Скаби, О. К. Касименка, М. І. Супруненко, Ю. Ю. Кондуфора та ін. Сьогодні ми маємо можливість вивчати і давати об'єктивну оцінку всім учасникам історіографічного процесу, а не тільки кон'юнктурно вигідним. Українська історіографія постає більш повною, справжньою, коли на її сторінках одночасно постають такі постаті як Ф. П. Шевченко, М. І. Марченко, О. М. Апанович, М. Ю. Брайчевський, О. М. Компан та ін. з одного боку, так і В. Ю. Маланчук, К. К. Дубина, М. А. Рубач, І. С. Хміль, А. Г. Шевелєв та ін. – з іншого.

Ще одним підтвердженням актуальності дослідження стану історичної науки у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. є зростаючий інтерес до подібної проблематики у Російській федерації (Г. Д. Алексєєва, А. Я. Гуревич, А. М. Дубровський)⁶¹, та у західних країнах (С. О. Єсельчик)⁶².

Створення колективної біографії українських радянських істориків періоду 1960-х – 1980-х рр. ґрунтується на методологічних засадах просопографії як спеціальної історичної дисципліни та репрезентативній джерельній базі. Українська історична наука вийшла на новий якісний рівень, освоївши новий тип історико-біографічного дослідження – просопографічний. Персоніфікація минулого постає тепер не в традиційному висвітленні звичайної біографії, а у поглибленому вивченні особистісно-індивідуального змісту конкретної особи, або групи осіб, зв'язаних між собою професійними, інтелектуальними та іншими зв'язками. Просопографія постає у ролі методу творення колективної біографії, що включає кілька обов'язкових прийомів: визначення кола досліджуваних осіб, дат їхнього життя, соціального походження, місць проживання, родинного статусу, освіти, діяльності. Основна увага фокусується на внутрішньому світі досліджуваних та визначенні впливу зовнішніх факторів (політика, ідеологія, повсякденне життя, історіографічна ситуація, організаційно-наукові (інституційні) форми та ін.). І. М. Старовойтенко, визнаний фахівець із проблем просопографії, прогнозує цій дисципліні «широкі дослідницькі перспективи», зважає на ряд компонентів, що, на її думку, мають складати найбільш повний просопографічний опис того чи іншого історичного діяча (або ж пересічної особистості): відтворення шляхів та умов формування особи чи групи осіб; особистісні характеристики (походження, вдача, темперамент, сюжети приватного життя, психологічний і фізичний стан, поведінка у різноманітних життєвих обставинах, взаємостосунки з оточенням); внутрішній світ особи (переживання нею особистих і громадських, суспільних подій, ставлення до них через рефлексії, відображені у певних джерелах – спогадах, мемуарах, листуванні); особливості приватного життя, побут, родинний статус та їх впливи на професійну діяльність і шляхи самореалізації особистості, фактори її суспільного визнання та ін. Такий підхід до просопографії дозволяє трактувати її як дисципліну, що покликана досліджувати людину як основну субстанцію історичного процесу (Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко)⁶³.

У сучасній українській історіографії, зважаючи на значний інтерес до просопографії, окреслено як коло загальнонаукових, методологічних проблем – співвідношення з історичною біографістикою, визначення домінуючого об'єкта

дослідження (конкретна особа чи соціальна група), так і накопичено певну джерельну базу для персоніологічних і просопографічних студій. До основних джерел просопографічних досліджень можна віднести як традиційні, добре досліджені – офіційні документи, судово-слідчі справи, довідково-статистичні документи, фотографії, кінодокументи, джерела особового походження (автобіографії, особові справи, анкети та ін.), листування, мемуари, літературні і наукові твори, маргіналії, чорнові записи та ін., так і новітні, що продиктовані сучасним станом фіксації суспільної інформації (електронне листування, обмін інформацією у соціальних мережах, соціальні опитування та ін.). Комплексне вивчення всіх наявних джерел різних видів дає підстави для формування повного просопографічного портрета як окремих істориків УРСР 60-х – 80-х рр. ХХ ст., так і узагальненого, колективного портрета цього покоління українських радянських вчених.

На формування узагальнених, колективних рис українських радянських істориків періоду «розвиненого соціалізму» вирішальний вплив мали політичні та ідеологічні умови, що почали формуватися в Українській РСР після подій, започаткованих у жовтні 1964 р., коли було усунуто від політичної діяльності М. С. Хрущова, що призвело до згорання реформ і переходу до нового курсу та авторитаризму. На стан історичної науки безпосередній вплив в умовах повного одержавлення всієї наукової сфери мало припинення реабілітації, критики наслідків культу особи і злочинів Сталіна. Розгорнувся наступ на «шістдесятників», відновились політичні репресії щодо інакодумців і правозахисників. В Україні ці процеси посилювалися ще й згоранням культурно-національного життя, тотальною русифікацією, нав'язуванням українській історіографії нових ідеологічних парадигм під прикриттям дружби народів та інтернаціоналізації суспільних відносин.

Політична, суспільна та історіографічна ситуація в Україні впродовж усього досліджуваного періоду (середина 1960-х – середина 1980-х рр.) не була однаковою. У ній простежувалися певні підперіоди, що характеризувалися своїми особливостями. У 1964–1972 рр., коли Українську РСР очолював П. Ю. Шелест із його своєрідним ставленням до національної історії, культури і мови, ще була можливість займатися власне українською історією. 1972–1979 рр. ознаменувалися повним погромом, масовими політичними репресіями, арештами, згоранням наукових проєктів. Історіографічна ситуація різко погіршилася внаслідок панування головного ідеолога В. Ю. Маланчука. Під жорсткий партійний і цензурний контроль була поставлена діяльність Інститутів історії і археології, Інституту історії партії, університетських істориків, вузівських кафедр історії, редколегій «Українського історичного журналу», історичних наукових збірників. 1979–1982 рр. стали роками поступового назрівання кризи всієї суспільно-політичної системи у СРСР і УРСР. 1982–1987 рр. – період збурення суспільно-політичного життя, початок «перебудови» і масового зростання інтересу до історичного минулого.

Історіографічна ситуація безпосередньо впливає на формування історичних поглядів того чи іншого вченого. Відомий український історик О. В. Ясь, досліджуючи історичні погляди О. М. Компан, виокремлює певний «традиційний

перелік чинників і передумов» формування історичних поглядів, а саме: соціокультурне середовище буття, інтелектуальну та духовну атмосферу творчості; ідейні впливи; самостійний авторський досвід, якого набуває історик⁶⁴. Але, на думку О. В. Яся, оперування зазначеною низкою факторів і передумов ускладнюється, коли йдеться про історичні погляди українських радянських істориків 30–70-х рр. ХХ ст. Останні немовби заступаються офіційним радянським каноном. Адже ідеологічних норм та вимог історіописання мусили дотримуватися всі дослідники, які представляли українську радянську науку. Наукові погляди істориків, як правило, нівелювалися вимогами радянського метанаративу, що формувався у Москві ідеологами ЦК КПРС (М. А. Суслов та ін.). Відомий російський радянський історик А. Я. Гуревич у своїх мемуарах дуже влучно оцінив вплив домінуючого метанаративу на творчість істориків, їх способи і прийоми лавірування у таких нестерпних ідеологічних умовах. «Звичайно, і в 70-і, і на початку 80-х років, – писав А. Я. Гуревич, – ми продовжували жити, займатися науковою роботою, кожен у міру своїх здібностей і сил. Жахливо було те, що критерії науковості, вимоги, які ми висували до колег і до самих себе, досить часто були зовсім невисокими. Якщо стаття містить відповідні цитати «основоположників», а свої думки небагато або й зовсім немає, вона проходила благополучно. Якщо ж хтось виступав із своїми оригінальними думками, це одразу викликало вибух пильності; цікавилися тим, звідки це взялося і куди веде, і результати могли бути негативними»⁶⁵.

Офіційний історичний канон нав'язував обов'язковий компонент наукових праць, а саме – критику буржуазних та інших подібних їм «фальсифікацій» історії. Крім обов'язкових цитувань «основоположників» кожен історик повинен був так само ритуально розвінчувати буржуазних дослідників. Той же А. Я. Гуревич так оцінював своєрідні світоглядні метаморфози своїх колег-істориків: «У радянських істориків тоді був модний такий жанр, як критика буржуазної історіографії, особливо сучасної... Це був внесок у боротьбу (а потрібно було неодмінно боротися), безпрограшний, хлібний жанр – за це давали ступені, друкували книги... І разом із тим деякі з авторів зовсім не дотримувалися тих висновків, на яких так наполягали у своїх творах, а із захопленням читали порочні праці цих буржуазних дослідників, дивувалися тонкощам їхніх думок, вмінню аналізувати матеріал, філігранності дослідницьких методів. Але потім з-під пера подібних критиків виходило щось зовсім протилежне»⁶⁶. Серед істориків цього покоління дуже жваво обговорювався один із епізодів наукового життя, коли відомий історик М. А. Барг, порівнюючи філософські висновки Макса Вебера і Карла Маркса, піддавав офіційно нищівній критиці саме М. Вебера, а у приватній розмові переконливо говорив: «Карл Маркс – пігмей порівняно з Максом Вебером». Це справжня трагедія історика. Ця дворушність, здатність випалити офіційно, публічно одну істину, а потім сказати приятелю те, що ти думаєш насправді, – гірко відзначав А. Я. Гуревич – це симптом того часу.

До речі, КДБ Української РСР досить пильно слідкував як українські історики вивчали і використовували зарубіжні видання, які необхідно було нещадно

критикувати як фальсифікаторські. Так, у червні 1975 р., В. В. Федорчук, голова КДБ при Раді Міністрів Української РСР, інформував В. В. Щербицького про те, що «співробітники відділу зарубіжної історіографії Інституту історії АН УРСР, які мають право на користування зарубіжними націоналістичними виданнями (газети, журнали, книги), які регулярно надходять у фонд спеціального зберігання названого інституту, конспекти і виписки з націоналістичної літератури безконтрольно виносять за межі кімнати спецфонду, зберігають їх вдома, у тому числі у житлових приміщеннях аспірантського гуртожитку. За даними ряду оперативних джерел, у деяких співробітників і аспірантів відділу – Руденка Л. В., Євтуха В. Б., Картунова О. В., Симоненка Р. Г., Бабія У. І., Димковського А. В. та інших у даний час за місцем їх проживання є домашні «архіви», у яких зберігаються виписки і конспекти націоналістичної літератури, що зроблені ними у процесі роботи над дисертаціями і плановими роботами»⁶⁷. Такий жорсткий контроль за роботою істориків пояснювався тим, що у 1968 р. в Інституті історії АН УРСР було спеціально під вивіскою відділу зарубіжної історіографії сформовано групу з використання буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії СРСР і УРСР.

Українські радянські історики дедалі більше піддавалися політизації і використовувалися у ідеологічній боротьбі, націлювалися на насадження комуністичної свідомості у суспільстві, його зросійщення. Постійно зростала кількість російськомовних публікацій. Українська мова все менше і менше лунала у стінах Інституту історії АН УРСР. Про це з гіркотою згадував відомий історик із когорти «шістдесятників» Я. І. Дзира: «...я українською мовою розмовляв, бо після цього [1972 р.] в інституті жодна людина не розмовляє українською мовою, крім, може, Федора Павловича Шевченка. А так ніхто, ніякі ні відділи, ніякі засідання, нічого не ведеться українською мовою. А я постійно говорив українською мовою, за мною вже і Брайчевський ішов, і Компан ішла... Фактично в 72-му році поняття «українська історія», «українські джерела» було ліквідоване. І в той час намагання перевести на краєзнавство. Тобто джерела якоїсь там області, якогось там району, якогось там конкретного періоду, але уже таке узагальнення, національне – це слово викреслювали, «українське» скрізь викреслювалося»⁶⁸.

Коллективний портрет покоління українських радянських істориків доповнювався неодмінно ще одним родовим явищем – своєрідним характером взаємовідносин у колективі академічної установи, кипінням пристрастей, тертям, протистоянням різних угруповань. Влада була об'єктивно зацікавлена у фрагментаризації творчих спільнот, поділі їх на окремі ворогуючі між собою угруповання, щоб полегшити їхню керованість і слухняність. Часто вона таку розпорошеність штучно організовувала й підтримувала. Майже кожен історик, який залишив свої спогади про роботу в Інституті історії АН УРСР після 1972 р., обов'язково писав про надзвичайно тяжку моральну атмосферу у колективі. Дуже часто посилався на таку ситуацію відомий український історик В. Г. Сарбей. «Від початку 70-х до 1978 р. не додавав наснаги для творчої ро-

боти в інституті важкий морально-психологічний мікроклімат, багато в чому зумовлений загальними суспільними причинами в республіці: т. зв. «маланчуковщина», відтік або звільнення висококваліфікованих кадрів, існування «клану довірених осіб» директора, поступове розкрадання бібліотечного фонду тощо» (так оцінювали обстановку (становище) в інституті у приватних розмовах В. Г. Сарбей та О. І. Гуржій⁶⁹).

Характерною рисою для покоління істориків 60-х – 80-х рр. ХХ ст., що по суті визначало стиль взаємин історика та влади, була вразливість власне особи історика, його приватного життя, а не його наукові концепції, праці, фахові висновки чи інтерпретація тих чи інших подій. На кожного історика була «справа». Органи КДБ збирали компрометуючі документи і шантажували представників історичного цеху. Так, наприклад, критикуючи Ф. П. Шевченка «за націоналістичне трактування окремих історичних положень», КДБ Української РСР акцентував увагу на тому, що «за даними відділу кадрів Головного архівного управління НКВС СРСР за 1940 рік, батько Шевченка – Шевченко Павло Михайлович до Жовтневої революції служив у жандармерії. Дружина Шевченка – Меламуд Роза Калманівна, 1923 року народження, уродженка м. Липкани Молдавської РСР, у 1947 році мала переписку сімейного характеру з Румунією та Ізраїлем»⁷⁰.

Просопографічну палітру українських радянських істориків доби «застою» доповнюють ті враження, які справляли наші вчені за кордоном, коли брали участь у міжнародних конференціях, конгресах, намагалися скористатися зарубіжними архівосховищами. Незнання іноземних мов (не через власні інтелектуальні лінощі, а як наслідок цілеспрямованої державної політики щодо іншомовних комунікацій), слабка обізнаність із інституціями історичної науки за кордоном, невміння вести публічні дискусії – ось що кидалося у вічі при зарубіжних контактах. Відомий український історик у діаспорі Г. О. Костюк залишив спогади про зустріч у Нью-Йорку із співробітником Інституту історії АН УРСР І. С. Хмелем, який цікавився архівом В. К. Винниченка. «З усіх цих довгих розмов мені стало ясно, – писав Г. О. Костюк, – що цей київський гість цілковито в полоні офіційної доктрини КПРС. Він не шукає істини, він її вже має. Такий стандартний тип для мене просто нецікавий»⁷¹.

Українські радянські історики 1960-х – 1980-х рр. мали багато об'єднуючих рис, що стосувалися їхньої життєвої траєкторії, наукової кар'єри. Ця творча генерація, чия найпродуктивніша діяльність припала саме на 70-і – 80-і рр. ХХ ст., мала кілька характерних поколінневих сутнісних ознак. Це були, як правило, особистості, що народилися у 1910–1930-х рр., ті, які згодом стали нонконформістами, походили переважно із західних областей України, базову освіту мали довоєнну, більшість були в евакуації, або ж учасниками Другої світової війни, статусне визнання (наукові ступені, посади, державні відзнаки) отримали у 60–70-х рр. ХХ ст.

Майже узагальнені риси офіційного типу українського радянського історика навів у своїй статті «Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні» І. П. Лисяк-Рудницький (1966 р.), де він зафіксував свої враження від розмови

з професором К. К. Дубиною – тоді директором Інституту історії АН УРСР. «В особі проф. Дубини, – писав І. П. Лисяк-Рудницький, – маємо справу не з «чистим», «кабінетним» ученим, а з «науковцем-політиком». Позиція офіційного шефа історичної науки в УРСР має політичне значення. Його участь у партизанському русі послужила основою його пізнішої кар'єри. Партизанське минуле визначило й напрям наукових зацікавлень проф. Дубини. Його єдина книжкова публікація (до речі, російською мовою) стосується історії протигітлерівського руху опору на Україні. Своєю науковою спеціальністю Дубина називає «історію України радянського періоду». Він не володіє жодною західною мовою. Це саме було й з учасником Стокгольмського конгресу 1960 р., проф. В. Голобуцьким. Можна думати, що маємо тут справу не з відокремленими явищами, але з «нормальною» для сучасної української підрадянської інтелігенції справою»⁷².

У спогадах істориків, чия діяльність припадала на 70–80-і рр. ХХ ст., є багато інформації щодо їх повсякденного життя, побутових умов. Так, наприклад, відомий історик, професор В. К. Якунін, називаючи цей час «найскладнішим етапом свого життя як історика», водночас відзначав, що «жив скромно, але не бідував. Зарплата в цей період піднялася до 320 крб. У дружини – 150 крб. На ці гроші у радянську епоху можна було жити безбідно»⁷³.

Покоління українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму» стало водночас і творцем, і жертвою загострення ідеологічної боротьби, протистояння з діаспорною історіографією. Радянські історики майже остаточно втратили український характер (за виключенням істориків-«шістдесятників»). Переважна більшість публікацій виявилася на маргінесі справжньої історичної науки, мала пропагандистське призначення, хибувала на «лакування» дійсності, відхід від історичної правди.

¹ Портнов А. Історії істориків: Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К.: Критика, 2011. – С. 230.

² Удод О. А. Кертман Лев Юхимович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 176–177.

³ Кертман Л. Е. Историографическая ситуация // Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки: Межвузовский тематический сборник. – Калинин, 1980. – С. 25–26.

⁴ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса: Астропринт, 2007. – С. 71.

⁵ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів, 2003. – С. 255.

⁶ Там само. – С. 567.

⁷ Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. – К.: Політвидав, 1970. – С. 19–20.

⁸ Там само. – С. 21–22.

⁹ Там само. – С. 22.

¹⁰ Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 167.

¹¹ Дмитрієнко М. Ф. Штрихи до портрета історика-сучасника: До 50-річчя наукової діяльності лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Апанович // Під знаком Клію: На пошану Олени Апанович: Зб. статей / Упор. О. А. Удод. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – С. 12.

¹² «Зрадники мені не подобаються» (Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2011. – Вип. 21. – С. 341.

¹³ Маслійчук В. Ось така вона наша радянська історіографія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/avtorska-kolonka/1203-volodymyr-masliychuk-os-taka-vona-nasha-radianska-istoriohrafia>

¹⁴ Руденко Н. С. Первые три года // Историчний факультет на зламі епох (1971–2011): Ювілейна книга / За ред. В. Г. Ткаченка. – Запоріжжя, 2011. – С. 6.

¹⁵ Афанасьєв Ю. Н. Феномен советской историографии // Советская историография. – М.: РГГУ, 1996. – С. 25.

¹⁶ Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945–1982). – К.: Вища школа, 1984. – С. 16.

¹⁷ «...И мучилась, и работала невероятно»: Дневники М. В. Нечкиной / Отв. ред. Е. И. Пивовар. – М.: РГГУ, 2013. – С. 507.

¹⁸ Курапова Е. Р. Милица Васильевна Нечкина: образ в истории // «...И мучилась, и работала невероятно». – С. 57.

¹⁹ Санцевич А. В. Українська радянська історіографія. – С. 112.

²⁰ Минц И. И., Нечкина М. В., Черепнин Л. В. Задачи советской исторической науки на современном этапе ее развития // История СССР. – 1973. – №5. – С. 14.

²¹ Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К.: Генеза, 2003. – С. 616.

²² Там само. – С. 617.

²³ Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. – С. 74.

²⁴ Там само. – С. 5.

²⁵ Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду». – С. 619.

²⁶ Там само. – С. 624–625.

²⁷ О серьезных недостатках и ошибках одной книги // Коммунист Украины. – 1973. – № 4. – С. 77–82.

²⁸ Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. – С. 17.

²⁹ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острого, 2009. – С. 375.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 798, арк. 5–6.

³¹ Там само. – Арк. 8.

³² Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К.: Генеза, 2005. – С. 108.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 798, арк. 2.

³⁴ Там само. – Арк. 1.

³⁵ Величенко С. «Історія, історики й історіописання советських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 року) [Електронний ресурс] / Електрон. текст. дані. Режим доступу <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopsannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroiу-kyiv-osin-1988-roku>

- ³⁶ Овчаренко Ф. Д. Спогади. – К., 2000. – С. 256.
- ³⁷ Удод Л. І. П. Т. Тронько: портрет на тлі епохи. – К.: Генеза, 2005. – С. 18–29.
- ³⁸ Бажан О. Г., Ігнатуша О. М. Збережемо тую славу. – К.: Рідний край, 1997. – С. 39–40.
- ³⁹ Удод Л. І. П. Т. Тронько: портрет на тлі епохи. – С. 29–30.
- ⁴⁰ Шелест Петро. «Справжній суд історії ще попереду»... – С. 255.
- ⁴¹ Удод Л. І. П. Т. Тронько: портрет на тлі епохи. – С. 30.
- ⁴² Там само. – С. 31.
- ⁴³ Тронько П. Т. Зберегти козацьку славу: Меморіал на о. Хортиця // Урядовий кур'єр. – 1995. – 11 липня.
- ⁴⁴ Санцевич А. В. Інститут історії України Національної академії наук України: історіографічний нарис (до 60-річчя установи). – К., 1998. – С. 67.
- ⁴⁵ «Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович... – С. 353.
- ⁴⁶ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина. – К., 2000. – С. 99.
- ⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 10, спр. 1314, арк. 36.
- ⁴⁸ Яремчук В. П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С. 393.
- ⁴⁹ Там само. – С. 380.
- ⁵⁰ «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Ф. П. Шевченка. – Т. 1. Джерела. – К., 2004. – С. 633.
- ⁵¹ Рудич Ф. М. Деякі актуальні питання розвитку історичної науки в республіці // Український історичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 12.
- ⁵² Юрчук В. І. Розвиток історико-партійної науки в республіці на сучасному етапі // Український історичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 17.
- ⁵³ Яремчук В. П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С. 381.
- ⁵⁴ Шевелєв А. Г. Розвиток досліджень з вітчизняної і зарубіжної історії в Українській РСР на сучасному етапі // Український історичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 42.
- ⁵⁵ Зустріч учених з учителями-істориками // Український історичний журнал. – 1975. – № 2. – С. 156–157.
- ⁵⁶ Яремчук В. П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – С. 409–410.
- ⁵⁷ Кульчицкий С. В. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор. – К., 2007. – С. 19.
- ⁵⁸ Гуржій О. І. Порини. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. – С. – С. 155.
- ⁵⁹ Там само. – С. 159.
- ⁶⁰ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – С. 3.
- ⁶¹ Алексеева Г. Д. Историческая наука в России. Идеология. Политика (60–80-е годы XX века). – М.: ИРИ РАН, 2003. – 248 с.; Гуревич А. Я. История историка. – М.: РОСПЭН, 2004. – 288 с.; Дубровский А. М. Историк и власть: историческая наука в СССР и концепция истории феодальной России в контексте политики и идеологии (1930–1950-е гг.). – Брянск, 2005. – 800 с.

⁶² Скељчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – 304 с.

⁶³ Спеціальні історичні дисципліни: Довідник /Л. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.). – К.: Либідь, 2008. – С. 424.

⁶⁴ Ясь О. В. Історичні погляди Олени Компан: До 90-річчя від дня народження. У кн.: Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. – К.: Видавничий дім «КМА», 2007. – С. 489.

⁶⁵ Гуревич А. Я. История историка. – С. 220.

⁶⁶ Там само. – С. 211.

⁶⁷ Бажан О. Під пильним контролем КДБ // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 22. – С. 127.

⁶⁸ Величенко С. «Історія, історик й історіописання советських часів». Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 року) [Електронний ресурс] / Електрон. текст. дані. Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryku-i-istoriopysannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroi-u-kyiv-osin-1988-roku> Дата звернення 09. 11. 2014 р.

⁶⁹ Гуржій О. І. Порини. – С. 156.

⁷⁰ Бажан О. Під пильним контролем КДБ. – С. 121.

⁷¹ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – К., 2007. – С. 326.

⁷² Там само. – С. 218–219.

⁷³ Якунин В. К. История, идеология, политика. Жизнь и познание истории. – Днепропетровск: Герда, 2013. – С. 100.

Олександр УдоД

1.6. Сучасна українська історіографія в контексті світових тенденцій

*«Золотий вік» історіографії вже минув.
У добу глобалізації ми спрямовуємо погляд
вже не на минуле, а на майбутнє*
(Орест Субтельний)¹

Українська історіографія і сучасний світ

Українська історична наука з кінця 1980-х рр. до сьогодні пройшла значний етап у своєму розвитку. Досліджено заборонені раніше теми, видано багато монографій, дисертацій, статей з питань теорії історичної науки, різних періодів історії України. Історіографія пройшла свій шлях від позитивізму до рецепції нових методологічних підходів. Окреслилися так звані «паралельні середовища» істориків. Настав час підвести підсумки розвитку історичної науки, її основні наукові здобутки. Важливо показати основні тенденції української історіографії, виклики, які стоять перед істориками в час інформаційного суспільства.

Підсумки минулих двадцяти п'яти років сигналізують про нові явища в українській історіографії. Даний текст у жодному разі не претендує на їх вичерпний опис чи пояснення. У центрі свого зацікавлення хочу поставити те, що приблизно можна назвати «станом сучасного українського історіописання» та викликів, що стоять перед ним. Теза, яку я висловлюю, звучить так: українська історіографія перебуває на стадії глибокої трансформації, що є результатом ряду явищ. Ці явища стосуються пов'язаних із внутрішніми змінами проблем, котрі охоплюють саму історіографію в розумінні її творців, а також історичних праць. Окрім того, вони стосуються й істотних переоцінок у сфері взаємозв'язку між академічною історіографією та суспільним життям і відповідають глибоким змінам, яким, як бачимо, підлягає місце історичного знання в інтелектуальній інструментарії сучасної людини.

Другу тезу можна означити так: кризи української історіографії немає, натомість можна говорити про кризу окремого історика. Мається на увазі його творча лабораторія, використання ним різних методів під час дослідницького пошуку, вміння актуалізувати тему свого дослідження, цікавий і доступний стиль написання, цілісне бачення проблеми, використання джерел з різною оцінкою, неупередженість, опір на факти, знання контексту, знання світових дослідницьких практик тощо.

Намагаючись визначити зміни в суспільно-політичному ландшафті, які супроводжують розвиток історіографії, можна вказати на пошквалювання у здобуванні вигоди з минулого, вигоди політичної, туристичної та торговельної. У сьогоднішньому світі минуле стає товаром, який конкурує з іншими благами і до певної міри підлягає таким самим правилам ринку, як інші доступні на ньому

продукти. Така ситуація спричиняє комерціалізацію історії, а в результаті – гонитву за сенсацією, схилання перед закріпленими у свідомості суспільними стереотипами, спрощення і категоричність історичної аргументації.

Сьогодні світ став цілком іншим й змінилась конкурентоздатність історичного знання. Йдеться про сучасну епоху глобалізації та інформатизації, механічні носії пам'яті, велику кількість даних та інформації і доступ до неї з будь-якого місця. Характерне для минулих років прискорення історичних процесів принципово змінило статус і завдання історіографії.

Сучасний світ дивиться на істориків з тієї перспективи, що люди хотіли би бачити в них не безсторонніх коментаторів чи кодифікаторів величч певної культури, нації чи класу, а радше перекладачів і посередників між ними. Окрім цього, це й спостерегти в дослідниках водночас експертів і суспільних терапевтів, які допомагали б суспільству «засвоїти» найдраматичніші епізоди з минулого. Українські історики лише певною мірою вписуються в цю нову роль, так часто віддалену від норм, що функціонують у системі вищої школи та стосунках у науковому середовищі.

Американський теоретик історії А.Мегілл виокремлює три основні типи історіописання: афірмативне (яке прагне бути фундаментом сучасної ідентичності та суспільного ладу), дидактичне (яке прагне давати конкретні поради сучасності та майбутньому) та критичне (зорієнтоване насамперед на критичне осмислення минулого та традиції).

Постмодернізм, постколоніалізм та розвиток літературної критики «нового історизму» насправді творять як новий тип історії, так і її нову роль. Історія має апелювати до загалу, не поступаючись рівнем наукових стандартів². У даному разі йдеться про плюралізм інтерпретацій та їх цілковитої свободи.

За сучасних умов суспільно-політичного життя України вітчизняна історична наука набуває світоглядного змісту, виконуючи не лише наукові, а й соціокультурні функції. Незнання української історії послаблює почуття громадянства. Знання історії – це передумова політичного розуму. Без історії суспільство не поділяє жодної спільної пам'яті про те, як йому жилося раніше, які його цінності, або які рішення в минулому спричинили наявні обставини. Без історії не можна розсудливо поставитися до політичних, соціальних або моральних проблем у суспільстві. Історія цінується передусім як певний культурний ресурс, який дозволяє формувати такі якості, як критичне мислення, почуття емпатії до Іншого, здатність виходити поза обмеження локальних лояльностей, що є ключовим для формування повноцінного громадянина демократичної держави³.

Легітимізаційна функція історіографії передбачає те, що остання відіграє важливу роль у становленні держави, формуванні нації. Історія стає інструментом зовнішньої політики, коли показує природу української державності для міжнародного товариства. Історики мають не лише забезпечувати розвиток фундаментальної науки, а й суттєво впливати на стан суспільної думки як у себе в країні, так і за її межами, допомагати державі у виробленні оптималь-

ного внутрішнього та зовнішньополітичного курсу, осмисленню складних суспільних процесів минулого і сьогодення в масштабах країни, регіону, населеного пункту тощо.

Дидактична функція історіографії формує у народу об'єктивні уявлення про українське минуле. Підручник виступає як згусток знань академічної науки. Державі потрібен громадянин з історичною пам'яттю й критичним мисленням. Інколи спостерігається розрив між новими підходами, які застосовують вчені і тим матеріалом, який подають у підручнику. Тому важливо утворити незалежний центр моніторингу підручників і навчальних посібників для шкіл та ВНЗ з історії. Підручник повинен виховувати в учня чи студента почуття належності до свого народу, його історії, традиціям, вселяти оптимізм⁴. Здобутки академічної історичної науки, які часто не виходять за межі вузького кола науковців, повинні стати надбанням усіх громадян, і в першу чергу – молодого покоління.

Наукова функція історіографії полягає у боротьбі з псевдонауковими працями, міфологемами. Варто лише згадати трактування історії України прибічниками теорії «руського мира» чи у розтиражованій десятками тисяч екземплярів книзі О.Бузини «Тайная история Украины-Руси». Звичайно, про науку тут не йдеться.

Н.Яковенко говорить про «потребу розщеплення жанрів двох історій – дидактичної (тобто підручкової та науково-популярної) і дослідницької. Завдання патріотичного та громадянського виховання, врівноважені наголосом на толерантності та мультикультурності, мають бути залишені за дидактичною або «шкільною» історією. Завданням академічної історії є неупереджене та критичне дослідження минулого, з оперттям на прийняті у сучасній світовій науці методологічні підходи та теоретичні принципи. У такій інтерпретації академічне історіописання не прагне виконувати жодних суспільних функцій, а єдина його практична роль зводиться, фактично, до деконструкції різних історичних міфів та стереотипів, які функціонують в публічному просторі⁵. На мою думку, дослідницька історія з усіма академічними складовими має бути також і науково-популярною й розрахована на пересічного читача.

Суспільно-виховна функція історіографії виступає засобом формування національної свідомості народу, виховання моральних людей, патріотів своєї країни. Соціальне замовлення створює специфічну ситуацію «подвійного ринку», де, з одного боку, діють стандарти академічної апробації, а з другого – низка позаакадемічних чинників, що призначені для управління колективною пам'яттю.

Із світоглядною функцією історіографії пов'язане формування системи цінностей, орієнтирів та потреб, сталість інтересів суспільства, морально-правовий клімат у державі. Реконструкція явищ минулого може дати ключ, алгоритм до моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування, передбачення перспективних наслідків тих заходів, які здійснюються сьогодні⁶. Можна стверджувати, що дана функція не виконується, оскільки вплив істориків на суспільство є досить низьким.

Завданням істориків є також проведення паралелей сучасності з минулим. З останніх прикладів – захоплення Криму Російською Федерацією в 2014 р. та аншлюс Австрії фашистською Німеччиною в 1939 р. Ось як це показав російський історик А.Зубов, який потім був звільнений з роботи в університеті:

1) Австрія. 1939 р. Нацисти бажають «округлити» свій рейх за рахунок іншої держави. Народ не дуже прагне цього – ніхто їх не «ущемляє», ніхто не дискримінує. Канцлера Шушніга змушують подати у відставку, на його місце призначають лідера місцевих нацистів Артура Зейсс-Інкварта. Водночас німецькі дивізії входять в австрійські міста на запрошення нового канцлера, про який він сам дізнався з газет. Референдум провели 10 квітня. В Австрії за об'єднання з Німеччиною проголосували 99,75% населення.

2) Крим. 2014 р. Введення російських військ на територію України без її дозволу. Захоплення парламенту особами в уніформі без розпізнавальних знаків. Зміна прем'єра на проросійського Аксьонова, який попросив у Росії допомоги, коли помічники вже день як контролювали півострів. Референдум під «дружніми багнетами» призначений на 16 березня⁷. За об'єднання з Росією проголосували 96,77%.

Українські історики і виклики, що стоять перед ними

Як зауважив свого часу П.Нора, настало «відчуження історика від його традиційної монополії на інтерпретацію минулого. Сьогодні історик аж ніяк не є самотнім виробником минулого. Він поділяє цю роль із суддею, свідком, медіа та законодавцем»⁸.

За радянських часів істориків вважали протагоністами ідеологічного сектору, що надавало їм престижу і впливовості у радянській системі. Після 1991 р. зв'язок із політичною номенклатурою урвався й професія історика перестала бути такою престижною. Ситуація ускладнювалась й тим, що протягом 1990-х рр. підготовка нової генерації істориків на історичних факультетах та в аспірантурі здійснювалась по суті за старими навчальними планами і програмами, під керівництвом науково-педагогічних працівників, окремі з яких, піддаючи критиці тоталітаризм, його репресивні злочини, не сприймали національно-державницьке трактування української історії⁹.

Важливим завданням університетів стало виховати нові кадри українських істориків із знанням історичної методології і здібністю аналізувати і синтезувати історичні явища в контексті світового історичного процесу. Знання іноземних мов допомогло ряду дослідникам користуватися оригінальними іноземними джерелами, а не у вигляді їх перекладу.

Не можливо не погодитися з твердженням І.Колесник, що сучасний історик знаходиться в доволі складній інтелектуальній та соціально-психологічній ситуації. Професія його не престижна, не модна, попит на фахових істориків невеликий. Дехто з них конвертує свої знання, досвід, фах у такі сфери практичної й теоретичної діяльності, як політологія, соціологія, культурологія, політична кар'єра, бізнес. Пересічний історик відчуває внутрішній та зовнішній дискомфорт

від того, що немає усталених норм та стандартів професійної діяльності, тобто схем, концепцій, методів, зрозумілих цілей, соціальної мотивації¹⁰.

Окремо слід сказати про те, що у істориків, які працюють у вузах з існуючим великим педагогічним навантаженням, залишається зовсім мало часу на наукову діяльність.

В основі типології українського історика я поставив такі чинники, як методологія, науковий стиль, світоглядний фактор. Виходячи з цього, можна визначити такі типи українських істориків:

1. Історик-позитивіст вірить в те, що прямує до відкриття абсолютної та незмінної правди і щоб наблизитися до неї, треба вичерпати усю наявну джерельну базу. У то же час він не часто запитує себе, чим є та правда і який її статус.

2. Історик-традиціоналіст. Це історик, який зосередився на фактографічному матеріалі українського минулого, джерелознавець. Він може бути як фахівцем вузької наукової проблеми, так і цілої епохи. Для нього характерне поверхове запозичення новітніх методологічних концепцій.

3. Історик-модерніст. Історик, який зорієнтувався на західну історіографію. У своїх працях активно використовує міждисциплінарний підхід, здобутки інших наук (філософії, соціології, політології, літературознавчої критики та ін.). Постмодерністські експерименти представлені переважно на ниві культурної, інтелектуальної і соціальної історії.

4. Історик-популяризатор. Він розповсюджує новітні академічні історичні знання у науково-популярній формі для широкого кола людей. Це, як правило, автор праць різного формату з історії України здебільшого для учнів і студентів.

5. Історик-міфотворець. Це пошуковець сенсацій, «пересмикувач» фактів, для якого характерна белеґристична форма оповіді минулого.

Потрібно відзначити, що значна частина істориків мають ознаки як одного, так і двох та більше типів.

Щодо питання націєтворення істориків поділяють на примордіалістів (традиційних націоналістів) і модерністів (прихильників розгляду національностей як «уявлених» спільнот), або приналежність їх до обох категорій одночасно, чи до жодної з них.

Показовою рисою сучасної історіографічної ситуації є виникнення нового типу історика. Це невелика група сучасних інтелектуалів, які володіють мовами, інтегровані в європейський науковий простір, періодично стажуються за кордоном. Вони мають різноманітні джерела прибутків і достойні заробітки¹¹.

Важливо, що окремі українські історики мають змогу стажуватися в західних університетах, що дасть їм можливість гідно презентувати українську історичну науку на загальнонаціональному і міжнародному історичному форумах. В окремих випадках українські дослідники отримують вишкіл у західних університетах і роблять кар'єру в інших країнах і є міцною єдиною ланкою між україністичними дослідженнями в Україні та поза її межами.

Є також тенденцією і те, що окремі історики потрапляють у стан суспільної ізольованості, не беруть участі в суспільних дискусіях, закриваються у щораз вужчих темах, які цікавлять лише спеціалістів із цих проблем. Це може спричинити маргіналізацію наукового середовища і збільшення політичного тиску на історіографію.

З іншого боку, окремі історики окрім суто наукової діяльності активно беруть участь у житті соціуму. Зокрема, це участь у телевізійних передачах, виступи на радіо, колонки у газетах, журналах. Це автори шкільних підручників і навчальних посібників, науково-популярних праць, розрахованих на масового читача, які можна побачити у багатьох книгарнях. Це приклад поєднання науковця, джерелознавця, популяризатора історичних знань, літератора.

Виклики, які стоять перед українськими істориками:

1. Низький рівень оплати праці істориків, як академічних так і вузівських. Фінансова скрута не дозволяє організувати сьогодні цілеспрямоване фінансування багатьох цікавих і перспективних проблем. Стоїть питання монетизації праць історика й пошуку джерел фінансування.

Окремі історики беруть активну участь у грантах. Серед найбільш популярних можна відзначити гранти таких організацій як: Міжнародний фонд «Відродження» (www.irf.ua), Програма академічних обмінів ім. Фулбрайта в Україні (www.fulbright.org.ua), Рада міжнародних наукових досліджень та обмінів (www.irex.ua), Проект Європейського Союзу: Національний Темпус/Еразмус+ (www.tempus.org.ua), програми, які координує НУ «Києво-Могилянська академія» (www.dfc.ukma.edu.ua), німецька академічна служба обмінів DAAD (www.daad.org.ua), Інститут Кеннана в Україні (www.kennan.kiev.ua), фонд В.Пінчука (www.pinchukfund.org/ua) та інші.

Актуальним стало видання істориками науково-популярних праць (серії книжок невеликого формату) з окремих питань історії України, розрахованих на широкого читача. Прикладом може слугувати серія видань «Про Україну з гонором і гумором», «Друга світова. Український вимір» та ін. Високою популярністю в країні користується видавнича серія «Невідома Україна» – соціально-просвітницький проект, заснований у 2006 р. інформаційно-аналітичною агенцією «Наш час». Завдання проекту полягає в тому, щоб в науково-популярній формі розкрити забуті або й непізнані сторінки з української історії та культури, мистецтва, науки і техніки, життя та творчості видатних особистостей. Слід відзначити й серію «Особистість і доба» видавничого дому «Альтернативи». Журнал «Жила» готує серію історичних книжок для дітей молодшого шкільного віку. У ній історію подаватимуть просто, компетентно і в цікавій формі, з максимумом яскравих ілюстрацій. Авторами видання будуть фахові історики та ілюстратори-реконструктори.

Виходячи з того, що в ряді газет і журналів сьогодні є рубрики на історичну тематику, окремі вчені ведуть авторські колонки. Сюди можна віднести також платні історичні довідки для ЗМІ. Популярним в останні роки стало репетиторство, пов'язане з підготовкою учнів до ЗНО.

2. Розвінчування міфології українського минулого. За останні два десятиліття відбулося накопичення історичних знань із сильною емоційною складовою, які пропонують часто дуже спрощене, чорно-біле бачення минулого. Важливим завданням для істориків є обґрунтоване фактами і документами розвінчання псевдоісторії. Загалом фахова критика як органічний інструмент санації наукового знання в якісних формах лише формується. Наукова експертиза історичних праць проявляється через рецензії, культуру критики тощо. Гарний досвід в цьому сенсі має часопис «Український гуманітарний огляд». Багато праць нині мають низький науковий рівень. В них поєднуються застарілі поняття та модні неологізми. В багатьох дослідженнях домінують факти, а їх концептуальне осмислення відходить на другий план.

3. Історія для істориків або історія для всіх. Для багатьох історичних праць спостерігається «важка мова» написання, стиль, який призводить до того, що працю читають у кращому разі фахівці з даної проблеми. Окрім того, більшість з праць має завеликий об'єм. Як правило, середньостатистичний читач не читає книгу розміром більшу за 200-250 сторінок. Все це відбивається на тиражі книги. Отже, окрім науковості і достовірності потрібен ще й літературний талант, основи писемної майстерності, відповідні навички для того, щоб із «сухої науки» зробити цікавий текст. Існує теза про те, що «не важливо, що ти пишеш, а важливо як». В нашому випадку, важливо і що і як.

У книзі, якщо вона розрахована на широкий загал, буде більш доцільним використовувати терміни, зрозумілі всім. Засилля висловів взятих з літературної крити та постмодерністської філософії ускладнює прочитання. Окремі праці неможливо читати без відповідного словника. Але з іншого боку структуралізм таки певним чином вплинув на історичну професію, бо історики приділяють більше уваги культурним аспектам й обережніші стосовно категоричних висновків.

Отже, історія – це не тільки добре проведене дослідження, це також добре написана книжка. Стиль, спосіб викладу є неодмінною умовою доброї історії, він має відповідати тематиці. Власне, такі праці книжкового формату, побудовані й до того ж на різноманітному колі джерел, охоплюють проблему як цілість, вирізняються цікаво поставленими запитаннями і влучними відповідями.

4. Недостатній вихід істориків в online-середовище. Сучасна історична наука ще не має ефективних механізмів пропаганди своїх здобутків. Ситуація вимагає від наукового середовища розробити стратегічну програму експансії у Web-простір (створення сайтів окремих істориків, груп за інтересами (наприклад, істориків-медієвістів), історичні сторінки у Facebook та Twitter та ін. Інформаційним простором майже безроздільно заволоділи публіцисти, із «легкої руки» яких у суспільство вкидалися різноманітні сенсації, не вивірені факти й версії сумнівного гатунку. Сайт Інституту історії України НАНУ поступово став одним з основних джерел, де можна знайти відповіді на різні дискусійні питання, спростована недостовірні інформация з різних аспектів історичного минулого. На сайті викладена 10-томна енциклопедія історії України, а також багато монографій і журнальних статей, збірників документів, окремі дискусії.

Серед інших історичних порталів слід відзначити такі: історична правда, historians.in.ua, Центр міської історії Центрально-Східної Європи у Львові, всеукраїнська громадська організація «Український інститут воєнної історії» та ін.

5. Відірваність сучасної історіографії від суспільно-політичних процесів в країні. Історична наука також має певною мірою тримати «руку на пульсі» суспільної думки і «гарячих тем». Реакція має бути швидкою і разом з тим спокійною. Потрібно виправляти фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України. Історіографія повинна оперативно давати оцінку тим процесам і явищам, які відбуваються в країні сьогодні, а не віддавати це на відкуп журналістам і політичним оглядачам, проводити паралелі з історичним минулим. Оскільки стабільна держава і громадянська (політична) нація перебуває на стадії формування, історична наука має долучитися до цих процесів.

6. Недостатня популяризація історичних знань. Зокрема, це недостатня кількість науково-популярних праць, розрахованих на масового споживача. Історик має максимально і в різний спосіб донести інформацію про вивчені питання до тих, хто має більш неадекватні уявлення про минуле, яке формує телебачення, Інтернет та неякісна преса. Історики спроможні ретранслювати інформацію про минуле для громадян й показати висновки історичної науки з основних дискусійних і болючих проблем історії України (серед яких, зокрема, спадок Київської Русі, визвольні змагання XVII ст., ОУН і УПА, постаті Мазепи, Петлюри, Бандери та ін.). Громадян, наприклад, дуже розділяють історичні постаті, що може свідчити про надто персоніфіковане сприймання українцями минулого.

У даному контексті доцільним є створення освітніх тематичних теле- та радіопередач, документальних і художніх історичних фільмів, присвячених історичним подіям, видатним постатям. Потрібно зв'язати академічну науку із засобами масової інформації: телеканалами, пресою, радіо. Наприклад, дуже цікавий проект «Історія України» був створений компанією «Star Media», коли всі періоди історії були яскраво представлені у вигляді професійної flash-анімації із озвученням Б.Ступки. Також цикл науково-розважальних передач «Україна: забута історія» створив телеканал Мега. Канал «Інтер» створив серію анімаційно-документальних фільмів «Країна. Історія українських земель». Це 183 серії з якнайповнішою інформацією по окремих областях, регіонах, містах, значних історичних подіях та постатях України від часів Київської Русі і до минулого століття. Інформація добре сприймається і розрахована на масового глядача через досконалу комп'ютерну анімацію, легкий стиль викладення, цікаві подробиці розвитку нашої країни.

7. Методологічні аспекти. Поряд з явними здобутками, досить живучими є деякі рудименти минулого, які виявляються в певній методологічній розгубленості (особливо серед фахівців старшого покоління), ностальгії за віджилими концепціями й гіпотезами, мовних перешкодах, що стоять на шляху повноти історіографічної поінформованості¹². Слід відзначити й про неспроможність окремих дослідників піднятися від вузьких тем до загального бачення епохи. Виходячи із наукових здобутків за часів незалежності, слід впровадити в укра-

їнську і світову історіографію нову схему-модель історії України в контексті світового історичного процесу, базовану на сучасній методології з відповідною історичною періодизацією і термінологією. Застосування міждисциплінарного підходу при вивченні історії України, зокрема суміжних наук (філософії, соціології, політології) дасть комплексне розуміння історичних проблем.

8. Створення механізму репрезентації української історії за кордоном. Це особливо актуально сьогодні, коли Україна на слуху у всьому світу. Для цього потрібно здійснити переклад історії України на різні мови й популяризувати її за кордоном, в тому числі й посередництвом посольств, українських суспільно-громадських організацій, меценатів. Також надзвичайно важливо дати світу об'єктивну картинку тих процесів, що відбуваються в країні сьогодні.

9. Заповнити прогалини із вивчення окремих аспектів історичного минулого. Деякі улюблені на Заході теми залишаються недостатньо вивченими. Йдеться про історію жінок і жіночих рухів, історію міст, історію етнічних меншин України. Особливо актуальною є історія великої російської меншини, яка майже не вивчена комплексно. Маловивченими залишаються питання регіоналізму, економічного життя. Актуальною видається історія громадянського суспільства в Україні (слов'янські часи, віче під час Київської Русі, магдебурзьке право, елементи демократії у козацькі часи, шістдесятництво, перемога Євромайдану тощо). Усна історія з перспективи радянської доби української історіографії є надзвичайно актуальною, оскільки вже через десятиліття ці можливості будуть назавжди втрачені.

Одним з важливих напрямів дослідження залишається створення поліетнічної історії наднаціональних державних утворень, у складі одного з яких перебувала Україна, належне опрацювання історії неукраїнських етносів на українських теренах, включення історії України до компаративних студій європейської історії, зіставлення українського етносу з іншими прикордонними спільнотами, конкретні дослідження культурних, суспільних і політичних взаємозв'язків. Темою досліджень можуть стати студії над пра- і проторусько-українським субстратом, в якому ступенево «перетоплювалися» перехідні кочівники-завойовники. Потребує подальшого вивчення проблема «перетікання» княжої Русі-України в Україну козацьку.

В історичній науці недостатньо досліджень біографій з позицій нової інтелектуальної історії, як відображення нестандартної поведінки героя, що зумів по-своєму актуалізувати тогочасне соціальне середовище.

10. В інформаційну епоху важливо оцифрувати всі концептуальні праці з усіх періодів історії України. Це потрібно для суспільства загалом, науковців, журналістів, політиків при поясненні тієї чи іншої події, для дослідників не з столиці, які часто не мають змоги працювати в центральних архівах. Окрім цього, це систематичне електронне видання джерел з історії України зі всіх її періодів, які зберігаються в українських і неукраїнських архівах. Особливо це видання джерел з історії ХХ ст., зокрема трагічних сторінок історії 1920-х – 1940-х рр. Це потребує систематичної роботи в архівах України, Росії, Польщі, Італії, Німеччини, Франції, Скандинавських країн, США, Канади та інших країнах.

11. Перекладна праця. Це стосується перекладів на українську мову головних західних концептуальних праць з історії, методології та теорії історичної науки, праць найбільш відомих істориків з різних предметно-дисциплінарних полів історії. Потрібен також переклад українських академічних праць з історії на російську мову. Оскільки значна частина громадян України схильна читати лише російськомовні тексти, вони часто не отримують своєю мовою адекватної інформації про історію України.

Загальні тенденції та модерністські дослідницькі стратегії в українському історіописанні

Перебудовні процеси другої половини 1980-х рр. безпосередньо торкнулися історіографічної ситуації і в Україні. Марксистська парадигма історії не вписувалася в нові контури демократизації суспільства, гуманізації суспільних дисциплін і нового політичного мислення. Рубіж 1980–1990-х рр. пов'язаний із новим етапом взаємодії суспільної, національної та історичної свідомості. Повернення до історичної правди, особливо до історії української державності, визвольних змагань за її утвердження ставало потужною моральною підтримкою тих сил українського суспільства, які розгорнули рух за державний суверенітет і незалежність України¹³.

Перехід від партійної історіографії до наукової незалежної не був і не є легким. Цілі генерації українських істориків довгими роками підлягали партійній комуністичній ідеології і у своїх працях мусили придержуватися партійної лінії, а не нормальної методології історичного дослідження. Формування нової історіографічної ситуації носило суперечливий характер. Прогресивні зрушення в середовищі радянських істориків, особливо молодшої генерації, наштовхувалися на рішучий спротив не тільки правлячої номенклатури та чиновників історичних установ, а й представників старшого покоління істориків. Проте можна ствердити, що в цілому процес перебудови історіографії і прийняття нормальної наукової методології в реконструкції та інтерпретації історичного процесу та історичних явищ був задовільним.

В українській історіографії відмова від марксистських методологічних засад відбувалася складніше, ніж в російській. Вона супроводжувалась ревізією ідеї особливої ролі в історії України російського народу і «дружби народів СРСР» взагалі. Ця ідея у свій час була штучно «вмонтована» у формаційну схему історій неросійських народів Радянського Союзу і розглядалася як їх органічна частина. На початку 1990-х рр. ця ідея була відкинута як політико-пропагандистське гасло, яке не має нічого спільного з наукою¹⁴.

Водночас, деякі західні історики ще на початку попереджали, що загальне й ідеологічно мотивоване відкидання марксистської методології не матиме користі для українських істориків. Зокрема, О.Субтельний у 1993 р. зазначав, що «радше ніж поспіхом відкидати марксистську методологію, яку вони добре знають, заради незнаних західних підходів, можливо, варто було б зосередити

тися на більш творчому застосуванні марксистського підходу. Наприклад, ті історики, які раніше займалися класами, класовою боротьбою й класовою свідомістю, могли б тепер застосувати власні навички для дослідження історії праці, міських та сільських студій, або жіночої історії чи історії сім'ї. Інакше кажучи, вони могли б перейти до популярної зараз нової соціальної історії»¹⁵.

Із проголошенням незалежності України започаткувалося відродження української наукової національної історіографії. Відбулося відкриття забороненої інтелектуальної спадщини й розробка закритих раніше проблем історії. Зросла роль неформальних видань і громадських організацій. Провідними концептами стали держава, народ, нація, національна еліта, державотворчі ідеї.

Розпочалось активне вивчення і публікація, в тому числі й документальних матеріалів, передусім із замовчуваних в радянські часи проблем минулого України, насамперед історії українського козацтва і гетьманщини, визвольних змагань під проводом Б.Хмельницького, Української революції 1917–1921 рр., розстріляного відродження 1920-х рр., тоталітарного терору в роки УРСР, Голодомору 1932–1933 рр., Руху опору під час Другої світової війни (радянський партизанський рух, ОУН і УПА), радянського тоталітарного режиму загалом та ін.

Особливої цензури в комуністичні роки зазнала тематика всього ХХ ст. Саме ставлення до радянської (комуністичної) історичної спадщини стало відправною точкою для перегляду всієї історії. Мова йшла про заміну радянського варіанту історії національним. Нова джерельна база, що давала значний простір для нових сучасних інтерпретацій, дозволила досить легко і швидко готувати та захищати кандидатські і докторські дисертації за рахунок «закриття» т.зв. «білих» і «чорних» плям минулого без особливих зусиль щодо їх осмислення. Такі дисертації масово захищалися і захищаються досі без особливих зусиль¹⁶.

Переоцінка особи М.Грушевського та його спадщини мала вирішальне значення для зміни історіографічної ситуації в Україні, для поступового повернення частини радянських істориків до наукової схеми історії України, опрацьованої видатним вченим.

Були видані численні історичні твори ХІХ і початку ХХ ст., перекладені праці емігрантських вчених. Зокрема, перевидано багатотомну «Історію України-Руси» М.Грушевського, тритомну «Історію українського козацтва» Д.Яворницького, «Історію України» І.Крип'якевича, «Історію України» Н.Полонської-Василенко, праці Д.Дорошенка, О.Оглоблина, І.Лисяка-Рудницького. Перевидання еміграційної «Енциклопедії Українознавства» заповнили прогалини в науковому українознавстві України.

Значний вплив на історичну науку мали переклади праць Г.Грабовича, Б.Гудзяка, З.Когута, Б.Кравченка, Ю.Луцького, О.Субтельного, О.Пріцака, І.Шевченка, Ю.Шевельова, Р.Шпорлюка. Справжній успіх і найширше цитування здобули двотомні есеї І.Лисяка-Рудницького. В ролі перекладачів та упорядників цих книжок спочатку нерідко виступали представники нового покоління українських гуманітаріїв: С.Павличко, Г.Касьянов, Я.Грицак¹⁷. Історики діаспори відіграли важливу роль в переорієнтації української історичної

професії, надавши допомогу у відновленні національної парадигми у тому вигляді, в якому вона збереглась у них. Поступово зростала чисельність істориків, на яких позначився вплив Заходу. Вони наближалися до ментальності, методики та дослідницьких інтересів їхніх західних колег.

Для 1990-х рр. характерними рисами в історичній науці були «нова» традиційна легітимізаційна історіографія, романтизація минулого, чорно-біла аксіологія, переважання описовості, наслідування шаблонів позитивістського історіописання. Основною була ідея історичної тягlosti, тобто наступності і безперервності української історії. Українські історики (О.Головко, Л.Таран, О.Реєнт, І.Колесник, Г.Касьянов) констатували кризу історіографії як галузі наукового знання в Україні. Здебільшого її пов'язували з позбавленням історичної науки від ідеологічної та інституційної спадщини радянського часу і методологічним хаосом, який витворився внаслідок неготовності багатьох істориків вести діалог із західними вченими на фаховому рівні.

Домінантною парадигмою в українській історіографії став національний наратив. Старша генерація, якій доводилося інтерпретувати минуле як історію класів, швидко перейшла до національної історії, але в багатьох роботах було мало новаторського. Соціальне замовлення ще й сьогодні диктує українським історикам фактичну політизацію та ідеологізацію історії. Перехід на новий рівень залежатиме від подолання цивілізаційного відставання України в цілому.

З кінця 1990-х – початку 2000-х рр. розпочалося впровадження нових бачень, концепцій і теорій при вивченні історичного минулого, застосування західних епістемологічних зразків і дослідницьких стратегій. Спостерігалось використання різноманітних технік прочитання тексту і незвичайна мінливість методологічного інструментарію. Відбулися своєрідні змагання між націоцентричними, культурно-антропологічними, постмодерністськими образами мінувшини. Міждисциплінарний підхід став неодмінною складовою модерних праць, при написанні яких використовували методологічний арсенал інтелектуальної історії, наукознавства, філософії, культурології, політології, етнології, соціології, соціальної психології та ін.

Разом з фундацією Д.Сороса та іншими західними інституціями, фінансування з боку діаспори допомогло створити нові центри, журнали та перекладацькі проекти, які силою інституційної інерції не були пов'язані зі старим радянським академічним світом. Йдеться, передусім, про Інститут історичних досліджень при Львівському університеті, Східний інститут українознавства імені Ковальських при Харківському університеті та часопис «Критика» у Києві.

Окрім цього, нові періодичні видання «Критика», «Україна модерна», «Ейдос», альманах соціальної історії «Соціум» знаходяться у рідній інтелектуальній хвилі української історіографії, опанування європейського та світового досвіду, поширення інтелектуальних новацій, нових напрямів історичних досліджень. Нових концептуальних змін зазнав «Український історичний журнал». З метою збільшення фахової критики до наукової історичної продукції було започатковано часопис «Український гуманітарний огляд».

Упродовж 2000-х рр. чимала частина української історичної наукової спільноти різною мірою інтегрувалася в розмаїті форми міжнародної співпраці та проекти. Визнані історики мали і мають практично необмежені можливості виїжджати для досліджень за кордон; праці багатьох із них перекладають на голівні для науковців європейські мови, а їхні розвідки включають до авторитетних збірників. Я.Грицак, О.Толочко, Г.Касьянов друкують найновіші праці за міжнародної підтримки в Україні чи за її межами та часто викладають за кордоном¹⁸.

У новітніх історичних працях вчені використовують здобутки західної методології, зокрема таких наук як інтелектуальна історія, культурна антропологія, мікроісторія, соціальна історія, економічна історія, історія ментальностей, історія повсякдення, психоісторія, гендерна історія, історія уявлень, усна історія, тощо.

Предмет інтелектуальної історії включив в себе не тільки історію досягнень людського інтелекту, тобто результатів інтелектуальної, творчої діяльності, але й історію самої цієї діяльності і культурне середовище, інтелектуальну біографію самих творців, їх міжособові зв'язки, історію розповсюдження і сприйняття нових ідей та знань¹⁹.

Культурно-антропологічна історія передбачає вивчення історії ментальностей, ціннісних орієнтацій, взірців діяльності, феноменів людських бажань і прагнень, інтелектуальної історії. Справжнім «агентом» історії є не деперсоналізоване суспільство, а конкретна людина, що керується власними стратегіями поведінки для досягнення своїх потреб і цілей. Відтак на перший план виходить взаємодія одиничного досвіду з притаманними певному суспільству нормами, себто конкретні феномени, що піддаються більш-менш точному описові, – вчинки, форми поведінки, декларації світовідчуття, соціальні практики тощо²⁰.

Яскравими прикладами інтелектуальної історії та культурної антропології стали праці І.Колесник «Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій», Я.Грицака «Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)», Н.Яковенко «Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст.».

Предметом уваги у праці І.Колесник стали Гоголь, його біографія, коло спілкування, творчість та рецепція творчості у XIX–XXI ст., салонна культура та інтелектуальні мережі 1840-х рр. у Москві, Санкт-Петербурзі, Малоросії/Україні та ін. По-суті, відтворено культурно-інтелектуальні взаємини тієї доби згідно з мережевою методологією, яка, на думку авторки, «переносить акцент з особистості на оточення». Тому інтелектуальне співтовариство слід сприймати не як групу/систему, а, радше, безшовну структуру культурних зв'язків, інтелектуальних комунікацій».

Біографію видатного українського письменника і національного будителя Івана Франка (1856–1916) написав Я.Грицак. Він показує, що образ селянського поета, українська національна ідентичність і характерний для української мови наголос на останньому складі його прізвища були свідомими виборами ідентичності, що їх Франко зробив на певному етапі свого життя. Вони не були жодним чином визначеними наперед. Дослідження Я.Грицака про Франка роз-

глядає життя останнього на тлі дуже малих спільнот: його сім'ї, рідного села, товаришів у навчанні, редакцій газет і журналів, з якими він працював, нелегальних гуртків, серед яких він вів свою пропаганду, тощо. Інакше кажучи, автор спробував показати співвідношення між особистим і суспільним у творенні модерних ідентичностей.

Праця Н.Яковенко присвячена формуванню ідентичностей, особливості світосприйняття, концепції «правильної» влади і шляхетського обов'язку в ранньомодерній Україні. Історик сформулювала своє методологічне кредо як прагнення «звести історію з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві», оскільки самоорганізоване суспільство є реалізацією вчинків людей в просторі і часі, котрі зумовлені уявленнями осіб конкретної епохи про права і обов'язки, владу і ціннісні орієнтації, способи соціалізації, ставленням до «своїх» і «чужих» тощо.

Добрим зразком історико-антропологічного підходу є дослідження К.Диси про відьомство і полювання на відьом на Правобережній Україні у XVI-XVII ст. («Історія з відьмами: суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століть»). Книга А.Заярнюка «Ідіоми емансипації: «визвольні проекти» і галицьке село у середині XIX століття» – приклад нової соціальної історії в її найкращих проявах, інспірована культурною антропологією у тому вигляді, в якому вона сформувалась після лінгвістичного повороту. Праця В.Маслійчука «Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII-XIX століть» є зразком того, як нова українська регіональна історія може використовувати нову соціальну історію, мікроісторію, культурну антропологію, дослідження прикордоння і біографічний підхід.

Історія еліт як новий напрям в українській медієвістиці, представлений працями Н.Яковенко і О.Толочка. Вказані вчені започаткували видання «*Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*». Вивчення історичних еліт України відкриває перспективу подальшого осягнення державотворчих і націотворчих процесів, переосмислення підходів до моделювання владних структур і суспільного побуту.

Спостерігається спалах інтересу до суб'єктивних чинників, до «історії знизу», до поведінкових стратегій і персональних уявлень окремої людини чи невеликої групи людей, що не мали прямого впливу на макросоціальні зрушення, однак у життєвих позиціях конкретних членів суспільства або резонували в унісон із цими зрушеннями, або опонували їм. Відбувається перенос центру ваги із соціальних процесів на свідомісні, пошук причин змін у індивідуальній і колективній свідомості, у мотивах людських діянь.

Мікроісторія дає дослідження осіб, невеликих груп і спільнот на предмет сприйняття і відображення ними суспільного оточення, реакції на нього. Героями такого дослідження стають не відомі політики чи діячі, а прості люди, які не чинять впливу на зміну суспільних відносин, а лише пристосовуються до них у повсякденному житті. Вихід істориків у сферу історичної свідомості дає змогу краще зрозуміти минулу реальність, подивитися на відомі події очима

сучасників, спробувати зрозуміти їхні переживання та реакцію. Історичне знання стає більш оберненим до людини та різноманітних людських спільнот. Історія подрібнюється на багато різних індивідуальних і групових історій, де точкою відліку стає свідомість і культура²¹.

У даному сенсі, зокрема, оригінальністю вирізняються дослідження Ю.Присяжнюка, серед яких «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.». Автор зайнявся вивченням менталітету українського селянства за взірцем методології школи «Анналів». Привертається увага не до зовнішніх проявів минулого, а до внутрішнього світу його дійових осіб. Автор доходить висновку, що менталітет селянина виявився у надмірній абсолютизації фізичної праці, соціально-політична активність останнього в основному була формальною, а сила традиції була сильнішою за виклики модернізації. Модернізація змінила аграрні відносини, але суттєво не вплинула на традиціоналізм і світосприйняття селян. Глибинні основи селянської культури, свідомості, психології залишилися майже такими ж.

Прихильність до мікроісторичного аналізу продемонстрував В.Ададуров, який займається аналізом французької історіографії політики Наполеона щодо південно-західних окраїн Російської імперії. Україна поставлена автором у центр геополітичної та ідеологічної «великої гри», що велася не так між Наполеоном та Олександром І, як між революцією та традицією.

Психоісторія передбачає вивчення соціальної поведінки окремих осіб і спільнот в підсвідомих проявах, психологічних комплексах, набутих у дитинстві, мотиви ірраціональної поведінки осіб і груп в екстремальних умовах (війни, катастрофи тощо). Серед прикладів можна назвати працю В.Ващенко «Неврастенія: непрочитані історії (сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського)», в якій автор зробив спробу написати психобіографію М.Грушевського на підставі вивчення його автобіографій і щоденника.

Повсякденність відображає масову свідомість людей та їхніх традиційних уявлень, показує особистісне сприйняття суспільних процесів. Назва одного з актуальних проектів Інституту історії України, присвяченого історії України ХХ ст. (серія книг «З історії повсякденного життя в Україні»), свідчить про все більше прийняття нової соціальної історії. В серії вийшло чотири книги, присвячені повсякденному життю радянської України (доба НЕПУ і повоєнна Україна). Знайомство з західною наукою тут не обмежується лише назвами, оскільки праці, що увійшли до цих томів, включають також детальний аналіз дискусій у французькій і англо-американській соціальній історії; автори також застосовують методологію західної соціальної історії у своїх дослідженнях повсякденного життя радянської України.

Чимраз більше здобуває популярність локальна і регіональна історія. Це, зокрема, праці Я.Верменич, присвячені концептуальному аналізу локальної історії, історичної регіоналістики в Україні, історичній урбаністиці та міській історії. Жіноча історія представлена Українською асоціацією дослідників жіночої історії (www.womenhistory.org.ua).

В українській сучасній історіографії так і не дійшло до ґрунтовної дискусії на тему постмодерної критики історії. Більшість історичного середовища неохоче приймає ці методологічні новинки. Постмодернізм передбачає відмову від «метаоповідей», бачення світу крізь призму однієї провідної ідеї, дроблення картин реальності як прояву суб'єктивності. Окрім того, це акцент на культурному плюралізмі як основі для соціального співжиття людей і спільнот.

Пріоритетними орієнтирами для істориків незалежної України стало створення наукової історії українського народу в контексті цивілізаційного виміру, який сповідує такі підходи як гуманістичний, антропологічний, синергетичний, аксіологічний або ціннісний тощо²².

Ознаки постмодернізму в історії виокремив В.Підгаєцький. Зокрема, це такі: 1) історія як проблема змісту наратива; 2) визнання неможливості отримання «позитивного» знання, тобто неможливості з'ясування того, що насправді було колись з людиною; 3) орієнтація на провідну роль літературно-лінгвістичних методів дослідження «історичних» наративів, на імперативну роль мови у цих дослідженнях; 4) у центрі уваги – не минуле людей, а текст; 5) інтерпретація передує фактам і створює їх; 6) історія як література «підкоряється законам і нормам» літературного дослідження²³.

Має рацію І.Колесник, яка відзначила, що українська історіографія знаходиться на межі двох протилежних наукових парадигм: модерну і постмодерну. Засадничими для історичної науки доби модерну є подієво-діяльнісне сприйняття минулого за схемою: подія-вчинок-людина. Минуле конструюється у таких категоріях як «формація», «цивілізація», «народ», «нація», «держава», «революція». Одним з основних постулатів постмодернізму вважається плюралізм, ідея мультиголосся, відсутність ієрархії цінностей і лідерства. Тут діє формула: «скільки істориків, стільки історій». У центрі стоїть локальний нарратив, національна історія. Відбувається нова рецепція поняття «культури», яка є єдиним простором, що пронизує всі сторони життя суспільства²⁴.

Деструктивні риси постмодернізму в українській історичній науці прослідкував Я.Дашкевич, серед яких: 1) руйнування межі між історичним дослідженням та белетристикою; 2) десцієнтизація науки, яка досягла високого рівня дискредитації і деструкції дослідницького ремесла; 3) дискредитація макроісторії на користь мікроісторії; 4) надання переваги фрагментарним або незавершеним працям; 5) вишукування позасоціальних і позаполітичних причин для пояснення соціальних явищ; 6) проголошення кінця історії та історіографії; 7) руйнування національної історії та ін.²⁵.

Загалом мені імпонує збалансованіша позиція, яка не відкидає потреби нових підходів, але розглядає їх радше як доповнення, а не як замітник традиційних способів історіописання. Наостанок хотілося б підкреслити свободу, розкутість, відсутність цензури та інтелектуальну незалежність в сучасній українській історіографії. Історик користується будь-якими методами і різноманітними шляхами йде до мети, яку перед собою поставив.

Український гранд-нарратив

У другій половині 1980-х рр., у часи «перебудови», національний нарратив у вигляді «схеми Грушевського» повернувся на материкову Україну з діаспори. Поряд з легітимізаційною функцією він відіграв роль ідеологічного знаряддя в дискредитації радянської влади і комунізму. Після 1991 р. національний нарратив став основою офіційної історіографії. Упродовж незалежності в українській історіографії утвердився комплекс історичних уявлень, фактографічних схем та стандартних інтерпретацій минулого, який можна назвати національним нарративом.

Схема М.Грушевського стверджувала про безперервність і нерозривність українського історичного процесу від ранньої історичної доби, через середньовіччя аж до ХХ ст. в контексті його державних і бездержавних періодів, що чергувалися. Концепція М.Грушевського про антів, як предків українського народу, була прийнята археологами та істориками (М.Брайчевський, Я.Пастернак та ін.). Це також староукраїнський характер Київської і Галицько-Волинської держав і відкинення гіпотези про «общерусскую народность». Далі історія перетікає в литовсько-польський, а потім в козацько-гетьманський період української державності. М.Грушевський назвав свій основний твір «Історія України-Руси», пов'язуючи сучасну і стару назву України²⁶.

Новий національний нарратив був впроваджений в офіційний дискурс і в підручники з історії. Відбувся перегляд освітніх програм, особливо в сфері гуманітарних і суспільних наук. Фактично середня школа і частково вищі навчальні заклади стали головними засобами просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь. Цьому сприяло й введення предмету «Історія України» в 5, 7-11 класах. Важливу роль відіграли саме шкільні підручники і посібники.

Для України важливе значення мала легітимізація її вимог історичними аргументами, показ давніх історичних коренів тощо. Націоналізація історії була вкрай необхідна для формування української національної ідентичності, основаної, зокрема, на знанні історичного минулого українських земель, показу славних і трагічних сторін національної історії. Українська держава ґрунтувала свою легітимність на історії: одвічному прагненні українського народу до незалежності. Підтримка та поширення українського національного історичного нарративу стали важливим напрямком націєтворення.

В Україні була легітимована державна символіка, яка використовувалася у 1918–1920 рр. «Золотим віком» української історії стала козацька епоха. Схема перетікання національної історії стала наступною: автохтонні племена трипільської культури – Київська Русь – Галицько-Волинська держава – литовсько-польська епоха – козацька епоха – Гетьманщина – національне відродження 1917–1921 рр. – радянський період – незалежна Україна²⁷.

Повернення до національно-державницької схеми української історії відбулося з поверненням до національних традицій української історіографії, пов'язаних з іменами В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Дорошенка, В.Липинського, О.Оглоблина, І.Крип'якевича і перевиданням їх праць. Важливу

роль у зміні парадигми української історіографії відіграла праця О.Субтельного «Україна: історія», де відбувся перехід на національно-демократичні засади трактування історії українського народу.

Були реанімовані як державницька, так і народницька концепції української історіографії, які мали на меті утвердити, з одного боку, міф про тисячолітню державницьку традицію українського народу, а з другого – сприяли формуванню етнічної української нації, на узбіччі якої залишалися численні народи, що протягом століть мешкали на території України. Обидві ці концепції спрямовувалися на легітимацію молодого держави, проте завдали певної шкоди історичній культурі сучасного українського суспільства, коли в історію України потрібно було органічно вписати історію всіх народів, які в різний час жили на її території, творили власну культуру, формуючи поліетнічний та міжкультурний простір, яким є Україна.

Давня державницька традиція українського народу обґрунтовувала її витoki з княжої доби Київської держави. Вся історія українського народу була проникнута боротьбою за його визволення та створення незалежної держави. Минуле розглядалося здебільшого як історія постійного гноблення, колоніального минулого, національно-визвольних війн і повстань, домінувала загалом політична і військова історія.

На сьогодні важко уявити історіографію поза національним ухилом, оскільки в Україні відбувається становлення громадянського суспільства і народження політичної нації. Україна зазнала бездержавних форм історичного буття і часту зміну кордонів, тому ідея державності є необхідною складовою формування національної та європейської ідентичності нової України.

Двохтомна праця «Історія України: нове бачення» за редакцією В.Смолія, яка вийшла у 1995–1996 рр., стала своєрідним орієнтиром нового осмислення української історії у руслі національної парадигми. Про це свідчать такі ключові тези: 1) праслов'янський етнічний масив, який став основою формування українського етносу, 2) нащадками народу Київської Русі стали три східнослов'янські народи, 3) козацько-гетьманська доба розглядається як боротьба за створення і зміцнення незалежної української держави, 4) УНР і ЗУНР показані як відродження української нації і відновлення національної соборної держави, 5) ОУН і УПА показані як потужні сили спротиву загальноукраїнського характеру²⁸.

Концепція 15-томної праці «Україна крізь віки» ґрунтується на національно-державному підході, містить модерніші спроби конструкції минулого з окремими залишками радянського підходу: «фермерська козацька нація», демократична козацька держава XVII ст. тощо. Дане дослідження стало свого роду генеральною репетицією до створення багатотомної історії українського народу. Це намагання істориків старшого і молодшого покоління створити синтезу українського історичного процесу від давніх часів до кінця XX ст. У праці поєдналися традиційні схеми і самобутні авторські бачення. Зокрема події середини XVII ст. інтерпретуються як українська національна революція (В.Смолій, В.Степанков).

Новим явищем в історіографії стали праці Н.Яковенко «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.» і Я.Грицака «Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.». У книгах політико-ідеологічні чинники поступаються культурно-антропологічним та соціально-політичним, а українська історія презентується у порівнянні з історіями інших країн і народів, взаємовпливах різних культур та ідей.

Дослідження «Історія України» історика діаспори П.Р.Магочія – це серйозна спроба написати територіальну, багатоетнічну та мультикультурну історію України. У праці показано персоналії з проросійською орієнтацією, провідні представники єврейського, польського й кримськотатарського культурних відроджень в Україні. Розділи та карти присвячені народам Східної й Західної України, є наочним свідченням новизни його підходу до української минувшини.

Історики, які в тій чи іншій формі кинули виклик національній парадигмі (Г.Касьянов, О.Толочко, Н.Яковенко, Я.Грицак), говорять про небезпеки телеологічних та есенціалістських підходів, властивих національним історіям. Г.Касьянов зосередився на критиці того, що він називає «націоналізована історія», з її телеологічним лінарним нарративом, есенціалізмом й етнічною ексклюзивністю. Н.Яковенко переконана, що сучасні етнічні категорії не є адекватними знаряддями для розуміння середньовічного і ранньомодерного суспільства, що існувало на землях сучасної України.

Іншим аспектом критики «національної історії», який згадують Г.Касьянов та О.Толочко, є її ідеологічність. Національна історія виявляється не стільки формою пізнання минулого, скільки формою ідеології, покликаною легітимізувати існування національних держав чи прагнення політичних еліт до таких держав.

Таким чином, можна говорити про існування трьох великих способів писання історії: 1) старого радянського, 2) нового національного (що в багатьох випадках продовжує традиції дорадянської історіографії), 3) найновішого, що радикально заперечує радянську схему, але водночас ставить під сумнів наукову вартість національної парадигми і пробує писати історію по-новому. Багато істориків пробують поєднувати між собою ці типи²⁹. Ще у 1995 р. М. фон Гаген у своїй статті «Чи має Україна історію» казав про те, що саме плінність кордонів, взаємопроникність культур, історично багатоетнічне суспільство можуть перетворити українську історію на дуже сучасне поле досліджень.

Декілька років тому Г.Касьянов і О.Толочко спровокували в науковій спільноті дискусію про український гранд-нарратив і яким він має бути, до якої долучилися історики. Окрім цього, на порядку денному в Інституті історії стоїть питання комплексного осмислення концепції нової багатотомної історії українського народу. Простежимо основні погляди диспутантів на дану проблему.

Українська історія, на думку І.Колесник, дає доволі рідкісний у розвинених європейських історіографіях шанс розглядати її в нових конфігураціях: не традиційних лінарно-еволюціоністських схемах державо- та націотворень, а з точки зору історичних розривів, квантів історичної екзистенції. Поєднання до-

слідницьких стратегій модерну і постмодерну, на її думку, створює нові можливості українського історичного дискурсу. Конструктивною може стати ідея української державності, що має свої форми репрезентації в категоріях розриву, перервності, виникнення та занепаду, розмаїття форм та конфігурацій державного буття. Креативність ідеї української державності пов'язана із подоланням усталених стереотипів «напівколоніальної» свідомості (що побутує в термінах «поглинення», «возз'єднання», «інкорпорація», «окупація» українських земель Російською й Австрійською імперіями)³⁰.

Г.Касьянов критично налаштований щодо національної схеми українського історіописання і як альтернативу пропонує концепцію «транснаціональної історії», яка зосереджується на відносинах між культурами, суспільствами чи групами суспільств і свідомо долає кордони однієї культури чи країни. Ключовим є поняття «трансферу», яке передбачає зосередження уваги на процесах адаптації та засвоєння культурних благ³¹.

Цієї позиції дотримується і С.Плохій, який відзначає, що писати національну історію у сучасних умовах означає зміцнювати у східноєвропейській історіографії ізоляціонізм і провінційність, що їх накидали їй протягом десятиліть існування «залізної завіси». У перебігу націоналізації української мінувшини поза увагою залишилися не тільки важливі аспекти територіальної та культурної історії, а й чимала кількість етнічних українців³². Вчений пропонує розглянути Україну як цивілізаційний і культурний кордон – тобто водночас як роздільну лінію та місток між Центральною та Східною Європою. Такий підхід успішно застосовували до історій інших країн Центральної та Східної Європи, зокрема, Польщі та Угорщини. Україна, на думку С.Плохія, у цю парадигму вписується краще від будь-якої іншої країни регіону, зважаючи на її розташування на перехресті не лише Східної та Центральної Європи, а й Східної Європи та Балкан, Середземномор'я та євразійських степів³³.

Н.Яковенко вбачає написання українського гранд-нарративу через соціокультурний образ українського суспільства, представлення його як строкатого конгломерату соціальних груп та прошарків, у тому числі аристократів, шляхти, міщан, селян, а від часів, коли такі з'являються – й чиновників, буржуазії, робітників, врешті, тих-таки пролетарів. На її думку, має відбутись «олюднення історії» та її відкритість до Іншого. Важливими компонентами нарративу мають стати історія громадянського суспільства, історія ідей, історія повсякдення, тобто життєві колізії «маленької людини» та ін.³⁴.

В.Ададуrow також пропонує при написанні гранд-нарративу використати методи культурно-антропологічної історії, які допоможуть частково нейтралізувати (через акцентування історично відмінного від нашого світосприйняття авторів джерельних текстів) суб'єктивний фактор свідомості історика у процесі конструювання оповіді про минулі часи. На його думку, інтегрувати українську мінувшину в позаетнічні контексти неможливо без її виведення з тих «фортечно-оборонних мурів», в які її завела лінійна (або «звичайна») схема, утілена у синтезі М.Грушевського³⁵.

Я.Верменич вбачає синтетичну працю з історії України, ґрунтовану на відмові від схеми «знедоленого етносу», на відході від жорсткого лінійного детермінізму і перенесенні дослідницької уваги від політичних процесів до доміант соціального буття людини. Особливо важливо, на її думку, застосувати регіональний підхід. Це має бути своєрідний синтез історії регіонів, міст, етнічних спільнот, розмаїття релігійних та інтелектуальних традицій³⁶.

На думку Л.Зашкільняка багатообіцяючим може стати постколоніальний підхід до конструювання й студіювання вітчизняного минулого.

К.Галушко вважає, що варто залишити «денационалізацію» цілком кваліфікованим вузьким фахівцям у їхніх вузькофахових академічних дослідженнях. Коли ж мова йде не про історію Давньої Русі, а про історію України, то народ заслуговує на зважену і розумну, суперечливу і дискутовану «національну історію», яка дасть місце в собі всім мешканцям української землі всіх часів. І всі вони з точки зору географії будуть «давніми українцями» (кримські татари, євреї, поляки, росіяни), так само як і предки сучасних етнічних українців³⁷.

На мою думку, транснаціональний підхід є досить вдалим, але написання багатоетнічної історії не означає вихід за рамки національно-етнічної парадигми. Модель національної історії заснована на національній міфології, є необхідним складником національної ідентичності. Звісно, неможливо написати історію державних інституцій, економіки, торгівлі або міських центрів України, зосереджуючи увагу лише на українцях. Вони, безперечно, становили більшість у сільській місцевості, однак у містах, де переважали росіяни, євреї, поляки та німці, були в меншості. Написання багатоетнічної історії України є, звісно, одним зі способів подолати недоліки національного нарративу української історії.

Дискусії і переоцінки

За часи незалежності можна відзначити дві великі дискусії. Першою з них була суперечка довкола трактування голоду 1932–1933 рр. як геноциду, другою – дискусія на тему ОУН і УПА. Хоча дискусії мали багатовимірний характер, однак їх поєднувало таке: актуальний контекст, заторкнуті проблеми знову почали розділяти сучасне покоління українців, вони стали відправною точкою для поточних політичних виборів.

Канадський дослідник Д.Марплз відзначив, що оцінка Голодомору ділить українське суспільство по «кордону» поганої та доброї пам'яті про радянські часи. Використання політиками цієї різниці призводить до поглиблення внутрішнього розколу суспільства. Це супроводжується, на його думку, цікавим парадоксом: теза про геноцид дістала цілковиту підтримку лише в Західній Україні, де цього лиха в 1930-х рр. не було³⁸.

У другій половині 1980-х рр. у зв'язку з «перебудовою» М.Горбачова стало можливим розпочати дослідження цієї проблеми, яка в СРСР була забороненою темою. На відміну від голоду 1921–1923 рр. та голоду 1946–1947 рр., голодомор намагалися приховати вже під час самої трагедії і стерти з колективної

пам'яті після неї. Лише після того, як українська діаспора домоглася створення в Конгресі США комісії з розслідування подій 1932–1933 рр. в Україні, сталінське табу на згадування голоду було скасоване. Комісія назвала голод геноцидом³⁹.

Найбільших зусиль до розкриття злочину сталінського режиму серед зарубіжних вчених доклали англійський історик Р.Конквест (автор книги «Жнива скорботи») і американський вчений Д.Мейс (керівник групи, яка підготувала три томник свідчень очевидців голодомору). Це був поштовх до зміцнення колективної пам'яті про голодомор. Проте суспільство поступово повертало собі правду.

С.Кульчицький один із перших у своїх розвідках відверто розвінчав політику сталінізму на Україні, обґрунтував аналітичний висновок про штучний характер голоду 1932–1933 рр., про його взаємозв'язок з голодом 1921–1922 рр. і суцільною колективізацією, розкрив їх спільну ознаку – насильницька політика експропріації і нищення українського селянства. На думку С.Кульчицького, українців знищували не як етнос, а як націю-державу, щоб етнос не перетворювався на політичну націю. Радянський режим знищував українців, які зберігали пам'ять про недалеке минуле, і які завдяки цій пам'яті відчували себе народом⁴⁰. За словами Я.Грицака, після голодомору та великого терору 1930-х рр. українці в УРСР вижили як етнічна категорія, але вони перестали бути повноцінною політичною нацією⁴¹.

Загалом як середовище істориків, так і суспільство розділилося на дві групи: одна (більша) група вважає, що голод 1932–1933 рр. був справді українським геноцидом; друга твердить, що голод взагалі не мав національного виміру.

Аргументи першої групи істориків такі: штучний характер голоду, який був пов'язаний з надмірними хлібозаготівлями і насильницькою експропріацією зерна, а також із вилученням незернового продовольства; авантюристична соціально-економічна політика радянської влади; використання голоду з метою послабити національні прагнення українців і зміцнити радянську владу в українських містах і селах; голод як засіб терору, масові репресії і депортації, бажання «зламати хребет» українському селянству.

Аргументи другої групи дослідників наступні: жертвою голоду була не лише Україна, але й території з неукраїнським населенням, зокрема російські та білоруські регіони, а також Казахстан; голоду не зазнала частина українців, яка була і серед міських мешканців; відсутність безпосередніх документальних доказів умисної політики голоду; політика Сталіна була злочинною, але виникнення голоду пояснюється складною політичною ситуацією, бажанням модернізувати економіку, індустріалізувати селянську країну тощо.

Є правдою, що голод заторкнув не лише Україну, але правдою є і те, що українське село перебувало в центрі катаклізму. Так, український голод потрапляє під вузьке означення геноциду, але таке вузьке означення, на думку А.Граціозі, не єдине. Якщо вдатися до розширеного тлумачення поняття «геноцид», то український голод таки можна кваліфікувати як геноцид⁴².

На мою думку, Голодомор повністю відповідає закріпленому в міжнародному праві визначенню злочину проти людства як «зумисного створення для

групи таких умов існування, що розраховані на її повне чи часткове фізичне винищення». Попри нестачу, на думку деяких дослідників, документального підтвердження наявності в діях Москви злочинного наміру, історики знайшли багато фактів і відповідних висловлювань тодішнього керівництва про чіткі наміри боротьби з українським селянством.

Сьогодні завдяки опублікованому великому масиву джерел можна стверджувати про Голодомор як геноцид. Про це свідчать такі факти як: 1) закриття кордону, заборона селянам користуватись залізничним транспортом; 2) «закриття» сіл; 3) масові розстріли і депортації порушників законів; 4) заперечення владою самого факту голоду; 5) відмова від надання харчової допомоги голодуючим коли існували зернові резерви і надання її вже тоді, коли померли мільйони селян; 6) реквізиція незернового продовольства; 7) позбавлення селян способів пошуку засобів до існування; 8) не послаблення умов хлібозаготівель в розпал голоду, 9) знищення особливостей укладу життя селян; 10) розуміння владою реальних процесів і бездіяльність; 11) голодомор як частина жорсткої політики сталінського керівництва щодо населення власної країни, бажання перетворити українців на покірний радянський народ.

Аналіз дискурсу про ОУН і УПА підводить до констатації, що в ньому існує кілька версій – патріотична, «російсько-радянсько-імперська» і «модерна». Слід визнати, що дослідникам цієї суперечливої, складної теми завжди було нелегко, оскільки вони постійно відчували підвищену увагу з боку влади і суспільства.

Патріотична версія простежується в численних виданнях спогадів і біографій діячів українського руху, які демонструють часто лише патріотичні сторони діяльності підпільних національних організацій і замовчують непривабливі. Особливо гостро це спостерігається в намаганні будь-що заперечити факти колаборації з нацистським режимом в Україні, або виправдати їх боротьбою за національні ідеали, відкинути антипольську акцію ОУН і УПА на Волині і в Галичині в 1943–1944 рр.

Наріжним каменем радянської версії залишаються звинувачення на адресу ОУН і УПА у їх співпраці з німцями. Той факт, що Радянський Союз співпрацював з нацистською Німеччиною упродовж тривалого часу в багатьох сферах, у тому числі й військовій, при цьому ігнорується.

Українські історики модерного дискурсу розглядають весь комплекс протиріч в роки Другої світової війни, пов'язаний з діяльністю ОУН і УПА (знаходження між двома тоталітарними режимами, війна між двома імперіями на території України, війна на тотальне винищення, мотивація дій УПА тощо).

Спостерігається тенденція, що націоналістичним рухом, УПА та продовженням війни в Західній Україні після 1944 р. майже виключно займаються прихильники націоналістичного світогляду та руху. Їхні опоненти з протилежного політичного табору монополізували радянську частину історії війни, а прихильники наукового аполітичного підходу часто-густо заглиблюються в дрібну причинковість⁴³.

У 1997 р. Кабінетом Міністрів України було скликано урядову комісію в справі оцінки ОУН і УПА й утворено робочу групу істориків. Було видано кільканадцять монографій і збірок документів, присвячених проблемі, науковий рівень яких є досить високим. Основні висновки комісії, зокрема, такі: 1) в поразці Радянського Союзу С.Бандера, А.Мельник і вся українська діаспора вбачала історичний шанс для відродження української держави, тому після 22 червня 1941 р. ОУН підняла повстання на Галичині і Волині; 2) українські націоналісти намагалися встановити союзницькі відносини з Німеччиною, яка таємно виношувала плани германізації України; 3) українських націоналістів не вдалося зв'язати з конкретними епізодами злочинної діяльності німецьких служб, що розглядалися на Нюрнберзькому процесі; 4) протинімецькі збройні акції УПА, які тривали від початку 1943 р. до середини 1944 р., не мали стратегічного значення і не впливали на хід боротьби між Німеччиною і Радянським Союзом; 5) Дивізія СС «Галичина» не має прямого стосунку до ОУН і УПА, хоча окремі бойовики ОУН і військовослужбовці УПА служили в ній. Провід ОУН ставився до неї негативно⁴⁴.

Питання колаборації ОУН з Німеччиною є одним з найбільш дискусійних. Але фактично жодна політична сила українського народу не була включена в офіційну політичну колаборацію, тому Україну не можна порівнювати з Норвегією Квіслінга, Францією Петена, чи Хорватією та Словаччиною. Окрім того, Німеччина не визнала Українську державу 30 червня 1941 р. Окремі наміри чи документи про прихильність чи співпрацю з Німеччиною не можна вважати політичною колаборацією. Події 1942–1944 рр. виразно показали, що політика Німеччини є явно антиукраїнська, й українські політичні сили пішли на більш чи менш активну боротьбу з нею. УПА стала основою збройного опору⁴⁵.

В українській історіографії події 1943 р. називають «Волинською трагедією» й показують як взаємну серію актів насилля. Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни проходив на українських, або національно змішаних територіях. Трагічні події на Волині 1943–1944 рр. стали конфліктом політичних, територіальних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та інших інтересів і були складовою частиною загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, який стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини).

Українці і поляки в роки Другої світової війни були бездержавними націями і боролися за відновлення своїх держав. Упродовж усієї війни лідери польського руху опору так і не відмовилися від великодержавних претензій на етнічні українські землі. Волинські події 1943–1944 рр. були тривалим міжнаціональним конфліктом, у ході якого гинули представники обох народів. Саме тому немає підстав вживати в спеціальних історичних дослідженнях, офіційних документах і оцінках волинської трагедії таких термінів, як «волинська вендета», «геноцид», «етнічні чистки» тощо.

Польські вчені на означення українсько-польського протистояння застосовують термін «Волинська різня» й проти того, щоб ставити знак рівності між антипольськими діями УПА і Армії крайової. Значною мірою така ситуація зумовлена усталеними стереотипами, нав'язаними українцям і полякам в роки спільного комуністичного минулого.

Частину польської громадськості та істориків компрометують українські визвольні прагнення і змагання за їх реалізацію. У будь-якому разі в епіцентрі подій виявилися українські та польські селяни в ареалах спільного проживання. Як УПА, так і Армія крайова виявили вражаючу уяву жорстокість, повсюдно застосовували терористичні методи, систему колективної відповідальності і кривавої помсти. Десятки тисяч українських і польських осель були перетворені на попіл. І донині не існує точних цифр про кількість жертв українсько-польського протистояння.

Конференція українських і польських істориків 2013 р. прийняла ухвалу, в якій було стверджено, що у роки Другої світової війни й після її закінчення відбулася ескалація українсько-польських відносин, що стало відгомонам українсько-польської війни 1918–1919 рр. і наслідком кризи українсько-польських взаємин міжвоєнного періоду. Жертвами протиборства збройних формувань різноманітного підпорядкування були селяни й частково мешканці міст, котрі виявилися заручниками обставин політичного протистояння. Брутальності конфлікту додала соціальна складова будь-яких міжнаціональних війн – споконвічна боротьба селян за землю, що була вагомою причиною ворожого ставлення представників однієї нації до іншої. Довершила трагізм ситуації присутність кримінальних елементів, значна частина яких гуртувалися в аполітичні групи з метою здійснення злочинних дій або приєднувалися до партизанських формувань сторін протистояння. З обох боків учасники неоголошеної війни масово практикували насильство, що було як неминучим наслідком невдалих спроб мирного врегулювання політичної конфронтації, так і невід'ємною складовою будь-якого міжнародного збройного протистояння⁴⁶.

Таким чином, ставлення до ОУН і УПА розділяє українське суспільство й все вказує на те, що буде розділяти ще якийсь час, хоча й існують спроби це змінити. Очевидно, що з деяких питань жителі Сходу і Заходу України не швидко знайдуть компроміс. ОУН готувалася до війни, бо бачила в ній єдину можливість відновлення української державності. Український національний рух, спираючись на добре розбудовані структури ОУН і УПА, вибрав шлях продовження безкомпромісної збройної боротьби з СРСР, яка тривала до 1952 р. Подання інформації про акції ОУН і УПА має особливе значення, ретельний розгляд цієї проблеми справляє суттєвий вплив на очищення історичної пам'яті поляків і українців. Потрібно всебічно показати несправедливість політики комуністичного тоталітарного режиму, який мав на меті примусово переселити поляків з України у Польщу, а українців – з Польщі в Україну. Ця політика призвела до величезної трагедії в їх житті.

Історія, політика, пам'ять

Історична політика є частиною глобальної тенденції політизації історії і одним із прикладів підвищеної уваги політичних практиків і дослідників до політики пам'яті. Історична політика включає в себе передачу різного роду спогадів і досвіду, а також забутих фактів. Це ще й тематика наукових досліджень з метою пошуку відповідей на питання про те, як історичні інтерпретації перетворюються в політичну боротьбу, хто і з якою метою це робить і які наслідки цього. Це свого роду політика по відношенню до історії і пам'яті. Політика намагається конструювати культурну пам'ять і формувати певну модель політичного бачення національного минулого. Історичну політику здійснюють її суб'єкти. Це, зокрема, президент, парламент, уряд, Академія наук та інші державні інституції. Окрім того, це громадянське суспільство у вигляді різних об'єднань і організацій, в тому числі конфесійних, а також незалежні засоби масової інформації. Окремо виділяють активістів історичної політики з числа самих істориків.

Можна виділити такі основні етапи історичної політики в Україні: 1) 1991–2004 рр.: націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного нарративу; 2) 2005 – початок 2010 рр.: радикальний перегляд політики пам'яті в напрямку націоналізму, антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, «місць пам'яті», спорудження меморіалів, комеморативні практики; 3) 2010–2013 рр.: поєднання національно-патріотичної версії української історії з символічною реабілітацією радянського минулого.

Після 1991 р. в Україні склалась ситуація, коли потрібно було створювати нову основу національної єдності. В 1990-х рр. була створена система державних нагород, пов'язана з історичною тематикою, введена національна валюта із зображенням видатних постатей, встановлені пам'ятники видатним національним діячам. Саме ставлення до радянської (комуністичної) історичної спадщини стало відправною точкою для перегляду всієї історії. Мова йшла про заміну радянського варіанту історії національним⁴⁷.

Шкільний підручник став чи не головним елементом впливу національного чинника на історичну свідомість молоді в 1990-х рр. Прихильники радянських міфів уже програли битву за історичну пам'ять нового покоління. Ще на світанку незалежності завдяки старанням тодішнього Міністерства освіти з програм і підручників для середньої та вищої школи було викинуто старі радянські схеми та легітимізовано тему ОУН–УПА. Саме на цих підручниках було виховано нову молоду генерацію. У багатьох шкільних підручниках уміщено портрети командувача УПА Р.Шухевича та лідера ОУН С.Бандери, а назву «Велика Вітчизняна війна» замінено на нейтральні та менш емоційні – «Друга світова» чи «німецько-радянська» війна⁴⁸.

В тому числі для налагоджування відносини в сфері спільного історичного минулого, в 1993 р. була утворена українсько-польська комісія експертів з удосконалення підручників з історії та географії. У сфері історичної пам'яті почали здійснюватися кроки для консенсусу з найбільш спірних історичних питань, на-

самперед періоду ХХ ст. Проаналізувавши протоколи засідань комісії, можна виділити такі основні висновки і рекомендації даної комісії щодо підручників: 1) висвітлювати українсько-польські стосунки в міжнародному контексті; 2) прагнути до деполітизації історії; 3) уникати надмірного використання мартирологічних сюжетів; 4) при висвітленні спірних питань, по можливості використовувати аргументи як з польської сторони, так і з української; 5) не узагальнювати інформацію про воєнні злочини, що мали поодинокий характер. Експерти погодились на тому, що історія, і особливо шкільна історія, не повинна бути знаряддям виникнення нових протиріч. Конфлікти і війни, які траплялися між обома народами, потрібно висвітлювати в науковому стилі, без емоцій і зайвої публіцистичності.

Попри різні погляди на історію та оцінки подій, українське і польське суспільства дійшли компромісу під час проведення заходів з приводу річниці Волинської трагедії влітку 2003 р., доказом чого стало ухвалення спільної українсько-польської парламентської заяви, а також старання обох сторін, спрямовані на вшанування пам'яті загиблих у Волинській трагедії 1943 р. Зокрема, у заяві сторони погодились, що трагедію поляків, яких вбивали і виганяли з місць їхнього проживання збройні формування українців, супроводжували рівно ж страждання українського мирного населення – жертв польських збройних акцій. Ці події були трагедією для обох народів.

Загалом, як показали реалії, в 1990-і рр. у політиків не було часу для активного втручання в сферу історії. Політичні діячі ще тільки усвідомлювали всі можливості історичної політики. Перший президент України Л.Кравчук легко маневрував між ідентичностями Західної і Східної України. Особливістю історичної політики Л.Кучми було те, що він популяризував таке бачення української історії, у якому містилися козацькі, радянські і націоналістичні сюжети. Очевидно, він намагався поєднати різні пам'яті українців, відмінне ставлення їх до історичних подій та особистостей. Приміром, 1998 р. майже водночас у Львові святкували річницю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, а в Дніпропетровську – ювілей українського радянського функціонера В. Щербицького, причому в обох випадках ініціатива й ідея святкування виходила з центру⁴⁹.

Історична політика до 2005 р. здійснювалася послідовно, але характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів. Політичні лідери країни намагалися не стільки формувати історичну свідомість громадян, як пристосовувати історичну політику до ситуативних обставин. У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр., під час відзначення ювілейних дат, проведення комеморацій, формування календарних святкових днів відбувалося часткове повернення до традицій радянського періоду. Подібна позиція дозволяла певною мірою зберігати громадський спокій, проте переводила спірні проблеми історичної тематики у латентний стан, не розв'язуючи назрілих питань і не пориваючи з радянською традицією.

Історична політика в Україні у 2005–2010 рр. пов'язана з президентом В.Ющенком і його оточенням. Особлива увага зверталась на героїзм (діяльність УПА) і страждання українського народу (голодомор – як геноцид). В червні 2007 р. було офіційно відзначено сторіччя з дня народження Р.Шухевича, після чого присвоєно йому посмертно звання Героя України. А незадовго до закінчення свого президентства на початку 2010 р. В.Ющенко присвоїв звання Героя України С.Бандері.

Указ від 28 січня 2010 р. «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» визнавав учасниками боротьби за незалежність України у ХХ ст. осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, в тому числі у складі формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності.

У 2004 р. уряд погодився на створення призначеної від обох парламентів російсько-української комісії, що мала б написати історію, прийнятну і для росіян, і для українців. У відповідь на це декілька українських істориків під керівництвом Я.Дашкевича створили «Комітет захисту української історії». У 2008 р. було видано два підручники з історії обох країн (Нарис історії України, «Очерки истории России»), кожен з яких подавав примирливий погляд на історію іншої країни. Але дані роботи, принаймні в Україні, не мали великого впливу на спосіб сприйняття національної історії⁵⁰.

Найбільш активною частиною історичної політики за часів президентства В.Ющенка стала кампанія за визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу. Основними елементами даної політики були: 1) юридична легітимація Голодомору як геноциду на законодавчому рівні; 2) кампанія визнання голоду 1932–1933 рр. на міжнародній арені; 3) створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору; 4) заохочення публікацій наукових досліджень з тематики голоду 1932–1933 рр.; 5) створення Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» та ін.

Вагому роль у популяризації історичних знань в перші роки свого існування відіграв Український інститут національної пам'яті. Основними напрямками його діяльності стали вивчення теми голодомору та політичних репресій, національно-визвольної боротьби, проведення відповідних комеморативних заходів, науково-просвітницька робота і освітянська діяльність. Але на відміну від польського, Інститут в подальшому не отримав відповідного фінансування.

До історичних студій долучилася навіть Служба безпеки України, посприявши публікації джерел про голодомор 1932–1933 рр. і діяльність УПА та дозволивши вільний доступ до фондів у її архівах.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким голодомор визнано геноцидом українського народу. Публічне заперечення голодомору визнавалося наругою над пам'яттю мільйонів жертв голодомору, приниженням гідності українського народу і визнано протиправним.

Вищезазначені дії були гарною спробою організувати культурну пам'ять українців. Успіх тодішніх заходів пов'язаний як з певною моделлю організації культурної пам'яті і напрямом історичної політики, так і з потребами багатьох українців до вираження своїх поглядів і позицій. Голодомор став одним з центральних компонентів української ідентичності. Голодомор виконав роль основного символу, що повинен об'єднати історичну свідомість всіх українців. Якщо в 2003 р. тільки 40% українців вважали Голодомор геноцидом, то в 2007 р. – вже 63% (у тому числі 79% – у західних регіонах, 71% – центральних, 53% – південних і 33% – східних)⁵¹.

Напружена ситуація, що склалася навколо трактувань окремих сюжетів історії України, стала результатом боротьби партій різної ідеологічної спрямованості. Зокрема, відчутними були контраверсії офіційних комеморативних заходів у регіональному вимірі. Неконсолідованість політики щодо формування колективних уявлень про минуле спостерігалася в діяльності різних гілок влади. Якщо низка актів Президента України спрямовувалася на декомунізацію національної пам'яті, то Верховна Рада України могла діяти у протилежному напрямі, ухвалюючи, наприклад, постанову про відзначення 90-річчя створення Комсомолу України.

Відмова від голодомору як геноциду за часи В.Януковича не означала відхід від ідеологеми в сфері історичної політики пам'яті, проводились комеморативні практики і офіційні церемонії біля меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Саме слово «голодомор» увійшло в мову офіційних документів, законодавчих актів і міжнародних відносин. Що ж стосується ставлення до УПА, то нова влада показувала її в негативному сенсі. Зокрема, відбулося відкриття пам'ятників жертвам ОУН і УПА в Луганську, Рівному, Одесі. Діяла пересувна виставка «Волинська різня: польські і єврейські жертви ОУН-УПА», яка об'їхала Київ і великі міста півдня і сходу України.

Таким чином, історичні аргументи завжди використовувались в політичній практиці, в громадських дискусіях і соціальних програмах. Таким чином відбувається вплив на суспільну свідомість, на уявлення людей про суспільство, в якому вони живуть. Вивчення історії конфліктів і катастроф ХХ ст. (війни, голодомори, масові репресії) викликає все більший інтерес у дослідників саме у зв'язку з роллю пам'яті в історичному конструюванні соціальної (колективної) ідентичності. Як влучно відзначив В.Смолій, історична наука повинна йти попереду політики і допомагати політикам у їх прагненні вирішувати складні державні проблеми. Таким має бути взаємозв'язок і взаємовідносини історичної науки і політики⁵².

Важкими залишаються такі питання як «Волинська трагедія», стосунки УПА і Армії Крайової, єврейські погроми, колабораціонізм. Проблема ОУН і

УПА стала об'єктом «війни пам'ятей» в українському суспільстві. Для Західної України в центрі героїчної історії Другої світової війни знаходяться ОУН і УПА, а для Сходу і Півдня України – Червона Армія. Західна Україна в більшій мірі переконана, що голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом (хоча вона сама в той час не входила в склад Радянського Союзу).

* * *

За часи незалежності українська історична наука стала інтегральною частиною світової історіографії. Найголовнішим чинником розвитку української історіографії залишається деідеологізація історичної науки, розкутість думки, свобода наукової творчості і вибору світоглядних позицій. Публікаторський бум засвідчує дослідницьку свободу в нашому суспільстві. Протягом останніх двадцяти п'яти років відбулися докорінні зміни в оцінці тих чи інших подій української історії. Насамперед йдеться про повне переосмислення історичних праць радянського минулого й самої історії комуністичного тоталітарного режиму. З'явилося чимало цікавих і оригінальних наукових праць, що демонструють нові дослідницькі прийоми та методи ки осягнення історичного минулого. В той же час багато праць виконані на досить низькому науковому рівні.

Позитивними рисами сучасної історіографії є входження національної науки до європейського і світового наукового простору (гранти, стажування, доступність літератури, наукові контакти, освіта за кордоном, використання новітніх інформаційних технологій). Важливою ознакою є формування нового стилю історіографічного мислення, розмаїття методологій, науковий прагматизм, орієнтація на сучасний ринок ідей⁵³.

Не існує кризи історичної науки в Україні. У ній спостерігаються ідейна толерантність, конструктивний діалог і співпраця, утворюється єдиний інтелектуальний простір, який містить сучасні праці, повернену спадщину дореволюційних істориків, доробок радянської і діаспорної історичної науки, а також внесок зарубіжних дослідників української історії.

Історичні дослідження в Україні проводилися в умовах глибоких суспільно-політичних, ідеологічних, інтелектуальних та свідомісних змін. У перші роки незалежності отримали поширення схеми національної історії, а основі яких знаходилися методологічні постулати кінця XIX – початку XX ст. (схема М.Грушевського). Відбулося явище, яке можна назвати «націоналізація історії», яке мало як позитивні, так і негативні наслідки. До позитивних можна віднести такі як різке посилення уваги до історичних джерел, які в минулому були під забороною, звільнення від фальсифікацій численних явищ і подій минулого України. Негативні: спрощене, позанаукове, публіцистичне ставлення до історії, різке зниження фаховості і критичного ставлення до історичної продукції⁵⁴.

Протягом 1990-х рр. відбувся кардинальний перегляд радянської, а почасти й імперської історії, які заступили національні візії. Старше покоління виховувалося в «системі» й частина його звикла до того, що була одна правда, тому по-

трібно перекинутись на іншу правду. Звичайно, етнодержавницька легітимізація породила й вироблення своєрідних, іноді вельми примітивних елементів національного канону історіописання. Нині до складників чи елементів цього канону, на думку його критиків, відносять національно-державницьку актуалізацію, ритуальну апеляцію до патріотичних настанов або історичної правди, чорно-білу аксіологію чи полярні ціннісні настанови, переважання описовості, насамперед процесу – подій та фактів, порівняно з проблемним акцентуванням або інтерпретацією⁵⁵.

Саме зміну стилістики класової боротьби на мову «національного відродження» і сприйняли більшість істориків як зміну методології. Звісно, були й інші моделі: зосередження на фактографії, що ґрунтується на вірі в можливість відтворити історію «як вона є», та переконаності в передчасності методологічних дискусій в українському контексті⁵⁶. «Національна парадигма» української історії – гранднаратив, що зосереджується на боротьбі української етнічної нації за власну державу, – замінив радянські моделі «соціалістичного будівництва» і «дружби народів». Національна парадигма також добре відповідала ідеологічній позиції молодого української держави протягом більшої частини 1990-х рр.⁵⁷.

Український історичний канон поступово позбавляється неоромантичних рис і більше звертається до фахового аналізу на базі опрацювання історичних документів. Цьому сприяє багато чинників, передусім відкритість українського історіографічного простору для різних поглядів і методологій, ознайомлення з якими супроводжується «індивідуальними і колективними відкриттями». Багато в чому це зумовлено фактом навчання і стажування нових поколінь істориків у західних наукових центрах США, Великої Британії, Німеччини тощо. Неабияке сприяння в цьому всі роки надає українська діаспора, передусім Український науковий інститут Гарвардського університету (США), Кафедра історії України Університету Альберти (Канада) тощо. Чимало українських істориків скористалися з польських стипендій і грантів, нагород Американської ради наукових товариств, фондів Фулбрайта і т.д.

На сьогодні утвердились різні методологічні принципи – від класичного позитивізму до постмодернізму з використанням міждисциплінарних підходів, можливостей методів інших наук для вивчення конкретної проблеми. Також наявні спроби методично і концептуально наблизитися до західних колег. Сучасній українській історіографії все ще властивий дефіцит на фахівців і авторитетні наукові школи з історії зарубіжних країн, повільно засвоюється цивілізаційна модель світової історії, модерні й постмодерні методологічні орієнтири на досягнення культурно-духовних цінностей інших народів в антропологічному вимірі. Більшість середовища істориків характеризує добре вкорінений традиціоналізм у методологічній сфері, небажання вивчати нові дослідницькі терени і переходити межі дисциплін.

Створено нову концепцію історії українського народу, яка враховує всі фактори: економічні, політичні, соціальні, інтелектуальні, людські. Історики створили, або краще сказати дещо модернізували схему наскрізної і тяглої історії

«українського народу», запропоновану ще на початку ХХ ст. Відокремлення і виділення української історії з історії польської, російської та радянської відбулося, але воно зробило певні труднощі щодо включення української історії в європейську.

В нинішніх умовах стає актуальною соціокультурна концепція українського історіографічного процесу, витвір якої можливий завдяки використанню міждисциплінарної методології та компаративістських узагальнень. Такий підхід дає змогу розглядати даний процес у контексті розвитку європейської та світової науки. Важливо поєднати так званий великий наратив, тобто абстрактно узагальнені речі з дуже конкретними людьми, моментами, діями.

Українські історики переважно студіюють козацько-гетьманську державу ХVII–ХVIII ст., історію України ХIХ–ХХ ст. Натомість існує кризовий стан і нестача молодих спеціалістів історії України ХIХ–ХV ст., вивчення історії Київської Русі і Галицько-Волинської держави, які були сфальсифіковані радянськими і західними істориками і часто вважалися органічними частинами історії Росії⁵⁸.

Рельєфнішим став український контекст дослідження світового й регіонального історичного процесу. Українська історична наука, її потужний творчий потенціал мусить подолати рештки синдрому провінціалізму і вийти на більш широкий простір співпраці із зарубіжними колегами, ініціювати виконання спільних міжнародних проектів. Особливо це стосується історії тих держав, до складу яких на тих чи інших етапах входили українські землі, а також країн, де в минулому, або за два останні десятиріччя сформувалися численні українські діаспори. Необхідно також розширити реальні можливості для стажування у зарубіжних країнах, надання стипендій та грантів, а також прискорити реформування системи історичної освіти і підвищення якості підготовки вітчизняних фахівців із всесвітньої історії⁵⁹.

Історична наука і створювані нею історичні знання відіграють особливо важливу роль у процесах національної і державної самоідентифікації населення, в той час коли в країні відбувається становлення громадянського суспільства і громадянської (політичної) нації. Про це свідчить, зокрема, поява таких ознак як дієдатне громадянське суспільство, колективна солідарність, почуття спільності, народний плебісцит, національна свідомість (усвідомлення ідентичності, соціальної, культурної окремішності, поліетнічної, як правило, спільноти), національна ідентичність. Важливим чинником націєтворення є історична пам'ять, історичні міфи, національні символи. Вони можуть посприяти як розколу, так і консенсусу в суспільстві. Прикладом останнього став консенсус в Україні щодо голоду 1932–33 рр. у тому сенсі, що він мав не природній характер і був геноцидом.

В сьогоднішні часи інформаційної епохи й інтернет-революції змінився і статус історика. На мій погляд, сучасного історика характеризують такі риси:

1) повномасштабне, цілісне, а не фрагментарне висвітлення окремої проблеми чи періоду історії у форматі окремої книги/книг;

- 2) вміння монетизувати свою роботу, тобто конвертувати свої знання у фінансові прибутки;
- 3) популяризація різними методами своїх здобутків;
- 4) широта залучення методологічного інструментарію, в тому числі й найкращих здобутків західної науки;
- 5) міждисциплінарний підхід, використання інструментарію суміжних наук;
- 6) цікавий і доступний для пересічного читача стиль написання тексту;
- 7) комунікація з дослідниками схожої проблематики, рецензентська робота, звернення уваги до існуючих фальсифікацій у своїй науковій царині.
- 8) активна громадянська позиція і небайдужість до тих процесів, що відбуваються в країні.

¹ Субтельний О. Від советського до національного: тенденції в написанні історії України з 1991 р. // Україна. Процеси націєтворення: [збірка]; упоряд. Андреас Каппелер. – К.: К.І.С., 2011. – С. 38.

² Гломозда К. Сучасні погляди на проблему переосмислення історичного минулого // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 2006–2007. – Вип. 15. – С. 847.

³ Склокін В. Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2013. – Вип. 12. – С. 35.

⁴ Смолій В. Вступаючи у XXI століття: деякі теоретико-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. Міжнародний науковий конгрес українських істориків, Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.: доп. та повідомл.: у 4 т. / ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк. – Т. 1. – Кам'янець Подільський; К.: [б.в.], 2005. – С. 32.

⁵ Яковенко Н. Одна Клію: дві історії // Критика. – К., 2002. – Число 12. – С. 13–14.

⁶ Гломозда К. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // Магістеріум. – Вип. 17: Історичні студії. – К., 2004. – С. 85.

⁷ Зубов А. Это уже было // Режим доступу <http://www.vedomosti.ru/opinion/news/23467291/andrej-zubov-eto-uzhe-bylo>

⁸ Стобецький Р. Підсумок польської історіографії початку XXI ст. // Критика. – 2003. – Число 5–6 // Режим доступу <http://krytyka.com/ua/articles/pidsumok-polskoyi-istoriohrafiiyirochatku-xxi-stolittya>

⁹ Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2014. – Вип. 24. – С. 31.

¹⁰ Колесник І.І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern // Ейдос. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 227.

¹¹ Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології (Київ, 17 червня 2004 р.): матеріали семінару. – К.: (б.в.), 2005. – С. 28.

¹² Смолій В. Редакційний анонс // Ейдос. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 8.

¹³ Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – 2-е вид., допов. – К.: Генеза, 2012. – С. 399.

¹⁴ Турченко Ф.Г. Сучасне українське історіописання: подолання кризи? // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXXI. – С. 12.

¹⁵ Стельчик С. Поєднуючи минуле і майбутнє: українське історіописання після здобуття незалежності // Режим доступу <http://historians.in.ua/index.php/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/828-serhii-yekelchuk-poiednuuiuchy-mynule-i-maibutnie-ukrainske-istoriopysannia-pislia-zdobuttia-nezalezhnosti>

¹⁶ Зашкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію // Режим доступу <http://histans.com/JournALL/xxx/15/1/2.pdf>

¹⁷ Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна модерна. – 2010. – Вип. 16 (5). – С. 160.

¹⁸ Фон Гаген М. Повертаючися до історій України // Критика. – К., 2007. – Вип. 6.

¹⁹ Рєпіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 106.

²⁰ Яковенко Н. Нариси кризової історіографії // Критика. – К., 2006. – Число 1–2.

²¹ Зашкільняк Л.О. Сучасна світова історіографія: посібник для студ. іст. спец. ун-тів / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: ПАІС, 2007. – С. 48.

²² Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. – С. 24.

²³ Підгасцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Режим доступу http://chtyvo.org.ua/authors/Pidhaetskyi_Vitalii/Modernizm_i_postmodernizm_ujavnne_mynule_chy_invariantne_maibutnie/

²⁴ Колесник І. Українська історія: між Модерном і Постмодерном // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Соціально-гуманітарні науки / упор. В.Булах; голов. ред. М.Жулинський. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 345, 347.

²⁵ Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // Я.Дашкевич «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика. – К.: Темпора, 2011. – С. 341–345.

²⁶ Винар Л. Українське історичне товариство і завдання істориків (спостереження і замітки) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть. Матеріали міжнародної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 17.

²⁷ Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 218–221.

²⁸ Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – С. 436.

²⁹ Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: Десятиліття змін // Україна Модерна. – Ч. 9. – К.; Львів, 2005. – С. 66–67.

³⁰ Колесник І.І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії. – С. 242–243.

³¹ Склокін В. A laboratory of transnational history. Ukraine and recent Ukrainian historiography / Ed. By G. Kasianov, Ph. Ther. Budapest – New York: CEU Press, 2009. 310 p. // Україна модерна. – 2010. – Вип. 17(6). – С. 297.

³² Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна // УІЖ. – К., 2013. – № 3. – С. 5–6.

³³ Плохій С. Між історією та нацією: Павло Роберт Магочій і переосмислення української історії // Режим доступу <http://krytyka.com/ua/articles/mizh-istoriieyu-ta-natsiieyu-pavlo-robert-magochiy-i-pereosmyslennya-ukrayinskoji-istoriyi>

³⁴ Шкільна історія очима істориків науковців. Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України / упор. та ред. Н.Яковенко. – К., 2008.

³⁵ Ададуrow В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // УІЖ. – 2013. – № 2. – С. 9, 16.

³⁶ Верменич Я. До дискусії про концепцію синтетичної «Історії України» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – 2010. – Вип. 36. – С. 65, 67.

³⁷ Якою буде нова національна історія. Лекція Кирила Галушка // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/11/138248/>

³⁸ Стрик Т. Якої оповіді про минуле потребує Україна? (Marples D.R., Heroes and Villains. Creating national history in contemporary Ukraine. Budapest-New-York: Central European University Press, 2007. 385 p.) // Україна Модерна. – 2009. – Т. 3 (14). – С. 233.

³⁹ Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К.: Наш час, 2008. – С. 15.

⁴⁰ Станіслав Кульчицький «Голодомор – намагання знищити титульну націю СРСР» // Режим доступу <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/11/28/63373/>

⁴¹ Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С. 206.

⁴² Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008. – С. 115–116.

⁴³ Друга світова війна як виклик для української історіографії. Форум // Україна модерна. – 2008. – Число 13 (2). – С. 16.

⁴⁴ Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / НАН України; Інститут історії України. – Київ, 2005.

⁴⁵ Плавюк М. Друга світова війна. Необхідність нової оцінки // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16–18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1. – С. 26–28.

⁴⁶ Литвин М.Л., Хахула Л.І. Всеукраїнська наукова конференція «Волинська трагедія: через історію до порозуміння» // УІЖ. – 2013. - № 6. – С. 221–222.

⁴⁷ Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине. – С. 223, 248.

⁴⁸ Гриневич В. Міт війни та війна митів // Режим доступу http://shron.chtyvo.org.ua/Hrynevych_Vladyslav/Mit_viiny_ta_viina_mitiv.pdf

⁴⁹ Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. Режим доступу <http://www.historians.in.ua/index.php>

⁵⁰ Субтельний О. Від советського до національного. – С. 32.

⁵¹ Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932–33 рр. геноцидом. Режим доступу http://www.president.gov.ua/content/golodomor_sociology.html

⁵² Смолій В. «Вступне слово» до учасників Всеукраїнської конференції істориків у Харкові // Харківський історіографічний збірник. – Х., 1997. – Вип. 2. – С. 12.

⁵³ Колесник І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози. – С. 27–28.

⁵⁴ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л. Зашкільняка. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 398.

⁵⁵ Смолій В., Удод О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська (ювілейні роздуми з проблематики) // УІЖ. – 2012. - № 1. – С. 25.

⁵⁶ Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії. – С. 180.

⁵⁷ Єкельчик С. Вказана праця.

⁵⁸ Винар Л. Українське історичне товариство і завдання істориків. – С. 16.

⁵⁹ Калакура Я. Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // Україна-Європа-Світ. – 2013. – Вип. 11. – С. 217.

БІБЛІОГРАФІЯ ДО ТЕМИ

Монографії, навчальні посібники, матеріали конгресів і конференцій

1. A laboratory of transnational history. Ukraine and recent Ukrainian historiography / Ed. By G. Kasianov, Ph. Ther. Budapest – New York: CEU Press, 2009. 310 p.
2. Головка В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст: монографія. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – 232 с.
3. Гончаревський В. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991 – 2009). – К.: Логос, 2011. – 220 с.
4. Горелов М.С. Цивілізаційна історія України: [нариси] / Горелов М.С., Моця О.П., Рафальський О.О. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – 632 с.
5. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад: есеї. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
6. Зашкільняк Л.О. Сучасна світова історіографія: посібник для студ. іст. спец. ун-тів / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: ПАІС, 2007. – 312 с.
7. Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 липня 1995 р.) / Нац. акад. наук України, Інститут історії України, Харк. держ. ун-т; упор. В.Г. Сарбей. – Х.: (б.в.), 1995. – 356 с.
8. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій. – 2-е вид., допов. – К.: Генеза, 2012. – 511 с.
9. Касьянов Г. Сучасний стан української історіографії: методологія та інституційні проекти. – К.: Генеза, 2004. – 107 с.
10. Касьянов Г.В., Миллер А.И. Россия-Украина: как пишется история: Диалоги – лекции – статьи / Российский государственный гуманитарный университет. – М.: РГГУ, 2011. – 306 с.
11. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К.: Фенікс, 2013. – 566 с.
12. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. – Запоріжжя: Запорізь. нац. ун-т, 2011. – 308 с.
13. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій: навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.
14. Национальные истории в советском и постсоветских государствах / Под. ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова. – Москва: АИРО-XX, 1999. – 446 с.
15. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 15-16 грудня 2005 року) / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; упоряд. і наук. ред. Г.В. Касьянов. – К.: [б.в.], 2008. – 264 с.
16. Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К.: Критика, 2011. – 238 с.
17. Портнов А. Упражнения с историей по-украински. - М.: ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 2010. – 224 с.
18. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі ХХ–ХХІ століть. – Черкаси: Вертикаль; ПП Кандич С.Г., 2006. – 122 с.
19. Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків, Славське, 4–6 вересня 1990.
20. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже ХХ-ХХІ вв: социальные теории и историографическая практика. – М.: Круг, 2011. – 560 с.

21. Сучасна українська історіографія: Проблеми методології та термінології: Матеріали науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.) / Наук. ред. Г. В. Касьянов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 107 с.
22. Українська історична наука на порозі XXI століття: міжнародний Науковий Конгрес (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.): доповіді та повідомлення / відп. ред. О.Добржанський; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича, Інститут історії України НАН України. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 1-4.
23. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: [колективна монографія]; за ред. Л.Зашкільняка / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л.: ЛНУ, 2004. – 406 с.
24. Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції 25–26 жовтня 2001 р. / Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9).
25. Українська історична дидактика. Міжнародний діалог: фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії / відп. ред. М.Телус, Ю.Шаповал; Інститут ім. Георга Еккерта з міжнародного дослідження шкільних підручників, Центр історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К.: Генеза, 2000. – 368 с.
26. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. Міжнародний науковий конгрес українських істориків (Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.: доп. та повідомл.: / ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. – К.-Подільський; К.: [б.в.], 2005. – Т. 1–4.
27. Українська історична наука на шляху творчого поступу. Міжнародний науковий конгрес українських істориків (Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: доповіді та повідомлення / відп. ред. С. Гаврилюк [та ін.]; гол. ред. редкол. Л.Винар, І.Коцан. – Луцьк: Вежа, 2006-2008. – Т.1–3.
28. Шкільна історія очима істориків науковців. Матеріали робочої наради з моніторингу шкільних підручників з історії України / упоряд. та ред. Н.Яковенко; Український ін-т національної пам'яті. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 128 с.
29. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

Статті

30. Ададуrow В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – К., 2013. - № 2. – С. 4–23.
31. Бoleбрух А.Г. Мораль в структурі історической науки // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 6–16.
32. Бoleбрух А.Г. Приобрела ли историография новый образ? // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2006. – Вип. 8. – С. 4–14.
33. Верменич Я. До дискусії про концепцію синтетичної «Історії України» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 63–72.
34. Верменич Я. Макро-, мезо-, мікропідходи в історіографічному аналізі: концептуальний плюралізм // Україна-Європа-Світ. – К., 2012. – Вип. 10. – С. 282–288.
35. Верменич Я.В. Мікроісторія як предметне поле соціогуманітарних досліджень // УІЖ. – К., 2010. – № 4. – С. 156–169.
36. Винар Л. Українське історичне товариство і завдання істориків (спостереження і замітки) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 33-40.
37. Фон Гаген М. Повертаючися до історій України // Критика. – К., 2007. – Вип. 6.

38. Галушко К. У пошуках common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу // УІЖ. – К., 2013. – № 1. – 4–23.

39. Гломозда К.Ю. Стан сучасної української історіографії як наукова проблема // Режим доступу <http://history.ukma.kiev.ua/docs/journals/naukovi-zapysky/21/glomozda.pdf>

40. Гломозда К.Ю. Стан української історіографії та визначення її ролі в сучасному суспільстві // Магістеріум. – К., 2004. – Вип. 17. – С. 81–91.

41. Грачова С. Пам'ять, контрпам'ять і політика // Режим доступу <http://krytyka.com.ua/articles/pamyat-kontrpamyat-i-polityka>

42. Грицак Я. Українська історіографія. 1991-2001: Десятиліття змін // Україна Модерна. – 2005. – Число 9. – С. 43–68.

43. Гуревич А. Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 551–561.

44. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // Я. Дашкевич «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстка. – К.: Темпора, 2011. – С. 329–347.

45. Дашкевич Я. Стан і перспективи історичної науки в Україні // Я. Дашкевич «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстка. – К.: Темпора, 2011. – К., 2011. – С. 298–320.

46. Епштейн А.І. Криза історичного мислення і шляхи виходу з неї // Харківський історіографічний збірник. – Х., 1998. – Вип. 3. – С. 37–44.

47. Скельчик С. Поєднуючи минуле і майбутнє: українське історіописання після здобуття незалежності // Режим доступу <http://historians.in.ua/index.php/institutsiji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/828-serhii-yekelchuk-poiednuuichy-mynule-i-maibutnie-ukrainske-istoriopysannia-pislia-zdobuttia-nezalezhnosti>

48. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // УІЖ. – К., 1994. – № 1. – С. 45–53.

49. Журба О.І., Чернов Є.А. Функція історіографії в сучасному пізнавальному просторі // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2008. – Вип. 9. – С. 15–23.

50. Зашкільняк Л. Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти // Україна модерна. – 2005. – Число 9. – С. 7–14.

51. Зашкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію // Режим доступу <http://histans.com/JournALL/xxx/15/1/2.pdf>

52. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 28–35.

53. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі // Україна-Європа-Світ. – Тернопіль, 2009. – Вип. 2. – С. 156–160.

54. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Л.: Львівський нац. ун-т імені Івана Франка, 2004. – С. 24–43.

55. Зашкільняк Л. Які історики потрібні сучасній Україні? (Stryjek T., Jakiej Przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii I debacie publicznej na Ukrainie 1991-2004. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. 850 s.) // Україна модерна. – 2009. – Вип. 14(3). – С. 297–309.

56. Калакура Я. Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // Україна-Європа-Світ. – Тернопіль, 2013. – Вип. 11. – С. 207–219.

57. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 402–415.
58. Калакура Я.С. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2014. – Вип. 24. – С. 23–38.
59. Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 217–255.
60. Касьянов Г. «Национализация» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Л., 2004. – С. 57–73.
61. Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // УІЖ. – К., 2006. – № 6. – С. 4–15.
62. Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // УІЖ. – К., 2012. – № 6. – С. 4–24.
63. Киридон А. Историк в культурній топографії пам'яті // Україна-Європа-Світ. – Тернопіль, 2012. – Вип. 10. – С. 82–94.
64. Киридон А. Професійна історіографія та колективна пам'ять: проблема структурування простору // Україна-Європа-Світ. – Тернопіль, 2010. – Вип. 4. – С. 187–195.
65. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади // Україна модерна. – 2007. – Вип. 11. – С. 7–21.
66. Кісь О. Чи/якою потрібна Україні її жіноча історія // Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/chyuyakouyu-potribna-ukrayini-yiyi-zhinocha-istoriya>
67. Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матер. всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада, 1995 р.). – Х., 1995. – С. 42–47.
68. Колесник І.І. Кар'єра історика: етичний вимір // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 26–42.
69. Колесник І.І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern // Ейдос. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 227–245.
70. Колесник І. Українська історіографія з перспективи концептуального синтезу // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. II. Одеса—Київ—Львів, 1999.
71. Колесник І. Українська історія: між Модерном і Постмодерном // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Соціально-гуманітарні науки / упор. В.Булах; голов. ред. М.Жулинський; Міжнар. асоц. українців, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 345–347.
72. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // УІЖ. – К., 2002. – № 1. – С. 26–37.
73. Колесник І. Український гранд-наратив: ретроспективи і перспективи // Ейдос. – К., 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 153–178.
74. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // УІЖ. – К., 2007. – № 1. – С. 174–184.
75. Кудряченко А. Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні // УІЖ. – К., 2011. – № 1. – С. 180–194.
76. Литвин В. Перемога над нацизмом і фашизмом: між історичною подією, міфом і сучасними викликами (Неофіційні міркування історика) // Україна-Європа-Світ. – Тернопіль, 2010. – Вип. 4. – С. 14–22.

77. Магочій П.Р. Територія істориків // Режим доступу <http://krytyka.com/ua/articles/terytoriya-istorykiv>

78. Маловичко С.И. Етичний поворот в изученні історії історії // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 53–67.

79. Менджецький В. Мова діалогу між польськими та українськими істориками на зламі ХХ-ХХІ століть // Україна модерна. – 2010. – Вип. 16 (5). – С. 243–250.

80. Механізми контролю за якістю наукової продукції в Україні (І.Михайлин, Л.Зашкільняк, Р.Пиріг, П.Кутуєв, В.Якунін, В.Речицький, А.Круглашов, О.Журба, І.Єгорченко, М.Михайлов, О.Грацій Молодший) // Україна модерна. – 2007. – Вип. 12(1). – С. 12-50.

81. Мещеряков В.Ф., Міхеєв В.К., Посохов С.І. Про хід та основні підсумки роботи Всеукраїнської наукової конференції «Історична наука на порозі ХХІ ст.» // Харківський історіографічний збірник. – Х., 1997. – Вип. 2. – С. 21–27.

82. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Україна модерна – 2000. – Ч. 4–5. – С. 289–318.

83. Плохій С. Між історією та нацією: Павло Роберт Магочій і переосмислення української історії // Режим доступу <http://krytyka.com/ua/articles/mizh-istoriieyu-tanatsiieyu-pavlo-robert-magochiy-i-pereosmyslennya-ukrayinskoji-istoriyi>

84. Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна // УІЖ. – 2013. – № 3. – С. 4–12.

85. Попова Т.Н. Історіографія в пошуках свого оновлення // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2008. – Вип. 9. – С. 44–62.

86. Попова Т. Історіографія сьогодні: три штриха с резюме к проблеме институционального кризиса // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 42–72.

87. Попова Т.Н. Об інституціоналізації історіографії // Харківський історіографічний збірник. – Х., 1998. – Вип. 3. – С. 5–15.

88. Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна модерна. – К., 2010. – Вип. 16 (5). – С. 153–182.

89. Портнов А. Історіографії на краях // Критика. – К., 2006. – Число 3. – С. 17–18.

90. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // УІЖ. – К., 2000. – № 1–4.

91. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // УІЖ. – К., 1999. – № 3. – С. 3–22.

92. Рєпіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 89–106.

93. Сарбей В. Роздуми з приводу фундаментальної «Історії України» // Київська старовина. – 1995. – № 2.

94. Сербин Р. Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи // Режим доступу <http://krytyka.com/ua/articles/borotba-ivana-khymky-z-ukrayinskymy-mitamy-khybni-metody>

95. Сінкевич Є.Г. Проблема наукової школи в історіографії та етика взаємин // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2012. – Вип. 11. – С. 178–188.

96. Склокін В. Після постмодернізму // Український гуманітарний огляд. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 9–23.

97. Склокін В.В. Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2013. – Вип. 12. – С. 24–46.

98. Смолій В. Вступаючи у XXI століття: деякі теоретико-методологічні аспекти історичних досліджень в Україні // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. Міжнародний науковий конгрес українських істориків, Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.: доп. та повідомл.: у 4 т. / ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. – Т. 1. – Кам'янець Подільський: [б.в.], 2005. – С. 32–33.

99. Смолій В. «Вступне слово» до учасників Всеукраїнської конференції істориків у Харкові // Харківський історіографічний збірник. – Х., 1997. – Вип. 2.

100. Смолій В., Удод О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська (ювілейні роздуми з проблематики) // УІЖ. – К., 2012. – № 1. – С. 4–29.

101. Сохновський Є. Сучасна українська історіографія: реальна криза чи термінологічна плутанина // Український історик. – 2001. – Ч. 1–4. – С. 118–134.

102. Стельмах С.П. У пошуках утраченої правди: теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Серія: історія. – К., 2002. – Вип. 63–64.

103. Стрик Т. Якої оповіді про минуле потребує Україна? (Marples D.R., Heroes and Villains. Creating national history in contemporary Ukraine. Budapest-New-York: Central European University Press, 2007. 385 p.) // Україна Модерна. – 2009. – Т. 14 (3). – С. 228–246.

104. Субтельний О. Від советського до національного: тенденції в написанні історії України з 1999 р. // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – С. 31–39.

105. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями // Україна- Європа-Світ. – Тернопіль, 2012. – Вип. 10. – С. 24–35.

106. Таран Л.В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії) // УІЖ. – К., 2007. – № 2. – С. 185–196.

107. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // УІЖ. – К., 1998. – № 5. – С. 30–39; 1999. – № 1. – С. 25–34.

108. Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії // Генеза: політологія, історія, філософія. – К., 2004. – № 1 (9). – С. 92–111.

109. Терно С. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди? // Історія в школах України. – К., 2003. – № 1. – С. 45–49; № 2. – С. 45–51.

110. Троян С. «Сучасна реконструкція пам'яті»: українсько-польські відносини у форматі історичної політики // Україна-Європа-Світ. – Тернопіль, 2011. – Вип. 6/7. – С. 277–283.

111. Турченко Ф.Г. Сучасне українське історіописання: подолання кризи? // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXXI. – С. 12–24.

112. Удод О. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2007 рр.) // УІЖ. – К., 2007. – № 6. – С. 55–67.

113. Шаповал Ю. Про визнання і знання // Режим доступу <http://krytyka.com/ua/articles/pro-vuznannya-i-znannya>

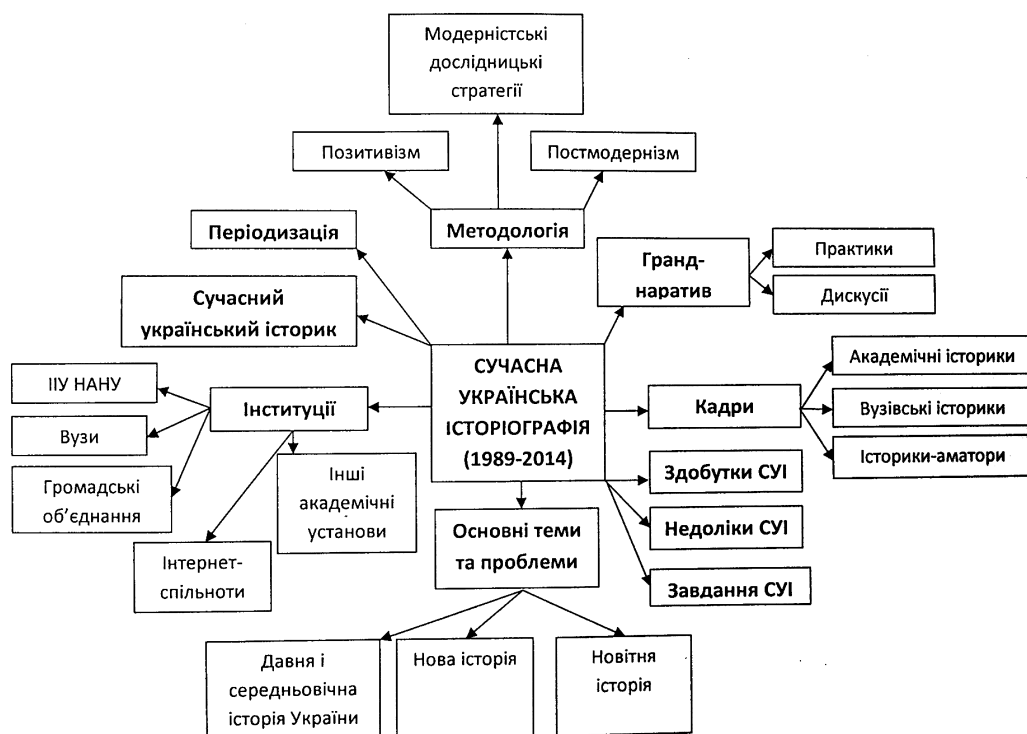
114. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – К., 1996. – № 1(4). – С. 118–123.

115. Яковенко Н. «Історик є невільником джерела» // http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/natalya_yakovenko_istorik_e_nevilnikom_dzherela.html

116. Яковенко Н. Нариси кризової історіографії // Критика. – К., 2006. – Число 1-2.
 117. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – К., 1998. – № 3-4. – С. 113-124.
 118. Яковенко Н. Одна Клію; дві історії // Критика. – К., 2002. – Число 12.
 119. Якою буде нова національна історія. Лекція Кирила Галушка // Режим доступу <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/11/11/138248/>
 120. Ясь О.В. Романтизм і український гранднратив // Ейдос. – К., 2008. – Вип. 3, Ч. 1. – С. 207-226.
 121. Ясь О.В. Українська історіографія з методичної та дидактичної перспективи // Історичний журнал. – К., 2004. – № 10-11. – С. 125-129.

Додаток

Інтелект-карта «Сучасна українська історіографія (1989–2014)»

Вадим Бондар

Розділ 2
ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИЧНОЇ
ДУМКИ

2.1. Хроніка успішного татарського нападу на Західну Україну 1575 р.

(Б. Папроцького віршована «Історія жалісна...»)

Питання про формування наративного образу татарських нападів на Україну досі практично не порушувалося у вітчизняній історіографії, оскільки належало до зовні «очевидних» тем. За джерело цього образу зазвичай подається «одвічна» та апріорна пам'ять народна, яка не потребує жодних наукових досліджень. Утім, сучасна наративістика навчила нас обережно ставитися до «очевидного».

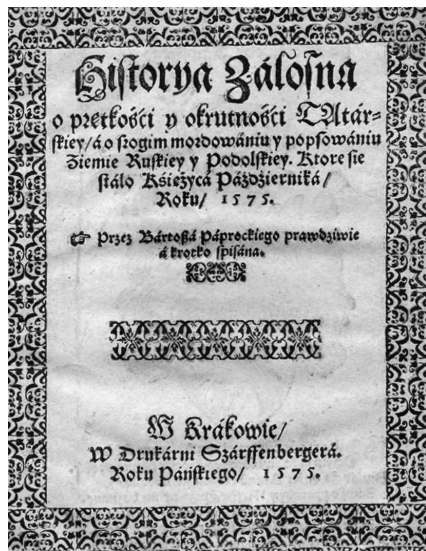
Відтак, аналіз мабуть найяскравішого в річпосполитській історичній літературі опису успішного татарського нападу 1575 р. – віршованої хроніки «Historia zalosna o przetkności y okrutności Tatarskiej a o srogim mordowaniu y popsowaniu Ziemie Ruskiej y Podolskiej. Ktore sie stalo Ksieżyca Października Roku 1575» / «Історія жалісна про прудкість та лють Татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської. Котре сталося місяця Жовтня Року 1575» (Краків, 1575) дозволить по-новому поглянути на цю проблему. До речі, ця історіографічна пам'ятка практично не введена до наукового обігу (причому не лише в Україні)¹.

Автором цікавої нам історії, «правдиво і коротко записаної», був Бартош Папроцький. Дозволимо собі представити тут цього не так вже і часто згадуваного в Україні річпосполитського «українознавця».

Бартош Папроцький (1543 – 27.XII.1614)

Уродженець давньої добжинської землі в Мазовії (маєток Папроцька Воля біля м. Серпца). Навчався у Краківському університеті, згодом служив при магнатських дворах. 1572 р. у складі дипломатичної місії Папроцький відвідав Стамбул. Вірогідно, також взяв участь у поході Стефана Баторія на Гданськ 1577 р.

Зв'язаний із кланом Зборовських, за часів безкоролів'я 1587 р. Папроцький обстоював габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Відтак, після поразки австрійської партії в битві під Бичиною 1588 р., він змушений був тікати

на територію Священної Римської імперії. Тривалий час прожив у Чехії, Моравії та Сілезії і лише 1610 р. повернувся до Корони Польської (це сталося вже по смерті могутнього ворога «зборовчиків» – канцлера Я.Замойського, помсти якого Папроцький мав підстави побоюватися). Знайшовши свій маєток розореним, змушений був доживати віку при монастирях у Вонхоцьку та Лондзе. Помер 27 грудня 1614 р. у Львові.

Вірогідно, ще участь у посольстві до Туреччини 1572 р. підштовхнула Б.Папроцького до зацікавлення українськими справами. Його перші польськомовні праці – «Паноша, себто уславлення панів земель руських і подільських» (Краків, 1575 – березень?), «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про мордування та псування земель руської та подільської» (Краків, 1575), «Короткий і правдивий опис в'їзду до Волоської землі Івана Води², котрого Підковою звать» (Краків, 1578; знаний К.Несецькому³, наразі не віднайдений⁴), присвячені їм безпосередньо.

Угорські та німецькі каталоги (зокрема і знаний покажчик літератури з османістики К.Гьоллнера) відносять до творів Папроцького ще й «*Warhatlige Beschreibung des kriegs, welchem der Walachische Wojewod Jvon mit den Türcken geführt. Item: vom tödtlichen Abgang des türk. Kaisers Solimanni*» / «Правдивий опис війни, яку волоський воєвода Івоня з турками вів...» (Б.м.д., 1576; 20 арк., переклад з польської мови – зазначено, що уперше твір виданий у Кракові 1575 р.). Єдиний відомий примірник цього видання зберігається у Відні в Національній бібліотеці (по ознайомленні із ним, я схильний підтримати рацію атрибуції цього твору Б.Папроцькому). Ймовірно, це той самий текст, на який посилається у своєму виданні про «війну Івоні», що точилася 1574 р., Леонард Горецький (бл.1525 – після 1582)⁵.

Багато «українського» матеріалу в історико-генеалогічних працях «*Gniazdo spotu*» / «Гніздо цноти»* (Краків, 1578)⁶ та «*Herby gycerstwa polskiego*» / «Герби рицerstва польського» (Краків, 1584)⁷. В останньому виданні зреферована і втрачена (незакінчена?) віршована «Історія» про запорізьку виправу Самійла Зборовського 1579 р.⁸ Про унікально-енциклопедичну «джерельну базу» «Гербів» дає певне уявлення інвентар бібліотеки Папроцького з 1585 р. (містить під сотню джерельних позицій)⁹.

Цікаво також, що явна заангажованість стосовно регіональної традиції трьох «руських» воєводств долублінської Корони Польської (Руське, Подільське, Белзьке) робила з Папроцького виразного реципієнта давніх ідеологем-традицій Галицько-Волинського князівства (вже адаптованих ідеологами «Корони») та скептика щодо «литовських» історичних концептів. До речі,

* Починалося з екстракту польської історії від 550 р. (від Леха) із вкрапленнями описів гербів і шляхетських домів. Його доповнений варіант на схилку життя збирався перевидати *Лукаш Папроцький* (1607-1657), небіж Бартоша. Судячи по всьому, саме за видання «Гнізда» 1578 р. Б.Папроцький отримав за наказом від 5.I.1579 р. королівську пенсію (40 флоренів/злотих на рік).

«Герби» невдовзі знайшли продовжувача – Станіслав Барановський довів їх до 1634 р. (цей рукопис уже у XVIII ст. позичав К.Несецькому київський біскуп Ю.-А.Залуський)¹⁰.

Чимало матеріалу з українного буття містить і твір Папроцького «Urominek albo przestroga zacnemu narodowi Polskiemu i wszelkim stanom W. X. Lit. naumileysy sluga y brat na to Interregnum oddaie, napisany y wydany w r. 1587» / «Дарунок-данина або перестрога зацному народу Польському і усім станам Великого князівства Литовського найлюбячий слуга і брат на це Інтеррегнум-міжкоролів'я віддає, написаний і виданий 1587 р.», що є чи не найгострішою критикою королювання Стефана Баторія (спрямований, щоправда, більше проти фаворита цього короля – Яна Замойського). Автор риторично питає скільки подільських бранців пішло до Криму і Туреччини; чому не виконав король свої передвибірні обіцянки з викупу полонених і компенсації пограбованого; за що карав «мужів добірних»-козаків; та, зрештою, наводив промовисті факти королівської несправедливості.

Згодом цікаву хроніку за 1594-1597 рр. (про події війни країн Священної ліги з Туреччиною) Папроцький долучив до опису царювання австрійського імператора Рудольфа II Габсбурга (1552-1612) у своєму творі «Ogrod krolewsky...» / «Сад королівський» (Прага, 1599). Пізніше вона без змін увійшла до вже чеськомовного видання «Діадох» (Прага, 1602). Про характеристики українських козаків, вміщені у цих працях, мені вже доводилося писати¹¹. Загалом, згадані ґрунтовні пізнання у «справах українних» після вимушеної еміграції на територію імперії Габсбургів дозволили Папроцькому стати одним з тих, хто забезпечив «інформаційну підтримку» перших контактів Австрії із запорожцями («уришок про козаків» автор вмістив саме у біографії імператора Рудольфа II Габсбурга в «Саді королівському»).

Як уже мовилося, історик тут описував власне хроніку воєнних подій 1594-1597 рр. (мова про козаків безпосередньо йде під 1594 р.), коли Священна ліга на чолі з Австрією протистояла потузі Османської імперії і уперше нав'язала контакти із Запоріжжям (місія Е.Лясоти 1594 р.). Обидва празькі видання книжки – польською (1599) та чеською (1602) мовами – мали розкішний вигляд і були розраховані передусім на «публіку» (це власне перша відома нам чеськомовна характеристика українських козаків).

Утім, повернемося до «Історії жалісної», яка є основним предметом цієї розвідки. То твір про вторгнення кримців на Україну 1575 р. досі малознаний історикам, хоча його короткий латиномовний переказ маємо наприкінці вже згаданого твору Л.Горецького про війну з турками молдавського господаря Івоні 1574 р.¹² Автор «Війни Івоні» прямо зауважив, що татарський напад жовтня 1575 р. – це помста турків за козацько-молдавську акцію 1574 р.

Також екстракт з «Історії жалісної», без посилання на оригінал, можна зустріти і на сторінках популярного польського перекладу (з доповненнями) Мартина Пашковського (✠ після 1621) трактату Алесандро Гваньїні Алесандро Гваньїні (1534-1614) «Хроніка європейської Сарматії» (Краків, 1611)¹³.

Зауважимо, що перше базове видання «Хроніки» (1578) цього матеріалу ще не містило (уривок вставлено у виданні 1611 р. при оповіді про панування польського короля Генріха Валуа, а 1-е видання 1578 р. завершувало блок королювань описом самої лише коронації цього останнього – у 1573 р.). Відтак, питання, хто був ініціатором внесення до тексту «Хроніки» цікавого тут матеріалу – сам Гваньїні чи таки Пашковський, залишається відкритим (я особисто схилиюсь до другої кандидатури).

«Історія жалісна...», як уже мовилося, може у вітчизняній історіографії претендувати на статус класичного опису вдалого – для татарської сторони – набігу на українські землі. Причому, з-поміж інших інформаторів про цю подію (Гваньїні-Пашковський, Оржельський, Гейденштейн) – не рахую Горецького, який прямо реферував текст Папроцького – найбільшу текстуально-сміслову близькість до Папроцького демонструє оповідання Свентослава Оржельського (Ожельський, 1549-1598) (вірогідно, обидва мали доступ до однакових першоджерел). Більше відмінностей і додатків у Рейнольда Гейденштейна (Гейденштейн, Гайденштайн, 1553-1620). Усі три ці «паралельні» описи тут коментую у принагідних посиланнях¹⁴.

Відкриває твір Папроцького емблематичний вірш «На старожитній Клейнод Наленч Ясновельможного Пана Ансельма Гостомського воеводи Равського і т.д.». У ньому автор оспівує герб свого протектора і, напевно, мецената цього видання. Яскраву гравюру цього герба, що виглядав, як стилізований вузол, вміщено тут-таки.

Серед фамільних чеснот Гостомських найбільше виділено «правду» і «мужність». Цікавими також є згадки «хронік» як джерела інформації про герб і роди, належні до нього. Це зайвий раз нагадує про нову «популярність» історичного знання у Речі Посполитій другої половини XVI ст.

Далі Папроцький вже шле формальне вітання своєму протекторові: «Ясновельможному Пану п. Ансельму Гостомському з Переженіц / Воеводі і Старості Равському/ і т.д. я в усьому мосцьпана слуга найнижчий доброго здоров'я, щасливого Панування і всіляких втіх за думкою Господа Бога Всемогутнього на довгі часи вірно зичу»¹⁵. За цим йде короткий опис літературного «проекту» автора. Причому, останній подається за «очевидця» подій, «які терзають Подільські та Руські країни»:

*За те ж то, що очі мої насправді бачили/
Твоїй Зацній особі будуть оповідати
Вуста. І чого слухав очима своїми/
Про те тут явне буду свідчити перед усіма.*

Найбільше Папроцького вражає «поганська» неволя, що випала на долю численних мирних християнських мешканців України, полонених від мала до велика («Як знущався Поганин над Руською Країною/ Людей і полони великі вигнав у сторону іншу./ Великим гвалтом видираючи дівча у матері з рук/ Разом <гамузом> з сином і з батьком/ теж веде через дикі [поля]»). Але татари

на цьому не зупинялися, ще піддаючи вогню все, що не могли захопити із собою («І, мало того, безчесний Поганець/ Вогнем усе запалив як смольний каганець»).

Про «технологію» цього татарського нападу Папроцький завважив, що татари «обережно» прорвалися-«перебігли» через землі Поділля, а вже на терени Русі-Руського воеводства «без поспіху» ввійшли і тут площу сорок миль вдовж і впоперек «оббігали, пустошачи, Поганські загони». До зони спустошення потрапила й Волинь, мужніх захисників якої татари «обійшли хитро». Здається, вислів «*iak podeszli chytro*» можна також витлумачити «рантрово/ несподівано зістарилися». Можливо, йдеться про переодягнення з яскравого одягу, звичного молоді, на темні жалобні/ старечі строї (навіяно епізодом із жалобним вбранням послів-волинців на сеймі 1575 р.? аналогія з піснею про князя-гетьмана козацького Б.Ружинського – «Богдана у чорному оксамиті?»).

Виклавши загальний сюжет, Папроцький повертається до мети свого оповідання. Причому, зауважує, що вибір на користь «простої мови» (слід розуміти не латини?) обумовлено бажанням «оповісти пригод багато». Обмовку, що «не стане мені мови» писати про те «мудрими словами», можна тлумачити двояко: чи то як недостатню обізнаність у латині (справді, усі твори Папроцького написані польською), чи то як переконання, що використання латинської мови накладає хроністу вимогу стриманості й лаконізму (знана настанова середньовічного хронікарства – писати *breviter ac lucide*, стисло та ясно*). Здається, пропозиція записувати рідною мовою, як такою, що здатна описати події найдокладніше, мала у подальшому значний успіх.

Оповідання Папроцького має нести розраду-розвагу («Тільки собі не тужи весь час/ А прочитай ту книжку, пильно прошу, малу») та повчання. Воно має стати живою ілюстрацією невідворотності та суворості Божого покарання за гріхи загалу («від усіх укупі»). Бо саме Бог, а не татари-поганці, «розвалив мур досить славний» та «допустив отим Поганам злим, аби з нас глумилися». І лише праведники не дали здійснитися ще гіршому сценарію:

*Заплатили за то життям люди справді Святі/
Зупинивши, як мені бачиться/ той батіг, що над нами вився.
Бо ще не приймаємо тих мук від нього/
Але складаємо ті провини один на другого.
І не бажаємо прийняти відплату, усі криві [грішні]/
А він сам нас розсудить як Бог істинний.*

Таким чином, «методологічний арсенал» Папроцького ще цілком провіденціально-середньовічний. Утім, застосовує його він хіба як необхідний декор («я не хочу бавитися у довгі розмисли [виводи]»), а головним завданням твору бачить виклад фактів-«пригоди». Саме вони, зрештою, можуть згодитися «дер-

* Саме так оповідає латиною Гейденштейн і його манера письма, справді, суттєво відмінна від Папроцького.

жавному мужу» для судження про справи політичні. Отже, класична теза про історію як учительку життя та порадицю для правлячих є найбільш надихаючою для Папроцького. Своє місце (роль історика) він бачить у вигляді провідника-транслятора Божої волі:

*Примусив мене дух Господній, аби писав до тебе/
Аби з усім ознайомив твою Зацну особу.
Котре він собі нагледів до тієї Зацної справи/
Найпоштивішого і зацністю великого в усьому взагалі.*

Далі він у панегіричних тонах окреслює особу того «державного мужа», якому має послужити цей твір – персонально А.Гостомського. Особливо історик акцентує на власному досвіді свого героя та цілого його роду, їх чудовій обізнаності зі справами на Україні: «[ти] сам з літ молодих знайомий з їх звичаєм./ І твоє Зацне потомство те саме [знайомство] потім отримало/ Котре на тому ремеслі з молодості своєї зросло¹⁶. Значні у тому є Гостомські від давнього віку/ Знає це Зацне Королівство [Польське]»; «Знають, бо там бували/ обізнані з усім/ [Щодо] Частих прудких набігів Татарина злого./ Може твоя Зацна голова додати доброї ради/ Оскільки обізнаний дуже добре [з] Поганської зради».

Папроцький закликає до активних антитурецьких дій, бо саме турків він вважає відповідальними за те, що з татар («людей/ псам рівних») «тут маємо гостей». Фактично мова йде про хрестовий похід («І взявши Пана Бога собі за Гетьмана/ Можемо прудко приборкати такого гордого Пана»). Папроцький закликає брати приклад з героїв антитурецької війни – албанця Скандербєга¹⁷, «святого і зацного князя», «Христового Лицаря», який з невеликим гуртом вірних протистояв потузі Османів; молдаванина Івоню¹⁸, який зовсім недавно «гнобив ту негідну Магометську віру/ Послав не одну тисячу Дияволу на офіру». Нагадує принагідно і про права зверхності Корони Польської щодо Молдови («цього гідного Панства») та обов'язок захисту того права. Злободенне для «вітчизни» питання вибору нового польського короля Папроцький також ув'язує із своєю войовничою програмою. Він висновує:

*О, будуть вигнані злі Погани самі/
Коли побачать, що згода буде між нами.
Побачать у нас Пана нелюбого собі*/
Такий корисний буде нам і тобі.*

Застерігає Папроцький від політики «умиротворення агресора», від прийняття порад турецького двору щодо вибору володаря. Зауважує, що то природний ворог християн і він вже «злупив хитро оних Зацних Панів/ Греків/ Угорців/ і Сербів/ а потім Албанів./ І нас позбавив Волохів/ на Поділля цілить» і закликає

* Натяк на Габсбурзьку кандидатуру на польський престол. Габсбурги на той час трактувались як головні християнські вороги Османів. Варто додати, що 1575 р. активним прихильником кандидатури Максиміліана Габсбурга був вищезгаданий Станіслав Гостомський.

бути обережними, аби і «нас» не заведено в оману. Саме, аби «додати пам'яті» про це, Папроцький і розгортає своє оповідання про «прудкість/ і хитрість Поганина злого», про найсвіжіші нещастя подільської та інших руських земель.

До речі, доволі цікавим тут є витворений автором образ Поділля-Русі («землі Руської на все багатой/ Волами, кіньми і збіжжям знаменитої») як такої, де погани-татари вчинили місцевому християнському люду ледь не содомську кару – поховання заживо:

*Власне як в Содомі колись завалені.
Хоча й живі, але в тій негідній Печері/
Немає негідний Поганин жалості над ними.*

Відтак, зазначивши наприкінці передмови, що він лише «найнижчий служебник» свого вельможного пана, Бартош Папроцький переходить до викладу саме фактів. Цілий фактографічний розділ він скромно назвав «Сума Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської».

Відправною точкою хроніки обрано день 15 вересня 1575 р., коли «пошти-вий» Миколай Сенявський – «гетьман» та «староста стрийський»¹⁹, розіслав з Сеняви²⁰ українній шляхті листи-оповіщення про вірогідний татарський напад («від негідних Татар великий неспокій»). Вісті ці сам керівник оборони України отримав від прикордонних старост, а також від власних «шпигунів густих» та «від Гетьмана з Низу Князя Ружинського/ Богдана, досить славного Мужа/ і справного»²¹. Тут зауважимо, що, можливо, низовці напередодні нападу татар ходили походом під Балаклею²² (за погодженням із коронним гетьманом Єжі Язловецьким, який також претендував на цей зруйнований замок?), де перешкодили намірам турків збудувати тут нове укріплення²³. Оржельський згадує скарги на це, привезені турецьким посланцем до М.Мелецького якраз під час татарського нападу²⁴.

За цими даними «Цар Перекопський виправив своїх синів/ І Бакая з Сьозою²⁵/ і три Орди з ними». Зауважимо, що татарський напад великою мірою був обумовлений часами безкоролів'я у Короні, коли з формальної точки зору вже не діяли жодні домовленості, які тоді мали ще дуже особистісний характер (а отже, за принципом – нема короля, нема його права, нема того, кому слово давали).

Отже, татар на Україні справді чекали²⁶. Гетьман Сенявський оголосив про мобілізацію шляхти. Вона мала відіслати родини «на Замки/ на певні покої», а сама – їхати «йому на порятунок», власне на підмогу, бо було зрозуміло, що гетьман опиниться на вістрі майбутнього протистояння. Ворога Папроцький, принагідно, характеризує таким чином:

*Як ненаситні пси крові Християнської/
Увесь злий негідний той народ Поганський.
На те свою кладучи надію, вблагати гнів Божий/
Коли ріжуть Християн як Жидове кози.
І діточок їх побравши, на свою віру бридку/
Навчають/ і налаштовують [на] свою нецноту всяку.*

Далі Папроцький описує і «сили опору» (головним чином це ополчення Руського та Подільського воєводств), які зосередилися («з'їхалися») на заклики М.Сенявського. Природно, найбільша увага тут випадає вождям. Першим із них згадано Миколая Мелецького²⁷, «котрий завжди Поганам бував досить грізний» (на той час вже він уславився як вождь походу на Молдову 1572 р.). Цей магнат привів «почет немалий людей оних країв/ Свідомих злих і негідних Поганських звичаїв». Ще й під його руку «приятелів з'їхалося багато/ Аби оним Поганам дати відсіч сміло».

На другому місці згадано Ієроніма Сенявського²⁸, який очолював 100-кінний загін власних слуг, а також перебрав команду над численними приятелями його магнатського дому. Далі йде перелік вже скромніших командирів власних підрозділів – Станіслава Даниловича²⁹, Каспера Васичинського³⁰, Яна і Рафаїла Скарпків (Скарбків)³¹, Копичинських³², Єжі Поляновського³³, «мужніх» Золендз³⁴, Чолганських³⁵ і Петра Кірдея³⁶, «зацних» Завіш³⁷.

Першим місцем зосередження стало село Вольки (ближче не знане; назва ця на рідкість «серійна» на той час). Звідти «у гурті» рушили за Плоскирів (нині м.Хмельницький), де від замку за «чверть милі» табором стали. Тут чекали від М.Сенявського на нові звістки про рух татар. Вони надійшли швидко. За інформацією гетьманських шпигунів ворог прудко наближався, його стоянка («лежі») вже зафіксована у 15 милях (приблизно 100 км) від розташування табору оборонців; орієнтовним часом зіткнення називалась «неділя» (21 вересня)*. Вожді походу М.Мелецький та І.Сенявський скликали раду командирів, на якій оголосили отримані вістки та питали у досвідчених вояків («у Ротмістрів свідомих там шляхів/ У звичайних служилих і Мужніх Козаків»), як вони бачать можливий план бойових дій. Ветерани міркували, що татари не зйдуть вже з торованого Чорного шляху³⁸ і саме тут їх треба зустрічати (бо «на інший [шлях] не перескочить той Поганець хитрий/ оскільки їм у кожний бік вже звідки перехід прикрій»).

Сам польний гетьман М.Сенявський просив, аби зосереджене військо рухалось до нього, але військова рада спочатку відповіла, що краще хай він поспішає до гурту. Втім, згодом аргументи гетьмана («він розуміючи ці потрібні речі/ на пильний той розум свій/ наперед тримався опіки») та ротмістрів, які вже перебували при ньому і самі писали до війська, аби до них поспішало, перемогли. Армія рушила за Меджибіж (замок над Чорним шляхом, володіння Сенявських) на з'єднання із гетьманськими загонами.

Утім, загального ватажка походу зібрані під Плоскировим ротмістри, вирішили обрати на місці. Провід запропонували найбільш очевидній кандидатурі – Миколаю Мелецькому. Він, щоправда, пробував схилити військо пошанувати титулом «гетьмана» Ієроніма Сенявського, як старшого літами («Літами першу

* Тут і далі Папроцький подає лише дні тижня, отже конкретні дати наведені мною із розрахунку, що від понеділку 15 вересня автор не пропускає жодного тижня «пустим» при описі перебігу подій.

особу в усьому рівну собі»). Сенявський, однак, проявив не меншу куртуазність і, подякувавши Мелецькому «як уважному», визнав його верховенство:

*Зі своїм зараз Почтом віддався під справу йому.
Приводячи йому на пам'ять його справи Зацні/
Котрі бували Богові/ також людям смачні.
Просив, аби він людом порядкував/ віниуючи йому того
Щастя/ яке завжди мав від Бога милого.
Сподіваючись, що і там мав мати таку ж фортуна/
З його допомогою стерти злу Поганську пиху.*

Коли Мелецький нарешті пристав на ці вмовляння, «усі заволали/ Дякуємо: послушність усі обіцяли». Причому, ця обіцянка поширювалась не лише на особу самого гетьмана, але й на його помічників («І не тільки самому/ Але також і тому/ Кого б до цієї справи/ служити дали йому»).

Тоді ж обрали й помічника (поручника) гетьманського. Ним став «мужній» Марцін Кунат³⁹ – «котрий свідомий хитрості злого Поганина». І вже разом «ці Вожді/ той люд розділили/ З людей пильних і Мужніх Ротмістрів учинили». Опис Папроцьким всієї цієї процедури обрання гетьмана військ українних є дуже важливим для вітчизняної історіографії. Він подає явний «взірець» такої самої процедури у запорожців (у варіанті старшинської ради), а отже долає нерідкі штучні спроби вибудувати надмірну дистанцію між військовим мистецтвом останніх і урядовими військами Речі Посполитої. Принагідно зауважимо, що і «чорна рада» (за участі рядового складу Війська Запорізького) мала за взірець, напевно, процедуру т.зв. «кола рицарського», в якому так само брали участь усі шляхетні вояки. Зокрема, саме так звав цю раду і Б.Папроцький при описі обрання гетьманом запорозьким С.Зборовського у 1579 р. – дивись відповідний текст у «Гербах»⁴⁰.

Далі Папроцький наводить реєстр-характеристику окремих підрозділів та їх вождів. Першим, природно, згадано «роту з Сеняви» І.Сенявського («Пан Зацний досить Можний/ отже і Ротмістр справжній»). Цей вже похилого віку (56 років) ротмістр мав і власного поручника – Яна Йордана⁴¹ («Мужа і досить славного»).

По ньому йде С.Данилович, який «завжди ходив зі своїми/ Кіньми/ Пахолками/ добре влаштованою зброєю». Його поручником був Ян Скарбек («Зацний і Мужній насправді»).

Наступним названо С.Венгленського⁴² – «котрий Роти Сто Коней своєї справно водив». Аналогічний за кількістю підрозділ вів Войцех Стариховський⁴³. Так само сотню кінну слуг своїх, «досить збройно убраних», але вже не сам, а вкупі із двома братами, виставив Войцех Кам'янецький⁴⁴. Самі Кам'янецькі хизувались примітними світло-жовтими накидками.

Далі згадано підрозділи Станіслава Влодка⁴⁵ та Юрія з Якубом Струсів⁴⁶ – «Оних Гекторов Руських/ досить Мужні Сини». Вони «слуг своїх півтори Сотні мали присутніх». Останньою «самостійною» ротою був полк у двісті коней Миколая Гербурта⁴⁷ разом з Лянцкоронськими⁴⁸.

Дрібні почти («залишок») гетьман Мелецький «у загальний загін згромадив», ядром для якого був його власний «немалий» почет. Поручником над ним призначив Яна Стрижа⁴⁹ – «чоловіка справного/ котрого гідна поведінка/ була завше явна».

Окремі дрібні підрозділи продовжували прибувати до війська («Прибувало до них людей досить з усіх сторін/ Вітчизни своїй милій/ для певної оборони»). Отже, загальна чисельність армії Мелецького була не менша за дві тисячі кіннотників (без численної «челяді»). До речі, Оржельський подавав цифру *4 тисячі* війська під проводом М.Мелецького.

З п'ятниці на суботу (з 19 на 20 вересня?) прийшли нові звістки від М.Сенявського. Він повідомляв, що татари рухаються дуже сторожко. Під своїм командуванням М.Сенявський мав досить невеликі сили – не більш однієї тисячі вояків, «гідних до бою», без урахування «челяді». Отже, допомога йому була конче потрібна, і М.Мелецький, «не мешкаючи», рушив на з'єднання з польним гетьманом. Причому, знаючи про звичай татар ходити кількома загонами та небажання слідувати «правилам війни» гідних людей (ім «пристойніше, мабуть, зі псами воювати»), гетьман тримав своє військо напоготові.

Свою армію Мелецький підняв удосвіта («Перед світанком у Суботу/ за кілька годин встали») і рухався на з'єднання з М.Сенявським цілий день, лише на годину вночі «ставали над болотом у діброві». Сюди, до польного гетьмана, котрий вже при'єднався до головного війська, «прибігли послі» від воєводи київського князя Василя-Костянтина Острозького, який очолював оборонців Волині. Вони повідомили «певні новини», що гетьманське військо вже завтра може вступити у бойове зіткнення із ворогом. Татари уже увійшли «до волості», себто до межі осілих поселень. Головний кіш татарський «безпечно» став під Сенявою і звідти вже розпускає загони для спустошення краю.

До речі, за Гейденштейном, татарських загонів, які історик-сучасник вважає розвідувальними, було два: один пішов під подільську Сеняву, другий – до Басарабова броду⁵⁰ під волинським Остроподем. Оржельський пише про один 15-тисячний загін, але вважає, що кінцевим пунктом, якого сягнуло це військо, була не Сенява, а Старокостянтинів (Костянтинів) у волинських володіннях кн.Острозьких (щоправда, в оригіналі це трапилося аж 14 жовтня, отже, якщо це не помилка і не слід читати, скажімо, «14 вересня», то, скоріше за все, мова тут йде вже про другу хвилю нападу).

Але повернемося до викладу подій Папроцьким. За ним, князь Острозький запропонував гетьманам спільний удар на ворога. «О шостій в ніч» він подав нову звістку про бойову ситуацію.

На думку Папроцького, волинський командувач пропонував дати «битву з ходу» (див. прецедент в описі битви під Ольшаницею 1527 р., проведеної батьком В.-К.Острозького⁵¹). Історик кається, що «не вміє» викласти задум полководця, але дещо тут-таки можна додати. Йшлося, явно, про кліщі-котел, коли гетьманські війська з району Меджибожа підходять до Сеняви з південного напрямку, а волинці Острозького, здолавши Басарабів брід через Случ під

Острополем, оточують це місто з півночі. Загалом, «інформатори» Папроцького, явно, перебували при війську М.Мелецького, тому про дії інших «з'єднань» він поінформований менше.

Усе військо, впевнене у Божій допомозі, нетерпляче чекало на час битви – «З радістю дня чекали/ і про те просили/ Панів/ аби щонайшвидше звідти рушили». «Хіті і серця/ усім прибувало» від звісток про наближення все нових численних коронних підрозділів. Зокрема, вже Ян Костка⁵² «зі своїм Полком йшов у кількясот коней». Він уже навіть натрапив на татар. Йшли загопи Петра Нішицького⁵³ з Бартошем та Яном Белзецькими⁵⁴, Андрія Тарановського⁵⁵, Прокопа Рашка⁵⁶, а «за кілька миль» були й Гербурти – «троє можних з багатьма людьми Зацні Старостове»⁵⁷. За ними поспішали «мужні» Чарторийські⁵⁸, Вілженські⁵⁹, Менкіцькі⁶⁰. Зрештою, Папроцький зауважує тут: «агов, мені важко перелічить у цій книзі всіх».

Утім, на допомогу гетьмани не чекали і повели свої «справні роти» під Сеняву. Татари тут почувалися ще цілком безпечно. Вони розпустили «в різні боки» загопи, що почали пустошити край. Причому, полонених до коша не везли, а стинали на місці (отже, поки що не бажали обтяжуватись?).

Увесь місцевий люд, кидаючи власні оселі і добро, збігся «до Міста під Замок». Утім, тут виявилася звичайна проблема прикордонних українських замків. Їх часто використовували для утримання полонених татар, а, бувало, ще й татарські вояки, прийняті на службу прикордонними магнатами, розчаровувалися у володарі і бажали повернутись до одноплемінників.

Здається, саме останній випадок мав місце у Сеняві (інформацію Папроцького все-таки можна витлумачити й інакше: татарин-зрадник та його спільники могли бути у замку на становищі бранців або й випадкових мандрівників). Сенявські тут справді утримували досить значні допоміжні татарські підрозділи. Місцеві татари і організували змову з метою здати місто ворогам. Один з них «утік до тих злодіїв, що місто палили/ котрі його дуже швидко/ і вдячно прийняли». У цей час «негідні жінки» інших місцевих татар (або якісь бранки; у хроніці Гваньїні – це саме бранки) «вживали фортелів негідних, хоча недовгих». Вони «позаливали гармати, [так що] стріляти з них не могли». Утім, цього виявилось недостатньо для перемоги нападників. Місцеві ополченці – «люди з тієї Волості» – з рушниць «їх відстріляли».

Саме цього гострого моменту обложеним надійшла допомога. Війська Мелецького та Сенявського (хроніка Гваньїні видання 1611 р. вважає, що це був загін братів Струсів; те саме твердить і Гейденштейн, який був більш-менш сучасником подій) розігнали облогу і, «немовби Турки теж, в Замок вскочили». При цьому «не вбили лише трьох» з тих, до кого дотягнулися (тут мова йде або про татар-зрадників у замку, або про ворожих вояків, які вже увірвалися до нього).

За татарами, які втікали (хроніка Гваньїні видання 1611 р. подає, що татари з-під замку втекли до коша, котрий стояв під містом і з ним вже відступили до головних сил в Диких полях), відразу спорядилися («одразу сіли на коней») в погоню «козаки тієї волості». Добре обізнані з місцевістю, вони «насіли» на

втікачів і, «женучи дібровою, досить їх мужньо били/ мало не увесь Загін той їх погромили». Нещаслива доля випала і головному сенявському зраднику – татаринові, який перебіг до ворога. Після невдачі зі штурмом, його звинуватили в зраді уже нові «свої», за що неборака і скарали на смерть. Про це, з втіхою, так пише Папроцький:

*Того, який втік з Замку до Загону/
Не взяли Татари/ як хотів, додому.
Забили, кажучи, що нас зрадницьки зрадив/
І ледь нас на великий люд не навів.*

Взяти участь у переслідуванні татар з-під Сеняви бажали й підрозділи з війська М.Мелецького. Особливо наполегливо просилися в гетьмана брати Струсі. Спочатку польський полководець дався себе вмовити, але, побачивши, скільки людей тихцем приєднується до Струсів, заборонив виправу. Адже коронних військ було не більше трьох тисяч, а татар, за повідомленнями шпигунів, 15 тисяч. Це були сили білгородських і добруджських татар (вожді – Бакай і Сьоза), також загони двох ханських синів – «Албігеря»⁶¹ та «Казігеря»⁶². Гетьман побоювався підступної засідки на свої розпорошені сили.

Папроцький розлого вихваляє гетьманську обачність, втім, здається, тут Мелецький як полководець втратив стратегічну ініціативу. Військо просувалось надто обережно, без втрат, але ворога так і не наздогнало.

Лише чотири шляхтичі таки випросилися у Мелецького у швидкий рейд. Це був місцевий подільський шляхтич Виступ⁶³ та охочі скласти йому компанію («так яко на бенкет») Рожнятовський⁶⁴ («сивий малої вроди»), Єзіорківський⁶⁵ та Кайецький⁶⁶. Їм бойове щастя посміхнулося. Зовсім недалеко відбігши, вони зустріли невеликий загін татар. Ватажок татарського загону, аби позбутися переслідування, виїхав назустріч чотирьом бійцям «сам-десять». Утім, попри чисельну перевагу, поведився досить несміло, чекаючи, що за цими чотирма можуть з'явитися і більші сили.

Троє шляхтичів обрали собі по власному супернику, а С.Виступу, як вождю, випало битися з татарським ватажком. Цей останній хотів втекти від бою, але Виступ його наздогнав, зачепив списом («Аж по самому жеребцю спис його пробіг») та збив з коня. На поміч ватажку кинувся інший татарин, який хотів стрілити з лука впритул. Виступ вчасно побачив небезпеку і, обернувши швидко коня прудкого, дістав нового супротивника рогатиною в горло («під щоку»). Ворог таки встиг вистрілити у слабіну його обладунку, але, «з ласки Божої», нешкідливо. Однак, ватажка татарського у цей час двоє інших татар підхопили із землі та втекли. Виступу лишилися лише трофеї – кінь, шабля та лук ворога. Його ж соратники «кожний свого на землю поклали/ З коней, [вони] лежачи здихали/ і жоден не ожив».

Інші татари втекли «до Коша», в якому усі «власне, як птахи, з гнізда зараз схопились». Наздогнати їх війську Мелецького вже не вдалося. Більш успішно проти розпорошених татарських загонів діяли сили кн. В.-К.Острозького. Вони,

як уже мовилося, йшли до Сеняви на з'єднання з гетьманами, втім до бою не встигли. Але деякі загони татар, що, ймовірно, за добре описаною у Боплана тактикою, розбігалися в різні боки від міста, щоб потім вже знову зібратися до купи, волинцям вдалося перехопити і погромити. Папроцький лічить вбитих ними ворогів на дві тисячі, ще певну кількість винищили місцеві селяни («а інших селяни з Волості у дібровах забивали»).

Героями переслідування татар стали «свої» степовики: подолянин Ярмолинський⁶⁷ – слуга-найманець князя В.-К.Острозького та черкес Темрюк (Темрюк Шимкевич)⁶⁸ – «ротмістр гетьманський», підлеглий М.Сенявського.

Завершивши переслідування, війська оборонців краю знову повернулися під Сеняву. Тут Папроцький малює яскравий образ розореного набігом міста:

*Коли прийшли під Сеняву/ вже нічого не застали/
Тільки Місто спалене/ худобу, що постинали.
Людей плачучих, що тільки з душами втекли/
Нагі/ і не маючи нічого, що б потім їли.
Усе негідні Погани прудко попсували/
Жодної речі з пожитків їм не залишили.*

Тут було отримано «вістку непевну» про нове згромадження татар, готових «дати битву». Мелецький знову посилив пильність, заборонив віддалятися від війська та звелів закладати табір під сенявським замком. Він мав підстави побоюватись нового нападу, адже, за попередніми даними, татари мали із собою гармати. Відтак, військо кілька годин простояло без руху, чекаючи на нові певніші вістки.

Шпигуни, повернувшись «надвечір» (це все ще неділя, 21 вересня) «від броду» (Басарабова на Случі?), до якого було півдня ходу, донесли, «що Поганин вже переправився/ тільки знак, коли втікав/ по собі залишив», постинавши загнаних коней та волів. Утім, татари не полишили розпускати загони, що «розійшлися на Волинь/ і в Подільські сторони». Наздогнати у Басарабова броду якісь частини ворога встиг князь Острозький. Тут він «заліг» і «трикратно бив при тому броді» татар (відсталих?). Дістав чимало в'язнів, яких «козаки його/ водили, б'ючи їх, при очі до нього».

У цей час Мелецький під Сенявою дочекався повних відомостей від «своїх певних шпигунів/ котрі оббігали шляхи/ також річкові береги», про безпеку для свого війська. Тоді звелів повернутись до табору на відпочинок, утім не дуже розслабляючись («Відпочинків однак звичайних наказав занехаяти»). Причому особисто вночі об'їжджав табір, спокій вояків «стережучи/ як синів своїх батько ласкавий».

Вранці, «у понеділок» (22 вересня) сторожа привела до Мелецького бранця. Він оповів, що хоча кіш татарський вже відступив, але кілька сотень татар ще блукає тут «у діброві». Цю інформацію підтверджували й інші бранці. Відтак, оскільки потреба триматись укупі відпала, охочі рушили ловити цих відсталих татар. Як пише Папроцький:

*...прудко Гідні Панята ті/
Розбіглися на усі тієї Волості сторони.
І насамперед Данилович/ Войцех Стариховський/
Той Хорунжий, а той Підкоморій Львівський.
Миколай Гербурт також Муж Зацний за ними/
З Войцехом Каменецьким/ і з Ляницоронськими.
Єжи, Якуб Струсі/ Каспер Васичинський/
Ян, Каспер Каменецькі/ Станіслав Венгленський.
Копичинські/ і з ними Єжі Поляновський/
Белжицький Анджей⁶⁹/ також Зацний Баворовський⁷⁰.
Тих інших немало досить охоче скочили/
Аби того Поганця негідного громити.*

Утім, військове щастя їм не посміхнулося. Як колоритно висловився Папроцький – «Але фортуна, де схоче, там коло обертає/ на кого неласкава/ в мурі його намацає». Татари від згаданих переслідувачів «вислизнули» та «по цій діброві врозтіч розбіглися». Лише місцеві козаки їх «по одному били/ а залишок Волинцям до рук загнали», тобто ці татари таки також пробували втекти в бік Басарабова броду.

Коли «панята приїхали/ коней нагонявши/ у дібровах цих великих там нічого не наловивши», Мелецький, оскільки необхідність у центральному керівництві вже фактично відпала, питав командирів підрозділів, чим би вони самі хотіли зайнятись. Перебувати під Сенявою військо довго не могло, адже тут було для нього замало паші для коней.

Обережні радили почекати розпускати військо, доки «шпигуни шляхи об'їдуть» і дадуть знати, чи татари вже справді пішли, чи зачалися та чекають на можливість нового нападу. Цю думку особливо обстоював польний гетьман М.Сенявський – особисто відповідальний за прикордонну оборону взагалі. Утім, перемогли бажаючі розпуску війська, аби «даремних незручностей і втрат позбутися». Папроцький жалкує за цим рішенням і нарікає на зрадливу фортуна. Сам М.Мелецький, як свідчить Гейденштейн, повернувся до свого подільського маєтку – с.Устя при впадінні Смотрича до Дністра (нині Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.).

М.Сенявський, вже лише з власними підлеглими – 1 тисяча вояків, таки рушив слідами татар. Вздовж Пд. Бугу він дійшов до Пикова⁷¹, де й став табором. Судячи по всьому, Сенявський не мав жодного уявлення, куди подався татарський кіш, хоча остання фіксація під Острополем мала б насторожити. Напрямок, який він обрав, аби «йти слідом», був якраз найкоротшим шляхом для відступу татар «додому».

Під Пиковим «з цим людом, до битви чулим і готовим», чекаючи на інформацію від сторожі та шпигунів, польний гетьман «лежав» за півтора тижні. Але, тільки-но дочекавшись результатів розвідки сторожі, «через великий голод» полишити табір була змушена більша частина війська. Гетьман Сенявський «заледве з п'ятьма сотнями лишився тільки в полі», і ті, перебувши «час короткий»,

відступили назад під Меджибіж. Лише частину загону було залишено біля річки Цеси-«Ciesy», «аби сторожи дочекатись» (напевно, йдеться про річечку Хвоси в районі сучасного с.Теси – це на півдорозі з Пикова до Меджибожа⁷²). Сам Сенявський тоді вже захворів, і його, не довівши до Меджибожу, «кухарським возом» доправили лише до Хмільника. Тут він «для спочинку лишився/ бажаючи, аби певну вістку від своїх шпигунів отримати». «Надвечір того ж дня» (це перші дні жовтня) інформація від останніх таки надійшла з Білої Церкви. Шпигуни доповідали про нові сили татар, які зійшлися у чистому полі з тими, що відступили з-під Сеняви. Це з'єднання татарських сил було зафіксоване очевидцями «у середу» (1 жовтня?). Зауважимо, що Оржельський подавав дату 28 вересня (неділя) як таку, коли татари вже увійшли на терени Руського воєводства. Отже, якщо приймати його датування, тут мала б бути середа 24 вересня.

Сенявський негайно скликав свій 5-сотенний загін, який прибув до Хмільника «в п'ятницю» (3 жовтня?). Татари «у суботу» ночували в якихось Грушках⁷³, а в неділю (5 жовтня?) були вже за Улановим⁷⁴. Потім, минувши Хмільник, «просто до Сеняви пішли», там зупинялися на ночівлю (6 жовтня), а наступного дня (7 жовтня) сягнули Красилова⁷⁵. Тут також не затримались, лише захопили п'ятьох бранців під цим замком. Далі, «минаючи Костянтинів» (Старокостянтинів), пішли на Купелі⁷⁶ (8-9 жовтня?). Пройшли повз Маначин⁷⁷, де «також ночівлю мали» під «Гозоовцями» – мова, напевно, про сучасне с.Ожигівці⁷⁸ (9-10 жовтня?).

Звідти загони розпустили «з суботи на неділю» (з 10 на 11 жовтня?). Сам кіш спрямували до Тернополя. Під ударом опинилася територія завдовжки в 30 миль (200 км). До речі, Гейденштейн пише, що татари сягали під Львів та Сокаль, під загрозою були цілі Галицька та Волинська землі. Він навіть свідчить, що, аби ширити пострах, окремі татарські загони сягали Могили (село та абатство цистеріанців під Краковом) й «Rozwornu» (?*).

Все, що зміг у цій ситуації зробити Сенявський, – це розіслати листи з попередженням про новий напад. Відтак «уся україна в Замки поховалася», знайшовши тут притулок «з людьми, з худобою і з отарами». Це дещо мінімізувало втрати від татар.

Утім не всі повірили листам гетьмана. Про них Папроцький пише:

*Не схотіли їм [листам] віри дати аж самі узріли/
Татар піді Львовом о той же Неділі.
Ах, на жаль не сповняють ті давні речі**/
Люди вельми розумні мають щастя в своїй печі.
Не пристойно мудрому, не думаючи, мовити/
Аби потім мати кого винити.*

* Можливо, *Rozwornu* не топонім і автор/публікатор не зрозумів польське слово *Rozwornu*, і слід читати зпущені зі шворки (себто розпущені з загального війська) загони сягнули Могили?

** Традиційна теза, що, мовляв, колись то були богатирі, а зараз щось перевелися.

Зауважимо, що М.Сенявського таки дехто бажав зробити цапом відбувайлом. Як писав Оржельський, на з'їзді руської (в сенсі Руського воєводства) шляхти в Стежиці 15.XI.1575 р. йому висунули претензії, що він не дав жодної генеральної битви татарам під час їх наскоку, та просили уряд замінити його на посаді польного гетьмана⁷⁹.

Цікава тут, між іншим, і спроба Папроцького вписати до контексту християнського Провіденціалізму антично-ренесансний культ фортуни. Зміна останньої в автора «Історії жалісної» – то власне божа кара за головний для християнина гріх – гординю («Бо Бог відмінє волею розмаїтою своєю/ І тлумить ону непристойну горду пиху твою./ Фортуні також заборонив в одному місці сидіти/ Мусить вона кожного господу відвідати»).

Саме несприятливий поворот фортуни, за Папроцьким, обумовив сучасні нещастя українських земель, що до того тривалий час тішились добробутом. У переліку місцевих щедрот з «Історії жалісної» – рогата худоба, коні, мед і будь-яке збіжжя. Тут зайвий раз акцентуємо на все ще останнє місце рільництва серед багатств України кінця XVI ст., що підважує її «одвічно-хліборобські» образи, вироблені модерною традицією.

Папроцький звинувачує українських магнатів і шляхту в надміру повільній мобілізації сил на заклик польного гетьмана М.Сенявського⁸⁰. Понад це, урядники навіть не завжди йняли віри вісникам-очевидцям і не квапилися довести гетьманські листи-попередження про татарську загрозу до населення. Папроцький яскраво змальовує результати такого недбальства:

*З них віри жоден не хотів дати тому/
Не уходить/ заборонив ховатись [і] підданому.
Аж коли їх сам побачив/ тож до коня [кинувся] скоком/
Але схоронитись важко перед їх швидким оком.
Сам втік, рідкий з жінкою, інший і з дітками/
Усі стада забрано з хлопами, з жінками.
А чого забрати не міг у заможній хатині/
То все вогнем спалив/ зложивши до купи.
Чинячи за своєю думкою/ так людей вибраковував/
Діток малих розтинав/ і голови знімав
Старим, котрі не могли за ним прудко ходити/
[З тими] Котрих, як псів, на смиках так волів водити.
Узявши [твалтом] жінку перед [очима] чоловіка/ нецнотливі забави
Плодив і з панянками/ і мучив [свійську] худобу.
Здер шкіру на хребті бідному волів/
І там же руки, ноги в'язав чоловікові.
Дитя, яке плакало/ взявши за ноги/
Зарав вдарив об землю/ там же при дорозі.
Коли йшов негідник/ лежало їх багато/
Котрих ще живих/ їли пси сміливо.*

*Круки зухвалі клювали в голову, в руки/
А воно тільки кричить/ лежачи в тяжкій муці.
Матері також самі інших у траву відправляли/
Де [вони] перед безчесними Поганцями крилися.*

Зауважимо, що саме цей опис Папроцького, мабуть, найповніше в річпосполитській літературі переповідає стереотип «жахіть» татарського наскоку на Україну. Усі ці елементи у різному, зазвичай скороченому наборі, можна зустріти на сторінках найрізноманітніших праць. Проте питання, наскільки літературний образ відповідав щоразу неповторній історичній реальності, не може не порушуватися сучасним істориком.

Далі, знову нагадавши, що першопричиною татарських нападів є примиренська політика щодо поган-бусурман, Папроцький повертається до польного гетьмана М.Сенявського, який тоді самотужки намагався хоч якось протистояти татарам. Першочерговим завданням для нього стало здобуття «язика» з ворожого стану. Для цієї справи Сенявський, ще коли татари проходили недалеко Хмільника, відрядив 30-кінний загін на чолі із Стуженським⁸¹.

Проте татари йшли сторожко, і ніхто від спільного гурту не від'єднувався. Спровокувати ворога на погоню за своїм невеличким загonom Стуженському також не вдалося. Він повернувся ні з чим.

На зміну йому Сенявський відрядив новий під'їзд – 40-кінний загін на чолі із Лиском Козловським⁸², «мужем виборним». Останній переслідував татар аж до самого Тернополя. Загін не раз бачив ворога, робив численні сміливі наскоки на його табір, але нав'язати бій супротивнику та здобути «язика» так і не пощастило.

Сам Сенявський, хоча це й було ризиковано для нього самого, також рушив із своїми скромними силами вслід за татарами. Понад Пд. Бугом він дістався Меджибожа. Звідси польний гетьман відправив вже більший загін на чолі із сином славнозвісного Бернарда Претвіча – Якубом⁸³. З ним разом пішла рота Яна Радецького⁸⁴ та охочі із інших рот, найбільше з роти Свірчовського⁸⁵. Можливо це той самий Ян (Іван) Свірчовський (Сверчовський, Свірговський), легендарний козацький гетьман, герой війни Івоні 1574 р. Як відомо, він після розгрому молдавсько-козацьких військ потрапив у полон до турків, з якого згодом був викуплений. Не ясно, чи на осінь 1575 р. він уже повернувся на батьківщину (хоча це досить вірогідно), чи тут йдеться про якогось його родича⁸⁶.

Із залишком свого загону Сенявський рушив до Плоскирова. Здається, він розраховував знайти тут вже зібрані підрозділи українських панів, з якими можна було б почати битись із ворогом у полі. Утім, цього разу татарам вдалося дезорганізувати мобілізацію збройних сил України. До польного гетьмана «людей з жодного боку аніскільки не прибувало./ Кожний, як птах у клітці, при своєму Замку сидів/ І перед численністю Поган/ куди їхати не знав».

Сенявському лишалося тільки продовжити розсилати невеликі загони, які могли протистояти хіба окремим татарським чамбулам, зайнятим спустошенням краю. Так, він відправив у рейд вісімдесят вояків на чолі з «мужнім» Зигмунтом Гарнишем⁸⁷ та п'ятдесят козаків – «виборних Юнаків» – під головуванням Томаша Крушельницького⁸⁸.

Татари, як звичайно, уникали прямих зіткнень з вояками Речі Посполитої. Тому ці розіслані Сенявським ротмістри, «час немалий ходячи» слідом за неприятелями, «не могли з ними битви жодної сточити на Поділля». Лише під Базаром⁸⁹ їм пощастило наскочити обтяжених здобиччю татар, які йшли з Волині. Їх жовніри «двічі громили на полі» та «багато худоби/ стад/ людей/ коней відгромили». Мали трохи бранців, але все це далось нелегко. Серед гетьманських вояків було чимало поранених, бо татари зчинили значний опір («Бо той негідний набрід Мужньо від них боронився»).

Тут Папроцький описав такий собі «двобій богатирський» – коли відомий на українському прикордонні силач Якуб Незабитовський⁹⁰ «мужньо забив» татарського мурзу – ватажка власного чамбулу у складі 70 чоловік. Опису «кондицій» цього татарина позаздрив би і який-небудь Тугарин-Змій:

*Лежав здохлий від землі в пояс хлопю дорослому.
Його силу і мужність тут оповім кожному.
Чола дві п'яді завширишки мав/ до своєї вроди/
І волосся дуже рідке на вусах та бороді.
Розумій до тієї голови/ що за рука була/
Або нога [як] вздовж товста/ котра його носила.
Стріла довша від інших п'яді на півтори/
Хоча був сивий [та вже] підстаркуватий, але був хлоп швидкий.*

До речі, згодом ця характеристика (у скороченому варіанті) була застосована до самого Я.Незабитовського, «котрий був такий товстий* і пикатий, що око від ока було у нього на відстані цілої п'яді»⁹¹.

Згаданий «зацний мурза» бився затято. Смертельно поранив двох «пахолків» (бойових слуг): одного стрілою, яка пройшла наскрізь через свитку, панцир та навіть тіло «прудкого коня» (яким вояк прикрився?), другого («пахолка Пана Яшевського⁹²»), рубонувши по голові через шолом («шишак»). Але в цей час «його списами з усіх боків пробили/ і як упав на землю, зараз уморили». Зауважимо тут, що в усіх описаних Папроцьким двобоях успіх жовніра визначається переважно списом, а татарин завжди б'ється спочатку стрілою, потім – шаблею.

Розгромлених татар з-під Базару жовніри гнали та «щасливо громили» ще дві милі (до 15 км). Лише втома коней та ніч, що надходила, не дозволили їм винищити усі залишки цього татарського загону. Утім, продовжили погоню сім найзавзятіших: Ян Радецький – «Ротмістр Зацний», його «товариш»

* Тут відповіднішим би було тлумачення «дебелий».

«гідний» Дем'ян Ніжинський⁹³, Віцентій Вольський⁹⁴ і з ним «мужній» Бо-болецький⁹⁵, з ними «малий, але мужній» Суша Підгорецький⁹⁶, Солімирський⁹⁷ – «муж великий з роти Свірчовського», а сьомим був «пахолок» того самого Яна Радецького. Вони ще «із добру милю» (6-7 км) «били і стинали» татар-втікачів.

Третій раз загону Претвича-Радецького довелося вступити в битву під Збаражем⁹⁸, але тут їм фортуна змінила. Як пише Папроцький, «за своїм великим нещастям заледве людей увели». Тут «перемогла численність Татар/ і черні немало/ що грабунком бавилася/ при тому горла дало».

Напевно, битва розгорталась таким чином, що після першої, почасти успішної, атаки жовнірів частина війська (простолюд-ополченці?) кинулася грабувати ворожий табір, але контратака татар змусила основний загін відступити, залишивши на поталу тих, хто захопився мародерством. Докладніше про цю подію оповів Гейденштейн. За ним, під Збаражем зібралися українські старости: черкаський Михайло Вишневецький (1529-1584), кременецький Ян Збаразький (перед 1553-1608) та тербовельський Якуб Претвич. Проти них були настільки значні сили татар, що вони вагалися виходити на битву (одні радили зовсім не битись, другі – вислати лише джур-слуг, і лише Я.Претвич наполягав на битві, він і домігся свого). Зрештою бій склався не на користь українців, бо селяни-простолюд, на сили яких, маючи обмаль жовнірів, найбільше розраховували старости, відразу кинулися за татарською здобиччю.

Та повернемося до оповідання Папроцького. У своїх володіннях пробували організувати опір ворогу і деякі урядники. Так під замком Залоще⁹⁹ у бій зі значним татарським загonom Акпулата, який вів великий полон, вступив знаний вже нам Войтех Кам'янецький. Він, «будучи жалем взятий/ Дивлячись на той злий народ Поганський проклятий/ [Як] вони люд, рівно із худобою, гонять у свою сторону», забажав «дати якийсь порятунок та певну оборону». Хутко зі своїми слугами пан Войтех кинувся «до готових коней» та вирвав «Християн з так дуже злої тоні». Дванадцять сотень бранців було звільнено. До речі, з-поміж них, коли хто з панів впізнавав свого підданого, йому одразу того «дарували» (як відомо, за звільнених чужих підданих жовніри зазвичай вимагали певної винагороди). Відбито було також і 6 тисяч голів худоби.

Про сам бій під Залощем Папроцький оповідає таке. Передніх татар вдалося захопити зненацька і змушено втікати. При переслідуванні «п'ятдесят їх в погоні там відразу полягло». Утім, ватажок татарського загону Акпулат, «довіряючи коневі прудкому/ Довіряв і силі своїй, і щастю першому». Він з найбільш боєздатними воїнами виїхав назустріч жовнірам і особисто вступив у двобій із Яном Кам'янецьким. Той «тіла субтильного/ Але мислі високої/ і серця великого./ Скочив живо до нього без усілякої відволоки/ І, з коня його скинувши/ зв'язав прудко мотузками».

У цей самий час старший з Кам'янецьких – Войтех – із своїми слугами вдарив на татар з другого боку, взяв шістьох у полон, а інших, які відступали,

бив і переслідував. Третій з родичів – Каспер – «також не барився, що пристало Гідному/ Бо утнув гострою шаблею голову не одному». Папроцький тут принагідно співає славу цілому роду Кам'янецьких:

*Гей же Бог завжди Цноті сприяє в кожній справі/
Помножувати її обіцяв в усьому ласкаве.
А що то Зацне гніздо справами своїми/
Завше в Польщі слинуло і світило йому.
Фортунні там Гетьмани з того дому були/
Мужньо Турків/ Татар/ Волохів зрмили.
Зичлива то бувала [ix] цій Короні Рада/
Не поставала там ніколи фальш, ані безчесна зрада.
І також Бог Гідних нащадків обіцяв розмножувати
Слави великої зацності завше їм примножуючи.
Бо того, в чому кохається/ ці не відступають/
Усе що він любить, то й вони любляють.*

І вдруге не зрадило військове щастя Кам'янецьким. Прийшла звістка, що недалеко, «на греблі Рацішевській», переправляється невеликий татарський загін із великим полоном. Кам'янецькі вирушили в погоню. Татари, побачивши їх, не прийняли бою та кинулися навтьоки. Лише п'ятнадцятьох з них наздогнали та вбили. Утім, татари-втікачі навели переслідувачів на значніший татарський загін. І тут уже відступати з боєм довелося підрозділу Кам'янецьких. У помсту за свої втрати татари спалили у цій волості 48 сіл.

Далі Папроцький оповідає про події «в іншому куті» – в районі Рогатина¹⁰⁰. Татарам, які увірвалися до рогатинської волості та вже хотіли розпустити загони, що мали її спустошити, на перешкоді став невеликий підрозділ вояків Станіслава Даниловича та Андрія Тарановського, які рухалися «до воєводи» (М.Мелецького?), аби спільно діяти проти ворога.

30-кінному шляхетському заgonу в поміч прийшли ще тридцять кіннотників-міщан рогатинських. Разом вони зненацька напали на татар і відразу поклали десятьох з них – інші тікали. Папроцький зауважує, що можна було б тут і всіх ворогів перебити, «але хлопство-міщани одразу на лупи кинулось». Лише тридцять шляхтичів продовжували бити татар. Їм спробували зчинити опір декілька татар на чолі з ватажком цілого заgonу. Битись з цим «вождем» виїхав Тарановський. Попри те, що татарин кілька раз влучив у нього стрілами та посік коня і рубонув по обличчю так, що лише шолом врятував пана королівського секретаря, той таки відправив супротивника «до Плутона» (бога смерті) на «вєсілля». Уже після цієї перемоги Тарановський ганявся й за іншими татарами, але вони «його витягали на переїзди довгі» (себто змушуючи далеко їхати за кожним іншим).

Мужньо поведився у битві і сам Станіслав Данилович. Він вступив у двобій з якимось завзятим татариним. Останній бився з ним сміливо («йому Поганин досить жорстко протистояв»), але зрештою був переможений. Героями

дня були також шляхтичі Брожицький і Барчицький¹⁰¹ – слуги згадуваного вже Васичинського. Кожний з них збив з коня по татарину. Та й інші слуги панські відзначилися у переслідуванні ворога, якого почасти загнали в болота, де татари «топилися самі».

«У середу» (8 жовтня?) до загону Даниловича-Тарановського приєднався підрозділ Рашка – «писаря галицького»¹⁰². Він планував погромити ще якийсь з розпущених татарських чамбулів. Утім, татари вже покинули тутешні місця та повернулися до коша.

Відтак, об'єднаний шляхетський загін направився в Бережани¹⁰³ до Яна Сенявського¹⁰⁴. Останнього застали в замку лише зі зменькою слуг, бо більшість своїх вояків на чолі з поручником Рафалом Скарбком¹⁰⁵ він відправив за татарським «язиком».

Загону Скарбка пощастило натрапити на татар, з якими вдалося зав'язати бій. На самого пана Рафала тоді відразу наскочило аж троє супротивників. Але, як пише Папроцький, «те не новина завше Скарбком була/ Громити мужньо Татари/ і в'язати їх силу». Першого татарина пан Рафал ударив «у груди рогатиною», другого, з іншого боку, «кулаком збив з коня». На третього шляхтич вже встиг вихопити шаблю з піхов і після недовгої січі взяв супротивника «живого» у полон. Загалом, у цього татарського загону вдалося відбити велику награбовану здобич – людей-бранців та худобу.

Звитязці повернулися до Бережан, де в'язня допитали «про усе» «через тлумача». Бранець, якого звали Енсендирей, виявився давнім слугою Девлет-Гірея¹⁰⁶, а відтак був добре поінформованим про справи кримського двору. Про найбільш насущну справу – кількість армії вторгнення – він оповів, що «є нас сто тисяч/ При десяти Цариках, знати десятком більше».

Зауважимо, що цифра 110 тисяч татар – то явне перебільшення. Можливо, подана кількість – то цифра «коней», яких було по 2-3 на кожного вояка? (адже маємо ми документально засвідчені підрахунки татарського «полону» без розподілу на «голови» людей та худоби). Тоді татарське військо вторгнення 1575 р. слід обраховувати десь на 40 тисяч, а якщо обрахунок був за формулою «коні+люди», то і на 30 тисяч. Спокусливо, додати підтвердження цього у перших повідомленнях «шпигунів» М.Сенявського, які доповідали, що кримських хан відрядив у похід із власними синами білгородсько-добруджське ополчення (Бакай із Сьозою) та «три Орди». Приймавши кожний з цих чотирьох підрозділів за відповідник давнього золотоординського «тумену» – 10-тисячного бойового загону (який міг бути й «неповного складу», себто дещо менше 10-тисячної цифри), отримаємо якраз 30-40 тисяч. Втім, тут цікава ще й вказівка, що особисті почти членів дому Гіреїв прийнято було обраховувати на 1 тис. людей у кожного. За орієнтовну цифру 40 тис. сил вторгнення промовляє й повідомлення про похід саме з такою кількістю татар особисто кримського хана (Девлет-Гірея I) на Меджибіж у грудні 1566 р., де боронився воєвода руський Миколай Сенявський (1489-1569) із своїми синами – Миколаєм (героєм вже цієї «Історії жалісної») і Рафалом¹⁰⁷.

Утім, повернемося до допиту полоненого. Продовжуючи оповідь, татарин переказав вістки про успіхи у спустошенні краю білгородсько-буджацьких ватажків – Бакая із Сьозою. Вони «полон великий побрали/ І увесь під Тернопіль до Коша загнали».

Далі татарина, напевно, запитали, як він потрапив під Бережани. Той оповів, що був з тією частиною війська, котра стала вже другою хвилею набігу. Цей корпус потайки висунувся до Київщини, де з'єднався з залишками підрозділів першої хвилі, які відступали з-під Сеняви. Татарин підтвердив попередню інформацію, що у сенявському рейді взяло участь 15 тисяч татар і основну роль тут відігравали білгородсько-буджацькі загони Бакая та Сьози. Приймати бій вони не збирались, тому швидко відступили. Татари дочекались, коли стало ясно, що коронне військо, зібране для опору наскоку, було розпущене по домівках. Тоді швидко, ніде не зупиняючись для грабунку, Бакай і Сьоза повели свої війська на з'єднання з основними силами. Тут, «на сирому полі» під Білою Церквою, вони залишили заморених швидким переходом коней, а самі влилися до лав основної армії.

Про подальші плани татарського командування бранець оповів, що головний кіш під Тернополем «з великим людом лежить». А вже у четвер (9 жовтня?) має розпочатися відступ, разом із захопленням полонем.

Перелічив Енсендирей і імена головних татарських ватажків. «Усіх старшим» назвав «Алди-Гірея»¹⁰⁸. За ним ішли інші «царики», себто представники ханського дому – «Мурат-Гірей»¹⁰⁹, «Казі-Гірей»¹¹⁰, «Саламат-Гірей»¹¹¹, «Буврат-Гірей»¹¹², «Садіб-Гірей»¹¹³, «Алб-Гірей»¹¹⁴ та «Девлет-Гірей»¹¹⁵. Як зауважує Папроцький, вони «своїми почтами обсадили усі Руські кути». Повідомляє й деталі «технології» набігу: у таборі («в Кошу») лишали 20% особового складу, кожного «п'ятого чоловіка», а «усі інші в загонах по Волості гасали».

Не дуже ясным є рядок – «Алб-Гірея Царика і з Казі-Гіреєм/ Старшими поставили з Сьозою, з Бакаєм». Вірогідно, йдеться про командувачів «напрямів», на яких спустошили край окремі загони. Усі загони мали повернутися до табору-коша вже у середу (8 жовтня?), аби у четвер (9 жовтня?) розпочати загальний відступ (Оржельський подає як дату, коли татари рушили до Дністра – «до Кам'янця» – 6 жовтня, а переправу через річку датує 12 жовтня). Останній був запланований «тим шляхом, котрим прийшли». Із цим напевно пов'язаний наказ татарського командування – не нищити запаси сіна на шляху від Білої Церкви до Тернополя («зівнався, що їм казали/ коли в землю йти хотіли/ Аби під жодним Замком стодол не палили»).

Оповів Енсендирей і про передісторію походу. Його задумали ще «серед літа», але «часу ліпшого, погоди виглядали».

Війська для походу були зосереджені вже «на Великдень» (кінець березня – середина квітня). У складі армії були «Ногайці/ Білгородці/ з ними спільно Кримці». Військо спорядили навіть десятьма гарматами (напевно, це ті самі 10 польових гарматок, які були при кримському ханові в поході на Астрахань 1569 р.¹¹⁶); утім їх перед самим вторгненням залишили «у Тенгач-Балчик ріки»

(можливо, тоді, коли стало ясно, що зустріч з великим коронним військом татарами не загрожує).

Зауважимо, що топонім «Тенгач-Балчик» є незіндіфікованим. За хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари концентрувалися під Чорним лісом. За Оржельським – ціле татарське військо переправилося через Дніпро «недалеко Києва» та розляглося «на широкім степу». Отже, найвірогідніше вважати, що це якась притока нижнього Дніпра чи Інгульця. Але київський колега Роман Захарченко звернув мою увагу, що «Тенгач-Балчик» може бути тюркською калькою р.Гнилий Тікич (басейн Пд.Бугу). Справді, кримськотатарське слово «baŋıq» означає мул або глина, отже це може бути відповідником для «гнилий». Складніше із витлумаченням «Тенгач», можливо, це кримськотатарське «tonğuç» – *первісток*. Відомо, що з Гнилого Тікича (після злиття з Гірським/Угорським Тікичем річка зветься просто Тікич) бере початок р. Синюха. Отже, можливо, у цьому «першість» тієї річки?

Утім, повернемося до оповіді. Полишивши важку артилерію, татари тим не менш «немалу» кількість «стрільців добрих» з рушницями взяли з собою і тримали їх «в Кошу» для оборони. Цікаво, що у згаданому поході 1569 р. за ханськими гарматами також йшли кілька сотень стрільців-п'ятигорців і черкесів з рушницями¹¹⁷. Подібна інформація і про похід кримського хана під Тулу влітку 1555 р.¹¹⁸. Отже, маємо справу з уже усталеною практикою.

Розпитали бранця і про «зовнішньополітичні» чинники татарського наскоку на Україну 1575 р. Він оповів, що перед походом кілька разів приїздив до кримського хана посланець-чауш від турецького султана. Але навіть той приїжджав, про те Енсендирей нічого не знав, «бо там з ними в тій раді/ таємній не сидів». Зізнався, що вже до «цариків»-ватажків походу кілька разів прибував посланець від воєводи молдавського («Волоського»), утім про зміст перемовин бранець нічого не знав, «бо того слугам не повіряли». Та для Папроцького немає сумніву, що молдаванин – «зрадник».

Далі автор «Історії жалісної» повертається до героїв опору татарському наскоку (мова йде про Поділля, де татари, можливо, затрималися надовше, адже це було на шляху їх загального відступу). З-поміж них відзначилися брати Єжі (Юрій) та Якуб – «Оте Зацне Потомство Струсів – мужніх Панів». Вони «від першого дня приходу безчесних Поганів» відновлювали предківську славу, у чому їм, за гадкою Папроцького, «фортуни звалив Бог – отець ласкавий».

Струсі «зі зменькою слуг своїх» бились завзято, «Самі не шануючись/ інших рятували». Щодня вони «громили» татар. Про це Папроцький зауважує:

*Еге ж Струсям на війну/ як другим на бенкети.
Знати то оних Коклесів¹¹⁹ Римських ще плем'я/
Бо їх справи поштиві/ оздоба Руської землі.*

До речі, Гейденштейн згадує лише один бій братів Струсів разом із Станіславом Влодком, коли вони розігнали під Харачковим (вірогідно с.Хоростків Гримайлівського р-ну Тернопільської обл., на той час маєтність братів Струсів)

близько 50 татар, але, побачивши, що можуть потрапити до засідки, відступили. Та, за Папроцьким, героїчні брати «багато душ Християнських на волю пустили», звільнивши їх з татарського полону.

Татари, утім, не лишалися в боргу – Струсям «села усі випалили/ і людей забрали». До татарської неволі потрапило навіть троє їхніх слуг-шляхтичів – Мілевський¹²⁰, Грабовський¹²¹ і «молодий» Квятковський¹²², котрі, як сумно зауважує Папроцький, «мають нині у Поган досить недобре частування».

Були у «дружині» Струсів і безповоротні втрати – шляхтич Мартин Грохольський¹²³. Він дочекався у Папроцького на поетичну епітафію:

*<...> побратався зі святими/
Дух у розкошах небесних/ тіло гниє в землі.
Від негідних рук Поганських лежить марно стяте/
Котре мужньо громило Татар проклятих.*

Частина татарських сил, що блокували-«займали» Струсів, здійснила рейд до Баворова. Тут з ними спочатку успішно бився Миколай Баворовський¹²⁴ – «Пан оного Замку». Він робив вилазки та «від сіл і від міста часто їх відгромляв». Але, коли татари зосередили тут більші свої сили, Баворовський «прикрий зажив з ними танок». Татарська «численність перемогла», не міг місцевий пан «дати раду» такому потужному ворогу. Татари, «спаливши йому усі села/ взяли худоби стада».

Далі Папроцький подає мозаїку епізодів раптового татарського наскоку на «мирних» мешканців України. Так, один татарський загін підступив до Боболінець¹²⁵, недалеко Бучача¹²⁶. Тут якраз бенкетував із гістьми «гідний» Куропатва¹²⁷. Утім, останній, разом із синами, швидко зорієнтувався. Прудко на коней всіли та, у першу чергу, «Пані на Бучач, обороняючись, відвели». Потім самі на татар напали – «забили кілька негідників, інших спіймали».

Далі до них прилучився ще Ян Поляновський, і, як зауважив Папроцький, «там Поганець відступив з своїм великим клопотом». Утім, розсіяні по околиці татари таки «у підданих їм немалу шкоду учинили/ Стада худоби захопили/ і села попалили». Вони навіть думали дати бій загону Куропатв-Поляновського, для чого скупчили 500 вояків. Утім, і оборонці сконцентрували свої сили – 50 кінних. Татари вирішили за ліпше не зв'язуватись і відступили. Але й оборонці не чулися на силі для бою та повернулись до замку Бучача.

Далі у Папроцького йдеться про ратні подвиги «войськового Жидачевського»¹²⁸. Він, коли до Куропатників¹²⁹ підступили татари («напали на місто без вістки»), плував їм «шикування» та чимало поклав «на плацу». Ворог таки спалив місто і сіл «немало», але був змушений покинути вже набуті «полони» та втікати.

Інший епізод татарського наскоку трапився, напевно, у подільських Чемерівцях¹³⁰. Тут поінформовані татари заскочили «вдома» зацного Чемеринського – «сина Ротмістра Гідного/ Чапкою його прозивали/ а Павлом молодого»¹³¹. Той боронився довго і завзято. Лише, коли жінка, «котра йому заскочивши/ під бік

з правої сторони», обійняла та просила, «бажаючи його мати живого», аби здався у полон, він склав зброю. Крім, цих шляхетних бранців татари тут не знайшли великої здобичі. Лише «двір, гумно і село усе попалили./ Худоби череду захопивши/ срібло, шати взяли/ Чого забрати не могли/ вогнем понищили».

Далі йде історія «гідної пані» Нараєвської¹³², яка «у великому щасті була», бо лише за Божою допомогою уникла татарського полону. В її домі знайшовся «шпигун» (татарин-невільник?), який «знав, як хрещене ім'я було в них кому». Вірогідно, цю інформацію він передав татарам, які її використали, аби їх впустили до укріпленого двору «як своїх». Тут вони захопили «трех панянок дорослих» і «великі клейноди» (цінні речі). Як пише Папроцький, про останнє (себто ті клейноди) п.Нараєвська «не дбає», але жаль їй дівочої «цноти» полонених панянок.

Список уведених до неволі шляхетних жінок продовжує «Скнилівська суддівна» з «дівкою вродливою». Ймовірно, вони тотожні жінці «Смеловського», судді буського, та його дочці, панночці чудової вроди, котру забрав один з татарських вождів, хоча згодом її викупили з полону – про це згадував Оржельський. Отже, найвірогідніше йдеться про дружину і дочку Войцеха Скнилівського (Skniłowski), судді буського (1553-1574), судді белзького (30.XI.1574-4.I.1583)¹³³, він згаданий «Паношею» у повіті львівському.

Ці пані також були «завезені в Поганську землю негідну». Інших реальних постраждалих Папроцький не знає, але зауважує, що «немало поштивих Шляхтянок/ Котрим вже платків* треба/ [а] не дбати про вінок./ Пішли в землю Поганську суворо зв'язані/ Так, ніби злочинці якісь ошарпані». А чоловіків-шляхтичів («спійманих і забитих») на той час «згинуло» зо 30 осіб.

Про втрати простолюду Папроцький пише так:

*<...> хлопства простого, котрі втікали/
До Замків/ і тих вони багато доганяли.
Дітей, дівчат/ і молодиць/ тих багато загнали/
Старих жінок і чоловіків досить настинали.
Котрі те собі самі у них випрохали/
І на вічну неволю увести себе не дали.*

Тим часом, перша дезорганізація оборони краю минала. «Люд Рицарський» почав сходитись «до громади». Цьому безперечно сильно заважали татари (шляхтичі «звідусіль важкі мали переходи до того/ Оскільки була повна земля Поганства негідного»). Утім, татарське командування таки відчуло, що перед ним замайоріла перспектива цілковитого розгрому.

Стривожені татари «вчинили між собою раду». Вирішили, щоб розпущені по околиці загони «до часу умовленого назад повертались» та йшли «до купи»

* Варіант перекладу – *вуалі* (чадри?). Мова про те, що невольниць чекає примусове навернення в іслам та мусульманський одяг, а не рідний дівочий віночок.

до Дністра. Як бачимо, було цілком змінено порядок відступу: замість запланованого відходу своїми слідами на Білу Церкву, татари рушили до найближчого кордону Речі Посполитої – наддністрянського, із Молдовою (вірогідно, з-під Тернополя правим берегом Збруча на переправу поблизу молдавського Хотина; про переправу татар саме під Хотином є й у хроніці Гваньїні видання 1611 р.).

До молдовського воєводи відрядили гінців, які пообіцяли «навпіл розділити з Волошином лупи» та гарантували безпеку його підданам від татарського війська. У відповідь господар мав не чинити перешкоди татарам на переправі через Дністер і на шляху через власні володіння. Молдовський воєвода відразу погодився, чим, на думку Папроцького, «показав помисл свій зрадливий». Причому, молдаванин навіть дезінформував М.Сенявського – «Послав скоро до Гетьмана/запевняючі листи/ Мовляв, я є приятель ваш певний і істинний./ Тих поган через землю свою/ якщо б захотіли/ Не пущу/ щоб про те вже певно відали».

Керівництво коронного війська, заспокоєне молдовським господарем, про якого гадали, «що мають приятеля з нього», готувалось перекрити татарам старий зворотній шлях. Польний гетьман очікував під Пłosкировим на прибуття військ подільського воєводи М.Мелецького та ополчення «Волинців». У розпорядженні самого М.Сенявського було менш ніж дві сотні жовнірів, отже самостійно переслідувати багатотисячний татарський кіш він не міг. Відтак, постійно посилав прохання-вимоги прискорити надходження допоміжних військ з Поділля та Волині.

Очікував М.Сенявський і на повернення раніше розісланих загонів, від яких сподівався «певної вістки і язика». Прибулий Я.Претвич та інші справді привели чимало бранців, але вони вже не мали інформації про актуальні плани татарського командування.

За Претвичем не забарився й М.Мелецький зі своїм полком. І хоча загальні сили коронного війська все ще не дотягували й до двох тисяч готового до бою люду (це «крім хлопів»), але воно, не чекаючи вже на інші резерви, прямо в ніч об'єднання рушило на перехоплення татар. Рухались у напрямку на Кам'янець-Подільський. За Гейденштейном, рух цей йшов через Городок у верхів'ях Смотрича аж до с.Балин (нині Дунаєвський р-н Хмельницької обл.). Він таки подає, крім «багатьох інших», імена урядників, що прибули на допомогу Сенявському – воєводи белзького Анджея Тенчинського, старости белзького Яна Замойського, воєводи сандомирського Яна Костки, воєводи київського В.-К.Острозького, воєводи брацлавського Андрія Вишневецького. В останньому, здається, Гейденштейн помилився – А.Вишневецький з 1572 р. був брацлавським каштеляном. Прийшли до з'єднання Сенявського й волинці, хоча їх воєвода – князь Богущ Корецький – в Корці хворий лежав. Вони оповіли про рейд цілого війська татар з-під Теробовлі (себто вже по відступі з-під Тернополя?) на Кременець (Kamieniec), де місцеві жителі дали їм невдалий бій, і далі на Волинь.

Утім, повернемося до Папроцького. Татари тоді вже концентрувались біля Дністра – «Сходилися до Дністра Загони до купи». Татарському командуванню

пощастило захопити «язика», який оповів, що звідусіль йдуть коронні війська, аби дати ворогу «генеральну битву»:

*І дістали язика, котрий їх так попередив/
Що Гетьман іде з людом/ той вас буде займати.
Аж [й] інші Війська великі, котрі звідусіль ідуть/
І козаки з Поділля їм на допомогу прийдуть.
Дадуть вам вальну битву/ мають стрільби багато/
І насправді з усіх боків/ ідуть до нас сміливо.*

Татари, «не чекаючи з Гетьманом забави», організували переправу на правий молдавський берег Дністра – «Мілю велику з полоном йшли через таку швидку воду». Пощастило їм і з погодою для переходу через річку – «фортуна їм нещасна служила/ що на прудкій воді й вівця не втопилася». Переправа розпочалася у «середу» (15 жовтня?), а в «четвер» вже «Погани Дністер точно перелетіли».

Жовніри спіймали облизня або, як пише сам Папроцький, «І ті усі люди, що за ними бігли/ Відступали так ніби їм пси обід з'їли». Бо перспектива перемоги була цілком реальна, на підмогу місцевим подільсько-руським урядникам і загонам прикордонної «оборони поточної» тоді вже підійшли численні магнатські загопи:

*Ян Костка¹³⁴ із Холм'янами/ з Белжанами моторними/
І Миколай Мелецький/ тим же слідом за ними.
Альбрехт Ласький¹³⁵/ з ним почет біскупа Зацного/
Досить порядний та збройний Франца Красінського¹³⁶/
Оті усі охоче і спішно їхали/
Підгоряни і ті їх також не видали.
Староста Сандомирський¹³⁷ з багатьма Зацними людьми/
Воевода Люблінський¹³⁸/ з ним Панове інші.*

На переслідування на молдовській території коронні війська не наважилися, і «назад усі у жалю в різний бік поїхали» (у Гваньїні видання 1611 р. є навіть вістка, що жовнірів, які бажали переправитися через Дністер, обстріляли з Хотинського замку¹³⁹). Провину за невдачу в погоні за татарами Папроцький цілком покладає на «злого Петрила» (себто молдовського господаря Петра V Кульгавого¹⁴⁰), який «іще від предків своїх не звик турбуватись цнотою» та ввів в оману коронне командування своєю «грамотою»-заспокоєнням.

Для татарських бранців-«нужденних Християн» перехід за Дністер означав втрату надій на швидкий порятунок. Тут Папроцький включив до свого опису «невільницький плач», мотив якого так добре відомий українській літературно-фольклорній традиції:

*Що за плач там надзвичайний був/ які нарікання/
Коли перейшли кордон оті Зацні Пані.
І діточки невинні/ оті Християнські/
Котрі з худобою зарівно йшли/ там у сторони Поганські.*

*Плачем великим сердечним/ яко побивались/
А матусям своїм який жаль безмірний чинили.
Якби дощ цілий день/ великими краплями.
Йшов/ так Дністру прибуло отими їх сльозами.*

Завершує Папроцький свою «Суму Історії про нагле вторгнення Татар до Земель Руської і Подільської» зверненням до Бога «милостивого» та «всемогутнього». Його він просить надати невірникам «порятунок прудкий». Папроцький молить вирвати їх з полону, «як Жидів отих неслухняних» (найвірогідніше, тут йдеться про сюжет з Ветхого Заповіту щодо втечі євреїв з «неволі єгипетської»; утім, не виключено, що це натяк на пізніших євреїв, які не відразу дослухалися до проповіді Ісуса Христа). Автор «Історії жалісної» погоджується на будь-яке покарання, «аби тільки в твоїй вірі скінчити живота» могли бранці та щоб через цих людей не прибувало сили ворогам християнства, «не розмножувалася Поганська нецнота».

Далі у Папроцького йде невеликий параграф «Порядок в'їзду до Землі Руської тих псів Поганських». Здається, тут ми маємо цікаву «боротьбу» автора із жанровими стереотипами. Бо, якби йшлося про «перемогу своїх», тут мав бути реєстр-парад переможців (див. за приклад опис битви під Ольшаницею Й.-Л.Деція¹⁴¹), але тут переможцями стали «вороги» – татари. Отже, Папроцький творить власне «парад винуватців», і, здається, це найяскравіший приклад такого роду в річпосполитській літературі (не дивно, що конспект цього параграфу згодом потрапив і до вищезгаданого видання 1611 р. «Хроніки Європейської Сарматії»).

Спочатку тут автор «Історії жалісної» у черговий раз згадує стрімкість татарського прориву в глиб країни – «Таким ті пси порядком у наші землі увійшли/ Що на жодну сторону найменш не розійшлись». Верховними ватажками походу, які «усіма військами порядно керували», Папроцький називає чотирьох синів кримського хана («Перекопського Царя зухвалого»). Загальна кількість татар-нападників обрахована на 111 тисяч.

Зауважимо, що, здається, цифра 111 має для Папроцького певну магію. Хроніка Гваньїні видання 1611 р. не пішла тут за «Історією жалісною» і подала іншу кількість татарського війська вторгнення – 80 тисяч. Таку саму цифру називав і Анджей-Максиміліан Фредро (бл.1620 – 1679)¹⁴². Більш-менш згідний із даними Папроцького лише Оржельський (106 тисяч татар). Вище вже висловлювалися міркування, що, можливо, ця цифра включає «голови» не лише людей, а й коней. Тоді реальна кількість татарських вояків може бути визначена десь у 30 тисяч. Згадані саме «чотири» верховних вождя походу можуть непрямом підтверджувати наші міркування про 4 орди-тумени, кожна заокруглено по 10 тисяч, реально – дещо менше.

Далі подаються імена кожного татарського вождя, опис його прапора-«ко-рогви» та кількість/якість його підлеглих. Зауважимо, що опуклена цікавість до ворожих прапорів – то доволі вже традиційна річ для старопольської історичної літератури, згадаймо хоча б Яна Длугоша «*Banderia Prutenorum*» /

«Прусські прапори» (1448) – опис корогв тевтонців-хрестоносців, здобутих у Грюнвальдській битві 1410 р. (Н.Яковенко вважає, що докладні описи прапорів у тогочасній літературі – це взагалі-то наслідування «Іліади» та «Енеїди»¹⁴³). До речі, популярність тут білого кольору, а він присутній в усіх шести описаних корогвах, змушує з певною іронією поставитися до трактування Симоном Пекалідом «двох корогв сніжнобілого кольору», під якими князі Острозькі вирушили проти запорожців К.Косинського 1593 р., як суто християнського «доказу чистоти (свого) серця і позбавленого прихованих намірів невинного сумління» та репліки «янгольства» власника такого клейноду¹⁴⁴.

Взагалі «порядок»-шикування татарського війська поданий Папроцьким як вигляд *армії на марші* (армії вторгнення). Попереду 15-тисячний корпус Адил-Гірея, що йде «вкупі, [і] найменше не розходячись» (мав «корогву білу і червону/ Китайкою дві сажени уздовж розпушену. З двома фарбованими хвостами кінськими»). Тут багато було і особистих мурзівських корогв, що зрозуміло для загону вождя походу.

Далі корпус-тумен Газі-Гірея («корогва біла і зелена/ Китайкова/ хвостами також оздоблена»). Мав вісім корогв мурз, а загалом 10-тисячний загін підлеглих.

За ним Алп-Гірей з 10 тисячами (корогва «біла, також з двома хвостами червоними/ і третій додав зелений»). Мурзи при ньому десять своїх корогв мали.

Саадет-Гірей (Садиб-Гірей) (корогва «з кута» – себто розширеним униз трикутником? – «і досить оздобними/ червоної, білої тафти прапорці довгі»). Двадцять п'ять корогв тут мурзівських було. Усі разом – 15-тисяч вояків (тут слід враховувати, що Саадет-Гірей був старшим сином нащадка престолу, відтак мав приваблювати кримську знать напевно не менше, ніж престижний корпус вождя походу).

Далі йдуть війська «васалів Криму»: прикубанські ногайці (8 тисяч) під проводом Селямет-Гірея (Оржельський зве його «сином хана їх [ногайців] орди»). У них корогва, «оздоблена також хвостами гарно, з білої китайки була»).

За ними закубансько-північнокавказькі черкеси (7 тисяч) з корогвою з білого атласу («китайки») та 12 мурзами з власними бунчуками-прапорцями. Ім'я ватажка їх Папроцькому невідоме (у Оржельського – це «інший ханський син»; з Гіреїв – знаних нами як учасники походу – «вільними») для заняття цієї посади є Бахт-Гірей (Буврат-Гірей), Девлет-Гірей та Мурад-Гірей).

Нарешті найближчі сусіди України з Буджаку – добруджці та білгородці (разом 10 тисяч) на чолі з Бакаєм та Сьозою (Оржельський зве Бакая і Сьозу вождями лише білгородських татар (10 тисяч) та подає з ними ще якогось «мурзу» (вождя добруджців?) з 7 тисячами кінноти). Останні, напевно, як головні знавці терену, «їх усіх/ вели днем також і вночі».

З лівого боку знаходився корпус прикриття – 12 тисяч – на чолі з не названим на ім'я ханським зятем (мав власну білу корогву з двома червоними і трітнім зеленим хвостами). Наявність такого корпусу лише зліва, напевно, пов'язана з тим, що тільки звідти чекали на можливий удар польного гетьмана М.Сенявського (коли минали Хмільник).

Позаду йшли два невідомих мурзи з 10 тисячами (за Оржельським, загін цей нараховував лише 2 тисячі осіб на чолі з Арсеном (Arsennus, Arsenius) та Денну (Dennuus, Denus)). Вони доглядали за кількома – на кожного вершника – кіньми, взятими, аби «здобич на них виносить».

Стерегли війська від несподіваних нападів з боків ще 10 тисяч добірних вояків-«комоньців». До речі, термін «комоньці» пояснює Оржельський. За ним, це вояки з одним конем, а не як інші, які рухалися удвоє, пересідаючи з одного на другого для швидкості. Зрозуміло, що одноконні вершники готові були вступити в битву відразу. Очолоював їх, за Оржельським, «син мурзи» (може того товариша Бакая і Сьози?).

Ще далі – «на узбіч» від «комоньців» – бігли сторожі (напевно, в усі чотири боки), по 1 тисячі чоловік, загони досвідчені, «хлопець в хлопця». Зауважимо, що, за Оржельським, з цього корпусу по 2 тисячі йшли з лівого та правого боків від війська, а решта – трохи за ними (напевно, аби прийти на допомогу в разі потреби).

Ось таке «велике військо», як підсумовує Папроцький, нищило українські землі. Тут вони взяли «багатства великі», чимало полонених, але шкода від них не лише в забраному з собою – татари, це «замало вважаючи/ села, стодоли спалили».

Але наприкінці Папроцький знаходить можливість закінчити «на добрій ноті». Він оповідає про відплатну акцію, яку здійснили проти татар запорожці під проводом свого гетьмана – князя Богдана Ружинського.

Цей останній, «шляхи обложивши», себто, напевно, перекривши можливість покликати на допомогу, відправив частину низовців у спустошливий набіг (як подає холмщанин М.Розвадовський, «за Перекоп»¹⁴⁵). Як пише Папроцький, вони:

*Пустошили їм землю/ дітей витинали/
Маткам очі виривали/ і груди вирізали.
Міста, села попаливши/ назад повернулись/
Бо за наше не стоїть [себто – не компенсує] / аби й усе знищили.*

Татари, які були ще у Молдові, тішилися своїми успіхами та розтринькували здобуте – «Людей/ худобу/ і іншу здобич легковажили»¹⁴⁶. Зауважимо, що, за хронікою Гваньїні видання 1611 р., татари захопили на Україні 55 тисяч бранців, 150 тисяч коней плюс «незліченну кількість» великої рогатої худоби та овець. Утім, вірогідно, це дуже завищені дані. За Фредро, татари захопили на Поділлі (без інших українських земель?) 19 тисяч чоловік та 40 тисяч худоби¹⁴⁷. Можливо, найвірогіднішими є дані Оржельського – 35 340 бранців, 40 тисяч коней, 500 000 великої рогатої худоби та незліченна кількість овець. Він додав, що дуже невелику кількість бранців було згодом викуплено. Серед найбільш постраждалих він зве «графа Гурку»¹⁴⁸, якому татари спалили понад сто сіл біля Буська та Золочева; «мечника Вольського»¹⁴⁹ з його Підгайцями та «Сененського»¹⁵⁰. Зі шляхетних бранців Оржельський окремо оповів про дружину князя Б.Ружинського та вже згаданих дружину і дочку В.Скнилівського (у цього

хроніста перехрещеного на Смеловського). Він таки також оповідає, що татари застосовували, вже випробувану 1574 р. на Єжі Язловецькому, тактику компротації в очах співвітчизників головних керівників оборони краю – вони обходили стороною маєстності М.Мелецького та В.-К.Острозького.

Але, як зловтішається Папроцький, «коли в землю [свою] в'їхали/ м'яса досить застали/ Дітей, жінок/ стада усі/ доценту виголені» (вирізання-нищення худоби та людей, яких не можна було забрати з собою в полон, практикували як самі татари, так і запорожці). Автор «Історії жалісної» згадує тут біблійний принцип таліона («око за око»). Він уважає, що хоч і відплатили таки «наші не сповна», але триумф татарський поспували. Або словами самого Папроцького – «отим також за шовк/ [як] зиск/ зосталася вовна»¹⁵¹.

Далі вже як післямова або мораліте-лемент йдуть два невеличких параграфи «До Читача ласкавого Коротка Передмова» та «Визнання гріху і прохання до Господа Бога, що своїх рятувати і визволити з рук Поганських зволив».

У першому з них Папроцький яскраво і вельми докладно змальовує гнітючу картину наслідків татарського наскоку, від якої «очей не стає», «голови» на собі не чуєш, а «вуха» – лементів повні. Тут і замальовки-образи, близькі до природного катаклізму: «плач», що «пробиває високі хмари», і річка-«Дністер глибокий», що спливає кров'ю невинних жертв; болота з мостами з мертвих тіл. Уся земля України завалена трупами, які «поховати/ людей не достає», бо всіх живих погналі в неволю.

Автор додає натуралістичних деталей, оповідаючи про зів'ялу красу тілесну, особливо ж невинних дівчат-паночок і немовлят, кості яких тепер розносять полями стервоїди – пси та птахи. Причому не всім пощастило на швидку смерть. Там лежать і недобиті – «рукою заслоняється/ і той птах клює/ Об'ївши усі плечі/ до грудей прискакує». Такого навіть, як «знайде людина, щось має сказати [себто – ще голос подає] / закопати живого/ Не годиться/ а добити/ не дає йому жаль того./ А друге голодом зморене/ вуста плямкають, стогне/ Тільки й знати/ що в зголоднілім тілі дух теплиться».

Така уявна гнітюча картина крає серця матерям, яких гонять у неволю. Реалії полону не кращі. Ось мати «дивиться смутно» на дочку, а батько – на сина – «І кожен нарізно з них в путах у Татарина». Дівчина – вже знеславлена, і її «волосся розхристане» вже ніколи не огорне мати весільною хусткою. Остання взагалі «краще б смерть воліла/ Аніж дивиться на зятя/ що по ній [себто дочці] дістала».

Далі йде загальний плач за Поділлям – землею щедрою та прикордонним муром країни¹⁵². Ось як змальовує її актуальний стан Папроцький:

*О Шляхетне Поділля/ о Країна Зацна/
Де ж она твоя плодоносність всьому світу смачна.
Де матері, котрі мужніх діток народили/
Усі від Поганських рук марно погинули.
А інші в малій воді там же у них ходять/
У воді, що з очей плине/ аж по кісточки бродять.*

Де ж вони стада великі/ що коней примножували/
На котрих Гідні Рицарі Поган громили.
Де і ті, що живність без міри давали/
Вівцям, коровам – у Поган усі опинилися.
Не підуть вже до Імперії*/ воли відгодовані/
Годують нині м'ясом своїм/ Татар зухвалих.
Оті бджоли [хіба] щось винні злій Поганській руці/
Що з гнізд своїх вигнані є у вогненну муку.
Немає, хто б пожалів/ і заплакав ревно/
Попросив Бога про помсту/ на Поган вірно.
Людина – [то] дивина на Поділлю/ Пси тільки брешуть/
І ті, знати, в скорім часі з голоду поздыхають.
Поховавши свої Пани в свої лакомі губи/
Котрих кості розносять гострими зубами.
Біда тим, що те бачать, з жалю помирають/
Ті, що про лютість Поганську слухають.
Плачуть Руські Країни за своєю дружиною вірною/
З котрих недавно мали мур, так мовлять, певний.
Той зараз розвалили люті Погани.
І вже чим оті звались/ то сходить нанівець.

Папроцький висновує, що ціла «Польща», себто усе Польське королівство, має тепер зважати на крайню ослабленість свого українського муру. Автор «Історії жалісної» радить рідній країні керувати «надалі обережніше», допомагати прикордонню «порадою» та реальною «обороною» – за рахунок внутрішніх ресурсів. Українців Папроцький поетично зве «коханцями», про яких позабула Польща. Він нагадує, що зберігається загроза цілковитого нищення українського краю від «прудких загонів» і «руки Поганської».

Другий із згаданих і вже останній параграф «Історії жалісної» є стилізованим каяттям перед Богом за гріхи співвітчизників і молінням про пробачення. Папроцький сподівається, що демонстрація покори, стійкості у вірі та небажання приймати іслам, пом'якшить «суворий суд» Божий. Не буде іновірець-мусульманин зловтішатись, якщо Бог допоможе своїм вірним. Бо Господь всемогутній. Взагалі, саме несприйняття чужої віри, на думку Папроцького, є запорукою повернення Божої милості, як не на цьому, то хоч на тому світі. Цим і завершує свій твір автор «Історії жалісної»:

*І хоч би те, наш Господь, нам вчинити зволив/
Щоб же нас в тому несприйнятті Поганства побачив.
Ми, однак, тобі довіряти/ і сильно будемо/
Що легко до чесних/ [до] вічних розкошів [на тому світі] підемо.
АМІНЬ.*

* Священна Римська імперія німецької нації – традиційний ринок збуту для української худоби.

На останньому аркуші книжки ще вміщено гарну ілюстрацію із зображенням форсування військом річки та бою з ворогом на тому березі, за переправою, а на звороті – малюнок зіткнення лицарської кінноти під прапором з польським орлом з татарським/турецьким військом під прапором зі скорпіоном. Судячи по всьому, 1-а картина – це фрагмент знаного батального полотна невідомого художника початку XVI ст. «Битва під Оршею 1514 р.»; 2-а – не менш відомий дереворит з титульного аркушу «Хроніки польської» М.Меховського (Меховіти) видання – Краків, 1521 р. (неодноразово відтворювався і в інших книжках на військову тему). З текстом Папроцького вони особливого зв'язку не мають і потрапили до видання хіба як стилізовані «образи війни».

* * *

«Історія жалісна» Б.Папроцького є чудовим прикладом побутування віршованої хроніки у річпосполитській історіографії та її наративних можливостей щодо відображення сучасних автору історичних подій. Вільність жанрових рамок, незважаючи на відданість автора архаїчній, середньовічно-провіденціальній загальній візії історії, подарувала нам тут чимало конкретних колоритних образів України кінця XVI ст. Зокрема, сам сюжет успішного татарського нападу розбудовано у цьому творі Папроцького чи не найдокладніше у річпосполитській літературі. Немає аналогів і поданий тут опис «татарських прапорів».

Для українського історика «Історія жалісна» особливо цікава своїми ілюстраціями тогочасних військових технологій, висвітленням ролі козацтва на Поділлі у 1570-х рр. (подільські козаки у модерній історичній літературі зазвичай знаходяться надто у затінку своїх запорізьких колег), наведеним багатющим генеалогічним і топонімічним матеріалом. Вельми симптоматичним є й демонстрований Папроцьким ще неподоланий ментально-політичний бар'єр «Русі з Руссю». Так, автор «Історії жалісної» оповідає події лише про страждання «своїєї» Польської Русі, в кордонах до Люблінської унії 1569 р. Про втрати Волині чи про особисту образу Б.Ружинського Папроцький мовчить. «Волинці» і «низовці»-запорожці з'являються у його тексті радше як союзники (тут він, як історик, явно поступається таким своїм сучасникам як Ф.Руджері, С.Оржельський та Р.Гейденштейн).

До речі, нічого нема тут і про знану хроніці Гваньїні видання 1611 р. вересневу диверсію козаків з Києва, Черкас і Канева, посланих Дніпром київським воєводою В.-К.Острозьким проти татарської сторожі, ще коли татари зосереджувалися під Чорним лісом для загального походу. Про цю ж подію трохи інакше оповідав А.-М.Фредро. За ним, кількатисячний загін козаків з Києва, Черкас і Канева, відряджених В.-К.Острозьким, атакував татарське військо, коли воно розтягнулося на марші. Козаки залишили свої човни на протилежному березі Дніпра, підповзли у траві та між пагорбками до татар і, за сигналом-окриком, кинулися в атаку. Ворог змішався та запанікував, а коли оговтався і почав переслідування, козаки вже добігли до річки та відплили на

своїх чайках¹⁵³. Ці та деякі інші деталі дозволяють припускати, що, вірогідно, з 1575 р. була й окрема волинсько-київська реляція про події тогорічного військової кампанії (від князя В.-К.Острозького?).

Але не думаю, що Папроцький свідомо відмовлявся від якихось сучасних йому джерел (хоча суб'єктивно міг щось і недооцінювати). Вірогідніше, що просто для зовсім не родовитого автора-початківця, ще й з магнатського почту, а не більш поінформованого королівського двору, чимало таких текстів та усних звісток були занадто важкодоступними.

Зрештою, напрацьовані Папроцьким для «вужчих» регіональних рамок (Поділля+Галичина) наративні образи, згодом явно згодилися для висвітлення «загальноукраїнської» теми у річпосполитській історіографії. І хоча розглянутий тут твір про набіг 1575 р. пізніший читач знав, напевно, здебільшого за посередництвом скороченого викладу подій у виданні хроніки Гваньїні з 1611 р., але він таки задавав чимало векторів творчості самого пана Бартоша – в майбутньому визнаного маститого автора. Отже, чи стали б без «Історії жалісної» настільки вправними – вельми читабельні серед багатьох поколінь українознавців – «Герби» чи «Сад королівський», які так уславили ім'я Папроцького.

¹ Класична українська історіографія «довгого XIX століття» цей твір не завважила, див. характерний текст з 1896 р.: *Гетьман Богданко*. Критично-історична розвідка // *Грушевський М.С.* Твори у 50 тт. – Т.6. – Львів, 2004. – С.419-434. Із сучасних розвідок див. зокрема мою попередню версію пропонованого тут матеріалу: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2008. – У 2-х ч. – Ч.1. – С.250-295 (підрозділ 3.2); Ч.2 (Додатки). – С.196-277 (оригінальний текст та український переклад). А нещодавно один з розділів своєї праці присвятила «Історії жалісній» історик польської літератури Рената Риба, див.: *Ryba R.* Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej. *Studia i szkice*. – Katowice, 2014 (утім, цікавила авторку по-своєму досить «вузька» невільницька тема).

² У пізнішій літературі звичайно писали не Івана Води, а Івана-воєводи. Вода – це «молдавизм», який, справді, тотожний титулу «воєвода».

³ *Niesiecki Kasper.* Korona Polska przy Złotey Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, Wytworną Nauką a naupierwey Cnota, Pobożnością y Swiątobliwością Ozdobiona [...] – Т.3. – Lwów, 1740. – S.558.

⁴ Припускаю, що саме останній твір у скороченому прозовому варіанті переказано у розширеному М.Пашковським виданні 1611 р. хроніки А.Гваньїні (див. зокрема: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сармагії / упорядкув. та пер. з пол. о.Юрій Мицик. – К., 2007. – С.430-434).

⁵ *Leonardi Gorecii,* Equitis Poloni, Descriptio belli Jvoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. <...>. – Francofurti, 1578. – P.58. «Паноша» Б.Папроцького з Горецьких згадує (у львівському повіті) *Матяша Горецького*, писаря польного війська кварцяного, хорунжого познанського – отже мав цей рід і особисту зацікавленість на українському кордоні.

⁶ Щойно перевидане, див.: *Paprocki B.* Gniazdo snoty, Zkąd Herby Rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Królestwa należących Książąt y Panów, początek swoy maia. – Warszawa, 2014. – 452+12 s. (репринт).

⁷ Найсвіжіша монографія про творчість Б.Папроцького: *Tulowiecka A.* Słowo i obraz w heraldyce: herbarze i quasi-herbarze. Wokół konstrukcji geneologicznych Bartosza Paprockiego. – Kraków, 2011 (аналізує лише геральдичні твори – «Паношу», «Гніздо цноти» та «Герби»).

⁸ До речі, обмовки автора свідчать, що поданий коротенько в «Гербах» сюжет експедиції С.Зборовського на Запоріжжя у 1579 р. Папроцький готувався розбудувати (чи таки тоді вже розбудував?) в окрему «Історію» *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858 (репринт – Warszawa, 1982). – S.156-167. Зауважимо, що С.Леп'явко здійснив спробу обґрунтувати датування експедиції Зборовського 1581 роком (див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернівці, 1999. – С.105), але її слід вважати невдалою. Адже у оповіді Папроцького згадується, що Зборовський послав до молдавського воєводи Петра (Петра Кульгавого), а той був воєводою у 1579 р. і повернувся до влади 1582-1591 рр. – у 1581 ж році на господарському престолі сидів Ян V Сас. Далі, 1579 р. кримський хан справді виправлявся на «перський фронт», уже вдруге після першої кампанії проти Персії 1578 р., а щодо 1581 р. точно, що на фронті він не був. Зрештою, в Метриці Коронній зберіглися ще й «Універсал королівський про піймання та покарання баніти, Самуеля Зборовського, котрий з козаками низовими вторгнувся до волоської землі та порушив мир з Туреччиною», датований 5.XII.1579 р. (*AGAD.* – МК 119. – К. 279-281) та «Лист до прикордонних старост про [потребу] поіймання Самуеля Зборовського» з 6.XII.1579 р. (*Ibidem.* – К. 281-281v.).

⁹ *Wolski M.* Inwentarz biblioteki Bartosza Paprockiego z 1585 roku. Przyczynek do biografii oraz poznania warsztatu naukowego pisarza // *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych / Red. W.Bukowski, T.Jurek.* – Т.ІІ. – Kraków, 2012. – S.1225-1236.

¹⁰ *Kilka rysów i pamiątek Ew..go Hellenijusza.* – Poznań, 1860. – S.355. У бібліотеці Залуських цей рукопис був під №178 (загинув 1944 р.).

¹¹ Див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України... (підрозділ 4.1).

¹² Відповідний фрагмент див.: *Leonardi Gorecii, Equitis Poloni, Descriptio belli Ivoniae, Voivodae Valachiae, quod anno MDLXXIII, cum Selimo II, Turcarum imperatore, gessit. Huic Accesit Jo. Lasciui historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano, et caede Turcarum.* – Francofurti, 1578. – P.115-116.

¹³ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.219-221.

¹⁴ За виданнями: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.219-221; *Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576.* Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego starostę Radziejowskiego. – Т.І-ІІІ. – Petersburg, 1856-1858 (репринт – Warszawa, 1980). – Т.2. – S.173-176 (див. також: *Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ósmioro. 1572-1576 / wydał E.Kuntze.* – Kraków, 1917. – P.361-364); *Rejnolda Hejdensztejna* sekretarza królewskiego, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594.* Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т.І. – S.178-181.

¹⁵ *Гостомський Ансельм* (бл.1508 – 1588) – воєвода равський, відомий як автор «Господарства» (1588; 1606; 1644 із зміненою назвою – «Економія або господарство зем'янське»). Кальвініст. За молодих років служив в обороні поточній на українському кордоні, а відтак знав про проблеми України не за чутками. Мав 8 синів та 4 дочки (одна замужем за Прокопом Сенявським, але на 1575 р. цей шлюб ще в майбутньому).

¹⁶ А.Гостомський мав 8 синів: *Станіслава* (☩ 1598), каштеляна сохачевського з 1572 р., став по батькові воєводою равським у 1588 р.; *Ієроніма* (☩ 1609), воєводу познанського (з 1592); *Яна* (☩ 1590 або.1591), каштеляна равського (з 1588); *Миколая* (☩ після 1581) ротмістра, хорунжого равського (з 1576); *Анджея*, старосту гонбінського; *Томаша* (☩ 1624), воєводу підляшського та мазовецького (з 1605); *Доброгоста*, каштеляна закрочімського та черського; *Якуба*.

¹⁷ Тут мова йде про повстання 1443 р. та подальшу боротьбу албанців під проводом *Скандербега* (Георга Кастріоті, бл.1405 – 1468). Турецьке прізвисько Скандербег похідне від Іскандер – вірцевий полководець давнини Олександр Македонський.

¹⁸ *Івоня* (Івонія) – Іоанн III Лютий, молдавський господар (1572-1574), герой війни проти Туреччини 1574 р. Йому тоді служили козаки Яна Свірговського (Івана Свірчовського), ушавленого епічною традицією.

¹⁹ *Сенявський Миколай* (бл.1520-1584) – гетьман польний (1562-1564, 1575-1576, а де-факто з 1569), каштелян кам'янецький (з 1576), староста стрийський. Син гетьмана коронного Миколая Сенявського (старшого).

²⁰ *Сенява* – нині містечко Стара Синява, розташоване над р. Іквою притокою Пд. Бугу (бл. 25 км від Меджибожа). Засноване 1543 р. белзьким (з 1542) воєводою *Миколаєм Сенявським* (1489-1569) (згодом, з 1553 – воєвода руський, гетьман великий коронний з 1561).

²¹ *Ружинський (Рожинський) Богдан* (☩ 1576) – з дрібних волинських князів, гетьман запорожців (1575-1576). У «Паноші» згаданий як «гетьман низових козаків зі своєю ротою», замикає почет панів Подільського воєводства. Оспіваний епічною традицією як *Богдан у чорному оксамиті* саме у зв'язку з татарським наскоком 1575 р. Ймовірно, саме при Б.Ружинському Кучманський шлях у просторіччі стали звати ще й «*Ружинським шляхом*» (назва фіксована у описі розмежування польсько-турецького кордону 1633 р., див.: *Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії у 1633 році* // *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях. – Львів, 2008. – С.310-312, 320).

²² *Балаклій* (Балаклій) – зруйнований замок (у перекладі «рибне місце»). Розташований біля гирла р.Чічкля (Чапчаклій) правої притоки р.Пд.Буг (район сіл Покровка і Новий Городок Веселинівського р-ну Миколаївської обл.). Прикривав шлях на Очаків. Уперше згаданий в ярлику Тохтамиша Вітовту бл.1398 р. (хоча археологи виявили численні золотоординські монети XIV ст.). Найкращі часи для нього настали після 1442 р., коли Балаклій став ключовим пунктом системи оборони Поділля, створеної власником замку Теодоріком Бучацьким. Після 1447 р., у зв'язку з переходом Поділля під литовську зверхність, підпадає. 1546-1547 рр. тут пробували закріпитись турки. На це місце також претендували спадкоємці Бучацьких – Язловецькі. Польський король (1573-1574) Генріх Валуа обіцяв відбудувати Балаклій, утім, до цього так і не дійшло.

²³ Ймовірно, що цей похід на Балаклій можна ототожнити із згаданим у російських джерелах (інформація посла в Криму) великим козацьким походом на Білгород і Очаків у лютому-березні, ініційованим коронним гетьманом Ю.Язловецьким, який, на жаль, помер 8.III.1575 р., див.: *Флоря Б.Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в. // *Карпато-дунайские земли в средние века.* – Кишинев, 1975. Скромнішими були козацькі напади у квітні (у Білгороді посади попалили), травні (підходили до Очакова), червні (на Іслам-Кермен).

²⁴ *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576.* <...> – T.2. – S.182.

²⁵ *Бакай* та *Сьоза* (Сіюза, Сіхоза) – ватажки білгородських та очаківських татар. У вересні 1574 р. вони вже очолювали 7-тисячний загін, який з успіхом спустошив Поділля. У травні 1577 р. пробували повторити успіх 1575 р., здійснивши новий напад на Україну (стартували з «двома царевичами» – знову Алб-Гіреєм і 2-м молодшим на ім'я неназваним плюс добруджці, від Хаджибею йшли через р.Русаву, ліву притоку Дністра і цілилися на Бар, Зінків і Кам'янець і далі в бік Львова). Окремо Бакай-ага згаданий 1561 р. серед 24 білгородських татарських козаків, які бажали послужити польському королю у війні з Московією. Навесні 1563 р. Бакай з Сіхозою з 800 татар ходили на під російську Сіверщину на місто Радогощ (після цього він став м.Погар) як союзники-найманці того ж М.Вишневецького. Сіхозу та Бакаю (разом із Саргіелем-мурзою) як вождів татарського нападу 17 липня 1567 р. на подільське прикордоння згадує у своїй посольській реляції 1568 р. П.Зборовський. Про Сіхозу таки писав і А.Тарановський: 1569 р. він (як підвладний білгородського санджак-бея?) був проводирем турецьких військ, що рухалися походом на російську Астрахань. Сіхоза-татарин вів турок із власним кількасотенним загonom на відтинку від Дністра-Дніпра до Дону. У жовтні 1570 р. «Бакай с товарищи» (2,5 тис. вояків) стояли між Пелом і Ворсклою і намірялися напасти на московське прикордоння – під Почеп і Стародуб. Ймовірно, на зворотному шляху здійснив напад на Черкаси (про який мова далі). 1571 р. «Бакай-мурза» брав участь у знаому набігу кримців на Москву. Згадка Бакаю (разом з Манасом) містить і «Венеція» (1572; 1587) К.Варшевицького. У квітні 1572 р. Бакай з Сіхозою здійснили напад під Бар (спалили десяток містечок і сіл, але на зворотному шляху їх потріпав кам'янецький підкоморій і барський староста Миколай Бучацький-Творовський) (згадка у хроніці Гваньїні). На початку вересня 1574 р., як уже йшлося, Бакай і Сіхоза з 7 тис. татар знову ходили у набіг на Поділля і Русь-Галичину (згадка у хроніці Оржельського, у Гейденштейна – Бакай «Васкола» ходив під командою кримського царевича). У вересні-жовтні 1575 р. Бакай і Сіхоза також з ханськими синами ходили в набіг на Волинь і Галичину (описаний «Історією жалісною...» епізод). Ймовірно, у березні 1577 р. Бакай здійснив напад на Черкаси у рамках великого татарського набігу на Київщину і Волинь (див. «Епіцеідон»). У травні 1577 р. Бакай і Сіхоза пробували повторити успіх 1575 р., здійснивши новий напад на Поділля (стартували з «двома царевичами» – знову Алб-Гіреєм і 2-м молодшим на ім'я неназваним плюс добруджці, від Хаджибею йшли через р.Русаву, ліву притоку Дністра і цілилися на Бар, Зінків і Кам'янець і далі в бік Львова). У серпні 1578 р. Бакай і Сіхоза домовилися з черкаським старостою М.Вишневецьким про вільну переправу через Дніпро, оскільки вони йшли походом на московські володіння. 1579 р. С.Зборовський на Запоріжжі просив турецьких і татарських посланців відпустити «Бакаю з людьми» йому на допомогу в поході на московське прикордоння. Козак «Бакай» є і в знаому козацькому реєстрі 1581 р. У березні 1583 р. білгородський мурза Бакай рушив у похід на Україну, але почувши, що йому на зустріч йде Станіслав Влодек з 1 тисячею жовнірів, відступив. Є ще недатована згадка про Бакаю – мурзу білгородських татар – у «Книге Большого Чертежа» (1627), де згадується Бакаїв шлях («а Бакаев шлях от Муравского шляху с верст 40 к Днепру»), яким цей татарський ватажок колись здійснював напади «на Рьльские, и на Карачевские, и на Болховские, и на Орловские места».

²⁶ Зрештою, минулого року було те саме. Гейденштейн оповідає про попередній напад таке: стався він на початку вересня 1574 р. Татар очолював ханський син і, можливо, знову Бакай («Васкола»). Ю.Язловецький і В.-К.Острозький мали війська, але, через взаємну неприязнь, не об'єдналися. Татари наступали «від турецького кордону» (отже, на Поділлі) і відступили за Дністер на терени Молдови. Раз тільки (під Мікасінем «Mikasinum» – може с.Михалці Кам'янецького повіту?, нині не існує) Язловецький погромив один з чамбулів татарських, див.: *Rejnolda Hejdenzstejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci*

Zygmunta Augusta do roku 1594. Książ XII. – Petersburg, 1857. – Т.І. – S.160. За Оржельським, татарський похід початку вересня 1574 р. очолювали Бакай і Сіхоза, мали вони 7 тис. війська (дуже слабо спорядженого – іноді без стріл і коней) і напрям нападу був на Поділля і Русь-Галичину; захопили 3 тис. бранців; окремі дрібні чамбули шляхта побила, а коронний гетьман Ю.Язловецький побив лише відсталіх – вже на переправі за Дністер, див.: *Bezkrólewia książ ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego...* – Т.2. – S.43-44, 50-51.

²⁷ *Мелецький Миколай* (бл.1540-1585) – воєвода подільський (1569), гетьман коронний (1579-1581). Як молодший соратник і найближчий родич спадкував славу знаного гетьмана Яна Тарновського (1488-1561).

²⁸ *Сенявський Ієронім (Ярош)* (1519-1582) – брат польного гетьмана Миколая, ротмістр коронний, каштелян кам'янецький, потім воєвода руський (31.XII.1575). У «Паноші» серед панів Подільського воєводства.

²⁹ *Данилович Станіслав* (✠ 1577) – представник старої руської родини з Львівщини, ротмістр коронний і хорунжий львівський (за згадкою «Паноші»).

³⁰ *Васичинський Каспер* – зі старого шляхетського дому (герба Корчак), одружений на дочці каштеляна холмського Лисаковського. Згодом війський львівський (1581-1606). У «Паноші» *Васичинські* згадані у жидачівському повіті.

³¹ *Скарбки* (Скарпки) – польський шляхетський рід осілий на Львівщині ще у першій половині XV ст. На галицькому сеймику 28.VII.1575 р. були присутні *Рафал* і *Ян Скарбки*.

³² Вірогідно брати *Станіслав* та *Остафій Копичинські* – представники давньої руської родини. Якійсь Копичинський (Copitscius) згаданий серед офіцерів війська Свірчовського 1574 р. (потрапив у полон в останій битві і був згодом викуплений з нього). У «Паноші» є окремо *Андрій Копичинський* і окремо *Станіслав* і *Остафій Копичинські* у Подільському воєводстві (Остафій Копичинський ще брав участь у галицькому сеймику 28.VII.1575 р.).

³³ *Поляновський Єжі* – син Яна Поляновського, який за дружиною з Гербуртів отримав значні маєтності на Поділлі, де й осів. Єжі Поляновський у 1605 р. згадується як війський галицький. *Ян Поляновський* і *його сини* згадані «Паношею» у повіті теробовельському.

³⁴ *Золендзи* (Zolańdz) – родина з Чехії, на Русі з часів Сигізмунда I. У «Паноші» *Золендз* згадано у повіті галицькому.

³⁵ *Чолганські* (герба Сас) – давня (XV ст.) руська родина. Можливо мова, зокрема, про *Андрія Чолганського*, одруженого на Марії Ярмолинській. Можливо, *Чоловських* у «Паноші» (у жидачівському повіті) слід вважати спотворенням і мало бути *Чолганські*.

³⁶ *Кірдеї* – давня руська родина (XV-XVI ст.). «Паноша» згадує *Кірдеїв* у львівському повіті.

³⁷ *Завіши* – польський магнатський дім з Малопольщі. «Паноша» згадує *Завіш* у жидачівському повіті.

³⁸ *Чорний шлях* – за описом С.Сарницького 1585 р. виглядав таким чином: Львів-Сокаль – 12 миль, Сокаль-Луцьк до Стиру 12 миль, від Луцьку до річки Горинь 11 миль, від Горині до броду через Случ за Заславом (Ізяслав) та Полонним – 10 миль. Від Полонного 40 миль до Києва. Від Києва до Канева 16 миль. Від Канева до Черкас 15. Від Черкас до Порогів 12 миль. Від Порогів до Томаківки 11 миль. Потім Торговишта (давня Ольвія) – 6 миль. Тут уже Скіфії кораблі розходяться, звичайно, за затокою Борисфена аж до Очакова або куди завгодно (див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України. – Ч.2. – С.108).

³⁹ *Кунати* (Kunatowie) герба Топор – стародавній рід на Русі. *Кунат Мартин* – ротмістр коронний (як такий згаданий і «Паношею» – у повіті львівському), ходив з М.Мелецьким на Молдову 1572 р.

⁴⁰ *Paprocki B.* Herby gycerstwa polskiego. – S.158.

⁴¹ *Йордан Ян* з Заклічина – син старости самбірського, ротмістр коронний, ветеран походів Ольбрахта Ласького під Очаків 1568 р. та Мелецького на Молдову 1572 р. («Паноша» у львівському повіті згадує *Якуба Йордана* з Заклічина – ротмістра, а серед панів Подільського воєводства *Яна Йордана*, також ротмістра).

⁴² *Венгленський Станіслав* – підстолій львівський (згадка «Паноші»), мав маєтності в «руських країнах». У «Гербах» Папроцького охарактеризований як *муж Речі Посполитій заслужоний*.

⁴³ *Старіховський Войтех* († між 1582 та 1584) – з давньої руської родини, підкоморій львівський (згаданий і «Паношею»), остання знає ще Станіслава Старіховського з Перемиської землі).

⁴⁴ *Кам'янецький Войтех* – старший син Яна Кам'янецького (1524-1560), воєводи подільського. Рід походив з Сяноцького повіту (замок Кам'янець – родова маєтність). *Войтех* мав брата *Яна*, з яким тримав неподільними сімейні маєтності (зокрема Залоще та Олеськ). *Войтех* і *Ян* згадані у «Паноші» у повіті львівському. Був і третій, молодший їх брат – Станіслав. Про «брата»-кузена *Каспера* див. нижче (та лінія – *Ян* і *Каспер Кам'янецькі* згадані у «Паноші» у повіті теревовлянському).

⁴⁵ *Влодек Станіслав* герба Правдич – ротмістр коронний, староста галицький і коломийський. На Поділлі володів Плоскировим/Проскуривим (нині м.Хмельницький). У «Паноші» згаданий у теревовельському повіті (як ротмістр).

⁴⁶ *Струсі* – давній руський рід, славний войовничістю, вихідці з Белзького воєводства. *Струсь Єжі* (Юрій) – староста брацлавський та вінницький, героїчна постать на українському прикордонні. *Струсь Якуб* – староста хмельницький, мав дружину з Потоцьких. Загинув у бою з татарами під Баворовим у 1589 р. Оспіваний епічною традицією. У «Паноші» *Єжі* і *Якуб Струсі* з *Коморова* згадані у повіті теревовельському.

⁴⁷ *Гербурт Миколай* (другий) з Деділова (бл.1544-1602) – ротмістр коронний, воєвода руський (з 1588). Його сестра була замужем за Станіславом Лянцкоронським. У «Паноші» славиться серед панів Подільського воєводства.

⁴⁸ Мова про *Лянцкоронського Станіслава* – старосту скальського та *Лянцкоронського Миколая* – ротмістра на Поділлі та учасника баторіанських війн з Москвою. У «Паноші» С. і М.Лянцкоронські серед панів Подільського воєводства.

⁴⁹ *Стриж* (Stryż, Strzesz, Strasz) *Ян* герба Шалява († 1575) – з давнього руського роду, писар галицький (1569-1574), суддя галицький (за згадкою в «Паноші»).

⁵⁰ *Басарабів брід* – на місці майбутнього м.Острополя, нині с.Старий Остропіль Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. (в землеписі С.Сарницького з 1585 р. є згадка, що Басарабів брід, то давніша назва Острополя). Остропіль заснований 1576 р. (можливо, за слідами подій 1575 р.), отже Гейденштейн пробував поєднати старий і новий топоніми. Згаданий брід містився понад кордоном Волині. «*Басарабами*» (бесарабами) тоді називали не лише представників першої стійкої династії в давньому Валашському князівстві, але й мешканців цього князівства («країни Басарабів») загалом.

⁵¹ *Вирський Д.С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. *Й.Л.Деція* // Укр. істор. журн. – К., 2008. – №5. – С.210-216.

⁵² *Костка Ян* (бл.1529-1581) – воєвода сандомирський, 1574 р. як посаг за дружиною отримав великі маєтності на Русі (Ярослав та ін.) та Поділлі. «Паноша» згадує його першим серед панів землі Перемиській.

⁵³ *Ніщицький (Ніщицький) Петро* († між 1606 і 1607) – походив зі шляхти плоцького воєводства, каштелян белзький (1589), на Белзчині осів ще 1556-1557 рр. У «Паноші» у холмському повіті згадані *Петро* і *Кишитоф Ніщицькі*.

⁵⁴ *Белзецький (Белжецький) Бартоломей* († 1583) – суррогатор белзький; *Ян Белзецький (Белжецький)* – дворянин Стефана Баторія ще за часів, коли той був князем семигородським. У «Паноші» у повіті львівському згадані *Бартош*, *Анджей* і *Ян Белзецькі*.

⁵⁵ *Тарановський Анджей* – з давньої шляхетської родини Перемиської землі, підचाший галицький, королівський секретар і помітний дипломат, посол до Туреччини. Згодом приятель С.Наливайка. У «Паноші» А.Тарановський згаданий серед панів землі Перемиської.

⁵⁶ *Рашко Прокіп* з Кропивник герба Сас – писар галицький (1575-1587), суддя галицький (1587), підкоморій галицький (1590-1597). Як писар галицький згаданий і в «Паноші». Чи не був він тим Rescovius, якого згадав Горецький серед офіцерів Свірчовського, котрі у останній битві війни Івоні 1574 р. потрапили у полон, а згодом були викуплені?

⁵⁷ Тут вірогідно маютья на увазі брати *Гербурти: Станіслав* (перед 1524-1584) – каштелян львівський (згадка «Паноші»), староста самбірський і дрогобицький; *Миколай* (після 1524-1593) – староста львівський; *Ян* (після 1524-1577) – староста перемиський, знаний правник та історик (згадка «Паноші» у землі Перемиській).

⁵⁸ *Чарторійські (Чарторейські)* – давня родина на Русі, зокрема в Перемиській землі (не плутати з кн. Чарторійськими). У «Паноші» *Чарторійські* згадані у жидачівському повіті.

⁵⁹ Вірогідно родичі *Вілжинського Томаша* герба Просна, походив з Руського воєводства, ротмістр часів Сигізмунда І. «Паноша» згадує *Вілженських* у жидачівському повіті.

⁶⁰ *Менкіцькі (Мекіцькі)* – шляхта Перемиської землі. *Менкіцький Валента* загинув 1574 р., б'ючись на боці молдавського господаря Івоні; *Менкіцький Станіслав* мав маєтки на Поділлі.

⁶¹ Тут йдеться або про *Адил-Гірея* (Алди-Гірея) – головного вождя походу, або (менш вірогідно, бо названий перед Газі-Гіреем) про *Ал-Гірея*, одного з молодших царевичів.

⁶² *Газі-Гірей II* – майбутній кримський хан (1588-1596, 1597-1607).

⁶³ Напевно, мова йде про *Станіслава Виступа* (Występ), жовніра підчас малоуспішного походу М.Мелецького на Молдову в 1572 р. Про нього Я.Ласицький оповідав, що то «*муж дрібний тілом, але великий серцем*», згадуючи його успішний герць з турком, якого шляхтич прохромив своїм списом. У «Паноші» в теребовельському повіті згадані *Якуб*, *Станіслав* і *Мацей Виступи*.

⁶⁴ *Рожнятовські* герба Сас шляхетський рід з Руського воєводства.

⁶⁵ *Єзіорковські* герба Равич відомі в Люблінському та Познанському воєводствах. У «Паноші» серед панів Подільського воєводства згаданий *Ян Єзіорковський*.

⁶⁶ Село *Касць* (Кажес) відоме в Мазовецькому воєводстві. Може мова про *Анджея Кавенцького* (Kawęński) згаданого у «Паноші» між панами Подільського воєводства.

⁶⁷ *Ярмолинські* герба Корчак – власники маєтку Ярмолинці в Подільському воєводстві. За легендою, вихідці з Хорватії. «Паноша» також згадує *Ярмолинських* у Подільському воєводстві. Саме тут мова, напевно, про *Ярмолинського Матвія (Матей) Юхновича* – урядника Красилова (1575), а згодом Василюва-Базалії (1577) в маєтностях кн. В.-К.Острозького.

Від службових татар князя, якими він часто командував, отримав ще й прізвисько *Agic* (*Агіш*) – від татарсько-турецького «ага» – командир. Згодом, у березні 1577 р. він ще раз відзначився, розбивши татарській загін під Красиловим.

⁶⁸ *Темрюк Шимкевич* (*Шимкович*) – черкеський князь, як ротмістр розпочав службу Короні ще за короля Сигізмунда Августа (вийхав з Кабарди на королівську службу разом з іншими черкеськими князями – соратниками кн. Д.І.Вишневецького-Байди 1562 р.), а 1601 р. отримав польське шляхетство.

⁶⁹ Брат вищезгаданих *Бартоша* та *Яна Белзецьких*.

⁷⁰ *Баворовські* – родина чеського походження, веде початок від Вацлава, який осів на Русі в Баворові за Сигізмунда I. Тут, напевно, йдеться про *Баворовського Миколая*, ротмістра коронного.

⁷¹ Давнє містечко, нині с.*Ликів* Калинівського р-ну Вінницької обл.

⁷² Принаймні Е.Лясота, який їхав 1594 р. з Хмільника на Летичів і Меджибіж, зупинявся в с.*Теси*, де переправлявся через річку, яку також зве *Теси*.

⁷³ *Грушка* – зокрема, село на р.Мурафою в 35-37 км від Ямполя, в 15-16 км від Могильова-Подільського. Є й чимало інших Грушок. Але потрібна тут мала б бути десь у районі Козятина Вінницької обл.

⁷⁴ *Уланів* – нині село Хмільницького р-ну Вінницької обл.

⁷⁵ *Красилів* – містечко над р.Случь, неподалік (23 км) Старокостянтиніва.

⁷⁶ *Купель* – містечко під Старокостянтинівим, у 12-13 км від Базалії (Василіва). Нині с.*Купіль* Волочиського р-ну Хмельницької обл.

⁷⁷ *Маначин* – село над р.Грбаркою, притокою Збруча, неподалік Старокостянтиніва, 16-17 км від Купелі. Нині с.*Маначин* Волочиського р-ну Хмельницької обл.

⁷⁸ Вірогідно, це згадуваний 1594 р. Е.Лясотою *Ожоховець* (Ожоховці або Новий Збараж). У акті поділу маєностей з 1661 р. засвідчений і правопис «*Но̀зо̀howies*». Нині с.*Ожигівці* Волочиського р-ну Хмельницької обл.

⁷⁹ *Bezkrólewia ksiąg ósmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576.* <...>. – Т.2. – S.205.

⁸⁰ Гадаю, що із цим пов'язаний і суголосний недатований опис епізоду татарського нападу на польську Україну в «Истории о великом князе Московском» князя *Андрія Курбського* (бл.1528-1583), див.: *Русская историческая библиотека.* – Т.XXX: Сочинения князя Курбского. Т.1. – СПб., 1914. – С.244-245: «Во едином же градѣ случилось нам таково видѣти: идеже была пятерица великородных з двory их, к тому два ротмистра с полки своими, и ту же под самым мѣстом, яко некоторых воинов, так и человекв всенародных бѣюшихся немало с мимошедшим полком Татарским, яже уже с пленом из земли шол и поражаеми суть и гоними неединократ от бусурман християне; а оные предречонныя властели ни един от града изыде на помощь им: сидящих их в то время глаголют и пѣющих великими полными алавастры. О пѣрвание зѣло непохвальное! О алабастр, ни вина, ни меду сладкого, но самые крови християнские наліянны! И при концѣ битва тое, аще бы не Вольнскій полк, прутко гонящїи за оными поганы, приспѣл, и всех бы до конца избїли. Но егда видеьше бусурманы за ними скоро грядущ полк християнскїи, посѣкши часть болшую плѣну, а других живых помѣтали и, всѣ оставя, в бѣгство обратишася. Тако же и во других градех, яко мало вышши рѣхом, очима своима богатых и благородных, вооруженных в зброях, видѣх, а не токмо соппротив врагов хотящих исходити, ани во слѣд их гонити хотяще, или подобно и слѣду их боящеся, понеже а ни лакоть един которые вельможи вооруженные дерзнули изыти из градв».

⁸¹ *Стуженські* – шляхетський рід з Серадзького воєводства. У «Гербах» Папроцький згадував *Стуженського* – «віку мого» ротмістра на Поділлі, а у «Паноші» *Стуженський* служив у роті старости хмільницького (Якуба Струся). Знане з 6.Х.1591 р. підтвердження зречення *Каспара Стужинського* (Kaspra Sturzyńskiego) посади войського київського на користь Миколи Ружинського (AGAD. – МК 136. – Р.209-209v.). Як ротмістр у Києві К.Стужинський фіксується ще 1572, 1579-1580 рр. 1574 р. у козацькому війську Свірчовського ротмістр Стуженський доводив ротою з 200 кіннотників. С.Леп'явко згадував *Вохтеха Стужинського*, який був серед 5 товаришів козацького отамана Федора Гороховського, котрий 1589 р. перейшов на російську службу в Путивлі, див.: *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – С.186.

⁸² У «Гербах» Папроцький згадував *Козловського Вавжинця* – жовніра на Поділлі, сина городського судді з Плоцьку, ветерана молдавських війн Івоні (безіменний *Козельський-сотник* та *хоругва Козельського* згадується як один з командирів у поході Мелецького 1572 р., а в козацькому війську Свірчовського 1574 р., у загоні так само безіменного *Козловського* було 200 вояків).

⁸³ *Претвич Якуб* (1546-1613) – староста теребовлянський, син знаного Бернарда. «Паноша» згадує його у теребовлянському повіті Руського воєводства.

⁸⁴ *Радецький Ян* (☩ після 1582) – ротмістр (водив 100-кінну роту), походив зі шляхти куявської, яка в першій чверті XVI ст. осіла на Поділлі у кам'янецькому повіті. У «Паноші» Я.Радецький між панамі Подільського воєводства.

⁸⁵ У подіях «війни Івоні» 1574 р. (за Л.Горєцьким) рота Свірчовського описана як складена з подолян – вихідців з Бару і Брацлава (всього 200 вояків).

⁸⁶ У «Паноші» серед панів Подільського воєводства згаданий лише *Кишиштоф Свірчовський* (Swierczowski).

⁸⁷ *Гарниш* герба Порай – малопольська родина з околиць Пйотркова. *Гарниш* герба Рожа – давня родина Серадзького воєводства. Серед учасників походу М.Мелецького на Молдову 1572 р., яких згадував Я.Ласицький, відомий *Стефан Гарниш* – підхорунжий в загоні Миколая Гербурта. «Паноша» знає *Мацея Гарниша* з братом у повіті львівському, а *Зигмунта Гарниша* – у Подільському воєводстві.

⁸⁸ *Крушельницькі* герба Сас – розгалужена шляхетська родина на Західній Україні. Можливо мається на увазі *Томаш Крушельницький* – дідич Крушельниць та Сколі в околицях Стрия. У «Паноші» *Томек Крушельницький* (Krusliński) в *Бучнах* є між панамі Подільського воєводства. Неназваного на ім'я Крушельницького (очолював окремих загін) серед учасників походу М.Мелецького на Молдову 1572 р. згадував Я.Ласицький.

⁸⁹ Напевно мова про сучасне с.*Базаринці* Збаразького р-ну (у щоденнику подорожі Е.Лясоти за 1589 р. зветься містом Базар). Є ще *Базар* – село в околицях Чорткова, на схід від містечка Язловця, але він значно далі.

⁹⁰ *Незабитовські* – стародавній рід в Люблінському воєводстві. *Якуб Незабитовський* згаданий як «муж виборний» у «Гербах» Папроцького.

⁹¹ Див. оповідання про татарський напад 1577 р.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.229 (власне там змішані два напади 1577 р. – у березні на Волинь під Дубно, і у травні на Поділля і Галичину).

⁹² Відомі *Яшевські* герба Слеповрон – родина з черської землі в Литві. Утім, вірогідніше мова про *Яшовських* герба Любич, які мали маєтки в Малопольщі та на Поділлі. Може йдеться, про ротмістра *Станіслава Яшовського*, який 1589 р. виставляв роту з 50 гусар з Люблінського воєводства. Знаний ще *Фелікс Яшовський*, який 1579 р. складав реєстр про селян Київського, Волинського і Брацлавського воєводств, які несуть військову службу.

⁹³ Ближче не знаний, за ім'ям – можна припускати – православний русин. Досить спокусливо ідентифікувати його з п.*Демком* (Димкою), командиром козацького підрозділу у війську С.Баторія в кампанії 1580 р. (див. щоденник Луки Дзялинського).

⁹⁴ Може бути йдеться про *Вольського* герба Козлароги, згаданого Папроцьким в «Гербах» як писаря кам'янецького. Оржельський згадував *мечника Вольського*, як одного з найбільш постраждалих від татарського нападу 1575 р. – татари практично зрівняли із землею цілий його маєток – *Підгайці* (нині райцентр Тернопільської обл.). Коментатор хроніки Оржельського Кунце вважав, що мова про *Миколая Вольського*, старосту крепіцького (Krzerice в Сілезії). Про нього див. далі, але навряд чи він був підлеглим Я.Радецького.

⁹⁵ Відомий *Боболецький Петро* з Познанського воєводства, утім села з назвою Боболинці не рідкість і на Західній Україні (див. нижче згадку Боболинець в околицях Баворова). Є вістка 1577 р. про слугу коронного гетьмана – *Боболецького*, який на чолі трьох рот мав перехопити І.Підкову в Немирові, напередодні його вторгнення до Молдови.

⁹⁶ Можливо, з *Підгорецьких* герба Белина – знані у белзькому та люблінському воєводствах («Паноша» згадує *Підгорецьких* у повіті львівському).

⁹⁷ Можливо, з *Сулімирських* – розгалуженої мазовецької родини.

⁹⁸ *Збараж* – нині райцентр Тернопільської обл.

⁹⁹ *Залоце* – містечко в на південний схід від Бродів (нині м-ко *Залізіці* Зборівського р-ну Тернопільської обл.). Маєтність Кам'янецьких (замок тут 1516 р. збудував дід Войтеха – Марцін Кам'янецький).

¹⁰⁰ *Рогатин* – райцентр Івано-Франківської обл.

¹⁰¹ У «Паноші» між панами Подільського воєводства є *Ян Барчиковський* (Barcikowski).

¹⁰² *Рашко Прокоп* – з місцевої галицької шляхти.

¹⁰³ *Бережани* – нині райцентр Тернопільської обл., 89 км від Львова. Розташоване над р.Золотою Липою притокою Дністра. Бережани мали потужний кам'яний замок 1554 р., належали Сенявським.

¹⁰⁴ *Сенявський Ян* (✠ 1583) – брат гетьмана Миколая, земський суддя галицький (у «Паноші» згаданий як воєводич руський, у повіті львівському).

¹⁰⁵ *Скарбки* – на Русі коронній відомі з XV ст. У «Гербах» Папроцький згадує («віку мого») трьох братів Скарбків – *Петра, Яна* та *Рафала* (Яна і Рафала згадує і «Паноша» у повіті львівському).

¹⁰⁶ Найвірогідніше йдеться про *Девлет-Гірея*, 2-го сина Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина Девлет-Гірея I, тогочасного кримського хана (1551-1577).

¹⁰⁷ *Pamiętniki Janczara, czyli kronika turecka Konstantego z Ostrowicy, napisana między r. 1496 a 1501 / wydał Jan Łoś. – Kraków, 1912. – S.198.*

¹⁰⁸ *Адил-Гірей* (Алди-Гірей, Алб-Гірей), 2-й син хана Девлет-Гірея I. Ймовірно, це він той брат Могамет-Гірея, який, за Гейденстейном, здійснив напад на Поділля у вересні 1574 р. У травні 1577 р. знову очолював татарський набіг на Поділля. 1579 р. як калга-султан загинув у перидському (кизилбашському) поході.

¹⁰⁹ Був *Мурад-Гірей*, 2-й син Могамед (Мехмед)-Гірея, старшого сина та спадкоємця (хан Могамед-Гірей II, 1577-1584) хана Девлет-Гірея I. Хоча оповідач, здається, лічить його за сина саме Девлет-Гірея I.

¹¹⁰ Уже згадуваний *Газі-Гірей*, 6-й син хана Девлет-Гірея I, також майбутній хан.

¹¹¹ *Селямет-Гірей*, 8-й, молодший син Девлет-Гірея I, ще один майбутній хан (Селямет-Гірей I, 1608-1610). Утім, можливо, йдеться про *Селямет-Гірея* – 2-го сина Адил-Гірея.

¹¹² Можливо, мова йде про *Бахт-Гірея*, старшого сина Адил-Гірея.

¹¹³ Можливо це *Саадет-Гірей*, старший син вищезгаданого Могамед (Мехмед)-Гірея.

¹¹⁴ *Алп-Гірей*, 4-й син Девлет-Гірея I. 1581 р., усунений з посади калги-султана, він разом з молодшим братом Селямет-Гіреєм був захоплений в полон запорожцями Яна Оришовського.

¹¹⁵ Вже згаданий *Девлет-Гірей*, 2-й син Шакай-Мубарек-Гірея, 5-го сина хана Девлет-Гірея I.

¹¹⁶ Див.: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.718.

¹¹⁷ *Там само.*

¹¹⁸ *Русская историческая библиотека.* – Т.XXXI: Сочинения князя Курбского. Т.1. – СПб., 1914. – С.228 (тут мова про наявних при хані 1 тис. яничар з рушницями та кілька гармат).

¹¹⁹ *Горацій Коклес* (VI ст. до н.е.) – давньоримський герой, який, зі жменькою товаришів, захищав міст під Римом проти цілої армії етрусків.

¹²⁰ *Мілевські* герба Ястремжбець – розгалужена родина у Краківському воєводстві. «Паноші» у Подільському воєводстві знаний *Вавжинець (Лаврентій) Мілевський*, писар гродський кам'янецький.

¹²¹ Шляхетські роди, які вживали прізвище *Грабовські* відомі, зокрема, у Плоцькому воєводстві та в інших землях Великопольщі.

¹²² Можливо з *Квятковських* у Калішському воєводстві.

¹²³ Можливо, з *Грохольських* герба Сирокомля із Сандомирського воєводства. Грохольські герба Топор знані також на Познанщині.

¹²⁴ *Баворовський Миколай* – з родини вихідців з Чехії. Ротмістр, син княжни Збараської. У «Паноші» згаданий у повіті теребовельському Руського воєводства.

¹²⁵ Нині с.*Бобулінці* Бучацького р-ну Тернопільської обл.

¹²⁶ *Бучач* – славнозвісне місто-фортеця Західного Поділля. Розташоване над р.Стрипою (притока Дністра), нині райцентр, 67 км від Тернополя.

¹²⁷ *Куропати, Куропатви* герба Ястремжбець – давня шляхетська родина на Русі. *Куропатви* молоді згадуються «Паношею» у галицькому повіті. Можливо йдеться про *Куропатву Миколая* – воєзького галицького, згаданого у «Гербах» Папроцького як «мого віку чоловіка знаного». У «Паноші» *Миколай Куропатва* згаданий у повіті теребовельському.

¹²⁸ Найвірогідніше – це вже згаданий *Куропатницький Миколай* або його тезка-родич, який згадується як «війський» під 1571 р. У «Паноші» у повіті жидачівському також згадується *Миколай Куропатницький*, війський жидачівський.

¹²⁹ *Куропатники* – нині с.Бережанського р-ну Тернопільської обл., тоді укріплене містечко на шляху зі Львова до Кам'янця-Подільського. Є ще с.*Куропатники* в околицях Рогатина, але напевно чи мова про них.

¹³⁰ Нині м-ко *Чемерівці* – райцентр Хмельницької обл.

¹³¹ *Чемеринські* герба Долива – давня руська родина (знана з кінця XIV ст.). *Чемеринський Ян (Чанка)* – ротмістр, відзначився в поході на Молдову 1572 р., його син *Павло* – дідич добр Чимеринці, підстароста теребовлянський (1590), ловчий подільський (1605), посол на сейм 1601 р., з нього повернувся як ревізор маєтностей на Русі, знищених перед тим татарами. «Паноша» знає *Чемеринських* у повіті львівському.

¹³² *Нараєвські* герба Янина – стародавній рід на Русі. Папроцький у «Гербах» згадує з них віку свого суддю львівського (мова про *Нараєвського Миколу*, який обіймав цей уряд з 1551 по 1575 рр.), у котрого були сини – «люди рицерські» (Нараєвського, суддю львівського із синами знає і «Паноша»). Про нього також відомо, що 1548 р. він був підстаростою стрийським, а під 1549 р. М.Нараєвський згаданий як власник с.Петрівче «у землі Руській, повіті Покуття».

¹³³ М-ко *Буськ* (Бузьк), нині райцентр Львівської обл. На той час повітовий центр Белзького воєводства.

¹³⁴ *Костка Ян* герба Данброва (1529-1581) – воєвода сандомирський (1574). За Гейденштейном, він під час татарського наскоку перебував «з малим військом» у подільському *Сатанові*.

¹³⁵ *Ласький Ольбрахт* (1535-1605) – воєвода серадзький, відомий своїми авантюрами в Молдові.

¹³⁶ *Красінський Францішек* (1525-1577) – підканцлер (з 1569) та біскуп краківський (з 1572). Спільно із братом *Красінським Станіславом* (бл.1540-1602), стольником львівським (1574-?), виставив 1575 р. проти татар 100-кінний загін.

¹³⁷ *Фірлей Анджей* з Данброви († 1585), староста сандомирський.

¹³⁸ *Тарло Ян* зі Щекажовиць († 1587), воєвода люблінський. «Паноша» знає *Яна Тарло*, каштеляна перемиського.

¹³⁹ *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С.761.

¹⁴⁰ *Петро V Кульгавий* – молдавський господар (1574-1577, 1578-1579, 1582-1591).

¹⁴¹ *Вирський Д.С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція...

¹⁴² *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem królem polskim a potem francuzkim. – Petersburg-Mohylew, 1855. – S.136.

¹⁴³ *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano» (1600 рік) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С.157-188.

¹⁴⁴ *Там само.*

¹⁴⁵ *Rozwadowski M.* Zaciąg woienny, to iest, sprawy potoczne teraznieysze, w roku 1621, w stronach Węgierskich y Niemieckich, z Czeskiego na Polskie przełożone. – В.м. і др., 1622. – S.nlb.7-12.

¹⁴⁶ Про поведінку татар у Молдові, є цікавий недатований лист лист молдавського господаря до «Алб-Гірея салтана», що відноситься до часу наступного набігу у травні 1577 р. З нього випливає, що татарський вождь, увійшовши до Молдови, надіслав господарю свого слугу Мустафу з повідомленням, що був «у лядській землі» 20 днів і вимагав сплати звичайного податку татарам, а також присилки візників і окремого воза, гідного цього татарського аристократа, див.: *Źródła dziejowe*. – Т.IV: Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575-1577 r.: Listy, uniwersały, instrukcje. – Warszawa, 1877. – S.136.

Затримка татар у Молдові навіть породила побоювання у прикордонної української шляхти, що кримці тут чекають на кращу погоду, аби повторити набіг, див. рішення вишеньського сеймика з 26.X.1575 р. «про земську оборону»: *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie*. – Т.ХХ: Lauda wiseńskie 1572-1648 / wyd. A.Prochaska. – Lwów, 1909. – S.38-39.

¹⁴⁷ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem... – S.140.

¹⁴⁸ Напевно, *Гурка Анджей* (бл.1534-1583) – каштелян мєнджижецький, староста в т.ч. і яворівський. Золочів тримав у заставі Самійло Зборовський, який тоді «з цвітом руського лицарства» відіхав на допомогу трансільванському князю. Цим, напевно, і скористались татари.

¹⁴⁹ *Вольський Миколай* з Підгайців (1553-1630) – мечник коронний (1574-1599), сенатор (1600-1630). «Паноша» згадує його у галицькому повіті.

¹⁵⁰ Напевно, *Ян Сененський* з Поморян († 1598/1599) – жарновецький (на 1575 р., згадка «Паноші» у повіті львівському), а згодом львівський каштелян (з 1584), зрештою воєводи подільського (з 1588); натхненник згадуваного «Опису давньої і нової Польщі» (Краків, 1585) С.Сарницького. А може йдеться про *Яна Сененського з Гологір*, каштеляна галицького (згадка в «Паноші»).

¹⁵¹ З цим твердженням суголосна й інформація російського посла в Криму. За нею, татари Адил-Гірея повернулися з походу воднокінь, а подекуди й з одним конем на двох – отже, втративши чимало коней. Ця безкінність кримців не дозволила їм і повторити набіг на Україну у травні 1576 р., див.: *Флоря Б.Н.* Россия и походы запорожцев в Молдавию в 70-х годах XVI в...

¹⁵² Чи вплинув плач Б.Папроцького на знаний вірш класика польської літератури *Яна Кохановського* (1530 – 1584) «*Wieczna sromota i nienagrodzona Szkoda*», що знаний також під назвою «*Pieśń o spustoszeniu Podola*» (видрукований у Кракові вже 1586 р., він вважається також написаним 1575 р.) не знаю – спільних мотивів там чимало, але чи був власне текстувальний вплив даних немає.

¹⁵³ *Jędrzeja Maksymiliana Fredro*, *Dzieje narodu polskiego pod Henrykiem Walezjuszem...* – S.136-137.

Дмитро Вирський

Розділ 3

**ПРОБЛЕМНА
ІСТОРИОГРАФІЯ
ТА
БІОІСТОРИОГРАФІЯ**

3.1. Консервативно-аристократична течія українського історіописання кінця XIX – початку XX ст. у контексті інтелектуальних біографій братів Андрія та Миколи Стороженків

Розвиток українського консерватизму як типу мислення, світогляду, поєднання ідеологічної та практичної діяльності, направленої на збереження традиційних форм державного і суспільного життя, традиційних цінностей та морально-правових засад¹ зазвичай пов'язують із ліквідацією Гетьманщини і подальшим наступом російської влади на залишки української автономії у другій половині XVIII ст. Це спричинило культурно-інтелектуальну реакцію представників козацько-старшинських родів, яка виявилась у політичній діяльності В. Капніста, О. Безбородька, О. Миклашевського, М. Рєпніна-Волконського, Г. Андрузького та інших діячів, які пропагували реставраційні проекти, спрямовані на відновлення української державності². У культурному полі консервативний світогляд знайшов відображення у так званому антикварному русі, який був розгалуженою дослідницькою та едиційною діяльністю, своєрідним культурним самовираженням української еліти. Його значення важко переоцінити, адже в умовах бездержавного існування України це сприяло збереженню її духовної та культурної спадщини, а відтак стало підґрунтям для відродження державності на початку XX ст. У основі антикварного руху, який виник на ґрунті станових інтересів у поєднанні з європейськими інтелектуальними впливами, окрім необхідності нобілітації в умовах процесу інкорпорації, були духовні та світоглядні потреби, викликані суспільно-політичними перетвореннями перехідної доби кінця XVIII –початку XIX ст.³

У ході інтеграційної політики царського уряду щодо українських земель нащадки козацької старшини ввійшли до загальноросійського культурного та інтелектуального простору та перетворились на малоросійське дворянство⁴. Водночас цілеспрямована асиміляторська політика в освітній та культурній сферах, зокрема через мовні заборони 1863 та 1876 рр., та широке заохочення у провадженні офіційного курсу спричинили суттєві зрушення у свідомості української еліти, яка поєднувала у собі лояльність до існуючого режиму та ознаки місцевого патріотизму. Останній, зокрема, проявлявся у пошануванні рідної мови, культури та старовини, у яких збереглося коріння українців як окремої нації. Загалом вказані суспільно-політичні зміни позначились і на генезі українського консерватизму, оскільки за нових соціокультурних умов малоросійське дворянство хоч і намагались утримувати провідні позиції у суспільстві, однак у цілому відмовилось від політичної діяльності та проявляло свою активність переважно у науковій та культурній площинах.

Серед представників української консервативної думки другої половини XIX ст. І. Лисяк-Рудницький, а згодом і ряд інших учених називають Г. Галагана, В. Тарновського, Г. Милорадовича, а дещо пізніше, наприкінці XIX – на початку XX ст. – Ф. Уманця, В. Горленка, братів А. та М. Стороженків, П. Дорошенка та ін.⁵

У контексті дослідження еволюції українського консерватизму, який у своєму історико-хронологічному розвитку трансформувався від світогляду до ідейно-політичної доктрини, актуальним є реконструкція життєписів його репрезентантів, що значно розширює дослідницький простір означеної проблематики.

У цьому зв'язку дослідження життєвого та творчого шляху братів Андрія та Миколи Стороженків вигідно вирізняється на фоні інших представників цієї ідеологічної течії. Зокрема, історик О. Оглоблин з цього приводу зауважував: «Якщо проблема генези новітнього українського консерватизму зацікавить колись історика, він не зможе не назвати два ймення й трьох осіб, що їх носили – трьох полтавців, нащадків славних козацьких родин, трьох визначних українських істориків, глибоких і тонких знавців української старовини та мистецтва, – й, разом з тим, трьох епігонів та ідеологів вмираючого «малоросійського» дворянства, старовірів-супротивників новітнього українства. Це були: Василь Петрович Горленко й брати Микола та Андрій Стороженко»⁶. Постать М. Стороженка, а відтак і старшого Андрія, вчений відніс до «тих нечисленних представників українського дворянського консерватизму XIX – початку XX ст., що свою щирю відданість українським культурно-науковим справам поєднував з не менш щирою й лояльною відданістю російській царській династії»⁷. На противагу В. Горленку, на якого «російська реакція, після 1905 р., ще не встигла покласти... те тавро, що його вона витиснула на братах Стороженках, а революція 1917 р. й боротьба за українську державність вже не втягла... до своїх трагічних національних і соціальних колізій»⁸, А. та М. Стороженки зазнали на собі вплив суспільно-політичних перетворень кінця XIX – початку XX ст., а відтак відтворення їх життєпису дозволяє прослідкувати варіації розвитку консервативної думки на тлі відродження української державності.

Андрій Володимирович (12. 08 (24. 08) 1857 р.) та Микола Володимирович (29. 05 (11. 06) 1862 р.) Стороженки народились у с. Велика Круча Пирятинського повіту Полтавської губернії (нині село Пирятинського району Полтавської області) у родині великого землевласника, інспектора Харківського університету Володимира Андрійовича Стороженка та Варвари Ананіївни (уродженої Александрович). Сімейна атмосфера та багаті традиції всіляко сприяли культурному вихованню дітей та справили значний вплив на становлення їх світогляду, який формувался у площині взаємовпливу двох культур – офіційної російської та української, яка була репрезентована родинним пошануванням української культури та історії, зокрема періоду козаччини. Це певною мірою було пов'язано з давньою історією роду та його активною участю у економічному та політичному житті країни протягом другої половини XVII–XVIII ст.

Справжньою окрасою великокручанської оселі була величезна книгозбірня. За свідченням М. Стороженка у ній було близько 200 томів творів німецьких

та французьких письменників, поетів та драматургів, серед яких Х. Віланд, Г. Лессінг, Л. Уланд, Г. Гейне, Ф. Шиллер, П. Корнель, Ж. Расін, Ж. Мольєр, П. Беранже, В. Гюго, А. Доде, А. Прево, Е. Золя та ін.⁹ Маючи у своєму розпорядженні кращі надбання світової літератури, батькам вдалося прищепити дітям любов до книги. У дитинстві Андрія приваблювала пригодницька література, він зачитувався творами Д. Лівінгстона, Т. Майна Ріда, Д. Купера, Г. Бічер-Стоу та ін. Можливо, що захоплення цим літературним жанром вплинуло на те, що у близькому для нього середовищі кінця ХІХ – початку ХХ ст. за ним закріпилось прізвисько *Mister*. До цього слід додати, що серед книжок батьківської бібліотеки був повний комплект журналу «Основа», яка, за влучним висловом М. Грушевського, була ареною боротьби за автономність українського життя¹⁰.

Прикметно, що любов до книги обидва брати пронесли крізь усе своє життя, збираючи власні бібліотеки. Свідчення цього знаходимо у листах А. Стороженка до молодшого брата, у яких він пише про необхідність придбання тієї чи іншої книжки¹¹. Про розмір книгозбірні А. Стороженка можна зробити висновок і з щоденникового запису С. Єфремова, який будучи у 1926 р. свідком її розпродажу, зазначав, що навіть її рештки говорили про добрий смак власника¹².

Неабияк живила інтерес братів Стороженків до історії роду та минувшини рідного краю колекція документів сімейного архіву, яка виконувала роль скарбниці родинного досвіду і була важливим підґрунтям для духовного та інтелектуального розвитку наступних поколінь.

Крім літератури, батьки прищепили синам любов до музики. У домі Стороженків часто лунала класика, подеколи у виконанні відомого композитора М. Лисенка, який доводився їм близьким родичем і давав дітям уроки гри на клавирі. Шанованими у родині були й народні пісні, особливо у майстерному виконанні сусідської поміщиці Марії Олександрівни Кулачки, візити якої були справжнім святом не лише для дорослих, але й для дітей, оскільки оспівані нею історичні герої поставали у дитячій уяві. У своїх спогадах М. Стороженко відзначав особливу роль історичної пісні, наголошуючи, що «Марія Олександрівна співами пробуджувала... любов до рідного краю», давала «урок початкової української історії»¹³.

Таким чином родинне виховання стало важливим фактором впливу на становлення А. та М. Стороженків, формування їх світогляду та подвійної культурної ідентичності, літературних та музичних смаків, поглядів та українську історію та приязне ставлення до народної культури. Поруч із цим поміщицький побут та станова належність родини до заможних верств суспільства зумовлювали відповідне соціокультурне середовище, розмаїті контакти. Це своєю чергою відкривало ширші перспективи на шляху до здобуття освіти, працевлаштування та ін.

У 1868 р. А. Стороженко вступив до Лицею цесаревича Миколи у Москві (Катковський лицей) – привілейованого навчального закладу університетського типу, заснованого і відкритого того ж року зусиллями впливового російського публіциста, видавця та літературного критика М. Каткова та відомого філолога, професора Московського університету П. Леонтьєва коштом приватних пожертв заможних московських підприємців¹⁴. За задумом засновників заклад

мав стати зразком російської національної навчально-виховної справи для класичних гімназій та університетів¹⁵.

У основі педагогічної концепції М. Каткова, яка на практиці реалізовувалась у ліцеї, лежали ідеї консервативного напрямку, що базувалися на реалізації тріади «православ'я, самодержавство, народність» і були спрямовані на збереження стабільності державного устрою тодішньої Росії. На його погляд саме освіта та правильно організоване виховання молоді могли стати запорукою майбутнього розвитку країни. Задля досягнення цієї мети успішно застосовувався особистісно-орієнтований підхід у навчанні та вихованні ліцеїстів, спрямований на формування у них навичок самостійної роботи, здатності оперувати знаннями, розвиток інтелектуальних здібностей; особлива увага приділялась їх моральному та духовному зростанню¹⁶.

У порівнянні з іншими гімназіями у Катковському ліцеї діяла ширша програма вивчення давніх мов, а до викладання запрошувались відомі вчені. Приміром, латину та грецьку мову у роки навчання Андрія викладав сам П. Леонтєв, а історію – В. Ключевський; серед викладачів закладу певний час був і відомий історик Д. Іловайський¹⁷. А. Стороженко виявив неабиякий хист до навчання, його старанність та цілеспрямованість на шляху до знань дали свій результат. У 1875 р. він закінчив ліцей із срібною медаллю, але продовжити навчання у Московському університеті не зміг по причині хворобливості свого меншого брата Миколи, через що родина змушена була повернутися в Україну.

Цікавий спогад про А. Стороженка – випускника Катковського ліцею залишив його університетський товариш, згодом відомий історик, археограф та педагог І. Линниченко: «Чудово підготовлений, досить посидючий, великий шанувальник книг, цей юнак спокійного і м'якого характеру... Я вже тоді знав напрямок того навчального закладу, у якому Андрій Володимирович пройшов курс своєї середньої освіти, і мене трохи дивувало те, що на світогляді Андрія Володимировича не було помітно слідів впливу та спеціального шліфування його першої *alma mater*»¹⁸. Причини цього, як згадував він, стали для нього зрозумілими згодом. Андрій багато розповідав про своїх гімназійних вчителів, знайомих, але з особливою симпатією та повагою відгукувався про свого двоюрідного дядька, тоді ще доцента, а згодом професора Московського університету, відомого знавця західноєвропейської літератури Миколу Ілліча Стороженка, рідством з яким пишалася вся родина. Як інтелектуально обдарована особистість, він сприяв окультуренню родини Стороженків, знайомив із літературними новинами, книгами І. Тургенєва, І. Гончарова, Л. та О. Толстих та ін. тогочасних письменників. Водночас, Микола Ілліч проявив себе на ниві українства, долучився до творення та популяризації шевченкіани. На основі матеріалів справи Т. Шевченка з архіву Департаменту поліції у Петербурзі, у якій містилися конфісковані твори та листи поета, М. І. Стороженко опублікував кілька біографічних розвідок про Кобзаря. Вочевидь, московський родич користувався у Андрія та Миколи неабияким авторитетом, нівелюючи разом із батьками та звичною домашньою обстановкою ліцейський вплив, а надалі підтримував та заохочував до наукової та культурницької діяльності.

Отримавши добру початкову освіту, у 1875 р. А. Стороженко вступив на історико-філологічне відділення Київського університету св. Володимира, де його вчителями були відомі вчені, зокрема О. Котляревський, В. Антонович, В. Іконников, М. Дашкевич, Ф. Мищенко, В. Модестов, Ф. Фортинський та ін.¹⁹ В університетські роки А. Стороженко був підопічним професора слов'янської філології О. Котляревського, що визначило напрямок його наукових інтересів та тематику перших робіт, виявивши при цьому неабиякий хист до наукової роботи. У 1879 р. факультет затвердив його кандидатом по слов'яно-російському відділенню із золотою медаллю за роботу «Нарис літературної історії Зеленогорського та Краледворського рукописів». У 1879–81 рр. А. Стороженко перебував стипендіатом факультету для підготовки до професорського звання. У цей час він багато працював у бібліотеках Києва та Варшави, підтримував існуючі та налагоджував нові наукові контакти з тогочасними вченими, зокрема К. Аппелем, Й. Пшиборовським, Х. Ящуржинським, М. Барсовим²⁰. Лист А. Стороженка до історика-візантиста Ю. Кулаковського, з яким його пов'язували добрі відносини ще з часу навчання у Катковському ліцеї, свідчить про його намір підготувати курс слов'янських старожитностей «дещо ширший за той, що видав нам колись Котляревський»²¹.

Всебічну підтримку Андрію на шляху до омріяного ним викладання в університеті надавав О. Котляревський, однак його передчасна смерть стала на заваді реалізації цих планів. Магістерську дисертацію на тему «Польсько-латинський поет другої половини ХVІ ст. С. Ф. Кленович» захистити йому так і не вдалося, а відтак наміри залишитися в університеті закінчилися невдачею.

Такі обставини зумовили його переїзд у 1882 р. до Переяслава, де він повністю присвятив себе земській діяльності, досягши значних успіхів у цій сфері. Протягом 1884–1892 рр. А. Стороженко був почесним мировим суддею Переяславського повіту, у 1886–1892 рр. очолював Переяславську повітову земську управу, протягом 1892–1913 рр. (з перервами) був гласним Переяславського і Пирятинського земських зібрань, а упродовж 1912–1916 рр. – предводителем дворянства Переяславського повіту²².

Як старший у родині А. Стороженко на правах майорату мав володіння у Старо-Хенцинах Келецького повіту і Злотниках Андріївського повіту Келецької губернії, а також 1171 дес. землі та садибу у с. Кучаков Переяславського повіту та 409 дес. землі та садибу у с. Повстин Переяславського повіту Полтавської губернії. Значні земельні площі та вміло організоване на них селянське господарство забезпечували родині фінансову стабільність і дозволяли А. Стороженку робити часті закордонні поїздки, переважно у Польщу, для роботи у місцевих архівах, а також займатися меценатством та видавничою діяльністю. Тому цілком слушно відома дослідниця Н. Полонська-Василенко у своїх спогадах зазначала: «Він (А. Стороженко – П. Н.) був заможний поміщик Переяславського повіту, не мав і не шукав посад, приділяв свій час та кошти на історичні студії»²³.

Дещо інакше склалася доля у М. Стороженка. Хворобливий від дитинства (до того ж найменша дитина у сім'ї), він був постійно у центрі уваги та опіки близьких, а відтак у майбутньому виявився більш вразливим до впливу соціо-

культурного середовища та життєвих обставин, скоріше пристосовувався до них, ніж наполегливо досягав поставленої мети.

М. Стороженко здобув початкову освіту у Другій Київській гімназії, вчителями якої були П. Житецький, П. Щербина, І. Сошенко та ін. Протягом 1881–1885 рр. він продовжив навчання у Київському університеті св. Володимира, де слухав лекції В. Антоновича, Ф. Міщенко, М. Дашкевича, Ю. Кулаковського, Ф. Фортинського, Т. Флоринського та ін. У 1886 р. Стороженка було затверджено кандидатом історико-філологічного факультету по історичному відділенню. Протягом 1887–89 рр. він був своєкоштным стипендіатом для підготовки до професорського звання, яке було присуджено йому у 1888 р. Санкт-Петербурзьким університетом.

По закінченню університету М. Стороженко ступає на освітянський шлях, якого міцно тримається все своє життя. Упродовж 1889–92 рр. він присвятив себе інспекторству народних училищ Чернігівської, а з 1892 р. – Київської губерній. У 1895 р. його було призначено директором Четвертої, а 1909 р. – Першої Київських гімназій.

Навчаючись у Київському університеті М. Стороженко увійшов до числа послідовників професора В. Антоновича, який мав значний вплив на формування його наукових інтересів, а також сприяв залученню, як і старшого брата Андрія, до Старої громади, дослідницької роботи та співпраці з науковими осередками, як то Історичним товариством Нестора-Літописця, Київською археографічною комісією, Київським товариством охорони пам'ятників старовини та мистецтва²⁴.

Це своєю чергою визначило на тривалий період соціокультурне середовище братів А. та М. Стороженків, серед якого слід назвати В. Горленка, О. Левицького, О. Лазаревського, П. Куліша, братів І. та П. Рудченків та багатьох інших представників української інтелігенції, з іменами яких ми нині пов'язуємо національне відродження України XIX – початку XX ст.

Важливою життєвою віхою братів Стороженків, яскравим відображенням їхніх проукраїнських симпатій був час співпраці з журналом «Київська старовина», який за весь період свого існування був центром культурницького та просвітницького руху, відіграв роль консолідуючого чинника у житті українського суспільства. Вони взяли активну участь у підготовці організаційної структури часопису, формуванні авторського колективу та видавничої бази, доклали чимало зусиль для його популяризації. У своїх листах до редактора Ф. Лебединцева М. Стороженко неодноразово порушував питання підготовки та коректури матеріалу, наповнення часопису та його розповсюдження²⁵. Немало сил було докладено ним до пошуку нових авторів. Серед інших, кого він мав намір залучити до авторського колективу, був П. Куліш. Аналіз кореспонденції дає підстави стверджувати, що Стороженко виконував посередницькі функції між ним та виданням, неодноразово намагався залучити його до співпраці, але зробити це так і не вдалося.

Особливо сприятливими з огляду на перспективи розширення авторського колективу часопису були поїздки М. Стороженка до Санкт-Петербургу, де за сприяння свого дядька, професора Московського університету М. І. Стороженка він познайомився з багатьма відомими істориками та літературознав-

цями. У листі до редактора журналу О. Лашкевича В. Горленко писав: «Микола Володимирович Стороженко веде дієву агітацію у Петербурзі на користь «Київської старовини». Статті та відгуки вже обіцяні йому Мордовцевим (дві замітки, В. І. Семевським і Пипінім (при розгляді статті Житецького)»²⁶.

А. та М. Стороженки ніколи не стояли осторонь вирішення питань матеріальної підтримки «Київської старовини», становище якої завжди було вкрай складним. Як і більшість авторів часопису, вони друкували свої дослідження, відмовляючись при цьому від будь-якої грошової винагороди, свідченням чого є їх листи до В. Антоновича, Ф. Лебединцева та О. Лашкевича²⁷. Крім того, за потреби вони готові були надати посильну фінансову допомогу. Яскравим прикладом цього є лист О. Левицького до Ф. Лебединцева, у якому він писав: «Вчора ввечером я бачився з М. В. Стороженком. Він залюбки взявся б за видання «Київської старовини», але не раніше як закінчить із своїм магістерством. Чи не можна як-небудь зберегти видання ще на рік?»²⁸. Кількома роками пізніше, обговорюючи складне матеріальне становище журналу, В. Горленко у листі до О. Левицького від 13 жовтня 1889 р. зауважив: «Слава Богу, що тепер потреба ще не така велика. Я одразу написав би про це Андрію Володимировичу. Але думаю що зараз із приїздом Миколи Володимировича Стороженка до Києва справа може владнатися. Адже він пропонував раніше добровільно майже таку суму. Тепер вона з'явиться навіть за умови погашення внаслідок передплати або інакше. Якщо йому одному буде важко за один раз стільки дати, то він об'єднається з братом»²⁹.

У своїх спогадах М. Стороженко згадує, що в часи, коли редактором журналу був Є. Кивлицький, фактичним його головою був О. Лазаревський. Щовівторка він збирав засідання редколегії («вечірки»), на які запрошував обох братів, О. Левицького, П. Армашевського, М. Василенка та М. Біляшівського³⁰. Однак, Г. Житецький у своїх спогадах про «Київську старовину» згадує, що крім засідань, які проходили у О. Лазаревського, періодично «редакційна братія» збиралася у В. Тарновського. Серед відвідувачів він називає братів Стороженків, М. Лисенка, В. Горленка, К. Михальчука та І. Нечуя-Левицького³¹. За його свідченням, такі засідання набували зовсім іншого характеру, оскільки ділові розмови чергувалися із приватними, а самі зібрання проходили за обіднім столом, багатим на всякі страви, особливо ласощі та пастили, перетворювалися на журфікси гостинного господаря; це давало привід глузувальникам називати такі збори «пастилою»³².

Саме в цей час, зважаючи на складне матеріальне становище Є. Кивлицького, на одному із засідань редколегії було вирішено запропонувати на посаду редактора журналу В. Науменка. З цього приводу Г. Житецький згадував: «...таку думку особливо старанно підтримував П. Г. Житецький і з ним погоджувались ще дехто з громадян (Гамалій, Трегубов, Шульгин, Новицький, Косач). Навпаки, не досить задоволені з цієї кандидатури по-за межами Громади були найбільш діяльні співробітники: О. Лазаревський, О. Левицький і ще дехто, що побоювалися через міру виразного підкреслювання «українофільського» партійного напрямку журналу, та ще й через те, щоби деякі поважні і цінні наукові дослідники, не охочі до «українофільства» не відійшли від співробітництва в

«Кіевской Старинь»»³³. На жаль, Г. Житецький, крім О. Лазаревського та О. Левицького, не називає прізвищ інших «опозиціонерів», втім, на наш погляд, ними, з огляду на подальший розвиток співпраці, могли б бути як брати Стороженки, так і В. Горленко. Останній, зокрема, у листі від 20. 09. 1892 р. до О. Левицького так озвучує свою думку з приводу діяльності журналу: «...Але мертва, мертва Київська старовина!... Але немає одухотвореного начала, немає єдності, немає редактора, Науменко лише секретар. Писав я якось Андрію Стороженку, переконував його відмовитись від одвічної практичності, і взяти Старовину. Скільки моральної відради міг би він зачерпнути з цієї справи»³⁴.

На думку М. Палієнко співпраця А. та М. Стороженків із журналом припинилася у 1900 р.; це твердження ґрунтується на підставі наявних у журналі публікацій. Втім, ми б продовжили цю межу до квітня 1902 р. – часу, коли редактором та видавцем часопису було офіційно затверджено В. Науменка.

Своє припущення ми ґрунтуємо на основі листа В. Горленка до О. Левицького від 09. 03. 1902 р., у якому він писав: «Становище «Старовини» сумне. Ах, Андрій Володимирович! Яку нагоду втрачає він зробити гідним глибокої поваги своє ім'я. Вільний, вчений, багатий»³⁵. Якщо взяти до уваги, що в цей час питання про призначення В. Науменка ще не було остаточно вирішено (свідectво про право видання журналу датовано двома тижнями поспіль – 23. 03. 1902 р.), то можна з певною долею вірогідності говорити про те, що А. Стороженко хоч і не друкувався, проте був серед числа співробітників, що дозволяло В. Горленку говорити про нього саме з такої перспективи. До того ж, цю дату певною мірою можна пов'язати і з смертю О. Лазаревського (квітень 1902 р.), враховуючи, що А. Стороженко позитивно оцінив діяльність редколегії часопису саме до 1902 р.: «Після смерті О. Лазаревського «Київська старовина» перейшла у відання В. П. Науменка або, вірніше сказати, двох його приятелів, що стояли у нього за спиною: Є. К. Трегубова і В. Л. Беренштама. Останні роки існування журналу були часом його занепаду»³⁶. Зважаючи на те, що між обома Стороженками та О. Лазаревським були дуже добрі відносини від початку їхньої співпраці з журналом, то наведені вище спогади Г. Житецького стосовно несприйняття О. Лазаревським кандидатури В. Науменка теж можна розглядати як аргумент на користь їх спільної діяльності аж до 1902 р. Саме у цей час «Київська старовина» набуває яскравих ознак українофільської спрямованості, що було пов'язано як із загальним розвитком українського громадівського руху, так і особистою позицією нового редактора. У цьому зв'язку досить показовими є спогади самого А. Стороженка: «Думаючи оживити передплату, вони [В. Науменко, Є. Трегубов та В. Беренштам. – П. Н.] почали повертати з малоросійського напрямку на український, започаткували багато бездарної белетристики, якось швидко звужували журнал, однак передплату не розширили. Та й часи наставали вже несприятливі для спокійної роботи в історичній галузі. Навесні 1902 року виявилися перші ознаки підпільної агітації українських соціалістів: прокотилася хвиля погромів поміщицьких економік селянами у східних повітах Полтавської губернії»³⁷.

До того ж кінець ХІХ – початок ХХ ст. позначився для братів Стороженків змінами у особистому житті. Для Миколи Володимировича це було пов'язано з його призначенням у 1895 р. директором Четвертої Київської гімназії; у 1909 р. його наступною кар'єрною сходинкою стала Перша Київська гімназія, яка була своєрідним форпостом імперської політики. З цього часу на зміну проукраїнському середовищу Старої Громади з'явилося нове коло осіб, близьке до офіційних і правомонархістських. Серед них попечитель Київського учбового округу П. Зілов, член Державної думи, редактор «Киевлянина» В. Шульгин, граф В. Бобринський, генерал-ад'ютант Ф. Трепов, командуючий військами Київського навчального округу М. Іванов та ін.

Цей час був особливо складним для М. Стороженка, адже перед ним стає питання вибору між напівлегальним українством (у його випадку малоросійством) та привілейованим служінням царату. Вдале і доволі швидке просування кар'єрними сходинками у поєднанні з впливом нового соціокультурного середовища певною мірою сприяло вирішенню питання на користь останнього.

Таким чином наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувається політизація українського громадського руху, що призводить до появи перших політичних партій, порушуються питання політичного відродження України. Аналізуючи проблему суспільно-політичної орієнтації української еліти вказаного періоду, сучасний дослідник С. Геращенко зазначав, що домінуюча соціалістична спрямованість провідників тогочасного українського руху стала на заваді об'єднанню всіх національних сил, а їх радикалізм відштовхнув від політичного життя заможні верстви населення³⁸. Це стало поштовхом до вступу представників українського дворянства до об'єднань консервативного спрямування, які в Україні репрезентували російські правомонархічні партії та угруповання. Своєю діяльністю вони виступали за збереження територіальної цілісності Російської імперії, вороже ставлячись до національних і соціально-економічних проблем українців³⁹.

З цього часу А. та М. Стороженки стають членами Київського клубу російських націоналістів, Київського відділу Всеросійського національного союзу, співпрацюють із газетою «Киевлянин» та займають відверту антиукраїнську позицію. Найбільш яскраво вона знайшла своє відображення у публіцистичних роботах А. Стороженка, зокрема статті «Малая Россия или Украина» (К., 1918), присвяченій генезису назви «Україна» та її співвідношенні з історичними термінами «Русь» і «Малоросія». Стаття засвідчує вороже ставлення автора до утворення української державності, виникнення якої він пов'язує із політичними намірами відродження великої Польщі. Ці та інші положення А. Стороженка ще більш були розвинуті ним у еміграції у нарисі «Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям» (Берлін, 1925), у якому він намагався довести антиморальну, антисоціальну та революційно-руйнівну спрямованість українського національного руху⁴⁰.

Що стосується М. Стороженка, то несприйняття ним українства виявилось у співпраці зі згаданим Київським клубом російських націоналістів, очоленні київського відділу Галицько-російського благодійного товариства. Слід також

згадати про його лист гетьману П. Скоропадському, у якому йдеться про прагнення «мазепинців» встановити пам'ятник Т. Шевченка та прохання-застереження вжити попереджувальних заходів, оскільки «все, чого досягли цар Олексій Михайлович і славний гетьман Богдан, може зруйнуватися з причини короткозорості чи, може бути, зради уряду»⁴¹. У еміграції вчений повернувся до українства, свідченням чого є його листування з українськими діячами та написання спогадів українською мовою.

У різний час дослідники зверталися до з'ясування причин суспільно-політичних трансформацій А. та М. Стороженків. Зокрема, О. Оглоблин, зарахувавши братів до нечисленних представників українського дворянського консерватизму, характеризував їх як глибоких і тонких знавців української старовини та мистецтва, що поєднували в собі щиру любов до рідної землі із лояльністю до Російської імперії. Але шлях від українофільської «Київської старовини» до Київського клубу російських націоналістів він не вважав «зрадою», оскільки на цьому позначилася політизація українського руху та посилення у ньому лівих течій⁴². Цю думку підтримує і В. Масненко, зауважуючи, що Стороженки не знайшли відгуку своїм становим інтересам в українському русі, «соціальне взяло гору над національним»⁴³.

Таким чином життєписи братів А. та М. Стороженків слід розглядати у нерозривному зв'язку з обставинами й умовами того часу, з урахуванням впливів та взаємозв'язків соціокультурного середовища. Їх світоглядні зміни не слід розглядати як поодинокій випадок, оскільки це є відображенням складного внутрішнього протиборства та пошуку, з яким на шляху до власного самовизначення зіткнулося українське дворянство на початку ХХ ст. Дуже слушно з цього приводу зазначила С. Кармазіна: «Ідентифікація себе членом панівної нації створювало привілейоване становище у найрізноманітніших галузях – у науковій, громадській роботі, у державній службі і навіть у приватному житті. Вияв же «українофільства», чи «хохломанства», ставав нездоланною перешкодою на шляху кожного, хто обирав саме його»⁴⁴.

Слід пам'ятати, що А. та М. Стороженки – типовий приклад людей з малоросійською ідентичністю, яких сучасна дослідниця Л. Нагорна визначила як людей з подвійним світовідчуттям, або «людей двох націй» (за М. Славинським)⁴⁵. Їх національне самовизначення проявлялось у формі подвійної лояльності, де українська/малоросійська складова часто-густо поглиналась загальноімперською. Водночас український сегмент свідомості братів А. та М. Стороженків був аполітичним і виражався у культурній площині через дослідження та пошанування історичних та культурних цінностей. Приміром за час свого співробітництва із журналом «Київська старовина» брати Стороженки надрукували на його сторінках значну кількість своїх наукових праць, присвячених переважно історії України XVI–XVIII ст., зокрема різноманітним соціально-економічним та політичним питанням, історії Києва, Полтавщини та Переяславщини. Слід також зазначити, що саме завдяки фінансовій підтримці братів Стороженків був опублікований «Малоросійський родословник» В. Модзалевського, значення якого

виходить далеко за межі генеалогічного довідника, адже ця праця не лише систематизує підсумки досліджень генеалогії козацько-старшинських родів Лівобережної України, але й дозволяє висвітлити політичні, соціальні та юридичні відносини ХVІІ – початку ХХ ст. Водночас поряд із культурницькою діяльністю, зокрема участю в українському громадському русі, мало місце як пасивне, так і відверто заперечне ставлення до її політичного устрою на початку ХХ ст.

Таким чином дослідження життєписів братів А. та М. Стороженків дозволяє не лише визначити їх місце та роль в українському національному відродженні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та у розвитку історичної науки вказаного періоду, але й прослідкувати варіації розвитку та прояву консерватизму за певних суспільно-політичних умов у конкретному історичному просторі.

¹ Козак Н. А. Український консерватизм: історія і сучасність. Дис. ... канд. політ. наук. – Львів, 2001. – С. 30.

² Потульницький В. Шляхта і консервативна державна ідея в Україні у ХІХ–ХХ ст.: проблеми історіографії та історіософії // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 35; Його ж. Світогляд українського лівобережного панства у другій половині ХІХ століття // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 33.

³ Колесник І. І. Українська історіографія ХVІІІ–ХХ століття. – К., 2002. – С. 187–203; Москальов Д. В. «Антикварії» у суспільно-культурному житті України другої половини ХVІІІ – середини ХІХ ст.: поняття, рух, спадщина. – Дніпропетровськ, 2012; Його ж. «Антикварний рух» на Лівобережній Україні у другій половині ХVІІІ – середині ХІХ ст. Автореф. дис... к. і. н. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 13.

⁴ Ясь Олексій. Романтизм і український гранд-наратив // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2008. – Вип. 3. – С. 212.

⁵ Лисяк-Рудницький І. Між історією та політикою. – Мюнхен, 1973. – С. 134; Його ж. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 126; Потульницький В. А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній думці). – К., 1992. – С. 108; Його ж. Нариси з української політології (1819–1991). – К., 1994. – С. 150; Голобуцький О., Кулик В. Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту. – К., 1995. – С. 10; Козак Н. А. Український консерватизм: історія і сучасність. – С. 67.

⁶ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка // Україна (Париж). – 1952. – № 7. – С. 556.

⁷ Там само. – С. 558.

⁸ Там само. – С. 556–557; Горленко В. помер 1907 р.

⁹ Стороженко М. Василь Петрович Горленко (Двадцять п'яти роковини смерті) // Стороженко Микола. З мого життя. – К., 2005. – С. 317.

¹⁰ Грушевський М. Розвиток українських досліджень у ХІХ ст. і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1990. – № 1–4. – С. 31.

¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 261, оп. 1, спр. 18, арк. 6 зв., 8–8зв., 10 зв., 11, 13 зв.

¹² Сергій Єфремов. Щоденники (1923–1929). – К., 1997. – С. 348.

¹³ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 119–122.

¹⁴ Иванов А. Е. Высшая школа в России в конце ХІХ – начале ХХ века. – М., 1991. – С. 29.

¹⁵ Катковский лицей // История России с древнейших времен до 1917 года. Энциклопедия: В 5 т. – Т. 2. Д–К. – М., 1996. – С. 524.

- ¹⁶ Бугаева В. Н. Консервативно-педагогическая концепция М. Н. Каткова. Автореф. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. – Смоленск, 2007. – С. 5, 9, 10, 15, 17.
- ¹⁷ Историческая записка Императорского лицея в память цесаревича Николая (лицея цесаревича Николая) за XXX лет (1868–1898). – М., 1899. – С. 198, 283.
- ¹⁸ Линниченко И. А. Воспоминания старого друга // Памяти Николая Ильича Стороженка. – М., 1909. – С. 145.
- ¹⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 206, спр. 2, арк. 2.
- ²⁰ ЦДІАК України, ф. 261, оп. 1, спр. 18, арк. 2–2 зв.
- ²¹ ЦДІАК України, ф. 264, оп. 1, спр. 90, арк. 1 зв.
- ²² Стороженки. Родословная роспись. – К., 1914. – С. 23–24.
- ²³ Полонська-Василенко Наталія. Спогади. – К., 2011. – С. 100.
- ²⁴ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 155, 164, 165, 168.
- ²⁵ ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 31111, 6535, 6536, 6538, 6539, 6540.
- ²⁶ ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 9503, арк. 2.
- ²⁷ ІН НБУВ, ф. III, од. зб. 9813, 9814, 6539.
- ²⁸ ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 6523, арк. 1–1 зв.
- ²⁹ ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 53462, арк. 1–1 зв.
- ³⁰ Стороженко Микола. З мого життя. – С. 179–180.
- ³¹ Житецький Іг. «Киевская старина» сорок років тому // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 143.
- ³² Там само.
- ³³ Там само. С. 145–146.
- ³⁴ ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 53469, арк. 2.
- ³⁵ ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 55489, арк. 2 зв.
- ³⁶ Царинный А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола: Сборник. – М., 1998. – С. 168.
- ³⁷ Там само. – С. 169.
- ³⁸ Геращенко С. Українська шляхта та її суспільні орієнтири в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – К., 2008. – Вип. 14. – С. 31.
- ³⁹ Геращенко С. Українське шляхетство: між малоросійським автономізмом і російським централізмом (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV. – С. 36.
- ⁴⁰ Масненко В. Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.–Черкаси, 2001. – С. 214.
- ⁴¹ Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Києві (1908–1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 61–62.
- ⁴² Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893–1905). – С. 558; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 3065.
- ⁴³ Масненко В. Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – С. 214.
- ⁴⁴ Кармазіна С. М. Між історією і політикою. – К., 2015. – С. 10.
- ⁴⁵ Нагорна Лариса. Національна ідентичність в Україні. – К., 2002. – С. 86.

Наталка Пазюра

3.2. Внесок українських вчених у становлення музеєзнавства як наукової дисципліни (кінець XIX – перша третина XX ст.)

Проблеми визначення об'єкту,
предмету та завдань музеєзнавства,
формування понятійно-категоріального апарату

Музеєзнавство як «система знань про музей та музейну діяльність», а також як «специфічна галузь культури» в Європі веде свій початок від XVI ст. На теренах України воно виникло в другій половині XIX ст., коли ці території входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. Однак, як окрема спеціальна історична дисципліна, *музеєзнавство* або *музеологія*, почало активно розвиватися лише від середини XX ст. Відтак періодизація історіографії вітчизняного музеєзнавства повинна поділятися на кілька періодів: кінець XIX – сер. 1920-х рр., сер. 1920-х – кін. 1930-х рр., 1950–1980-ті роки та від початку 1990-х років до сьогодення. На сьогоднішній день ця дисципліна має чітко визначений об'єкт та предмет, розроблені методи, розвинуті теорію та методику музейної роботи, про що свідчить численна література з музеєзнавства, яка в основному розкриває питання історії музеїв та закономірностей їхнього розвитку, питання внутрішньої організації цих установ, систему комплексного комплектування музейних фондів, документування та зберігання колекцій, формування методики створення постійно діючих експозицій та тимчасових виставок тощо. Сучасні автори монографій та статей часто у своїх працях спираються на досягнення вчених кінця XIX – першої третини XX ст., однак не розкривають внесок тогочасних науковців у становлення та розвиток музеєзнавства саме як наукової дисципліни, не звертають уваги на дискусії та науковий поступ в цій галузі, який був перерваний репресіями 1930-х рр. та військовими діями часів Другої світової війни. Не менш цікавим є питання появи наукової періодики, присвяченої музеєзнавчим проблемам, що, усе разом, є доволі цікавою та самостійною темою історіографічного дослідження.

Виходячи з сучасного визначення *об'єкта музеєзнавства*, як наукової дисципліни, під яким прийнято розуміти «музей та музейну справу як суспільне явище у всіх його проявах»¹, варто розглянути ті праці українських дослідників трьох перших десятиліть XX ст., в яких ставилося це питання та пропонувалися варіанти вирішення.

Описуючи підходи, які нині існують у музеєзнавстві, сучасні фахівці пропонують виділяти як мінімум шість основних: *предметний* (коли «вивчення функціонування музейного предмета в музеї є предметом дослідження»), *інституціональний* (коли «предметом вивчення музеєзнавства стає музей як соціальний інститут»), *аксіологічний* (коли вивчаються «властивості предметів навколишнього світу, що визначають «музейну» зацікавленість ними з боку людини»), *комунікаційний* (коли музей вивчають як «специфічну комунікаційну систему»), *історико-філософський* (коли предметом музеєзнавства пропонують вважати «сукупність об'єктивних закономірностей, виявлених у процесах збереження, трансляції та генерації соціально значущої інформації, традицій та емоційно насичених образів за допомогою музейних об'єктів»)². Зрозуміло, що не усі вони сформувалися одночасно й докладно були описані в наукових публікаціях 1920–1930-х років.

Говорячи про *завдання музеєзнавства*, слід звернути увагу на те, що ця проблема була відображена в літературі першої третини ХХ ст. найкраще та найгрунтовніше. Визначення завдань музеєзнавства як дисципліни починалося з визначення суті музейних установ та характеристики їхніх завдань.

Не менш цікавим у музеєзнавчих працях обраного хронологічного періоду було зосередження авторів на *проблемі термінології*. Вони, як правило, дотримувалися двох основних підходів до її вирішення. Перший полягав у використанні сталого понятійно-категоріального апарату, який частково був перейнятий з наукових праць європейських вчених, частково вироблений у ході практичної діяльності вітчизняних музейників. Другий, згідно з традиціями того часу, можна вважати революційним, бо він передбачав утворення нових, оригінальних слів та словосполучень.

Розглянемо ці питання по черзі. Існуюча література початку – першої третини ХХ ст. дозволяє відстежити еволюцію багатьох понять та термінів, які на сьогодні вважаються загальновизнаними та давно вживаними. Перш за все, йдеться про головне поняття *музей* та його визначення. Наприкінці 1910-х – на початку 1920-х років думки багатьох дослідників у цьому питанні збігалися. Так, І. Свенцицький, визнаний український музеєзнавець з Галичини, у своїх нарисах та замітках про музеї та музейництво, виголошених протягом 1917–1918 рр. та опублікованих у 1920 р., виводив *музей* від колишніх «святині Муз, богинь – науки, поезії, мистецтва», від «збірки речей» при язичницьких храмах, християнських монастирях, приватновласницьких кунсткамер, зазначаючи у підсумку, що «музей у нинішньому розумінню, це: або скарбниця творчості людини у зв'язку із всесвітом, або образ частини життя всесвіту»³. У першому випадку такий музей спрямовував би відвідувача «в царство духа, заохочуючи його не раз не зважати на сіру буденщину, відпочиваючи від неї в царині краси, свобідної людської творчості, та самому знятись до здійснення пізнаної краси у власному житті», а в другому – «музей своїми збірками повчає видця про зовнішню різноманітність життя у світі»⁴. Вивчаючи функції музеїв та їхні завдання, а також досвід музейної справи в Німеччині та США, І. Свенцицький

також пропонував дбати про спеціалізацію музеїв і поділяти їх на ті, які служать фаховій освіті; ті, що сприяють загальній освіті; та ті, що служать задоволенню естетичних потреб. Зрозуміло, що у питанні визначення суті музейної установи фахівець надавав перевагу її освітній функції.

Київський колега І. Свенцицького, теоретик та практик музейної справи М. Біляшівський, у праці «Наші національні скарби» писав, що *музеї* варто сприймати не лише як установи, які повинні збирати, описувати та репрезентувати суспільному загалу пам'ятки минулого, але як своєрідні святилища, які повинні були «будити замилювання до краси, до краси, близької нам по духу, по походженню»⁵. Одним із головних завдань тогочасного музеєзнавства він бачив не у простому клонуванні безлічі різноманітних музейних установ, а в створенні такого музею, який був би максимально пов'язаний з країною, де він розташований, а отже, набув би рис національного⁶. Схожі думки висловлював й М. Романов, учень та послідовник І. Цветаєва, багатолітній головний зберігач Румянцевського музею та директор Московського музею витончених мистецтв*. Перш за все, він звернув увагу на те, що *музеї* є «очагомъ культуры и свѣта»⁷. Музеї, на його думку, на відміну від університетів та академій наук, це «школы и сокровищницы красоты и свѣта, гдѣ каждый видитъ смыслъ и цѣну жизни, гдѣ все краснорѣчиво говоритъ о творчествѣ какъ сути жизни, о высотѣ и благородствѣ духа»⁸. Далі він детально описав їх завдання, а саме: збирати, зберігати, описувати, створювати умови, за яких можна буде зрозуміти та оцінити внутрішню сутність кожного музейного експоната. Нарешті, музеєзнавець вказав на необхідність створення саме місцевих музеїв, які повинні бути пов'язані з місцевістю та народом того краю, де його створено. Такий музей може всебічно представити картину життя регіону, його природи, клімату, розвитку промислів та промисловості, сільського господарства, історії різних часів, нарешті, культури та духовності. Вказуючи на характерні особливості місцевого музею, М. Романов деталізував і його завдання: «музей долженъ намѣтитъ связи, объединяющіе челоуѣка съ его родиной, съ ея природою и жизнью, съ предками, понесшими труды и жертвы ради его блага, съ судьбой и счастьемъ всей страны»⁹. М. Романов писав, що «музей есть прежде всего храмъ духовныхъ цѣнностей», але перш за все, це були установи *науково-просвітні*. Він писав: «многообразная работа въ просвѣтительныхъ цѣляхъ можетъ получить широкое развитіе и правильную постановку только при одномъ условіи, если рядомъ съ ней въ музѣе никогда не затихаетъ и работа собственно научного характера»¹⁰. При цьому остаточною та вищою метою музею, в якій повинен відбиватися весь сенс його існування, мало бути постійне нагадування відвідувачу, незалежно від того, чи він був ремісником, робітником чи селянином, що він є Людиною у самому вищому розумінні цього слова¹¹.

* Сучасна назва – Державний музей образотворчих мистецтв ім. О.С.Пушкіна у Москві, РФ.

І. Грабарь, відомий історик мистецтва та музеєзнавець, називав *музей* «хранителем живого творчествa и рассадником культуры»¹². Музеї, як освітні установи, разом із науковими, археологічними та художніми установами, та окремими діячами культури, на його думку, повинні були об'єднати свої зусилля заради збереження пам'яток минулого. Не менш знаний тогочасний дослідник Ф. Шмит своє розуміння сутності *музею* ув'язав з його типами. Він вважав, що музеї, як установи освітні, наукові та розважально-естетичні, покликані були задовольняти духовні потреби людини та її художній смак. Отже, принципових розходжень у розумінні сутності музею, його завдань та функцій на початку 1920-х років між фахівцями не було.

Однак вже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років між музейниками-практиками та чиновниками від музейної справи розпочалися тривалі та запеклі дискусії щодо визначення *музею та його сутності*. Викликані вони були проблемою тогочасного музейного будівництва і створенням музейної мережі в Україні. В. Дубровський, відомий історик селянства та тюрколог, науковий співробітник Науково-дослідчої кафедри історії української культури, у 1920-х рр. член Укрнауки, будучи зацікавленою особою у визначенні майбутніх шляхів розвитку музейництва в республіці, звернув увагу у своїй статті «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні»¹³ на те, що на той час мала місце «термінологічна невизначеність». Через неї *музеєм* часто називали мистецькі зібрання (власне музеї), природничі збірки та виставки промислового знаряддя, які не мали жодного відношення до «муз». Натомість він сам запропонував користуватися терміном *музей* у тих випадках, коли йшлося про таку «освітню установу, що науково збирає, систематизує, переходує, вивчає, публікує та експонує для широкої популяризації пам'ятки матеріальної культури й природи»¹⁴.

Найяскравіше термінологічна та сутнісна баталія відбилися все ж таки не на сторінках наукових праць того часу, а в матеріалах засідання Комісії для з'ясування розходження Головополітосвіти й Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УСРР за 1926 р.¹⁵

Оскільки основну доповідь на цьому засіданні робив М. Криворотченко – член Комісії за вибором Методкому від Управління політичної освіти, то у подальшому саме до його визначень постійно зверталися опоненти або прибічники в ході дискусії. Отже, на думку М. Криворотченка, *музеї* – це «інтегральні освітньо-наукові установи»¹⁶. Його співдоповідач В. Дубровський – член Комісії від Укрнауки, коли його запитали про те, що він розуміє під цим поняттям, зазначив, що під «інтегральними» він розуміє центральні всеукраїнські музеї, але такими можуть бути й крайові, місцеві музеї¹⁷. Від себе ж він вирішив додати більш ґрунтовне визначення сутності музейних установ. Потреба у цьому, на його переконання, полягала у тому, що непорозуміння між різними вченими-теоретиками, музейниками-практиками та чиновниками йшло саме від плутанини з поняттями, бо кожен розумів музей для себе по-своєму. В. Дубровський, зокрема, зазначив, що «розуміння *Музей* складається з трьох ознак: 1) збірка

речей, переведених за науковим планом; 2) робітників, що мають наукову кваліфікацію; 3) роботи: наукового дослідження та широкої освітньої». З цих складових невинно витікало розуміння змісту роботи музеїв, тобто, з одного боку це «державні сховища пам'яток матеріальної культури», з другого – «науково-дослідчі установи, які повинні досліджувати ці пам'ятки й підготовляти нові кадри кваліфікованих музейних працівників», з третього – «освітні установи, що розповсюджують серед трудящих мас відповідні знання шляхом політосвітньої роботи». Відтак, функціями музеїв він вважав, по-перше, збирання, консервацію, реставрацію та експозицію пам'яток; по-друге, індивідуальні та колективні дослідження, експедиції, науково-видавничу діяльність, підготовку шляхом аспірантури музейних працівників; а по-третє, підготовку етикетажу, екскурсій, прилюдних лекцій, роботу гуртків, підготовку популярних видань тощо¹⁸.

Виступаючи в обговоренні проблеми, Б. Пилипенко (представляв Харківський Соціальний музей) наполягав на тому, що «мета музеїв – виховання мас, а тому це – «не сховище речей»¹⁹. У свою чергу М. Константинов (директор Житомирського дослідного музею) підкреслював, що «освітня робота є синтезом попередньої наукової роботи. Без наукової роботи не може бути й політосвітньої»²⁰. Водночас відомий мистецтвознавець та музейник С. Таранущенко стверджував, що «музей передовсім – наукова установа. Без наукової роботи немає музею. Освітня робота є невідривною частиною роботи музеїв. Без неї також немає музею». З цього він сам робив висновок, що наукові за характером музеї мають підпорядковуватися Укрнауці, а освітні – Політосвіті²¹. Таким чином, балансує між трьома провідними визначеннями музею як установи наукової, освітньої та науково-освітньої, українські музеєзнавці більше переймалися не змістом визначення, а тим, якою повинна бути музейна мережа і яким має бути підпорядкування цих установ. У розумінні ж основних функцій музею вони майже сходилися, хоча іноді робили акценти на різні аспекти основного визначення.

Натомість, слід нагадати, що ще з середини 1920-х рр. виник і почав розвиватися ще один тип музею, а отже і новий підхід до визначення його сутності. Вперше про нього почав писати та говорити М. Дружинін, працівник московського Музею революції. У своїй статті «Методы историко-революционной экспозиции», опублікованої у 1927 р. у збірнику «Музей Революції»²², він визначав музей як політико-освітню установу. В статті «Принципы экспозиции музейного материала» він писав, що «музей – не собрание диковинных «раритетов», а массовое просветительское учреждение»²³. Відтак автор вважав найбільш суттєвим завданням історико-революційного музею, як нового типу музеїв, не лише формування фондів, їх систематизацію, вивчення, опис, охорону пам'яток революційного руху, а створення постійної експозиції. Це питання він не лише виклав у своїй вищезгаданій статті 1927 р., але й неодноразово озвучив. Спочатку – на з'їзді істориків партії у тому ж 1927 р., потім під час доповіді на секції Академії історії матеріальної культури у січні

1928 р., а згодом під час читання лекцій з музеєзнавства, які він викладав 1929 р. у Московському державному університеті та перед аспірантами Музею Революції СРСР²⁴.

Таким чином, можна погодитися з тим, що вже до кінця 1920-х рр. було вироблено таке розуміння *музею*, згідно з яким це були «наукові та культурно-освітні установи, які зберігають цінні пам'ятки матеріальної та духовної культури народу». До того ж стало зрозумілим, що, як на той час, так і у подальшому, сутність визначення *музею* завжди буде визначатися тими функціями, які він виконував. Виходячи з їхнього сучасного переліку, сутність музею мають визначати функції: *документування*, яка реалізувалася через «відображення процесів розвитку природи та суспільства шляхом збирання та збереження специфічних документів – музейних предметів»; *кумулятивна*, яка забезпечувала «накопичення музейних предметів, та меморіальною, яка «забезпечувала збереження музейного фонду»; *освітньо-виховна*, яка забезпечувала задоволення пізнавальних та культурних потреб індивідуума; *комунікативна*, яка забезпечувала «задоволення духовних потреб людей у спілкуванні з культурним надбанням людства», і нарешті *репрезентативна* функція, яка «представляла історію та культуру людської спільноти іншим»²⁵.

Цікавим під час дискусій 1920-х років було й те, що знайшлися окремі дослідники, які спостерігаючи за суперечками своїх колег, вирішили взагалі відмовитися від обговорення проблем понять та визначень. Перш за все, слід зауважити, що мало хто у той час звертав увагу на одночасне використання кількох близьких за змістом термінів: *музеєзнавство*, *музейна справа* та *музеологія*. Перший термін використовували рідко, лише як узагальнення усіх заходів та зусиль, спрямованих на розуміння змісту праці зі збереження пам'яток культури та організації музеїв. Другий термін більше відповідав практиці музейної роботи: від організації експедицій зі збирання пам'яток, до розміщення експонатів у музейних залах, визначенню особливостей формування експозиції, розробку правил написання екскурсій тощо. Третій термін, фактично об'єднував перше і друге, але частіше використовувався у працях галицьких музейників, зокрема І. Свенцицького, що було обумовлено більшим доступом останнього до західноєвропейської спеціальної літератури з цієї дисципліни та використанням визнаним у світі поняттям.

На згаданій вище нараді 1926 р. професор А. Федоровський – співробітник Харківського археологічного музею, реагуючи на заяву М. Криворотченка про необхідність запровадити «єдину термінологію номенклатури для різних відділів музеїв та самих музеїв», заявив, що на поточний момент питання термінології є другорядним, а в першу чергу треба «позбавитися хаосу, халтури, легковажності» в музейній справі. А це означало, що збирання матеріалів, їх вивчення, охорона, видання, повинні були залишитися у підпорядкуванні Головнауки, бо лише вона «може з цим справитися»²⁶. У відповідь на подібну заяву колеги М. Криворотченко зазначив, що методична та методологічна робота має стати першочерговим завданням музеїв, і заперечення А. Федо-

ровського, який сам розробляв методологію у відповідній галузі, йому незрозуміле, бо, на його переконання, музеї спільно повинні виробляти методологію музейної роботи, причому як методологію дослідної, так і освітньої частини музейної праці²⁷.

Аналізуючи проблеми понятійно-категоріального апарату в освітленні та розумінні вчених 1920-х років, варто звернути увагу на той бік проблеми вироблення термінології музеєзнавства, який залишився майже невисвітленим сучасними дослідниками*. Йдеться передовсім про другий підхід до цього питання, тобто про утворення нових, оригінальних слів та словосполучень, які дістали або не зазнали визнання у подальші періоди розвитку музеєзнавства як наукової дисципліни. Наведу лише два цікавих приклади. Так, у вищезгаданій праці М. Романова, присвяченій визначенню та облаштуванню місцевого музею, автором був використаний термін «*вітчизнознавство*» (в оригіналі – рос. «*родиновѣдѣніе*» – О.К.). Музеєзнавець виводив це поняття, після того, як визначив усі складові місцевого музею, його зв'язки з реальністю, необхідні й можливі відділи, їхнє предметне наповнення. Він зокрема писав, що саме такий музей, що складається з кількох відділів, з широко розвиненою місцевою основою, може отримати «достаточно богатый, интересный и своеобразный характер и превратится в сущности в музей родиновѣдѣнія, ограниченный предѣлами определенного округа. Подобные музеи родиновѣдѣнія, давая всестороннее и полное знакомство съ извѣстной областью, ея природой и жизнью, могли бы быть особенно умѣстны въ большихъ городахъ, являющихся центромъ жизни для большой округи, средоточіемъ научной и образовательной дѣятельности. Столичные музеи такого рода могли бы служить и образцами для мѣстныхъ небольшихъ музеевъ въ провинціи»²⁸.

Інший цікавий термін був запропонований українським вченим, співробітником ВУАН – П. Клименком, який спочатку вжив його у своїй статті, присвяченій портрету отамана З. Чепіги, а потім додатково роз'яснив у невеличкій замітці, опублікованій на сторінках «Записок Історично-Філологічного відділу ВУАН». Вчений запропонував запровадити поняття «*українське портретознавство*»²⁹, як означення нової, історично-допоміжної галузі, що була тісно пов'язана з музейною справою і навіть не могла б розвиватися без співпраці фахівців-портретознавців та музейників. П. Клименко, між іншим зазначив, що сам український портрет не лише ще не досліджено, але й навіть підготовча праця зі систематизації цього матеріалу щойно розпочата українським національним музеєм ім. Шевченка. При цьому дослідник мав на увазі працю Д. Щербаківського і Ф. Ернста з організації виставки «Український портрет» та підготовки каталогу до неї³⁰. У своїй замітці «До українського портретознавства»³¹,

* Базові терміни музеєзнавства почали розробляти лише протягом 1950–1980-х рр., відтак шукати в працях музейників 1920–1930-х рр. натяки на подібні розробки та напрацювання є доволі складною справою.

опублікованій двома роками пізніше, він вирішив за потрібне додати до вже висловленого, своє обґрунтування свої позиції. Він, зокрема, писав, що потреба досліджувати портрети, впливає з того, що вони є прекрасним «історично-побутовим матеріалом». При цьому вчений наголосив, що «основний науковий матеріал мають давати спеціальні експедиції або збирання портретів у місцевих музеях»³². Одночасно дослідник підкреслив необхідність опрацювати не лише самі портрети, але й фотографії, які також масово зберігаються у музеях.

Основні питання теорії та практики музеєзнавства в працях вітчизняних дослідників 1920-х років

Вивчаючи доробок вітчизняних вчених у галузі музеєзнавства за 1920-ті роки, стає очевидним, що фахівці рухалися в напрямку від нагальних проблем пам'яткоохоронної діяльності, тобто проблем збирання та збереження старожитностей, до облаштування речей в музеях, їхньої класифікації, реєстрації, розміщення. Відтак питання, які висвітлювалися на сторінках їхніх праць частіше носили практично-орієнтований характер. Натомість суто теоретичні питання музеєзнавства або взагалі опускалися, або розглядалися фрагментарно. У деяких працях автори лише окреслювали імовірні теоретико-наукові теми майбутніх досліджень, надаючи своїм текстам переважно рекомендованого характеру.

Однією з найбільш поширених проблем, які піднімалися на сторінках праць практиків музейної справи, була проблема визначення типів та видів музеїв. Це питання було ключовим, оскільки від його вирішення залежала організація розміщення експонатів, наповненість залів, використання того чи іншого обладнання, складання різних за змістом екскурсій, підготовка додаткового друкованого матеріалу для відвідачів тощо.

Отже, майже вперше питання наявності в Україні різних за типами музеїв дослідили І. Свенцицький та М. Біляшівський. Перший, виходячи з власного розуміння музею як «святині мистецтва і науки» та «джерела науки»³³, пропонував визначати тип музеїв за змістом та значенням. Відтак вони могли бути «музеями творів духу людського» та «музеями життя природи»³⁴. Через те, що людське життя на певному етапі було тісно пов'язаним з життям землі, усі національні та місцеві музеї вимушені бути змішаного «художньо-історично-природничого» типу. Водночас можуть існувати вузькоспеціалізовані музеї, як-то: торгові, промислові, мореходні, морські, військові, залізничні, педагогічні, гігієни, гімнастики тощо. Найбільш поширеним типом музеїв, І. Свенцицький вважав *територіально-національні музеї*, які могли розвиватися двома шляхами: або через зосередження усіх збірок (природничих, археологічних, історичних, мистецьких) в одному місці, або через відокремлення окремих музейних відділів у самодостатні спеціалізовані одиниці³⁵. Сам музеєзнавець віддавав перевагу другому шляху, пропонуючи досить чітку та логічну структуру

національних музеїв: відділ історичного природознавства (геологія, палеонтологія); доісторична археологія та форми існування людства; історично-культурний відділ; культурно-національний відділ з групами церковно-обрядовою та світською; життя (портрети, одяг, особисті речі, меблі за станами та періодами); відділ сучасної мистецької, поетичної та наукової творчості, а також добірна бібліотека з архівом репродукцій тощо³⁶. Загальним підсумком роздумів вченого над типологією музеїв, стало його зауваження щодо того, що «тип всякого музею є виразом не стільки критично-систематичного розуміння музеології технічною управою музею, скільки слідом стремління творців музею вдоволити природне зацікавлення певною областю життя в широких верствах громадянства»³⁷.

Майже одночасно зі І. Свенцицьким питання типології вивчав і М. Біляшівський, що знайшло свій відбиток у його брошурі «Наші національні скарби» (1918)³⁸, однак принцип поділу був іншим (не за змістом колекцій, їхнім підпорядкуванням та завданнями, а за формою власності та характером збірки). Музеєзнавець, між іншим, зазначав, що на той час, крім громадських музеїв, чимало цінних речей з української старовини зберігалося у приватних збірках, які носили як змішаний характер (збірки Ханенків, Янковської, Гансена, Олів та ін.), так і спеціалізований на українському історичному або мистецькому матеріалі (збірки Дорошенка, Модзалевського, Крічевського, Грушевського і ін.). М. Біляшівський також вказував на те, що крім «приватних збірок, поодинокі, часом дуже цінні речі, навіть зв'язані з тим чи другим історичним діячем, переховуються у потомків старих українських родин. Дуже бажано ті речі приватної власності звести до купи, зробити й видати реєстр речам, щоб завше мати їх на увазі»³⁹. Таким чином, учений визнав наявність двох типів музеїв, визначених за формою власності. Тобто, громадські музеї, яким він явно надавав перевагу, та приватні збірки. В останньому випадку під визначення приватного зібрання потрапляли як вже визнані місцевою спільнотою музеї, так і звичайне перебування окремих речей у приватній власності нащадків або правонаступників. Іншої або більш докладної описаної класифікації дослідник у згаданій праці не зробив. Водночас, взявши за основу територіальний принцип розвитку музейної справи в різних регіонах України, він побіжно вказав на низку музеїв, які різнилися між собою або характером зібраних в них експонатів, або підпорядкуванням. Наприклад, на Чернігівщині було виділено приватний *музей української старовини* (В. Тарновського)⁴⁰, а також громадський *церковний музей*, *музей архівної комісії* й *міський музей*⁴¹. При цьому було висловлено пропозицію об'єднати їх усі в єдиний *історичний музей*. На Полтавщині вартим уваги дослідник назвав музей Полтавського губерніяльного земства, який увібрав у себе приватну колекцію К. Скаржинської. М. Біляшівський назвав цю установу «справжнім українським музеєм» з дуже цікавими систематизованими збірками, переважно з народного мистецтва. Наявність у музеї природничого, археологічного та церковного відділів, надало йому характеру типового «обласного музею», тобто по суті –

*краєзнавчого*⁴². Далі автор брошури зазначив, що «велике й багате місто Харків не має до сього часу свого *місцевого музею*, крім обмеженого вузькою метою *міського музею*», додавши при цьому, що лише за часів «революції, серед місцевих українців виникла думка закласти «Музей Слобідської України»⁴³. Тут варто зазначити, що у нарисі з історії та теорії музейної справи, автором якого був інший фахівець – Ф. Шміт, було вказано, що у Харкові з ХІХ ст. існувало кілька музеїв: Харківський міський художній музей, Харківський церковно-археологічний (саме в ньому було найбільше речей, придатних для майбутнього музею Слобідської України – О.К.), Університетський музей красних мистецтв⁴⁴.

Серед *спеціалізованих музеїв*, які перебували на українських теренах, але не мали україноцентричної спрямованості, М. Біляшівський у своїй брошурі вказав на *археологічний музей у Херсоні* та найдавніший музей в Одесі, який здебільшого міг похвалитися «гарною збіркою античних речей»⁴⁵. Описуючи музеї Правобережної України*, М. Біляшівський звернув увагу одразу на кілька моментів: під чиею егідою було засновано музейну установу, який характер вона мала та її стан на 1918 р. Відтак він зазначив, що в Житомирі, «дякуючи заходам «Товариства дослідувачів Волині» місцевий Музей за останні роки почав організовуватись по плану «обласного» музею і вже встиг придбати чимало інтересного». Натомість давно заснований там *церковний музей* та приватний «Городецький Музей барона Штейнгеля», застигли на місці у своєму розвитку⁴⁶. Що сталося з музеями у Луцьку та Острозі, автору було невідомо, а от *церковний музей у Холмі*, який мав «дуже цінні місцеві пам'ятки», був у стані занепаду. На Поділлі, в Кам'янці, продовжував працювати «невеличкий *церковно-історичний музей*, цілком український»⁴⁷. Цікаво, що М. Біляшівський серед українських музеїв назвав й установу в Катеринодарі на Кубані. Однак, як виявилось, ідея створення такого музею була дуже доброю, однак «відсутність планової роботи і мала знайомість з музейним ділом у керівників музею не дали, та і не могли дати, корисних наслідків»⁴⁸.

М. Біляшівський не оминув також питання наявності українських речей у фондах та експозиціях тих музеїв, які знаходилися поза Україною. Зокрема, він вказав, що частина «українських національних скарбів», а саме: «наші національні клейноди-прапори, булави, бунчуки, гармати і т.п.», переховувалися в Ермітажі, в артилерійському музеї, в різних петербурзьких церквах та в Москві в Оружейній палаті⁴⁹. Водночас велике зібрання українських речей, які становили т. зв. «малоросійський» підрозділ Етнографічного відділу, який входив до складу петербурзького музею ім. Олександра III. Дякуючи тому, що упорядниками цього відділу були українці Ф. Вовк та М. Могилянський, цей

* Докладний огляд музейної мережі України також зробив І. Свенцицький, додавши окремими підрозділами свої праці, пункти «Збірки Галицької України. Національний Музей у Львові» та «Польські музеї Галичини» (Докладніше див.: Свенцицький І. Про музеї та музейництво. Нариси і замітки. – Львів, 1920 . – 78 с.)

відділ слід було вважати «найкращим з існуючих етнографічних музеїв», бо значно старший від нього етнографічний відділ Румянцевського музею, який теж мав українську збірку, не міг похвалитися «добірністю на колекції і взагалі поповнюється дуже слабо»⁵⁰.

З тексту брошури цього організатора та знавця музейної справи виходило, що фахівець виділяв *місцеві (обласні) музеї*, які по характеру були *краєзнавчими* і склалися з кількох різних відділів, а також *історичні, церковні* (або церковно-історичні), *етнографічні, археологічні та художні*, які різнилися характером зібраних речей і які він окремо не виділяв, але явно мав на увазі, описуючи загальними фразами. Наприкінці тексту своєї праці М. Біляшівський звернув свою увагу на ситуацію з музейною справою в столиці України – Києві. На його переконання, визначення «столиця» на той час звучало досить слабо. У цьому місті віддавна проживала «мішана людність», воно довгий час було «центром істинноруської політики», і все, що мало тісний зв'язок з країною, що виростало з рідної землі, зазнавало там систематичних утисків, а це, своєю чергою «не сприяло утворенню з Києва справжнього культурного центра».⁵¹ Натомість, ще наприкінці XIX ст. у Києві було створено музей, а згодом побудовано для нього окреме приміщення, який, не маючи спочатку чітко визначеного характеру, що відбилося й на його назві («Музей старожитностей та мистецтв», «Художньо-промисловий та науковий»), перетворився з часом на типовий *провінційний музей*, який складався з різних відділів, культурно-історичного та художнього характеру. З часом головною ідеєю, якою керувалися керівництво та працівники музею, стала одна ідея – «зв'язати музей з краєм, надати йому національні риси»⁵². Революційні перетворення, які відбулися в Україні від початку 1917 р., переконали М. Біляшівського у тому, що відтепер, головним завданням музейників повинно стати перетворення вже існуючої установи на «справжній *національний музей* цілої України, навіть більш-кілька національних музеїв (історичний, етнографічний, художній) – як це слід для столичного міста»⁵³. Як відомо, остаточно справа створення Національного музею в Україні на базі колишнього Київського художньо-промислового музею, була вирішена під час правління гетьмана П. Скоропадського протягом літа – осені 1918 р.⁵⁴ Отже, можна сказати, що при розгляді питання типології музеїв, М. Біляшівський оперував двома класифікаціями. Перша передбачала поділ існуючих музеїв за не стільки за підпорядкуванням, скільки за охопленням території, тобто на *провінційні (регіональні, обласні) та національні*. Друга будувалася за визначенні характеру збірки, а відтак музеї могли бути *природничими, історичними, церковними, археологічними та змішаними*.

М. Романов, який у своїй праці 1919 р. описував сутність та процес облаштування місцевого музею, спеціально питання класифікації музеїв не розглядав. Натомість цікаво, що він у своїх міркуваннях про зміст та завдання музею, дійшов до схожої з М. Біляшівським думки щодо розуміння *національного музею*, хоча використати цей термін так і не наважився. У тексті своєї брошури

він натякав на те, що у великих містах, у столицях повинні залишатися такі музеї, які мають становити гордість усього народу, яка має вирости з любові до своєї землі, своєї країни. Така любов не може перерости в урапатріотизм чи шовінізм. Відтак мають існувати музеї, які відображали би досягнення народу та його любов до свого краю. З цих слів стає зрозумілим, що автор мав на увазі саме необхідність створення *національних музеїв*, а на місцях подібні установи, створені на тих же принципах, повинні були отримати назву *місцевих (краєзнавчих)*⁵⁵.

До схожих висновків дійшов і Ф. Шміт. Його праця, присвячена музеям, з'явилася у 1919 р. році в Харкові вже в умовах встановлення радянської влади. Розмірковуючи над структурою державних органів, яким мають бути підпорядковані музейні установи, вчений писав про імовірний «департамент музеїв» у складі «Міністерства мистецтва та національної культури» або «музейну секцію Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини»⁵⁶, вірогідно маючи на думці ті державні органи, які вже були створені в Києві у 1917–1918 рр. за час Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського. Він фактично пропонував створити центральну колегію, якій мали бути підпорядковані губернські колегії, а тим у свою чергу – повітові. Відтак ставало зрозумілим, що музеї мають бути *центральними* (національними), *губернськими* (краєзнавчими) та *повітовими* (місцевими, вузько спеціалізованими). При цьому, описуючи принцип, яким треба керуватися у відборі експонатів для цих музеїв, Ф. Шміт посилався на досвід зарубіжних країн, де до національних збірок, як правило, відбирали ті художні твори, що оголошувалися «національними пам'ятками» і перебували під пильним контролем влади, яка вбачала в них «державну цінність»⁵⁷. Однак, на сторінках свого основного тексту, намагаючись класифікувати вже існуючі музеї, вчений дотримувався іншого підходу. Він запропонував цілком відмінну типологію музейних установ, ніж це було зазначено М. Біляшівським. Зокрема, Ф. Шміт поставив перед собою запитання: кому потрібні музеї? Відповідаючи на нього, він виділив: *наукові* музеї, які вважав «лабораторією та архівом» для вчених; *навчальні*, які були необхідні в навчальних цілях тим категоріям публіки, яка навчається, зокрема школярам та студентам; та *публічні*⁵⁸, під якими він переважно розумів художні музеї, в яких кожен експонат був би «подлиннымъ произведениемъ искусства» і не лише цінним самим по собі, але й «посильнымъ для посѣтителей»⁵⁹.

Надзвичайно ґрунтовно до цього питання підійшов В. Дубровський, який присвятив йому окремих пункт у своїй статті «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні»⁶⁰. Він писав: «Вирішуючи питання про музейну систему в УСРР та про типи музеїв треба виходити з двох моментів: з того, що ми маємо наявно, як спадщину минулого й наслідок сьогочасної діяльності, і з того, якою уявляємо собі нормальну й бажану систему музеїв та їхні типи»⁶¹. Вчений писав про те, що підходів до визначення типів музеїв може бути кілька. Зокрема, можна виділити дві категорії музеїв, де до першої будуть

належати такі музеї, які будуть «побудовані за науковим принципом на автентичних – унікальних речах», а до другої будуть віднесені музеї, «побудовані за науковим принципом на копіях». Інший варіант типологізації полягав у тому, що музеї можна було поділити або за змістом колекцій, що належали до тієї чи іншої галузі знання, або за територіальним обсягом його експонатів та діяльності⁶². Крім того, В. Дубровський навів у своєму тексті класифікацію д-ра Третера, який пропонував використовувати при класифікації музеїв перехрещування двох ознак: територіальної та змістової. Відтак музеї могли бути природничими, технологічними, історичними та мистецькими; універсальними або локальними в просторі, загальними або локальними в часі, тобто бути музеями однієї епохи. Такі музеї обслуговували природничі або гуманітарні науки. В. Дубровський заявив, що такий підхід призводив до певних помилок. І запропонував удосконалити цю типологію. Відтак музеї повинні були розподілятися за трьома категоріями: природничі, технічні, соціально-історичні (і мистецькі). Водночас до локальних музеїв можна було віднести губерніяльні, округові, повітові, крайові музеї⁶³. Відповідна постановка Президії Укрнауки від 2.04.1927 р., яку також згадав В. Дубровський, визначила так званий «нормальний тип» музеїв, відповідно до якого можна було вживати поняття музею загальносоюзного значення, республіканського, округового (крайового) та ін.

До питання про типологію музеїв тогочасні музеєзнавці часто прив'язували й проблему їхнього облаштування, бо характер фондкових збірок музею дійсно впливав на оформлення виставкових зал або особливості зберігання та експонування музейних предметів. Так, Ф. Шміт у своїй праці про різні типи музеїв, писав, що науковий музей мав бути прилаштований до потреб фахівців, а отже, мати такі складові, як: спеціалізовану бібліотеку, кабінети, де можна було влаштувати тимчасову виставку тих пам'яток, які досліджуються, майстерні – фотографічну, креслярську, реставраційну, зліпкову тощо. Навчальні музеї повинні були бути постійною виставкою, з обмеженим, але незмінним складом експонатів. При такому музеї повинна завжди бути навчальна аудиторія, «снабженная проєкційнимъ фонаремъ и достаточнымъ подборомъ діапозитивовъ, и библиотека-читальня, снабженная основными пособиями по истории, истории религий, истории матеріальной культуры и истории и теории искусства, а также альбомами фотографій и чертежей архитектурныхъ и иныхъ монументальныхъ памятниковъ»⁶⁴. На відміну від навчального, публічний музей, на думку Ф. Шміта, повинен бути виставкою зі змінним складом. Тут вчений принагідно додав, що *принцип змінності*, який приймає лише частина музейників, насправді має стати одним з основних принципів усієї музейної справи. Обґрунтовуючи свою позицію, автор книжки звернувся одразу до кількох теоретичних проблем. Перш за все, він вирішив апелювати до теорії сприйняття та психології відвідувача. Він між іншим зазначив, що будь-яка людина, щоб вона не слухала – симфонічний концерт чи оперу, щоб вона не розглядала – твори італійських чи грецьких

митців, вона не в стані без головного болю та роздратування уважно сприймати інформацію довше, ніж дві години. Відтак, він вирахував, що за цей час відвідувач здатен уважно та вдумливо оглянути близько 50 картин, кілька бюстів та статуй, сотню-другу творів народного мистецтва в етнографічній групі, меблі та ужиткове мистецтво однієї доби. Таким чином, принцип змінності був би дуже доречним, коли відвідувач з кожним відвідуванням помічав би щось нове в експозиції і, водночас, радів би тому, що вже було для нього знайомим. Цей же принцип був би корисним не лише для публіки. Він був би корисним і для музейників, які постійно жаліються на нестачу приміщень. При дотриманні принципу змінності експозиції, приміщення залишалось би тим самим, а експозиція постійно оновлювалася, дозволивши протягом року усім експонатам збірки, бути представленими публіці⁶⁵.

У той же час М. Дружинін у своїх розробках доводив, що експозиція має бути постійною і будуватися за кількома основними принципами: 1) аби впливати на свідомість масового глядача, потрібно виставляти лише головне, характерне та типове, свідомо нехтуючи усіма повторами та подробицями; 2) відібраний матеріал мав бути підпорядкований конкретній системі розташування, тобто в основу експозиції повинен був покладений план, продиктований «не только научным пониманием, но и политической оценкой соответствующих событий». З цієї причини не варто було «выпирать на первый план личность, затеняя борющуюся массу или скрадывая общественное содержание освещаемого факта». Кращим методом вивчення та демонстрації музейної експозиції було оголошено марксистський; 3) матеріал музею стане більш зрозумілим, якщо його доповнити коротким поясненням. Цій меті має служити етикетаж. Загалом «матеріал музея должен быть творчески преобразованным, научно-показательным и эмоционально-возбуждающим», писав М. Дружинін, – тоді він дійсно досягне своєї просвітницької мети⁶⁶. Загалом, вже наприкінці 1930-х рр. радянське музеєзнавство виробило тематичний принцип побудови експозиції, згідно з яким вона будувалася за окремими темами, а матеріал у них розміщувався в історичній послідовності.

Натомість у працях науковців 1920-х років, серед питань, які мали для кожного музейника практичне значення, часто піднімалися одні й ті самі питання, що з більшою чи меншою ґрунтовністю висвітлювалися авторами у їхніх працях. Найчастіше поставали такі питання: що і як необхідно збирати та охороняти? Для чого слід охороняти твори мистецтва та предмети старовини? Як їх треба реєструвати, як укладати та перевозити? Як складати та розміщувати музейні предмети? Якими мають бути умови зберігання музейних експонатів? Для чого потрібна інвентаризація? Як облаштовувати музеї? Яким має бути будинок, як слід організувати внутрішній простір, яким має бути експозиційний зал? Яким обладнанням має володіти музей? Який штат працівників є необхідним? Якої фінансової підтримки вимагає музей та якими фінансовими засобами він може розпоряджатися? Та багато інших. Цікаво, що відповіді на усі ці запитання, висвітленні такими відомими музеєзнавцями та

організаторами музейної справи, як М. Біляшівський, І. Грабарь, М. Романов, Ф. Шміт, К. Мощенко та інші, не втратили своєї актуальності і сьогодні. Описані ними принципи та підходи до організації музеїв, їх внутрішнього життя та роботи з відвідувачами, активно використовуються музейниками сучасності. Зокрема, прояснюючи фахівцям та любителям необхідність збирання та збереження предметів старовини, їхню музеєфікацію, І. Грабарь надав ґрунтовне та глибоке розуміння цієї проблеми, яка залишається актуальною й донині. Він писав: «В основе всякого разумного строительства лежит пре-емственность культуры. Самые решительные нововведения, наиболее глубокие изменения государственного строя и коренная ломка всей жизни достигают цели и долговечны только в том случае, если приняты во внимание все особенности, отличающая культуру данной страны от культур других стран. Отсюда вытекает необходимость изучать культурное наследие своей страны и всячески его охранять и собирать, ибо наше прошлое для нас во многих отношениях единственная путеводная звезда в дальнейшем строительстве: то доброе, что дало оно нам, мы должны удержать и, если можно, улучшить, а то худое, что оно же с собою принесло, мы должны отбросить. Глядя на доброе и ценное и приучаясь к нему, мы обеспечим и нашим собственным начинаниям добротность и ценность, а худое и ничего не стоящее пусть уберезет от таких же ошибок»⁶⁷.

Докладно описуючи у своїй праці, що саме з залишків старовини слід брати під охорону, І. Грабарь практично виклав програму збирання пам'яток минулого, яку можна було рекомендувати до виконання як у великих містах, так і у сільській місцевості. До цього переліку вчений переважно відніс «монументальні пам'ятки культури», тобто давні церкви, костьоли, кірхи, мечеті, синагоги, молитовні будинки, а також живопис та скульптуру, що прикрашали ці храми; кріпосні та монастирські стіни, башти, брами, палаци, замки, генерал-губернаторські чи губернаторські будинки, будівлі театрів, старовинні будинки різних установ, ратуші, думи, дворянські зібрання, пожежні вежі, будинки навчальних закладів, садиби, павільйони, бесідки, фортифікаційні споруди, селянські хати, мости та інші інженерні споруди, водогони, фонтани, пам'ятники на площах, статуї, дзвони, гармати тощо⁶⁸. Стосовно конкретних кроків, які потрібно вживати музейним працівникам та свідомим громадянам, І. Грабарь радив, по-перше, звертатися до відповідних державних органів та установ, повідомляючи про загрозовий стан пам'яток, а по-друге, застосовувати такі засоби, як роз'яснювальна робота на місцях, фотофіксація пам'яток та їх деталей, збирання відомостей про пам'ятки культури тощо⁶⁹. Великою заслугою музеєзнавця було те, що він також запропонував досить чітку та просту систему реєстрації пам'яток минулого. Він, зокрема, рекомендував проводити реєстрацію за допомогою карткової системи, яка повинна була відображати два різних боки цієї праці, спрямовані на охорону та збереження пам'яток культури. Таким чином мали створюватися картки двох видів: картки, що реєстрували монументальні твори, тобто

нерухомі пам'ятки, та картки, що фіксували ті предмети мистецтва, які підлягали переміщенню. Для уникнення плутанини було також рекомендовано застосовувати картки різних кольорів⁷⁰.

Не менш важливими були рекомендації, викладені М. Романовим, в яких докладно було висвітлено питання будівництва, планування, внутрішнього облаштування музейних зал, обладнання та інших важливих деталей, від яких залежала як сама справа зберігання та опрацювання музейних експонатів, так і справа їхнього експонування, задоволення потреб відвідувачів. Цей знавець своєї справи, між іншим, писав, що не план музею повинен прилаштовуватися до фасаду будівлі, а фасад має виникати з внутрішнього плану та устрою музею, що фасад має виражати вищу природу завдань музею, що форма має бути пристосована до потреб музею. Він також докладно описував, як мають бути розташовані зали, сходи та сходові клітини, як має бути освітлений зал, який тип радіаторів опалення слід застосовувати, аби не зашкодити експонатам, які системи вентиляції необхідно обирати, як слідкувати за температурним режимом, як освітлювати приміщення, якою мала бути висота стін, аби полотна там виглядали найбільш природно та доступно для глядача, якою мала бути фарба на стінах, аби не заважати сприйняттю картини чи скульптур, які будуть стояти вздовж цих стін, якими мають бути вітрини, аби відвідувач запам'ятав їхній вміст, а не їх колір та форму, та багато іншого, що не повинен знати та помічати відвідувач, але без чого не може обійтись будь-який справжній музей і чим мають опікуватися справжні фахівці музейної справи⁷¹.

Варто відзначити, що у праці Ф. Шміта також практично вперше було охарактеризовано такі складові музеєзнавства, без яких нині не можна уявити його розвиток, як «музейна політика» та «музейне законодавство». Там же були викладені думки автора щодо малознаного боку музейної діяльності, яка завжди залишається поза оком відвідувача, це торгівля творами мистецтва та виявлення підробок.

Відмовляючись від тих принципів побудови приватних та публічних зібрань, які існували у минулому, Ф. Шміт висвітлив основні положення нової музейної політики, гарантом реалізації якої, віднині мала стати держава. Зокрема, він писав, що жодна музейна річ не може бути місцевою власністю, бо усі вони повинні перебувати у державній власності і саме держава має їх розподіляти між музеями за певною системою; купувати речі для державного музейного фонду повинна держава на загальнодержавні гроші і не залежати у цьому питанні від місцевих бюджетів та рекомендацій місцевих знавців та любителів старовини; усі музеї мають утримуватися на державні кошти, а їхня діяльність повинна підпадати під пильний контроль центрального відомства; центральне відомство має відповідати за підготовку музейних працівників, відкривати необхідні майстерні, для благоустрою музеїв, купувати для музеїв усі необхідні засоби та приладдя, видавати популярну літературу з історії матеріальної культури, мистецтва, організовувати репродукування музейних

експонатів; центральний керівний орган повинен розробляти та впроваджувати законопроекти, які б регулювали внутрішню торгівлю творами мистецтва та вивіз їх за кордон. Щодо музейного законодавства, то, окрім вже згаданих питань, Ф. Шміт пропонував на законодавчому рівні визначити зміст кількох основних категорій, як-от: «колекція» та «зібрання», а також визначення прав нащадків та держави у питанні набуття спадщини відомої людини, перехід власності з приватних рук до державних органів, юридичні засади «вилучення»⁷². До того ж цікавим є пасаж вченого щодо того, що «кожна державна влада має бути зацікавлена у тому, аби громадяни засвоїли собі звичку виконувати розпорядження влади»⁷³.

Ще однією темою, яку часто висвітлювали на сторінках своїх праць вчені-музеєзнавці протягом першої чверті ХХ ст., були нагальні проблеми музеїв у тогочасних умовах. Узагальнюючи, можна зазначити, що такими на той час були відсутність належних приміщень, безлад у розміщенні експонатів, відсутність належних умов зберігання музейних предметів, нестача або повна відсутність кваліфікованих кадрів⁷⁴, пожежна небезпека для тих музейних установ, які, не маючи власних приміщень, розташовувалися в одних будинках з магазинами, типографією, канцеляріями; розкрадання творів мистецтва через відсутність належної охорони; війна та революції; відсутність належних умов зберігання музейних предметів (комахи, гризуни, сирість, пліснява, перепади температури, вплив сонячних промінів, пил, копоть тощо)⁷⁵.

У працях згаданого періоду практики-музеєзнавці висвітлювали чимало інших питань з організації роботи музейних установ, переліку їхніх функцій, змісту лекцій, що можуть бути прочитані в залах музеїв, реклами музейних зібрань, виготовлення друкованої продукції у вигляді каталогів постійних та тимчасових виставок, листівок, різних форм просвітницької діяльності тощо.

Проблеми розвитку музеєзнавства та інституювання дисципліни в 1930-х роках

Як вже вище згадувалося, з середини 1920-х років серед музеєзнавців та чиновників все частіше почали виникати суперечки щодо розуміння суті музейного будівництва в Україні, його першочергових завдань, а також розходження поглядів на організацію музейної мережі, методи роботи музеїв та інше. Така ситуація викликала появу Постанови Державного Наукового методичного комітету від 24.05.1926 р., а слідом за нею й проведення засідання Комісії для з'ясування розходжень думок членів Головополітосвіти та Головнауки на розвиток музейної справи та музейної політики⁷⁶. В резолюції цього засідання було зазначено, що деталізація усіх обговорених питань музейного будівництва має відбутися на першій музейній нараді УСРР, проведення якої було призначено на кінець травня того ж 1926 р. Реалізуючи заклик багатьох музейників, які коротко, але влучно схарактеризував В. Дубровський, зазначивши ще у 1927 р., що «у галузі культурного будівництва на Вкраїні нема

більш забутої справи, ніж музейна... доводиться констатувати, що оволодіння [...] скарбами пам'яток матеріальної культури та природи, які залишилися нам з дореволюційного часу, – є справа занедбана»⁷⁷, постало питання про організацію та проведення першого Музейного з'їзду. Однак він був організований не в Харкові, столиці тодішньої України, а у 1930 р. у столиці загальносоюзній – Москві. У його роботі взяли участь музейні працівники усіх тодішніх республік. Генеральною метою проведення цього форуму в дусі того часу було оголошено «всебічне поліпшення діяльності музеїв, підпорядкування її потребам соціалістичного будівництва»⁷⁸. На з'їзді в межах кількох тематичних секцій (історико-побутової, природничо-наукової, історико-революційної, техніко-економічної, художньої, антирелігійної, військової, охорони пам'яток революційного руху, мистецтва і старовини, політосвіти, організаційно-методичної) обговорювалися питання побудови експозицій, організації різних видів музейної роботи. Доповіді, оголошені під час з'їзду, переважно були присвячені використанню положень історичного матеріалізму в музейному будівництві та організації нових типів експозицій. Після завершення всесоюзного музейного форуму, як слід було очікувати, в УСРР було скликано республіканську нараду на тему «Соціалістичне будівництво і музейна справа на Україні», яка поставила перед музейними працівниками завдання спрямувати всю свою роботу на «пропаганду соціалістичних перетворень, мобілізацію трудящих на боротьбу за виконання планів соціалістичного будівництва»⁷⁹. Такий заклик насправді аж ніяк не сприяв власне музейному будівництву. На початку 1930-х років деякі ідеологічні настанови, про які говорили деякі українські фахівці ще наприкінці 1920-х років, були доведені до абсурду. Експозиції багатьох музеїв почали нагадувати комплекси написів, політичних та ідеологічних гасел, другосортних ілюстрацій, плакатів, діаграм, статистичних відомостей тощо. Це призвело до появи кількох постанов загальносоюзних державних органів з «поліпшення роботи музеїв» та повернення в експозиції оригінальних експонатів.

Після I-го Всесоюзного з'їзду музейних працівників українське музеєзнавство почало тотально ідеологізуватися. Репресії, спрямовані проти української інтелігенції, у тому числі й проти музейних працівників, почали набирати обертів. Не останню роль у цьому зіграв сфабрикований політичний процес проти неіснуючої СВУ (1929–1930). За вигадану нібито причетність до цієї організації, було звинувачено чимало відомих українських музейників, зокрема: Є. Сташевський (колишній директор Київського крайового сільськогосподарського музею та Промислової виставки)⁸⁰, М. Щепопотьєва (учениця С. Тарануценка, працівник харківського Музею українського мистецтва та київського Музею історії Лаври, сестра В. Щепотьєва, який проходив по справі СВУ)⁸¹ та інші. До того часу, зацькованими, доведеними до відчаю діями радянської влади, зазнавши гонінь за свої переконання та власне розуміння музейних цінностей і необхідності їх збереження, а в окремих випадках й заарештованими, вже були: знаний мистецтвознавець,

музейник з багатолітнім досвідом роботи Д. Щербаківський, доведений до самогубства чиновниками та музейними керівниками від влади; відомий організатор музейної справи, директор Київського художньо-промислового музею, член редакційних рад багатьох наукових часописів, член комісії з порятунку багатьох культурних цінностей М. Біляшівський (†1926), обставини смерті якого до сьогодні залишаються не з'ясованими; завідувач Чернігівського державного музею та Конотопського крайового музею, людина яка майже самотужки боролася за збереження старовинних дзвонів та гармат від так званої «утилізації», М. Вайнштейн, який протягом 1925–1933 рр. зазнав гонінь та звільнення з посад; завідувач протягом 1929–1934 рр. Новгород-Сіверським музеєм С. Гапеев; завідувачка Музеєм Слобідської України ім. Сковороди Р. Данківська, чия доля до сьогодні не з'ясована; науковий співробітник Науково-дослідчої кафедри історії української культури ім. Д. І. Багалія, у 1926 р. член Укрнауки В. Дубровський, який був заарештований у 1933 р. та кілька років до 1938 р. провів в таборах на БАМі; відомий мистецтвознавець та невтомний музейний працівник Ф. Ернст, вперше заарештований у 1933 р. та відправлений у табори, де 1942 р. був розстріляний; відомий археолог та музейний працівник В. Козловська, у 1933 р. була звільнена з посад «як ідеологічно ворожий елемент» (під час Другої світової війни емігрувала); відомий мистецтвознавець та археолог, директор Музею Б. І. та В. М. Ханенків (1920–1924), член комісії зі збереження Михайлівського Золотоверхого монастиря та Софійського собору від зруйнування М. Макаренко, заарештований у 1924 р., 1934 р. та 1936 р., розстріляний у 1937 р.; відомий музейний працівник Полтавського краєзнавчого та Київського історичного музеїв К. Мощенко, спочатку звільнений з роботи «як антирадянський елемент», а потім заарештований та відправлений на заслання до Казахстану; науковий співробітник Миргородського науково-художнього музею В. Омельченко, заарештований у 1934 р. та висланий за межі України; організатор та завідувач Сумського історико-художнього музею (1920–1932) Н. Онацький, заарештований та розстріляний у 1937 р.; мистецтвознавець, археолог, викладач, член Полтавського наукового товариства М. Рудинський, спочатку у 1924 р. звільнений з роботи за те, що не зумів виконати ті завдання, «которые были даны Советской властью пролетарского музею»⁸², а потім заарештований та відправлений на 10 років заслання. Не пощастило навіть колишнім апологетам радянського підходу до організації музейної справи, як наприклад М. Криворотченку, який будучи в 1920-х рр. директором Соціального музею в Харкові (1921), заступником голови Українського комітету краєзнавства (1925), членом Управління політичної освіти (1926), у 1934 р. був заарештований і подальша його доля до сьогодні не з'ясована.

Таким чином, починаючи з другої половини 1920-х років і дуже активно протягом 1930-х років, радянська влада «вичищала» з лав українського музейництва не лише «старі» кадри, але й тих, хто з самого початку стояв на засадах більшовицького підходу до питань культури та освіти. Складалося враження,

що руйнування монументальних пам'яток культури, винищення будь-яких предметів старовини, які могли нагадувати про століття історії та культури українського народу, фізичне знищення та моральне пригнічення фахових науковців та практиків з галузі історії, літератури, мистецтва, музейної справи та інших, були цілком спланованими акціями радянської влади. Зруйнувавши «старий світ» до підгрунтя, влада розраховувала будувати «новий світ» по-своєму: з чистого аркуша, з людьми, які не бачили величі старовинних споруд, краси побуту минулих поколінь, не знали мудрості давніх мислителів, не мали досвіду специфічної праці, який напрацьовувався українськими музейниками в складних умовах кінця XIX – початку XX ст.

Виходячи з вище сказаного, нині вже не виглядає дивним, що після припинення виходу українських видань «Український музей» (1927) та «Краєзнавство» (1927–1930), у довоєнний час єдиним загальносоюзним органом став журнал, що виходив у Москві, «Советский музей» (1931–1940), на сторінках якого систематично друкувалися статті з питань «марситсько-ленінської методології, історії і практики музейної справи, консультації щодо зберігання й консервації музейних колекцій, описувалися найцікавіші музеї СРСР, а також зарубіжних країн»⁸³. Не лише швидке зростання музейної мережі, але й відверте знищення колишніх музейних фахівців, обумовили нагальну потребу підготовки кадрів. Відтепер їх готували переважно при Московському історично-філософському інституті та Історико-лінгвістичному інституті в Ленінграді, на спеціалізованих музеєзнавчих кафедрах у кількох університетах у Москві та Казані, а також в аспірантурі при Державному історичному музеї, Третьяковській галереї, Центральному музеї народознавства, Музеї революції у Москві та Ермітажі у Ленінграді. Підвищити свою кваліфікацію музейні працівники могли на Вищих музейних курсах, які розпочали свою діяльність з 1934 р.⁸⁴ В Україні замість запропонованих ще у 1926 р. кількох спеціалізованих навчальних закладів, де повинні були отримувати освіту майбутні музейні працівники, а також семи музеїв, при яких мали бути відкриті аспірантури: Центральний музей України, Всеукраїнське музейне містечко, Всеукраїнський історичний музей ім. Шевченка, Київський музей мистецтв, Дніпропетровський крайовий музей, Волинський науководослідний музей, Одеський історико-археологічний музей⁸⁵, фахівців музейної справи готували на спеціальних курсах при Народному комісаріаті освіти УРСР та деяких музеях⁸⁶.

Для подальшого розвитку музейної справи в Україні визначальним стала Постанова РНК УРСР «Про музеї України», ухвалена 27 червня 1938 р. Відповідно до цього документу музейні працівники мали уточнити профіль музеїв, в яких вони працювали, та перерозподілити між ними матеріали музейних фондів. Відтак, саме тоді розпочалося формування нової типології музеїв, яка відрізнялася від тієї, що була запропонована музеєзнавцями попередніх часів. Зокрема, основними відтоді мали стати історико-революційні, історичні, історико-культурні, воєнно-історичні, краєзнавчі, художні, меморіальні, літера-

турні, природничі, наукові, промислові, сільськогосподарські музеї тощо. Прикладом побудови історико-революційного музею став Музей революції у Москві*. Одним з багатолітніх його працівників, який одночасно з ідеологічно-пропагандистською працею, розробляв теоретичні засади праці нового типу музеїв, був М. Дружинін**. Вважається, що його праці в галузі теорії та практики музейної справи стали основою для розвитку радянського музеєзнавства.

Поява, розвиток та роль музеєзнавчих періодичних видань у процесі формування дисципліни

У країнах Європи та Америки ще з ХІХ ст. одночасно відбувалися кілька взаємопов'язаних процесів: збирання предметів старовини приватними особами (антикварний рух), поява програм збирання експонатів та перших громадських музеїв, розвиток музеєзнавчої думки та фіксація здобутків у відповідних фахових виданнях, як то «Zeitschrift für Museologie und Antiquitätenkunde» («Журнал музеології й антикварознавства», Дрезден, 1877), «The Museum Journal» («Музейний журнал», Лондон, 1901), «Museumskunde» (Берлін, 1905), «Museum» («Музей», Париж, 1926)⁸⁷.

На українських теренах, які перебували у складі Російської та Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперій, усі стадії цього процесу відбувалися пізніше та несинхронізовано, що було обумовлено особливостями політичного, соціально-економічного та культурного розвитку обох держав.

З кінця ХІХ ст. і до першої чверті ХХ ст. теми, які могли бути цікаві колекціонерам, археологам, мистецтвознавцям та музейникам, були репрезентовані публікаціями інформаційного, практично-організаційного, рідше теоретичного характеру на сторінках наукових, літературних, мистецьких, археологічних часописів. Очевидно, що одним з перших журналів, в яких почали друкувати матеріали, пов'язані з приватними колекціями та музеями, були «Киевская Старина» (1882–1906) та «Археологическая летопись Южной России» (АЛЮР, 1899–1905). Після того, як у 1906 р. видання першого припинилося, деякі його опікуни вирішили розпочати друк журналу «Україна» (1907–1932). Водночас, Українське Наукове товариство у Києві, яке опікувалося продовженням справи, розпочатої колись членами «Товариства Нестора Літописця», а також бажаючи використовувати досвід редакції «Записок Наукового Товариства Шевченка» (з 1892), розпочало видання «Записок Українського Наукового товариства в Києві» (1908–1914). Розміщуючи на своїх сторінках цікаві матеріали з історії,

* Музей революції був створений у 1924 р. на базі Історико-революційного музею м. Москви. Директором музею був С. Мицкевич (1869–1944).

** М. Дружинін був запрошений на роботу до Музею революції у 1926 р. на посаду вченого секретаря. Згодом він очолив відділ «Домарксистського періоду», де пропрацював до 1934 р. Саме протягом цього часу він написав кілька праць, присвячених музейній та експозиційній роботі, а також окремим експонатам музею та їхньому використанню.

української літератури та мови, редакція останнього жодного разу не опублікувала матеріали з музеєзнавчої тематики. Подальші історичні події, на тлі яких відбувався розвиток української науки, зокрема музеєзнавчої, були такими, що відволікли значну кількість представників наукової інтелігенції від суто наукових проблем. Так, відомі музейники М. Біляшівський та Д. Щербаківський були мобілізовані до війська на фронті Першої Світової війни, але фактично, як члени Всеросійського союзу Земств, були уповноважені займалися на окупованій Росією території Галичини, Волині та Буковини, порядком окремих творів мистецтва, музейних та приватних колекцій, які по можливості збирали або вилучали та відправляли до Києва та Москви⁸⁸. З 1917 р. М. Грушевський, як відомий організатор науки та член редакційних рад багатьох наукових часописів, у тому числі й вищезгаданих, зосередився на політичній діяльності. Калейдоскоп державних утворень, урядів та влад, які змінювали одна одну в Україні, не сприяв науковій праці, а тим більше науково-теоретичним розробкам вітчизняних вчених. Відтак, відродження наукової періодики могло відбутися лише під егідою, утвореної ще у 1918 р. Української академії наук, та за умови стабілізації політичної ситуації. Так, було започатковано «Записки Історично-Філологічного відділу ВУАН» (1919–1931) та «Збірник секції мистецтв Українського наукового товариства» (з 1921), на сторінках яких почали з'являтися перші поодинокі статті, які були важливі для музеєзнавців. Поява перших спеціалізованих музеєзнавчих часописів у радянській Росії («Казанский музейный вестник» (1920–1924), «Музей» (1923–1924) та інших), спричинили необхідність започаткувати відповідні видання й в Україні. Такими стали збірник «Український музей», видання якого почалося та завершилося першим випуском, та журнал «Краєзнавство» (1927–1930), випуск якого був перерваний репресіями проти українських вчених. Після знищення українських видань, з 1931 р. по 1940 р. загальносоюзним музеєзнавчим виданням був часопис «Советский музей».

Отже, розвитку музеєзнавчих студій в Україні протягом першої чверті ХХ ст. суттєво зашкодили тогочасні воєнні, політичні, соціально-економічні, а згодом ідеологічні події. Не зупиняючись на аналізі поодиноких заміток чи розвідок, які можна було би оцінити з позиції значимості для розвитку музеєзнавства, як наукової дисципліни, і які іноді з'являлися на сторінках наукової преси означеного періоду, охарактеризуємо зміст та окремі публікації збірника «Український музей», який вийшов друком у 1927 р.⁸⁹

У передмові до цього видання зазначалося, що у 1925 р. непоміченим минув 100-й ювілей українського музейництва, яке мало право вести свій відлік від часу заснування першого громадського (публічного) музею в Одесі у 1825 р. За імперських часів в Україні не було створено жодного музею, які між тим, з'являлися коштом окремих меценатів, земств та зусиллями науковців, які поклали на цю справу свої життя. Велику надію на подальший розвиток музейної справи в республіці музейники покладали на нову владу, нове революційне законодавство, яке підвело юридичне підґрунтя під націоналізацію

пам'яток старовини та мистецтв, вилучення історично-художніх цінностей з церков та монастирів на користь музеїв, одержавлення музейної справи та державне управління усіма музейними установами з одного центру⁹⁰. Попри проблеми, які існували в музейній сфері ще з попередніх часів і про які не одноразово писали автори брошур та статей першої чверті ХХ ст., музеї почали користуватися попитом населення. А це у свою чергу вимагало від музейних працівників кращої організації, а від держави – максимальної уваги та допомоги. Першим кроком до реалізації означеної мети мала стати поява відповідного періодичного органу⁹¹. Далі редакція добрим словом згадала вже покійного на той час М. Біляшівського, який намагався пристосувати для цих потреб редаговану ним «АЛЮР»*. Однак, нове видання, яким мав стати між-музейний періодичний збірник «Український музей», вже мало виходити в іншій формі, на новій основі, з урахуванням нових умов та потреб музейної спільноти. За планом редколегії на сторінках збірника повинні були відображатися питання музейної політики та музейної техніки, результати музеєзнавчих досліджень над відповідним музейним матеріалом, музейна хроніка⁹². У подальших планах було зазначено необхідність введення до змісту збірника спеціальних структурних підрозділів з бібліографії, з методології політосвітньої роботи в музеях, з потреб музейного життя⁹³.

В означеному збірнику, з огляду на завдання цього розділу, заслуговували на увагу статті В. Дубровського «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні» та «Журнал засідання Комісії для з'ясування моментів розходження Головополітоствіти й Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УСРР»⁹⁴, які вже аналізувалися. Серед інших матеріалів на першому місці були опубліковані некролог Д. Щербаківському та стаття К. Моценка, присвячена академіку Миколі Біляшівському як музейному працівнику, які стали даниною пам'яті двом найвідомішим та професійним музейникам тогочасної України, які на момент публікації збірника вже пішли з життя. Наступні 9 статей були присвячені різноманітним музейним експонатам, які були досліджені та описані В. Ляскоронським, В. Козловською, М. Новицькою, Є. Спаською, Ф. Ернстом, М. Рудинським, Л. Лінко, а також звітові Петра Курінного про роботу реставраційної майстерні Лаврського музею за 1924 – 1927 рр.

Значно цікавішими та інформативно насиченими виявилися додатки до «Журналу засідань», які представляли собою короткі історичні нариси про існуючі на той час музеї: Одеський державний історико-археологічний музей,

* Зокрема, М. Біляшівський на сторінках «Археологической летописи Южной России» у 1900 р. опублікував програму Київського музею старожитностей і мистецтв. Вчений запропонував створити в музеї кілька відділів: антропології, археології, історичний, художній, художньо-промисловий, етнографічний. Додатково планувалося створити бібліотеку та архів. Усі відділи мали бути взаємопов'язаними та висвітлювати історію України від найдавніших часів до ХХ ст.

Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок», Київську картинну галерею, Київський крайовий сільсько-господарський музей та постійну промислово-показну виставку імені голови ВУЦВКу тов. Г. Петровського, Музей кустарної промисловості, Харківський музей українського мистецтва, Сумський художньо-історичний музей, Вовчанський культурно-історичний музей, Ізюмський державний музей, Музей Старобільського краю, Маріупольський музей, Білоцерківський археологічно-етнографічний музей, Бердичевський соціально-історичний музей, Черкаський окружний музей ім. Т. Шевченка, Чернігівський державний музей, Сосницький історично-археологічний та етнографічний музей, Конотопський окружний музей, Новгород-Сіверський музей, Миргородський науковий художньо-промисловий музей, Хорольський музей, Гадяцький музей ім. М. Драгоманова, Волинський державний науково-досвідний музей, Коростенський окружний музей, Дніпропетровський крайовий історично-археологічний музей, Дніпропетровський художній музей, Музей Слобідської України ім. Сковороди, Соціально-історичний музей Уманщини. У цих нарисах не висвітлювалися питання теоретичного характеру, а саме проблеми визначення об'єкту та предмету музеєзнавчих студій, завдань музеїв, термінології цієї дисципліни, оскільки їхні автори мали перед собою зовсім інші завдання. Однак, саме завдяки цим першим працям сучасні історики та музеєзнавці мали можливість сформулювати уявлення про історію організації місцевих музеїв в Україні, про їхні колекції та раритети, про працівників та нагальні проблеми цих установ.

Деякі питання теоретико-музеєзнавчого характеру протягом 1927–1930 рр. були висвітлені на сторінках вже згаданого часопису «Краєзнавство». Цей щомісячний науково-періодичний журнал було створено у 1927 році Українським комітетом краєзнавства. З 1925 р. заступником голови цього товариства був М. Криворотченко, директор Соціального музею у Харкові (1921). Зміст музею ще у 1920-х рр. зазнав критики з боку музейників України, зокрема І. Свенцицького, С. Тарануценка та інших, однак його директор знайшов себе в загально-методичній краєзнавчій роботі, результати якої відбилися на сторінках його публікацій, розміщених саме в часописі «Краєзнавство».

У першому ж номері за 1927 р. М. Криворотченко опублікував статтю «Чергові завдання Українського Комітету Краєзнавства», а у 1928 р. – «Чергове завдання. До обліку краєзнавчих об'єктів»⁹⁵. Остання публікація була присвячена необхідності створення кадастру краєзнавчих об'єктів УСРР, визначенню його складових елементів, визначенню актуальності проблеми як з освітнього, так і з туристичного боку. До статті тематично був прив'язаний окремих додаток, опублікований в іншому номері журналу (№3, 1927). Він являв собою план опису сіл республіки. Частина визначених питань, за якими слід було здійснювати опис, вже були частково відбиті у тогочасних краєзнавчих музеях, однак автор наполегливо рекомендував звертати увагу на такі елементи опису як, розташування села, поверхня околиць, гідрографія, корисні копалини, ґрунти,

рослинний світ, тваринний світ, людина, праця. Такий підхід до складових краєзнавчого опису був обумовлений самим визначенням села. Автор публікації наполягав на тому, що село це «складна суспільна організація, що зростала на протязі довгого часу, що тісно зв'язана з тою природою, яка навколо нього, з особливостями тих людей, що населяють його». У статті «Місто і краєзнавство»⁹⁶ М. Криворотченко заявив, що краєзнавці цілком нехтують містом, як об'єктом краєзнавчого дослідження. Для краєзнавця головними темами залишалися природа, побут, фольклор, археологія, історія. Натомість автор пропонував звернути увагу на питання економічні та виробничі. При цьому він заявляв, що змінити підхід краєзнавцям заважає стара, розроблена методика досліджень та систематика зібраних матеріалів. М. Криворотченко пропонував до переліку опису села, який був викладений у передній публікації (житлові умови, одяг, їжа, родинні взаємини, стан жінки, стан дитини, гігієна, культурні потреби, побут виробничий, побут громадський, міський фольклор), додати опис міського господарства, опис міста як архітектурної цілісності та інші. Аналіз цих описів переконує в тому, що музеєзнавча та краєзнавча робота в 1920-1930-х роках в певних питаннях дублювали одна одну. Достатньо для цього оглянути «Квестіонар-програму історично-археологічного, народописного і культурно-національного обслідування краю», запропонованого І. Свенцицьким ще у 1918–1920-х роках⁹⁷, або програми та пропозиції щодо збирання речей музейного значення, описані у листах та окремих публікаціях М. Біляшівського⁹⁸. Єдина різниця полягала у кінцевій меті: для музейника було важливим знайти, описати та доправити знайдену річ до відповідного музейного сховища, а для краєзнавця достатньо було фіксації з подальшим занесенням до кадастру краєзнавчих об'єктів. Дещо змінився також і фокус дослідника. Якщо раніше від нього вимагалось концентрувати свою увагу на пам'ятках церковного будівництва, іконопису та різьбярства, книжкових збірках та архівах приватних осіб, то тепер вимагалось максимально репрезентувати село або місто як певну соціально-економічну одиницю, репрезентувати їхню роль у процесах радянського будівництва. Цей висновок опосередковано підтверджувався й статтею професора О. Яната «Державні завдання краєзнавства», опублікованої у першому номері за 1928 р. Зі змісту статті ставало зрозумілим, що при значній схожості завдань музеєзнавства та краєзнавства, перше вже сприймалося як окрема дисципліна, а друге – лише «звичайний масовий рух», спрямований на вивчення краю з метою піднесення його культури та добробуту⁹⁹.

Цікаво, що у тому ж номері, що й стаття М. Криворотченка про місто як об'єкт краєзнавчого дослідження, з продовженням у наступному номері, була розміщена цікава стаття С. Гнатюка теоретико-ужиткового характеру, присвячена фотографії як важливій складовій у краєзнавчій роботі¹⁰⁰. Автор наполягав на тому, що без фотографії неможливо створити докладну та функціональну картотеку краєзнавчих об'єктів, в той час, як ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., дослідники одночасно використовували документальні замальовки та

фотографії тих об'єктів, які підлягали охороні, або музеєфікації. Цей факт ще раз доводить, що протягом 1920–1930-х рр. завдання, методи, цілі та засоби здійснення науково-дослідної діяльності музеєзнавців та краєзнавців, часто співпадали.

Крім вищезазначених статей, на сторінках часопису іноді публікувалися невеличкі розвідки з історії окремих музейних установ. Такими, зокрема, були розвідка С. Ялі про грецький відділ Маріупольського краєзнавчого музею¹⁰¹ та короткий звіт про існування Ізюмського музею за 10 років¹⁰². Про наявні музеї та їхню роль у краєзнавчій роботі йшлося у статті М. Криворотченка про форми краєзнавчої роботи¹⁰³. Цікаво, але про остаточну зміну підходу влади до музеєзнавства та музейної справи, яскраво промовляло звернення голови музейної ради та директора Коростенського музею К. Червяка до колег, опубліковане саме на сторінках «Краєзнавства» у 1930 р. Там, зокрема, зазначалося під якими гаслами відтепер мала здійснюватися робота музеїв: «індустріалізація, усунування сільського господарства, культурна революція», а їхніми завданнями мали стати такі: «вивчати продуктивні сили, фіксувати й вивчати динаміку перебудови села, вивчати соціально-економічні процеси, збільшувати кількість відвідувачів та складати довідники по округі»¹⁰⁴. Зрозуміло, що ці нові настанови майже докорінно відрізнялися від суті музейної роботи попереднього часу та частково суперечили досвіду українських музейників першої чверті ХХ ст.

Незважаючи на те, що Крим протягом 1920–1930-х рр. був автономною республікою у складі РРФСР, він територіально був близьким Україні. Відтак проблеми розвитку музеєзнавства автономії були близькими та цікавими для українських дослідників, особливо в контексті процесів, спровокованих чи ініційованих політикою коренізації. Зокрема, протягом 1920-1930-х рр. у КАСРР існувало «Товариство з вивчення Криму». Його Московське відділення видавало часопис «Крим», що за характером був суспільно-науковим та екскурсійним. Саме на сторінках цього часопису у 1929 р. була опублікована стаття К. Гриневича «Очередные задачи музейного строительства в Крыму», яка була вижимкою його доповіді, прочитаної на першому загальнокримському з'їзді з вивчення виробничих сил півострову у травні 1928 р. У статті, зокрема, було зазначено, що Кримська АСРР посідала перше місце в РРФСР за кількістю музеїв на її території. 10-літній досвід праці у музеєзнавчій галузі дозволив кримським музейникам заявити про необхідність реформи у цій галузі, яку вони вбачали в наближенні музею до широких «робітничо-селянських мас республіки рад», у намаганні перетворити музей в «активного бойця за культуру на новом фронті культурної революції»¹⁰⁵. Таке визначення сутності музейної установи обумовило авторське визначення завдань музеїв у «виробничому та художньому вихованні мас». Головним «методом» репрезентації музейних колекцій відвідувачам, автор доповіді вважав створення «мостів» між глядачем та експонатами, тобто він надавав перевагу змісту експозиції, етикетажу, додатковому ілюстративному матеріалу, путівникам, «правильній організації екскурсійної та лекційної діяльності», ніж самим експонатам. Це

цілком узгоджувалося з принципами побудови історико-революційних музеїв, про що писав у своїх працях М. Дружинін. Говорячи про конкретні ідеї реформи, К. Гриневич пропонував поділити усі музеї на два типи: 1) спеціального характеру (археологічні музеї Керчі та Херсонесу, музей-палац Алупка, картинна галерея І. Айвазовського у Феодосії, а також частково євпаторійський музей караїмського та бахчисарайський музей татарського побуту) та 2) краєзнавчого (Симферопольський центральний музей Тавриди та аналогічні музеї у Севастополі, Бахчисараї, Євпаторії, Джанкої, Ялті, Керчі, Феодосії). У краєзнавчих музеях пропонувалося більше уваги приділити різним видам степового господарства, або курортній справі (в залежності від району). З метою отримання достатнього фінансування пропонувалося передати музеї під спільне підпорядкування Наркомздрава, Наркомзема, ВСНГ, НКВС та інших. Пропонувалося також, з метою демонстрації успіхів радянського будівництва у Криму, у кожному музеї запровадити виставку або постійно діючий куток, бо «музейное дело имеет свою методику, свои правила расстановки и хранения своих экспонатов; поэтому гораздо проще и целесообразнее с государственной точки зрения устраивать какой-нибудь дополнительный ... уголок в существующем местном музее, чем создавать особый музей с особым штатом, оторванный от системы и методов музейного строительства»¹⁰⁶. Важливою справою оголошувалася проблема підготовки музейних кадрів.

Крім зазначеної програмної статті К. Гриневича, в різних номерах часопису «Крим» публікувалися численні екскурсійні нариси щодо окремих місць Криму, до яких могли здійснюватися екскурсії: Балаклава, Феодосія (Кафа), Ялта та інші, а також звіти про роботу окремих музеїв півострова: Керченського історико-археологічного музею, Феодосійського археологічного музею та галереї І. Айвазовського, Ялтинського краєзнавчого музею, Євпаторійської краєзнавчої виставки, Алуштинського краєзнавчого музею, Никитського ботанічного саду та інших.

Таким чином, проаналізувавши загальноісторичну ситуацію в Україні протягом кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., наявну музеєзнавчу літературу означеного часу, особливо 1920-1930-х років, праці пізнішого періоду, зокрема 1950-1980-х рр., дослідження з історії музейної справи в Україні¹⁰⁷, наукову періодику 1920–1930-х рр., документи законодавчого характеру, матеріали особового походження, які належали окремим музеєзнавцям, а інші матеріали, вдалося дійти низки загальнотеоретичних висновків щодо становлення музеєзнавства як наукової дисципліни. Отже, проведена попередня значна робота по збиранню та музеєфікації пам'яток історії та культури, яка планомірно почала здійснюватися ще з ХІХ ст., дозволила українським музеєзнавцям вже наприкінці 1920-х років в загальних рисах сформулювати прийнятне для більшості визначення того, що є *музей* – «наукова та культурно-освітня установа, яка зберігає цінні пам'ятки матеріальної та духовної культури народу». Відтак, саме музей, його типи, функції та завдання став об'єктом дослідження музеєзнавства. Початково мету діяльності музейної установи вчені вбачали у виявленні,

збиранні, зберіганні, вивченні та популяризації пам'яток культури та історії. З часом ця мета була видозмінена в залежності до потреб та вимог нового часу, в якому зберігання старовини ставало справою другорядною, підпорядкованою завданням сьогодення: вивченню продуктивних сил, знярядь праці, фіксації та демонстрації соціокультурних змін у місті та на селі в контексті державних перетворень радянської влади. У зв'язку з цим, розробка будь-яких теоретичних питань та понятійно-категоріального апарату музеєзнавчої дисципліни, залишилися на маргінесі тогочасних праць музейників. Пізніше, фізичне знищення старих кадрів та поява молодого покоління музеєзнавців, обумовили кардинальну зміну тематичного репертуару музеєзнавчих студій. Вже починаючи з 1950-х рр. варто говорити лише про розвиток радянського музеєзнавства, яке лише частково спиралося на здобутки та досвід музейників України 1920–1930х років.

¹ Ківшарь Т. Музеєзнавство // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / Кер. авт. кол. І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 379.

² Там само.

³ Свенцицький І. Про музеї та музейництво. Нариси і замітки. – Львів, 1920. – С. 5–8.

⁴ Там само. – С. 8.

⁵ Біляшевський М. Наші національні скарби. – К.: Вид-во «Шлях», 1918. – С. 7.

⁶ Там само. – С. 14.

⁷ Романовъ Н. И. Мѣстные музеи и какъ ихъ устраивать. – Москва: Совѣтъ Всероссийскихъ Кооперативныхъ Съѣздовъ, 1919. – С. III.

⁸ Там само. – С. 19.

⁹ Там само. – С. 16–17.

¹⁰ Романовъ Н. И. Мѣстные музеи и какъ ихъ устраивать. – Москва: Совѣтъ Всероссийскихъ Кооперативныхъ Съѣздовъ, 1919. – С. 64.

¹¹ Там само. – С. 17.

¹² Грабарь И. Э. Для чего надо охранять и собирать сокровища искусства и старины. – Комитет по охране художественныхъ сокровищъ при Совете Всероссийскихъ кооперативныхъ съездовъ. – М., 1919. – С. 5.

¹³ Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Український музей. – Збірник I. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 15–25.

¹⁴ Там само. – С. 21.

¹⁵ Журнал засідання Комісії для з'ясування моментів розходження Головополітоствіти й Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УСРР // Український музей. – Збірник I. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 159–194.

¹⁶ Там само. – С. 181.

¹⁷ Там само. – С. 183.

¹⁸ Там само.

- ¹⁹ Там само. – С. 185.
- ²⁰ Там само. – С. 186.
- ²¹ Там само. – С. 189.
- ²² Дружинин Н. Методы историко-революционной экспозиции // Дружинин Н. М. Избранные труды. – М.: Наука, 1988. – С. 242–253.
- ²³ Там само. – С. 266.
- ²⁴ Там само. – С. 363–365.
- ²⁷ Ківшарь Т. Музеєзнавство // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / Кер. авт. кол. І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – 520 с. – С. 380.
- ²⁶ Журнал засідання Комісії для з'ясування моментів розходження Головополітоствіти й Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УСРР // Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 184.
- ²⁷ Там само. – С. 190.
- ²⁸ Романовъ Н. И. Мѣстные музеи и какъ ихъ устраивать. – Москва: Совѣтъ Всеросійскихъ Кооперативныхъ Сѣздовъ, 1919. – С. 13–14.
- ²⁹ Клименко П. «Украшеной партреть» військового отамана Чепіги та «Козак-Запорожець» // Записки історично-філологічного відділу. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 467.
- ³⁰ Щербаківський Д., Ернст Е. Український портрет: [Ізоматеріал]: виставка українського портрету XVII–XX ст. – К., 1925. – 64 с.
- ³¹ Клименко П. До українського портретознавства // Записки історично-філологічного відділу. – 1928. – Кн. XIX. – С. 241.
- ³² Там само.
- ³³ Свенцицький І. Про музеї та музейництво. Нариси і замітки. – Львів, 1920. – С. 33.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Там само. – С. 34.
- ³⁶ Там само. – С. 37.
- ³⁷ Там само. – С. 38.
- ³⁸ Біляшевський М. Наші національні скарби. – К.: Вид-во «Шлях», 1918. – С. 12–13.
- ³⁹ Там само. – С. 13.
- ⁴⁰ Там само. – С. 9.
- ⁴¹ Там само. – С. 10.
- ⁴² Там само. – С. 10.
- ⁴³ Там само. – С. 11.
- ⁴⁴ Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. – Харьков.: Изд-во «Союз», 1919. – С. 65.
- ⁴⁵ Біляшевський М. Наші національні скарби. – К.: Вид-во «Шлях», 1918. – С. 11.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само. – С. 12.
- ⁴⁹ Там само. – С. 12.
- ⁵⁰ Там само. – С. 9.
- ⁵¹ Там само. – С. 13.

⁵² Там само. – С. 14.

⁵³ Там само. – С. 15.

⁵⁴ Нестуля О. О. Охорона пам'яток України за Гетьманату (1918) // Укр. істор. журн. – 1994. – № 1. – С. 110–111.

⁵⁵ Романовъ Н. И. Мѣстные музеи и какъ ихъ устраивать. – Москва: Совѣтъ Всеросійскихъ Кооперативныхъ Съѣздовъ, 1919. – 111 с.

⁵⁶ Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. – Харьков.: Изд-во «Союз», 1919. – С. 85.

⁵⁷ Там само. – С. 90.

⁵⁸ Там само. – С. 39–42.

⁵⁹ Там само. – С. 42–43.

⁶⁰ Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 15–25.

⁶¹ Там само. – С. 21.

⁶² Там само. – С. 22–23.

⁶³ Там само. – С. 23–24.

⁶⁴ Там само. – С. 44.

⁶⁵ Там само. – С. 43–49.

⁶⁶ Дружинин Н. Методы историко-революционной экспозиции // Дружинин Н. М. Избранные труды. – М.: Наука, 1988. – С. 266–267.

⁶⁷ Грабарь И. Э. Для чего надо охранять и собирать сокровища искусства и старины. – Комитет по охране художественных сокровищ при Совете Всероссийских кооперативных съездов. – М., 1919. – С. 3.

⁶⁸ Там само. – С. 7.

⁶⁹ Там само. – С. 9.

⁰ Там само. – С. 14.

⁷¹ Романовъ Н. И. Мѣстные музеи и какъ ихъ устраивать. – Москва: Совѣтъ Всеросійскихъ Кооперативныхъ Съѣздовъ, 1919. – С. 75–93.

⁷² Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. – Харьков.: Изд-во «Союз», 1919. – С. 85–92.

⁷³ Там само. – С. 89.

⁷⁴ Біляшевський М. Ф. Наші національні скарби. – К.: Вид-во «Шлях», 1918. – С. 9.

⁷⁵ Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела. – Харьков.: Изд-во «Союз», 1919. – С. 65–68.

⁷⁶ Журнал засідання Комісії для з'ясування моментів розходження Головополітоствіти й Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УСРР // Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 179–195.

⁷⁷ Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 15.

⁷⁸ Мезенцева Г. Г. Музееведение. (На матеріалах музеїв Української ССР). – К.: Вища школа, 1980. – С. 31.

⁷⁹ Там само. – С. 31.

⁸⁰ Рубльов О. С. Шашевський Є. Д. // Українські історики. – К., 1998. – Вип.1. Вчені Інституту історії України. – С. 308–309.

⁸¹ Білокінь С. І. Щепотьєва Марія Олександрівна // Українські музейники 1920-х років // Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 13.

⁸² Білокінь С. І. Рудинський Михайло Якович // Українські музейники 1920-х років // Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 12.

⁸³ Мезенцева Г. Г. Музееведение. (На матеріалах музеїв Української ССР). – К.: Вища школа, 1980. – С. 32.

⁸⁴ Там само. – С. 32.

⁸⁵ Журнал засідання Комісії для з'ясування моментів розходження Головополітоствіти й Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УСРР // Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 194.

⁸⁶ Мезенцева Г. Г. Музееведение. (На матеріалах музеїв Української ССР). – К.: Вища школа, 1980. – С. 32.

⁸⁷ Ківшарь Т. Музеєзнавство // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник / Кер. авт. кол. І. Н. Войцехівська, В. В. Томазов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 376.

⁸⁸ Ковалевська О. М. Біляшівський: у витоків музейної справи в Україні // Вивчення історичної та культурної спадщини Правобережної України: проблеми і перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 80-річчю Білоцерківського краєзнавчого музею та 190-ї річниці з дня народження Т.Г.Шевченка (21 травня 2004 р.). – Біла Церква, 2004. – С. 108–114.

⁸⁹ Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – 478 с.

⁹⁰ Там само. – С. II.

⁹¹ Там само. – С. III.

⁹² Там само. – С. III.

⁹³ Там само. – С. IV.

⁹⁴ Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 15–25; Журнал засідання Комісії для з'ясування моментів розходження Головополітоствіти й Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УСРР // Український музей. – Збірник 1. Репринтне перевидання 1927 року / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник; ред. рада: С. П. Кролевець, В. М. Колпакова та ін. – К.: НКПІКЗ, «Фенікс», 2007. – С. 179–195.

⁹⁵ Криворотченко М. Чергове завдання. До обліку краєзнавчих об'єктів // Краєзнавство. – 1928. – № 2-3. – С. 1–4.

⁹⁶ Криворотченко М. Місто і краєзнавство // Краєзнавство. – 1928. – № 4. – С. 1–4.

⁹⁷ Свенцицький І. Про музеї та музейництво. Нариси і замітки. – Львів, 1920. – С. 67–73.

⁹⁸ Ковалевська О. М. Ф. Біляшевський: пошук та результати застосування власного методу музейної роботи // Доповідь на II-му Міжнародному конгресі українських істориків (м. Кам'янець-Подільський), 17–19 вересня 2003 р., побудована на матеріалах особового архівного фонду М. Ф. Біляшівського та матеріалах з інших фондів (ІР НБУВ, ф. XXXI, ф. I, ф. III).

⁹⁹ Яната О. Державні завдання краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. – № 1. – С. 1.

¹⁰⁰ Гнатюк С. Фотографія в краєзнавчій роботі // Краєзнавство. – 1928. – № 4. – С. 4–8; Гнатюк С. Фотографія в краєзнавчій роботі // Краєзнавство. – 1928. – № 5. – С. 5–10.

¹⁰¹ Ялі С. Маріупольська округа. Про грецький відділ Маріупольського музею краєзнавства // Краєзнавство. – 1928. – № 2-3. – С. 53–55.

¹⁰² Изюмський музей за 10 років його існування // Краєзнавство. – 1930. – № 1-5. – С. 68–70.

¹⁰³ Криворотченко М. Організаційні форми краєзнавчого руху // Краєзнавство. – 1928. – № 5. – С. 1–5.

¹⁰⁴ До колективів краєзнавчих музеїв // Краєзнавство. – 1930. – № 1-5. – С. 65.

¹⁰⁵ Гриневич К. Очередные задачи музейного строительства в Крыму // Крым. – 1929. – № 2 (10). – С. 60.

¹⁰⁶ Там само. – С. 63.

¹⁰⁷ Маньківська Р. Музейництво в Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 140 с.

Ольга Ковалевська

3.3. Історія «третьої» махновської революції (1918–1921 рр.) у монографічних дослідженнях істориків української діаспори Майкла Палія і Олександра Скирди

З великої кількості складних і неоднозначних суспільно-політичних явищ, що їх породила громадянська війна в Україні 1917-1921 років, особливе місце займає махновський повстанський рух, або ж так звана махновщина. За майже сто років з початку існування селянського повстанства на чолі з Н.І.Махном йому присвячена досить велика кількість різножанрових праць і видань – наукових монографій, наукових статей, науково-популярних нарисів, споминів, збірників відповідних документів і матеріалів. І зовсім не дивно, що «махновщина», яка явно не вкладалася у рамки спрощеного, чорно-білого бачення вітчизняної історії, оцінювалась істориками по-різному і нерідко – навіть діаметрально протилежним чином. Для частини дослідників (і в першу чергу радянський) то був контрреволюційний рух куркульської меншості українського села, який був активним помічником сил буржуазно-поміщицької реакції (у першу чергу – білогвардійців) і у кращому випадку – досить короткочасним і ненадійним помічником робіничо-селянської революції. Для інших істориків і мемуаристів «махновщина» являла собою великий, справді революційний рух самих широких верств українського селянства, в якому тон задавали саме селяни-бідняки і який прагнув до сучасних кардинальних перетворень у тогочасному українському суспільстві.

З того часу, як у світовій історичній літературі з'явилася перша праця про махновський рух, минуло вже досить багато часу, і поступово, крок за кроком, складалася історіографія «махновщини». На нашу думку, настав час зробити серйозні підсумки усіх «махнознавчих» студій, що дозволило б, з одного боку, оцінити якість їхніх концептуальних напрацювань, а, з іншого боку, визначити ті аспекти історії махновського повстанства, які вивчені істориками недостатньо. Зрозуміло, що у даному випадку мова ведеться про серйозний історіографічний аналіз праць з історії «махновщини», і перш за все – монографічних досліджень, які є найбільш ґрунтовними роботами з цього питання. Добре розуміючи, що розкриття цієї теми передбачає написання окремої і до того ж – досить великої за своїм обсягом книги, ми вирішили у цій статті обмежитись історіографічним аналізом двох наукових монографій – історика із Сполучених Штатів Америки Майкла Палія «Анархізм Нестора Махна (1918-1921 роки). Один із аспектів української революції» і історика із Франції Олександра Скирди «Нестор Махно. Казак свободи 1888-1934. Гражданская война и борьба за вольные Советы в Украине 1917-1921», які побачили світ відповідно у 1971 та у 2001 роках.

Боротьба «третьої» анархістської революції на чолі з Нестором Махном проти «антинародних» і державницьких режимів (гетьманського, уенерівського, більшовицького, денікінського і врангелівського)

Махновський повстанський рух, керований Нестором Івановичем Махном, виник у липні 1918 року, за часів існування режиму генерала П.П.Скоропадського, і назавжди зник з політичного обрію України у кінці серпня 1921 року, під час існування більшовицького режиму. Цілком зрозуміло, що майже безперервно існувати на протязі трьох довгих років так звана махновщина не змогла б, якби на те були відсутні важливі суспільно-політичні причини. Отже, які саме суспільні чинники покликали до життя махновський рух влітку 1918 року?

На думку Майкла Палія, ці причини слід виводити з самої консервативної природи гетьманської держави Павла Скоропадського, чия внутрішня політика проводилась всупереч реальним потребам переважної і революційно налаштованої більшості населення України¹. Така думка автора монографії «Анархізм Нестора Махна» є, безумовно, правильною, але разом з тим, на наш погляд, вона страждає надто загальним характером, історик не називає тих конкретних чинників, які дозволили Нестору Махну підняти на антигетьманську боротьбу чимало селян Півдня України. Більш ґрунтовно це питання викладено у великій монографії Олександра Скирди. Головною причиною виникнення «махновщини» автор книги «Нестор Махно. Казак свободи» вважає реставрацію режимом Скоропадського великого дореволюційного поміщицького землеволодіння з усіма пов'язаними з цим речами – великими контрибуціями, що їх накладали поміщики на селян, жорстокими покараннями революційного селянства, які, за цілком справедливою думкою О.Скирди, набагато перевищили за своєю жорстокістю антиселянські репресивні заходи царського уряду². Крім іншого, французький історик наводить один маловідомий факт, знаючи який можна краще пояснити зацікавлення союзників гетьмана Скоропадського – німецьких і австро-угорських окупантів – у відновленні дореволюційних аграрних порядків в Україні. За допомогу в цьому поміщики надавали офіцерам-окупантам солідний грошовий процент³.

Щоправда, в переліку важливих причин виникнення махновського повстанського руху у Олександра Скирди відсутній такий досить важливий фактор, як експлуатація селянства України з боку іноземних держав – кайзерівської Німеччини і цісарської Австро-Угорщини, що знайшла свій вираз в експропріації різними окупаційними загонами великої кількості продуктів селянської праці. Отже, звідси виходить, що головними причинами виникнення «махновщини» були реставрація поміщицького землеволодіння, з одного боку, і нещадна експлуатація українських хліборобів з боку німців і австро-угорців, – з другого.

М.Палій і О.Скирда цілком справедливо проводять думку про те, що розпочати боротьбу проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції було для Махна

досить складною справою. З одного боку, не дримала гетьманська поліція, яка намагалася не втратити з поля зору такої дієвої в революційному відношенні фігури, як Нестор Махно⁴. З другого боку, репресії з боку УНР, гетьмана Скоропадського і австро-угорських окупантів завдали досить сильного удару по радикально налаштованих селянах Гуляй-Поля. Чимало вірних соратників Нестора Махна (І.Колісниченко, Л.Горелик та багато інших) були страчені, закатовані або сиділи в тюрмах⁵. До того ж дещо пізніше селянські повстанці почали називати себе махновцями, а з точки зору елементарної конспірації то була помилка, завдяки якій гетьманська «варта» швидко дізналася, що Махно повернувся з більшовицької Росії до рідних місць⁶.

Та, незважаючи на усі перепони і труднощі, махновський рух таки розпочався. О.Скирда досить точно визначив, що той рух, який пізніше об'єднав у своїх лавах сотні тисяч селянських повстанців, почався із невеликого партизанського загону, створеного Махном і його соратниками у селі Воскресенці⁷. Далі махновські підрозділи були створені у Темирівці, Гуляйполі, Новогупалівці, Степанівці та у деяких інших населених пунктах Катеринославської губернії⁸. Ці загони відзначились тоді кількома вдалимими нападами на маєтки місцевих поміщиків та на австро-угорських карателів⁹.

Звичайно, у той час у Нестора Махна ще не було такої мілітарної сили, присутність якої відчув би гетьманський режим у цілому. Як правильно підкреслює М.Палій, тоді Махно виявив бажання до об'єднання усіх повстанських сил, маючи намір з'єднатися з партизанським загonom колишнього матроса царського флоту Федора Щуся, опорна база якого знаходилась у великому лісі недалеко від села Дібрівки. Відбулося з'єднання повстанських загонів, і незабаром партизани Махна і Щуся увійшли до села. Проте через деякий час вони були витіснені звідси до лісу переважаючими каральними силами (австро-угорськими вояками, «вартовими», загonom німецьких колоністів і кількома поміщицько-куркульськими загонами)¹⁰.

Подальші події М.Палій і О.Скирда досить точно відтворили у своїх книгах, спираючись на правдиві історичні джерела, в тому числі і спомини самого Махна. Незабаром у двох повстанських ватажків виявилися принципово різні погляди на те, які мають бути подальші дії партизанів. Махно запропонував зненацька атакувати і розгромити карателів у Дібрівці, зауважуючи, що це буде набагато важче зробити, якщо до них незабаром підійде підкріплення. Феодосій Щусь, навпаки, висловився не за наступальну, а за оборонну тактику, порадивши товаришам по зброї не атакувати карателів (через їх відчутну перевагу в живій силі), а стати укріпленим табором в Дібрівському лісі і тримати там оборону, що називається, до кінця¹¹.

Ані М.Палій, ані О.Скирда не мають сумніву в тому, що переможною і виграною була саме пропозиція Нестора Махна – на відміну від пропозиції Ф.Щуся, яка могла обернутись для партизанів оточенням і взагалі повним знищенням. План Нестора Івановича був реалізований блискуче, каральні загони поміщиків, австро-угорців і німецьких колоністів в Дібрівці зазнали нищівної

поразки, повстанці захопили 80 полонених¹². Переможна військова операція завершилась значним посиленням авторитету Махна серед повстанців, які надали йому почесний титул «батька». Це дозволило Майклу Палію зробити правомірний висновок про те, що «драматичні події в Дібрівці завершили період становлення махновського руху»¹³.

Щоправда, навіть після дібрівських подій махновські повстанські сили ще не були такими могутніми, щоб кинути відкритий виклик прибічникам гетьманщини та австро-німецьким військам. Саме через це досить часто партизани пересувалися по місцевості під виглядом гетьманського карального загону. О.Скирда наводить кілька характерних прикладів для ілюстрації ефективності такої тактики. Зокрема, «гетьманці» схопили і знищили капітана Мазухіна, командира загону «вартових», а також – поміщика Миргородського і запрошених на вечорницю його гостей¹⁴. До речі, ми не поділяємо яскраво виражений сумнів деяких наших вітчизняних істориків з приводу цих та інших подібних фактів (особливо – про «візит» махновців до маєтку поміщика Миргородського), які схильні вважати, що такі героїчні епізоди – не більш як вигадка Махна і махновців, розповсюджена з метою типового самопіару. Насправді такі факти і дійсно мали місце, що підтверджується досить широким колом джерел мемуарного характеру.

Разом з тим і Майкл Палій, і Олександр Скирда були досить далекими від бажання зображувати махновський рух 1918 року таким, який, що називається, крокував від перемоги до перемоги. Обидва дослідники згадують у своїх книгах першу велику поразку махновців у селі Туркенівці, що вони її зазнали від переважаючих австро-угорських сил у листопаді 1918 року. Тоді з 350 махновців загинула майже половина – 150 повстанців. При цьому О.Скирда звинувачує Нестора Махна в тому, що він не заарештував відомого гетьманського провокатора Цапка, який видав карателям місцезнаходження партизанського загону¹⁵. То і дійсно була помилка ватажка повстанців, яка коштувала махновцям великих втрат.

У листопаді 1918 року повстанці Нестора Махна стали господарями «своїх» районів і своєї «столиці» – Гуляйполя. Тут назавжди перестала існувати влада гетьманців і австро-німецьких окупантів. Ця важлива подія була наслідком кількох важливих причин: з одного боку, революційної за своїм змістом боротьби махновських повстанців, а з другого – революціонізуючого впливу буржуазно-демократичних революцій в Німеччині та Австро-Угорщині на велику окупаційну армію на Україні. Ці дві важливі обставини згадуються у монографіях обох істориків, однак здебільшого відсутні відповіді на питання, який з цих чинників був більш важливим, а який – менш. На нашу думку, більш важливим був чинник саме міжнародного порядку, тому що без революціонізуючого впливу чисельні війська Австро-Угорщини і Німеччини залишилися б таким же грізним противником махновських повстанців і надійною опорою гетьманської влади як і раніше. До речі, те, що австро-угорські війська у цілому переважали підлеглих Махна у військовому мистецтві,

свідчить не тільки розгром повстанців у районі села Туркенівки, а й досить тривала і вперта боротьба за Гуляйполе, в якій махновці теж неодноразово зазнавали поразки¹⁶.

14 грудня 1918 року гетьманська держава і режим австро-німецької окупації, який був для неї надійним тилом, перестали існувати, до влади прийшла Директорія Української Народної Республіки. У нових історичних умовах не могло не постати питання про ставлення Махна і махновців до нової української влади. Певний час «батько» займав невизначену позицію щодо Директорії – з одного боку, тоді вона ще не визначилась як політична сила, а, з іншого, він поки що відганяв думку про необхідність збройної боротьби проти нового уряду, під керівництвом якого революційний український народ скинув консервативну владу гетьмана Павла Скоропадського.

Крім іншого, Майкл Палій виділяє ще і таку суттєву причину тимчасової невизначеної позиції махновців щодо Директорії та УНР, як наявність у махновців вже цілком реального білогвардійського фронту, який у той час робив відкриття військових дій проти Директорії явно небажаним¹⁷. Проте, як зазначає М.Палій, одного дня один з близьких соратників «батька» прямо поставив питання Нестору Івановичу про ставлення махновського руху щодо Директорії УНР¹⁸. То було, звичайно, не тільки його питання, а й (у більш широкому смислі) питання широких кіл селянства Півдня України.

Врешті решт, «батько» Махно і махновці стали на шлях збройного протистояння з Директорією. Які ж саме причини обумовили, на думку М.Палія і О.Скирди, саме такий поворот у ставленні махновських повстанців та їхнього керівника до уряду УНР? М.Палій дає зрозуміти, що якби Директорією керував «лівий» соціаліст Володимир Винниченко, то не слід виключати, що махновці підтримали б новий уряд¹⁹. Однак Нестор Махно враховував те, що цей відомий політик і письменник – друг Симона Петлюри, з яким був пов'язаний завойовницький похід військ кайзерівської Німеччини на Україну. Тому махновці і їх керівник вирішили вважати уряд Директорії контрреволюційним з усіма впливаючими звідси наслідками²⁰.

На відміну від свого американського колеги, Олександр Скирда вважає, що ворожа позиція махновців щодо Директорії була обумовлена не якоюсь одною, а цілою низкою різних причин. Серед них Скирда згадує те, що в реальній практиці життя вища адміністрація УНР стала на захист не всіх українців, а дрібнобуржуазних, заможних прошарків українського населення, розгорнула репресії проти досить чисельних «лівих» елементів – прибічників радянської влади в Україні, а також дала свій дозвіл на вільне формування на території УНР білогвардійських підрозділів²¹.

Варто підкреслити, що кожна з причин, визначена двома істориками, дійсно мала місце. Разом з тим у монографії Олександра Скирди ці важливі чинники розкриті, безумовно, більш ґрунтовно. Звичайно, не на користь Директорії було те, що цей уряд досить швидко почав асоціюватися у свідомості махновських повстанців з політичною спадкоємницею Центральної

Ради – союзниці Німеччини і Австро-Угорщини. Проте зазначимо, що ця обставина не зіграла б важливої ролі (і, навіть, можливо, взагалі б не зіграла ніякої ролі), якби Директорія оголосила близькій більшості українського селянства курс на розбудову незалежної радянської держави і повела б внутрішню політику в інтересах справжньої більшості населення України. На практиці ж «права» частина українського уряду на чолі з Симоном Петлюрою (саме вона фактично почала керувати країною) відкинула ідею радянської влади, зберегла в селі «дрібнобуржуазні» 15-десятинні господарства, стала на шлях жорстоких репресій щодо «лівих» противників нової України і, як наслідок, скотилася до військового союзу з силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Безпосереднім же приводом для початку військових дій проти армії УНР (про це пишуть і М.Палій, і О.Скирда) став розгін українськими воєнками «лівої» Ради робітничих депутатів в сусідньому Катеринославі²².

Далі, за М.Палієм, махновці атакували підрозділи армії УНР (у союзі з більшовицькими і лівоесерівськими загонами) і розгромили їх, заволодівши містом. Проте пізніше, на самому початку січня 1919 року, армія С.Петлюри контратакувала Катеринославі, завдавши «лівими» союзникам великої поразки (більшовики втратили 2 тис. бійців, а махновці – не менше 700 повстанців)²³.

Важливі доповнення до опису вже добре відомої нам події містить монографія О.Скирди. Коли революційні загони захопили Катеринославі, більшовики принесли Махнові телеграму від Леніна, в якій голова Раднаркому РСФСР нагадав Нестору Івановичу про їхнє давнє знайомство (Махно відвідав Леніна в червні 1918 року) і призначив його головнокомандуючим радянськими військами Катеринославіщини. У відповідь Нестор Махно заявив, що ніяких радянських військ у районі Катеринослава немає, а є тільки велика махновська повстанська армія²⁴. Це був відвертий виклик більшовикам з боку махновського повстанства, яке вважало себе стовідсотковим виразником інтересів мешканців великого Південноукраїнського регіону.

Олександр Скирда робить важливе доповнення і щодо характеру досить складних стосунків між махновцями і їх союзниками (більшовиками і «лівими» есерами) у Катеринославі, звільненому від петлюрівських військ. Як це нерідко буває між переможцями, після поразки спільного ворога вони почали ділити тут владу, причому більшовики, як вони зазвичай це робили, явно бажали запровадити на Катеринославіччині свою владну монополію. Історик дає зрозуміти, що цей розкол зіграв на руку частинам армії УНР під командуванням Самокіша та інших петлюрівських воєначальників, які вже 1 січня 1919 року розпочали масований контрнаступ на Катеринославі²⁵. О.Скирда вводить до наукового обігу досить важливий і разом з тим – досить невідомий факт, який (в цьому немає сумніву) часто-густо не знають навіть професійні дослідники махновського руху. Тоді, на самому початку нового, 1919 року, махновські загони у Катеринославі опинилися під подвійним ударом – з одного боку, петлюрівців, а з другого боку – вже колишніх союзників-більшовиків, які відкрили

вогонь по махновцях²⁶. О.Скирда у значній мірі правий в тому, що, фактично зрадивши у Катеринославі повстанців Махна, комуністи на деякий час фактично уклали тимчасовий союз з армією Директорії, спрямований проти спільного для них ворога – махновців²⁷.

Немає сумніву, що тоді у значній мірі всупереч своєму бажанню (Нестор Махно був рішуче проти того, щоб збільшувати кількість фронтів махновського руху), наприкінці грудня 1918 року махновці відкрили новий, махновсько-петлюрівський фронт. Було б досить спрощено стверджувати, що цей збройний конфлікт обмежився Катеринославом: махновські повстанські загони також боролися з армією УНР за Синельникове, Чаплине та інші міста. Саме так описує ту ситуацію Майкл Палій²⁸. Доповнює загальну картину петлюрівсько-махновського протистояння Олександр Скирда, який підкреслює, що тоді повстанцям «батька» протистояло близько 2 тисяч солдатів і старшин армії УНР²⁹. З цих цілком вірних статистичних даних виходить, що то був у цілому невеликий фронт (набагато менший, ніж, скажімо, більшовицький та білогвардійський), однак при цьому він ліг додатковим тягарем на махновське повстанство, яке, майже постійно зазнаючи брак необхідної зброї, змушене було також «тягнути» білогвардійський денікінський, донський і німецький колоністський фронти. Інакше кажучи, наявність військового протистояння махновського руху і українського національного руху на чолі з урядом УНР правильніше було б розглядати саме у контексті тієї ситуації, в якій опинилася так звана махновщина у кінці 1918 – на початку 1919 року. Зрозуміло, що якщо б у повстанців «батька» був тільки цей один, петлюрівський фронт, він мав би для махновців менше значення. Але за обставин, коли махновці мали ще принаймні три постійно діючі фронти, його значення, безумовно, набагато збільшувалось.

Треба зазначити, що в описанні і інтерпретаціях цього конфлікту західні історики Майкл Палій і Олександр Скирда займають у цілому схожі позиції і, крім того, на фактологічному рівні доповнюють один одного. Разом з тим слід зазначити один аспект цієї проблематики, у відтворенні якого ці два дослідники помітно розходяться. Якщо О.Скирда безапеляційно вважає Директорію УНР і її армію таким же самим ворогом повстанців-махновців, як більшовики, денікінці і врангелівці, то М.Палій у самому кінці своєї монографії зробив відверту спробу зблизити махновський і унерівський рухи, хоча до цього він цілком справедливо визнавав наявність запеклої боротьби махновців проти армії Української Народної Республіки. За М.Палієм, з одного боку, махновці і петлюрівці впродовж громадянської війни «воювали мало», а з другого боку, були випадки, коли махновці навіть неодноразово допомагали воякам УНР. Головну причину такої ситуації Майкл Палій вбачає в тому, що і повстанці «батька», і солдати Симона Петлюри врешті-решт воювали за спільну мету – волю рідної України³⁰.

Проте, на нашу думку, набагато ближчими до історичної правди є погляди Олександра Скирди, в той час як спроби Майла Палія зблизити два досить різні суспільні рухи (махновський та унерівський) уявляються нам у значній

мірі штучними. Не може, зокрема, вважатися серйозним аргументом спільна для підлеглих Махна і Петлюри боротьба за «волю рідної України». Не можна, звичайно, заперечувати, що така мета була і у перших, і у других, але вся справа в тому, що «вільну неньку» вони розуміли цілком по-різному: махновці – як «безвладний радянський лад» усіх трудівників, прибічники УНР (принаймні їх більш політично впливова «права» частина) – як національну державу у формі української парламентської республіки, в якій головну економічну і політичну роль мали грати саме так звані дрібнобуржуазні верстви населення, що цілком справедливо зазначав у своїй монографії О.Скирда. Інакше кажучи, у реальному житті махновці і петлюрівці боролися за різні суспільно-політичні моделі України, і саме це в першу чергу і спричинило досить інтенсивне силове протистояння між ними у кінці 1918 – на початку 1919 років. Щоправда, можна повністю погодитись з американським істориком в тому, що збройна боротьба загонів Махна проти військ УНР тривала недовго, але цей очевидний факт не може бути серйозним аргументом на користь «спільної суті» махновців і солдатів армії УНР, яку намагається довести М.Палій. Адже справжнім чинником, який зумовив це, стало те, що махновська і петлюрівська армія були географічно віддалені одна від одної (можна зробити вагоме припущення, що у іншому випадку махновці боролися б проти вояків УНР не менш завзято, ніж проти гетьманців, більшовиків, білогвардійців і австро-німецьких інтервентів).

Звичайно, не можна заперечувати факти неодноразової реальної допомоги повстанців «батька» армії УНР. Наприклад, восени 1918 року, ведучи потужну боротьбу у тилах білої армії генерала Антона Денікіна, вояки Махна, відтягуючи на себе значні сили білих «добровольців», фактично допомагали не тільки Червоній армії, а й армії УНР, яка тоді теж знаходилася у стані війни з денікінцями. Але, на наше переконання, ця обставина теж не може бути підставою для того, щоб вважати дві сторони «скоріше союзниками, ніж ворогами». Влітку 1920 року, ведучи партизанську війну проти частин Червоної армії, повстанська армія «батьки» Махна теж фактично допомагала білогвардійській Руській армії барона Петра Врангеля, але ж на цій підставі аж ніяк не можна робити висновок про подібність махновського і білого рухів.

У лютому 1919 року махновсько-петлюрівський фронт перестав існувати через те, що наступаючі радянські війська відтіснили армію УНР на Захід. 3 лютого 1919 року махновські загони влилися до Червоної армії, утворивши в ній 3-тю Задніпровську радянську бригаду і ставши на добрих півроку союзниками комуністів.

Принципово важливим є питання про причини, що призвели до утворення цього більшовицько-махновського союзу. На думку О.Скирди, цей альянс покликали до життя два важливі чинники – по-перше, те, що більшовики, як і махновці, теж були революціонерами-радикалами, і, по-друге, – тим, що керівники махновського руху, які зазнавали гострий дефіцит зброї і амуніції, серйозно розраховували на розв'язання цього питання за допомогою Червоної армії³¹.

Причини, виділені О.Скирдою, є цілком історично достовірними. В своїй статті, присвяченій історії «махновщини», радянський історик Д.Ерде навів характерний факт. Ведучи переговори з петлюрівськими воєначальниками братами Горобцями в Катеринославі, члени махновської делегації підкреслили, що більшовики – найближча до них політична течія. Головною спільною рисою революційних союзників були їх щирі бажання покінчити із старою, дореволюційною суспільно-економічною формацією та політичними силами, що її представляли, а також тими політичними течіями («праві» елементи Директорії), що боролися проти неї недостатньо енергійно і послідовно.

Але разом з тим було б серйозною помилкою перебільшувати близькість більшовицького і махновського рухів. Та на цій підставі занадто сильно зближувати більшовиків і махновців – подібно до того, як М.Палій намагався зблизити махновців з прибічниками УНР. Варто враховувати, що між ними існували й серйозні відмінності. Головною ж відмінністю було те, що, на відміну від махновців, комуністи не збиралися ліквідувати державу як таку з її характерним атрибутом – радянським чиновництвом, – який підлегли Махна вважали новим експлуататорським класом. Немає сумніву, що через це Махно і інші провідні махновці, незважаючи на справжній радикалізм «більшовиків-комуністів», сприймали їх двоїсто: не тільки як союзна, а і як ворожу силу, проти якої вони могли почати збройну боротьбу. Але на заваді цього стала наявність у махновців кількох «контрреволюційних» фронтів і їхнє природне бажання в такій ситуації мати в особі комуністів не ворогів, а союзників. То, безумовно, була ще одна причина союзу двох армій – Червоної і махновської.

Лютнева військово-політична угода махновців з більшовицькою владою мала, як це переконливо показує в своїй книзі Олександр Скирда, у значній мірі компромісний характер. З одного боку, махновське військо, яке раніше було повністю самостійним, тепер стало складовою частиною Червоної армії, реалізатором стратегічних планів вищого радянського військового командування і виконавцем усіх його наказів. До того ж з метою контролю над політичними настроями махновської бригади і посилення більшовицького впливу на 3-ю Задніпровську бригаду в ній вже найближчим часом мали з'явитися політичні комісари, чого жодного разу не було раніше. Ці та деякі інші положення більшовицько-махновської угоди можна було в принципі тлумачити як початок поступової інтеграції махновського повстанства в державну систему нової, більшовицької України. Разом з тим червоні воєначальники залишили недоторканими у військах Нестора Махна низку ознак, що вони були властиві махновським повстанським загонам до їхнього приєднання до радянських військ. Зокрема, сам Махно зберіг за собою високу посаду командира своїх вчорашніх повстанців і сьогоднішніх червоноармійців, у абсолютній своїй більшості на своїх місцях залишилися старі махновські командири – такі, як Щусь, Куриленко, Дерменжі, Білаш та інші, і, крім того, 1-ша Задніпровська бригада

зберегла за собою право вільно обирати воєначальників будь-якого рівня (що суперечило централістським організаційним принципам Червоної армії взагалі), а також мати старий, чорний анархістський прапор, а не червоний прапор переважної більшості радянських підрозділів³². А це, навпаки, давало Махнові і махновцям надію на те, що вони збережуть (принаймні частково) свій автономний статус у складі радянської України.

Слід особливо підкреслити у цьому плані цілком вірну і разом з тим досить нестандартну думку Олександра Скирди. Справа в тому, що комуністи і махновці цілком по-різному інтерпретували угоду про бойову співдружність цих двох «лівих» політичних сил. Більшовики у своїй переважній більшості бачили в ній лише знаряддя для повної інтеграції махновців до Червоної армії і в більш широкому смислі – до радянської державної системи. А махновці і їх командир розуміли її лише як союз (можливо, навіть тимчасовий) двох рівноправних революційних армій³³.

Щоправда, Майкл Палій теж цілком справедливо підкреслює, що частина більшовицьких керівників (включаючи і самих вищих) намагалася вплинути на своїх підлеглих на користь врахування ними «вільноавтономної» специфіки махновського району. Історик, зокрема, наводить відому думку В.І.Леніна про необхідність дипломатичного поводження із «військами Махна»³⁴. Разом з тим вірно і те, що така «дипломатія» з боку більшовиків мала суто тимчасовий характер, в той час як махновці вважали необхідність автономії «власної» території по суті вічною і незмінною. Що ж стосується причин, які примушували вояків Махна тягнутися до організації саме такого, автономного способу організації власного життя, то погляди двох істориків-емігрантів на них ми розглянемо нижче.

Які ж шанси мав тоді Нестор Махно на реалізацію своєї «автономно-анархістської» концепції? У цьому відношенні М.Палій відверто критикує лідера махновського руху за те, що він надто переоцінив позитивне ставлення комуністів до себе, вважаючи, що великі і безсумнівні успіхи його повстанців у боротьбі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, гідно оцінені союзниками-більшовиками, дадуть їм можливість реально претендувати на «автономізацію» великого південноукраїнського регіону. При цьому автор книги про анархізм посилається на таку думку самого Махна, яку той висловив пізніше, в еміграції, в одній із своїх праць.

На наш погляд, погодитися з таким твердженням американського дослідника «махновщини» можна лише частково. Махно й дійсно у певній мірі переоцінював реальну можливість поступок, на які комуністи могли піти щодо махновського руху. Разом з тим, сам М.Палій ані трохи не сумнівається в тому, що «батько» завжди критично ставився як до теорії, так і практики більшовизму³⁵, а таке уявлення у значній мірі суперечить його спробі по суті представити Нестора Махна як політично короткозору і навіть наївну людину, яка довгий час чекала від комуністів того, що вони насправді ніколи не збиралися робити. Щодо критичного ставлення Махна до російського більшовизму

у той час, то її можна підкріпити чималою кількістю фактів. Зокрема, ще на початку 1918 року Нестор Іванович різко критикував «продрозкладницькі» наміри першої більшовицької влади в Україні, протиставляючи їм інші економічні відносини міста і села і, зокрема, варіант рівноправного товарообміну між ними³⁶. Пізніше, у липні 1918 року, під час спілкування з В.І.Леніним та іншими відомими більшовицькими керівниками, Махно зробив для себе досить невтішний щодо останніх висновок про те, що комуністи насправді перетворилися на гробарів справжньої народної революції. Характерний факт на цю тему наводить у своїй монографії і Олександр Скирда. Під час розмови (приблизно у лютому 1919 року) із своїм старим знайомим, напівбільшовиком і напіванархістом Дибцем, Махно, відповідаючи на його питання про свої плани, сказав, що спочатку махновці «розчавлять білогвардійську контрреволюцію», а пізніше скинуть як в Україні, так і в Росії «комісародержавство»³⁷. Інакше кажучи, вже тоді Махно цілком правильно розумів комуністів не тільки як своїх союзників, а і як своїх ворогів, з якими тільки в силу певних обставин він змушений був перебувати в союзі. А якщо ми розуміємо когось як ворога, то це вже саме по собі виключає будь-яку нашу наївність щодо нього.

У своїй книзі Майкл Палій підкреслив, що у лютому-квітні 1919 року 3-тя Задніпровська бригада Махна досягла великих успіхів у боротьбі з білогвардійською армією генерала Антона Денікіна, звільнивши від білих Оріхове, Новоукраїнку, Великий Токмак, Пологи, Маріуполь, Бердянськ і захопивши при цьому велику кількість різних військових трофеїв³⁸. У цьому, безперечно, махновці повністю виправдали надії, покладені на них більшовицьким військовим командуванням. До речі, зазначимо як безумовно позитивний аспект монографії американського дослідника те, що про такі речі він сказав задовго до того, як їх згадали у своїх працях наші вітчизняні історики, які довгі роки із зрозумілих причин намагалися замовчати успіх махновців у боротьбі з білогвардійською контрреволюцією. Але разом з тим то був тільки «один бік медалі» так званої махновщини. Другий же бік полягав у поступовому, але разом з тим неухильному зростанні опозиційності Махна, червоноармійців-махновців і переважної більшості населення «махновських» районів до більшовицької влади внаслідок її внутрішньої політики. Одну з головних причин цього загострення стосунків Майкл Палій цілком справедливо вбачає в тому, що навесні і влітку 1919 року комуністи почали насаджувати в сільській місцевості великі державні господарства – радгоспи, в той час як селянство Півдня України в цілому і всі його верстви (бідняки середняки і куркулі) зокрема, хотіли отримати колишню поміщицьку власність у зрівняльний розподіл³⁹. При цьому, за М.Палієм, усі українські селяни, незалежно від тих різних суспільних груп, до яких вони належали, бажали бути господарчо незалежними фермерами, а не звичайними найманими робітниками і пролетарями у радянської держави⁴⁰.

О.Скирда наводить маловідомий, але разом з тим показовий факт, який може служити наочною ілюстрацією різних підходів комуністів і підлеглих Нестора Махна до господарчого життя. Після захоплення Маріуполя бійці 3-ї Задніпровської бригади знайшли у його порту досить велику кількість вугілля, яке більшовицька влада збиралася відразу ж (і до того ж – безкоштовно) забрати на різні потреби. Сам же Махно, далеко не без підстав вважаючи, що вугілля як військовий трофей, належить йому та його бійцям, був готовий, висловлюючись сучасною мовою, обміняти його по бартеру на різну зброю, в якій, як і раніше, вони відчували гострий дефіцит⁴¹.

Наведений істориком факт можна тлумачити і в більш широкому смислі – як протест населення «махновських» районів проти грабіжницької продрозкладки. До речі, український історик Юрій Терещенко писав в одній із своїх праць, що Махно видав кілька наказів, які по суті забороняли продрозверстку на територіях, що їх контролювали його війська⁴². Отже, виходило так, що тоді «махновський» район став, в плані здійснення «продрозкладницьких» заходів, винятком для України.

У своїх працях М.Палій і О.Скирда переконливо показують, що, крім вищезгаданих, були ще і інші причини загострення стосунків між махновцями і владою комуністів. Це, зокрема, рельєфно позначилося під час проведення II-го і III-го махновських з'їздів (вони відбулися відповідно у лютому і квітні 1919 року). Зокрема, на II-му махновському форумі його делегати висловили протест проти встановлення в Україні диктаторської більшовицької влади, яку по суті ніхто не обирав⁴³. Ще більш яскраво антибільшовицькі настрої проявили себе на III-му з'їзді, делегати якого закликали покінчити із насильницькою «радгоспизацією» УРСР, грабіжницькою продрозкладкою і антигуманними діями співробітників більшовицької поліції – ЧК⁴⁴.

Показово, що виникнення і посилення нових суспільних протиріч добре усвідомили і більшовицькі керівники, які видали розпорядження про заборону III-го і IV-го південноукраїнських з'їздів, тенденційно порахувавши їх куркульськими і контрреволюційними⁴⁵.

Цілком природним наслідком фактів і подій, згаданих нами вище, стало неоднозначне, двоїсте сприйняття комуністами Нестора Махна навесні та влітку 1919 року, що цілком справедливо зазначив у своїй праці М.Палій⁴⁶. З одного боку, Махно і його бійці зробили тоді багато для укріплення в Україні більшовицької влади, добряче потіснивши тоді (аж до Таганрога) армію білого генерала Денікіна. Але, з іншого боку, Махно і махновці вже у той час досить певним чином позиціонували себе як противники тієї ж самої більшовицької влади, що у майбутньому цілком реально загрожувало відкриттям нового, селянсько-махновського фронту проти комуністів. При цьому другий чинник став з їхнього боку об'єктом великої стурбованості, наслідком чого їх думка про Махна як про «куркульського контрреволюціонера» з часом все більше затмарювала сприйняття його як переможного радянського воєначальника. В.Ленін, Л.Троцький та інші більшовицькі керівники зрозуміли ситуацію таким

чином, що на південно-східному напрямку їм протистоїть не тільки білогвардійсько-поміщицька контрреволюція на чолі з генералом Денікіним, а й «дрібнобуржуазна», куркульська контрреволюція на чолі з Махном.

У зв'язку з цим Майкл Палій робить досить цінне і важливе зауваження. На його цілком справедливую думку, радянським керівникам вже тоді був властивий диференційований підхід до різних типів контрреволюційних рухів, які реально загрожували як УРСР, так і РСФСР. При цьому «золотопогонну», білу контрреволюцію, вони вважали серйозним противником, однак, на їхню думку, «куркульська» махновщина уявляла собою набагато більш серйозну загрозу їхній владі. При цьому більшовицькі вожді виходили з в принципі вірного розуміння того, що білогвардійський і махновський рухи користувалися різною суспільною підтримкою в Україні, причому підтримка «махновщини» з боку місцевого населення була незрівнянно більшою⁴⁷.

І саме усвідомлення комуністами того, що Махно уявляє собою більшого ворога, ніж Денікін, і привело М.Палія і О.Скирду до правильної думки про те, що навесні 1919 року у вищих більшовицьких колах фактично склалася антимахновська змова – навіть незважаючи на те, що тоді махновці виступали як захисники «червоної» влади від денікінців. Реалізувати цю змову більшовицькі військові стратеги мали шляхом створення сприятливих умов для повного розгрому 3-ї Задніпровської бригади силами наступаючої білогвардійської армії. Не буде перебільшенням стверджувати, що тоді більшовицькі змовники фактично замислили ситуативний союз з денікінцями, спрямований проти тих, кого вони вважали махновськими контрреволюціонерами. Саме для цього комуністи, вважає О.Скирда, спочатку незадовільно постачали 3-й Задніпровській бригаді зброю, а потім і взагалі припинили постачати її червоноармійцями Махна⁴⁸.

Саме завдяки цьому в травні-червні 1919 року Махно і його бійці опинилися в досить складній ситуації. З одного боку, на них наступали великі білогвардійські сили, які набагато переважали їх у зброї. З іншого боку, у той же час більшовицькі підрозділи почали завдавати по них ударів з тилу. Приблизно 15 червня 1919 року махновці розірвали стосунки з більшовиками, ставши з цього моменту на шлях одночасної боротьби з двома противниками – як з білими, так і червоними.

О.Скирда вважає, що розрив Махна з більшовицьким режимом був обумовлений двома причинами – по-перше, «репресивним поліцейським походом» більшовиків проти трудящих «вільного району» і, по-друге, «невиконанням» комуністами їхніх зобов'язань щодо 3-ї Задніпровської бригади у плані постачання зброї⁴⁹. Немає сумнівів, що ці дві причини, з'ясовані істориком, дійсно зіграли свою роль у закінченні одного з махновсько-більшовицьких союзів, який тривав приблизно з 3 лютого до 15 червня 1919 року. Разом з тим, на нашу думку, така інтерпретація Олександром Скирдою причин вищезгаданої події має кілька недоліків. По-перше, дослідник значно звужив коло різних чинників, які обумовили тодішній відхід Махна і його бійців від більшовиків

(насправді ж їх було набагато більше). По-друге, О.Скирда, на нашу думку, з'ясував і відтворив у даному випадку не головні, а суто другорядні, похідні причини. Найбільш суттєвим фактором у даному плані було те, що більшовики і махновці збиралися розбудувати два зовсім різні типи суспільства, між якими практично не було нічого спільного. Саме внаслідок цього комуністи і вдалися тоді до згаданих французьким істориком дій з метою позбутися Махна.

Відійшовши від більшовиків і зіткнувшись з необхідністю одночасної боротьби на два фронти, «батько» Махно не міг не замислитись над питанням про створення нової, набагато більш сильної армії, здатної протистояти кільком ворогам одночасно. Саме з цією метою він у кінці червня 1919 року з'єднався з повстанськими силами іншого селянського воєначальника – отамана Григор'єва.

У монографії «Анархізм Нестора Махна» М.Палій досить детально розкриває питання про роль Нестора Махна в критичні дні повстання отамана Григор'єва проти комуністів у травні 1919 року. Зокрема, він згадав тиск на Махна з боку члена лєнінського уряду Льва Каменєва з метою примусити «батька» політично визначитись стосовно григор'євського антибільшовицького виступу⁵⁰. М.Палій і О.Скирда цілком вірно розкривають антигригор'євську позицію Махна і махновців у травні 1919 року, ілюструючи її відозвою «Хто такий Григор'єв», в якому херсонський отаман був затаврований як контрреволюціонер, антисеміт і фактичний посібник контрреволюційних сил⁵¹. Щоправда, на жаль, ані Палій, ані Скирда не згадали того важливого факту, що у травні 1919 року «батько» не тільки засудив «григор'євщину», а й виступив проти отаманського повстання, надіславши на григор'євський фронт частину своїх сил⁵².

В тому, що вчорашні отамани-суперники все ж таки об'єдналися наприкінці червня 1919 року, М.Палій бачить перш за все спільні риси махновського і григор'євського рухів, зокрема, спільну до них ненависть щодо більшовицького режиму. Цілком природно, що розуміючи питання саме так, американський історик інтерпретує вбивство отамана Григор'єва провідними махновцями тільки як наслідок особистого суперництва між двома повстанськими воєначальниками. За М.Палієм, Махно знищив Григор'єва з двох причин: по-перше, відчуваючи заздрість щодо великих військових успіхів командира херсонських повстанців, і, по-друге, маючи намір поширити свій військово-політичний вплив на Херсонщину, на заваді чого стояв отаман-конкурент⁵³.

У значній мірі по-іншому подає розстріл отамана Григор'єва махновцями О.Скирда. Він практично не згадує про особисті «розборки» між Махном і Григор'євим, підводячи своїх читачів до думки, що причини цього вбивства були суто політичними. З одного боку, «григор'євщина» являла собою антисемітський рух, – в той час Махно не просто негативно ставився до будь-яких форм антисемітизму, а й вважав будь-якого антисеміта контрреволюціонером на тій підставі, що він розколював «єдиний» революційний фронт» трудящих за

національною ознакою. По-друге, вже у кінці червня 1919 року «батько» отримав серйозну інформацію про наявність таємного союзу Григор'єва з Добровольчою армією Денікіна⁵⁴. Крім іншого, О.Скирда наводить важливий і разом з тим маловідомий факт, що при штабі Махна працювала спеціальна комісія, яка ретельно збирала усі факти, які компрометували отамана повстанців Херсонщини і Таврії⁵⁵. Отже, за О.Скирдою, знищення Григор'єва у кінці липня 1919 року мало політичний характер – незважаючи на те, що, за думкою історика, «махновщина» і «григор'євщина» з точки зору соціального складу уявляли собою дуже близькі рухи біднішого селянства⁵⁶.

Варто зазначити, що, подаючи махновське і григор'євське повстанство як однорідні суспільні рухи, М.Палій по суті солідаризується з представниками радянської історіографії, які теж не бачили будь-яких особливих відмінностей між махновськими і григор'євськими повстанцями, які в їх уяві були виразниками інтересів українського куркульства, яке ненавиділо радянську владу. Спільні риси у «махновщини» і «григор'євщини» дійсно були, проте це аж ніяк не треба перебільшувати і тим більше – абсолютизувати. На нашу думку, головні причини страти Григор'єва махновцями неможливо зрозуміти, не враховуючи цілком реальні і до того ж важливі відмінності між цими повстанськими рухами. В цьому плані Олександр Скирда інтерпретує причини вищезгаданої події набагато глибше, ніж Майкл Палій. Григор'євці боролися з мирним єврейським населенням не менш завзято, ніж проти інших своїх ворогів, і до того ж виявили схильність до укладення союзу з білогвардійцями, у той час як махновці здебільшого не були антисемітськи налаштовані і виступали за безкомпромісну боротьбу проти «білогвардійської контрреволюції». Саме дві відмінності і привели до того, що Нестор Махно і члени його штабу почали сприймати Ничипора Григор'єва як контрреволюціонера з відповідними трагічними для отамана наслідками.

Не можна, звичайно, повністю заперечити думку М.Палія про те, що трагічна розв'язка життя Григор'єва являла собою наслідок особистого суперництва двох отаманів. Цей чинник теж діяв, але варто підкреслити, що він у жодному випадку не був у цій справі головним. Більш того, немає сумніву, що лише особисте суперництво Махна і Григор'єва навряд чи привело до вбивства у селі Сентове 27 липня, якби на те не існували серйозні політичні причини. Справа в тому, що відповідно до махновсько-григор'євської союзної угоди, отаман Григор'єв став фактично підлеглим «батька» Махна.

Підтримуючи погляд на махновсько-григор'євські стосунки О.Скирди в цілому, ми не можемо погодитись з тим, як цей дослідник визначає соціальну базу рухів, що діяли під проводом Махна і Григор'єва (він вважає і «махновщину», і «григор'євщину» рухами біднішого селянства). Чисто і стовідсотково бідняцькими вони не були. «Махновщину» правильніше було б характеризувати як бідняцько-середняцький рух. Що ж стосується так званої григор'євщини, то її соціальний склад у червні-липні 1919 року відрізнявся яскраво вираженою строкатістю. В григор'євських лавах були присутні не тільки

селяни-бідняки, а й селяни-середняки, заможні селяни, робітники (які так чи інакше зберігали зв'язок з українським селом), представники української національної інтелігенції, контрреволюційно (переважно проденікінськи) налаштоване офіцерство, яке почало активно поповнювати григор'євське військо у квітні 1919 року.

У травні-вересні 1919 року в результаті військових перемог білогвардійської армії генерала А.І.Денікіна на більшій частині території України був встановлений білий денікінський режим. В мемуарах низки білогвардійських воєначальників можна прочитати, що тоді значна кількість українських селян і робітників підтримала його, влившись до лав Добровольчої армії. А один наш колега-історик із Заходу пояснив це тим, що більшість українського населення на той час вже втомилася від «безладу», який внесли у його життя більшовики, петлюрівці та різні селянські отамани і саме через це розгорнулася обличчям до наступаючої білої армії, яка ототожнювалась у їхній уяві з міцним дореволюційним порядком і непоганим рівнем матеріального добробуту. Зазначимо, що у цих та деяких інших подібним твердженнях є своя доля правди, хоча масштаби підтримки денікінської армії робітниками і селянами України навесні і влітку 1919 року ще й досі залишається малодослідженою темою. Проте у будь-якому випадку безсумнівним фактом є те, що ця підтримка виявилась досить нетривалою, і вже влітку – восени різні селянські повстанські рухи (махновський, зеленівський та інші) билися проти так званої декінівщини не менш завзято, ніж проти більшовицького режиму.

Причини боротьби махновського руху проти білогвардійської влади влітку-восени 1919 року досить ґрунтовно розкрив у своїй монографії про Махна Майкл Палій. На його думку (безумовно, правильну) «махновщина» виступила непримиренним ворогом «деніківщини» внаслідок перш за все реставрації керівниками останніх дореволюційного поміщицького землеволодіння, безкінечних грабунків українських хліборобів з боку білогвардійців, відновлення російської мови в якості державної мови України і повновладдя денікінських «секретних структур»⁵⁷. При цьому головною причиною цього дослідник із США цілком правильно вважає саме відновлення урядом Антона Денікіна поміщицької власності на землю. При цьому М.Палій висловлює досить важливу думку про те, що у своїй масі селянство відкидало як дореволюційний аграрний лад, так і спроби насильницької «комунізації» України, однак при цьому підкреслює, що ставлення українського хлібороба до відновленого поміщицького землеволодіння було особливо негативним⁵⁸. В цілому аналогічно бачить причини антиденікінської спрямованості «махновщини» і Олександр Скирда, який пише про «поміщицьку реставрацію» білогвардійців, їхні «реквізиції» і грабунки а також про фактичну відсутність у генерала Денікіна та його оточення справжньої «позитивної програми»⁵⁹.

Крім цього, М.Палій слушно зауважує, що, по суті реставрувавши в Україні старі аграрні порядки, Антон Денікін практично нічого не зробив для реалізації аграрної реформи, яка могла полегшити становище українського селянства.

Американський історик правомірно підводить своїх читачів до думки, що то була величезна політична помилка білого головнокомандуючого, який зробив її, незважаючи на настійні поради з боку своїх радників і критиків, що постійно рекомендували йому звернути саму серйозну увагу на «селянське питання» і ні в якому разі не відкладати його до «перемоги над більшовиками».

На честь Майкла Палія і Олександра Скирди, їхні монографії містять чимало маловідомих фактів про боротьбу махновців проти білих «добровольців» влітку 1919 року, коли, на відміну від осені того ж самого року, військові дії махновців, як справедливо стверджує вітчизняний дослідник «махновщини» В.Ф.Верстюк, історики можуть простежити лише фрагментарно⁶⁰.

Цікаву думку у зв'язку з цим проводить у своїй книзі О.Скирда. Він зазначає, що вже влітку 1919 року махновці, на відміну від більшовиків, вирішили не залишати Україну під натиском білогвардійських військ, а боронити українську землю до кінця⁶¹. Цей незаперечний факт дає серйозні підстави стверджувати, що «контрреволюційна» і «куркульська махновщина» в реальному житті виявилась набагато більш послідовною і стійкою захисницею України від «золотопогонників», ніж Червона армія. М.Палій зазначає, що влітку 1919 року махновські загони, вже маючи нових ворогів в особі червоних підрозділів у своєму тилу, хоробро билися проти білих у районі Олександрівська, Єлисаветграда, Новоукраїнки, Вознесенська, Катеринослава і Миколаєва⁶². Тоді, як це також відомо і з інших праць, під сильним тиском білих махновці поступово відходили на Захід, але зміст книг М.Палія та О.Скирди переконливо свідчить, що бійці Нестора Махна відступали з впертими боями і навіть у низці випадків намагалися організувати контрнаступ. Олександр Скирда пише, що Махно зробив серйозну спробу переломити хід війни проти білих у районі Єлисаветграда⁶³. Щоправда, ця спроба не вдалася – головним чином внаслідок швидких і рішучих дій підлеглих денікінського воєначальника Якова Слащова. У боях з ними махновці зазнали серйозної поразки, втративши 400 своїх бійців полоненими і три гармати, а 1-й Сімферопольський офіцерський полк, який найбільше відзначився у ході тих боїв, отримав 107 Георгієвських хрестів і сім медалей⁶⁴.

Переломити Махнові ситуацію на краще, отже, не вдалося. Більш того, як зазначає далі Майкл Палій, близько 10 вересня 1919 ситуація для махновців ще більше погіршилася: в результаті масованого наступу білогвардійців бійці Махна знову зазнали великих втрат і змушені були відійти до району Умані, де були дислоковані підрозділи армії УНР. Палій описує особисту зустріч Махна і українських «січових стрільців», яким «батько» запропонував «політичний нейтралітет» і віддав близько 4 тис. своїх поранених і хворих повстанців. Щоправда, американський історик підкреслив, що цей фактичний альянс виявився дуже короткочасним. За М.Палієм, Махно вважав себе здатним розгромити армію Денікіна і без допомоги С.Петлюри⁶⁵.

В своєму короткому описі мирних махновсько-петлюрівських взаємин М.Палій, на жаль, не уник деяких неточностей і однобоких суджень. Так,

помилковим є його твердження про те, що махновці зайняли нейтральну позицію у тодішньому білогвардійсько-петлюрівському протистоянні. Насправді ж, як свідчить чимало історичних джерел, вони тоді стали союзниками армії УНР у боротьбі проти їхнього спільного ворога – денікінців, отримавши від С.Петлюри велику кількість патронів і зайнявши одну з ділянок фронту⁶⁶. Звичайно, американський історик цілком правий в тому, що Махно відчував в собі сили самостійно розгромити білих, але, на наше переконання, то була не єдина причина короткочасності цього альянсу. Не менш, якщо не більш важливою обставиною було те, що Нестор Іванович не бажав довго мати справу з армією Української Народної Республіки – держави, яку він тенденційно вважав буржуазною і контрреволюційною. Одним з доказів цього може бути зміст махновської агітаційної листівки з характерною викривальною назвою – «Хто такий Петлюра?», яка побачила світ вже через лічені дні⁶⁷. Складається навіть враження, що М.Палій свідомо обійшов у своїй роботі цей факт, бо він явно не вписується у його штучну концепцію ідейно-політичної близькості двох насправді досить далеких один від одного рухів – махновського і унерівського.

Та «батько» Махно не був би «батьком» Махном, якщо б він, висловлюючись мовою Михайла Кутузова, «лише відступав та відступав». О.Скирда зазначає, що в кінці серпня 1919 року Махно «перетворився з дичини на мисливця». Саме тоді відбувся великий і переможний для махновців бій під станцією Перегонівкою, який закінчився великою поразкою білогвардійців і відкриттям для бійців «батьки» шляху назад, у рідні краї. М.Палій, О.Скирда ілюструють нищівний розгром білих конкретними даними – 637 білих офіцерів загинуло, ще 620 потрапили у махновський полон, і, крім того, повстанці Махна захопили 23 гармати і понад 100 кулеметів⁶⁸.

Ця згадана істориками вкрай важлива для махновців блискуча перемога під Перегонівкою являла собою лише прелюдію до їхнього наступного і при тому – набагато більшого військового успіху. І М.Палій, і О.Скирда пишуть про те, що лише за місяць армії Нестора Махна вдалося відвоювати у білогвардійців практично весь великий Південь України і повністю ліквідувати там денікінський режим. М.Палій зазначає, що тоді повстанці-махновці вибили білих з Гуляйполя, Пологів, Мелітополя, Синельникова, Бердянська, Маріуполя і знову – так само, як навесні, – з'явилися під Таганрогом⁶⁹. На думку американського історика, пізньої осені 1919 року махновці контролювали величезну територію від Києва до Криму⁷⁰. Аналогічно змалював ті події і Олександр Скирда⁷¹.

У деяких випадках обидва історики вказують на причини цієї безумовно історичної перемоги махновців і поразки білих. Автори монографій про махновський повстанський рух, зокрема, підкреслюють високі бойові якості РПА (тобто Революційної Повстанської армії Нестора Махна), видатну військово-організаційну роль самого «батька», значну недооцінку повстанців Нестора Івановича з боку білогвардійських керівників (А.Денікін і більшість його

генералів спочатку вважали їх звичайною селянською бандою, не здатною на справді серйозну боротьбу проти свого воїнства), а також масову народну підтримкою махновців населенням Півдня України)⁷². При цьому остання причина (про неї згадав М.Палій) була, безумовно, найбільш суттєвою з усіх перелічених вище чинників. Якби південноукраїнські мешканці підтримували тоді денікінський чи будь-який інший режим, то командуючий Революційної Повстанської армії навряд чи досяг би такого великого військового успіху восени 1913 року.

Слід відзначити, що Майкл Палій був одним з перших (якщо не самим першим) з істориків-науковців, який, що називається, з фактами в руках розкрив суть цього великого махновського успіху. Крім іншого, він написав про нього задовго до того, як його почали згадувати вітчизняні дослідники (тоді, в 70-х роках минулого століття, в українській історичній науці безроздільно панувала радянська історіографія, і її представники із цілком зрозумілих причин не були схильні детально описувати цю перемогу «куркульських» контрреволюціонерів і їхнього керівника).

Одним з її важливих і безсумнівних наслідків стало значне покращення положення Червоної армії на більшовицько-денікінському фронті, який тоді вже дійшов майже до Москви. О.Скирда, посилаючись на мемуари білогвардійського офіцера Саковича, стверджує, що у зв'язку з новою ситуацією, яка виникла внаслідок прориву військ Махна у денікінські тили, білогвардійський головнокомандуючий змушений був зняти з «червоного» фронту низку своїх кращих підрозділів (якими командували його генерали Слащев, Шкуро, Мамонтов та деякі інші) і кинути їх проти Махна⁷³.

Цей факт практично ніколи не викликав заперечень з боку істориків, включаючи і М.Палія. Разом з тим варто зазначити, що О.Скирда і М.Палій по різному оцінюють значення тієї військової допомоги, що її фактично надав Червоній армії «батько» Махно в жовтні 1919 року. Олександр Скирда не має сумнівів, що тоді партизанські сили Нестора Махна врятували більшовицьку Москву від денікінської армії⁷⁴. Майкл Палій не заперечує, що відправка з більшовицького фронту на махновський частини кращих денікінських військ і дійсно суттєво посприяло Червоній армії в справі корінного перелому в більшовицько-білогвардійському двобої, однак при цьому, на відміну від свого колеги з Франції, вважає «махновський» чинник не головним, а суто другорядним і додатковим. На думку М.Палія, переможний і вже нестримний наступ радянських військ був обумовлений перш за все активними наступальними діями Червоної армії, яка до того ж на денікінському фронті була значно посилена військовими контингентами, які прибули з Сибіру після розгрому там армії адмірала Колчака⁷⁵.

Зауважимо, що думка про те, що «батько» Махно врятував тоді більшовиків від білогвардійської навали, отримала широке розповсюдження у історіографії махновського руху. Один історик навіть написав велику статтю, назва якої каже сама за себе – «Махно. Бандит, який врятував Москву»⁷⁶. Природно, що

така інтерпретація зустрічається майже виключно у працях щирих симпатиків Нестора Махна і його повстанського воїнства. Разом з тим, незважаючи на це, така точка зору не може вважатися історично достовірною, тому що ті історики, які її поділяють, значно перебільшують і навіть абсолютизують допомогу махновців більшовицькому фронту, ігноруючи чи принаймні значно недооцінюючи роль самої Червоної армії в цій справі. Тоді за рахунок ліквідації колчаківського фронту вона зуміла забезпечити велику (майже в чотири рази) чисельну перевагу над противником. Звідки стає зрозумілим, що навіть присутність на більшовицькому фронті військ вищеназваних денікінських воєначальників не змогла б завадити корінному перелому в війні на користь більшовиків.

Хоча, на відміну від О.Скирди, М.Палій в цілому правильно інтерпретує ту ситуацію, його погляди на неї мають дещо однобічний характер. Можна сказати, що успішний наступ армії Радянської Росії восени 1919 року став можливим завдяки цілій низці самих різних чинників. Крім тих, які ми вже назвали, свою роль зіграли відсутність у «червоних» інших фронтів, не дуже високий бойовий дух білокозаків Мамонтова і Шкуро (то було прямим наслідком рішучої боротьби генерала Денікіна проти прибічників автономії Донської та Кубанської областей). Крім того, варто врахувати, що відтягали на себе білогвардійські війська не тільки махновці, а й більшовицькі, петлюрівські, українські лівоесерівські та деякі інші повстанські загони.

Звичайно, саме білогвардійське військове командування не збиралось миритися з тим, що їхні тили в Південній Україні зруйнувала махновська армія. М.Палій пише про те, що в денікінській ставці виник стратегічний план повного розгрому махновського руху, суть якого полягала в швидкому оточенні і знищенні махновців між Дніпром і Азовським морем⁷⁷. На внутрішньому махновсько-білогвардійському фронті почалися важкі і кровопролитні бої, в ході яких білим вдалося потіснити повстанців Нестора Махна і відбити у них частину захоплених ними населених пунктів. Але разом з тим тоді денікінці по-справжньому оцінили справжню військову силу махновців, яких раніше вони відверто зневажали. М.Палій наводить досить позитивні відгуки білогвардійських воєначальників про Махна і навіть стверджує, що восени 1919 року «махновщина» стала «самим грізним противником» білої армії генерала Денікіна⁷⁸.

Якщо з більшістю поданих вище думок Майкла Палія можна цілком погодитись, то з його твердженням про те, що тоді махновська армія по суті стала ворогом №1 Добровольчої армії, погодитись досить важко. Найбільш сильним і грізним противником білого воїнства, як і раніше, залишалася саме Червона армія, яка нараховувала мільйони солдатів і офіцерів і діяла проти денікінців на досить широкому фронті (як в Україні, так і в інших місцях). При усій важливій ролі «махновщини» як антиденікінської сили вона не могла зрівнятися у цьому плані з армією РСФСР, діючи проти білих лише в Україні і нараховуючи в своїх лавах не більше 100 тис. бійців.

Пізньої осені 1919 – на самому початку 1920 року денікінський режим зазнав в Україні краху. То був спільний результат боротьби різних суспільно-політичних сил, які мали спільного ворога в особі денікінського режиму. На думку М.Палія, головну роль у його ліквідації зіграли саме махновські повстанці⁷⁹, з чого виходить, що роль Червоної армії, яка наступала з Півночі, була суто другорядною. Однак така теза є, безумовно, великим перебільшенням ролі «махновщини» як антиденікінської сили. По-перше, значна частина армії Денікіна відступила з України не стільки під тиском махновців, скільки під ударами радянських військ. По-друге, відомо, що в листопаді 1919 року білогвардійці значно потіснили війська Махна, і ще невідомо, чим би закінчилася це військове притистояння, якби не одночасна боротьба денікінських військ проти радянської армії, яка тоді фактично віддячила РПА, значно допомігши їй.

М.Палій згадує в своїй книзі досить теплу зустріч червоноармійців і махновців – союзників у боротьбі проти денікінської контрреволюції⁸⁰. Незважаючи на це, більшовики трималися щодо «махновщини» незмінної політичної лінії – повстанці Махна, на їхню думку, могли зіграти роль лише попутників Червоної армії у її боротьбі проти денікінців, однак після цього, за виразом американського історика, вже ніхто з більшовиків не збирався терпіти «махновську незалежність»⁸¹.

Вже в грудні 1919 – січні 1920 років більшовицькі стратеги вдалися до цілої низки акцій, ворожих щодо Махна і махновців. Високопоставлений більшовицький адміністратор Серго Орджонікідзе категорично заборонив найбільш об'єктивним більшовицьким публіцистам популяризувати особу Нестора Махна. Були також вжиті заходи з метою припинення братання червоноармійців і вояків «батька», небезпечні з точки зору цілком можливого політичного впливу «дрібнобуржуазних контрреволюціонерів» на солдатів більшовицької армії⁸².

Тоді ж, у січні 1920 року, більшовицьке військове керівництво наказало Махнові вирушити на польський фронт, маючи на меті не тільки черговий раз використати махновців у боротьбі проти ворогів «пролетарської революції», а й позбавити махновський рух його соціальної бази на Півдні України⁸³. Щоправда, сам Нестор Іванович, без особливих зусиль «розшифрувавши» більшовицькі наміри, відмовився це зробити.

Американський історик наводить деякі факти, які свідчать, що вже у лютому 1920 року більшовики почали збройну боротьбу проти махновців. Вони, зокрема, вирішили захопити махновську «столицю» – Гуляйполе, використавши при цьому військові контингенти з далеких від України регіонів (наприклад, червоноармійську Естонську дивізію)⁸⁴. Однак, незважаючи на те, що «махновщина» була тоді набагато менш чисельною, ніж восени 1919 року, розгромити її не вдалося, навпаки, вона досить швидко виявила тенденцію до свого чисельного зростання⁸⁵. Це привело більшовиків до цілком правильної думки про те, що лише військова каральна практика до бажаних результатів ніколи не приведе. М.Палій підкреслює, що в боротьбі проти Махна і його

повстанців комуністи вирішили використати два нових «види зброї». По-перше, радянські уряди УРСР та РСФСР вирішили рішуче відмовитись від згубної практики примусового створення колективних господарств (радгоспів), які свого часу стали однією з головних причин могутніх селянських повстань проти більшовиків. Тоді в українській сільській місцевості залишилася переважна меншість радгоспів. По-друге, у той же час в українському селі були створені політичні організації незаможних селян (так звані комнезами), які, за задумом тих, хто їх створював, мали стати опорою більшовиків на селі і розколоти єдиний селянський фронт⁸⁶. На думку М.Палія, комнезами почали діяти цілком всупереч планам Махна, який, навпаки, прагнув зберегти «єдиний селянський фронт»⁸⁷. Американський дослідник визнає, що створення комітетів бідноти стало «болючим ударом» по махновському рухові – зокрема, через те, що, крім іншого, комнезамівці виконували також функції «секретних агентів» більшовицької влади⁸⁸.

У праці Майкла Палія можна знайти слабкий натяк на те, що підлегли Махна, швидко відчувши у комнезамівцях своїх ворогів, нерідко фізично знищували їх⁸⁹. Разом з тим згадки про махновський терор у 1920–1921 роках є у книгах М.Палія і О.Скирди мінімальними, і це, судячи з усього, слід пояснювати тим, що ці історики, створивши у своїх працях здебільшого позитивний образ «махновщини», просто не бажали «псувати» її такими негативними фактами. Але ж таке явище, як махновський терор, дійсно існувало, і на сумнівному рахунку повстанців «батька» – чимало знищених ними більшовицьких комісарів, чекістів, міліціонерів, продзагонників, комнезамівців. Крім того, як підкреслює відомий дослідник махновського руху В.Ф.Верстюк, навесні-влітку 1921 року Махно, відчувши, що його підтримка з боку селянства зникає, зробив спроби силою підняти село на боротьбу з більшовицькою владою, що обернулося «ріками невинно пролитої крові»⁹⁰.

Разом з тим Майкл Палій підкреслює, що комнезами виявилися надто слабкими для того, щоб ослабити «махновщину» в цілому. А, крім того, він вважає, що більшовицька «політика терору і експлуатації» сприяла значному посиленню «махновщини» за рахунок всіх верств українського селянства⁹¹.

З викладених вище міркувань М.Палія виходить, що в 1920 році, як і раніше, махновці користувалися загальноселянською підтримкою, а комуністам, незважаючи на усі їхні спроби, нічого не вдалося зробити для того, щоб звузити соціальну базу «махновщини». Однак суттєвим недоліком цих та інших подібних тверджень автора книги про Махна-анархіста є перебільшення ступені суспільної підтримки Махна і махновців у 1920 році. Спробуємо довести це конкретними аргументами.

Майкл Палій, хоча і пише про виправлення більшовиками «радгоспної» політики 1919 року, нічого, на жаль, не говорить про різні суспільні наслідки цієї кардинальної зміни в їхній аграрній політиці. А вони, ці наслідки, були досить значними і важливими. І полягали вони не тільки в тому, що в українському селі набагато зменшилась кількість радгоспів, дуже схожих (у селянському

сприйнятті) на поміщицькій економії дореволюційних часів. Справа була ще і в тому, що ліквідація значної кількості «комун» дала більшовицькій владі змогу здійснити зрівняльний поділ радгоспної землі серед великої кількості селян-бідняків. Внаслідок цього значна їх кількість за збільшеною земельною площею піднялася до рівня середняків, що значно покращило їхнє ставлення до більшовицької влади. Крім того, їхній поворот на бік більшовиків був також обумовлений гірким досвідом денікінського режиму, який для них був завжди гіршим, ніж влада комуністів.

Також звертає на себе увагу те, що М.Палій пише про провал «комнезаміського» чинника на селі, але майже одночасно стверджує, що створення комнезамів являло собою сильний удар по «махновщині». Цілком зрозуміло, що у даному випадку ми маємо справу з двома тезами, які за своїм змістом у значній мірі суперечать одна одній. І дійсно, не можна уявити собі, що одночасно комнезами і зазнали провалу, і завдали болючого удару по антибільшовицьким селянським повстанцям, включаючи «махновщину». До того ж, якби дослідник із США не поспішив сказати про «*komnezamy*»'s failure⁹², а простежив би динаміку їх чисельності в селах України, то він, як об'єктивний дослідник, прийшов би до висновку про те, що у другій половині 1920 року комнезамівці перетворилися на досить солідну силу в українському селі у цілому. Це, в свою чергу, означає, що значна кількість селянської бідноти тоді підтримувала саме більшовицьку владу, а не Махна, а, отже, думка М.Палія про те, що у 1920 році південноукраїнське село було стовідсотково махновським, не є історично достовірною.

Разом з тим цілком можна погодитись з М.Палієм у іншому – що в 1920 році, як і в 1919-му, більшовики зберегли в селах України «режим експлуатації». Американський історик, судячи з усього, має на увазі радянську продрозверстку, яка дійсно являла собою один із способів жорстокої експлуатації села з боку міста, і як наслідок, об'єднала під чорним махновським прапором хоч і не все українське селянство Півдня, але ще принаймні чимало його представників.

Те, що тоді махновський повстанський рух являв собою хоча і не загальноселянську, але ще досить значну військову силу, свідчать деякі дані, наведені у книзі Олександра Скирди. Історик зазначає, що до вересня 1920 року махновці провели кілька партизанських рейдів по більшовицькій території, загальна довжина яких сягнула не одну тисячу бойових кілометрів. За О.Скирдою, результати цих рейдів були дійсно вражаючими. В їх ході махновські повстанці взяли в полон 13400 червоних солдатів і офіцерів, 2000 більшовицьких політкомісарів, 5 гармат, 93 кулемети, 3600 гвинтівок, 2 мільйони 400 тисяч патронів, і навіть – один військовий літак і один корабель⁹³. Можна цілком погодитись з думкою О.Скирди про те, що самому Махнові і його штабу було властиве диференційоване ставлення до більшовицьких командирів і комісарів, з одного боку, і до рядового складу радянських військ – з іншого⁹⁴. Більшовицьких військових керівників будь-якого рангу «батько» вважав переконаними

прибічниками «більшовицького буржуазного порядку» і, як правило, засуджував до смертної кари (2 тис. полонених більшовицьких комісарів махновці негайно розстріляли)⁹⁵, в той час як більшість полонених червоноармійців він, як правило, великосеречно звільняв, вважаючи абсолютну більшість з них «заду- реними» жертвами більшовицького режиму. Щоправда, до цієї характеристики М.Палій слушно додає, що Махно добре ставився до полонених радянських солдатів не тільки з гуманістичних, а й з цілком практичних міркувань. Він сам казав, що кожний звільнений ним червоноармієць у недалекому майбутньому стане найкращим агітатором на користь «махновщини»⁹⁶.

Наслідком цього протистояння у 1920 році двох типів революції – більшовицької і «третьої», махновсько-анархістської – стало повномасштабне руйнування більшовицького апарату влади, який виник і посилювався в Україні після ліквідації тут денікінського режиму. Разом з тим становище на загальній військово-політичній шахівниці України 1920 року було значно ускладнено появою на ній білогвардійської армії генерала Петра Врангеля, бойові дії якої, на думку М.Палія, являли собою останню спробу білогвардійців скинути в Україні владу більшовиків⁹⁷. Навесні-влітку 1920 року Руська армія П.П.Врангеля розпочала наступ з території Криму на північ і до середини жовтня того ж року захопила значну частину на Півдні України, включаючи такі міста і містечка, як Мелітополь, Бердянськ, Катеринослав, Гуляйполе, Великий Токмак та інші.

Відомо, що генерал Врангель був не тільки продовжувачем справи генерала Денікіна, а й його великим критиком. Зокрема, як зазначає Майкл Палій, на відміну від свого попередника, який був готовий одночасно воювати з усіма антиденікінськими силами, «чорний барон» вирішив по суті стати об'єднувачем навколо своєї армії всіх суспільно-політичних сил, які боролися проти більшовиків. В цьому, за М.Палієм, особливу ставку Врангель робив на Махна і його Революційну Повстанську армію. Автор «Анархізма Нестора Махна» вважає, що нового білогвардійського головнокомандувача особливо надихнув короткий лист «батька» до нього, в якому Махно пообіцяв йому перейти на бік білих, пояснюючи такий свій майбутній крок тим, що більшовики вбили його брата – Григорія Махна⁹⁸.

М.Палій підкреслює, що саме заради забезпечення собі підтримки з боку махновців і інших селянських повстанців України врангелівський уряд ініціював (у травні 1920 року) проведення аграрної реформи, яку він намагався представити майже як революційну, наголошуючи на тому, що вона назавжди покладе край дореволюційному аграрному ладові. Разом з тим дослідник із США стверджує, що врангелівська аграрна реформа не досягла своєї головної мети, бо її наріжним каменем мав стати великий викуп, який селяни мали надати поміщикам за придбану у них землю. Тільки найзаможніші селяни України були у змозі виконати таку умову⁹⁹.

Невдалою виявилася і спроба Врангеля залучити до союзу з його Руською армією самого Нестора Махна і його воєначальників. «Батько» дав досить певну і красномовну відповідь на цю ініціативу «чорного барона», наказавши

стратити його емісара капітана Михайлова¹⁰⁰. Щоправда, Олександр Скирда зазначає, що у справі перетворення махновців на союзників «білих» Петро Врангель досяг часткового успіху, створивши у своїй армії цілу дивізію з махновців, які перейшли на його бік. На думку О.Скирди, така подія стала наслідком брехливої пропаганди врангелівців, які зробили чимало для того, щоб представити Нестора Махна як стовідсоткового союзника білогвардійців¹⁰¹.

Варто зазначити, що М.Палій і О.Скирда у цілому правильно висвітлюють маловідомі факти махновсько-врангелівських взаємин у 1920 році. Разом з тим ми вважаємо хибною спробу М.Палія позиціонувати Нестора Махна як потенційного союзника «чорного барона» посиленням на той невеликий лист із згадкою про свого загиблого брата, який начебто «батько» написав командуючому Руської армії. Адже досить важко сказати, чи такий лист насправді був написаний, але якщо навіть це й дійсно було так, то практично немає сумнівів, що автором послання був не Нестор Махно, а якась інша людина, що була прибічником утворення махновсько-врангелівського союзу. У даному випадку М.Палію можна закинути те, що він некритично поставився до змісту історичного джерела, з якого він взяв цю інформацію. Якби справа була дійсно такою, то на початку липня 1920 року Нестор Махно аж ніяк не наказав би стратити врангелівського офіцера-емісара, а, навпаки, уклав би з ним союз двох армій (врангелівської і махновської), спрямований проти більшовиків.

Насправді ж історія розпорядилася так, що у жовтні 1920 року Махно уклав з більшовиками черговий військовий союз, спрямований проти білої армії генерала Врангеля. Історики дещо по-різному розуміють і викладають причини утворення нового більшовицько-махновського союзу. Олександр Скирда, посилаючись на відомого анархіста Петра Аршинова, стверджує, що головною причиною укладення цієї угоди стали великий вплив і політична вага більшовиків в Україні восени 1920 року. Крім того, історик вважає, що виникненню цього альянсу сприяло можливе утворення іншого союзу – армії Врангеля і армії білопанської Польщі, який уявляв велику загрозу для «справи революції»¹⁰². М.Палій вважає, що основним чинником, який підштовхнув махновців до утворення нового махновсько-більшовицького союзу, стало те, що Катеринославська губернія як базовий район махновського руху, була захоплена військами Врангеля¹⁰³. Цікаво, що у даному випадку Майкл Палій висловлює погляд, досить близький до думки В.І.Леніна про те, що заможне селянство «махновської» території стало союзником Червоної армії лише після того, як воно зазнало на собі врангелівський режим. Крім того, М.Палій наводить маловідому точку зору на цю подію самого генерала Петра Врангеля. На його думку, восени 1920 року Махно приєднався до комуністів, бо це відкривало для нього і його підлеглих перспективу «пограбування Криму»¹⁰⁴.

Підкреслимо, що в книгах М.Палія і О.Скирди причини об'єднання більшовиків і махновців у боротьбі проти врангелівської навали охарактеризовані цілком правильно, і кожна з них дійсно мала місце. Щоправда, до чинників, охарактеризованих цими двома дослідниками, слід додати ще один, і досить

важливий. Під час наступу Руської армії на Північ партизанські рейди махновців по радянській території означали фактичну і до того ж суттєву допомогу врангелівцям. У цій ситуації Махно не міг не розуміти, що продовження такої практики може швидко привести до його дискредитації в очах українського селянства як союзника білогвардійців.

О.Скирда робить доволі цінне зауваження стосовно неоднозначного ставлення Нестора Махна і його провідних воєначальників до укладення цього бойового союзу «червоних» та «чорних». Білаш та Куриленко були за укладення угоди, Каретников і Попов – навпаки, проти, а сам Махно виявив тоді очевидні політичні вагання, висловлюючи як першу, так і другу точку зору¹⁰⁵. За О.Скирдою, з питання про чергову більшовицько-махновську угоду в РПА відбувся політичний розкол, її відмовились визнати близько 8 тисяч махновців¹⁰⁶. То чи правильним був такий крок з боку «махновщини»?

Рішучим опонентом такої в цілому позитивної інтерпретації цього питання М.Палієм є О.Скирда, який безапеляційно стверджує, що угода з більшовиками укладена восени 1920 р., була «великою помилкою» з боку махновської верхівки¹⁰⁷. Додамо, що теза О.Скирди є, безумовно, серйозною і вартою нашої уваги, вона спирається на оцінку самого Махна, який пізніше стверджував, що, схиливши махновських повстанців на свій бік, комуністи отримали кращу можливість розгромити «махновщину».

Забігаючи дещо наперед, зауважимо, що командування Червоної армії і дійсно отримало кращі можливості для розгрому Революційної Повстанської Армії, фактично розділивши її на два окремих угруповання – кримське і гуляйпільське. Та чи можна на цій підставі робити такий висновок, який зробив у своїй книзі О. Скирда?

Спробуємо ґрунтовно і неупереджено розібратися в цьому досить непростому питанні. На нашу думку, влітку і восени 1920 року у Революційної Повстанської Армії Н.Махна було кілька варіантів власної поведінки, а саме: 1) одночасна боротьба на два фронти – як проти Червоної Армії, так і проти армії барона Врангеля; 2) оголошення власного політичного нейтралітету щодо двох ворогуючих сторін; 3) вихід РПА за межі України; 4) укладення військового союзу з армією генерала Врангеля проти більшовиків; 5) укладення військового союзу з радянською армією проти «білогвардійської» Польщі; 6) бойова співдружність РПА і Червоної армії в боротьбі проти «врангелівщини».

Звичайно, Революційна Повстанська Армія Н.Махна цілком могла воювати на два фронти – як проти білих, так і проти червоних, тим більше, що ці військові сили були непримиренними ворогами махновського «вільного радянського ладу». Але разом з тим одночасна боротьба з великими військовими контингентами білих і червоних практично «гарантовано» закінчилася б великою поразкою «махновщини». Отже, можна зробити висновок, що таким шляхом Нестор Махно піти не міг. Цілком неприйнятним було для нього і оголошення політичного нейтралітету та виведення своїх військ із зони боротьби Руської і Червоної армій – хоча б тому, що його бійці і по-махновськи налаш-

товане селянство не зрозуміло б такі дії з боку «батька» і не простило б йому бажання відсидітись у тилах під час вирішальних для України подій. Не міг селянський отаман і повести свою армію на польський фронт (ми вже зазначали, що у цьому випадку РПА відірвалася від симпатизуючих їй селян «махновських» районів). А про те, що повстанський командарм міг відкрито стати під білогвардійський прапор, вже було годі й говорити. Отже, по суті Нестор Махно міг піти тільки однією дорогою – дорогою бойової співдружності з Червоною армією у боротьбі проти спільного ворога – врангелівського режиму і його армії. Щоправда, і сам Махно, а пізніше – і історик Майкл Палій були беззаперечно праві у тому, що цей альянс мав для махновців також і негативні наслідки, проте разом з тим воєначальники «батька» – Білаш і Куриленко – запропонували йому кращий із усіх можливих варіантів.

У монографії «Анархізм Нестора Махна» її автор досить ґрунтовно розбирає також і текст більшовицько-махновської угоди, укладеної у жовтні 1920 року, звертаючи увагу на такі її положення, як фактичне приєднання РПА до радянських військ, стовідсоткове утримання її (на час союзу двох армій) більшовицьким військовим командуванням, припинення репресій комуністів проти анархістів і навіть – участь прибічників анархістського суспільства у виборах до радянських органів різного рівня¹⁰⁸. М.Палій проводить цікаву і, на наш погляд, правильну думку про те, що цей махновсько-більшовицький союз був небаченим політичним компромісом Комуністичної партії чи не за всю історію свого існування¹⁰⁹. І дійсно, звертає на себе увагу те, що Червона армія і Революційна Повстанська армія уклали тоді угоду, яка являла собою угоду двох рівних воюючих сторін. Це зайвий раз підкреслює велику зацікавленість більшовиків у перетворенні смертельно небезпечного ворога – «махновщини» на лояльного союзника.

У більшості радянських історичних праць багатократно висловлювалась думка, що вирішальну роль у розгромі врангелівської армії відіграла саме Червона армія, а роль махновців у цій справі була у кращому випадку допоміжною. О.Скирда і М.Палій аж ніяк не заперечують того, що «врангелівщина» відійшла у історичне небуття завдяки спільним діями червоноармійців і махновців, але разом з тим на конкретних фактах доводить, що РПА зіграла в ліквідації врангелівського режиму набагато більшу, а в деяких моментах – навіть вирішальну роль. М.Палій підкреслює, що Нестор Махно відрядив на врангелівський фронт досить значну частину своєї повстанської армії – близько 10 тис. своїх бійців¹¹⁰.

Олександр Скирда описує безсумнівні успіхи РПА на материковій частині України, і, зокрема, визволення ними від білогвардійців Гуляйполя, Олександрівська, Мелітополя та інших міст і містечок¹¹¹. При цьому історик цілком правильно зазначає, що тим самим махновцям за досить короткий термін вдалося зробити те, що Червоній армії не вдалося зробити за цілих два місяці¹¹². Монографія М.Палія містить детальний опис боротьби махновських загонів за Перекоп та захоплення ними Сімферополя та інших кримських міст¹¹³.

З описання М.Палієм і О.Скирдою кримської військової кампанії РПА цілком можливо зробити один важливий висновок: головні очаги спротиву білогвардійців у Північній Таврії і Криму були ліквідовані саме махновцями, а червоноармійські підрозділи просувалися тоді на Південь, так би мовити, другим ешеленом, користуючись, що називається, максимально тими військовими результатами, які здобули тоді і в Північній Таврії, і в самому Криму солдати «батька» Махна.

Черговий союз махновців і більшовиків, як відомо, проіснував зовсім недовго (лише два з половиною місяці), поступившись місцем жорсткому військовому протистоянню між ними.

Деякі історики, включаючи М.Палія, не приховують, що велика роль повстанців Нестора Махна у ліквідації денікінського і врангелівського режимів була не стільки внеском у справу перемоги «третьої революції», скільки внеском у «тріумф» більшовизму¹¹⁴. Разом з тим автор книги «Анархізм Нестора Махна» зазначав, що махновські загони, руйнуючи більшовицьку владу в Україні в 1920 році, об'єктивно допомагали наступаючій армії генерала Врангеля. Із цих наведених незаперечних фактів випливає природний висновок, що махновський рух не був повністю самостійним політичним рухом, а нерідко так чи інакше, як «проміжна» сила, грав роль звичайного помічника у боротьбі різних сил (як революційних, так і контрреволюційних) в їхній боротьбі за владу. Крім того, цей факт є одним із чисельних підтверджень відомої тези радянської історіографії про коливання селянськими масами між силами революції і контрреволюції у період громадянської війни.

М.Палій стверджує, що після перемоги над білогвардійською армією Врангеля Махно передбачав продовження збройного махновсько-більшовицького конфлікту, але разом з тим вважав, що у нього в запасі є ще три мирні місяці, які він сподівався використати для посилення своєї армії, в тому числі – і за рахунок приєднання до неї співчуваючих йому червоноармійських підрозділів¹¹⁵. Однак, як засвідчили наступні події, такого часу у нього вже не було.

Представники різних напрямків історіографії по-різному визначали та визначають причини розриву мирних стосунків між вчорашніми союзниками. Свого часу радянські історики намагалися довести, що це було спричинено саме початком ворожих дій махновців проти Червоної армії. Разом з тим вони практично ніколи не могли підкріпити цю свою тезу конкретними фактами. У цьому зв'язку набагато більш переконливою виглядає спільна думка М.Палія і О.Скирди про те, що махновці і більшовики знову опинилися по різні сторони барикад як наслідок реалізації чергового плану комуністів по повній ліквідації «махновщини». Більшовики, як і раніше, в період «денікінщини», повністю використали збройну допомогу махновців у боротьбі проти Врангеля, але при цьому були завжди переконані, що їхній союз з «дрібнобуржуазною контрреволюцією» має суто тимчасовий характер і що він діятиме лише допоки в ньому є реальна потреба. Така потреба зникла разом з ліквідацією на Півдні України врангелівського режиму. У зв'язку з цим М.Палій у загальних рисах наводить

зміст листопадового 1920 року наказу командуючого Південним фронтом Михайла Фрунзе, який пропонував РПА два шляхи – або приєднатися до Червоної армії, або ж надалі вважатися контрреволюційним військом, яке бореться проти революційних здобутків робітників і селян¹¹⁶. Історик яскраво описує підступні напади червоноармійських підрозділів на кримське і гуляйпільське угруповання махновців в листопаді 1920 року, внаслідок яких повстанці зазнали великих втрат¹¹⁷.

Так у листопаді 1920 року спалахнула нова більшовицько-махновська війна, що тривала по серпень 1921 року, аж до повної ліквідації так званої махновщини. Треба зазначити, що вже тоді, восени 1920 року, становище махновців стало досить загрозливим внаслідок того, що Червона армія, ліквідувавши по суті всі інші свої фронти, отримала реальну можливість кинути усі свої сили на придушення махновського руху.

На відміну від радянських істориків, які тенденційно подавали спротив махновців регулярним червоноармійським частинам як їхній шлях від поразок до остаточної поразки, автори аналізованих нами монографій на конкретних фактах доводять, що РПА і в цих, набагато більш складних для себе умовах, залишалась гідним противником радянської армії. Зокрема, за цей останній свій період махновці отримали низку переконливих перемог – зокрема, в районі Гуляйполя, під Андріївкою, де повстанці завдали нищівної поразки червоноармійським частинам, захопивши при цьому близько 8 тисяч полонених¹¹⁸. Разом з тим і М.Палій, і О.Скирда дають своїм читачам зрозуміти, що боротися махновцям ставало дедалі важче – і не тільки завдяки тому, що повстанці зіткнулися тоді з переважаючими силами Червоної армії. У той час більшовицькі військові стратеги зуміли удосконалити тактику боротьби проти «махновщини». М.Палій, зокрема, згадує їхні два нові тактичні елементи – появу на внутрішньому фронті так званих «летючих» загонів, що практично постійно переслідували махновців, не даючи їм можливості відновлювати свої сили, і розміщення великих червоноармійських гарнізонів в південноукраїнських селах, що у значній мірі унеможливило надання допомоги махновцям¹¹⁹.

Нові і до того ж, набагато менш благоприємні умови боротьби змушували змінювати власну тактику і самого «батька». М.Палій, зокрема, зазначає, що Нестор Махно, передбачаючи реальну можливість оточення РПА великими силами Червоної армії, змушений був розділяти своє військо на низку порівняно дрібних загонів, які діяли в різних регіонах України¹²⁰. Звичайно, такі дробління повстанських сил мало, поруч з позитивними, також і негативні риси – зокрема, те, що сам «батько», часто-густо не маючи змоги сконцентрувати всі свої сили, виявлявся також неспроможним і вирішувати солідні військові завдання (зокрема, захоплення великих міст). Крім того, у 1921 році махновці йшли великими рейдами (в тому числі – і за межами України), під час яких вони не стільки знищували сили противника і шукали поповнення своїм загонам, скільки елементарно рятувалися від червоноармійських частин, які насадили на них з усіх сторін¹²¹.

Влітку 1921 року становище РПА стало катастрофічним. Якщо у січні 1921 року, за справедливою оцінкою Майкла Палія, армія Махна нараховувала не менш ніж 15 тис. повстанців¹²², то в липні того ж року в розпорядженні «батька» перебувала лише тисяча бійців. Великі поразки махновців, що вони їх тоді зазнали на Харківщині і Полтавщині, втрата Махном своїх кращих бойових товаришів (Щуся та інших) поставили «махновщину» на межу військової катастрофи. 28 серпня 1921 року Нестор Махно із жалюгідними залишками своїх сил перетнув радянсько-румунський кордон, поставивши тим самим крапку в історії махновського руху.

У своїй книзі О.Скирда наводить статистичні дані радянського історика Лебеда, які свідчать, що трохи пізніше, восени 1921 року, органам радянської влади добровільно здалося в полон 30 махновських воєначальників і 2443 рядових махновців¹²³. Зазначимо, що історик піддає відвертому сумніву цей факт, очевидно, вважаючи, що насправді ці махновці боролися проти більшовицької влади, що називається, до самого кінця. Однак сумніви О.Скирди з цього приводу не є переконливо обґрунтованими. На нашу ж думку, особливих підстав для такого сумніву немає, залишки РПА цілком реально могли капітулювати восени 1921 року – хоча б через те, що тоді абсолютна більшість хліборобського населення України вже перестала надавати підтримку махновському руху.

Принципово важливим є питання про причини краху «махновщини». Досить ґрунтовно воно викладене у монографії Майкла Палія. На справедливую думку американського історика зникнення «махновщини» з історичної сцени наприкінці літа 1921 року слід розглядати як наслідок дії кількох різнопланових суспільних факторів. Крім переважаючих сил більшовицької армії, М.Палій звертає увагу на такі чинники, як неспроможність селянства допомогти махновцям продовольством внаслідок систематичних дій продовольчих загонів; засуха літа 1921 року, що змушувала селянство емігрувати з Півдня України; велика втомленість українських хліборобів від постійних військових дій впродовж 1917–1921 років і, як наслідок, їх фізична нездатність жити весь час в режимі «перманентної анархістської революції», запровадження Нової Економічної Політики (НЕПу), відсутність у самого Махна чіткого плану побудови «бездержавного суспільства», а також відмова махновської армії від серйозного союзу з різними силами «української національної революції»¹²⁴. На безумовно коректну думку історика, в реальному житті махновська «третя революція» так і не стала складовою частиною української національної революції 1917–1921 років, більш того, вона зіграла в ній роль «деструктивного чинника»¹²⁵.

При всій ґрунтовності викладу причин ліквідації «махновщини» М.Палієм він не позбавлений деяких характерних недоліків. Зокрема, важко поділити думку американського дослідника про відсутність у «батька» плану розбудови анархічного суспільства; насправді цей план був досить детально викладений в Декларації махновської армії, оприлюдненої в жовтні 1919 року. Крім того,

серед причин, визначених автором книги «Анархізм Нестора Махна», відсутній такий важливий чинник, як збройна боротьба частини українських селян проти «махновщини» у лавах загонів комітетів незаможних селян. Нарешті, хоча всі виділені М.Палієм причини були безумовно важливими, їх варто було б диференціювати, поділивши на вирішальні і допоміжні. На наш погляд, такі фактори, як втомленість українського селянства від довгих військових дій та засуха, мали тимчасовий характер і самі по собі не поклали б остаточний край «махновщині». Набагато більш важливим стало запровадження Нової Економічної Політики, яка, повернувши українському селу нормальні господарчі відносини, ліквідувала тим самим систематичну державну реквізицію у хліборобів продуктів їхньої власної праці, що являла останню причину опозиційності селянства України щодо більшовицької влади.

Анархістський «експеримент» махновської «третьої революції»: теорія, практика і суспільна перспективність

Як відомо, будь-який суспільний переворот (не тільки «лівий», революційний, а й «правий», консервативний) виконує дві основні функції: деструктивну (ліквідація ворожого їй суспільного ладу) і креативну, суть якої полягає у створенні альтернативних цьому ладу суспільних порядків. Не стала винятком і махновська «третя революція». Послідовна боротьба повстанців Нестора Махна проти іноземних інтервентів, гетьманців, петлюрівців, більшовиків, денікінців і врангелівців аж ніяк не була для них самоціллю, а, навпаки, знярядям для розбудови анархістського «вільного радянського ладу» – ладу справді вільних людей, в якому назавжди зникне експлуатація у будь-яких її формах. До речі, як правильно зауважує Майкл Палій, Нестор Махно вважав експлуаторським суспільством не тільки держави Денікіна, Врангеля і Петлюри, а й задекларовану як соціалістичну і робітничо-селянську державу більшовиків. «Батько» аж ніяк не заперечував, що більшовики дійсно послідовно ліквідували у себе «класи поміщиків і капіталістів», але при цьому підкреслював, що одночасно комуністи створили свою власну, більшовицьку бюрократію, яка завжди жила здебільшого за рахунок робітників, селянства і інтелігенції і, відповідно, була новим експлуаторським класом¹²⁶. На жаль, М.Палій не висловив свого ставлення до такої думки Н.Махна, проте чимало конкретних фактів із життя СРСР свідчать, що у такому погляді на речі лідер «третьої революції» у значній мірі мав рацію.

Підкреслимо, що так званий анархістський експеримент Нестора Махна і його оточення аж ніяк не слід інтерпретувати як якусь одноактну подію. Навпаки, чимало фактів, що їх містить велика кількість історичних джерел, свідчить, що Махно зробив не одну, а кілька спроб розбудувати анархічний лад: перший раз – у 1917 – на початку 1918 року, другий – навесні та влітку 1919 року під час існування більшовицької України, третій – восени 1919 року, після відвоювання махновцями у денікінців великої території на Півдні України,

четвертий – у 1920 році, коли махновській армії неодноразово вдавалося відвойовувати певні території (на Полтавщині, Катеринославщині) у більшовицьких мілітарних сил. Поза усяким сумнівом, найбільш серйозна спроба здійснення «анархічного експерименту» була зроблена махновцями восени 1919 року.

Треба зазначити, що монографії М.Палія і О.Скирди містять чимало цінних даних про розбудову махновцями «вільного радянського ладу» у 1919 році. Майкл Палій зазначає, що для «махновської автономії» весни-літа 1919 року були характерні такі риси, як передача права власності (у тому числі і власності на землю) не державі, а безпосередньо людям (у формі соціалізації землі. – В.Г.); створення нових, небільшовицьких Рад; досить широка політична свобода для усіх «лівих» елементів (від анархістів до «правих» меншовиків); ходження на «махновській» території абияких грошей – від царських до радянських; організація шкільної справи відповідно до доктрини іспанського анархіста Франсуа Фере, головним принципом якої було «відчуження» школи від держави¹²⁷. Суттєво доповнює ці дані Олександр Скирда, який приділяє більшу увагу наступному етапу анархічних перетворень «махновщини» восени 1919 року. Історик підкреслює, що тоді махновці оголосили створення місцевих і незалежних економічних організацій, наклали великі контрибуції на різні розряди місцевої буржуазії, організували видачу різних посібників найбіднішим верствам населення, оголосили «добровільно-зрівняльну» мобілізацію до повстанської армії, а, крім того, показали залізничникам конкретний шлях (взагалі – госпрозрахунковий. – В.Г.) організації їхньої праці, дозволили на контрольованих ними територіях друкувати більшовицьку пресу¹²⁸. У своїй книзі про махновський рух О.Скирда практично повністю наводить зміст декларації махновської Реввійськради від 7 січня 1920 року, яка повністю скасувала всі закони і розпорядження денікінської і більшовицької влад, передала усі поміщицькі землі – селянам, а заводи і фабрики – робітникам, оголосила утворення «вільних» робітничо-селянських рад, дозволила абсолютно вільний обіг самих різних грошей, а також – абсолютно вільний обмін різних товарів¹²⁹.

Дещо сумуючи ці та деякі інші характерні ознаки махновського «вільного радянського ладу», викладені у книгах М.Палія і О.Скирди, можна дійти висновку, що Махно і махновці прагнули до створення досить типового соціальноорієнтованого суспільства, для якого характерними будуть відсутність експлуатації, вільний економічний розвиток кожної людини і досить широка політична свобода. До речі, як М.Палій, так і О.Скирда уникають подібної позитивної характеристики махновських порядків, але майже немає сумнівів, що вони мислять їх суть саме так. Зокрема, О.Скирда зазначає, що «анархічний експеримент» Нестора Махна довів: всупереч класичним «державницьким» уявленням більшовиків, мешканці Півдня України продемонстрували свою здатність успішно жити без будь-якої державної влади впродовж усієї громадянської війни¹³⁰.

Разом з тим стосовно анархічного «експерименту» «махновщини» виникають принаймні три важливих з нашої точки зору питання, відповіді на які нам, на жаль, не вдалося відшукати в працях американського і французького істориків. По-перше, чи міг розбудований махновцями «вільний радянський лад» перестати бути соціально орієнтованим суспільством і поступово, в процесі соціальної еволюції, перетворитися на щось інше – дрібнобуржуазне чи навіть капіталістичне суспільство? По-друге, чи мігло «безвладне суспільство» повністю задовольнити мешканців України? По-третє, чи була «Махновія» саме анархічним, а не державним суспільним утворенням?

Стосовно першого питання варто зауважити, що, як і будь-яке явище (в тому числі і явище суспільне), махновський «безвладний лад» треба розглядати не в статистиці, а саме в динаміці його розвитку, чого, на жаль, не роблять ані М.Мелет, ані О.Скирда. А в цьому випадку махновське суспільство навряд чи можна було б вважати ідеалом суспільної організації на кшталт «міста сонця» відомого утопіста Томазо Кампанелі. Спробуємо аргументувати цю точку зору. Відштовхнемося від того, що сам Махно визнавав можливість розвитку природних товарно-грошових стосунків і навіть більше того – збирався задіяти в цьому всі наявні в Україні фінансові ресурси. Але ж на практиці ринкові процеси в тому чи іншому суспільстві так чи інакше ведуть до економічного розшарування і суспільної нерівності, бо у таких умовах хтось завжди буде вести господарчу діяльність більш успішно, а хтось – менш успішно. В результаті неминуче утворилася б така ситуація, коли одна частина мешканців сільської України мала б такі грошові запаси, які б дозволили їм не тільки задовольняти свої різноманітні потреби, а й використовувати в своїх господарчих справах найману працю. До речі, М.Палій беззастережно визнавав, що Махно не поклав край соціальній нерівності в українському селі¹³¹. З іншого боку, менш успішні в господарчому плані їхні сусіди або просто земляки, зацікавлені в придбанні додаткових засобів для існування, в реальному житті стали б саме цими найманими робітниками. Так поступово, крок за кроком, в українському селі виник би дрібнобуржуазний капіталізм, який при відсутності різних перешкод почав би поступово еволюціонувати у бік середнього, а в майбутньому – і великого капіталізму.

У свій час автор цієї статті довго шукав відповідь на важливе питання про те, як ставився сам Махно до української дрібної буржуазії – так званого куркульства, яке з дореволюційних часів було в Україні досить чисельним. Виявляється, Махно і його близькі соратники вважали цей прошарок ворожим інтересам середнього і біднішого селянства, але водночас цілком серйозно вважали, що ця заможна група хліборобів поступово зникне під морально-духовним впливом своїх незаможних односельчан¹³². У світлі вищенаведених міркувань такий погляд нам уявляється досить наївним і утопічним.

Аналогічні процеси неминуче відбулися б і в контрольованих махновцями містах. Адже результати «бізнес-діяльності» робітників різних підприємств теж на практиці виявилися б різними, у когось – більш успішними, а у когось – менш. Відповідно, як і у випадку сільськогосподарської України, ці менш

успішні робітники теж стали б потенційними найманими робітниками. Отже, в містах махновський «вільний лад» теж неминуче еволюціонував би у бік «дрібнобуржуазності», а пізніше – і цілком «нормального» капіталізму.

Отже, якщо розглядати махновський суспільний лад саме в динаміці то він буде виглядати далеко не так привабливо, як при його статичному розгляді, при-таманному як М.Палію, так і О.Скирді. Не буде помилкою стверджувати, що сам Нестор Махно був за своїми переконаннями не тільки анархістом, а й соціалістом, проте стихійний розвиток «Махновії» неминуче привів би до виникнення суспільства, яке мало б мало чого спільного з соціалістичними ідеями Н.Махна.

Щодо другого питання, то досить важко поділити думку Олександра Скирди, яку він висловив на підтримку головного постулату махновського анархізму – про те, що нібито люди можуть цілком обійтися без будь-якої державної влади взагалі. На наш погляд, в основі такої апологетики анархізму лежать дві вади методологічного характеру – по-перше, абсолютизація усіх негативних рис державно-управлінського апарату, і, по-друге, значне перебільшення здатності людей жити (і до того ж – жити добре чи принаймні задовільно) абсолютно без державних чиновників-управлінців різного рівня. Фігурально висловлюючись, Нестор Махно, а також його одностайні-анархісти різних часів виплинули з водою і саме немовля. Підкреслимо, що у будь-якому суспільстві є об'єктивна потреба керувати ним «зверху» – тому, що звичайні люди, зайняті кожноденною «маленькою» працею «внизу», не здатні робити це. Якщо ж не буде регулярного управління такими важливими сферами життя, як економічна, військова справа, правоохоронна сфера, освіта та ін., то, як свідчить досвід світової історії, ці сфери будуть поступово деградувати або, у кращому випадку, довгі роки стояти на місці. До речі, важливо підкреслити одну надзвичайно суттєву деталь. У будь-який період «махновщини» «левоу частку» її лав складала саме прибічники тих чи інших варіантів держави («безпартійні селяни, «ліві есери», більшовики та інші), а процент переконаних, стовідсоткових анархістів в махновському русі був завжди досить малим. Склалася у буквальному смислі парадоксальна ситуація: анархічну «третю революцію» в Україні творили здебільшого не прибічники анархії, а прибічники державності. Це є переконливим доказом того, що переважна більшість махновців пов'язувала свої надії не з анархістською, а саме з державною організацією життя.

Стосовно третього питання, варто сказати, що серед істориків і досі немає єдності поглядів на те, чи був насправді «безвладний лад» Нестора Махна анархічним суспільством. Одні дослідники так чи інакше вважають, що махновський лад являв собою справжній анархізм у дії, а інші, навпаки, переконані у протилежному – що під виглядом анархічного суспільства Махно і його соратники розбудовували свою власну, махновсько-селянську державу. Монографія Олександра Скирди містить без перебільшення надзвичайно важливий матеріал, що стосується досить гострої полеміки з цього питання, яка велася близькими соратниками Нестора Махна. Як ми спробуємо показати нижче, чимало провідних

анархістів дотримувалися думки, що порядки, які виникли на територіях, контрольованих махновськими, виявилися далекими від канонів класичного анархізму, і, до того ж мали солідні підстави, щоб вважати саме так.

Одним з тих, хто поставив під природний сумнів анархічну суть «махновщини» і «махновії», був відомий у свої часи анархіст Марк Мрачний. Щоправда, як це видно з книги О.Скирди, робить це М.Мрачний не зовсім послідовно, з одного боку визначаючи махновський рух як «воєнний анархізм», а, з іншого, наводячи цілу низку фактів з практики «третьої революції», які, на його думку, суперечили теорії і практиці анархізму. Він, зокрема, вбачає їх у «диктаторській ролі» самого Махна, у наявності в «махновщині» репресивної машини, яка по мірі сил знищувала усіх противників махновського руху, у функціонуванні знаменитої контррозвідки, яка практично нічим не відрізнялася від таємної більшовицької поліції – ЧК¹³³. На думку Марка Мрачного, за своєю політичною суттю «махновщина» виявилася помітно ближчою не до анархістського, а – до лівоесерівського руху, який, як відомо, тяжів до розбудови «лівої», радянської держави¹³⁴.

Кількість аргументів на користь «неанархізму» махновського руху надав інший анархіст – В.Худолій. За В.Худолієм, махновські «вільні ради» насправді уявляли собою суто державні органи влади, шляхом створення яких махновці розбудовували свій «розпилений» (або ж децентралізований) варіант держави¹³⁵. Аналогічним чином В.Худолій інтерпретує з'їзди, які неодноразово збиралися на «махновській» території. У зв'язку з цим він ставить цілком природне питання: чи були потрібні «вільному народу» ці з'їзди та їхні рішення, якщо «вільний народ» вже мав право і здатність організовувати своє власне життя самостійно, без тих чи інших вказівок зверху? Цілком природно, що і головний теоретичний документ «махновщини» – її декларація, прийнята у жовтні 1919 року – в інтерпретації В.Худолія являє собою не що інше, як проект створення децентралізованої махновської держави¹³⁶.

Варто додати, що будучи за великим рахунком одностайними в цьому питанні, М.Мрачний і В.Худолій пояснювали очевидну ревізію класичного анархізму махновцями значним впливом на них з боку представників лівоесерівського руху¹³⁷.

В ряді випадків подібні погляди були підтримані ще один анархіст – Є.Долініним-Моравським. Він, зокрема, теж гостро критикував учасників махновського руху за жорстокі репресії щодо усіх противників «третьої, анархічної революції (поміщиків, білогвардійців, чекістів, отамана Григор'єва), підкреслюючи при цьому, що анархізм, на відміну від більшовизму, не може спиратися на насильство¹³⁸. Крім того, Є.Долінін-Моравський вбачав відхід «махновщини» від анархізму в факті укладення другої махновсько-більшовицької угоди – в той час, як чимало «справжніх анархістів» вже давно відмовились від будь-якого співробітництва з комуністами¹³⁹.

Слід підкреслити, що у своїй книзі Олександр Скирда наводить не тільки критику «махновщини» з боку представників анархістського табору, а й спроби

її ідейного захисту з боку тих анархістів, які, на відміну від своїх опонентів, щиро вважали і саме махновське повстанство, і створені ним суспільні порядки справді анархістськими. Одним із головних апологетів «махновщини» був близький соратник Н.Махна Петро Аршинов.

О.Скирда досить детально показує, що ті ознаки руху на чолі з Н.Махном, які його опоненти подають як неанархістські і навіть державницькі, П.Аршинов розуміє і інтерпретує цілком протилежним чином – як суто анархістські риси. Так, Револуційну Повстанську Армію, на відміну від армії різних держав, він не вважав державною структурою, стверджуючи, що вона була лише «захисницею трудящих» в боротьбі проти експлуататорів¹⁴⁰. Знамениту махновську контррозвідку, очолювану братами Задовими, П.Аршинов не вважав таємною політичною поліцією і підкреслював, що вона практично не мала нічого спільного з більшовицькою ВЧК і білогвардійською контррозвідкою, які були дійсно органами державної влади¹⁴¹. Аналогічним чином близький соратник «батька» Махна рішуче заперечував, що усі махновські з'їзди були органами законодавчої влади, хоча і був не в змозі навести справді переконливі аргументи на захист такого погляду¹⁴². Додамо, що по суті Петро Аршинов змушений був визнати неанархічний характер жорстоких репресій махновців щодо своїх політичних противників, але при цьому був готовий завжди виправдати їх, підкреслюючи, що вони були викликані цілком реальними жорстокостями громадянської війни¹⁴³.

Що ж насправді створювали, на думку М.Палія і О.Скирди, Махно і махновці – дійсно безвладний, анархічний лад чи один з багатьох варіантів української державності? М.Палій безапеляційно вважає керівника махновців анархістом¹⁴⁴, з чого виходить, що Махно дійсно будував в Україні анархічне суспільство. На відміну від свого колеги по історичному цеху, О.Скирда займає з цього питання дещо двоїсту і не зовсім ясну позицію. З одного боку, історик визнавав, що такі характерні атрибути махновського руху, як «вільні Ради», повстанська армія з властивою їй чіткою ієрархією (попри те, що в ній практично завжди існувала виборність командного складу) не відповідали нормам класичного анархізму, який існував в світі ще задовго до виникнення «махновщини»¹⁴⁵. З іншого боку він цілком у дусі поглядів П.Аршинова виправдовував придушення махновцями своїх «класових ворогів» і стверджував, що навіть класик світового анархізму Михайло Бакунін у тій конкретній ситуації не відмовився би ані від повстанської армії, ані від «вільних Рад», ані від інших явно неанархістських речей, що їх постійно практикувала «махновищина»¹⁴⁶.

Для того, щоб правильно визначити, які ознаки селянського руху на чолі з Нестором Махном були анархістськими, а які – ні, варто згадати головні і принципово важливі постулати анархістського вчення. Відповідно до них, анархічне суспільство має являти собою сукупність повністю незалежних громадських комун, які живуть своїм цілком вільним життям без будь-яких органів державної влади. Зазначимо, що ніхто з корифеїв світового анархізму не

писав про необхідність існування в анархістському суспільстві таких речей, як армія, таємна поліція, «вільні Ради». Немає жодного сумніву, що Михайло Бакунін, Петро Кропоткін та інші всесвітньо відомі анархісти вважали усі ці атрибути несумісними з анархізмом. Варто додати, що у випадку застосування ким-небудь з них неанархістських методів боротьби самі вони, що називається, миттєво перестали б бути анархістами.

Але саме вони, неанархістські атрибути практично постійно діяли на «махновській» території. При цьому спроба Петра Аршинова тлумачити як атрибути саме «анархії – мати порядку» виглядають вкрай непереконливо. Скажімо, усі махновські з'їзди були цілком реальними органами законодавчої влади, рішення яких були обов'язковими для місцевих мешканців і пунктуально втілювались в життя (це, зокрема, знайшло свій вираз у скасуванні продрозверстки і обмеженні чекістської діяльності на «махновській» території у 1919 році)¹⁴⁷. Махновська контррозвідка, аналогічно поліційним структурам червоної та білої Росії, виявляла і знешкоджувала усі ворожі, підривні елементи, які заважали будувати «вільний радянський лад». Махновська повстанська армія за своїми організаційними засадами принципово нічим не відрізнялась від сучасних їй інших армій (більшовицької, білогвардійської, петлюрівської та інших)¹⁴⁸. І це стосується не тільки високої ступені централізації військової влади в ній. Різні історичні джерела свідчать, що приєднуватися до РПА і виходити з її складу можна було аж ніяк не за власним бажанням. Частина махновських з'їздів прийняли рішення про фактично примусову військову мобілізацію, яка поширювалась на усіх чоловіків даного регіону за винятком літніх і тяжко хворих¹⁴⁹. Махно і його штаб також вжили заходів для боротьби з дезертирством з махновських лав¹⁵⁰.

Що ж стосується махновських «Вільних Рад» (наприклад, Гуляйпільської Ради), то їх цілком правильно можна вважати органами виконавчої влади, які займалися реалізацією рішень різних махновських з'їздів (законодавчої влади). До речі, є підстави вважати, що керівники «махновщини» аж ніяк не збиралися обмежитись розбудовою децентралізованого варіанту своєї держави. У вже згаданій декларації РПА, прийнятій у жовтні 1919 року, передбачалася можливість створення «вільних Рад» самого різного рівня – не тільки сільських, а й обласних та регіональних і навіть – центральних, всеукраїнських¹⁵¹.

До всього сказаного додамо, що були у «махновщині» і різні судочинні структури, які є властивими різним державам світу. Наприклад, влітку 1920 року за вказівкою Махна була створена Комісія антимахновських справ, яка зазвичай виносила смертні вироки представникам «більшовицького буржуазного порядку»¹⁵².

Звичайно, є велика доля історичної правди у твердженнях Петра Аршинова і Олександра Скирди про те, що ці явно неанархістські риси махновського руху були покликані до життя у значній мірі вкрай напруженим і жорстоким військовим часом. Подібну тезу можна також висловити і інакше – що у випадку відсутності в Україні громадянської війни Нестор Махно дійсно

розбудовував би «вільний радянський лад відповідно до класичних канонів анархізму. Проте, по-перше, як відомо, світова історія не має умовного способу, а, по-друге, фактор громадянської війни аж ніяк не змінює і не випарвдує того, що в махновському повстанському русі була присутня велика кількість типових державницьких рис і що за великим рахунком «анархічний експеримент» Нестора Махна і його соратників був їхньою спробою створити свою власну, махновсько-селянську державність.

Армія «третьої» революції: стратегія, тактика, чисельність і соціальний склад

Одним із самих важливих компонентів махновської «третьої революції» була махновська повстанська армія, яка, з одного боку, боролася за скинення не-нависних південноукраїнському селянству режимів, а, з іншого боку, захищала здобутки того, що її керівники вважали анархічною революцією.

Ми повністю поділяємо думку Майкла Палія про те, що Нестор Махно прекрасно усвідомлював необхідність створення «ефективної військової сили», яка б «захищала завоювання революції»¹⁵³. Одним з необхідних кроків для цього він вважав об'єднання окремо діючих повстанських загонів в єдину махновську армію¹⁵⁴. Саме такою метою був продиктований зміст махновської військової наради, яка відбулася у січні 1919 року і поставила питання про запровадження централізованого керівництва всіма партизанськими силами і про рішучу ліквідацію усіх варіантів повстанського сепаратизму¹⁵⁵. Цілком правомірною є і спроба М.Палія розглядати історію РПА в її історичній динаміці. Він стверджує, що махновські збройні сили пройшли у своєму розвитку «кілька стадій»¹⁵⁶. На самій першій стадії, зазначає американський історик, перед Махном стояло аж ніяк не легке завдання – перетворити «місцеві підпільні групи» на революційні збройні формування, в яких були присутні різні роди військ (наприклад, піхота і кавалерія), які були б добре озброєні усіма видами зброї, включаючи кулемети і пересувалися б на швидкохідних так званих тачанках¹⁵⁷. М.Палій вказує, що дехто з «близьких друзів Махна» вважав цей план нереальним – через брак «офіцерів-професіоналів», які могли б таке завдання виконати¹⁵⁸. Проте Махно знайшов таких людей (головним чином унтер-офіцерів старої царської армії), що виявилися здатними реалізувати цей план¹⁵⁹.

М.Палій підкреслює безсумнівний прогрес збройних сил «третьої революції», роблячи цілком правильний висновок, що «по мірі зростання армії Махна» вона все більше набувала вигляду саме регулярної армії¹⁶⁰. З часом вона набула класичної трьохчленної конструкції: махновська дивізія складалася із бригад, бригада – з трьох полків, полк – з трьох батальйонів і т.д.¹⁶¹. У свої кращі часи РПА мала у своєму складі чимало різних родів військ – кавалерію, піхоту, артилерійські підрозділи, кулеметні команди¹⁶². Деякі історики не без підстав вважають, що Революційна Повстанська Армія «запозичила» власні організаційні принципи у Червоної Армії, де «батько» служив майже півроку.

На думку дослідника, досить швидко махновській армії став притаманний жорсткий централізм. Вищим керівним військовим органом «махновщини» була Реввійськрада, в самій же РПА практично постійно діяла така важлива норма, як виборність воєначальників будь-якого рівня¹⁶³. Щоправда, Майкл Палій аж ніяк не переоцінює колективістські засади махновської армії, підкреслюючи, що часто-густо Революційна Повстанська Армія керувалася не Реввійськradoю, а особисто Нестором Махном, який нерідко самостійно призначав своїх командирів, особливо вищих, на їхні посади¹⁶⁴.

Безумовно сильною стороною висвітлення М.Палієм питання про махновську армію є його спроба визначити її конкретну чисельність у різні періоди її військового функціонування. Ближче до кінця 1918 року Нестор Махно командував тільки 600-ма повстанцями. У січні та лютому 1919 року під його командою перебувало вже 16 тис. бійців, а у травні 1919 року – 22 тис. піхотинців та кавалеристів¹⁶⁵.

За М.Палієм, розрив Махна і махновців з більшовиками у червні 1919 року негативно позначився на чисельності їхніх військ. Разом з тим, приєднавши до себе співчуваючі йому частини Червоної армії та колишніх повстанців отамана Ничипора Григор'єва, Махно зумів збільшити живу силу своєї армії до 20 тис. бійців, а пізніше, під час денікінського режиму, вона досягла близько 40 тис. чоловік¹⁶⁶. Автор книги про анархізм Нестора Махна підкреслив, що головним чинником, що він зумовив таке чисельне зростання повстанської армії у 1919 році, був як більшовицький, так і білогвардійський терор щодо українського селянства¹⁶⁷.

Під час зими 1919–1920 років жива сила РПА зменшилася на 50 відсотків, але, незважаючи на це, тоді в її лавах перебувало ще не менше 10 тис. бійців¹⁶⁸. Пізніше, восени 1920 року, армія Махна нараховувала не менш ніж 12 тис. солдатів. В листопаді 1920 року, після ліквідації більшовицькими частинами кримського угруповання махновців, РПА нараховувала приблизно 3 тис. повстанців. Щоправда, наприкінці 1920 – на початку 1921 років чисельність живої сили армії Махна знову зросла, досягши понад 10 тис. бійців. Навесні 1921 року чисельність махновських загонів не перевищувала 2 тис. повстанців. А в липні – серпні 1921 року, коли крах «махновщини» був вже зовсім недалеко, загальна кількість махновців, на думку М.Палія, коливалася від 1 до 5 тис. чоловік¹⁶⁹.

Ці статистичні дані, наведені американським дослідником, свідчать про дві важливі речі – по-перше, що за весь період існування армії «третьої революції» її чисельність була нестабільною і далеко не однаковою, і, по-друге, що некоректною є думка історика про те, що Нестор Махно завжди міг спиратися на підтримку українського селянства в цілому (у цьому випадку конкретна чисельність його армії була б набагато більшою і стабільнішою). Як же пояснював цей соціальний феномен історик із США? М.Палій вважав, що кількість махновського війська у той чи інший час залежала як від реальних загроз «третьої» революції, так і від терору ворогів селянства України щодо самих українських хліборобів¹⁷⁰.

На перший погляд, думка американського історика «махновщини» цілком правильна і зрозуміла: чим більше той чи інший ворог загрожував інтересам селянства, тим більшу підтримку були готові надати (і надавали) Нестора Махну українські хлібороби. Але разом з тим на іншій сторінці своєї книги М.Палій стверджує, що досить незначну кількість махновців навесні 1921 року слід пояснювати досить великими силами Червоної армії, які набагато переважали за живою силою махновських повстанців. Отже, у цьому випадку М.Палій, судячи з усього, керується іншою логікою, з якої виходить, що загроза «червоного ворога» селянським інтересам була досить великою, однак, попри це, в той же час чисельність повстанців «батька» була зовсім малою...

Цілком очевидно, що рівень суспільної підтримки «махновщини» в той чи інший період української революції 1917–1921 років було б неправильно пояснювати дією тільки якогось одного, хоча б і дуже важливого, чинника. Насправді на неї одночасно впливало кілька факторів: ступінь потреби сільських мешканців у повстанській боротьбі, міра зайнятості українських хліборобів у сільськогосподарських роботах, сила терору ворожих сил, ефективність ворожої пропаганди та агітації в селянському середовищі, хвороби, що розповсюджувались у селянському середовищі та інші. У плані визначення цих чинників книга М.Палія має характерний недолік – він (можливо, до речі, за суто політичними мотивами) не може правильно відтворити головну причину того, чому українське селянство перестало серйозно підтримувати РПА навесні та влітку 1921 року. Ця причина полягала не в тому, що проти махновців діяла тоді досить велика кількість червоних військ, а в тому, що український хлібороб, вже позбувшись на той час поміщицького землеволодіння, примусових «комун» і викачки продовольства у вигляді продрозверстки, вже в своїй масі не відчував потреби боротися збройним шляхом проти влади комуністів.

Слід окремо сказати про те, наскільки вірними є наведені М.Палієм кількісні дані про живу силу армії Махна. Думається, вони в цілому правильно відтворюють складну динаміку махновського руху, проте слід враховувати, що відомості про конкретну кількість військ Махна у той чи інший час ми можемо знайти лише досить приблизні (адже таких джерел, які містили б більш точну інформацію з цього питання, попросту не існує). Разом з тим «махновська статистика» Майкла Палія у ряді випадків вимагає коректування. Скажімо, його твердження про те, що восени 1919 року, під час боротьби махновців з денікінською навалою, максимальна чисельність повстанців становила 40 тис. бійців, є невірним, бо, як свідчить у своїх споминах один з найближчих соратників «батька» Віктор Білаш, тоді загальна кількість махновців становила не менш ніж 100 тис. чоловік. Такою ж самою вважає чисельність махновців восени 1919 року і Олександр Скирда¹⁷¹. Не можна погодитись і з думкою американського дослідника про те, що у січні-лютому 1920 року махновська армія становила близько 10 тис. бійців. Справа в тому, що у першій половині січня 1920 року під впливом різних обставин (епідемії тифу, втомленості повстанців від військових дій, переходу їх частини на бік Червоної армії та інших),

«махновщина» взагалі на деякий час (щоправда, невеликий) взагалі припинила існування¹⁷². В лютому 1920 року вона відродилася, але тієї своєї чисельності (10 тис. бійців) вона досягла пізніше, навесні 1920 року. Виникає заперечення і припущення історика, що у липні 1921 року чисельність РПА реально наближалася до 5 тис. бійців. Тоді, у передостанній місяць існування «махновщини», коли переважна більшість селянства України вже не підтримувала Махна і його повстанці несли великі втрати в боях з переважаючими червоноармійськими силами, максимальна кількість махновців становила не більше 1 тис. чоловік¹⁷³.

Окремим і, безперечно, важливим аспектом історії махновської армії є питання про її військову тактику. Зазначимо, що у практиці громадянської війни свою мілітарну тактику махновцям вдалося підняти на досить високий рівень, що майже одноголосно визнавали як прибічники, так і противники «махновщини» – більшовики, білогвардійці і петлюрівці. І в таких оцінках практично не було перебільшення.

В монографічних працях М.Палія і О.Скирди переконливо показано, що сама військова тактика махновців складалася з низки оригінальних і до того ж практично завжди вирашних тактичних прийомів. Наприклад, і дослідник із США, і його колега з Франції зазначають, що нерідко військові перемоги махновців пояснювалися їхньою здатністю перекидати свої війська на приблизно в день¹⁷⁴. Цим махновці, безумовно, випереджали кавалерію інших армій, яка могла за той же проміжок часу подолати відстань не більше¹⁷⁵. Саме завдяки такій здібності махновці, з одного боку, могли несподівано з'явитись біля місця розташування ворога, який їх зазвичай не чекав, а, з іншого, реально відірватися від ворожої погоні.

Олександр Скирда також зазначає кілька характерних тактичних прийомів повстанців Махна. Вони могли деякий час відступати під тиском наступаючого противника, але потім, коли ворог припиняв наступ, стрімко розвертатися і завдавати сильних ударів по його тилах¹⁷⁶. Французький історик також підкреслює блискучу здатність махновців воювати, в залежності від конкретних обставин, в різних формах – і як в лавах чисельної повстанської армії, так і в лавах окремих загонів, які при бажанні могли збиратися у велику армію¹⁷⁷. О.Скирда також зазначає здатність махновців до швидкого перевтілення з повстанців на селян і навпаки¹⁷⁸. На справедливую думку історика, ці та деякі інші тактичні прийоми були «козацькою тактикою», яку махновці успадкували у своїх предків – славних запорізьких козаків¹⁷⁹.

М.Палій згадує ще один тактичний «засіб» махновців, який, проте, на відміну від вищезгаданих, не був частиною успадкованої ними історичної спадщини. Повстанці Нестора Івановича могли прорвати будь-який ворожий фронт, а також відбити будь-яку атаку противника, застосовуючи одночасний вогонь багатьох кулеметів¹⁸⁰ (в РПА з цією метою був створений спеціальний кулеметний полк Фоми Кожина. – В.Г.). Крім цього, М.Палій і О.Скирда віддають належне винахідливості махновців, які нерідко з метою полегшення своєї

партизанської боротьби так чи інакше маскувалися під ворогів або під мирних громадян. Так, у 1918 році загін Махна нерідко пересувався по місцевості під виглядом гетьманського карального загону. Ще раніше повстанці «батька» могли досить майстерно, з явним театральним талантом, розіграти весільну процесію, де роль нареченої грав... сам Махно¹⁸¹. О.Скирда в самому кінці своєї монографії згадує випадок, коли бійці «батька» спромоглися розгромити один великий червоноармійський підрозділ, без перешкод наблизившись до нього під виглядом іншої радянської частини і співаючи Інтернаціонал¹⁸².

Як цілком правильно підкреслив Майкл Палій, був ще один чинник, який значно сприяв військовим успіхам повстанців-махновців. То були дії знаменитої махновської контррозвідки, про яку були досить високої думки як симпатички, так і вороги «махновщини». У свою чергу, такий високий рівень праці секретних служб махновської армії пояснювався досить великою кількістю інформаторів серед місцевого населення, які цілком добровільно і безкоштовно працювали на «батьку» Махна¹⁸³.

Взагалі за свою трьохрічну історію «махновщина» здобула чимало великих і малих перемог над своїми ворогами – австро-німецькими інтервентами, гетьманцями, петлюрівцями, денікінцями, більшовиками і врангелівцями. Саме вони, ці переконливі перемоги звичайних людей-селян, породили серед сучасників думку, що махновською повстанською армією насправді керував не Нестор Махно, а полковник Кляйст – висококваліфікований військовий спеціаліст і колишній офіцер німецької кайзерівської армії. Була і інша, хоча й теж аналогічна думка – що Махнові вдалося залучити до керівництва повстанцями одного або навіть кількох колишніх офіцерів царського генерального штабу. Олександр Скирда має безумовну рацію, повністю відкидаючи такі відомості як легендезовані¹⁸⁴, хоча б тому, що у будь-якому з чисельних історичних джерел з історії махновщини немає жодної згадки ані про німецького полковника Кляйста, ані про рівного йому за кваліфікацією офіцера з російського імператорського генерального штабу. Але разом з тим залишається без відповіді важливе і разом з тим непросте питання: завдяки чієму керівництву РПА здобула чимало значних перемог?

Відповідаючи на нього, О.Скирда, як і чимало інших істориків, схильний пояснювати цей феномен майже виключно військовою майстерністю самого Нестора Махна¹⁸⁵. Проте, на нашу думку, така відповідь не є повністю задовільною, якщо врахувати декілька важливих обставин. Як ми сподіваємося, ніхто не буде оскаржувати того, що як повстанський воєначальник Махно був досить здібною людиною. Але варто пам'ятати, що у переважній кількості випадків сам по собі талант ще не є гарантованим засобом досягнення прекрасних результатів у будь-якій сфері людського життя, включаючи і військову. Для цього талант має бути доповнений високоякісною освітою і чималим практичним досвідом. Проте добре відомо, що сам Махно ніколи не вчився в будь-якому військовому навчальному закладі і, на відміну від отамана Ничипора Григор'єва, ніколи не служив в будь-якій армії, крім «своїї». Це, на нашу думку,

не дає підстав для того, щоб приписати військові перемоги «махновщини» тільки одному Нестору Івановичу. Судячи з усього, вони були результатом суто колективного керівництва повстанського руху, в якому приймали участь не тільки Махно, а й його близькі спільники, значна кількість яких була молодшими офіцерами старої, царської армії, що здобули чималий і досить «якісний» військовий досвід під час Першої світової війни.

До речі, О.Скирда вірно вказує на те, що саме наявність в махновському русі цих унтер-офіцерських кадрів була однією із її визначальних рис¹⁸⁶. В РПА практично не можна було знайти колишнього царського поручика, штабс-капітана і полковника, не кажучи вже про царського генерал-майора чи генерал-лейтенанта. Цим махновська армія суттєво відрізнялась від Червоної армії, «вхід» до якої був, відповідно до кадрової концепції голови Реввійськради РСФСР Льва Троцького, широко відкритий «старим» кадрам – колишнім офіцерам і генералам царської армії. На відміну від голови Реввійськради РСФСР, Нестор Махно відмовився від співробітництва з ними, майже панічно боячись зради з їхнього боку (головна причина такої відвертої недовіри керівника махновців до старих військових кадрів базувалася на його думці про те, що в душі вони здебільшого залишилися вірними старій формації, якій вони раніше служили). Чи була це помилка з боку «батька», однозначно сказати важко. Звичайно, залишивши «старих» офіцерів та генералів осторонь «махновщини», Нестор Іванович, очевидно, і дійсно зумів зберегти своє повстанство від певної кількості підступних ударів з їхнього боку, але разом з тим дуже можливо, що одночасно він недорахувався і певної кількості перемог, яких він міг з їхньою допомогою досягти.

Крім інших аспектів великої теми махновського повстанського руху, безумовний інтерес уявляють наведені Олександром Скирдою статистичні дані, які характеризують Революційну Повстанську Армію по кількох важливих параметрах: соціальному, політичному, віковому, географічному та деяким іншим. Посилаючись на вже згадану нами переважно мемуарну працю Віктора Білаша, історик стверджує, що серед усіх вояків махновської армії в соціальному плані 25% були безземельними селянами, які змушені були батрачити, 10% – безземельними селянами, які здобували засоби для життя рибальством, 40% – малоземельними бідняками і середняками, 7% – робітниками промисловості і транспорту, 5% – пастухами, 10% – заможними селянами, які не мали будь-якої земельної власності, і 3% – представники так званої дрібної буржуазії¹⁸⁷. О.Скирда наводить також цікаві дані про соціальний склад «махновщини» напередодні її краху: з 265 махновських повстанців 117 були безземельними селянами, 91 – бідняками, що мали не менше чотирьох десятин землі і тільки 57 були особами, які мали у своєму розпорядженні більш ніж 4 десятин землі (тобто були або селянами-середняками, або ж, що є менш вірогідним – куркулями)¹⁸⁸. З точки зору політичної орієнтації в листопаді 1919 року 70% симпатизувало боротьбі «махновщини» в цілому (з них ідейних анархістів було тільки близько 5%), 20% віддавали свої симпатії і Махну, і Петлюрі, а 10% були

колишніми червоноармійцями – здебільшого прибічниками більшовицької влади, з яких лише 1% склали «комуністи-більшовики»¹⁸⁹. В плані підтримки махновського руху мешканцями різних регіонів України половина усіх повстанців (50%) були родом з Катеринославщини, 25% – з Таврійської і Херсонської губерній, 8% – з Донської області, і ще 10% – з різних інших місцевостей¹⁹⁰. З точки зору вікових категорій повстанців «батька» Махна, то у махновському 5-му Катеринославському полку в листопаді 1919 року з 253 повстанців 72 мали 20 і менше років, 126 були у віці від 21 до 25 років, 51 – від 26 до 30 років і тільки 4 з них були старше за 30 років¹⁹¹.

Підкреслимо, що наведені французьким дослідником дані викликають декілька природних запитань. Перш за все зовсім не ясно, на підставі яких саме джерел вони були здобуті (зазначимо, що ані О.Скирда, ані В.Білаш не дають на них ніяких посилань). Щоправда, можна висунути цілком правдоподібну версію, що більшість цієї статистики з'явилася в результаті детального опитування, проведеного в РПА за наказом Махна. А взагалі ж, на нашу думку, аж ніяк не приходить сумніватися в об'єктивності і достовірності цих даних. Інша справа, що вони не можуть претендувати на вичерпну характеристику різних «параметрів» махновського руху, тому що всі вони мають обмежене значення і з точки зору конкретного часу (листопад 1919 року), і з точки зору конкретної частини махновської армії (в даному випадку – 5-й Катеринославський полк).

Звідси виникає закономірне питання, наскільки відповідають ці статистичні дані іншим періодам історії махновського руху. Звичайно, поза всяким сумнівом є те, що соціальний склад, політичні орієнтації, вікові категорії та ін. махновських повстанців були неоднозначними і неоднаковими чи принаймні не зовсім однаковими в різні періоди «махновщини», і над цим аспектом історії махновського повстанства ще мають добре попрацювати історики. Разом з тим варто підкреслити одну важливу деталь. Різні «виміри» махновського війська навряд чи могли зазнати кардинальних змін, отже, маючи вищенаведені дані, ми можемо отримати хоча б приблизно вірне уявлення про те, які соціальні елементи перебували в лавах «махновщини», на які політичні сили вони орієнтувалися, якими були махновці з точки хору віку і яку суспільну підтримку вони отримували з різних регіонів України.

Самі ж ці дані дозволяють зробити декілька важливих висновків. Вони, зокрема, переконливо спростовують «класичну» і досить тенденційну думку радянської історіографії про те, що махновський рух підтримувався здебільшого куркульською верхівкою українського села. Насправді ж переважну більшість повстанців армії Махна склали саме бідняцькі елементи села. Щоправда, з іншого боку наведена О.Скирдою статистика також у певній мірі коректує висновок самого французького історика про те, що «махновщина» завжди була рухом біднішого селянства України¹⁹² (адже відповідно до наведених статистичних даних, в лавах РПА перебували не тільки селяни-бідняки, а й селяни-середняки, дрібна селянська буржуазія і навіть представники міського пролетаріату). Але разом з тим, на нашу думку, було б не зовсім правильно

стверджувати на цій підставі, що повністю відповідає історичній правді відомий висновок М.Палія про підтримку «батька» Махна з боку усіх верств селянства України. Якщо точніше висловити таку інтерпретацію американського дослідника, то вийде, що махновський рух однаково підтримували і бідняки, і середняки, і куркулі. Насправді ж підтримка повстанського воїнства з боку цих різних груп селянства була далеко не однозначною. Левову частку її надавали селянські низи, у значно меншій мірі – середнє селянство, а участь у «махновщині» заможних селян-куркулів була по суті найменшою.

Промовистими є також статистичні дані про політичні орієнтації бійців армії Махна. Поза усяким сумнівом є, зокрема, той факт, що переважну більшість бійців Махна склали переконані прибічники «махновщини» і «вільного радянського ладу», але при цьому (судячи з того, що симпатичні анархії склали мізерну кількість – лише 5%) можна стверджувати, що вони насправді не розуміли анархії і так чи інакше виступали за різні форми власної, селянської держави.

Досить красномовними є також дані про ступінь підтримки так званої махновщини в різних місцевостях України. З них виходять дві важливі речі – по-перше, що очолюваний Н.І.Махном повстанський рух не став рухом селянства України, в цілому обмежившись лише кількома губерніями України (Катеринославською, Херсонською, Таврійською, Полтавською та деякими іншими) і, по-друге, що головні людські ресурси для своєї боротьби Махно знаходив саме на Катеринославщині.

Статистичні дані про вікові категорії махновців свідчать, що РПА була армією молоддю, де до того ж переважну більшість склали зовсім молоді люди віком до тридцяти років. Якщо ж до цього додати, що їх значна частина мала солідний військовий досвід, отриманий у роки Першої світової війни, то стає зрозумілим, що молодість у поєднанні з досвідом воїна була одним з головних джерел перемог махновського повстанського руху під час громадянської війни в Україні 1917–1921 років.

Висновки

Викладений у цій статті зміст дозволяє нам зробити необхідні висновки.

У 70-ті – 80-ті роки минулого століття у світовій історіографії махновського повстанського руху відбувалися дві непересічні події – публікація монографічних досліджень з цього питання американського історика Майкла Палія і його французького колеги Олександра Скирди. Ці дві монографії, присвячені так званій махновщині, безумовно, являли собою великий крок вперед в плані наукового дослідження і викладення такого досить складного і суперечливого суспільного явища, як махновський рух. Однією з головних переваг цих проаналізованих наукових творів є те, що їхні автори зуміли відтворити історію махновського руху справді послідовно і комплексно, використовуючи при цьому досить велику кількість самих різноманітних історичних джерел (наукових

статей, мемуарів, опублікованих архівних документів) М.Палій та О.Скирда ґрунтовно розкрили такі вузлові аспекти об'єкта дослідження, як причини виникнення і військового функціонування махновського повстанства, збройна боротьба махновців проти різних держав і режимів (як «правих», консервативних, так і «лівих»), чинники, що зумовили тимчасові союзи повстанців Махна з різними військово-політичними силами (зокрема, з більшовиками), суть махновського «вільного радянського ладу», фактори, що зумовили крах «махновщини» у серпні 1921 року, різні аспекти махновської повстанської армії, яка була рушійною силою боротьби за «третю», анархістську революцію, та інші.

На нашу думку, значна кількість важливих вузлових питань історії цього руху розкриті дослідниками у цілому правильно. Вони, зокрема, переконливо показали «махновщину» як досить широкий народний рух, близький до інтересів широких кіл трудового селянства, її велику роль в боротьбі проти різних контрреволюційних рухів (наприклад, гетьманського і денікінського режимів), причини неодноразового відходу махновців від союзників більшовиків, характерні риси і особливості «анархічного експерименту» так званої махновщини, та інші. При цьому у суто концептуальному плані праці Майкла Мелета і Олександра Скирди принципово не відрізняються одна від одної. Обидва історики є безумовними симпатиками руху на чолі з Нестором Махном, вважаючи його цілком закономірним суспільним явищем і захисником інтересів широких селянських мас.

Разом з тим аналізовані праці мають, з нашої точки зору, деякі недоліки, суть яких полягає не в зовсім адекватному відтворенні деяких сторін махновського повстанства. Головний з цих недоліків – це спроба М.Палія і О.Скирди подати «махновщину» у дещо кращому світлі, ніж вона насправді була. Це, зокрема, знайшло свій вираз у значному перебільшенні рівня підтримки Революційної Повстанської Армії з боку селянства України (дослідники, особливо М.Палій, відстоюють думку про постійний загальноселянський характер «махновищини» – в той час як ця підтримка була різною в різні періоди громадянської війни), у спробах штучно зблизити дві різні революції – українську і «третю» махновську, у суто позитивному чи принаймні некритичному ставленні до «вільного радянського ладу», у відвертому оминанні фактів, що свідчили про наявність досить жорстокого махновського терору щодо політичних противників «махновищини» та ін.

Разом з тим сильних і позитивних рис у працях цих двох істориків набагато більше, ніж недоліків, що і сьогодні роблять їхні монографії цінним джерелом для вивчення і правильного розуміння такого досить складного суспільного явища, як махновський повстанський рух.

¹ Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno, 1918-1921. – Seattle–London, 1976. – P. 32.

² Скирда А. Нестор Махно. Казак свободы 1888-1934. Гражданская война и борьба за вольные Советы в Украине 1917-1921. Париж. – 2001. – С.48.

- ³ Там же. – С.48.
- ⁴ Paliy M. Op. cit. – P.98–99.
- ⁵ Скирда А. Указ. соч. – С.49.
- ⁶ Paliy M. Op. cit. – P.98–99.
- ⁷ Скирда А. Указ. соч. – С.49.
- ⁸ Там же. – С.49; Paliy M. Op. cit. – P.99.
- ⁹ Ibid. – P.99.
- ¹⁰ Ibid. – P.102–103.
- ¹¹ Скирда А. Указ. соч. – С.53.
- ¹² Paliy M. Op. cit. – P.102–103.
- ¹³ Ibid. – P.103.
- ¹⁴ Скирда А. Указ. соч. – С.55.
- ¹⁵ Там же. – С.56.
- ¹⁶ Савченко В.А. Махно. – Харьков, 2006. – С. 56-59.
- ¹⁷ Paliy M. Op. cit. – P.143.
- ¹⁸ Ibid. – P.143.
- ¹⁹ Ibid. – P.143.
- ²⁰ Ibid. – P.144.
- ²¹ Скирда А. Указ. соч. – С.66.
- ²² Див.: Скирда А. Указ. соч. – С.66; Paliy M. Op. cit. – P.145.
- ²³ Ibid. – P.145–146.
- ²⁴ Ibid. – P.
- ²⁵ Скирда А. Указ. соч. – С.67.
- ²⁶ Там же. – С.67.
- ²⁷ Там же. – С.67.
- ²⁸ Paliy M. Op. cit. – P. 1.
- ²⁹ Скирда А. Указ. соч. – с. 66.
- ³⁰ Paliy M. Op. cit. – P.243.
- ³¹ Скирда А. Указ. соч. – С.76.
- ³² Paliy M. Op. cit. – P.138.
- ³³ Скирда А. Указ. соч. – С.76.
- ³⁴ Paliy M. Op. cit. – P.251.
- ³⁵ Ibid. – P.251.
- ³⁶ Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. – Киев, 1986. – С. 99.
- ³⁷ Скирда А. Указ. соч. – С. 68.
- ³⁸ Paliy M. Op. cit. – P.149–150.
- ³⁹ Ibid. – P.157.
- ⁴⁰ Ibid. – P.157.
- ⁴¹ Скирда А. Указ. соч. – С.158.
- ⁴² Терещенко Ю.И.
- ⁴³ Скирда А. Указ. соч. – С.74.

- ⁴⁴ Paliy M. Op. cit. – P.154, 155, 157.
⁴⁵ Ibid. – P.158, 176.
⁴⁶ Ibid. – P.158, 176.
⁴⁷ Ibid. – P.175.
⁴⁸ Там же. – С.77, 95.
⁴⁹ Скирда А. Указ. соч. – С.103.
⁵⁰ Paliy M. Op. cit. – P.172.
⁵¹ Див: Скирда А. Указ. соч. – С.89.
⁵² Горак В.С.Григор'євський повстанський рух у контексті громадянської війни на Півдні України в 1918-1919 роках. – Київ.2013. – С.322.
⁵³ Paliy M. Op. cit. – P.173.
⁵⁴ Скирда А. Указ. соч. – С.109.
⁵⁵ Там же. – С.109.
⁵⁶ Там же, – С.109.
⁵⁷ Paliy M. Op. cit. – P.190.
⁵⁸ Ibid. – P.201.
⁵⁹ Скирда А. Указ. соч. – С.132.
⁶⁰ Верстюк В.Ф.Махновщина.Селянський рух на Півдні України.- Київ,1991. – С.147.
⁶¹ Paliy M. Op. cit. – P.190.
⁶² Ibid. – P.190.
⁶³ Скирда А. Указ. соч. – С.114–115.
⁶⁴ Там же. – С.114–115.
⁶⁵ Paliy M. Op. cit. – P.19.
⁶⁶ Див.: Горак В.Черный стяг и желто-голубое знамя. // День. – 2010. – 10 мая.
⁶⁷ Там же.
⁶⁸ Див. Скирда А. Указ. соч. – С.121–122; Paliy M. Op. cit. – P.193.
⁶⁹ Ibid. – P.198.
⁷⁰ Ibid. – P.200.
⁷¹ Скирда А. Указ. соч. – С.121–122.
⁷² Див.: Paliy M. Op. cit. – P.202; Скирда А. Указ. соч. – С.113, 127.
⁷³ Скирда А. Указ. соч. – С.121.
⁷⁴ Paliy M. Op. cit. – P.203.
⁷⁵ Ibid. – P.203.
⁷⁶ Див. : The Ukraine, 1917-1921. A stude in Revolution. – Cambridge, Maccachusetts, 1977. – P. 273
⁷⁷ Paliy M. Op. cit. – P.202.
⁷⁸ Ibid. – P.202.
⁷⁹ Ibid. – P.208.
⁸⁰ Ibid. – P.209.
⁸¹ Ibid. – P.210.
⁸² Ibid. – P.209.
⁸³ Paliy M. Op. cit. – P.210.

- ⁸⁴ Ibid. – P.211.
- ⁸⁵ Ibid. – P.211–212.
- ⁸⁶ Paliy M. Op. cit. – P.214.
- ⁸⁷ Ibid. – P.214.
- ⁸⁸ Ibid. – P.213–214.
- ⁸⁹ Ibid. – P.
- ⁹⁰ Верстюк В.Ф.Махновщина.Штрихи к портрету движения. – Нестор Иванович Махно.Сб. документов, материалов и воспоминаний. – Киев, 1991.
- ⁹¹ Paliy M. Op. cit. – P.214.
- ⁹² Провал комнезамів (англ.).
- ⁹³ Скирда А. Указ. соч. – С.157.
- ⁹⁴ Там же. – С.157.
- ⁹⁵ Там же. – С.157.
- ⁹⁶ Paliy M. Op. cit. – P.215
- ⁹⁷ Ibid. – P.227–228.
- ⁹⁸ Ibid. – P.219.
- ⁹⁹ Ibid. – P.216.
- ¹⁰⁰ Ibid. – P.220.
- ¹⁰¹ Скирда А. Указ. соч. – С.167.
- ¹⁰² Там же. – С.172–173.
- ¹⁰³ Paliy M. Op. cit. – P.222.
- ¹⁰⁴ Ibid. – P.225.
- ¹⁰⁵ Скирда А. Указ. соч. – С.168.
- ¹⁰⁶ Там же. – С.308.
- ¹⁰⁷ Там же.- С.С. 172, 174.
- ¹⁰⁸ Paliy M. Op. cit. – P.226.
- ¹⁰⁹ Скирда А. Указ.соч. – С.173.
- ¹¹⁰ Paliy M. Op. cit. – P.226.
- ¹¹¹ Скирда А.Указ. соч. – С.177.
- ¹¹² Там же. – С.177.
- ¹¹³ Paliy M. Op. cit. – P.226–227.
- ¹¹⁴ Ibid. – P.226.
- ¹¹⁵ Ibid. – P.231.
- ¹¹⁶ Paliy M. Op. cit. – P.232.
- ¹¹⁷ Ibid. – P.234.
- ¹¹⁸ Ibid. – P.233, 235.
- ¹¹⁹ Ibid. – P.237, 238.
- ¹²⁰ Ibid. – P.237.
- ¹²¹ Ibid.
- ¹²² Ibid. – P.237.
- ¹²³ Скирда А. Указ. соч. – С.308.
- ¹²⁴ Paliy M. Op. cit. – P.240–244, 252–253.

- ¹²⁵ Ibid. – P.253.
- ¹²⁶ Ibid. – P.251.
- ¹²⁷ Ibid. – P.151–152.
- ¹²⁸ Скирда А. Указ. соч. – С.79, 135–137, 139–140.
- ¹²⁹ Там же. – С.143–144.
- ¹³⁰ Там же. – С.143.
- ¹³¹ Paliy M. Op. cit. – P.214.
- ¹³² Проект декларации Революционной Повстанческой Армии (махновцев) // Скирда А. Указ. соч. – С.333.
- ¹³³ Скирда А. Указ. соч. – С.216–262.
- ¹³⁴ Там же. – С.262.
- ¹³⁵ Там же. – С.262.
- ¹³⁶ Там же. – С.262.
- ¹³⁷ Там же. – С.262.
- ¹³⁸ Там же. – С.263.
- ¹³⁹ Там же. – С.263.
- ¹⁴⁰ Скирда А. Указ. соч. – С.263.
- ¹⁴¹ Там же. – С.264.
- ¹⁴² Там же. – С.264.
- ¹⁴³ Там же. – С.264.
- ¹⁴⁴ Paliy M. Op. cit. – P.251.
- ¹⁴⁵ Скирда А. Указ. соч. – С.261.
- ¹⁴⁶ Там же. – С.261, 262.
- ¹⁴⁷ Терещенко Ю.И. Указ. соч. – С.99.
- ¹⁴⁸ Машкин А.Н., Горак В.С. История без мифов. – Фастов, 2007. – С.302.
- ¹⁴⁹ Там же. – С. 300.
- ¹⁵⁰ Там же. – С. 301.
- ¹⁵¹ Проект декларации Революционной Повстанческой армии (махновцев) // Скирда А. Указ. соч. – С.333.
- ¹⁵² Верстюк В.Ф. Махновщина. – С. 252.
- ¹⁵³ Paliy M. Op. cit. – P.250.
- ¹⁵⁴ Ibid. – P.250.
- ¹⁵⁵ Ibid. – P.152–153.
- ¹⁵⁶ Ibid. – P.106.
- ¹⁵⁷ Ibid. – P.105.
- ¹⁵⁸ Ibid. – P.105–106.
- ¹⁵⁹ Ibid. – P.106.
- ¹⁶⁰ Ibid. – P.108.
- ¹⁶¹ Ibid. – P.109.
- ¹⁶² Ibid. – P.107.
- ¹⁶³ Ibid. – P.109.
- ¹⁶⁴ Ibid. – P.109.

- ¹⁶⁵ Ibid. – P.109.
- ¹⁶⁶ Ibid. – P.109–110.
- ¹⁶⁷ Ibid. – P.112.
- ¹⁶⁸ Ibid. – P.112.
- ¹⁶⁹ Ibid. – P.112.
- ¹⁷⁰ Paliy M. Op. cit. – P. 114.
- ¹⁷¹ Белаш В.Ф., Белаш А.А. Дороги Нестора Махно. – Киев, 1993. – С. ; Скирда А. Указ. соч. – С.308.
- ¹⁷² Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні. – С. 229.
- ¹⁷³ Там же. – С. 332-336.
- ¹⁷⁴ Скирда А. Указ. соч. – С.249; Paliy M. Op. cit. – P.
- ¹⁷⁵ Там же. – С.249.
- ¹⁷⁶ Там же. – С.249.
- ¹⁷⁷ Скирда А. Указ. соч. – С.249.
- ¹⁷⁸ Там же. – С.249.
- ¹⁷⁹ Там же. – С.249.
- ¹⁸⁰ Paliy M. Op. cit. – P.250
- ¹⁸¹ Ibid. – P.250.
- ¹⁸² Скирда А. Указ. соч. – С.250.
- ¹⁸³ Paliy M. Op. cit. – P.113, 237.
- ¹⁸⁴ Скирда А. Указ. соч. – С.238.
- ¹⁸⁵ Там же. – С.238.
- ¹⁸⁶ Скирда А. Указ. соч. – С.
- ¹⁸⁷ Скирда А. Указ. соч. – С.309.
- ¹⁸⁸ Там же. – С.248.
- ¹⁸⁹ Там же. – С.309.
- ¹⁹⁰ Там же. – С.309.
- ¹⁹¹ Там же. – С.250.
- ¹⁹² Там же. – С.250.

Володимир Горак

Наукове видання

ДИСЦИПЛІНАРНІ ВИМІРИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Колективна монографія

Верстка та оригінал-макет *Л. Мигаля*

Підписано до друку 26.11.2015 р. Формат 70x100 1/16

Ум. друк. арк. 37,54. Обл. вид. арк. 38,74.

Наклад 300. Зам. 36. 2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1, Грушевського, 4.